

GOVERNMENT OF INDIA

ARCHAEOLOGICAL SURVEY OF INDIA

CENTRAL
ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY

ACCESSION NO. 51566

CALL No. 901.057 Dja

D.G.A. 79.

*Read
20.2.40
B.C.13 ✓*

*186
1*

DJĀWĀ

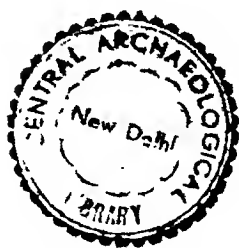
TIJDSCHRIFT VAN HET JAVA-INSTITUUT

Vol. 20, Nos. 1-6, 1940

ONDER REDACTIE VAN

MR. R. SIDARTĀ DIBJĀPRANĀTĀ, S. KOPERBERG, IR. J. L. MOENS,

EN B. P. H. POEROEBĀJĀ.

*901.25
Dja*

20ste JAARGANG, No. 1, JANUARI 1940.

Artikelen voor Djāwā, boeken ter bespreking,
bestemd voor den redactie-secretaris, en stukken,
de Administratie betreffende, te zenden aan het
SECRETARIAAT VAN HET JAVA-INSTITUUT, MUSEUM, ALOEN² LOR,
(Tel. No. 900) JOGJĀKARTĀ, JAVA, N. O. I.

	Pag.
In Memoriam: J. S. BRANDTS BUYS, door Dr. Th. PIGEAUD	1
DÉWA-ROETJI, door Dr. R. Ng. POERBATJARAKA	5
Het gewone Javaansche tooncijferschrift (het Sâlâsche Kapatihan-schrift, door J. S. BRANDTS BUYS †	87
DE OPKOMST VAN RADEN TROENODJOJO door Dr. H. J. DE GRAAF.	56

Bericht aan Medewerkers.

De tekst der kopy worde slechts op één zijde van het papier geschreven, liefst met de schrijfmachine; voetnoten nummere men doorlopend.

Ook de nieuwe officieele regeerings-spelling is geoorloofd; bij Javaansche woorden houde men zich eveneens aan de officieele spelling.

Het auteurs-honorarium bedraagt f 1.— per kolom voor oorspronkelijke bijdragen, en f 0.75 voor eigen vertalingen.

Het maximum-honorarium voor medewerking aan één aflevering bedraagt f 75.—

Het aantal overdrukken dat gratis ter beschikking van den auteur wordt gesteld, bedraagt 20 exemplaren; meer exemplaren zijn bij tijdige aanvraag verkrijgbaar tegen vergoeding der kosten.

Aan de Leden van het Java - Instituut

Vanaf 1 Januari 1940 heeft de heer S. Koperberg weer de functies van Secretaris-Penningmeester van het Java-Instituut, Secretaris van de Commissie van Beheer van het Museum Sono Boedojo, alsmede het Secretariaat van de Redactie van Djawa, op zich genomen.

De Secretaris-Penningmeester.

I N H O U D :

	Pag.
Het vorstelijke offer aan den Lawoe, door Dr. L. ADAM.	107
Sintren en Lais in Cheribon, door E. W. MAURENBRECHER.	119
De eerste nauwkeurig gedateerde uitbarsting van de Merapi, 4 Aug. 1672, door Dr. H. J. DE GRAAF.	122
Fragmenten uit het boek Déwa Roetji, door R. T. WEDIODININGRAT	123
De ouderdom van de Dewaruci, door Dr. W. F. STUTTERHEIM.	131
Soendanese gebruiken bij de zwangerschap, door A. PRAWIRASOEGANDA.	133
Het gewone Javaansche tooncijferschrift (het Sâlâsche-Kepatihan-schrift), door † J. S. BRANDTS BUYS.	145
Parallellellen.	168
Javaansche Cultuurbeweging, Bataviase varia.	169
Boekbespreking.	171
Baoesastra Djawa, door W. J. S. POERWADARMINTA.	173

Bericht aan Medewerkers.

De tekst der kopy worde slechts op één zijde van het papier geschreven, liefst met de schrijfmachine; voetnoten nummere men doorlopend.

Ook de nieuwe officieele regeerings-spelling is geoorloofd; bij Javaansche woorden houde men zich eveneens aan de officieele spelling.

Het auteurs-honorarium bedraagt f 1.— per kolom voor oorspronkelijke bijdragen, en f 0.75 voor eigen vertalingen.

Het maximum-honorarium voor medewerking aan één aflevering bedraagt f 75.—

Het aantal overdrukken dat gratis ter beschikking van den auteur wordt gesteld, bedraagt 20 exemplaren; meer exemplaren zijn bij tijdige aanvraag verkrijgbaar tegen vergoeding der kosten.

Aan de Leden van het Java - Instituut

Vanaf 1 Januari 1940 heeft de heer S. Koperberg weer de functies van Secretaris-Penningmeester van het Java-Instituut, Secretaris van de Commissie van Beheer van het Museum Sono Boedjo, alsmede het Secretariaat van de Redactie van Djawa, op zich genomen.

Den leden van het Java-Instituut wordt beleefd medegedeeld, dat begin Mei a.s. over het verschuldigd bedrag aan contributies en abonnements-gelden over het 1e. halfjaar 1940 per postkwitantie beschikt zal worden.

De Secretaris-Penningmeester.

شعبه 40
B-13 ✓

DJĀWĀ

TIJDSCHRIFT VAN HET JAVA-INSTITUUT

ONDER REDACTIE VAN

MR. R. SIDARTĀ DIBJĀPRANĀTĀ, S. KOPERBERG, IR. J. L. MOENS,
EN B. P. H. POEROEBĀJĀ.

20ste JAARGANG, No. 2, MAART 1940.

Artikelen voor Djāwā, boeken ter bespreking,
bestemd voor den redactie-secretaris, en stukken,
de Administratie betreffende, te zenden aan het
SECRETARIAAT VAN HET JAVA-INSTITUUT, MUSEUM, ALOEN² LOR,
(Tel. No. 900) JOGJĀKARTĀ, JAVA, N. O. I.

I N H O U D :

	Pag.
Adat	175
De Noorder Aloen-Aloen te Jogjakarta door Dr. Th. PIGEAUD	176
De Pleinen, Poorten en Gebouwen van de Kraton van Jogjakarta door Dr. L. ADAM, ...	185
De Heerschers van Java I door R. M. A. A. KOESOEMA OETAYA.	206
Overblijfselen van Kerta en Plèrèd door R. M. GANDHAJOEWANA	213
De stichter der Prambanan-tempels door Dr. W. F. STUTTERHEIM	218
De wederopbouw van den Çiwa-tempel te Prambanan door Ir. V. R. van ROMONDT	234
Krida - Beksa - Wirama door Mr. R. M. SOERJADININGRAT.	240
Mardi Kagoenan Djawi door Dr. C. HOOYKAAS	243
Het Inlandsch Onderwijs in het Rijk Jogjakarta door J. A. MULDER.	246
Adoe Djangkrik (Krekel-Gevechten) door Dr. TJAN TJOE SIEM	251
Prospectus	259

I N H O U D K I R T Y A L I E F R I N C K V A N D E R T U U K

De Lontarstichting geheeten Kirtya Lieftrinck - van der Tuuk te Singaradja.	1
Derde lijst van aanwinsten der lontar-bibliotheek van de Stichting Kirtya Lieftrinck - van der Tuuk te Singaradja (1939 — Februari — 1940).	6
Dr. C. H o o y k a a s : Asklepius op Bali (en Lombok)	11
Uit de Cultuurbeweging : Pitamaha 1936 — 29 Januari — 1940 (geïllustreerd)	18
Boekbespreking : W a j a n B h a d r a : Toja Tirta door M. van der Hilst.	22

Bericht aan Medewerkers.

De tekst der kopy worde slechts op één zijde van het papier geschreven, liefst met de schrijfmachine; voetnoten nummere men doorlopend.

Ook de nieuwe officieele regeerings-spelling is geoorloofd; bij Javaansche woorden houde men zich eveneens aan de officieele spelling.

Het auteurs-honorarium bedraagt f 1.— per kolom voor oorspronkelijke bijdragen, en f 0.75 voor eigen vertalingen.

Het maximum-honorarium voor medewerking aan één aflevering bedraagt f 75.—

Het aantal overdrukken dat gratis ter beschikking van den auteur wordt gesteld, bedraagt 20 exemplaren; meer exemplaren zijn bij tijdige aanvraag verkrijgbaar tegen vergoeding der kosten.

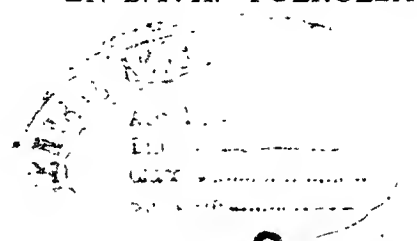
Reus
Bi 13

DJĀWĀ

TIJDSCHRIFT VAN HET JAVA-INSTITUUT

ONDER REDACTIE VAN

MR. R. SIDARTĀ DIBJĀPRANĀTĀ, S. KOPERBERG, Ir. J. L. MOENS,
EN B. P. H. POEROEBĀJĀ.

20ste JAARGANG, No. 3, MEI 1940.

Artikelen voor Djāwā, boeken ter bespreking,
bestemd voor den redactie-secretaris, en stukken,
de Administratie betreffende, te zenden aan het
SECRETARIAAT VAN HET JAVA-INSTITUUT, MUSEUM, ALOEN² LOR,
(Tel. No. 900) JOGJĀKARTĀ, JAVA, N. O. I.

INHOUD:

	Pag.
Ir. J. L. MOENS: Een toornige Buddhistische Heiland (met illustraties) . . .	265
R. A. KERN: Radjəgwəsi	272
Dr. H. J. de GRAAF: Het Kadjoran-vraagstuk (met illustraties) . . .	273
Dr. L. ADAM: Geschiedkundige aantekeningen omtrent de residentie Madioen.	329
Dr. L. ADAM: Eenige correcties op mijn artikel over de Kraton Jogjakarta .	347
Ir. J. L. MOENS: Mededeelingen betreffende het Musseum „Sana Boedaja” te Djokjakarta. Verslag van de aanwinsten over het 1e. halfjaar 1940. . .	348
Boekbespreking:	
V. J. van de Wall, Het Hollandsche Koloniale Barokmeubel, Antwerpen, 's Gra- venhage 1939 door Dr. H. J. de GRAAF	353
Vragenrubriek.	354

MEDEDEELING.

Den leden van het Java-Instituut wordt beleefd medegedeeld, dat begin September a.s. over het verschuldigde bedrag aan contributies en abonnementsgelden over het 2e halfjaar 1940 per postkwitantie beschikt zal worden.

De Secretaris-penningmeester.

Bericht aan Medewerkers.

De tekst der kopy worde slechts op één zijde van het papier geschreven, liefst met de schrijfmachine; voetnoten nummere men doorlopend.

Ook de nieuwe officieele regeerings-spelling is geoorloofd; bij Javaansche woorden houde men zich eveneens aan de officieele spelling.

Het auteurs-honorarium bedraagt f 1.— per kolom voor oorspronkelijke bijdragen, en f 0.75 voor eigen vertalingen.

Het maximum-honorarium voor medewerking aan één aflevering bedraagt f 75.—

Het aantal overdrukken dat gratis ter beschikking van den auteur wordt gesteld, bedraagt 20 exemplaren; meer exemplaren zijn bij tijdige aanvraag verkrijgbaar tegen vergoeding der kosten.

Recd
19.8.40
Bi 13✓

DJAWA

TIJDSCHRIFT VAN HET JAVA-INSTITUUT

ONDER REDACTIE VAN

MR. R. SIDARTĀ DIBJĀPRANĀTĀ, S. KOPERBERG, Ir. J. L. MOENS,
EN B. P. H. POEROEBĀJĀ.

20ste JAARGANG, No. 4-5, JULI - SEPTEMBER 1940.

Artikelen voor Djawā, boeken ter bespreking,
en voor den secretaris, en stukken,
administratie betreffende te zenden aan het
HET JAVA-INSTITUUT, MUSEUM, ALDEN² LOR,
BATAVIA, KARTA, JAVA, N. O. I.

SECRE

I N H O U D :

	Pag.
„Rapport inzake een te Batavia op te richten Faculteit der Letteren” door Dr. I. J. BRUGEMANS	355

I N H O U D KIRTYA LIEFRINCK-VAN DER TUUK.

C. J. Grader: De Poera Madoewé Karang te Koeboetambahan, een Noord-Balisch agrarisch heiligdom (m. ill.)	1
Dr. C. Hooykaas: Homo ludens- een opwekking	38
Boekbespreking: Jan Edel, Hikajat Hassanoedin, Academisch Proefschrift 1938 Utrecht. door Dr. C. Hooykaas	40
Bibliotheca Javanica door Dr. C. Hooykaas	42

Mededeeling.

Op haar vergadering van 8 Augustus j.l. heeft de Redactie van Djawa, zoowel met het oog op een noodzakelijke kostenbesparing op de uitgaven van het tijdschrift, als in verband met de bedoeling het tijdschrift zooveel mogelijk tweemaandelijks te doen verschijnen, het volgende besloten:

1. Aan honorarium wordt uitbetaald f 1.— (een gulden) per kolom druks of f 2.— (twee gulden) per pagina.
2. Het maximum honorarium, dat zal worden uitbetaald voor elk artikel dat geplaatst wordt — onafhankelijk van de omstandigheid of het ineens, dan wel verdeeld over meerdere nummers verschijnt — wordt met ingang van 1941 vastgesteld op f 50.— (vijftig gulden).
3. In beginsel kan voor elk artikel, gemiddeld per vel druks (16 pagina's), ten hoogste worden geplaatst één pagina foto's of teekeningen.
4. In bijzondere gevallen, ter beoordeeling der Redactie, en indien in het nummer, waarin het artikel verschijnt, andere opstellen voorkomen, waarbij geen foto's of teekeningen worden afgedrukt, kan het onder 3 bedoeld maximum worden overschreden.
5. Indien beperking der foto's ongewenscht wordt geacht of om andere redenen de cliché-kosten hooger zijn dan voor het sub 3 bedoeld maximum, worden meerdere kosten, na overleg met den auteur, verrekend met het toe te kennen honorarium.
6. Tenzij anders door inzenders wordt vermeld, wordt, indien beperking van het aantal foto's noodzakelijk is, door de Redactie omtrent de keuze der te plaatsen foto's met den auteur nader overleg gepleegd.
7. Van elk geplaatst artikel ontvangt de auteur boven het honorarium 20 overdrukken; worden meerdere overdrukken gewenscht, dan ware zulks bij de inzending van het artikel speciaal op te geven. De kosten der extra-overdrukken worden met het honorarium verrekend.

De Redactie van Djawa.

De leden van het Java-Instituut worden er aan herinnerd, dat begin NOVEMBER a.s. over het nog verschuldigd bedrag aan contributies en abonnementsgelden per postkwitantie beschikt zal worden.

De Secretaris-penningmeester.

Reed
12.11.40
13i/3v

DJĀWĀ

TIJDSCHRIFT VAN HET JAVA-INSTITUUT

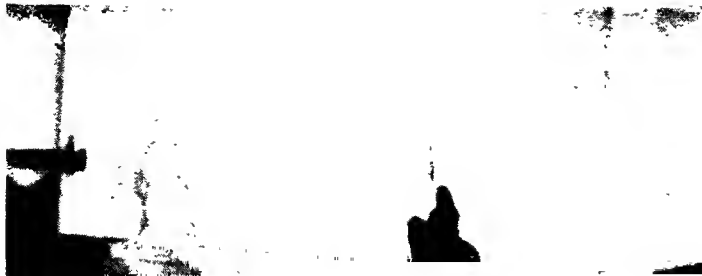
ONDER REDACTIE VAN

MR. R. SIDARTĀ DIBJĀPRANĀTĀ, S. KOPERBERG, IR. J. L. MOENS
EN B. P. H. POEROEBĀJĀ.

20ste JAARGANG, No. 6, NOVEMBER 1940.

Artikelen voor Djāwā, boeken ter bespreking,
bestemd voor den redactie-secretaaris, en stukken,
de Administratie betreffende, te zenden aan het
SECRETARIAAT VAN HET JAVA-INSTITUUT, MUSEUM, ALOEN² LOR,
(Tel. No. 900) JOGJĀKARTĀ, JAVA, N. O. I.

Johann Sebastian Brandts Buys,
overleden te Jogjakarta, 24 December 1939.

IN MEMORIAM J. S. BRANDTS BUYS,

overleden te Jogjakarta, 24 December 1939.

Met J. S. Brandts Buys is een der beste wetenschappelijke onderzoekers van de Inheemse muziek van ons heen-gegaan. Hij is onder de Nederlandse kunstenaars ook een der zeer enkele, misschien in deze eeuw wel de enige geweest, die niet, zoals zovele anderen, slechts een vluchtig bezoek aan deze landen bracht om indrukken voor een boek of voor vele boeken op te doen of die hier een lukratieve betrekking kwam bekleden; hij heeft twintig jaar achtereen op Java geleefd en is er gestorven, en hij heeft de schoonheden van het land en van de Inheemse kunst leren voelen en beschrijven als weinig anderen. Het was voorwaar geen toeval dat juist een musicus zich zo zeer aangetrokken gevoelde tot Java, dat hij zijn leven aan dit land wijdde; in de muziek en de danskunst hebben de volken van deze Archipel, in het bijzonder de volken van Java en van Bali, hun gevoel voor het schone en verhevene het best weten te uiten; hunne uitingen op deze gebieden van de kunst behoren tot de indrukwekkendste die wij kennen.

Johann Sebastian Brandts Buys (de voornamen zijn die van Bach) werd 8 December 1879 te Rotterdam geboren uit een van ouds in Nederland vermaard geslacht van musici. Zijn vader, Ludwig Felix Willem Cornelis Brandts Buys, in 1917 gestorven, was in Rotterdam een bekend componist en dirigent. Hij was uit een Deventerse familie. J. S. Brandts Buys' moeder heette Pauline Hendrika Elisabeth Hesselink; zij was uit een hard en gezeten Zutfens koopmans- en fabrikanten-geslacht.

Van zijn familieleden van vaderszijde zijn er zeer vele die bekend zijn geworden in de geschiedenis van de muziek-beoefening in Nederland. Genoemd worden hier: zijn grootvader

C. A. Brandts Buys, organist, beiaardier, componist en dirigent te Deventer, en zijn ooms:

M. A. Brandts Buys Sr. en H. Brandts Buys, eveneens componisten en in dezelfde functies werkzaam,

M. A. Brandts Buys Jr. en J. Brandts Buys, van de eigen generatie,

L. en H. Brandts Buys, zoons van M. A. Brandts Buys Jr., van het jongere geslacht.

Van de vier zoons van Ludwig Felix is Johann Sebastian echter de enige geweest, die zich aan de muziek gewijd heeft, en dat deed hij zelfs niet van den beginne af aan. De letterkunde heeft hem ook steeds sterk aangetrokken. Zelf muziek gecomponeerd heeft hij zo goed als niet. Zijn geest was meer scherp kritisch en exact afwegend (een erfenis van zijn familie van moederszijde?) dan zelf scheppend; zijn wetenschappelijke zin was daardoor te sterker ontwikkeld. Dit is ongetwijfeld zijn werk in Indië ten goede gekomen, al heeft de kunst er wellicht bij verloren, en al is zijn leven er minder gelukkig door geweest.

Na de Hogere Burgerschool te Rotterdam bezocht te hebben is Johann Sebastian eerst enige jaren gaan studeren voor de middelbare akte Duits, te Rotterdam en te Bonn. In dien tijd, toen hij zich ook, zoals nog vele jaren daarna, aangetrokken gevoelde tot de idealen van het socialisme, ligt zijn eerste letterkundige werkzaamheid, gedichten in *De Arbeid*, een maandschrift voor literatuur en kunst (1898 — '99) en sprookjes in *De Beweging*. Pas toen de studie van het Duits hem de teleurstelling had opgeleverd, afgewezen te worden voor een eerste examen, besloot hij ertoe de traditie van zijn vadersfamilie te volgen en zich verder te gaan bekwamen in de muziek.

De muzieklessen, die zijn vader hem van jongs af aan gegeven had, werden nu vervolgd en aangevuld door onderwijs van neef Marius A. Brandts Buys Jr. te Lochem en vooral van den bekenden Dr Johan Wagenaar te Utrecht. Voor dezen leermeester heeft hij steeds grote eerbied behouden; Dr Wagenaar telde hem ook tot zijn dierbaarste leerlingen.

Zijn zelfstandige loopbaan begon J.S. Brandts Buys als muzikleraar in Lochem en organist en beiaardier van de Ned. Hervormde kerk te Zutphen, de stad van zijn moedersfamilie. In 1906 getrouwd met Elizabeth van Vloten, een dochter van den Leidsen hoogleraar, ook uit een Deventers geslacht gesproten, verhuisde hij naar Aerdenhout. Toen dit huwelijk in 1908 werd ontbonden, vestigde hij zich in Amsterdam. Met dien tijd begon de vruchtbaarste periode van zijn werkzaamheid als schrijver over muziek. Hij schreef niet zeer gemakkelijk en zijn stijl was niet vlot; zijn opbruisend temperament en de onverwachte beelden, die men in zijn werk vond, maakten echter vooral de kleinere stukken steeds aantrekkelijk en verfrissend als een persoonlijk gesprek met een man van betekenis.

In Amsterdam was hij enigen tijd redacteur van het vaktijdschrift voor musici *De Toonkunst*. Spoedig verhuisde hij echter naar Utrecht, waar hij van 1909 tot 1919 muziekrecensent van het *Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad* was. Als zodanig heeft hij een belangrijke invloed kunnen uitoefenen op de muziekbeoefening in Nederland; deze invloed heeft hij o.a. gebruikt om het opvoeren van oorspronkelijke werken van Nederlandse toonkunstenaars te bevorderen. Ook over beeldhouwkunst schreef hij in deze tijd; bovendien liet hij zo nu en dan nog enkele kleinere zuiver literaire werken verschijnen. De periodieken, waarin zijn werk uit deze Nederlandse tijd verscheen, zijn, behalve de reeds genoemde: *De Ploeg*, maand-

blad van de Maatschappij voor Goede en Goedkoope Lectuur, Nederland, Eigen Haard, De Amsterdammer, De Nieuwe Amsterdammer, De Vlaamse school, algemeen tijdschrift voor kunst en letteren, Elsevier en Caecilia. Zijn wetenschappelijk onderzoekende geest zocht en vond daarnaast nog bevrediging in de studie van de zoölogie aan de Utrechtse universiteit; deze studie heeft hij echter, vooral om financiële redenen, vrij spoedig moeten opgeven.

In 1913 trad hij in het huwelijk met Anne van Zijp, een beeldhouweres van enige naam en candidate in de medicijnen, die hij aan de universiteit had leren kennen. Zij zou zijn trouwe levensgezellin en medewerkster worden; door haar (zij had haar jeugd in Indië doorgebracht) is hij ook voor het eerst op de schoonheden van Indië en de Indische kunst opmerkzaam gemaakt.

Na de dood van zijn vader, in 1917, besloten de Heer en Mevrouw Brandts Buys naar Indië te gaan om daar een werkkring te zoeken. Brandts Buys begon toen reeds, aan de Utrechtse universiteitsbibliotheek, met de studie van de Javaanse muziek; alras bleek hem, dat wat daarover in hem toegankelijke talen geschreven was niet anders dan gebrekkig genoemd kon worden. Mede tengevolge van de oorlog deed zich pas in 1919 een gelegenheid voor om naar Indië te gaan; Brandts Buys, toen 40 jaar oud, werd algemeen Indisch Correspondent van de *Nieuwe Rotterdamse Courant*, een der zeer weinige correspondenten, die ooit voor langere tijd voor een Nederlands dagblad in Indië werkzaam zijn geweest.

De Heer en Mevrouw Brandts Buys vestigden zich eerst in Batavia, daarna in Bandoeng, waar Mevrouw Brandts Buys een opdracht had gekregen voor beeldhouwwerk aan het toen in aanbouw zijnde gebouw voor het Departement van Gouvernementsbedrijven. Toen deze opdracht ten gevolge van

de inzettende bezuiniging verviel, vestigden zij zich in Soerakarta, waar zij van 1922 tot 1935 gewoond hebben; sinds 1935 woonden zij in Jogjakarta.

Verschillen van opvatting met de hoofdredactie van de Nieuwe Rotterdamse Courant in Nederland noopten den Heer Brandts Buys in 1923 het correspondent-schap op te geven. Anderen zouden zich bijna zeker hebben neergelegd bij de opmerkingen en bedenkingen, door de bezadigde liberale hoofdredactie gemaakt naar aanleiding van zijn stukken over Indische politiek en de Inheemse beweging, die toen de gemoederen in beweging brachten. Brandts Buys, wien eerlijkheid boven al ging, kon geen compromis sluiten met zijn geweten en trad af als correspondent.

Van dien tijd af is hij zich steeds intensiever gaan bezig houden met de studie van de Inheemse muziek. In het begin gevoelde hij zich nog niet opgewassen tegen de voor niet ingewijden zo raadselachtige grote Javaanse orkestmuziek, de gamelan. Hij heeft toen een lange reeks zeer belangwekkende opstellen geschreven over volksmuziek en boerse muziekinstrumentjes, een onderwerp waaraan vóór hem nog niemand veel aandacht had besteed. Daarmee kwam hij geleidelijk op het gebied van de folklore en de bestudering van de volkskunst, in tegenstelling tot de hofkunst; pas langzamerhand is bij het wetenschappelijk onderzoek van de Javaanse kunst het belang van deze tegenstelling duidelijk geworden.

In de latere jaren van hun verblijf in Soerakarta zijn de Heer en Mevrouw Brandts Buys zich pas bezig gaan houden met de grote Javaanse orkestmuziek, de gamelan. Mevrouw Brandts Buys stond haar echtgenoot daarbij getrouwt ter zijde; haar kennis van het Javaans kwam hun bij al hun werk zeer te stade.

In Jogjakarta hebben zij te zamen de studie van de gamelan-muziek voortgezet en voor een belangrijk gedeelte

voleindigd. Zeer veel notaties van Javaanse muziekstukken in Europees notenschrift maakten zij; hij schreef daarbij ettelijke verhandelingen over de structuur van de Javaanse muziek. Voor zover hun wetenschappelijk werk over Java gepubliceerd is, is bijna alles verschenen in het tijdschrift Djâwâ. Dit leverde vaak moeilijkheden op, en weinig geldelijk gewin; Brandts Buys heeft op deze wijze echter zijn wetenschappelijk werk bijeen willen houden en betrekkelijk gemakkelijk vindbaar willen maken. Een klapper op de inhoud van de belangrijkste opstellen was in voorbereiding, maar is niet afgemaakt; het is te hopen dat deze klapper, zowel als de bewerking van de nog onuitgegeven aantekeningen en muzieknnotaties, spoedig door kundige en vertrouwde opvolgers ter hand genomen zullen worden. Slechts enkele opstellen over Inheemse muziek verschenen in andere tijdschriften; daaronder is het eerste, Over het onderzoek der Javaansche en daarmee verwante muziek, in Koloniale Studiën, Juni 1920.

Dit jaren lang voortgezette onderzoek van de Inheemse muziek bracht, evenmin als welk ander wetenschappelijk onderzoek ook, den onderzoeker geldelijk gewin, maar kostte integendeel veel geld. Het is den Heer Brandts Buys nooit ten deel mogen vallen, een ondersteuning van de Indische Regering voor zijn wetenschappelijke arbeid te ontvangen, ofschoon hij daar bij verschillende gelegenheden wel om gevraagd heeft; het Java-Instituut heeft zijn arbeid althans naar de mate van de krachten van dat Instituut gesteund door publicatie van zijn werk. Door journalistieke arbeid en het schrijven van literaire en kunstkritieken in verschillende Indische dagbladen, waaronder de Indische Courant, het Bataviaasch Nieuwsblad en de Locomotief, heeft de Heer Brandts Buys gepoogd in zijn levensonderhoud te voorzien, of althans de last, die op zijn echtgenote was komen te drukken, te verlichten. Zijn echtgenote

had zich namelijk in 1922 reeds genoopt gezien, ter wille van het dagelijks brood, een eenvoudige betrekking bij het lager onderwijs te aanvaarden; dit werk heeft zij al die jaren volgehouden.

Als journalist werkte de Heer Brandts Buys mee aan de links georiënteerde maandbladen, zoals De Taak en Timboel, die achtereenvolgens in Indië hebben bestaan, maar wien nooit een lang leven beschoren schijnt te zijn. Vooral aan het in Soerakarta verschijnende Timboel heeft hij destijds vrij veel van zijn tijd besteed, zonder dat hem dit veel voldoening bracht. Ofschoon hij reeds lang geen overtuigd socialist meer was, zo hij dit al ooit geweest is, is zijn politieke overtuiging, bepaald door overwegingen van eerlijkheid en rechtvaardigheid, zoals hij die voelde, steeds links georiënteerd geweest. In de latere jaren, reeds in Soerakarta en vooral in Jogjakarta, toen hij zich steeds grondiger verdiepte in het wetenschappelijk onderzoek en daardoor verder van het openbare leven af kwam te staan, neigde hij ten aanzien van de politieke leuzen van den dag steeds meer tot scepticisme en pessimisme. De wetenschap en de kunst, vooral de muziek en de beeldhouwkunst van zijn echtgenote, namen een steeds groter gedeelte van zijn gedachten in.

In Jogjakarta is de gezondheid van den Heer Brandts Buys langzaam maar gestaag achteruit gegaan. Het was alsof zijn opbruisend temperament het langzamerhand af moest leggen tegen het eeuwig gelijkmatige van de tropische atmosfeer. De teleurstellingen, die hij en zijn echtgenote enige keren hebben moeten ondervinden bij hun pogingen om hun financiële positie althans iets zekerder te maken, welke teleurstellingen hij gevoelde als miskeningen van zijn waarde als wetenschappelijk onderzoeker, hebben zijn laatste jaren versomberd. Met des te meer inspanning trachtte hij nog zoveel mogelijk van zijn werk af te maken. Zijn werkkraft was echter op 't laatst

reeds zeer verminderd. Ten slotte heeft een korte maar zeer ernstige hartziekte, vermoedelijk niet zonder psychisch verband met een kwestie, waarover hij zich zeer heeft opgewonden, een vrij vroegtijdig einde aan zijn leven gemaakt.

Brandts Buys zal „zonder enige twijfel” bij allen die hem gekend hebben lang in herinnering blijven. Zelfs zij, die zijn zeer markante kop slechts enige malen gezien hadden, vergaten hem niet spoedig. Want hij was een persoonlijkheid. Hij was eerlijk. En hij was trots. De niets ontziende eerlijkheid heeft Brandts Buys in Utrecht tot een gevreesd, gevierd maar ook gehaat kunstkritikus gemaakt en op Java tot een wetenschappelijk onderzoeker van de eerste rang, steeds even wantrouwig tegenover de resultaten van zijn eigen onderzoek als van dat van anderen. Maar oneerlijkheid in anderen te ontdekken, hun die voor te houden en nooit te vergeven, leidt niet tot gemakkelijke verhoudingen met zijn medemenssen. Van de macht en de waarde van eerlijkheid in alles was Brandts Buys ten diepste overtuigd. Vandaar dat hij met hart en ziel dagbladschrijver geweest is, omdat hij in de dagbladpers het middel zag de waarheid te doen zegevieren. En hij was trots, trots als de naakte waarheid moet zijn, met een trots die soms wat weg had van zelfoverschatting. Hij kende geen nederigheid, geen toegeven wanneer zijn eigen gevoel voor eerlijkheid hem in het gelijk stelde. Vergevensgezindheid wantrouwde hij; hij geloofde nauwelijks in het bestaan ervan.

Een hard man, hard als de kristalheldere klanken waar hij van hield, maar die het ook hard voor zich zelf heeft gemaakt in het leven. De wetenschap, die harde feiten wil, de journalistiek en de kunstkritiek, die de dingen willen laten zien zoals ze zijn, hebben met dat al een waardig dienaar in hem gehad.

Dr Th. PIGEAUD.

DÉWA-ROETJI

DOOR

Dr. R. Ng. POERBATJARA K A.

Opgedragen aan Z. H. Kangdjeng
Goesti Pangeran Adipati Arja
MANGKOENAGORO VII.

NOOT VOORAF.

De op de volgende bladzijden behandelde stof berust — wat de spelling der Inheemsche woorden betreft — op twee systemen, het z.g. wetenschappelijke en het systeem gebruikelijk bij het schrijven van Javaansch met Latijnsche letters. In een Javaanschen tekst van eenigen omvang is het mogelijk aan elk van beide systemen de hand te houden. Maar in een bespreking als de lezer hieronder zal aantreffen is het zoo niet onmogelijk, dan toch wel zeer moeilijk zich tot één van beide te bepalen. De lezer wordt daarom verzocht zich niet te storen aan de spelling Dewa-ruci of Déwa-roetji, Pañca-maya of Pantja-maja e.d.

Verder zijn de geaspireerde letters in onzen tekst geheel vervangen door de niet geaspireerde, en in overeenstemming hiermee werd ook maar van één s gebruik gemaakt, terwijl de lange klinkers werden verwaarloosd.

Poerbatjaraka.

INLEIDING.

In de laatste tien jaren heeft het Javaansche geschrift Déwa-roetji of Bima-soetji, vooral in verband met de figuur van Bima, zeer sterk de aandacht van Westersch gevormde Inheemschen en van Nederlandsche onderzoekers getrokken. Ik noem hieronder in chronologische volgorde eenige artikelen, die erover handelen:

Christendom en de Wajang, door Dr. H. Kraemer in *De Opwekker* 1926 blz. 389.

Stormkind en Geestes-zoon, door Dr. R. Goris in *Djawa* 1927 blz. 110.

Mystiek und Glaube enz. door Dr. B. Schuurman, den Haag 1933; besproken door Dr. Kraemer in *De Opwekker* 1934 blz. 300.

Over de Wajang-koelit (Poerwa) in het algemeen en over de daarin voorkomende Symbolische en Mystieke Elementen, door Z. H. K. G. P. A. A. Mangkoenagoro VII, in *Djawa* 1933 blz. 79 vlgg.

Nawaruci, door Dr. Prijohoetomo. (acad. proefschrift Utrecht 1934); besproken door Dr. Th. Pigeaud in *Djawa* 1935 blz. 94, en door Dr. Kraemer in *Koloniale Studiën* 1935 blz. 225.

Een Oud-Jav. Bhima-cultus, door Dr. W. F. Stutterheim in *Djawa* 1935 blz. 37 vlgg.

Pantheïsme en Monïsme in de Jav. Soeloek-littaratuur, door Dr. P. J. Zoetmulder S. J. (acad. proefschrift Leiden 1935) blz. 216 vlgg.

De Ontbrekende schakel in de lakon Déwaroetji, door Dr. R(adjiman) Wédyodiningrat in het *Tijdschrift Wasita*. Nov. 1935 blz. 230.

Bij de niet Westersch gevormden stond en staat de Déwa-roetji thans nog in hoog aanzien. Het geldt bij de Javanen als het boek van de kawroeh kasampoenan, de wetenschap der vervolmaking (verlossing). Dat hiermee de mystiek wordt bedoeld, laat zich wel terstond raden.

Het is zeer opmerkelijk dat, voor zover ik heb kunnen nagaan, Raffles in zijn *History of Java* geheel zwijgt over dit zeer voorname geschrift der Javanen, terwijl hij toch bijna alle namen van de Jav. geschriften, oud en jong, opsomt. Dit feit is m. i. alleen hierdoor te verklaren, dat men wegens de hoogheiligheid van het geschrift, het niet gaarne aan een vreemde liet zien. Met de intrede van de drukpers op Java is het met deze achterhoudendheid van den Jav. t.a.v. de Déwa-roetji gedaan, en het geschrift is nu tegen een vrij klein bedrag binnen ieders bereik.

Hoe voornaam en geliefd de Déwa-roetji bij de Javanen is, blijkt wel duidelijk hieruit, dat de gedrukte uitgave reeds ten minste vier drukken heeft mogen beleven; tot dusverre een zeldzaamheid voor een Javaansch werk. Die belangstelling is niet eerst thans door de verspreiding in druk gewekt, doch heeft door den inhoud van het geschrift, van oudsher bestaan. Immers in de Tjèbolèk, een boek dat ons naar den tijd van Kartasoera verplaatst, doch dat in werkelijkheid een werk is van Jasadipoera I, dus uit den vroeg Soloschen tijd, wordt de Déwa-roetji reeds „gelezen” en „verklaard”. De aanleiding hiertoe is, dat een zekere hadji Amad Moetamangkin van de desa Tjèbolèk bij Toeban zijn levensbeschouwing op de Déwa-roetji grondde, hetgeen tegen den Islâm indruischte. Want de Déwa-roetji verkondigt de eenheid, ja zelfs de identiteit van God en mensch. Naar deze grondstelling leefde nu de bovengenoemde hadji ook in het openbaar. Hij hield er b.v. honden op na met namen, die gedragen werden door vooraanstaande Mohammedaansche godsdienstvoorgangers van zijn tijd, zooals Doel-kahar, Kamarodin e.a.¹⁾. Door de rechtzinnige

1) Cf. *Djawa* (1927) blz. 101.

Moslims onder leiding van den Këtib Anom van Koedoes werd hij aangeklaagd; hem werd ten laste gelegd de wet geducht te hebben overtreden. De zaak werd bij de rechtbank te Kartasoera voorgebracht; de beklaagde, die zich niet kon verdedigen, werd ter dood veroordeeld, maar Soesoehoenan P. B. II schonk hem gratie, mits de hadji voortaan zich volgens de goede leer van de sjari'at gedroeg.

Ik geloof dat het mede door deze „Kartasoera'sche zaak" is, dat de Déwa-roetji bij de Javanen in zoo hoog aanzien is gekomen.

Daar de belangstelling voor dit geschrift, zooals boven reeds gezegd is, in den laatsten tijd van meer dan een zijde aan den dag is gelegd, vooral in verband met de figuur van Bima, die in de Déwa-roetji de voornaamste rol speelt, is het zeker de moeite waard het geschrift aan een nauwgezet onderzoek te onderwerpen. Wij beginnen met de handschriften en tekstuitgaven, die wij te onzer beschikking hadden, te vermelden.

Ms. B. G. no. 126. Dit is geschreven in 86 bladzijden van 4to formaat met echt Pasar-kliwon ¹⁾ schrift. Er zijn een paar hiaten, die echter in margine uit een ander Ms. zijn aangevuld.

Van dezelfde redactie is de uitgave van Mas Ngabèhi Mangoen-widjaja, gedrukt bij Tan Khoen Swie, Kediri 1922. De uitgever geeft bij wijze van Inleiding een heele tjerita, die hoofdzakelijk navolging is van den nonsens van Winter in zijn Zamenspraken I omtrent verschillende Jav. geschriften.

De uitgave van Van Dorp, Semarang 1880, geeft nagenoeg dezelfde redactie. Alleen de eerste strophe is door Mas Ngabèhi Krama-prawira, die het werk voor den druk klaar maakte, weggelaten. De uitgaven bij dezelfde drukkerij van

1870 en 1873, eveneens door Krama-prawira, zullen wel denzelfden tekst bevatten als de vorige.

Ms. Br. no. 77, 4to, 107 bladzijden, is gelijk aan de editie-Van Dorp, doch de afschrijver voegt er aan het begin zes strophen aan toe.

De hierboven genoemde teksten kunnen worden beschouwd als een groep, die een en dezelfde lezing vertegenwoordigt, en wel de Déwa-roetji Djarwa sëkar Matjapat.

Ms. B. G. no. 31, 4to, 48 bladzijden in geheimschrift, met den sleutel ervan, Ms. B. G. no. 50, in Matjapat, is waarschijnlijk het werk van Tjakra-wërdaja, regent van Tjilatjap. Dit Ms. begint met het bevel van Déwa-roetji aan Bima om in zijn, Déwa-roetji's lichaam te gaan, en draagt het jaartal 1759 A.J.

Een belangrijk fragment van de Déwa-roetji trof ik aan in een Pasiñdèn Bëdaja, (Ms. B. G. no. 4) een zangboek bij de Bëdaja dans. ²⁾ Dit geschrift werd opnieuw geschreven op last van den vorst in het jaar 1764 A.J. = 1837 A.D. Maar het bedoelde fragment zelf draagt het jaartal 1723 A.J. = 1796 A.D.

Ms. Br. no. 629 bevat de Déwa-roetji sëkar agëng (met groote maten). Deze tekst, dien wij in navolging van Dr. Prijohoetomo red. II noemen, begint met de Sardoelawikridita, bevattende 23 zangen van te zamen 202 strophen. Dit is een copie van Ms. Bijbelgen. no. 207.

Ms. Br. no. 83, de z.g. Redactie-Pakoe Alam II, is ook in „Nieuwe tēmbang gëdë" (groote maten). Blijkens het slot van strophe 3: *dén é s rat poer wan é, wikridita ngajoen* = het oorspronkelijke van dit geschrift begint met de maat Sardoelawikridita, zal deze redactie wel teruggaan op de voorgaande. Als jaartal draagt het 't jaar 1770 A.J. = 1842 A.D. En de taal

¹⁾ Kampong Pasar-kliwon was vroeger de wijk der Poedjangga's (Jav. geleerden).

²⁾ Het begin van dezen zangtekst vindt men in

de Handelingen van het eerste Congres voor de Taal-, Land- en Volkenkunde van Java, 1919. Uitgave van het Java-Instituut, 1921 blz. 91.

van deze redactie? Het is om er zenuwziek van te worden ¹⁾).

Ms. Br. no. 417 is een copie van Ms. Bijbelgen. Cat. Engelman no. LXXX (7). Deze tekst in sĕkar agĕng is dezelfde als de door Dr. Prijohoetomo in zijn Proefschrift uitgegevene en draagt het jaartal 1730 A. J. = 1803 A. D.

Verder vindt men, zooals boven reeds gezegd is, een groot stuk van de Déwa-roetji in de Sĕrat Tjĕbolĕk.

Als punt van uitgang voor ons onderzoek nemen wij de laatste twee nummers van het Resumé van Dr. Prijohoetomo, die luiden: „De Bima-soetji is geen moderniseering in taal, maar een zeer vrije bewerking van de Nawaruci”. Dit veronderstelt dus een verhouding van de Nawaruci tot de Bimasoetji als die van vader tot zoon, welke zoon dan echter niet veel lijkt op den vader. „Het is niet uitgesloten, dat de Bimasoetji niet onzen Nawarucitekst tot prototype heeft, maar dat ze rechtstreeks teruggaat op een andere thans onbekende Nawaruci-redactie in Midden-Java”. — Dit veronderstelt dan een verhouding op zijn naasten van „broers” tot elkaar.

Nu is men in de Vorstenlanden unaniem van opvatting, dat de Déwa-roetji teruggaat op een Oud-Javaansche of Kawi-redactie, althans op een ouderen vorm. Het komt er dus alleen op aan de babon terug te vinden. En ik beschouw het als een groot geluk, dat in de Verzameling van het Kon. Bat. Gen. zich twee exemplaren van dezen ouderen vorm van de Déwa-roetji bevinden. Hieronder volgt de, beschrijving van bedoelde Mss.

Lontar B.G. no. 279. Dit is een zwaar beschadigd en zeer broos Ms., tellende 21 bladen met vier regels Oud-Javaansch schrift. Acht hiervan, die aan

den linker kant afgebroken zijn, bevatten een fragment van de Kidoengan en enkele mantra's. Zoowel dit Kidoengan-fragment als de mantra's zijn echter van heel weinig belang. Van de 13 andere bladen, die de Déwa-roetji bevatten, is een deel in splinters geraakt. Alleen door geduldig en nauwkeurig passen van de stukjes en brokjes is het mij gelukt een doorlopenden tekst te krijgen. Maar hiermee was ook nog niet alles gedaan. Want de spelling in het Ms. is zeer gebrekkig, en hier en daar eigenaardig. Bij het maken van de transcriptie moet ook deze moeilijkheid overwonnen worden. Gelukkig valt in deze eigenaardige spelling eenige regemaat op te merken. Zoo staat b.v. wenti voor wetni, satnata voor santana, wantya tiga voor watw antiga, e.d.

Lontar B.G. no. 394. Dit bevat fragmenten van het Râmâyana, Arjunawiwâha, Bhoma enz. en ook een fragment van de Déwa-roetji. Daar dit Ms. — vier regels Nieuw-Javaansch schrift per blad — niet minder beschadigd is door witte mieren, beperkt zich de oogst bij de vergelijking voor het verkrijgen van de juiste redactie slechts tot een paar woorden. Bovendien is de tekst veel korter dan Ms. no. 279.

Een copie ²⁾ van dit laatste vond ik tusschen de papieren van de nalatenschap van Dr. Brandes. Daar zij geen nummer draagt, heb ik ze in één band doen binden met Ms. Br. no. 557 (Nawaroe-tji). Tot het verkrijgen van de juiste lezing draagt deze copie uit den aard der zaak niet veel bij; de emendaties, die men in den hierachter aangeboden tekst zal vinden, zijn naar mijn beste weten aangegeven, terwijl de oorspronkelijke lezing telkens aan den voet van de bladzijde gegeven wordt.

Voor de benadering van den tijd,

1) De eerste 4 strophen van dit geschrift vindt men in de „Beoefening van Letteren en Kunst in het Pakoe-Alamsche Geslacht” door Ki Hadjar Dewantara blz. 31-32.

2) Deze copie heb ik indertijd mede gestuurd aan Dr. Prijohoetomo, maar hij zegt er in zijn Proefschrift niets van, als ik mij niet vergis.

waarin de Déwa-roetji kan zijn gemaakt, staan ons geen andere gegevens ten dienste dan de taal, en wellicht ook de maat. De taal nu lijkt mij zeer jong, is nagenoeg Nieuw-Javaansch. Ook het achtervoegsel — nira wordt al vaak gebruikt voor de 2e persoon. De metra die, behalve de sloka, stellig geen matjapat zijn, zijn toch niet meer de Oud-Javaansche in den strikten zin van het woord; want van de Oud-Javaansche prosodie is daarin niets op te merken. Als tijd van vervaardiging zou ik daarom willen noemen den z. g. Overgangstijd, nl. omstreeks de intrede van den Islâm op Java. Met dit alles is het zeer opmerkelijk, dat men voor zoover ik heb kunnen nagaan, te vergeefs zal zoeken naar een woord, dat afkomstig zou kun-

nen zijn van den nieuwen godsdienst, den Islâm. Dit is m.i. wel zoo te verklaren, dat de streek waar de Déwa-roetji tot stand kwam nog geen contact had met den Islâm. Het is daarom zeer jammer, dat bij de ontvangst van het Ms. er niet bij genoteerd werd, waar het vandaan kwam.

Zoo jong als de Déwa-roetji betrekkelijk is, men vindt er niettemin enkele stukken in, die duidelijk in lateren tijd zijn ingevoegd. Deze invoegsels bevatten slechts namen van prauwen, visschen, bloemen en vruchten, hebben dus geen directe betrekking op den loop van het verhaal ¹⁾. Als gewoonlijk heb ik deze stukken in de vertaling open gelaten.

---

1) Vgl. T.B.G. deel 72 (1932) blz. 200.

TEKST.

Zang I

Ung awighnam astu namas Siddham.
(Fol. 1a)

- 1 gatyā ¹⁾ lampahi ²⁾ nararya, pangutusing dang hyang Drona.
ameta toya pawitra, suci mawēning . . . . . , . . . ³⁾
lali sireng pawwang ⁴⁾ sanak, ibu tan ketang denira.
lagawa ⁵⁾ sireng antaka, tan jrih durgamaning pasir.
- 2 sore kala tiba ng lalu, sahira saking nagara,
manuk dokan lawan dares, manambēr lwir ananggēhi ⁶⁾.
titis sunya tēngah wēngi, mustika munya gēneya.
sawang awaraheng pati-nika durgamaning awan.
- 3 rawa desa kalintangan, denira sang anir-baya.
anut ujungikang wukir, lumampah maliwat awan ⁷⁾
meh rahina masēmu bang, sang hyang Aruna kumēñar.
prapta sireng alas agēng ⁸⁾ tan ana ngaware sira ⁹⁾.
- 4 eñjing paksinya mamijah, sang hyang Aruna umijil.
asrang ¹⁰⁾ swaraning kokila, baya nora rinēngēnya ¹¹⁾ (Fol. 1b)
mañura muny asahuran, tuta-tukutuka kuwo ¹²⁾.
sata-wana bubut awu, munya kady angalin-alin.
- 5 kakaywan katub ing angin, sumyak swaranya karēngē ¹³⁾.
kētug lēwu riris alit ¹⁴⁾, kady angatag sēkar mēkar.

1) B lagya; 2) lampahira; 3) A is hier afgebrokkeld. B suci maha ni mah ji, lali sireng pa myang sanak;
4) A. . . . . mwan; 5) B laga; 6) A is hier afgebrokkeld;
7) B sumaput awan; 8) tanna ge; 9) A sire ngawara, B . . . . . ngawarah; 10) asya; 11) A sambaya nora rembana; 12) B atat kang kētung makuwung; 13) B swaraning camara; 14) B samirana riris alit;

VERTALING.

Ung geen stoornis zij er, hulde zij
aan den Volmaakte.

- 1 Snel liep de prins (Bima) op aanwijzing van Drona om het heilige water, rein en helder, te zoeken. . . . . Hij dacht niet langer aan zijn familieleden, zelfs niet aan zijn moeder. Hij wijdde zich ten doode en was niet bang voor de gevaren der zee.
- 2 Het was laat in den middag, toen hij uit de stad vertrok. De uilen vlogen op hem aan, als wilden zij hem in zijn reis tegenhouden. 't Was toen midden in den nacht, stil en eenzaam. De jaar-naga deed zich hooren in het Zuid-Oosten, de gevaren van den tocht voorspelden hem zijn dood.
- 3 De onverschrokken liep nu eens over moerassen en landschappen, dan weer baande hij zich zijn weg over bergruggen. 't Was toen bijna dag, de Oosterkim teekende zich roodachtig door de stralen van de opgaande zon. Toen kwam hij in een groot woud, niets hield hem tegen.
- 4 's Morgens bij het opkomen van de zon zongen de vogels vroolijk. Rumoerig was het geluid van de bēo's, die aan geen gevaar dachten. In een koor schreeuwden de pauwen: kuka-kuka-kuka-kuwauw; de boschhanen en de bubuts deden zich luidruchtig hooren, als wilden zij hem in twijfel brengen.
- 5 De boomen, die door den wind getroffen werden, brachten een daverend geluid voort. De donder, gedurende een zachten regen, spoorde de bloemen als 't ware aan om zich te openen. Vele soorten bloemen pronkten: de geurige gadung en de asana. Helder blank was de pandanusbloem: als een kuit, die niet door een kain is bedekt.

añjrah kang sarwa kusuma, jangga
mrěbuk mwan asana.
puḍakika'rja malilang, lwir wētis
kesisan tapih ¹⁵).

- 6 kongang tēpinging udadi ombak ka-
rungu gumētēr.
alunika nēmpuh karang ¹⁶), sumyak
lwir suraking aprang.
rēyak-rēyaknya yan katon ¹⁷), ku-
mukus kady awun-awun.
karang moga katingalan, kadi eṣṭi-
wana madyus.

- 7 prapta tēpinging udaya, wenya mē-
pēk sēḍeng pasang.
alun kadi anggigila, kumucak mum-
bul ing karang ¹⁸).
karang braja'gēng aruhur, kadi liman
añjrum katon.
paṇḍan rangkang lwirnya'ngawe ¹⁹),
sulurnya kady angasēhi.

- 8 kalalu sire sangsaya, ka-etang warah
sang kaka.
tuhu darma kamandaka, kadalurung
lampahira ²⁰). (Fol. 2a).
yan mangsula arda merang ²¹),
kangēn ujarireng sarat.
tuṣṭa palastraeng awan ²²), tan jrih
durgamaning pasir.

- 9 parahune warna-warna, paḍa la-
yaran anēngah ²³).
jong banawa hulu jukung, jurang
parung mēmēntōkan.
galiyu gorap talambang, maragati
lalañcaran.
malabong tēgang kalulus, piḍar ja-
rong kikiñcangan.

- 10 ujung tēlukika'dalēm, sunge wiji-
ling awayang.

- 6 De oever van de zee werd zicht-
baar, de donderende golven werden
ook gehoord. De golven die tegen
de rotsen beukten, deden een geraas
ontstaan als hoera-geroep in den
strijd. Uit het schuim kwam, zoo
gezien, damp te voorschijn gelijk
mist. Een rots zag er uit als een
badende, wilde olifant.

- 7 Toen de prins den oever van de
zee bereikt had, stond het water
hoog; toen was het juist vloed.
Vreeswekkend waren de golven, die
tegen de rotsen uit elkaar en om-
hoog spatten. Een groote en hooge
rots van graniet deed denken aan
een wilden olifant, die zich in het
water dompelt. Een reuzen-panda-
nus, die als aan het voetjebaden was,
wuifde hem, om zoo te zeggen, toe.
8 Hij verkeerde in grooten twijfel,
denkende aan wat zijn broer ge-
zegd had. Hij voerde een bedrie-
gelijke opdracht uit, en was dus
erin geloopen. Maar hij was be-
schaamd; om terug te keeren, hij
dacht: „wat zullen de menschen
van mij zeggen?” Daarom wilde
hij liever op zijn reis sterven. Hij
was dus niet bang voor de geva-
ren der zee.

- 9 Er waren vele en veelsoortige prau-
wen, die naar het midden van de
zee voeren . . . . .

- 10 . . . . .

15) sijang; 16) B parang; 17) arēk pa ya katon.
18) A is hier afgebrokkeld; 19) A lir naweda; 20) A
is hier afgebrokkeld; 21) B pan awirang; 22) A pas-
traeng awan; 23) A ajong;

añrah lambu pagaweyan, koṇṭang-
kaṇṭing puputihan.
pěpěṇṭolan karantengan, lěləmpon
lan laladingan.
asrang palwaning abaluk, kadi wañ-
cak sumamburat.

11 angaděg tēping tasik, lěnglěng
tumon ing samudra.
lěyěp lěngit ²⁴⁾ deni dohnya, lo-
nira sawang udaya.
alun lwir giri gumulung, suměmbur
lwir kadi udan.
ombak angěmbang galagah, kadi
guntur wahu ḍatěng. (Fol. 2b),

12 bañunya mundur analang, kikisike
asri tinon.
wěḍinya lwir gisi-gisi, watw antiga
²⁵⁾ kadi meděm.
sasangonika kalembak, lwir camara
sah ing gělung.
karang mēlětuk katimpal, sawang
tapihing dyah lukar.

13 warna sesining ²⁶⁾ samudra, kadi
anambrame sira.
kiwang-kiwangnya umangap, kadi
kapuhan umulat.
sangka kuṭuka sacya len, pupur
kasėlap ing karang ²⁷⁾.
agěr-agěr cakar-ayam, kadi lungsir
rinañcana.

14 susuwingika amijah, rěmisika'tap ing
pinggir.
sasagon mijil agėlar, sahing-sahing
babanawan.

24) A een onmogelijke lettercombinatie. doch te
lezen als boven; 25) A wantyatiga; 26) A ses-
hini; 27 Tusschen karang en agěr-agěr staat in A nog
kukuḍuwu. B is bij strophe 9 — 10 geheel in de war.

11 Hij stond aan den oever van de
zee, bekoord door het gezicht er-
van. Door haar uitgestrektheid tot
aan de horizon verdween dit ge-
zicht in het vage. De golven waren
gelijk aan rollende bergen, en bij
het uit elkaar spatten deden ze aan
regen denken. Zij hadden pluimen
als rietbloemen en stuwden zich
voort als een neerkomende lawine.
12 Toen het water zich, als over een
dak, terugtrok, werd het strand
mooi zichtbaar. Het zand was te
vergelijken met tandvleesch, terwijl
witte steenen den indruk gaven
(der tanden) bij een glimlach. De
sasangon ¹⁾ bewogen zich in het
water als van den haarwrong los-
geraakt valsch haar. De losgeraakte
koraalsteentjes, overal verspreid (op
het zand) waren te vergelijken met
het geslaakte kleed van een vrouw.
13 Alles wat zich in de zee bevond,
bracht hem als het ware een groet.
De schelpdieren openden zich, als
waren zij verbaasd over hem.
.....

1) Gracilaria lichonoides Ag f). Nat. klasse der
Florideae; in het Boeg. en Makasarsch o. a. sango-
sango.

kukon-kukon asmu medëm. susugon kadi paştika.
cucumpa ²⁸⁾ tirëm tabiluk, sarasipan abong-abong.

- 15 buburit saroja ²⁹⁾ mijil, kadi sęgarane kara. (Fol. 3a)
hiririsëm idëm-idëm, bubulyan ɗawung tabalan.
cawek sarisipan gatu, tatagan bukur wiwikan.
kratu jabung kękęlingan, caŋɗi kilana sasanga ³⁰⁾.
- 16 krang-patuk lan krang-bangęran, ɗaɗakęp simbar sisimping.
baga-sona kapopongan, papareyan tutumpęgan.
baluňuh gamęt bantunan, purus jamus lan kurita.
uwur-uwur soka lembak, gurugung tęrung kakabar. ³¹⁾.
- 17 kapiťing mijil saking rong, kadi katawęngan mulat ³²⁾
widikan len ceceng-goreng, ukęm-ukęm lan jajangkang.
rajung matta simbar pęlung, kalawan susuh rajungan.
jajangkang malam mamijah, jaja suri kokoroyo.
- 18 urang pingulika migęr, sinrang dening urang watang.
urang isęr paku-watu, urang sikat lan palętan.
urangnya makara magrong, maya sungutnya 'limunan.
rębon kumukus agęlar, sinrang dening urang waŋɗan. (Fol. 3b).
- 19 jajan lulujat lalayar, angaɗang pasanging baňu. ³³⁾
tuna ngulad-ulad mijil, kadi anambrame sira.
boloɗog pilętat tiɗa, mimi bukak sajalwestri. ³⁴⁾
pęɗok pęňunya ngurambang, abu yur-buyur kuranya.
- 20 minanya nungsung uminggir, kadi angatag i ³⁵⁾ sira.
balanak bandęng boboso, sasi wayu ludu silir n.
sumbilang paŋɗan jayęhan, sulung daya lan butęk pisang.
utik męlętinya dukang, buręng kipęr kakapasan.
- 21 bangbangan karang kuduwu, anrabęt len caca . . . .
kakacangan lawan ɗorang, ɗaɗameta len kaɗiwas.
pępęt tękęk kębo lagah ³⁶⁾, sotong bęnu lan bikuťak.
bibiron jaňjan popoŋtang, bęlo layang lęlęmahan.

28) A ŋcumcumpa; 29) Genomen uit de copie; 30) A sasnga; 31) Hier wordt B weer gevolgd; 32) A anambrame sira; 33) Hier wordt A gevolgd; 34) A sadyalestri; 35) A atagi. 36) pępętękębolagah;

- 22 bagas wagal tarabakan, bulaman baḍong tĕroesan. (Fol. 4a)
lĕlĕngan bukur kĕroco, mike lan sagi kacapang,
totongkol lawan lalajar, manusura titikusan.
mañar kĕmbung japah sĕlar, kaget mina selamaḍa.
- 23 baraba sĕpah gigilig, sangga-langit cele boṭok.
alu-alu bĕrnang layur, awal kolor kakap pĕlus.
bangbangan lan makurungan, sĕkartaji lowang kuning.
pe-manuk mutĕk mambukur, lulu baḍuya tangiri.
- 24 kuluyunya'gĕng angambang, prĕsut aprang pasangira ³⁷⁾
lodan anĕmburakĕn we, kadi ta ya kuwung-kuwung.
lĕmbora len gajah-mina, pacak-ri kuluyu simbar.
pe-canggahan pe-giringsing, padu-luran lan pe-tunggul.
- 25 lilintang bujaga lĕpas, asawang raka 25 . . . . . Alle visschen
mangambang. in de zee hadden medelijden met
kuluyu waspa umalang, i muhara Bima.
amrih mangsa. (Fol. 4b)
buhaya ngungang i sunge, arĕs
dening kelor kumbang.
salwirning matsyeng narmada, soka
tibreng ³⁸⁾ Bayusuta.
- 26 angadĕg lwir tugu manik, kasrĕ- 26 Hij stond als een juweelen zuil,
pan ³⁹⁾ tumon ing mina, en werd getroffen door het gezicht
imbuh gĕngikang udaya, sumĕmbur van de visschen. Bovendien stond
lwir anangguhi. de zee hoog, als wilde zij met haar
kang aji jala-sĕngara, tan sinungan uitspattende golven hem tegenhou-
lumĕkasa. den. Ook mocht hij de adji-Djala-
tuwi Drona kang tan paweh, cam- sĕngara ¹⁾ niet toepassen. Het was
pur baṭara samudra. Drona, die het hem verboden had,
opdat de heilige zee daardoor niet
zou worden bezoedeld.

³⁷⁾ prĕsuttrapang prasangira;
³⁸⁾ tibra; ³⁹⁾ B kadrĕsan.

¹⁾ De tooverkracht om zich zonder schā in het water te kunnen bewegen.

- 27 sing baya tan ana ketang, de sang Ardanawari.
anging darma kang ingiṣṭa, sampurnaning (uripira).
denira 'yun wruheng darma, amalar dinya kapatin.
karananira arēpa, parastraeng dalēm pasir.
- 28 lumēbu sireng samudra, wiraganira lagawa.
bañu sumaput ing wētis, sakeng tur mēlēk ing angga.
sumarambah tēkeng gulu, arus sumēmbur ing muka. (Fol 5a)
minggēk sangsaja manēngah, kañut dening alun adrēs.
- 29 sangsara lampah nararya, dening ombak agulungan. ⁴⁰⁾
anglangi sira kapēsan, kañut dening alun a(gēng).
angēmu lohing ⁴¹⁾ udadi, pēga'ngulah kēdal-kēdal ⁴²⁾.
angambang lwir sawa kañut, kadi jong banawa karēm.
- 30 angēlih osah tang nala, deni dalēm ing ernawa.
atahēn sira kapēsan, gupe angga kēlēm sampun.
anging kang ingiṣṭi manah, amriha dinya kapatin.
anging darma'ji kang keṣṭi, tan karakētan ing urip.
- 27 Met alle gevaren hield Ardanawari (Bima) geen rekening; hij had alleen den Dharma op het oog. 't Was om zijn leven volmaakt te maken dat hij den Dharma wilde kennen, opdat hij een voornamen dood zou kunnen sterven. Dat was de oorzaak dat hij vastbesloten was in de zee te komen.
- 28 Hij ging de zee in met rein en verlicht gemoed. Het water reikte hem tot de kuiten, tot de dijen en eindelijk tot zijn lichaam. Tot zijn hals in het water, sloegen de golven hem in het gezicht. Hij ging zwemmen en kwam langzamerhand in het midden waar hij door de sterke golven meegevoerd werd.
- 29 Het werd hem door de rollende golven zeer moeilijk. Vermoeid van het zwemmen werd hij door de groote golven meegesleurd. Zeewater in den mond krijsend, kon hij geen adem halen en kreeg hevige krampen. Nu eens dreef hij als een drijvend lijk, dan weer zakte hij als een zinkende boot
- 30 Vermoeid en ontmoedigd was zijn hart, door de diepte der zee. Hij hield zich ferm, maar zijn krachten begaven hem; met zijn machteloos lichaam zakte hij nu de diepte in. Maar in zijn hart streefde hij uitsluitend naar een voornamen dood. Hij dacht slechts aan den verheven Dharma en was reeds vrij van dit leven.

⁴⁰⁾ agumulungan; ⁴¹⁾ loding; ⁴²⁾ pka ngula kakēdēl-kēdēl;

31 tucapën tekang naga'gëng, si Nabat-nawa ngaranya.
uga malit sireng uni, pëjah de sang Krësna dangu.
duk rare ta ⁴³⁾ sira 'lintang, i lwah purwaning bujaga.
mwang sang Kakrasana tumut, kinalian sira 'mupuh.

32 krura tang naga ngak-ngakan, midër angambang ing pasir. (Fol. 5b)
angadang mangsa tan polih, jong banawa rasa samun.
katon ta sang Bayusuta, kadi baluk linabuhan.
karananira kumucup, wetni lapaning ⁴⁴⁾ bujaga.

33 makin kroda tang bujaga, wruh santana ⁴⁵⁾ Janardana.
ilatira ngalad-alad, kadi taṭit kapracandān.
waja lungid kadi ⁴⁶⁾ bajra, siyung kadi widyut mala.
matanya murub dumilah, kadi surya wahu mijil.

34 lampahing bujaga ombak, wening samudra kakëbur.
kadi lalañcaran kañut, lwir banawa kaseṇḍungan.
tëka 'ngrabasa manahut, sang ginik sang Wrëkodara.
krura mabanda mamilët, ring angga 'nglih katitihan.

35 gëłana osah tang nala, dening bujaga mamilët.
kewwan dening we madalëm, engët yan parastreng pasir. (Fol. 6a)

31 Nu worde gesproken van een groote naga, genaamd Nabat-nawa. Vroeger, toen hij nog klein was, werd hij „gedood” door Krëšna. Deze, toen nog een kind, liep over een rivier, waar de naga weleer (woonde). Kakrasana ging toen ook (met Krëšna) mee; met hun beiden sloegen zij (den naga dood).

32 Nu was de (groot geworden) naga boos. Kakelend dreef hij op de zee rond om te zoeken naar voedsel, dat hij echter niet vond. Want het was eenzaam, prauwen en booten waren er niet. Nu zag hij Bima als een neergeworpen aas. Door honger gedreven ging hij dus op hem af.

33 Heviger werd de toorn van den naga nu hij een verwant van Krëšna zag. Vlamdend was zijn tong, gelijk bliksemstralen bij onweer. Zijn tanden waren zoo scherp als een wajra en zijn giftanden schitterden als bliksemflitsen. Zijn oogen straalden als de opkomende zon.

34 Door de beweging van den naga ontstonden groote golven alsof de zee geroerd werd. De naga was (in snelheid) gelijk aan een afgedreven slanke prauw of als een boot door een storm voortgezweept. Hij kwam, viel aan en hapte naar Wrekodara (Bima) . . . ¹⁾ in zijn bek, Met kracht wond hij zich verder om het lichaam van Bima, die, overmand, krachteloos werd.

35 Slap en ontmoedigd was Bima in de omknelling van den naga. Bovendien had hij het moeilijk door de diepte van het water. Hij dacht dat hij in de zee moest sterven.

⁴³⁾ dura reta sita litang; ⁴⁴⁾ wenti lapah;
⁴⁵⁾ satnata; ⁴⁶⁾ tki ddi.

¹⁾ Wat ginik beteekent vermag ik niet te gissen.

murcita sira saksana, deni rasani-
kang wisa.
udani sireng wěkasana, panagraheng
sato banda.

- 36 prodbuta makrak gumuruh, kadi 36
prabawaning pasir.
kapělēngēn tekang naga, sinikēp
tanpa mikara.
tinugěl ing pañcanaka; ta(tas) sirna
kapugutan.
rakta we mawor rudira, matsya 47)
mamangsa prakabeh.

- 37 sampun pějah tang bujaga, denira 37
sang nir-ing-baya.
tucapa sang hyang Wisesa, wruh i
lampahireng tasik.
tibra sira kamanusan, tumon i sang
kasih-arěp.
sanmata'mběk suka liyataneng nusa
lēyěp tinon.

Zang II.

- 1 byatita uninga sang hyang suksma
'dining
sukma, sira makarya nusa mahalěp.
apan sira wisesa tan wi(nisesa).
(Fol. 6b)
(sang) mapurwa sa-isining jagat
kabeh.
2 apan sira (sang) wěnang (da)tan
winěnang.
towin parama tatwenuttameng 48)
sarat.
salwirning iniṣṭi datanpa ruhunan.
sang wěkasing wěkas, [sira] datanpa
wěka(san). 49).

Zang III (?)

- 1 ndah sigra uměntas ta sang Bayu-

47) metasya; 48) tatwa-y inutameng; 49) wěkas
pawěkas.

Door de kracht van het gif werd hij
spoedig bewusteloos. Maar eindelijk
kwam hij weer bij (en wist) dat hij
ten prooi was gevallen aan het
touwachtige dier.

- 36 Hij verzamelde zijn krachten,
schreeuwde daverend, als ware het
de macht van de zee (in een geluid
belichaamd). De naga werd hierdoor
verdoofd; Bima pakte hem beet
zonder (dat het monster) hem na-
deel berokkende. Hij sneed het dier
met zijn „vijf-nagels” den kop af,
die van het lichaam gescheiden
werd, en het was dood. Het water,
met bloed vermengd, werd rood,
en alle visschen deden zich daar-
aan te goed.

- 37 Gedood was de naga door den Vrees-
looze. Nu spreken wij van den
machtigen God, die alles zag wat
Bima in de zee overkwam. Hij had
groot medelijden met den deernis-
waardige. Uit sympathie liet hij
zich met welbehagen zien op een
eiland, dat er bekoorlijk uitzag.

Zang II.

- 1 Kortom, nadat de God, het Fijnste
van het fijne, dat gezien had, maakte
hij een schoon eiland. Immers Hij
is de machtige, over wien geen an-
dere macht heeft. Hij is de Begin-
ner van alles wat dit heelal omvat.
2 Want Hij is de Heerscher, die door
niets beheerscht wordt. Ook is Hij
de hoogste, verhevenste Zaak ter
wereld. Hij is het, op wien men
zijn hoop richt. Er is niets dat eer-
der is dan Hij, die eindpunt is van
alle eindpunten, doch zelf geen
eindpunt heeft.

Zang III (?)

- 1 Zoo ging Bayusuta (Bima) aan wal;
hij werd bekoord door de aanblik
van het schitterende zand, als verf
(op een modern) schilderij. Het

suta lënglëng lumiyat ing urubing
ëni (23).

ana kadi lilit kisik-kisikika mutyara
sumëng (su)mëñë marakata. (24).
karangnya prasomya ⁵⁰⁾ mawor (la-
wan) pawal lawan bagorkoni kadi
ri tēpi (24).

singrong-singrongika widurya len
manik bañunika aer-gulo sumrik
minging (24).

- 2 tan waktan kalangënikang wanasra-
ma ri tēpinning ⁵¹⁾ bujaga sosya (21).
jurang-jurangika'lēp lēpit-lēpit watu
galuga mawor lawan sila hira (24).
sëksëkan ikang kanaka matuñda-
tuñda ingambal-ambal arjeng mani.
(22).

tëkwani ⁵²⁾ salwirnikang tahën kañ-
cana mapatra dewangga sutra bang
pëtak. (22) (Fol. 7a).

- 3 towin tang kusuma nagapuspa su-
rabi malawën salaka sari tatur. (23).
patra naluki kumëlab cinitreng pa-
dapanya lungsir dadu. (19).
len tekang campaka ⁵³⁾ asana mala-
wën kanaka masari ratna ira'bra.
(23).

andul len rajasa angsoka mandara
sari intën alawën kanaka. (22).

- 4 añjrah er-gulo cina mwanng taluki
mënurnya sëkar salak mrik mi-
nging (21).

saruni kalawan puḍak mwanng gan-
dapura canggiri trikañcu pëtak len
jënar (24).

jabanya wilëtan puspacapa lawan
sumambita mangunëng wunga-wari
(23).

wrësiki kamuning srigaḍing magëlar
parijata andong bang kayu-puring,
(23).

- 5 jëngër ta sira sang Wrëkodara tu-
mon ing asrama piñḍa swarga. (20).
langën kayunya kayika paḍa'saji
pala kadi amapag i sang wahu ḍa-
tëng. (25).

strand was vol paarlen, schijnend,
vlammend en veelkleurig. Koraal-
steentjes vermengden zich met stuk-
jes kristal, bekoorlijk. . . . .
De spelonken hadden als wanden
edelgesteente en juweelen. Het wa-
ter was rozewater, dat geur uitzond.

2-5 . . . . .

50) prasola; 51) tpiraning; 52) kan; 53) capmaka;

sakwehnya masarwa ⁵⁴) manik ratna
 waneh ana ulēs kanaka wilis. (Fol. 7b).
 matēng poh duryan ambawang
 manggis jambu aer langsēb kadi
 asēgēh i sang wahu datēng (27).

Zang IV.

- 1 yeka garjita manah sang Bayusuta.
 manon ri sang satapēl alit ing wa-
 yah.
 tunggal-tunggal (ta) sira datanpa
 rowang.
 i(ku) tunggal sing katēmu paḍa
 tunggal.
- 2 „bagya ta kita Bima, mapa gatinta.
 lumawad ing ulun ma(r)dika kasya-
 sih.
 nusa sunya tanpa manggih pala
 boga.
 sumurupa ing sunya mintareng ra-
 jya ⁵⁵).
- 3 mapa teki gatinira kasih-arēp.
 akeh baya ing pasir tan sinangsaya.
 titah jiwa tanpa ngiman-iman urip.
 pilih ana sabda' di pinrih ing
 manah !”
- 4 nahan lingira sang maha(r)dika
 ring rat.
 kepwan twasira sang Ardanawari.
 deniran malit wēruhe gatinira.
 sojarira: „pilih idēp ujaring len !”
- 5 ling Gandarwa-raja ri sang Jina-rēsi.
 wangwang mojar sang hyang Buda
 tatwa-rēsi. (Fol. 8a).
 „kita wetbetira ⁵⁶) sang hyang Catur-
 muka.
 Brahmana rēsi sabuwah pa(nga)-
 ranta ⁵⁷).
- 6 lawan i (pi)tamu Paṇḍu Paṇḍa-
 weng rat ⁵⁸).
 sangkeng ibunta sang Patah wēka
 tiga.

⁵⁴) macarma; ⁵⁵) bintang racya.

⁵⁶) betbat; ⁵⁷) paranta, ook mogelijk te herstellen
 in: parananta; ⁵⁸) paḍa paḍaweng;

Zang IV.

- 1 Verbaasd was Bayusuta (Bima), toen
 hij zag een persoon zoo groot als
 een beeldje, en die er jong uitzag.
 Deze was alleen, zonder metgezel.
 Hij is Datgene, dat men vindt als
 men geheel alleen is.
- 2 (De kleine man sprak): „Wees ge-
 groet, gij Bima, wat wilt gij, dat gij
 mij, eenzame, deerniswaardige, be-
 zoekt? (Mijn verblijf) is een een-
 zaam eiland, waar men vruchten
 noch eenig voedsel vindt. Is het
 om in het ledige te treden, dat gij
 van de stad zijt weggegaan?
- 3 Wat wilt gij toch, arme, dat gij
 geen acht slaat op de gevaren der
 zee? Is het wel de aard van een
 levende, dat men zijn leven niet
 lief heeft? Ik geloof dat gij in
 uw gedachte naar het verheven
 „Woord” streeft”.
- 4 Zoo sprak de Voornaamste van de
 wereld. Ardanawari (Bima) wist
 geen raad, omdat de kleine zijn
 bedoeling doorzag. Hij antwoordde:
 „Ik geloof, dat gij weet wat er in
 het hart van een ander omgaat”.
- 5 Zoo sprak Gandarwaraja (Bima) tot
 den Jina-rēsi (Déwaruci). Daarop
 zei de Buddha, de ware Heilige:
 „Gij zijt een nazaat van Brahma.
 Gij heet Brahmana-rēsi . . . ¹).
- 6 En omdat gij een zoon zijt van
 Paṇḍu, zoo zijt gij ook bekend on-
 der den naam van Paṇḍawa. Gij
 zijt geboren uit Prētha (Kunti),
 die drie kinderen heeft, terwijl Ma-

¹) Het woord s a b u w a h is hier onverstaanbaar.

adinika Madrin maha siwi kalih.
binangnya ibu juga saking yayahta.

- 7 kita tri putraning Pětah tan ana len.
jyesta ⁵⁹⁾ raja Yudistira kita madya.
pamuruju Danañjaya saktining prang.
mwang Nakula ⁶⁰⁾ Sadewa wëkaning Madrin!"
- 8 nahan wuwusira sang wara ⁶¹⁾ matutur.
kapuhan manah sri Gadawastatmaja.
dening paṇḍak mwang alit wëruh ing sira ⁶²⁾.
nahan, lingira takwan wasta sang rësi.
- 9 „sapa aranta putra ci(li) matapa ⁶³⁾.
aneng madyaning jaladi tanpa siring.”
sojar sang tapa: „sang Dewaruci ngulun.
dening iḍëp apaḍang wruhku hyang rusit ⁶⁴⁾.
- 10 mapan wiku datan wruha ri ngaranya.
ëñëngira kadi watu kinabaktyan.
(Fol. 8b)
towin wruh osikira sang ëñëng-ëning ⁶⁵⁾.
rehning urip turung wruh tunggaling pati.
- 11 aywa lumampah yen turung wruh ing lampah. ⁶⁶⁾.
aywa met-met yan tan wruh rasaning pinet.
aywa mangan yan turung wruh ing bojana.
aywa nëmbah yan turung wruh ing sinëmbah.
- 12 ana jugul atuku mas ing puhajëng.
wineh lañcung den-siḍëp mas tanpa una.

dri er twee heeft. Gij zijt dus (met deze twee) van een vader, doch van verschillende moeders.

- 7 Met uw drieën zijt gij kinderen van Prëtha, geen ander. De oudste is koning Yudhiṣṭira, gij de middelste, en de jongste is Arjuna, die dapper is in den strijd. Nakula en Sahadewa zijn echter kinderen van Madri”.
- 8 Zoo sprak de Voorname tot Gadawastatmaja (Bima), die er over verbaasd was dat de korte kleine hem kende. Toen vroeg hij naar den naam van den Heilige.
- 9 „Hoe heet gij, kleine knaap, die hier in het midden van de zee alleen ascese doet?” De asceet zei: Ik ben Dewaruci, en wel hierom, omdat ik een helder inzicht heb omtrent den geheimzinnigen God.
- 10 Immers zelfs de wiku's kennen Hem niet bij name. Hij is zoo stil als een stuk steen, waaraan men zijn vereering brengt. Maar deze reine Stilte kent toch uw roerselen wel. Evenwel, omdat gij nog leeft, kent gij de „vereeniging” door den dood nog niet.
- 11 Ga daarom niet op reis, als gij nog niet weet waarheen. Ga niet zoeken, als gij nog niet weet wat gij eigenlijk hebben wilt. Ga niet eten, als gij nog niet weet wat gij eet. Breng geen vereering, als gij nog niet weet aan wien.
- 12 Er is b. v. een domoor, die goud gaat koopen bij een handelaar. Hij krijgt geelkoper, dat hij dan als onberispelijk goud beschouwt. Hij krijgt lood en beschouwt het als zuiver zilver. 't Is inderdaad moeilijk om het juiste te vinden.”

59) jesma; 60) ma nakula; 61) B wuwus sang wyang ta wara; 62) A pandawkanya wruh;
63) A patra cina matpa, B patra sinamang tapa;
64) A paḍang rutu hyang rësi; B ratu; 65) B towin tan wruh osikira kang awani; 66) A awan;

- wineh timah den-siděp salaka mangan.
riwěd-bawa ing amet saduning pinet".
- 13 nahan wacana sang maha(r)dika ring rat.
kepwan manahira ng Ardanareswari. dening wuwusika iběk kasatwikan ⁶⁷⁾.
sawang sela kawahan (ing) guntur magěng.
- 14 manggih gatinira Baywatmaja kuměl ⁶⁸⁾.
denta wěruh basa kang giněsěng i jro.
engět warah sang kaka tuhu(ning) kata.
asoka Wrěkodara sira ⁶⁹⁾ mararěm.
- 15 somya wuwus Wrěkodara mandra malon. (Fol. 9a)
„towin ulun (ěn)di ⁷⁰⁾ kahinanku ring rat.
sopananku lumampah těkeng jaladri.
cawuh Drona purohitanku mangu-tus.
- 16 towin ulun (sa)nyasa wruh (i) jantina.
yen (a)tuhi yen arusit yen asadu. ⁷¹⁾.
den-kadi jatining đuhung tan kawaran.
wacananta ⁷²⁾ den-pađang tanpa sings(inga)n".
- 17 ling Bima-sena tušta hyang Janardana.
denira ayun wěruh ing kasat(w)i-kan.
krama kinon amañjinga garba denta ⁷³⁾,
tušta saha guyu Baywatmaja jěngěr.
- 18 „ěndi unggwanku masuke garba (ma)lit.
apan alo Bima pangawak parwata ⁷⁴⁾.
- 13 Zoo sprak de Voornamen in de wereld. Ardanareswari (Bima) wist geen raad, omdat wat de heilige zei vol waarheid was. Bima was gelijk aan een steen, waarover een hoop zand van een berguitbarsting neerstort.
- 14 Baywatmaja (Bima) raakte verstomd, toen hij wist, dat zijn doel geraden was. Immers, de heilige wist wat [voor taal] Bima in zijn innerlijk had. Hij herinnerde zich toen de woorden van zijn broer, die dus gelijk had. Bedroefd stond Wrěkodara (Bima) en sprakeloos.
- 15 Eindelijk sprak Wrěkodara vriendelijk, zacht en langzaam: „Dan ben ik in deze wereld schuldig. De oorzaak van mijn in zee komen, is de valsche Drona, mijn leeraar, die mij hierheen gezonden heeft.
- 16 Verder wil ik gaarne weten wie gij eigenlijk zijt. Zijt gij de Echte, „Geheimzinnige of de Ware? Zeg mij het zoo duidelijk mogelijk en wel zoo onbedekt als een uitgetrokken kris".
- 17 Zoo sprak Bimasena en Janardana (Dewaruci) was zeer ingenomen dat Bima de Waarheid wilde kennen. Toen moest hij in zijn binnenste gaan. Vroolijk doch met verbazing lachte Baywatmaja (Bima):
- 18 „Hoe kan ik in die kleine ruimte in U binnen gaan? Immers ik ben zoo groot en heb een lichaam als een berg. Zelfs de koning der bergen evenaart mijn gestalte niet. 't Is zeker dat ik in lichaamsomvang geen evenknie heb".

⁶⁷⁾ kasantikan; ⁶⁸⁾ Hier eindigt B. ⁶⁹⁾ asoka dara tira; ⁷⁰⁾ Ook mogelijk te herstellen in: dadi.

⁷¹⁾ aswadu; ⁷²⁾ wacantan; ⁷³⁾ dinta; ⁷⁴⁾ prawatta;

giri-raja tan paḍa rike tuwuhku 75).
tuwin umasṭiku pangawak tan sa-
ma”.

19 sampun mawacana ta sang Bayu-
suta.
dadi mojar sang paṇḍya 76) ’kon
amasuka.
„ēndi gēnging giri mwaning lwaning
buwana. (Fol. 9b)
sa-bubur-sah mandra kawēt katon
dengku.

20 aywa kaḍat kita umañjingeng ulun.
wi reh karna kerī sopananta masuk”.
rēp malēbu 77) maring garba tatar
angel.
prapteng dalēm non arnawa tanpa
tēpi.

21 pira ta suweni lampah (sa)pandurat.
lēyēp lēngit lēpas adoh tingalira.
nihan wacana (sang) rēsi suksma
takwan.
„mapa katon denyu 78) l(um)ampah
kapanggih”.

22 ling Bima „awang-awang prēnahku
mangke.
mapa kari warah arane 79) sang
wiku”.
dadi dēḍēt tan pantara tiningalan.
kepwan sira satinon ambēk aputēk.

23 „ndan sang wiku mapa kari kang
aḍapēt.
tan purwa tan daksina iḍēpku mang-
ke.
tan pracima utara gēneya byabya.
tan neriti ersanya daryaku pilih”.

24 wēkasan sira manon salila mabra.
(Fol. 10a)
sang paṇḍya’kon 80) „wawasēn ika
sang wiku.
kadisēnēn warna-warna wawasēnta”.
sa-arnawa sing rupa tan winangēran.

25 wiku suci mawarahjatining driya.
„pañca-maya nga(ra)n mukaning
sarira.

19 Toen Bayusuta (Bima) dit gezegd
had, beval de heilige hem toch
binnen te gaan. „Wat is de omvang
van een berg, wat is de uitge-
strektheid van de wereld; wat is
het heelal? Die zijn voor mij on-
beteekenend eng.

20 Aarzel niet en ga in mij; ziehier,
mijn linker oor zij voor u den in-
gang om naar binnen te gaan”, En
plots ging Bima in Hem zonder
moeite. Toen hij binnen was, zag
hij een eindeloze oceaan.

21 Nadat hij een poos geloopt had,
zag hij een uitgestrekt verschie-
ten, waarvan de omtrek in het vage
verdween. Toen vroeg de heilige:
„Wat ziet en vindt gij onder het
loopen?”

22 Bima: „Ik bevind mij in een leegte;
wat is dat? zeg mij eens, heilige,
hoe dit heet.” Toen werd het duis-
ter; men kon niets onderscheiden.
Bima werd door dit gezicht rade-
loos en innerlijk benauwd.

23 „Zeg, heilige, wat is deze duisternis
toch? Ik kan Oost niet van Zuid
onderscheiden. Ik geloof dat West,
Noord, Zuid-Oost, Zuid-West,
Noord-West en Noord-Oost uit
mijn bewustzijn zijn verdwenen.”

24 Eindelijk zag hij een schitterend
schijnsel. Toen beval de heilige:
„Neem goed op, heilige 1), datgene
wat zich voordoet als veelkleurig
schijnsel, neem het goed op.” Dit
was zoo groot als een oceaan, waarbij
iedere kleur onbegrensd vertegen-
woordigd was.

25 Toen gaf de reine heilige een uit-
eenzetting van den aard van de
(vijf) zintuigen. „De vijf hoedanig-
heden zijn toch de meesters van het

75) ri tluguku; 76) paja; 77) makibi; 78) denya;
79) awharaning. 80) pañja makson;

1) Bima wordt nu met „heilige” aangesproken.

yan agělěh dadalan ⁸¹⁾ mareng go-
muka.
dadya angělěmi ⁸²⁾ mareng tasik agni.

- 26 aywa lupa ring rupa wawas warna
(nya).
aywa samar ing tingal kawruhing ati.
rěp ksana ⁸³⁾ ilang jagat catur yan
tinon".
ling Gandarwaraja takwan ing sang
wiku.
27 mojar sang paṇḍya ⁸⁴⁾ „ika, sang
kasih-arěp.
catur warna iku pangisining jagat.
ana seta ana rakta pita ⁸⁵⁾ krěsna.
iku warnani kadurgamaning ati ⁸⁶⁾.
28 ilang tunggal prabanika yan tri katon.
ika rakwa durgama měpěki ng sarat.
piṇḍa kadi kantaka kěna i rika.
suci mulya kang tan kakěnan ing
sadya.

Zang V.

- 1 sri Kuntisuta winarah, yan tiga
musuhing ⁸⁷⁾ tapa, (Fol. (10b)
karanya tan těkan i don, sang ataki-
taki (n) lampah.
paroking tiga winuwus, tanpa pasah
aneng raga.
yan tan kawilět ing tiga, prasida
'mor ing tan ana.
2 tiga uriping buwana, pamrědining
jagat kabeh.
tan sah wini-winigěnan; kang apa-
sah la(wa)n tiga.
sira sang tan kěneng tiga, datan
salah iděpira.
prasida'mor ing sang sunya, pawo-
rira patuduhan."

81) anagělěh; 82) dadya nga mi; 83) kanasan;
84) paja; 85) pida; 86) warnaninga gdurmaning ati;
87) tigasmuhing;

lichaam. Als zij slecht zijn, dan
leiden ze den mensch naar de hel.
Op die wijze gaat men zich dom-
pelen in de vuurzee.

- 26 Vergeet het niet en neem iedere
kleur goed op. Aarzel niet bij het
gezicht ervan en zie uw hart. Als
gij dit doet, dan verdwijnt de vier-
ledige wereld opeens." Toen vroeg
Gandarwaraja (Bima) aan den heilige
(een nadere toelichting).
27 De heilige sprak: „Die vier kleuren,
o deerniswaardige, vullen de wereld.
Zij zijn wit, rood, geel en zwart.
Dat zijn de kleuren die het hart
onhandelbaar maken.
28 Het eene (witte) schijnsel verdwijnt,
zoodra de andere drie op den voor-
grond treden; deze zijn de gevaren
waarvan de wereld vol is. Wie in
de macht daarvan is geraakt, is niet
meer baas over zichzelf. Rein en
zalig is (daarentegen) hij, die geen
wil meer heeft." ¹⁾

Zang V.

- 1 Op deze wijze kreeg Kuntisuta (Bi-
ma) onderricht hierin, dat de „drie”
de vijand zijn van de ascese. Deze
drie zijn het, waardoor de asceet in
zijn streven zijn doel niet bereikt.
Deze vereeniging van drie is on-
afscheidelijk van het lichaam. Wie
zich van deze drie heeft vrij ge-
maakt, die is werkelijk al één ge-
worden met het Niet.
2 De drie zijn het leven van de wereld,
de groeikracht van al wat bestaat,
doordat het een het andere doet
wijzigen. Hij die van de drie ge-
scheiden is, die niet vatbaar is voor
de drie, heeft zijn blikken naar het
juiste gericht. Hij is werkelijk één
geworden met het Ledige, en zijn
vereeniging is aanwijsbaar.

1) Vgl. „Zalig zijn de reinen van hart, want zij
zullen God zien” van Augustinus (Groote mystieken
blz. 24); Tauler blz. 25.

- 3 sampun mawarah rasaning tiga wi-
gĕnaning tapa.
ilang rupanikang tunggal, rwa kari
warnaning praba.
sang Taskaratmaja takwan, „mapa
he ⁸⁸⁾ yen kalih tinon.”
„iku rupaning wisesa, lawan kang
winiseseng rat.
- 4 iku rasaning ⁸⁹⁾ buwana, lawan
kang angrasani rat.
ana ngka ⁹⁰⁾ rasa jalwestri, rasa-
ning iya lan dudu.
titahnya cale-cinale, 'mbĕk suka ⁹¹⁾
ngucap-ingucap. (Fol. 11a)
karaning jana utama, tan rĕna adara-
daran.”
- 5 tĕlas pawarah sang Jina-rĕsi ri sang
Bayusuta.
rĕp tunggal salila (ma)bra, lĕnglĕng
manahi sang tumon. ⁹²⁾
dening warna akeh katon, ling Gan-
darwaraja takwan.
ri (sang) Adi-buda rĕsi.
- 6 „apa si sang katingalan, pratunggal
akeh tiningal.
warahĕn ulun aranya, den-tunggal
apatuduhan.
ĕndi ⁹³⁾ kang makara-kara, tatwani-
kang marakata.
ana kadi ratna muĕcar, kadi gilap-
nikang ⁹⁴⁾ maya.
- 7 ĕndi kajatining wĕnang, kang tan
salah tiningalan.
akeh warna tiningalan, kang ĕndi
jatining tinon.”
ling Bayusuta matĕrĕh, sang hyang
Buda'rsi mawarah.
„iku kajatining tunggal, salwiring
warna'neng sira.

- 3 Toen de heilige uiteengezet had,
dat de drie in hun aard de (groot-
ste) hindernis vormen voor den
asceet, verdween er een en er bleven
maar twee schijnsels over. Daarop
vroeg Taskaratmaja (Bima): „Wel,
wat zijn die twee, die ik nu zie?”
(De heilige sprak): „Dat is het
beeld van de ziel en dat van het
bezielde in de wereld.
- 4 Dat is het subject en het object
in dit leven. Daar bevindt zich de
kern van het mannelijke en het
vrouwelijke, de kern van ja en neen.
Hun aard is deze, dat ze met elkaar
steeds in contrast (of: in contact)
staan; zij houden ervan aan elkan-
der het aanzijn te geven ¹⁾. Daarom
houden voorname lieden niet van
scherts.”
- 5 Nadat de Jina-rĕsi dit aan Bayusuta
(Bima) gezegd had, ontstond plot-
seling een helder schijnsel. Bima
werd door dit gezicht ten eerste
bekoord, omdat in één schijnsel
zoovele kleuren zichtbaar werden.
Toen vroeg Gandarwaraja (Bima)
aan den Adi-buda-rĕsi.
- 6 „Wat zie ik? Ik zie een glans met
veel kleuren. Zeg mij wat het is,
en wel zoo duidelijk mogelijk. Wat
is dit, dat zoo schittert, wat is die
glans in werkelijkheid? Er zijn er,
die als een juweel schitteren, en
glanzen als een betoovering.
- 7 Welke is de ware Machtige, waar-
naar men zijn blikken zonder fout
kan richten? Ik zie zoo veel kleu-
ren; welke is de juiste om naar te
zien?” Zoo vroeg Bayusuta (Bima)
met nadruk, en de Budarsi sprak
tot hem: „Dat is nu het ware Eene.
Alle kleuren bevinden zich in u.

88) mapa hop; 89) rasya; 90) anika; 91) biksuka;
92) tuno; 93) ĕda; 94) gilapnata.

1) Groote Mystieken – Bruno blz. 21 en 35.

- 8 towin warnanikang jagat, sĕk ka-
garba ⁹⁵⁾ ring sarira. (Fol. 11b)
purwa geneya daksina, neriti pra-
cima byabya.
utara ersanya madya, iku pamrĕdi-
ning bawa.
sweta rakta pita krĕsna, ika war-
naning buwana,
- 9 asta-soḍĕm (asta)-mantra, pamrĕ-
dining asta-reka ⁹⁶⁾.
salwirning suksma'neng sira, towin
atunggalan sana.
anane ana ri kita, ananta ana ri kana.
datan waneh sangkanira, tunggal
kang akrĕti sarat.
- 10 ilang rupanikang jagat, salwir-
ning reka tan ana"
tinonakĕn uripira, de sang pa(ra)ma
Budeng rat.
winarnakĕn sira wahya, sawang pu-
tra-putran danta.
sa-malimuka gumana, tan kakung
sira tan istri.
- 11 sang Samiranatanaya, jĕngĕr jiwa
tinonakĕn.
dinĕlĕng sangsaya lĕnglĕng, lĕyĕp
lĕngit alĕpira.
lwir murcita sira mĕnĕng, wetni
lĕyĕp tiningalan.
lingira sang paṇḍya ⁹⁷⁾ takwan,
„apa ri katingalira". (Fol. 12a)
- 12 sang Pawanatmaja ⁹⁸⁾ muwus, atak-
wan sang Jinarĕsi,
„sawulatu arja kila, sawang putra-
putra kara.
..... ⁹⁹⁾ lĕngit lĕyĕp
tiningalan".
„tan iku sang ingulatan, iku uri-
ping sarira.
- 8 Evenzoo is de veelkleurigheid van
deze wereld, ze is geheel in u ge-
vat. Oosten, Zuid-Oosten, Zuiden,
Noord-Westen, Westen. Zuid-Wes-
ten, Noorden, Noord-Oosten en
Midden, ze zijn alle producten van
het bewustzijn. Wit, rood, geel
en zwart, dat zijn de kleuren van
de wereld.
- 9 De handreiniging, de hand-mantra,
dat zijn producten van de handhan-
deling. Alle fijnheden bevinden zich
in u, en zij zijn op een en dezelf-
de plaats. Hun bestaan is in u, maar
uw bestaan is in hen. ¹⁾ Gij en zij
zijn van één bron, de maker van
dit heelal is Één.
- 10 (Als gij hiervan overtuigd zijt), dan
verdwijnt deze wereld (voor u), en
dan is iedere handeling er niet."
Hierop liet de Parama-budeng-rat
hem zijn (Bima's) ziel zien in
zichtbaren vorm en wel als een ivo-
ren pop zoo groot als een bijen-
larf. Deze ziel is mannelijk noch
vrouwelijk. ²⁾
- 11 Verstomd was Samiranatanaya (Bi-
ma,) toen hem zijn ziel werd ver-
toond. Als hij erop tuurde, werd
hij in groote mate bekoord door
de schoone, geheimzinnige glans
ervan. Hij zweeg als ware hij ziel-
loos, wegens het schoone dat hij
zag. De heilige vroeg hem toen:
„Wat ziet gij nu?"
- 12 Pawanatmaja (Bima) sprak tot den
heilige, vragend: „Wat ik nu zie
is zeer schoon, gelijk een schitte-
rend beeldje. (Is dat het, waarheen
men zijn blikken richten moet), dat
schoone, geheimzinnige gezicht?" ³⁾
(De heilige sprak): „Dat is niet

95) sĕkargaba; 96) asma-reka of aswa-reka;
97) panjya; 98) Pasatmaja; 99) Verbrokkeld.

1) „Zij (de wereld) bestaat immers slechts als
projectie van de kleine wereld, die mensch heet, want
door den mensch zijn alle menschen uitgevloeid, nl.
uit God, . . . (Groote Mystieken: Eckehart blz. 17;
Tauler blz. 15.

2) Ibid. blz. 19.

3) Ibid. Teresa, blz. 36.

13 *pramana* iku aranya, tan milu suka dukeng rat.
tanpa ma(ngan tan)pa turu, (tan milu lara mwanng lapa).
yan apisah lawan raga, awak drawa tanpa sesa.
sing ulah-ulahing angga, kawisesa ing *pramana*.

14 tuwin uriping *pramana*, sinung urip dening suksma.
inguripan paḍa suksma, sinanḍang-akēn ing sira.
saksat simbar mungwing kaywan, anane ana ri kita.
tan milu tuṣṭa bañcana, yen mati milu kalusya.

15 ilang suksmaning sarira, uriping suksma kapanggih.
kadi gila kara-kara, lwir rasa aneng kamumu."
imbuh lēnglēng tingalira, dening sēnēn marakata.
sri Werocana mawarah, anta uriping *pramana*.

16 „aneng kita dudu kita, aneng waneh dudu waneh.
salwire gumēlar ing rat, paḍa sinandanganira."
warna-warna (yan) warnanēn, apan ora tinonakēn.
tanpa rupa iḍēpira, wēkasing suksma wisesa.
ing sinadya-sadya ana.

17 towin warna aneng sira, kadi warnaning sinēmbah.
urip tan ingurip sira, amanusan tanpa warna.

wat men zoekt, dat is de ziel van het lichaam.

13 Dat heet de *pramana* (de ziel) en neemt deel aan vreugde noch smart in deze wereld. Het eet noch slaapt, voelt lijden noch honger. Maar als het zich van het lichaam scheidt, dan wordt dit onherroepelijk vernietigd. Alle handelingen van het lichaam zijn afhankelijk van de macht van de *pramana*.

14 En de *pramana* leeft van de Suksma (d.i. de ziel leeft van de Ziel). Deze Ziel leeft van zijn Mede-Ziel (d.i. leeft van Zichzelf). De ziel nu wordt in u geplant op de wijze van een hertshoorn-plant aan een boom. Zij bevindt zich in u, maar neemt deel aan vreugde noch tegenspoed. Maar als gij sterft, dan verdwijnt zij ook.

15 Verwijdert zich de ziel van het lichaam, dan vindt zij de Ziel. De ziel schittert als een tooverglans, dan wel als een druppel water op een lotusblad. (Bij den dood lost de druppel zich op in het water van het meer).
Bima werd steeds meer bekoord door de aangename glans die hij zag. Toen gaf Wairocana hem onderricht omtrent het leven van de ziel.

16 „(De ziel leeft) in u, maar ook niet in u; in een ander maar ook niet in een ander. Alles wat in de wereld bestaat, is hiermee bedeed.”¹⁾

Het zou te veel zijn om te vermelden; maar alles werd Bima niet vertoond. Gij moet maar zelf begrijpen, dat de hoogste en machtige Ziel vormloos is. Maar wat Hij wil, dat geschiedt.

17 Bovendien is zijn vorm geheel volgens uw verbeelding, zooals de

¹⁾ Vgl. Goethe, geciteerd door Prof. Dr. G. van der Leeuw in zijn Inleiding tot de Theologie blz. 47.

tan kagarba tēka ri heng, tan ka-
wēngku ing sarira.
duranira tanpa warah, aparēk tan-
pa gaṭikan.

- 18 nimittanira manusa; aturu tan tulus
pējah.
lunganira hyang pramana, lwir pa-
ratra kang sarira.
karananira tan matya, hyang anta-
kara ring raga.
sopananya ¹⁰⁰⁾ no . . . . . nti mijil
ing angga.

19 atuhu . . . . .

100) hopananya.

vorm van Hem tot wien gij uw
devotie richt. Aan niets is zijn le-
ven te danken. Hij is „onmensche-
lijk”, heeft geen vorm. Van buiten
is Hij niet te betasten, binnenin
is Hij niet in het lichaam gevat.
Hij is onmetelijk ver van u, maar
dicht bij u zonder dat gij Hem
aanraakt. ¹⁾).

- 18 Dit is de oorzaak dat een slapende
niet doorgaat in den dood. Bij het
(tijdelijk) weggaan van de pramana
(hier: het bewustzijn) lijkt het
lichaam wel dood. Maar dat men
niet sterft, komt doordat de god
Beëindiger zich nog in het lichaam
ophoudt. En als hij het lichaam
verlaat, (heeft hij geen bepaalde)
uitgang noodig.
- 19 Dit is waar.

1) Groote Mystieken: Eckehart blz. 21; Ruus-
broec blz. 29.

De bovengegeven vertaling doet dui-
delijk zien, dat onze tekst, behalve in
de namen der Paṇḍawa's, geen enkel
lakon-verband heeft. Toch moet dit wel
tot het oorspronkelijke verhaal behoord
hebben, want zoowel de Nawaroetji als
de Déwaroetji heeft een lakon-stuk,
waarvan het hoofdbestanddeel terug
moet gaan op een en denzelfden, oude-
ren vorm ervan. Laten wij eerst het
lakon-gedeelte vóór de ontmoeting van
Bima en Déwaroetji in beschouwing
nemen. Het gedeelte na de ontmoeting
kan onbesproken blijven als zijnde voor
ons doel van weinig belang. Volgens
de Nawaroetji loopt het bedoelde
lakonstuk als volgt:

Doerjodana spoort Drona aan om
Bima, den gevaarlijkste van de Paṇ-
ḍawa's, beet te nemen, ten einde hem

den dood te doen vinden. Bima die,
evenals de andere prinsen, leerling van
Drona is, krijgt dan van dezen bevel
om het levenswater te zoeken. Met dit
water, dat zich in den put Dorangga
zou bevinden, zou Bima in de weten-
schap der verlossing ingewijd worden.

Bima ¹⁾ verwijdert zich om naar den
aangewezen put te gaan; daar gekomen
vindt hij inplaats van levenswater twee
grootte slangen, een mannetje en een
wijfje, die hem geducht aanvallen en
omstrengelen. Met zijn duimnagel „Pan-

1) Aan Bima worden twee dienaren toegevoegd,
hetgeen allesbehalve Javaansch is, want in de Ja-
vaansche wajang gaat Bima overal alleen. Voor zoover
ik mij herinner, is het alleen in de lakon Djagal-
birawa (ed. Volkslectuur), dat Bima vergezeld wordt
door panakawans. Maar strikt genomen volgen deze
niet Bima, doch Ardjoena die zich bij het gezelschap
bevindt. Zie nog Dr. Goris in Djawa 1927 blz. 110
tweede kolom.

tjanaka" doodt hij de beide monsters tegelijk. Deze herkrijgen hun vroegere gedaante van god en godin, die Çarasambada en Harsanadi heeten. Na het dooden van de slangen komt Bima (voor de eerste maal) bij Drona terug, zeggende dat hij het levenswater niet gevonden heeft. Drona antwoordt dat hij zich in de plaats van het water heeft vergist, en stuurt Bima nu naar het veld Andadawa, want daar bevindt zich het water, niet in den put Dorangga.

Bima vertrekt onmiddellijk naar de aangewezen plaats, waar een gevaarlijke demon woont, genaamd Indrabahu, die brult en schreeuwt, verlangend naar menschevlesch. Bima komt, steeds op zoek naar het water, ter plaatse, en wordt door den demon aangevallen. Een hevige worsteling volgt, waarbij de demon ten slotte gedood wordt. Na den dood krijgt het monster zijn vorige gedaante van Indra terug, die Bima uitvoerig onderricht over zijn gedaanteverwisseling.

Bima komt weer (voor de tweede maal) bij Drona terug met de mededeeling dat hij het water toch niet op de aangewezen plaats gevonden heeft; wel heeft hij er een demon gedood. Drona zegt (voor de tweede maal) zich in de plaats van het water vergist te hebben, en verwijst Bima nu naar de zee, in het midden waarvan het levenswater te vinden zou zijn. Het is Bima echter verboden om bij het gaan naar dat midden der zee van eenigen vorm van vaartuig gebruik te maken; ook mag hij zijn *adji pangawasa* niet toepassen. Bima vertrekt spoedig; hij komt echter eerst bij zijn familie te Indraprastha, aan wie hij het doel van zijn reis vertelt en van wie hij tevens afscheid neemt. Zijn familieleden willen hem weerhouden te gaan, maar Bima vertrekt toch, tot droefheid van de achtergeblevenen.

Aan de kust gekomen gaat Bima dadelijk de zee in, zwemmend naar het midden. Doordat hij door het water heen

en weer geslingerd wordt, nu en dan zelfs tegen de rotsen slaat, sterft hij. Zijn dood „veroorzaakte een geheimzinnigen invloed in den vorm van omineuze natuurverschijnselen: gerommel in de lucht, aardbeving, donderend geraas,"¹⁾ enz. „Een lichtglans vertoonde zich boven Wṛkodara, want het was een god, de belichaming van het voortreffelijke, die zich over hem verhief. Niets zou hem overtreffen, immers hij was de beste der goden, over wien dag en nacht niet heen konden, terwijl hij niet overschaduwd (sic) werd door de zon en de maan, de sterren en het sterrenheir. Vervuld van medelijden keek god Nawaruci naar Bhima. „Gij zult waarlijk herleven, Wṛkodara . . . . .” En Bima leeft weer. Op deze wijze ontmoet hij Nawaroetji, die hem onderricht geeft. Na ontvangst van de leer gaat Bima (voor de derde maal) naar Drona terug met medeneming van het levenswater. Drona gelooft niet dat dit het echte is. Nawaroetji komt dan plotseling te voorschijn en bevestigt de echtheid van het water. Er ontstaat ruzie tusschen Drona en Nawaroetji, enz. waarbij Bima nog ettelijke avonturen beleven moet.

In de Javaansche omwerkingen van de Dewaroetji loopt de lakon zeer verkort als volgt:

Bima als leerling krijgt van zijn leeraar de opdracht om het levenswater te zoeken. Hij gaat terug naar zijn familie te Ngamarta om afscheid te nemen. De familieleden willen hem weerhouden, maar Bima blijft bij zijn voornemen. Hij gaat naar Hastina terug om van Drona nadere aanwijzing omtrent het water te ontvangen, daarna vertrekt hij naar de door Drona aangewezen plaats en vindt hier twee boeta's: Roekmoeka en Roekmakala, die hij na hevige worsteling doodt. Zij blijken dan metamorphosen te zijn van Indra en Bajoe,

---

1) Ik citeer Dr. Prijohoetomo.

die door den hoogsten god vervloekt zijn geweest. Nadat zij door toedoen van Bima in hun ware gedaanten hersteld zijn, zeggen zij hem dat hij terug moet om Drona te vragen waar het levenswater zich precies bevindt. Bima komt weer bij Drona, die hem dan zegt, dat het levenswater in de diepte van de zee te vinden is. Bima verwijdert zich opnieuw, maar wil nu eerst naar zijn familie om deze den stand van zaken mede te deelen.

Intusschen hebben Joediṣṭira en de overige Paṇḍawa's bericht gegeven aan Krēṣṇa omtrent het voornemen van Bima. Door de mededeeling ongerust geworden, begeeft Krēṣṇa zich onmiddellijk naar Ngamarta. Zoodra hij Joediṣṭira ontmoet, maant hij tot berusting: „Want al is het ook duidelijk, dat het een list is van Drona om Bima op slinksche wijze uit den weg te ruimen, niettemin moeten wij ons verlaten op den Almachtige, die aan de zaak stelling een goede wending zal geven”.

Bij zijn familie gekomen deelt Bima dan, in tegenwoordigheid van Krēṣṇa, zijn plan mede. Als men Bima weer tracht over te halen om niet te gaan, zet hij wederom zijn wil door; ditmaal vertrekt hij naar de zee. Aan de kust gekomen past hij zijn *adji djalas ě ngara* toe en zwemt dan naar het midden van de zee, waar hij aangevallen wordt door de slang *si Nēmboer-nawa*. Na een strijd wordt de slang door Bima gedood.

De hoogste god heeft medelijden met Bima, omdat deze, een opdracht uitvoerende, niet precies weet hoe de vork in de steel zit. Want het levenswater is nergens te vinden, heeft trouwens geen bepaalde plaats.

De Paṇḍawa's blijven bedroefd achter. Mocht Bima komen te sterven, dan willen zij hem in den dood volgen. Krēṣṇa troost hen, zeggend dat het wel niet zoover komen zal.

Dan volgt de ontmoeting van Bima met Dewaroetji in de gedaante van een

dwergje. Het onderricht in de leer, waarna Bima rechtstreeks naar zijn familie teruggaat. Vreugde onder de familie.

In zijn Resumé no. 10 zegt Dr. Prijoetomo, dat de compositie van de Nawaroetji veel beter is dan die van de Bimasoetji. Aan deze waardebepaling had moeten worden toegevoegd van welk standpunt zij bezien is. Van Javaansch lakon-standpunt lijkt mij de compositie van de Déwaroetji heel wat beter dan die van de Nawaroetji. Immers in het eerste is een soort climax aan te wijzen. Eerst het gevecht met de demonen, daarna met de slang in zee, dan pas de ontmoeting van Bima met Dewaroetji. Na het verkrijgen van de „kennis” gaat Bima in het Javaansche verhaal regelrecht naar zijn familie terug.

In de Nawaroetji zijn de tooneelen, vóór de ontmoeting van Bima met Nawaroetji, omgedraaid, waarbij de slang verdubbeld en de twee reuzen gesingulariseerd worden. De plaatsverwisseling van de tooneelen kan wel het gevolg hiervan zijn, zooals weleens gebeurt, dat de lontar-bladen van het „origineel” niet in goede volgorde lagen. Hierdoor kreeg men in de copie minstens twee zinnen, die niet liepen, maar latere afschrijvers van deze copie zullen er wel voor gezorgd hebben dat de zinnen, naar hun inzicht, dat wèl deden.

Dat het dooden van de slang dichter staat bij de ontmoeting van Bima en Déwaroetji dan het dooden van de twee reuzen, blijkt niet alleen uit onzen tekst, maar is tevens de eisch van den bovenbedoelden climax. De episode van het dooden van de reuzen, welke episode in onzen tekst als weggevallen kan worden beschouwd, moet, van het lakon-standpunt bezien, een plaats innemen vóór het dooden van de slang.

De naam Indrabajoe in de Dewaroetji houdt Dr. Prijoetomo voor een verbastering van Indrabahu van de Nawaroetji. Ik zou meenen: juist het omge-

keerde. Want de vervaardiger van de Nawaroetji heeft blijkbaar op deze plaats zijn *b a b o n* (origineel) niet goed begrepen. Hij maakt Indrabahu zonder meer tot den naam van den reus, die, na gedood te zijn, verlost wordt en weer Indra is geworden. In de Dewaroetji is Indrabajoe een dualis, Indra en Bajoe, namen van twee zeer bekende goden, die tevoren door een vloek reuzen zijn geworden en door Bima verlost. De dualiteit van Indrabajoe in Dr. Prijoetomo's Red. I (blz. 155), en trouwens ook in alle andere Jav. omwerkingen ¹⁾, is zoo duidelijk dat het wel een wonder mag heeten, dat Dr. Prijoetomo dien naam, zoo-wel op de wijze van zijn transcriptie als in zijn paraphrase (blz. 193), weer singulariseert.

Het noemen van Indra en Bajoe — de laatste is de geestelijke vader van Bima — is hier niet alleen mogelijk, maar zelfs wenschelijk. Bovendien eischt het Javaansche wajang-spel op deze plaats en op dit moment meer dan één monster, om de dapperheid van den held der lakon te vertoonen. Op dezen grond is ook het aantal van twee reuzen m. i. meer oorspronkelijk dan van één.

In den loop van zijn Comparatio, in de hoofdstukken die met A, B, C, enz. zijn aangeduid, doet Dr. Prijoetomo het voorkomen, alsof de lezing van de Nawaroetji „oorspronkelijker” was dan die van de Déwaroetji. Als dit juist was, dan zou de Nawaroetji, zoowel wat de inkleeding van het verhaal als den kern betreft, veel overeenkomst moeten vertoonen met onzen tekst. Immers in elk opzicht — zoowel de dichtsterlijke bekoring, en de ongerepteheid van taal en stijl als ten slotte, naar Javaansche opvatting, de verhevenheid van de leer, spreken ervoor — kunnen

wij aannemen, dat onze tekst de oorspronkelijke lezing van de Dewaroetji vertegenwoordigt, voor zooveer deze laatste ons thans nog bewaard gebleven is ²⁾ De overeenkomst tusschen de Nawaroetji en onzen tekst beperkt zich tot enkele punten, die van zeer ondergeschikt belang kunnen worden genoemd. Zoo is b.v. het verbod aan Bima, van Drona, van het gebruik van iederen vorm van vaartuig en van de adji Pangawasa, te beschouwen als een reminiscens van Drona's verbod van de toepassing van de adji Djalasəngara, waarmee Bima zich zonder eenige schade in het water had kunnen bewegen. In Red. I wordt dezelfde adji weliswaar genoemd, echter zonder duidelijke vermelding of deze door Bima al dan niet wordt aangewend. Bima herinnert zich slechts het bezit daarvan. (Zang IX, 2). In Dr. Prijoetomo's paraphrase (blz. 195) daarentegen, wendt Bima, evenals in de meeste omwerkingen, deze toovermacht wel aan: *winatək wus patitis* = aangewend op de juiste wijze. In Red. II wordt ze ter plaatse geheel weggelaten (Zang XI, 2).

De kwistige beschrijving van bloemen en planten in de Nawaroetji, welke bovendien in een soort wangsalan is vervat, hetgeen op zichzelf reeds duidelijk op het recente van het stuk wijst, is niet een uitbreiding van de Javaansche lezing, maar gaat direct terug op zang III van onzen tekst.

Gezien de geringe overeenkomst tusschen de Nawaroetji en onzen tekst kan gerust worden aangenomen, dat, sedert de litteraire scheiding tusschen Java en Bali, de Déwaroetji, waarvan wij de kern door onzen tekst vertegenwoordigd meenen te mogen zien, op Bali een geduchte omwerking of verbastering ondergaan heeft, en thans den vorm heeft van de Nawaroetji.

¹⁾ Zie nog Vreede-Catalogus blz. 249 door Dr. Goris overgenomen l. c. blz. 113 eerste kolom, en Djawa 1933 blz. 92 eerste kolom.

²⁾ De interpolaties en de gebrekkige spelling buiten beschouwing gelaten.

Als voorbeeld van de verhaspeling kan het „karakter” van den tekst naar voren gebracht worden. Van de Javaansche omwerkingen is een specifiek karakter niet meer op te merken. Dit is algemeen Javaansch geworden, hetgeen eigenlijk ook van onzen tekst gezegd kan worden. Maar toch, Buddhistische invloed of een Buddhistisch element is in onzen tekst nog duidelijk aan te wijzen: in het bezigen van de namen van Buddha ter aanduiding van Déwaroetji, die in ons geschrift de positie van hyang Wisesa, den hoogsten god, inneemt. Zoo vindt men b.v. sang Jina-rësi (IV, 5; V, 5 en 12); Buda tatwa rësi (IV, 5); Adi-buda-rësi (V, 5; Buda'rsi (V, 7); Parama Budeng rat (10) en zelfs Sri Werocana ¹⁾ (15) vermeld. Eenmaal wordt Déwaroetji hyang Janardana = Wişṇu genoemd (IV, 17). Van al deze namen blijft in de Javaansche omwerkingen niets over, behalve sang Marboedengrat (Red. I zang X, 10), een verbastering, klaarblijkelijk, van Parama-Budeng-rat. Deze weglatingen zullen deels wel met opzet, deels door niet verstaan zijn geschied. De met opzet weggelaten namen zijn die, waarin Buda duidelijk zichtbaar is. Immers in den Mohammedaanschen tijd duidt het woord boeda z. v. a. heiden of kapir aan. Ware de naam Buda voor Déwaroetji gehandhaafd, dan zou het heidensche karakter van het geschrift zijn blijven hangen, hetgeen ten gevolge had kunnen hebben, dat de leer voor Mohammedanen verboden werd. Maar omdat de Javanen zelf, door de traditie, de verhevenheid van de leer hebben ingezien, werd het heidensche element zooveel mogelijk verzacht of daaruit verwijderd en de leer toelaatbaar gemaakt voor de Islâm-javanen.

De namen Jina-rësi en Werocana zijn daarentegen door niet verstaan weggevallen. Want men kan hoegenaamd niet verwachten, dat de Javanen uit den tijd

¹⁾ Ook de Kuñjarakarna beschouwt Wairocana als de hoogste God.

van de vervaardiging der omwerkingen, die namen nog zouden kennen. Zelfs gehoord heeft men die namen stellig niet meer, omdat deze eerst met het wetenschappelijk onderzoek door Nederlanders op Java weer bekend werden.

Zeër opmerkelijk is het verder, dat aan Bima o. a. de naam Ardanareswari gegeven wordt. Men zal zich wel herinneren, dat Ardhanareçwarî de naam is van Çiwa in één lichaam vereenigd met zijn gemalin. Hoe komt Bima-Wrëkodara aan den naam Ardanareswari? Dr. Stutterheim heeft m. i. overtuigend aangetoond dat de Bima-Wrëkodara-cultus ontstaan moet zijn uit de Bima-Bhairawa-dito, door contaminatie van Bima-Çiwa-Bhairawa en Bima-Wrëkodara ²⁾. Het overgaan van de vereering van Çiwa op Bima lag voor de hand, en wel door den invloed van de wajang. Want juist in den tijd van dien overgang moet de wajang zeer populair zijn geweest. Zelfs tot nu toe imponeert de figuur van Bima iederen toeschouwer. En in den tijd toen Bima-Wrëkodara den Bima-Bhairawa-Çiwa in den cultus geheel verdrongen had, werd Dewaroetji-Buddha-Wairocana er aan toegevoegd. Iets dergelijks vinden wij in de Sutasoma ³⁾. Het Dewaroetjischip draagt dus onmiskenbaar de Buddhistische vlag.

Anders is het gesteld met de Nawaroetji. Zooals Dr. Prijohoetomo zelf heeft opgemerkt (blz. 13), is de Nawaroetji van geprononceerd Çiwaitisch karakter. Naar het mij voorkomt, is dit echter ontstaan door de verknoeiing (opzettelijke vervalsching, zou ik bijna zeggen) door den Balischen omwerker, die een Çiwaïet moet geweest zijn. Om dit duidelijk te maken, acht ik het noodig er dieper op in te gaan. Wij beginnen met den naam Çiwamurti, die volgens Dr. Prijohoetomo op de eene plaats een pseudoniem zou zijn van den schrijver

²⁾ Djawa 1935 blz. 46

³⁾ Vgl. Smaradahana blz. XI.

(l. omwerker) en op een andere de naam van de vindplaats van het levenswater. Deze naamovereenkomst zegt Dr. Prijoetomo, maant ons tot voorzichtigheid. Inderdaad, en ik voor mij beschouw dien naam als een willekeurig gekozen, enkel en alleen om het Çiwaisme van de groep, waaruit de Nawaroetji is voort gekomen, te verheerlijken, ten einde het geschrift voor Çiwaitisch te doen doorgaan. Aan dien naam meer vast te knopen, lijkt mij daarom in dit geval bepaald ongewenscht.

Wat mij echter ten zeerste bevreemdt, is Dr. Prijoetomo's bewering dat de naam Çiwamurti „voor zoover ons bekend is” nergens anders voorkomt. Ik moet hem erop wijzen dat deze naam voorkomt op de oorkonde van Sëkar, afgedrukt als Bijlage van Kroms artikel in het T. B. G. dl. 53 blz. 411 vlgg. ¹⁾ en door mij is betrokken in mijn artikel: De inscriptie van het Mahâkṣobhya-beeld van Simpang ²⁾. Hij is die van niemand minder dan Râjaparakrama, den dharmâdhyakṣa ring Kaçewan onder den koning Hayam-wuruk. Zou men deze Çiwamurti = Râjaparakrama dan als houvast mogen nemen voor de datering van de Nawaroetji? Ik geloof van niet. Want voor Râjaparakrama lijkt mij het geschrift op syntactische en lexicographische gronden veel te recent. En ik betwijfel ten zeerste of de (af) schrijver van de Nawaroetji met Çiwamurti wel Râjaparakrama heeft bedoeld. Dat die naam in de Çiwaitische groep van Bali verheven en heilig blijft klinken, laat zich wel verklaren. Door de heilige en verheven klank alleen werd die naam in het verhaal ingelascht om het Çiwaitisch te maken.

Het didactische deel van het werk, „waarvan de waarde niet hoog genoeg geschat kan worden” (sic) is volgens Dr. Prijoetomo op de eene plaats (blz. 8)

in het prozaverhaal ingevoegd, en op de andere (blz. 13) vormt het „het pièce de résistance.” Hoe dit te rijmen is: op de eene plaats een hors d'oeuvre op de andere de hoofdschotel, is mij weer niet recht duidelijk. Naar mijn opvatting is het didactische stuk het hoofdbestanddeel, waaromheen het verhaal geweven wordt. Maar de daarin vervatte, volgens de Javanen zeer terecht hoogmystieke leer, is in de Nawaroetji geworden een weinig of niets beteekenende aaneenrijging van woorden (blz. 59). Immers wat door Nawaroetji aan Bima, terwijl deze zich in zijn (Nawaroetji's) lichaam bevindt, geleerd wordt, is een „stukje” (de hoofdwindstreken met de kleuren) van de Nawasanga van Lombok, door Goslings, of van het Balische „doek”, door Damsté in het Gedenkschrift ³⁾ besproken. Wat daarop volgt is, van het standpunt van Déwaroetji's leer bekeken, van nog minder belang. Want er zijn tekenen genoeg, die ons duidelijk aanwijzen, dat enkele passages in de Nawaroetji ontleend zijn aan werken, die niets met de oorspronkelijke Déwaroetji te maken hebben. Zoo b. v. de eerste çloka op blz. 77:

„Pakṣiṇa kopec caṇḍala, mṛga ḍanda-
la ḍurjana
nara nang kope caṇḍala, sarw-
wa caṇḍala ḍurjana.”

is een verhaspeling van een çloka, waarvan Nitiçâstra I,8 een omwerking is. De tweede çloka:

„Pakṣinâm balâ manaswam, mwatswa-
nam durga kâmbalam
ḍurbala swena pojarajah, balaswa-
ruḍitam balam”

is een dito van een çloka, die teruggaat op de Indische Sprüche 7579, waarvan Nitiçâstra II,10 eveneens een omwerking is. De laatste helft van de derde çloka kan ik weliswaar niet terecht brengen, doch wel herkennen als te zijn van dezelfde bron als de Jav. saloka, die als volgt luidt:

1) De naam Çiwamurti is te vinden op blz. 434.

2) B.K.I. dl. 78 (1922) blz. 446.

3) Gedenkschrift 75-jarig bestaan van het Kon. Inst.

v/d Taal-, Land- en Volkenkunde van Ned. Indie (1926) resp. blz. 201 en 258.

4) Bibliotheca Javanica 4.

Jav. „Děnta-děnti kusuma warsa sarira cakra”¹⁾.

Bal. „Danta danti samaceteh, kuçuma warça solayet”.

Ook het volgende stuk is genomen uit een of andere mantraboek.

Nawarutji blz. 45
(Pasasalahan ing raga nga.)
Cangkēm mantuk maring
sang hyang Yama.
Irung m. m. s. h. Baruṇa.
Kulit m. m. s. h. Kuçika.
Daging m. m. s. h. Garga.

Sumsum m. m. s. h. Preta-
ñjala.
Ati m. m. s. h. Brahma.
Ampëru m. m. s. h. Wiṣṇu.
Pupusuh m. m. s. h. Īçwa-
ra.
Limpa m. m. s. h. Çang-
kara.

enz.

Lontar B. G. no. 379.
(Pasasalahan raga)
Cangkēm Yama.

Irung Baruna.
Kulit 2) Kuçika.
Daging muliya sang hyang
Garga.

Baṭara Pritañjala sumsum.

B. Brahma pinaka ati.
B. Wiṣṇu pinaka ampëru.
B. Esyara pupusuh.

B. Sangkara lili(m)pa.

enz.

Hoe corrupt ons Ms. overigens ook is, men kan toch wel aannemen, dat beide stukken teruggaan op een en hetzelfde mantra-boek. Men lette verder nog op „daging”, waarmee de zin in ons Ms. nog ongeschonden blijft. Want muliya = muliha = mantuk(a).

Verder nog. Het stuk, waarin iedere regel telkens met „Urip ing” begint, moet ook zijn ontleent aan een dergelijk mantra-boek. Ten bewijze hiervan kunnen wij met een paar voorbeelden volstaan.

Nawaroetji blz. 55-56
Urip ing pr̥thiwī s. h.
Gambura nga. rūpa kadi
rambut salamba.
apah
teja
bayu
ākāça

Urip ing Jambudīpa s. h.
Ratnaçiwa, rūpa kadi baṇu
muñcar.

Urip ing Malayu s. h. Rat-
nawīçakha, rūpa kadi baṇu
mungguh ing rwan ing
kamumu.

Urip ing Bali s. h. Ratna-

Lontar-B. G. no. 270.
Ana katon pating bërëlik,
Gambura nga sira urip-
ning pr̥thiwī.
baṇu
teja
bayu
akaça

Ana katon kadi bun ka-
sunon aditya. s. h. Trēsna-
çiwa nga. sira uriping bu-
mi Ja(m)budīpa.

Ana katon kadi baṇu sa-
king rēngating antarala,
s. h. Ratnawisesa nga. sira
uriping bumi Malayu.

Ana katon kadi intēn ru-

windu, rūpa kadi nenetra
bubur-buburan.

enz.

panira, sira s. h. (Ratna)-
windu nga, sira uriping
bumi Bali.

enz.

Het hierboven aangehaalde stuk behoort in de Nawaroetji nog tot de leer, „waarvan de waarde niet hoog genoeg geschat kan worden”.

Men veroorlove ons nog even verder te mogen gaan met onze vergelijking. De verleidingsscène in de Nawaroetji is niet ontstaan doordat de maker geïnspireerd werd door de Arjunawiwâha, maar is zóó overgenomen uit een jongere omwerking van dit gedicht. Dit blijkt uit de namen Lēnglēng-mandanu, Tuñjung-biru en Gagar-mayang, namen van nymfen, die in het Oud-Jav. gedicht niet te vinden zijn, doch waarvan de twee laatsten wel voorkomen in de Wihaha Djarwa, in facsimilé uitgegeven door Friederich (Bat. 1878) fol. II verso 4. Lēnglēng-mandanu komt voor in een nog jongere omwerking.

Ook de Malat is op de Nawaroetji niet zonder invloed geweest. Het voorkomen van het woord liku, dat zoowel in de Malat als in de Mal. Pandji-verhalen de titel is van de gemalin van den Vorst, lager dan de Parameçwari en de Mahādewi, verraadt ons dit zeer duidelijk. Hetzelfde doen de namen Delēm en Sanggut (ev. Sanggit), beide zeer bekende namen uit de Malat.

Het bovenstaande doet ons duidelijk zien, dat de Nawaroetji zooals deze uitgegeven is door Dr. Prijohoetomo, een mengelmoes is van allerlei elementen uit verschillende werkjes³⁾. De litteraire waarde⁴⁾ daarvan is m. i. dan ook miniem en de waarde als mystiekboek, bezien van het standpunt van de mystiek van onzen tekst, vrijwel nihil. Als aanwijzing voor dit

³⁾ Ook de Adji Kēmbang heeft 't hare bijgedragen (Nawaroetji blz. 72).

⁴⁾ Taalkundig is de Nawaroetji van betrekkelijk zeer geringe waarde, omdat de taal ervan niet oud is, doch wel „gemaakt oud”, volkomen gelijk aan de taal van de Malat.

¹⁾ Winter Zamenspraken II blz. 189, no 217 en Kern Verspr. Geschr. X blz. 147.

²⁾ In het Ms. corrupt, maar is wel als boven te lezen.

laatste kan wellicht gelden, dat Dr. Zoetmulder in zijn dissertatie, als ik mij niet al te zeer vergis, niets, maar dan ook niets, van de Nawaroetji aanhaalt, dat eenigszins naar mystiek zweemt.

De Maleische Déwaroetji.

Zooals algemeen bekend mag worden geacht, komt in de Maleische wajang-verhalen ook het verhaal van Déwaroetji voor ¹⁾. Bij het betrekken van deze episode uit het Maleische geschrift willen wij ons echter niet bezighouden met détails, die o. i. van weinig belang zijn en waarover meer drukte werd gemaakt dan noodig is. Wij willen direct op het belangrijke afgaan.

Een volledige tekst van deze episode hebben wij niet bij de hand. Het Leidsche Ms. cod. 3240 (732) bevat slechts de tweede helft van het verhaal. Gelukkig hebben wij van de hand van Dr. V. d. Tuuk een volledig excerpt van bedoelde episode uit het Londensche Ms. ²⁾ Men veroorlove ons van dit excerpt een stukje over te nemen; en waar het Leidsche Ms. zich aansluit, daar doen wij een hier en daar verkorte vertaling van bedoelde episode volgen.

„Bagawan Koembajana komt van Kling op Java, en noemt zich dangjang Dorna. Hij ging naar Angsoka pantja bij Bagawan Kërpa, en trouwt de zuster. Zijn roem verspreidde zich, en Sangkoeni brengt de Korawa's bij hem, om onderwezen te worden in alles wat den oorlog betreft.

Ook de Pandawa's begeven zich tot hem. Van alle leerlingen was Ardjoena de bekwaamste, Doerjodana is hierover verstoord, en beklaagt zich bij Dorna, die hem zegt, dat de goden het aldus beschikt hebben. De Korawa's roepen de hulp

in van Sangkoeni. Deze haalt Dorna over, door hem de helft van Astina toe te zeggen, om Bima, dien hij voor den gevaarlijksten onder de 5 broeders hield, met list uit den weg te ruimen. Dorna belooft Bima al zijn kasaktian te geven, zoodra hij zich in 't water kawitra ³⁾ zal gebaad hebben. Dit water bevond zich in de tēlaga Sakoerangga ⁴⁾ aan den voet van den Mahameroe. Aldaar hield zich op de naga Ardawalika. Bima moet heimelijk derwaarts vertrekken, daar Dorna vreest, dat zijn broeders zich er tegen zouden verzetten. De Korawa's zijn verheugd, daar zij van Bima's dood nu zeker meenen te zijn.

Bima, aan die tēlaga komende ontmoet Ardawalika ⁵⁾, die hem ronduit zegt, dat Dorna hem heeft beet genomen. Hierover verstoord bestrijdt Bima den draak en doodt hem.

Van 't water neemt hij een fleschvol mee en brengt het bij Dorna, die, evenals de Korawa's, verbaasd is over zijn behouden terugkomst. Dorna werpt 't water weg, en zegt Bima dat het niet deugt, omdat 't bloed van den draak het heeft verontreinigd. Hij beveelt hem naar de poesat tasik te gaan, Bima gaat afscheid nemen van zijn moeder, en wordt door Widoera gewaarschuwd. Des nachts echter vertrekt hij.

Op weg komt hij aan 't bosch Melanggang, waar hij den reus Indrabawa ⁶⁾ ziet, en ook van hem moet hij vernemen, dat hij een domoor is, die zich door Dorna laat beetnemen. Hij bevecht hem en vernietigt zijn malapētaka, door hem te dooden. 't Was namelijk Indra, die hem nu als slaaf wil gaan dienen, en hem bekend maakt met de verraderlijke plannen van Dorna en de Korawa's. Hij zendt Indra terug en blijft bij zijn voornemen. 't kawitrawater

1) Nawaroetji blz. 2.

2) T. B. G. dl. 25 (1879) blz. 512—513. Van dit voor de Nawaroetji zeer belangrijke artikel maakt Dr. Prijohoetomo, als ik mij niet al te zeer vergis, geen gewag.

3) Verbastering van Pawitra (V. d. T.)

4) Oud-Jav. (sic) Sindoerangga, zie Nawaroetji (V. d. T.)

5) In de Nawaroetji een geheel andere naam (V. d. T.)

6) In de Nawaroetji Indrabāhoe (V. d. T.)

te gaan halen. Aan de zee komende, waagt hij zich te diep daarin, en wordt door de golven medegesleept.

Tot zoover halen wij V. d. Tuuk aan; nu laten wij een vertaling van wat daaraan aansluit volgens het Leidse Ms. volgen.

„Nu wordt verteld . . . . van batara Goeroe. Op dat oogenblik zit hij in het paviljoen Poealam, omringd door alle goden en indra's gezamenlijk. Als Goeroe ziet dat Bima in het midden van de zee gestorven is, — hij is door zijn leeraar bedrogen, — wordt Goeroe boos en zegt: „Ziet dien Drona, doordat hij gehoor heeft gegeven aan het verzoek van Doerjodana, maakt hij den Pandawa (Bima) dood. Wel, Drona, in de toekomst zul je dan ook den dood vinden in den strijd tegen de vijf Pandawa's”.

Nadat Goeroe dit gezegd heeft, daalt hij neer in den vorm van een heilige, die Nawaroetji heet. Hij richt zich dan naar het midden van de bedoelde zee. Op de zee maakt hij een eiland, waarop een paviljoen, alles van goud, versierd met edelgesteenten. Terwijl Goeroe in dat paviljoen zit, spoelt het lijk van Bima op dat gouden eiland aan. Goeroe maakt Bima weer levend, en nadat deze weer tot leven gekomen is, ziet hij zich aangespoeld op een eiland midden in de zee; ook ziet hij het gouden paviljoen met juweelen versierd, zeer fraai van vorm. Verwondert ziet hij het en op dat gouden eiland loopt hij, met het doel het gouden paviljoen te benaderen. Als hij dichterbij komt, ziet hij een heilige, die in dat paviljoen zit. Hij wil zich naar het paviljoen begeven, maar raakt steeds verdwaald. Hoe hij ook zoekt, hij kan den weg erheen maar niet vinden. Hij raakt nog verder verdwaald en is hoe langer hoe meer verwijderd van het paviljoen. Nawaroetji staat van zijn plaats op en richt zich tot Bima met de woorden: „Hé, Bima, waar wil jij naar toe?”

Bima: „Hé, heilige, wie zijt gij, dat gij mij kent?”

Nawaroetji: „Hé, Bima, ik ben Nawaroetji, de eigenaar van dit gouden eiland. En of ik jou ken, zelfs je voorvaderen ken ik. Ook het doel, waarvoor jij hier komt, weet ik. Jij bent gezonden door je leeraar Drona om het „kawitra” water te halen. Maar hij is niet oprecht, als hij jou gezonden heeft, hij wil jou dooden. Daarom ben jij naar deze moeilijke plaats gezonden; immers geen enkel mensch heeft deze plek ooit bereikt. Dat is het, waarom jij dood bent geweest”.

Als Bima de woorden van Nawaroetji gehoord heeft, denkt hij bij zichzelf: „Deze heilige heeft gelijk, immers Indra heeft mij ook afgeraden om te gaan. Maar ik zou toch het kawitra water willen zien. En ik geloof dat deze heilige geen mensch is, doch een god. Het is onmogelijk dat een mensch zich op dit eiland bevindt”. Nadat Bima dit in zijn gedachte geformuleerd heeft, spreekt hij: „Hé, Nawaroetji, waar komt gij vandaan, dat gij mij tegemoet komt?”

Nawaroetji: „Hé, kerel, Bima, van onheugelijke tijden af bevind ik mij in het midden van deze zee”.

Bima: „O, zeg mij eens waar is dan de plaats van het kawitra water dat in het midden van deze zee te vinden zou zijn?”

Nawaroetji: „Hé, Bima, ga terug en neem wraak over je dood midden in de zee. En wat betreft het kawitra water in het midden van deze zee, wat is er het nut van dat jij het wilt halen? Immers, het is niet Drona's bedoeling, dat jij het water haalt, doch wel om je in den dood te sturen. Ga nu daarom gauw terug en neem wraak over je dood op Drona, want hij is valsch jegens jou”.

Bima: „Ik ben bang voor de zonde als ik hem sla. Mijn zonde neemt anders nog meer toe”.

Nawaroetji: „Hé, Bima, jij zult niet door zonde getroffen worden. Immers het is niet de leeraar, die de zonde veroorzaakt. En wat je leeraar betreft,

kwaad is zijn voornemen, hij wil jou dooden. En alles wat hij jou gezegd heeft, is niet oprecht. Op dezen grond zal jou dus geen zonde treffen. Maar maak hem niet dood, sla hem slechts zoo, dat hij zich jegens jou behoorlijk weet te gedragen, opdat hij jou verder geen slechte dingen aandoe”.

Als Bima deze woorden van Nawaroetji gehoord heeft, zegt hij; „Als het zoo is, goed dan; maar op welke wijze ga ik terug, want ik ben hier gekomen, aangespoeld door de golven, met het gevolg dat ik u vond”.

Nawaroetji: „Hé, Bima, wees maar niet bezorgd, want ik bezit een bovennatuurlijke kracht met den naam „het formulier Djalasëgara, waarmee je op het water kunt wandelen”.

Verheugd hoort Bima deze woorden van Nawaroetji; hij zegt: „Als gij medelijden hebt met mij, leer mij dan dat formulier Djalasëgara, opdat ik terug kan gaan om Drona te ontmoeten.”

Nawaroetji leert Bima het formulier, daarna neemt deze afscheid van hem, loopende op het eiland. Zoodra hij de kust van het gouden eiland bereikt heeft, zegt hij het formulier op, waarna hij op het water wandelt. Midden in de zee gekomen, kijkt Bima even om en ziet dat het gouden eiland tegelijk met Nawaroetji verdwenen is, aan zijn oog onttrokken. Bima denkt bij zichzelf: „Inderdaad, hij is een god, want het is niet de gewoonte dat een mensch zich midden in de zee bevindt.”

Bima loopt verder over het water. Na een bepaalden tijd stapt hij aan wal. Hij denkt: „Als ik naar mijn broers en moeder terugkom, dan zullen ze mij wel mijn plan weerstreven. Ik zal liever van hier doorgaan naar Drona.” En zoo gaat Bima door naar de „Vijf-asoka.”

Na een tijd loopen komt Bima op zijn bestemming aan, treedt binnen en vindt Drona, die op dat oogenblik tusschen Sangkoeni en alle andere Korawa's zit, sprekende juist over hem. Drona zei:

„Hé, mijn zoon, Doerjodana, ik geloof dat Bima dood is, want in één etmaal is hij niet terug.”

Doerjodana: „Ik geloof dat het is zooals gij zegt.” Maar op dat zelfde oogenblik treedt Bima te voorschijn. Vol toorn gaat hij bij het gezelschap zitten.

Zoodra Drona Bima ziet aankomen, dus anders dan hij verwacht had, is hij hoogst verwonderd en richt tot hem vleiende, zoete woorden: „Hé, Bima, heb je het kawitra water bij je? zoo niet, doe daar dan maar niet langer moeite voor. Ik zal het dan zelf wel halen.”

Bima zegt nu tot Drona: „He, Drona, gij hebt mij niet slechts gezonden om het kawitra water in het midden van de zee te halen, maar gij hebt mij ook willen dooden. Hé, Drona, ik geloof dat op die wijze een leerling het recht krijgt om zijn leeraar te dooden. Nu maak ik je dood. Evenwel, voel (eerst) de kracht van mijn vuist.”

Zoodra Doerjodana en alle andere honderd-acht Korawa's de woorden van Bima gehoord hebben, beven zij van angst. Daarna staat Bima van zijn zitplaats op, grijpt de lendenen van Drona vast en werpt hem voorover. Drona wordt dan afgeranseld en met de vuist geslagen.”

Tot zoover loopt het verhaal van de Maleische Dewaroetji. Het zal den lezer wel direct opgevallen zijn dat het een groote gelijkenis vertoont met de Nawaroetji. Zoo geschiedt het dooden van de slang in beide geschriften vóór het dooden van den reus, waarbij de draak in het Mal. verhaal nog niet verdubbeld is. De naam Ardawalika, aan den draak gegeven is door den Maleischen schrijver uit het Bharata-yuddha overgenomen. De naam van de tēlaga Sakoerangga (l. si Kōerangga) gaat echter min of meer direct terug op den put si Dorangga van de Nawaroetji. Ook de naam van den reus, Indrabawa, die in het Mal.

verhaal evenals in de Nawaroetji gesingulariseerd is, gaat direct terug op Indrabahoe.

Het woord Djalasəgara komt zoowel in de Nawaroetji als in het Mal. verhaal voor, doch in een geheel ander verband dan dat in het Javaansche.

Ten slotte, van de leer van Nawaroetji is in het Mal. geschrift niets overgebleven, omdat het den Maleiers erom te doen was het „verhaal” te geven, en niet de leer,

Dewaroetji in de bədaja-zang.

Hoe geliefd het verhaal van de Dewaroetji bij de Soloneezen is, blijkt wel hieruit, dat men het vrij spoedig opnam in een bundel gezangen bij de bədaja. Blijkens het jaartal is de Dewaroetji in bedoelden bundel, na onzen tekst de oudste van de bekende Javaansche lezingen. (Zie boven blz. 5). Als vertaling ervan geven wij het hiervolgende.

„Met teederheid wordt over het rijk geregeerd”.

In het jaar 1723 (A. J.) wordt dit geschrift geschreven, handelende over (het verhaal), waarin Bima in de leer kwam bij Drona om zijn leven te vervolmaken.

Doerjodana werd door zijn broeders, de honderd Korawa's, unaniem met aandrang overgehaald om hulp aan Drona te vragen. Alle ouden waren voltallig aanwezig: Drona, de koning van Madraka en de „hertog” van Wangga. Drona deed aan Doerjodana de toezegging Bima niet door strijd, doch wel door list, uit den weg te ruimen. Niet lang daarna kwam Bima aan, zich richtende tot den „goddelijke” (Drona), voor wien hij een səmbah maakte.

Aangedaan werd Doerjodana, hij had met Bima medelijden. Deze sprak tot Drona: „Moet ik nu (het heilige water) zoeken?”

Drona: „Wat ben jij vast van voornemen! De plaats van het „marta” water is moeilijk te bereiken, nl. in een grot, waarheen de weg zeer moeilijk

begaanbaar is. Maar als jij het heilige, reinigende water kunt krijgen, dan kom je tot een volmaaktheid als had je een goddelijk lichaam. Er is geen wetenschap, die dat zou kunnen overtreffen. Stellig zul je dan in den strijd zegevieren. Zoek het op den berg Tjandramoeka”.

Toen vertrok Bima, den geheelen weg vergezeld door storm. Plotseling stak er een orkaan op, de wind loeide door Bima's opgewondenheid. Hij doorzocht den berg Tjandramoeka in alle richtingen, maakte het woud schoon door de boomen omver te werpen. De neerstortende bergruggen geven een geluid als donderslagen; de storm woedde en de dieren raakten verspreid naar alle kanten.

(De beide reuzen) Roekmoeka en Roekmakala schrokken hierdoor hevig. Zij werden door het geluid doof. Als zij de reuk van den prins gewaar werden, gingen zij op hem af en vielen hem tegelijk aan. Bima werd woedend en zei: „Foei, die ellendige reuzen!” Het was reeds besloten, dat de beide reuzen tegelijk (door Bima) moesten sterven. Hun lijken verdwenen, maar zij namen hun oorspronkelijke gedaanten als goden weer aan. Zij waren nl. Indra en Bajoe, zeer dankbaar nu jegens Bima, wien zij heil toewenschten: „Bravo, bravo, gij zijt een held die in den strijd zult zegevieren”.

Nu stond Bima aan den oever van de zee. Hij zag er tegen op, toen hij naar de woestheid van de zee keek. Hij raakte innerlijk in twijfel als hij dacht aan wat zijn broer hem gezegd had. Het was inderdaad een list van Drona. Maar om terug te keeren, daarvoor schaamde hij zich tegenover de schepselen. Hij gaf er de voorkeur aan te sterven midden in de zee, omdat hij aan niets anders dacht dan aan het heilige, reinigende water. Hij stroopte zijn kleeren op en sprong de zee in. Het water omringde zijn lichaam, de golven klotsten (tegen zijn gezicht). Er schoot hem iets te binnen, hij paste de

Djalasəngara toe (waardoor hij zich zonder schade in het water kon bewegen). Plotseling kwam Nəmburnawa aan, een groote slang, die vergif als regen spuwde. Bima werd gegrepen door het dier, dat zich om het geheele lichaam van den prins kronkelde. Bima dacht, dat hij sterven moest. Tot bezinning gekomen, stak hij het dier met zijn Pantjanaka en Nəmburnawa werd aldus door Bima gedood.

In de zee vond Bima Déwaroetji, die hem beval in zijn (Dewaroetji's) lichaam te dringen. In zijn buikholte beland, werkten Bima's zintuigen niet meer. Toen Déwaroetji hem beval iets te zien, zei Bima: „Leegte en nogmaals leegte is het, o heer, wat ik zie”. Plotseling zag Bima Déwaroetji (in de Djagad-walikan d.i. aan gene zijde der wereld). Duidelijk zag hij hem, gekleed in schitterende kleuren, wit, geel, rood en zwart. (Déwaroetji zei dan): „Zij zijn het, die de moeilijkheid voor het hart vormen. Wees oplettend, ze zijn de struikelblokken van het leven. Slechts het witte vertegenwoordigt de reinheid des harten; dat is eerst vrede!”

Toen Bima zich de lessen van Déwaroetji eigen gemaakt had, kwam hij weer uit diens buikholte te voorschijn en maakte voor hem een səmbah onder het vragen van vergiffenis.”

De redactie van de Déwaroetji in de bədjaja-zang is dus zeer bekort. De leer wordt gecondenseerd tot een paar woorden. Ook missen wij in het lakon-stuk de twee bezoeken van Bima bij zijn familie en het optreden van Krəṣṇa. Wat dit laatste betreft, zie men beneden.

De Déwaroetji-lakon!

Voordat wij Red. I van Dr. Prijohotomo met onzen tekst vergelijken, zij het ons veroorloofd een vertaling te geven van de lakon Déwaroetji zooals ze door Vreede in zijn Catalogus (blz. 250) „volledig” is opgenomen. Het stuk is geschreven in zeer beknopte telegram-stijl en

daarom als voorbeeld van het Javaansch in-dien-stijl veel te aardig om niet op te nemen. Hierachter (Bijlage III) geven wij er nog de transcriptie van, waarbij de interpunctie, die in een gewoon Javaansch stuk reeds veel te wenschen overlaat, hoeveel te meer in zulk een stijl, door ons op de goede wijze wordt geplaatst. De tusschen haakjes geplaatste woorden in de vertaling, dienen tot beter verstaan van den tekst.

Eerste tooneel: Koeroepati en Doerna. (De laatste zegt) dat de Paṇḍawa's (bij hem) in de leer zijn gekomen. Koeroepati laat het (door list uit den weg ruimen der Paṇḍawa's) aan Doerna over. (Deze) gaat naar huis.

Tweede tooneel: Krəṣṇi (Doerna's echtgenoot) en Bima. Doerna komt. (Bima) wordt vervolgens gezonden om het heilige water te zoeken. (Dit) bevindt zich in het bosch. (Bima) vertrekt; in het bosch gekomen trekt (hij) de boomen uit den grond. Daarop het gevecht tusschen de boeta's en Bima. Deze krijgt (van de weder goden geworden boeta's) bevel om naar huis te gaan.

Derde tooneel: Doerna en Krəṣṇi. Bima komt met (geneeskrachtig) gebladerde, dat (door Doerna) niet geaccepteerd wordt. (Bima) moet naar huis gaan, (terwijl hij van Doerna te hooren krijgt, dat het heilige water zich bevindt) in de zee. Bima breekt nogmaals op.

Vierde tooneel: Joediṣṭira, Koenti en Soebadra. (De eerste zegt) dat hij in de leer is bij Doerna in de Səmpali(?)wetenschap. Beide prinsessen (zeggen): „Dat is wel verdacht”. ¹⁾ Daarna komt Bima, zeggende dat hij (door Doerna) gezonden wordt om het heilige water te zoeken. Men ontraadt het hem, maar Bima blijft bij zijn voornemen. Hoe het ook zij, hij zou gaan. Koenti, (zich aan hem vastklampende) weerhoudt hem. Hij slingert zijn moeder van zich af en vervolgt zijn weg. 't Is avond. Vogels,

¹⁾ Tekst: ya ma ja hi ni; de vertaling is alsof er staat ya mējanani.

pandanusbloemen en bloemen bevinden zich langs den weg. Indien zij in staat waren geweest om te spreken, (dan zouden ze gezegd hebben): „Ga niet dadelijk”. (Bima) bereikt den oever van de zee, gaat er spoedig in. De zee golft (geweldig, Bima is) half dood.

Vijfde tooneel: De groote slang; zij grijpt het lichaam (van Bima); (deze) steekt de slang met zijn nagel (dood. Het lijk) wordt weggeslingerd naar het eiland Brĕdjah. Bima zegt (bij zichzelf), dat hij zeer verplicht is jegens de slang; (want) als zij er niet was, (dan moest hij) sterven, (doordat niemand hem uit zijn bezwijming zou hebben gewekt).

Zesde tooneel: Dewaroetji. Bima ontmoet hem, zeggende: „Hé, kleine knaap, wat heb jij een „groote” (d.i. lage) stem”. Daarna redetwisten zij over hun ouderdom. Bima noemt zich ouder, Dewaroetji doet hetzelfde. Een dispuut volgt. (Bima) gaat de buikholte (van Dewaroetji) binnen. In zijn (Bimaroetji's) buikholte vindt Bima een anderen Dewaroetji, waaraan hij zich overgeeft. Daarop krijgt Bima te dragen een dodot poleng bang bintoeloe: zwart (is het symbool der) Eeuwigheid, rood (is dat van) Verhevenheid en wit (is dat van) Reinheid.¹⁾ Indien (Bima in omvang) mocht toenemen, vergroot (de dodot zich) ook mee. Hij krijgt daarna het formulier Baratkĕtiga (= de wind in de Oostmoeson). Dewaroetji geeft hem ook een spiegel. (In den spiegel ziet Bima) het Oosten wit, het Zuiden rood. In het Westen ziet hij, dat de stad Ngamarta door den vijand ingenomen is. Hij neemt afscheid (van Dewaroetji, die zegt): „Pas je formulier toe, je kunt (daardoor ver) springen.

Zevende tooneel: Ardjoena op den berg (met) een kluizenaar, (aan wien hij) zegt, dat (Doerna) van hem vraagt een witten olifant, die koek als drek en wijn

als urine heeft. (Na aanwijzingen van den kluizenaar gekregen te hebben), moet Ardjoena vertrekken.

Achtste tooneel: Een boeta (die in het bosch met Ardjoena) slaags raakt; (na gedood te zijn herkrijgt de boeta zijn vorige gedaante van) den god Kamadjaja (die aan Ardjoena) bevel geeft om naar huis te gaan (met de woorden): „Doerna heeft jou beetgenomen, ga naar huis”.

Negende tooneel: Joedištira, bij wien Sangkoeni komt om den brief (het heilige boek Kalimahosada) te vragen (met de woorden): „Gij wordt ontboden (naar Hastina)”. Men gaat.

Tiende tooneel: Soejodana en Doerna; Sangkoeni komt en brengt verslag uit. Men gaat de kraton binnen. — Ardjoena (die heimelijk den harem van Hastina binnengedrongen is), houdt het met Banoewati, (gemalin van Soejodana; hij wordt ontdekt), strijdt (en verlaat den harem door in het luchtruim) te zweven. Buiten wil men Joedištira onthoofden; (deze verzet zich niet en) werpt zich op den grond. (Intusschen komt Bima onverwachts aan), bindt den strijd aan (met de Korawa's), die allen het onderspit delven.

Laatste tooneel: Ontmoeting van alle Paṇḍawa's.

In deze lakon vinden wij weer terug één bezoek van Bima bij zijn familie. Op grond van het feit, dat zoowel in de Balische als in de Maleische Nawaroetji dit bezoek ook slechts eenmaal voorkomt, kunnen wij aannemen dat een van Bima's bezoeken, nl. het eerste in de Javaansche omwerkingen en latere toevoeging is van de(n) omwerker(s), terwijl het in de bĕdaja-zang, wegens de beknoptheid, weggelaten werd.

Van het optreden van Krĕṣṇa vinden wij in dezelfde lakon ook geen spoor, omdat het, naar wij vermoeden, niet tot het oorspronkelijke verhaal behoort. Het is in de Jav. omwerkingen blijkbaar door een of anderen hof-ḍalang van

1) Geel is vergeten!

Solo dan wel door den Poedjangga-omwerker ingevoegd, wyl het optreden der Paṇḍawa's zonder Krēṣṇa in de Solosche hof-wajang bijna een onmogelijkheid is. Dat in Vreede's lakon, evenals in de beide niet-Javaansche lezingen van het verhaal, aan Krēṣṇa geen rol is toebedeeld, daaruit kan men opmaken dat deze lakon niet van een hof-ḍalang afkomstig is. Voor de „verlenging” van het verhaal staat in de plaats van Krēṣṇa's optreden dat van Ardjoena om het bedrog van Drona te accentueeren.

Tekstvergelijking.

Laten wij thans Red. I van Dr. Prijoetomo met onzen tekst vergelijken, om te weten in welke verhouding zij tot elkaar staan. Wij kunnen in dezen niet beter doen dan beide teksten naast elkaar te leggen.

Tekst-Prijoetomo. 1) Zang VII.

5 Sumyak swara tri
kadya ngatag sēkar mēkar.
6 Jangga kumuning ang-
sana puḍak kasilir, tinon
pan kadya kang wētis ke-
sisan siñjang.
7 Sore tibra ganing driya
wahu sahira saking nagari.
8-9 Bēbēluk dares myang
dokan anambēr-nambēr
wiyati kadya mangaḍang
aneng margi.

Zang VIII

1 Diwasaning diwang-
kara titi sunya tēngah wē-
ngi. .... muṣṭika gēneya
muni. .... amangun
upaya lampus.

4 . . . kongas tēpin-
ing udadi drēs. .... gumuruh
manēmpuh parang, sum-
yak lir suraking aprang.

5 . . . . . awun-awun na-
wēngi, ana tekang kadya
eṣṭi karang mengo liman
anjrum.

Tekst-Poerbatjaraka Zang I.

5 kētug lēwu riris alit,
kadya ngatag sēkar mēkar.

5 Jangga mrēbuk mwang
asana, puḍakika'rja mali-
lang lwir wētis kesisang
siñjang 2).

2 Sore kala tiba ng lalu,
sahira saking nagara.

2 Manuk dokan lawan
dares, manambēr lwir
ananggehi.

2 Titis sunya tēngah
wēngi muṣṭika munya gē-
neya sawang awaraheng
pati.

6 Kongang tēpin-
ing udadi ombak karungu gumētēr,
alunika nēmpuh karang,
sumyak lwir suraking
aprang.

6 . . . kady awun-awun,
karang moga katingalan,
kadi eṣṭi wana madyus,
7 kadi liman anjrum katon.

6 Ombak angēmbang ga-
lagah.

7 Margiyuh sangsayeng
driya emut warahing sang
kaka tuhu darma kaman-
daka.

.... yen wangsula arda
merang kangēn ujarireng
uni, suka parastraeng tasik.

8 Kang palwa awarna-war-
na. .... kadi wañcak su-
mamburat.

9 sangsang lembak-lem-
bak, kadya camara wal
saking ukēl.

11 Ombak angēmbang ga-
lagah:

8 Kalalu sire sangsaya,
kaetang warah sang kaka,
tuhu darma kamandaka,
yen mangsula arda merang,
kangēn ujarireng sarat,
tuṣṭa parastraeng tasik.

9 Parahune warna-warna.
10 kadi wañcak sumam-
burat.

12 Sasangonika kalembak,
lwir camara sah inggēlung.

Zang IX.

1 Mañjing ing samudra
tulya drēng, wiraganya
lagawa toya sumaput ing
wētis, mēlēk ing angga-
nira,
2 alun pan sumarambah
sumēmbur nampēk muka.

Nog Zang I.

28 Lumēbu sireng samu-
dra, wiraganira lagawa,
bañu sumaput ing wētis,
sakeng tur mēlēk ing ang-
ga, sumarambah tēkeng
gulu, arus anēmbur ing
muka.

Het heeft m. i. geen nut om voor de vergelijking verder te gaan. Immers het weinige, dat wij hierboven geven, toont ons met volledige zekerheid, dat de Red. I, voor zoover ze 't parallel loopende stuk geldt, direct op onzen tekst teruggaat. Voor de kennis van de leer van Dewaroeṭji is Red. I, na de ontdekking van onzen tekst, dan ook geheel onbruikbaar te noemen. Dit kan men in het algemeen ook zeggen van alle andere be- en omwerkingen van het geschrift. Want de omwerker verstond in vele gevallen den oorspronkelijken zin niet in de puntjes. Zoo wordt sore kala tiba ng lalu weergegeven met sore tibra ganing³⁾ driya, dat strikt genomen geen zin heeft. Kongang tēpin-
ing udadi met kongas. . . ; karang moga met karang mengo, sasangonika kalembak met sangsang lembak-lembak.⁴⁾

Ook een hiaat meenen wij in Red. I te hebben geconstateerd. Zang IX, 2 luidt in Red. I als volgt.

vermocht ik niet te gissen, welk O. J. woord met dit „ga” vergeleken zou kunnen worden.

4) Comisch is verder de zinloze: suweda sarkareng asta van zang VIII str. 2. Ze is ontstaan uit de mislezing van: rawa desa kalintangan via saak rintangan tot sarkareng asta; tangan = asta.

1) De spelling gewijzigd.

2) De lezing van B: A heeft t a p i h.

3) In zijn Glossarium zegt Dr. Prijoetomo: „ga, vreugde. Vgl. O. J.” Waar hij de betekenis v r e u g d e van „ga” vandaan haalt, is mij niet duidelijk. Ook

Alun pan sumarambah sumëmbur nampëk muka asru mëlëk ing angga.

Minggëk jangga kang warih engët ing tyas pan ana jine Jalasëngara.

Lun agëng anangkëbi gadgada sru manëngah // kruraya mangikikan.

Katon kambang-kumambang gëngnya sawukir anak ngakak galak kumëlab.

Daar waar de twee verticale strepen staan, is een klein stukje, dat in de andere redacties de vermelding van den naam der slang bevat, weggevallen. In Red. II zang XI, 2 luidt de tekst als volgt.

Alun gëng nungkëbi gadgada manëngah sang Bayutanaya.

Sayah gëñjor ing wëntis nanging datan kaetang, kunëng wontën kocap. naga agëng kyating rat sang Nëmbur-nawa prapta krura mangap ¹⁾. katon kambang-kumambang gëngnya sa-argasuta magalak kumëlab.

Zoo ziet men dat de slang in Red. II en in de bëdaja-zang bij name genoemd wordt: Nëmbur-nawa, een naam die teruggaat op Nabat-nawa (zang I,31) van onzen tekst.

In noot 1 op blz. 146 zegt Dr. Prijohetomo, dat de matjapat-redactie een getrouwe omwerking is van Red. I. Dr. Zoetmulder schijnt zich echter met deze uitspraak-zonder-motiveering niet tevreden te kunnen stellen ²⁾, en m.i. terecht. Want ons onderzoek in dezen doet juist het omgekeerde blijken. Red. I moet een getrouwe omzetting zijn uit de matjapat in sëkar-agëng. Dit te bewijzen is zeer eenvoudig. Ik zal een paar stukken van Dr. Prijohetomo's tekst nogmaals afdrukken — met behoud van zijn regelindeeling — zoodanig dat de matjapat duidelijk voor den dag komt. Bij het lezen sla men de tusschen [ ] geplaatste woorden, als zijnde overtollig

voor de matjapat, over. Deze woorden zijn toegevoegd bij de overzetting en als zoodanig onmisbaar, enkel en alleen om het aantal lettergrepen van iederen sëkar-agëng-regel te vervolledigen. De woorden, tusschen ( ) geplaatst, zijn niet door mij verzonnen, doch zoo overgenomen uit de matjapat-redactie ³⁾ en dienen vanzelf mede gelezen te worden om de matjapat-maten tot hun oorspronkelijke gedaante terug te brengen. Men zal zien dat op deze wijze de matjapat-maten in Dr. Prijohetomo's tekst zeer gezond en gaaf te voorschijn komen, zoowel in het aantal lettergrepen als in de dong-ding, d.i. de slotvocalisatie van iederen regel. De komma's die wij aanbrengen staan in de plaats van de pada-linga's, terwijl de sterren de strophe-slotteekens van de matjapat vertegenwoordigen. De nummers vooraan correspondeeren met die van Dr. Prijohetomo; achteraan met de matjapat-ed. Tan Khoen Swie.

Zang I ⁴⁾

Dangdang-goela, 10 i, 10 a, 8 e, 7 u, 9 i, 7 a, 6 u, 8 a, 12 i, 7 a.

2 . . . . . * 1. Wrëkoedara poeroeita m(a)ring, dangnjang Droena kinèn ngoepajaa, toja (ing)kang noetjèk(a)k(é) [ën], (marang) [ing] sarirani(poen) [ra].
Wrëkoedara [gja] mantoek wawart(i) [a], m(a)ring nagri Ngamarta, panggi kadang sëpoe, (sira praboe) [sri] Joedis-tira, kang para ri [samja] sadaja (noedjoe) marëngi, (a)nèng ngarsaning raka * 2.

3 [sang] arja Séna matoer ing raka, dji, lamoen arsa kësah amrih toja [mar-ta], déning goeroe [nira] pitoedoe (é) [irèng], ⁵⁾ (sri) [praboe] Darmapoetra [a] ngoengoen, (a)mijarsa [mring] atoering [sang] a(ri) [ntën], tjinipta [jjan] prapt(é)

1) Red. Pakoe Alaman zang XVI,4 heeft: naga gëng kyat nëmbur wisa; Ms. B. G. no. 126: kang naga gëng kyating rat pan Nëmbur-nawa, cf. Br. 77. Ed. Tan Khoen Swie: . . . . . anëmbur nawa. Ed. Kramaprawira verdoezelt den naam tot: kang naga gëng angebati-ebati.

2) Dissertatie blz. 216 noot 22.

3) De tusschen ( ) geplaatste woorden zijn stilzwijgend overgenomen nu eens van de ed. Tan Khoen Swie dan weer van ed. Kramaprawira.

4) Wij handhaven hier de spelling van Dr. Prijohetomo op de pëpët na.

5) In Dr. Prijohetomo's tekst omgedraaid.

[ai]ng [ba]baja, naréndra mangoen koeng,
(dan) [wangwang] satrija Danandjaja,
matoer nĕmbah ing raka (sri narapati)
[dji], poenika tan (sak)étja. * 3.

4 inggih [ta] sampoen padoeka-lilani,
raji-(dalĕm) [nta] kĕsahé poenika [poe-
koeloen], [sajĕkti] botĕn sakétja rao-
sé, arja kalih [Nakoela Sadéwa] wot
(santoen) [sĕkar] [doeh] inggih sam-
poen (toewan lilani) [padoeka-sangadja];
watak raka padoeka, (Ngastina poekoelo-
en), [ing Gadjahoja]

karja (pangéndra sangsaja), [bantjana]
[jekti] dangnjang Droena ginoebĕl pinrih
ngapoes(i) [ana],

5 [ing] sirnanipoen Paṇḍawa *5.
Zang I slot = Zang I. 11.

10 ..... * obah kagjat kang
samja alinggih,
Zang II.

1 Sri (narendra) Ngastina [mahapra-
boe Doerjoedana]
[alon] (ng)andika[nja], jaji [Wrekoe-
dara]

dĕn-kaparĕng kéné, (Wrĕkoedara)

[sigra arja Séna]

(a)ndjoedjoeg, dangnjang Doerna (sigra)
[wangwang ma]ngabĕkti,

2 [Wrĕkoedara] rinangkoel loengaja-
(nja) [nira],

babo soetĕng oeloen, sira [kaki] sida
ngoelatana, ingkang tirta pawitra [di]
[jékang ĕr wimarta] soetjining oerip,

3 [lamoen ikoe katĕmoe] (jen ikoe
kapanggiha) * 11.

Men ziet, dat de matjapat zeer gaaf uit
Dr. Prijohoetomo's tekst opduikt. Gaat
men op dezelfde wijze door, dan zou
men tot het einde toe hetzelfde resul-
taat verkrijgen. Wij willen daarom nog
eens met nadruk herhalen, dat Dr. Prijo-
hoetomo's tekst een overzetting is uit
de matjapat. ¹⁾

In verband met het gebruik van de

sĕkar-agĕng in Nieuw-Jav. geschriften
merkt Dr. Prijohoetomo op, dat er tot nog
toe geen voldoende aandacht geschonken
wordt aan de geschriften op blz. 140 van
zijn Proefschrift genoemd, hetgeen z.i.
te betreuren valt. Ik zou zeggen: ge-
lukkig! Want voor den inhoud, dien
wij toch uit de Oud-Jav. origineelen
kennen, zijn zij niet van veel belang.
Voor de taal dan? Wie ergert zich niet
aan de daarin met niet weinig pedan-
terie onjuist gebruikte Oud-Jav. woor-
den? Voor mij is dit punt het meest
hinderlijke. En ten slotte de langdra-
digheid, die door voortdurende herha-
lingen de taal gewoon ongenietbaar
maakt. Neemt men echter de taal
van ons gedicht, dan kan men gerust
zeggen, dat ze gezond is en op vele
plaatsen zelfs ontroerend.

Men zegt wel dat de geschriften in
sĕkar-agĕng wellicht van nut kunnen
zijn om corrupte plaatsen in de origi-
neelen te herstellen. ²⁾ Mocht dit zoo zijn,
dan zal de oogst toch uiterst gering
blijven, zoodat het in het algemeen ge-
sproken de moeite niet loont. Immers
de moeilijke woorden en zinnen, en
zeker de corrupties, worden door de
omwerkers in de meeste gevallen over-
geslagen, of men maakt er maar wat
van. De bewerking, bespreking of wat
dan ook van zulk een geschrift, door
iemand met kennis van zaken, zal stel-
lig neerkomen op een uitstalling van de
onkunde — inzake het verstaan van den
oorspronkelijken tekst — van den be-
werker.

Omtrent het gebruik van het Oud-
Jav. metrum in Nieuw-Jav. geschriften
zegt Dr. Prijohoetomo nog, dat het is
de schakel tusschen de oude en de
nieuwe traditie van de Jav. poëzie. Er
is over deze kwestie al vaak gediscus-
seerd ³⁾, maar er valt nog wel wat over

¹⁾ Het zij opgemerkt dat ed. Tan Khoen Swie min
of meer knoeiwerk is. De bewerker lascht bovendien
een achttal strophen in op blz. 32-33, beginnende met:
mĕngko ngongasoeng katrangan malih
tot loewih gĕngnja kalĕpasan iki, enz.

²⁾ Het omgekeerde is eerder waar. Cohen Stuart
nam het origineele van het Bharata-Yuddha door voor
de grondige behandeling van de omwerking(en).

³⁾ Krom Hindoe-Jav. Gesch. 2de druk blz. 51-52.

te zeggen. Bepalen wij ons tot de Déwaroetji, dan is het niet meer te ontkennen, dat ze is gemaakt naar een *b a b o n* als ons Ms. direct in matjapat en pas later in de *sĕkar-agĕng* overgebracht ¹⁾. Hier is dus, t.a.v. het gebruik van de *sĕkar-agĕng*, juist het omgekeerde, van wat Dr. Prijohoetomo wil beweren, het geval. Want eerst in matjapat en later in *sĕkar-agĕng*. Dit ligt van Javaansch standpunt bezien ook zeer voor de hand. Immers men kan gerust zeggen, dat een Javaan uit tijd en omgeving van het ontstaan der omwerkingen van Oud-Jav. geschriften, een wandelende en volledige catalogus van de matjapat-maten kan worden genoemd. Dat men de Déwaroetji uit de matjapat in de *sĕkar-agĕng* overzette, was enkel om aan het geschrift een gewijder karakter bij te zetten, waarbij deftigdoenerij ook een rol heeft gespeeld.

Het is hier zeker de plaats om een woord te zeggen over de verhouding van het Oud-Jav. metrum, met zijn verworping eenerzijds tot de matjapat met de *tĕngahan* anderzijds. Den gang van zaken stel ik mij als volgt voor. Toen men in den na-Madjapahitschen tijd niet meer in staat was om aan de eischen van de Oud-Jav. prosodie te voldoen, liet men den regel van de plaatsing der korte en lange lettergrepen in den steek. Zoo ontstond de *sĕkar-agĕng* in engeren zin, d.i. het Oud-Jav. metrum zonder prosodie. Met dit nieuwe soort metrum ging men op Java door, doch hield op een bepaald oogenblik ermee op, ongeveer bij de invoering van den Islam. In de gejavaaniseerde streken van Bali ging men er nog langer mee door, maar ook slechts tot een bepaald tijdstip.

Bij de invoering van den Islam of daaromtrent (her)won de matjapat weer veld, om kort daarna en tot nu toe, algemeen gebezigd te worden. De snelle verbreiding van de matjapat moet zijn geschied met de verheffing van de toen heerschende spreektaal tot „algemeene” schrijftaal, die wij thans het Middel-Javaansch noemen. De stoot hiertoe werd zeer waarschijnlijk gegeven door het verschijnen van verhalen, waarvan de stof oorspronkelijk Javaansch is, b.v. de Pandji-verhalen. Immers, voor zoover ik heb kunnen nagaan, is er geen enkel Pandji-verhaal bekend, dat in *sĕkar-agĕng* is gesteld; nog minder in de Oud-Jav. taal. Ook de Malat-redacties—de Pandji-verhalen van Bali—zijn alle in *tĕngahan*-maten, d.i. verouderde matjapat ²⁾.

Voor zoover de gegevens daarvoor thans beschikbaar zijn, is er van den overgangstijd tot de stichting van Solo geen spoor van het gebruik op schrift van de *sĕkar-agĕng*. Zoo is de Malang-soemirang, ook in haar oudste nu nog bewaard geblevene redactie, in matjapat. De Nitistroeti, die in den tijd van Padjang zou zijn gedicht—doch volgens de dateering in *sĕngkala* 1534 A. J. (toen nog *Ćaka*), tijdens de regeering van Mas Djolang of Soesoehoenan *sĕda Krapjak*—is ook in matjapat. Evenzoo de Nitipradjamethet jaartal 1563 A. J. (eveneens in *sĕngkala*) en de *Sĕrat Sĕwaka* met dito 1621 A. J. Hiernaast zouden nog een aantal overblijfselen van de „Kust” literatuur en die van de *ponḍoks* ³⁾ kunnen worden genoemd. Ook zij zijn, voor zoover ik ze heb nagegaan, alle in matjapat ⁴⁾.

Eerst in Solo, bepaaldelijk in den tijd van de beide Jasadipoera's, kwamen de *sĕkars-agĕng* weer in gebruik voor de „eerste” bewerking van de zeer bekende

1) Na vluchtige vergelijking heb ik den indruk dat ook de Rama *Sĕkar-agĕng*, Ms. B. G. no. 589, een omzetting is van de matjapat, vóór het aanbrengen van de interpolaties, in *Sĕkar-agĕng*.

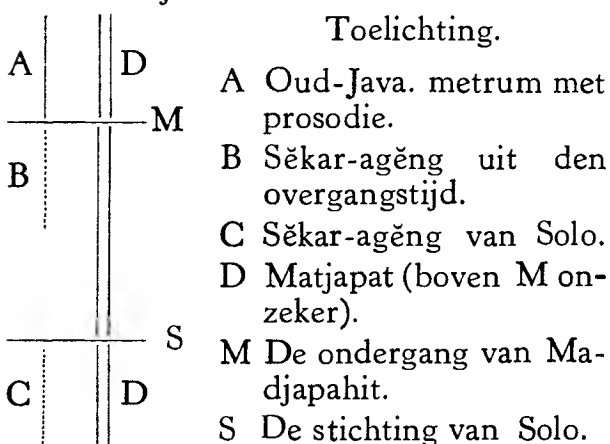
2) Zie Brandes Not. B. G. 1899 blz. XLIV.

3) Hierin begrepen de Vóór-Islamitische zooals de kidoeng Soebrata er een is.

4) De Kodja-djadjahan, die vervaardigd kan zijn in den tijd van Giri, het eerste centrum van den Islām op Java en die genoemd is in de Nitistroeti, is ook in matjapat.

oude kakawins, zooals het Rāmāyaṇa, Bharata Yuddha e. a. Graphisch voorgesteld zou de gang van zaken als de hieronder gevoegde figuur geweest kunnen zijn.

Is mijn veronderstelling dicht bij de waarheid, dan is er ten 1ste hoogstwaarschijnlijk geen genealogisch verband tusschen de Oud-Jav.-sēkar-agēng en de tēngahan-matjapat. — Op een bepaald oogenblik was er tusschen de beide groepen zelfs een soort rivaliteit, waarvan het verloop geheel ten gunste van de matjapat was. — ten 2de heeft de sēkar-agēng van Solo geen continuïteitsverband met de oude. Er is volgens mijn schema een vrij groot chronologisch hiaat.

Bovendien wijzen de nieuwe namen van de Solo'sche sēkar-agēng ook in dezelfde richting als onze gedachten-gang. B. v.

Balische 1).
Kilajoe manḍēng 18).
Wawirat 1.

Javaansche,
Kilajoe nēḍēng 26.
Wohingrat 31.

De eerste berust op een onjuiste interpretatie van Arjuna-wiwāha XXXII, 3 b. en de tweede kan wel een verbas-tering zijn van Çuddhawirāt, (Wrēta-sañcaya 41). Want als men bedenkt, dat de pasangan-dha in Oud-Jav. schrift, in een bepaalde periode op de pasangan-wa

lijkt, dan kan wawirat zeker een mis-lezing zijn van -dhawirat. Deze twee, zoowel op Java als op Bali bijna gelijk-luidende namen moeten afkomstig zijn uit den B-tijd van ons schema.

De volgende Jav. namen, die op Bali als zoodanig niet bekend zijn, moeten zijn ontstaan in den C-tijd.

Lēbdadjiwa 1	berustende op O. J. R. Rām XV, 46.
Wisati kaṇḍēh 5	id. op een plaats, waar het woord wingḡati kaṇḍah (=twintigste hoofdstuk) stond.
Soediradraka 7	id. op O. J. R. XV, 31.
Ḍaḍap-mantēb 8	id. id. XVI, 24 a.
Manggalagita 10	id. id. XII, 23.
Maheśabajangan 17	id. id. XVI, 40.
Sasadara-kawēkas 22	id. id. Bhar. Yuddh. VI, 7.
Wisalja-harini 24	id. O. J. R. XXIII, 32b.
Hastakosala 28	id. Arj. Wiw. XXX, 4.
Gandakoesoema 30	id. O. J. R. XXIV, 14b.

Dat de Solo'sche sēkar-agēng volko-men dezelfde gedaante vertoont als de oude uit den B-tijd, spreekt vanzelf. Immers zij gaan beide terug op het Oud-Jav. metrum. Steunende op het aantal lettergrepen van iederen regel, gooien beide de prosodie overboord; resultaat: sama djoega. Zoo ziet men dat de sēkar-agēng nooit een schakel kan zijn geweest tusschen de oude en de nieuwe traditie van de Jav. poëzie.

Terugkomende tot de Déwaroetji wil ik de aandacht nog hierop vestigen, dat de leer ervan bij de Javanen zoodanig geliefd was, dat men niet kon nalaten ze te Islamiseeren. De ontmoeting van Bima en Déwaroetji wordt nl. bijna ongewijzigd overgenomen in de Soeloek Sēh Malaja, waarvan het lijstverhaal als volgt is:

Sēh Malaja, de latere Soenan Kali-djaga, is leerling van Soenan Bonang. Op last van zijn goeroe moet Malaja vele avonturen beleven en ontberingen ondergaan. Eindelijk, als Malaja genoeg tapa gedaan heeft, vraagt hij aan zijn goeroe om de hoogste wetenschap. Maar deze blijkt (of geeft zich voor) niet in staat te zijn die te geven. „Bonang zegt: „„kind, de sipat idajatoellah (is hier

1) De cijfers achter de Balische namen slaan op de nummers in (het) Balies Overzicht van de Versmaten (B. K. I. 1925 blz. 117-118) en die achter de Javaansche op de Wrētasañcaya ed. Kern blz. 11-13.

niet te vinden); ga naar Mekka en word hadji; maar de weg daarheen is zeer moeilijk. Haal het zam-zam-water uit de Ka'ba, dat is het heilige water. Tracht ook de zegen van den Gezant te krijgen""'. Malaja neemt afscheid en breekt op. Aan de zee gekomen wordt hij verlegen, daar hij geen raad weet hoe de uitgestrekte zee over te steken. Vertwijfeld staat hij aan de kust.

Sang Marboedengrat (hier Nabi Kilir!) ziet dat alles, heeft medelijden met hem, die de idajat wil kennen. Als Malaja de zee tracht over te zwemmen, verschijnt Nabi Kilir voor hem, vragende naar het doel van Malaja's komst midden in de zee. Enz. enz. Nabi Kilir speelt de rol van Déwaroetji en Malaja die van Bima. Behalve de vervanging van de beide optredende personen luiden beide stukken volkomen gelijk. Zelfs de naam Marboedengrat (Parama Budengrat van onzen tekst) wordt aan Nabi Kilir gegeven. Het zou ons echter te ver voeren om op de bijzonderheden van deze Soeloek in te gaan. ¹⁾

Ten slotte wil ik nog vermelden, dat de Javanen zich niet met de Islamisering van Déwaroetji's leer tevreden hebben gesteld. Zij maken Bima bovendien tot een Mohammedaan. In een geschrift genaamd Kalimataja ²⁾ wordt verteld hoe de andere vier Paṇḍawa's in tegenwoordigheid van Krēṣṇa, den „Hindoeschen" dood zijn gestorven. Daarna zegt Krēṣṇa tot Bima: „Wel, Bima, nu blijven wij met ons tweeën over. Ga als 't je belijft eerder, ik wil zien hoe je het doet."

Bima: „Heb geduld, Krēṣṇa want haast voegt mij niet. Ik moet het heel voorzichtig doen. Als ik schipbreuk lijd in mijn gedachte, dan bereik ik mijn

doel niet. Dan ware mijn leven vruchteloos geweest, omdat ik (door die haast) het hier noch het gindsch kennen zou; wat een ongeluk zou dat voor mij zijn! Ik zou in het hiernamaals weer van voren af aan moeten beginnen. Ik ben geheel anders dan mijn broers: als ik deed zooals mijn broers hebben gedaan, o dan was ik van het „ware leven" nog veel te ver af. Ik zou mijn eenmalig leven twee maal moeten door maken, hetgeen niet voornaam is. Zie toe, straks, hoe ik tot mijn einde kom, waarbij ik mijn wil „orden" met het Hoogste tot doelwit."

Krēṣṇa: „Ik ben zeer getroffen door wat je zegt; hoe kan ik mij met jou vereenigen?"

Bima: „'t Is te laat, wij zijn reeds tot het einde gekomen. Wij hebben alleen naar het ware te grijpen. Na den dood worden wij verborgen broers (kadang ga'ib) genoemd. Welaan, Krēṣṇa, geef mij de aanleiding om het volmaakte te bereiken. Ziekte moet de oorzaak daarvan zijn. Trek de haren van mijn groote toon uit, dan voel ik pijn, hetgeen de oorzaak zal zijn van mijn dood".

Daarna verwijdt Bima zijn beide Pantjanaka-nagels, omdat zij de oorzaak waren van zijn kasaktèn. „Als ik nog aan mijn kasaktèn denk, dan wordt de reinheid van mijn gedachte daardoor in de war gebracht," Daarna scheert Bima zich baard, snor en borstharen af. Zoo gezien lijkt hij wel de ziel in levenden lijve. Zijn glans schittert. „In den dood mag men de onreinigheden van het lichaam niet meenemen.

En wie sterft zonder het te willen, is k o e p o e r. Ik daarentegen sterf met mijn vaste wil, waardoor ik voor niets vrees!! Enz. enz.

¹⁾ Zie Djawa 1938 blz. 177. Van deze Soeloek bestaat een uitgave van „De Bliksem", Solo 1931. Hierin vindt men aan het begin acht strophen in dangdanggoela toegevoegd, terwijl de tweede helft van het geschrift geheel verknoeid is.

Een copie van een vrij oud exemplaar heb ik in mijn bezit.

²⁾ Albert Rusche & Co. Soerakarta 1903, blz. 166 vlgg. Dit verhaal zou het werk zijn van Ranggawarsita; het is een zeer zwakke nagalm van het Swargarohanaparwa, dat de auteur van zijn Europeesche vrienden moet hebben gehoord.

Gedurende zijn doodstrijd worden de kleuren van de Dewaroetji door Bima weer gezien en verklaard. Eindelijk sterft hij, en bereikt de Verlossing. „Het wordt verteld” — zegt het verhaal verder — „dat Bima (de eenige figuur in de wajang is), die Mohammedaan was. Als Mohammedaan heet hij ook Sèh Sénan”. ¹⁾ Zoo is volgens de Jav. opvatting Bima ook een Moslim.

Pantjamaja.

Voor het woord pantjamaja vragen wij nog speciale aandacht van den lezer. Het is in onzen tekst zeer duidelijk dat daarmee de vijf zintuigen worden bedoeld. Hiervan wordt gezegd, dat zij, indien zij naar den slechten kant worden gericht, den weg naar de hel vormen. Van zelf leiden zij — hoewel onze tekst dit niet zegt — naar de swarga, wanneer zij naar den goeden kant worden gericht ²⁾.

Iets dergelijks wordt in de Nirârthaprakrêta zang IV, 9 en 10 gezegd, niet van de vijf zintuigen, doch wel van de tri-kaja, het trias, dat in de Sang hyang Kamahâyanikan gespecificeerd wordt als kâja-wâk-tjitta, d.i. spierbeweging, woord en gedachte, welke drie volkomen gelijk zijn met solah, saçabda en samanah, (d.i. iedere handeling, woord of gedachte) op bedoelde plaats in de Nirârthaprakrêta.

De overgang van de vijf zintuigen tot de vier kleuren is mij niet erg duidelijk. Maar de Javanen noemen de vier kleuren de pantja-ndrija. Men stoort er zich blijkbaar niet aan, dat de vijf zintuigen door slechts vier kleuren worden weergegeven.

Het in kleur voorstellen van het menschelijk innerlijk is in de Indisch-Javaansche filosofie overbekend. Ik bedoel hier o.m. de tri-guṇa, de sattwam-rajah-tamah, die ook als wit, rood en zwart worden voorgesteld. Maar neemt men

van de drie goena's het witte, als tegenwoordigend het reine gemoed, af, dan blijven er slechts twee over. Neemt men het witte van de pantja-ndrija van de Déwaroetji af, dan blijven er nog drie kleuren over, die de onhandelbaarheid van het hart veroorzaken. Deze drie kleuren, rood, zwart en geel, hebben dus precies dezelfde rol als de twee, rood en zwart, van de drie goena's. Zouden wij dan kunnen veronderstellen dat door contaminatie of promiscuïteit van de vijf zintuigen en drie goena's de vier kleuren zijn ontstaan? In cijfers uitgedrukt zou het dus zijn $5 + 3 = 4$.

Deze „drie” spelen in filosofie en mystiek van de laat-Oud-Jav. geschriften een groote rol. Zoo vindt men van de „drie”, in haast dezelfde bewoordingen als in onzen tekst, gezegd in de Parthayaṇa zang XXVI, 5 en 6.

5 kapana tang mala kaçmala kaṇḍêha.
saha sakeng tiga niskala mantêna.
taha si mangkin ikâ makalot mêtû.
awakikang tiga hetunikân tumut,

6 tiga lanâ mëpêking sajagat kabeh.
tiga dumehnya kapâpanikang sarât.
tiga mamukti hajêng sukaning dadi.
tiga dumehnya lanâ huriping dadi.

D. i. „Hoe zou men de onreine kwaal (bedoeld: gedachte) kunnen overwinnen, ze van de „drie,” die onzichtbaar zijn, scheiden om ze tot rust te brengen? Integendeel, ze komt voortdurend in meerdere mate te voorschijn. Door den aard van de drie is het, dat ze deze volgt.

De drie vullen met elkaar de geheele wereld. De drie zijn oorzaak van de ellende der menschheid. (Maar ook) door de drie ondervindt men geluk en vreugde. De drie zijn de continuator van het leven der schepselen.” ³⁾

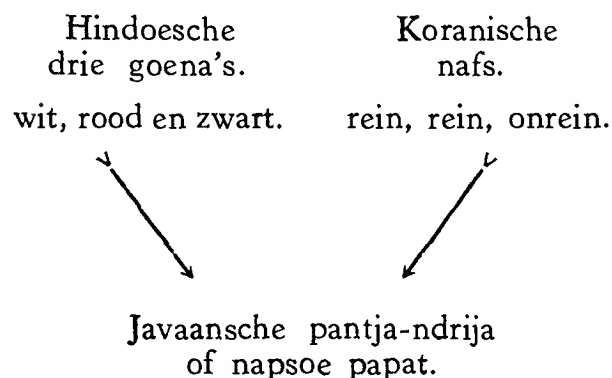
De vier kleuren in de Déwaroetji zijn

¹⁾ Sena is op zichzelf al een van de namen van Bima.

²⁾ Zang IV, 25.

³⁾ Vgl. Nirârthaprakrêta l. c. en Dharmaçûnya VIII, 5.

bij de Javanen in lateren tijd de symbolen van de vier gepersonifieerde napsae's: wit = Moetma'inah, rood = Aloeamah, zwart = Amarah en geel = Soepijah. Het is nu toch wel zeer opmerkelijk, dat de overgang van de drie goena's: een goede en twee slechte, tot de vier kleuren van de Déwaroetji: een goede en drie slechte, geheel overeenkomt (of parallel loopt) met den overgang van de drie Koranische nafs tot de vier Jav. Moh. napsae's ¹⁾. Schematisch voorgesteld zou men het volgende verkrijgen;

Wit = Moetma'inah, rood = Aloeamah, zwart = Amarah en geel = Soepijah (een vrouw).

Nu is het antwoord op de vraag: heeft de Déwaroetji eenigen invloed op de Jav. Moh. theorie van de vier napsae's uitgeoefend of omgekeerd? niet gemakkelijk. Wij zullen deze kwestie daarom in het midden laten. ²⁾

In de speculaties van de Amrëtakunḍalinī ³⁾ speelt de groep van vier kleuren echter ook een groote rol. Er staat nl. *Idēpēn ṣarīranta bhaṭāra, wēkasan dadi tunggal, bēnērakēna sang hyang nāda ring awakta, anuju ring byoma-Ḷiwa-mārga, mantra ring wunwunan, tinggalakēna bayu ṣabda idēp ring ṣarīra,*

akweh warna katon, pat warna ika, lwirnya putih, abang, kuning, irēng. Mwah warna pat, lwirnya dadu, jingga, ijo, biru, dadi wolu kwehnya.

D.i. „Beschouw jezelf als God, zóó dat je ten slotte (met Hem) één wordt”. Plaats de heilige punt (nāda) op de juiste plaats in je lichaam; richt (je gadachte) op Leegte langs den weg van Ḷiwa-; (plaats een) mantra in de fontanel, zet gevoel, spraak en gedachte van je af. Je zult cān vele kleuren zien, nl. vier: wit, rood, geel en zwart. Nog een (andere groep van) vier kleuren is: paars, oranje, groen en blauw; dus in totaal acht”.

Deze groep van vier kleuren is natuurlijk dezelfde als die in de Déwaroetji, terwijl het aantal acht, dat in onzen tekst niet genoemd wordt, geheel beantwoordt aan dat in de omwerkingen bedoeld.

Taalkundige opmerkingen e. a.

De hieronder opgenomen woorden zijn o.a. die welke in de Woordenlijst van Dr. Juynboll niet opgenomen, of niet juist, dan wel onvoldoende verklaard zijn.

Zang I

1 a G a t y a kan oorspronkelijk wel g a n t y a geluid hebben. Lezen wij g a n t y a, dan veronderstellen wij dat te voren reeds iets anders verteld is, hetgeen inderdaad blijkt uit de omwerkingen. De vertaling zou dan moeten luiden: Nu spreken wij van den prins, die op bevel van Drona het heilige water halen moet. Enz.

e K e t a n g = ka-itang van itang = itoeng = tellen.

1) Dr. Drewes: Het document uit den brandstapel, in Djawa 1927 blz. 100; Dr. Kraemer: Een Jav. Primbon blz. 116, en vooral Dr. Schrieke: Het boek van Bonang blz. 75.

2) Zelfs de familie van Rāwana in de Sērat Rama wordt in gesprekken beschouwd als de personificatie van de vier napsae's. Rāwana = zwart = woede;

Kumbhakarna = rood = gulzigheid en luiheid; Wibhīṣaṇa = wit = reinheid; Ḷurpanakhā (Jav. Sarpakēnaka) = geel = degene, die aanzet tot slechte daden.

3) Lontar B.G. no. 869 folio 2 verso 1. De tekst met vertaling van Dr. Goris in zijn Proefschrift blz. 119-120 loopt slechts tot folio 2 recto 1 van ons Amrëtakunḍalinī-ex., dat tezamen 6 folia telt.

2 a *Lalu*. De uitdrukking *tibang lalu* is duidelijk genoeg: laat in den avond. Maar in de Woordenboeken wordt *lalu* weergegeven met adjectiva of hieraan afgeleide verba. In onzen tekst evenals in het O. J. R. III 27 moet het echter een substantief zijn. Afgaande van het woord *tiba* = neervallen kan met *lalu* oorspronkelijk de zon bedoeld zijn; dus de zon „valt neer”. Dit *lalu* = zon is verwant met, wellicht zelfs hetzelfde woord als, *lano* = zon in het Bare'e ¹⁾. Toegegeven moet echter worden, dat de betekenis zon van *lalu* in het Oud-Jav. bijna geheel vergeten is. ²⁾.

b *Darès*, ouder *daryas* = uil.

c *Titis sunya* is een jongere vorm van *tistis çūnyā* = stil en eenzaam. In het teg. Javaansch *titisunya*. *Muṣṭika* wordt door Dr. Prijoetomo met „muis” geglosseerd en vergeleken met Skt. *muṣika* = muis. Dit kan m.i. onmogelijk juist zijn; want hoe het ook zij, een muis zou in dit geval voor een geluiddecor veel te klein zijn. Ik zou daarom de volgende opvatting naar voren willen brengen. Men herinnert zich wel, dat een zeer groote slang, volgens het Jav. bijgeloof, als belooning voor haar tapa, een juweel op haar kop krijgt ³⁾. Dit kop-juweel heet als stof *muṣṭika*, verbastering van het Skt. *sphaṭika*, en als versiering *cuḍamaṇi*. Nu geloof ik dat met *muṣṭika* in onzen tekst een groote slang bedoeld wordt, en deze is niet een gewone, doch de *naga-taoen*, de jaar-naga, die in de Jav. *Petangan* een niet onbelangrijke rol speelt ⁴⁾. Deze jaar-naga die, naargelang van den tijd, van plaats ver-

andert — om de twee jaren heerscht hij over de hemelstreken, de een na de andere ⁵⁾ — zou volgens het Jav. geloof des nachts een rumoerig, doch ver verwijderd geluid geven. Waar nu sprake is van een *muṣṭika*, die zich in het Zuid-Oosten doet hooren, mogen wij veronderstellen dat daarmee de groote slang, de jaar-naga, bedoeld wordt.

Een vermelding van (een) groote slang [en l], die des nachts in gezelschap van uilen geluid geeft [geven l], vinden wij ook in het *Bhārata-Yuddha* L.7. Maar ten onrechte hebben wij daar de slang als meervoud opgevat. De volgende vertaling ware daarom beter geweest: „De uilen krasten afschuwwekkend; het gekakel van de heilige jaar-naga leek wel het geluid van klokken”. En inderdaad, diep in den nacht hoort men soms het geluid heel in de verte: *kēlae*, *kēlae*, *kēlae*, . . . enz. Dit geluid wordt door de tegenwoordige Javanen meestal *ridjal* genoemd.

Gēneya is de Javaniseering van *Agneya* evenals *gēni* van *agni*.

4 d *Sata-wana* = boschhaan.

Bubut, nm. v.e. vogel, *Tropus philipeus*.

Alin-alin = twijfel, bezorgdheid; *angalin-alin* = in twijfel brengen, bang maken. In de door V.d.T. aangehaalde plaatsen beteekent (h)*alin-alin* hetzelfde.

6 c *Awun-awun*; een andere vorm hiervan is *amun-amun*, door letterverspringing ontstaan uit *namu-namu* = gelijk damp of mist.

7 a *Udaya* is hier de zee, *udadi*, in analogie met *kaya-kadi*, *upaya-upadi*.

¹⁾ Zie Dr. Adriani: *Bare'e* Woordenboek s.v. Vgl. nog het woord voor zon op de Oostelijke eilanden, Wilken Verspr. Geschr. III 173—179

²⁾ Ten onrechte neemt Dr. Juynboll *lalung* gescheiden van *lalu* op.

³⁾ Vgl. Prof J. Ph. Vogel, *Indian Serpent-lore* blz. 25; *Arjuna-wiwaha* XXI 7.

⁴⁾ Van Hien, *De Jav. Geestenwereld* I (1906) blz. 26.

⁵⁾ Vgl. Vogel loc. cit. blz. 9.

- 8 b Kamandaka is gewoonlijk de titel van een geschrift: Tantri Kaman-daka. In de Smaradahana 1,7 idem. In onzen tekst beteekent het echter leugen evenals in het teg. Javaansch.
- d Palastra is een verbastering van parātra = sterven; vgl. listu van lītu.
- 9 In deze strophe vindt men een lijst van prauwennamen, die echter gedeeltelijk overeenkomen met de lijst van den heer C. R. Merkus ¹⁾. Vermeldenswaardig is de naam gorap. Pandji zou zich ook van een gorap bediend hebben, toen hij met het lijk van zijn geliefde Angrèni ging varen ²⁾.
- 10 De eerste regel van deze strophe is klakkeloos overgenomen uit de Smaradahana V,9.
/h/ujungi karangikākrēp sungheng
çangkaning amayang.
ujung tēlukika'dalēm, sunge wijiling
awayang.
De tweede regel, uit de Déwaroetji, levert heel weinig zin op.
Bovendien wordt çangka, schelp, verwisseld met wijil = „afkomstig van” alsof er stond sangka = „afkomstig van.”
- 11 b Lo, ouder lwā = uitgestrekt(heid),
18 b alo = alwa = uitgestrekt.
Udaya beteekent hier luchtruim, de ruimte tusschen den waarnemer en de horizon
Analang van talang = dakgoot.
- 13 b Kiwang-kiwang = Jav. keyong = huisslak.
c sangka, Skt. çāṅkha = schelpdier.
sacya = Jav. ece = idem.
b cakar-ayam. lett. kippepoot = zee-ster.
- 25 c Op deze plaats komt het woord kēlor kumbang, als naam van een dier voor; maar wij weten niet wat daarmee aangeduid wordt. Er staat: buhaya ngungang i sunge, arēs dening kelor kumbang. D. i. een krokodil kijkt naar de rivier, en is bang voor de kelor kumbang. Eigenaardig genoeg, het woord kelor kumbang, zonder duidelijke beteekenis, leeft zeer taai voort in de zangen van de ronggèngs: lur kilir kilur kom-bang, kombange janur rina.
- 27 a Ardanareswari, naam van Bima, zie, boven.
- 28 a Wiraga heeft hier reeds de beteekenis als die in het Nw. Jav. optreden, beweging.
- 29 c Loh, ouder lwah = water.
- 31 d Kakrasana, de naam van Baladewa als jongeling, is een verbastering van Skt. Saṅkarṣaṇa (Cohen Stuārt Brata-joeda, Inl. blz. XXVII).
- 32 c Baluk = hengelaas, Jav. baluh of baloh, een bepaalde manier van hengelen, nl. zonder stok. Het koord wordt om een drijver gewonden en men gooit hem in het water. Als de drijver draait, is dat een teeken dat het aas door een visch weggehapt en weggetrokken wordt. Dan gaat men den aangehaptten hengel halen met een klein prauwtje.
- 34 b Lalañcaran van lañcar = slank.
- 36 c Prakabeh is een versterking van kabeh = alle.
Zang III (?)
- 5 b d Wahu-ḍatēng = new comer = gast.
Zang IV
- 5 a Gandarwaraja; deze naam van Bima gaat terug op het Wirāṭaparwa blz. 34, waar Dropadi zegt dat zij de vrouw is van Gandarwa's, hiermee speciaal doelende op Bima.
- 6 b Patah is een verbastering van Pṛthā, een anderen naam van Kuntī. In de lakon is Patah de moeder van Kuntī geworden ³⁾.

¹⁾ Catalogus van de Tentoonstelling (Java-Instituut) te Soerabaja 1926.

²⁾ Pandji - verhalen van Palembang (Ms. B.G. 185) zang 12, 1.

³⁾ Te Mechelen wajangverhalen Cr. 78 en 81.

- d Binang, Skt. *bhinna* = verschil.
- 8b Gadawastātma, dat in Red. I verbasterd is tot Gandrawastratma¹⁾ houd ik voor een verbastering van Sadāwatātma = zoon van het steeds waaiende = Wind-zoon²⁾.
- d Wasta = naam, Nw. Jav. idem, Skt. *avastha* = toestand.
- 12a Puhajēng = handelaar; kramavor-ming van puhawang = scheepskapitein.
- b Tanpa una = zonder gebrek.
- bc Siḍēp = O.J. (h)idēp = aanzien, ww.
- d Riwēd = moeilijk(heid), Jav. *ri-bēd* = idem.
- 15c Jaladri, Nw. Jav. = jaladhi O.J. = zee.
- 16c Duhung = kris.
- 19d Bubur-sah is een verbastering van Bhur-bhuwah-swah = aarde, lucht-ruim en hemel.
Kawēt = eng zoowel van tijd als van ruimte; Bhar. Yuddha 34, 1: *ka-bēt* = idem.
- 20a (Sa)pandurat. Dit woord beteekent: een poos. Maar ik geloof dat deze beteekenis uit misverstand is ontstaan. Want oorspronkelijk kan wel zijn bedoeld: Sang Paṇḍu-rāt = de Paṇḍuprins, hetgeen in den zin precies en beter past.
- 23 c Pracima, verb. van Paçcima = Westen.
- 24 d Winangēran v. wangēr = grens, begrenzing.
- 25 a Ook te lezen: *jatinīndriya*, om het woord *indriya* onverminkt, te doen zijn. Maar gezien de jongheid van het geschrift is het waarschijnlijker, dat *indriya* hier reeds verbasterd is tot *driya* = Nw. J. hart, gedachte.
- b Pañcamaya = vijf betooveringen, Skt. *pañcamāyā*, of het uit vijf bestaande, Skt. *pañcamaya*. Welke van beide bedoeld wordt, is niet uit te maken. Maar met een van beide komt de zaak op hetzelfde neer.

c Go-muka, koe-kop, is een verkorting van tam(b)ra-gomuka, lett. koper met koe-kop. Met dien naam wordt aangeduid de helleketel, dien men genoemd vindt o. a. in de eed-formulieren van enkele Oorkonden (O. J. O. blz. 76 regel 7). In de lakon heet dezelfde ketel (Kawah) Tjandra-di-muka.

Zang V.

- 2 b Wini-winigēnan is een onvolledige woordherhaling voor winigēna-winigēnan = elkander storen, elkander beïnvloeden.
- 3 c Taskarātma nm. van Bima, zie K.B.W. s.v. Taskarāṅga en Bhās-kara.
- 10 d Wat malimuka beteekent, is niet zeker. De omwerkingen hebben daarvoor tawon = bij. Inderdaad zit er een deel in, dat in het Skt. bij beteekent: ali.
- 13 a Pramana, zie Zoetmulder blz. 218. De verhouding tusschen pramana en Suksma in ons geschrift is volkomen dezelfde als die tusschen atman en Atman in Speyer's Indische Theosophie blz. 65 en blz. 117.
- 14 c Simbar is een naam van een soort plant, die dezelfde groei-plaats heeft als orchideeën.
- 15 b Kamumu is de naam van een plant, *Colocasia antiquorum* Schott, Nat. fam. der Araceae of *Homalomena caerulescens* Jungh. waarvan het blad t. a. v. water dezelfde eigenschappen heeft als het lotusblad. Vgl. Bhagavad-gīta V, 10.
De Jav. omwerking verstaat de uitdrukking niet, waardoor de vertaling van Dr. Zoetmulder niet weergeeft wat oorspronkelijk bedoeld wordt.
- 18 c Antakara lett. eindmaker = ziel of dood.

1) In Kramaprawira: Gandapartatma, in Tan Khoen Swie: Gandanarpatma, en in Dr. Goris' l.c. (Djawa 1927) Gonda-wastratmadja.

2) De samenstelling sadāvata = wind komt in de Skt. Woordenboeken niet voor. Men verwarre dit sadawata niet met sadawata = rand boord K.B.W. i.v. dawata

(1) Alkesah maka terseboet . . . . batara Goeroe. Adapoen kepada tatkala itoe bagindapoen . . . . doedoek dibalai Poealam, dihadap oléh sagala déwa-déwa dan indera-indera sekalian. Setelah dilihat oléh batara Goeroe akan sang Bima itoe mati ditengah laoet sebab dianiaja oléh goeroenja itoe, maka batara Goeroepoen marah seraja (katanja): „lihatlah dang hiang Drona, dari pada ia mendengarkan pinta Doerjodana itoe, maka Pandawa diboenoehnja. Baiklah, hai dang hiang Drona, pada kamoedian harinja-poen jang kematianmoe itoe-poen dalam perang Pandawa lima djoega.”

Setelah soedah baginda bertitah itoe, maka batara Goeroepoen toeroenlah meropakan dirinja seperti pandita jang bernama bagawan Nawaroetji laloe ia toeroen kepoesat laoet itoe. Maka diperboeatnja oléh batara Goeroe pada laoet itoe soeatoe poelau dan soeatoe maligai emas bertatahkan ratna moeto manikam ditengah laoet itoe. Maka bagawan Nawaroetjipoen doedoeklah diatas maligai itoe, maka majit sang Bimapoen terdamparlah kepada poelau emas itoe. Maka dihidoepkan oléh batara Goeroe, maka sang Bimapoen hidoeplah, laloe ia bangoen melihat dirinja terdampar kepada soeatoe poelau ditengah laoet, ada poela seboeah maligai emas bertatahkan ratna moeto manikam, terlaloelah indah-indah roepanja. Maka hairanlah melihat dia, laloe ia berdjalan dalam poelau emas mendapatkan maligai itoe.

Setelah hampir, maka dilihatnja ada saorang pandita doedoek diatas maligai itoe. Maka sang Bimapoen hendak berdjalan kemaligai itoe, maka sang Bimapoen terpoesing-poesing mentjari djalan tiada djoega bertemo, maka iapoen se-

sat (2) makin djaoeh dari pada maligai itoe. Maka bagawan Nawaroetjipoen toeroenlah mendapatkan sang Bima, seraja katanja: „hai Bima, hendak kemana engkau ini.” Maka kata sang Bima: „hai pandita, siapa engkau ini, maka tahoe akan akoe”¹⁾. Maka kata bagawan Nawaroetji: „hai Bima akoelah jang bernama bagawan Nawaroetji, jang empoenja poelau emas ini. Djangan-kan engkau ini tiada koekenal, sedang ninik mojangmoepoen akoe kenal, dan pekerdjaanmoe datang kemari inipoen akoe tahoe, karena disoeroehkan oléh goeroemoe dang hiang Drona mengambil air kawitra itoe. Akan tetapi boekannja engkau ini disoeroehnja benar sahadja, engkau hendak diboenoehnja. Maka disoeroehnja engkau kepada tempat jang soekar ini, karena tiadalah pernah manoesia jang sampai kemari, Itoelah sebabnja soepaja engkau mati”.

Setelah sang Bima mendengar kata bagawan Nawaroetji demikian itoe, maka sang Bimapoen pikir dalam hatinja: „banarlah seperti kata pandita ini, karena akoepoen soedah dilarang oléh batara Indra, dari pada akoe djoega hendak melihat air kawitra itoe. Adapoen kepada bitjarakoe, akan pandita itoe-poen déwa djoega, boekannja manoesia. Tiada akan manoesia doedoek dipoelau ini”. Setelah Bima soedah pikir ini, maka kata sang Bima: „hai Nawaroetji, dari mana datangmoe maka engkau mendapatkan akoe ini?” Maka kata bagawan Nawaroetji: „hai kaki Bima, dari selamanjapoen akoe doedoek kepada poesat laoet ini.” Maka kata sang Bima: „djika demikian, dimanakah tempatnja air kawitra jang dipoesat laoet ini?” Maka kata bagawan Nawaroetji: „hai Bima, poelanglah engkau, balaskan kematianmoe jang ditengah laoet ini. Jang air kawitra dipoesat (laoet) ini, (3) apatah goenanja kauambil, karena engkau ini tiada disoeroehnja mengambil air ini, sahadja hendak disoeroehnja mati. Akan sekarang sigralah engkau poelang, balas-

1) Tekst: akan ngakoe.

kanlah kematianmoe kepada dang hiang Drona itoe, karena ia tiadalah benar hatinja kepadamoe” Maka kata sang Bima : „akoe takoet akan ¹⁾ mala-patakanja melaloei itoe ²⁾, bertambah-tambah poela mala-patakakoe” Maka kata bagawan Nawaroetji ; „hai Bima, tiadalah engkau kena mala-patakanja, kerena lain goeroe, jang memerikan mala-patakanja itoe. Adapoen akan goeroemoe itoe, djahat pekertinja, hendak memboenoh engkau ; dan segala barang katanja kepadamoe itoe tiada soenggoeh. Sebab itoelah maka tiada kena mala-patakanja. Akan tetapi djangan ia kauboenoh, sehingga kaupaloe djoega, soepaja ia tahoe akan dirinja tiadalah ia maoe berboeat djahat kepadamoe lagi”. Setelah sang Bima mendengar kata bagawan Nawaroetji itoe, maka kata sang Bima : „djika demikian, baiklah akan sekarang ini apa perikoe hendak berdjalan poelang, karena akoe datang kemari ini didampar oléh haroes, maka bertemoe dengan engkau”. Maka kata bagawan Nawaroetji : „hai Bima, djanganlah engkau sangat bertjinta, karena ada soeatoe kesaktiankoe, namanja adji Djalasengara, boléhkan engkau berdjalan diatas air”, Setelah dideingar oleh sang Bima akan kata bagawan Nawaroetji itoe demikian, maka iapoen terlaloelah soekatjita hatinja. Maka kata sang Bima : „djikalau ada kasihmoe, adjarkanlah akoe adji Djalasengara itoe, soepaja boléh akoe poelang mendapatkan si Drona itoe”.

Maka bagawan Nawaroetjipoen mengadjarkan kepada sang Bima adji Djalasengara itoe. Setelah soedah, maka sang Bima poen (4) bermohonlah kepada bagawan Nawaroetji itoe, laloe ia berdjalan ditengah poelau itoe. Setelah sampailah ketepi poelau emas itoe, maka sang Bimapoen membatja adji Djalasengara ; soedah itoe laloelah ia berdjalan diatas air itoe. Setelah ia sampai kete-

ngah laoet, maka sang Bimapoen menoléh kebelakang, maka dilihatnja poelau emas dan bagawan Nawaroetji itoe poen telah ghaiblah, tiada kelihatan lagi kepada mata sang Bima. Maka pikir sang Bima : „soenggoehlah ia ini déwa, karena tiadalah pernah manoesia doedoek kepada poesat tasik ini”.

Setelah demikian, maka sang Bimapoen berdjalanlah diatas air itoe, berapa antaranja ia berdjalan itoe, maka iapoen sampailah kedarat. Maka didalam hati sang Bima : „adapoen akoe ini djika akoe poelang mendapatkan saudarakoe dan iboe-koe, nistjaja dilarangkannja akoe djoega demikian. Baiklah dari sini akoe pergi mendapatkan dang hiang Drona itoe”. Setelah demikian, maka sang Bimapoen berdjalanlah menoedjoe ing Asoka-pantja itoe. Berapa antaranja berdjalan, maka sang Bimapoen sampailah ka ng Asoka-pantja, laloe masoek mendapatkan dang hiang Drona.

Adapoen kepada tat kala itoe dang hiang Dronapoen doedoek dihadap oléh patih Sangkoeni dan segala radja-radja Korawa, lagi berbitjarakan sang Bima. Maka kata dang hiang Drona : „hai anak koe Doerjodana, kapada bitjarakoe ini, matilah soedah Bima itoe, karena sahari samalam ia tiada datang”. Maka kata maharadja Doerjodana : „soenggoehlah seperti titah toeankoe itoe”. Maka pada ketika itoe djoega sang Bimapoen datanglah, laloe ia doedoek dengan marahnja. Setelah dilihat oléh dang hiang Drona akan (5) sang Bima datang itoe lain lakoenja, maka iapoen héranlah seraja diboedjoeknja dengan segala kata jang manis-manis :” hai anak koe sang Bima, boléhkah air kawitra itoe. Djikalau tiada boléhpoe soedahlah djanganlah anak koe berlelah lagi ; biarlah ajahanda pergi sendiri mengambil air itoe.” Maka sang Bimapoen berkata kepada dang hiang Drona, katanja : „hai Drona, boekannja akoe engkau soeroeh mengambil air kawitra kepoesat laoet itoe sahadja, akoe ini hendak kauboenoh djoega. Hai

1) Tekst : takoetkan.

2) Tekst : memaloe itoe.

Drona, djikalau moerid itoe haroeslah (lees:-kah) memboenoeih goeroe. Sekaranglah engkau koeboenoeih; akan tetapi engkau rasailah bekas tangankoe ini". Setelah didengar oléh maharadja Doerjodana dengan segala saudaranja jang seratoes doea lapan orang itoe akan kata sang Bima demikian itoe, maka sekaliannjapoen takoet gemetar toeboehnja. Setelah soedah sang Bima berkata itoe, maka iapoen (berdiri) dari tempat doekoek, laloe ditangkapnja pinggang dang jang Drona seraja ditarapnja terdjoeroemoes; maka oléh sang Bima di tamparnja toeboehnja dan digotjohnja.

Bijlage II.

Ms. B. G. No. 4 blz. 19.

SINDEN BADAJA ĒLA-ĒLA.

ēla-ēla pamēngkuning reh sa-praja.
ri sangkala pawaka-ro-wiku-raja.
ri sang Bima kalanira puruhita.
mring sang Druna minta sampurneng dumadya,
Duryudana ginubēl mring pra arinya.
rēmpēg 'ture sakehing sata Korawa.
aminta-a pitulung sang dwija-wara.

//o// ..... //o//

pinituwa sadaya pēpēk ing arsa.
Druna, prabu Mandraka' dipatyeng wangga.
dañang Druna saguh mring sang Kurunata.
anirnakna marang sira arya Bima.
aja lawan aprang, sirna saking cidra tanantara praptanira arya Sena.
dyan jumug mēñḍēk nēmbah mring sang ditbya.

//o// ..... //o//

mawur ing tyas mahaprabu Duryudana.
cipta wēlas marang sira arya Bima.
gya umatur Pañḍu-putra mring sang ditya.
„punapestu ulun kinon ngupadosa.”
wiku nabda „adrēng tēmēn karsanira.
liwat angel panggonane toya-marta.

'neng jro guwa liwat pringganing kang marga.

yen sira'ntuk tirta prawita ¹⁾ nirmala

// ..... //

pan sampurna prasasat angga jawata.
kamulyanta angluwihi sa-buwana.
nora n ana aji ingkang ngungkulana.
pasti sira dadi unggul ing ranangga.
ngulatana aneng wukir Candra-muka.”
dyan umangkat sa-marga ingiring bajra.

// ..... //

adan prapta prahara gora walikan.
bayu mēsēs dening krodane sang Sena.
kedēr midēr Candra-muka ka-edēran.
wus binubak wraksa rug rēbah balasah.
kadya gēlap swarane lengsering arga.
siñḍung riwut sato mawut kabarasat.
kagyat mirsa sang Rukmuka Rukma-kala.
sru kapilēng kēpēmpēng talingan wuta.
ditya kalih mambēt gandaning sang arya.
dyan umangsah pinarbut sang arya Sena.
Bima korda muwus „dikditya ²⁾ sabaya”.
wus pinasti ditya kalih sarēng pējah.
wangke sirna mulih ajaling jawata.
Endra-Bayu sakalangkung denya suka.
apupudya dewa kalih mring sang arya.
„tuhu ditya suraya jayeng alaga.”

// ..... //

Bayu-putra ngadēg tēpining samudra.
mangu mulat tumon trunaning udaya.
sangsayeng tyas ketang warahe sang kaka.
tuhu darma kamandakane sang Druna.
yen wangsula arda merang ring dumadya.
suka tēmah palastra madyeng samudra.
mung ka-etang kang toja marta nirmala.
Bayu-putra cangcut malēbeng samudra.
we sumaput ing angga'lun sumarambah.
emut ing tyas amatēk jala-sangara.
tan antara praptaning sang Nēmburnawa.
taksaka'gung manēmbur wisa lir warsa.
dyan sinambut pinulēt /ing/ kemput kang angga.
angrēs ing tyas sang arya cipta palastra.

1) Metathesis van pawitra.

2) Ms. dita.

engët ing tyas pinanduk ing pañca-naka.
Němbur-nawa pėjah dening arya Bima.

//o// ..... //o//
ana mangguh sang arya jroning samudra.
Ruci-dewa wawarah aken mangsuka.
sapraptane jro garba datanpa driya.
Dewa-ruçi manguwuh kon ningalana.
„awang-uwung pukulun ingkang katingal”.
tan antara Dewa-ruçi katon ana.
byar kawuryan busana ujwala maya.
seta pita rēkta krēsna kang katingal.
„yeku ingkang dadya kadurgamaning tyas.
den waspada pamurunging reh dumadya.
yekang seta ěninging driya raharja.”
wus rumasuk sa-wulange Ruci-dewa.
wus umēdal sang arya saking ing garba.
Bayu-putra ’tur sěmbah minta aksama.

Bijlage III.

LAKON BIMASUCI.

Adēge Kurupati, Durna, yen Panda-wa pada’ngguguru. Kurupati pasrah maring Durna; mulih.

Adēge Krēpini karo Wěrkudara; tēkane Durna, nuli kinongkon ngupaya bañu prawita, ana ng alas. Lunga; tēka ng alas kayu pada binēdolan; nuli buta prang lan Wěrkudara. (Se) na di-kon mulih.

Adēge Durna, Krēpini. Tēkane Wěrkudara ’nggawa goḍongan. Den-paído, nuli di-kon mulih. Ana sēgara; nuli lunga malih.

Adēge Ngamarta, Kunti, Sěmbadra; matur yen ’ngguguru pañḍita Durna, adji Sěmpali. Putri kalih: „amajahini”. Nuli tēkane Wěrkudara, matur yen kinongkon ngupaya bañu prawita; di-pěnging, Wěrkudara n ora gělēm:

mbacut; Kunti n ora’weh mbacut. Kunti kinipatake, mbacut.- Wayah wěngi-wěngi, manuk-manuk, puḍak-puḍak, kěmbang-kěmbang aneng dalan. Yen bisa(a) ngucap: „aja lumaku nuli”. Tēka tēpining samodra, lajěng luměbu. Sēgara lembak-lembak; satěngah-mati.

Adēge ula-naga; badan nuli sinaut; ula kinuwěk kuku, binuwang, tiba pulo Brējah. Nuli calaṭu Wěrkudara: „kapotangan, aja’na(a) ula, mati.”

Adēge Dewaruci; muntěn pinanggih kalih Wěrkudara; ngucap Wěrkudara: „Bocah cilik suwara-mu gěde” Nuli rěbutan tuwa, Wěrkudara ngaku tuwa, Dewaruci ngaku tuwa; nuli bantahan; nuli den-lěboni guwa-garbane, Sa-jroning guwa-garbane ana Dewaruci malih. Nuli tēloek Wěrkudara, nuli den-sandangi dodot poleng bang-bintulu: irěng kělanggěngan, abang kamulyan, putih kasucen; yen gěde milu amba. Nuli di-sukani aji Barat-kětiga, nuli di-sukani pěngilon karo Dewaruci. Weten putih, kidul abang. Kulon kětingalan nagara Ngamarta bėdah. Nuli pamitan. „Aji-mu watěkěn, bisa lumumpat”.

Adēge Janaka ana ng Gunung: pañḍita. Matur yen pinuñḍutan gajah putih ingkang ngisi(ng) jěnang-dodol, nguyuh ¹⁾ anggur: di-tunḍung.

Adēge buta, prang, dadi dewa Kumajaya. Nuli di-kon mulih. „Kowe di-apusi Durna; mulih.”

Adēge Ngamarta; Sěngkuni munḍut layang, „ndika den-timbali” lumampah.

Adēge Sujudana, Durna; tēkané Sangkuni, matur, luměbu dalēm.-- Janaka monḍong Banuwati, prang, mabur.- n Jaba Ngamarta arěp di-tigas, ñjungkěl. Prang karo Wěrkudara, kalah kabeh. Patěmon.

1) Cat. ngusuh.

DE OPKOMST VAN RADEN TROENADJAJA.

DOOR

Dr. H. J. DE GRAAF.

Deze studie wil een poging zijn om over een vrij duister gedeelte der Indische geschiedenis enig licht te verspreiden, nl. over het ontstaan van de grote, meestal naar Troenadjaja genoemde opstand.

Door het feit, dat de hoofdpersoon zich pas betrekkelijk laat voor het voetlicht der openbaarheid vertoont — zijn eerste onderhoud met een Nederlands aanvoerder dateert pas van September 1676, toen hij ongetwijfeld reeds lang een belangrijke rol had gespeeld — bestaat er omtrent het geestelijk vaderschap van de genoemde opstand veel meningsverschil.

Zo ziet J. K. J. de Jonge als hoofdschuldigen den eierzuchtigen Troenadjaja, de roofzieke Makassaren, maar ook den listigen, ouden Pangeran Mas Giri. Pg. Adipati Anom's medeplichtigheid acht hij echter onbewezen. (J. K. J. de Jonge, *De Opkomst van het Ned. Gezag in O.-Indië* dl. VI. XCIV & XCV). De bekende P. J. Veth neemt hetzelfde drietal over (Java. dl. II, 352-55), terwijl beide auteurs met bijna dezelfde woorden verzekeren, dat Troenadjaja weldra (welhaast) ook krachtige steun in Bantam vond.

M. L. van Deventer, schrappt daarentegen zowel Agoeng van Bantam als den prietervorst van Giri van de lijst en vervangt ze door niemand minder dan den kroonprins van Mataram, den Pg. Adipati Anom met den geestdrijver Rd. Kadjoran. (*Geschiedenis der Nederlanders op Java*, dl. I, 226-28).

H. C. Colenbrander beperkt zich weer tot Troenadjaja en de zwervende Makassaren (*Koloniale Geschiedenis*, dl. II, 171-72).

F. W. Stapel vermeldt in zijn *Leerboek der Geschiedenis van Nederlandsch*

Oost-Indië (geschreven in samenwerking met A. J. Eijkman, 6e dr., herzd. door F. W. Stapel) als auteurs van de opstand behalve Troenadjaja en zijn Makassaren ook den prietervorst van Grisse (sic) en den Pg. Adipati Anom (slechts een tijd lang). In zijn: Cornelis Janszoon Speelman (p. 84-86) worden de laatste twee vervangen door „enkele zonen van den Soenan”.

In Stapel's jongste werk over dit onderwerp, zijn *Geschiedenis van Nederlandsch Indië*, dl. III, verschijnt Bantam weer op het toneel naast den prietervorst van Gresik, den vertegenwoordiger van den kalif (!).

Men ziet dat van alle genoemde samenweerders slechts Troenadjaja en de Makassaren constant blijven, terwijl wij verder een bonte variatie hebben van Pg. Adipati Anom en zijn broeders, soeltan Agoeng van Bantam, Rd. Kadjoran, den prietervorst van Giri. Keus genoeg dus!

Evenwel bij alle verscheidenheid laten de auteurs over dit onderwerp steeds Rd. Troenadjaja het initiatief nemen, of om met de woorden van P. J. Veth te spreken (p. 352): „Er was slechts eene vermetele hand nodig, die de lont in de opgehoopte brandstof wierp, om ze in lichte laaie te doen opgaan. Die hand behoorde aan Troenadjaja.”

Deze spraakverwarring is ten dele toe te schrijven aan een onvoldoende gebruik der bronnen. De meeste onderzoekers hebben zich beperkt tot de traditionele door de Jonge in zijn *Opkomst* enz. dl. VI en VII uitgegeven stukken. Uit Valentijn, hoewel over deze episode niet zéér rijk, maar toch bijna contemporain, is nergens geput.

De Dagregisters, hoewel reeds tien-

tallen jaren beschikbaar, zijn nagenoeg ongebruikt gelaten.

De Inheemse Javaanse bronnen, die uiteraard over deze periode zeer rijk zijn, werden slechts via Hageman geëxploiteerd; nimmer werden de gedrukte Babad's zelve opgeslagen, zoals de berijmde Serat Babad Mataram en de Babad Tanah Djawi, de z.g. Babad-Meinsma, die in proza is en waarop een uitgebreid register van Brandes bestaat.

Behalve de bovengenoemde bronnen is door mij nog een enkel onuitgegeven stuk uit het Koloniaal Archief benut.

Getracht zal nu worden op grond van bovengenoemde gegevens een aanmerkelijke voorstelling der gebeurtenissen samen te stellen. Hiertoe zal het doorlopende verhaal der overlevering zoveel mogelijk getoetst dienen te worden aan de contemporaine, maar fragmentarische Compagnies-gegevens, terwijl omgekeerd de nuchtere feiten der Hollanders, voor wie zowel de Javaanse ziel als de Kratonhuishouding grotendeels gesloten boeken waren, voorzichtig toegelicht en verlevendigd moeten worden door het boeiende Oosterse verhaal.

In elk geval zal het pro en contra nauwkeurig tegen elkaar dienen afgewogen te worden en niet steeds zal het lukken in ieder geval tot klaarheid en zekerheid te komen.¹⁾

TROENADJAJA'S JEUGD.

Toen soeltan Agoeng in 1624 Madoera veroverde, voerde hij Prasena, den enigst overgeblevene der Madoerese vorsten naar Mataram en schonk hem daar de titel van Tjakraningrat (I), later die van Panembahan. Gelijk Agoeng's gewoonte

was, liet hij hem een schijngesag over Madoera.

Deze Tjakraningrat I stierf waarschijnlijk in 1656 (D. 7/12-56: „Wesende nu zijn pitchiaringh in de Mataram al gedaan met het ombrengen van pangeran Tsiampan, zijn moeder, twee broeders en 3 loeras . . .”).

Van zijn kinderen noemen wij den oudsten, Rd. Demang Mlajakoesoema, meestal Rd. Demang Mlaja genaamd, en een jongeren: Rd. Oendagan.

De eerste sneuvelde in het bekende gevecht tegen Pg. Alit in 1647, zo kleurrijk in de Babads en ook door den Hollander van Goens beschreven. Wellicht is de grote, wiens dood van Goens memoreert, niemand anders dan Rd. Demang Mlaja. Hij liet een zoon achter, gewoonlijk Troenadjaja genaamd. Toen diens grootvader, de genoemde Tjakraningrat I overleed, mocht hem Troenadjaja als zoon van diens oudsten zoon niet in zijn waardigheid opvolgen, doch viel deze eer te beurt aan Oendagan, later meestal Pg. Sampang of Tjakraningrat II geheten. Sommigen schrijven dit voorbijgaan van Troenadjaja toe aan het feit, dat zijn vader geen echte vrouw van Tjakraningrat I tot moeder had.

Oendagan, die wij voortaan maar bij zijn meest gebruikte naam Tjakraningrat II zullen noemen, verbleef beurtelings in Mataram en Madoera, in welk laatste land hij niet al te aangename herinneringen achterliet.

Het is te begrijpen, dat Soenan Amangkoerat I voor den zoon van den man, die in zijn dienst, ja, in zijn tegenwoordigheid gesneuveld was, enige zorg koesterde. Er wordt dan ook ver-

¹⁾ Afkortingen der gebruikte bronnen:

Val.: F. Valentijn's Oud en Nieuw Oost-Indiën, Uitg. S. Keijzer, 2e uitg. 1862.

d. J. VI & VII: J. K. J. de Jonge, De Opkomst van het Ned. Gezag in O-Indië, dln. VI & VII.

D.: Dagregister gehouden int Gasteel Batavia. Uitg. Bat. Genootschap.

Hierbij zullen niet de bladzijden aangegeven worden,

doch de data, dus: D. 3/4-76 = Dagregister, 3 April 1676.

B.T.D.: Babad Tanah Djawi, in proza uitg. door J. J. Meinsma, 1e dl. 3e dr. 1903.

De berijmde Serat babad Mataram, hoewel geraadpleegd, zal niet aangehaald worden, omdat er met de B.T.D. geen essentiële verschillen voor het behandelde tijdvak in voorkomen.

meld, dat de kleine Troenadjaja door Tegalwangi zou „zyn opgevoed en als een kind groot gemaakt” (d. J. VI, 167, d. J. VII, 118;). Zelfs een bericht van 1679 spreekt nog van de vaderlijke zorg des Soenans (D. 14/5-79). Hij schijnt echter bij zijn oom te hebben ingewoond’ aan wien Amangkoerat hem waarschijnlijk had toevertrouwd. De Babad noemt deze ook Troenadjaja’s opvoeder (B.T.D. I, 286)

Tegenover de zorg, die Amangkoerat I en Tjakraningrat II aan Troenadjaja besteedden, stonden andere elementen, die Troenadjaja’s sympathie voor deze beide opvoeders moesten verminderen. Bij slot van rekening had de Soenan toch maar Troenadjaja’s grootvader en andere familieleden vermoord, terwijl zijn oom de plaats innam, waarop hij als zoon van den oudsten zoon van den vermoorden Tjakraningrat I meende aanspraak te mogen maken.

Deze tegenstellingen hoeven in normale omstandigheden nog tot geen conflict te leiden. Vooral in een Kraton als die van Amangkoerat I zullen zij nimmer ontbroken hebben, zonder dat er dadelijk een uitbarsting volgde. De zelfbeheersing der Javanen is in zulke gevallen soms zeer groot. Maar Troenadjaja was geen alledaags mens en waar anderen zwijgend berustten, zal hij naar een uitweg gezocht hebben, om zich te doen gelden.

Zijn eerste conflict was met zijn oom, Tjakraningrat II.

Volgens de Babad Tanah Djawi zou het om een nichtje geweest zijn. Tjakraningrat verdacht zijn neef van een verstandhouding met dit meisje (I, 286/87). Van elders wordt dit nauwelijks tegengesproken of bevestigd, doch wij kunnen er op wijzen, dat de Babad bijna alle grote conflicten hun eerste oorsprong laat nemen in een vrouwen-perkara, waarmede overeenstemt het verhaal van Soenan Amang-

koerat II zelve aan Speelman gedaan in 1677, „dat de voorgaande meeste oorlogen onder Javanen al doorgaans om vrouwen of dochters was toegecomen, en dat het mitsdien hier te lande niets vreemts, maar familjaer was”, (d. J. VII, 159) wat dus die historie met dat nichtje zou bevestigen. De Soenan voegde er evenwel nog aan toe: „except dese laatste generaale verwoestingen”, wat de zaak weer op losse schroeven zet.

Ten aanzien van die zaak met het nichtje kunnen wij dus alleen maar op de Babad afgaan, die dan verder verhaalt, dat Tjakraningrat naar aanleiding daarvan zijn neef niet alleen zou hebben weggejaagd, maar zelfs naar het leven gestaan.

TROENADJAJA'S BOTSING MET ZIJN MATARAMSE OMGEVING.

Deze bedreiging van Troenadjaja’s leven schijnt juist te zijn, althans hij vermeldt het zelf.

Toen de Makassarers in 1679 verslagen waren, lieten de Hollanders door een paar Javaanse groten Troenadjaja uitnodigen zich te onderwerpen, maar in zijn antwoordschrijven weigerde hij niet alleen, maar gaf ook de reden op, waarom hij naar de wapens had gegrepen, nl. omdat hij recht had op Madoera (d. J. VII, 280). Dit eiland was echter aan een ander gegeven en deze, „Pangerang Adepatty Sampan” (hij bedoelt zijn oom Tjakraningrat II) had hem willen doden „sonder eenige schult”. „De Coninck van de Mattaram” zou deze zaak niet hebben willen onderzoeken, „maar ter contrarie my ook wilde doden”. Troenadjaja schildert zich hier dus als het onschuldige slachtoffer, ten eerste van zijn oom en ten tweede van den Soesoehoenan Tegalwangi. Het feit echter, dat hij deze verklaring doet, onmiddellijk na de me-

dedeling, dat Tjakraningrat II wederrechtelijk Madoera gekregen had, doet vermoeden dat de vervolging van Troenadjaja met deze kwestie in enig verband staat.

Dit vermoeden wordt zekerheid, wanneer wij de laatste brief van Troenadjaja aan Amangkoerat II lezen, die in vertaling zich bevindt in het Inkomend Briefboek van 1681 f 2047v. (vide bijlage) Hij vertelt dan wederom, dat Adipati Sampang hem naar het leven gestaan heeft „zonder de zaack te voeren door den Coningh van Mataram te examineeren“, dus een moordaanslag zonder rechterlijke omslag. De reden van dit wonderlijke optreden van den oom tegenover zijn neef was, dat Troenadjaja alleen maar zijn diensten aan den Soenan had aangeboden als . . . . opvolger van zijn vader, t. w. als „mantri anom“. Blijkbaar was dit een betrekking, waarin Tjakraningrat den eierzuchtigen jongeling niet gaarne zag, denkelijk zo iets als standhouder over Madoera. Opmerkelijk is, dat Troenadjaja tot driemaal toe in zijn brief herhaalt, dat hij slechts in particuliere dienst van den Soenan wilde treden en dat dit het enige was, waardoor hij de gramschap van Tjakraningrat II opwekte. Daarom „hebben se mij in de Mattaram soecken te bederven; zij hebben mij ook vervolght en getracht om het leven te brengen“.

Omdat de brief gericht was tot den zoon van Tegalwangi, slaat hij over, dat ook deze hem naar het leven had gestaan, maar hij vermeldt weer wel, dat er bij die moordaanslagen geen juridische formaliteiten in acht waren genomen. Dat de Vorst niet op Troenadjaja's verzoek was ingegaan, schreef deze toe aan de intriges van Tjakraningrat II, welke de mantri's en zelfs des Soenans zonen zou hebben omgekocht om partij te kiezen tegen hem, Troenadjaja. Inderdaad wordt dit stoken van den Sampanger door de Babad bevestigd

(B. T. D. I, 287). Het verhinderde hem lange tijd bij Pg. Adipati Anom in dienst te blijven. Een en ander veraangenaamde Troenadjaja's leven niet bepaald en het is te begrijpen, dat hij de eerste de beste kans aangreep. Een schone gelegenheid deed zich voor, toen de Kroonprins hevig naar een regeringsverandering begon te verlangen.

HET VERBOND TUSSEN TROE- NADJAJA EN PG. ADIPATI ANOM.

In zijn reeds genoemd antwoordschrijven aan de Hollanders vermeldde Troenadjaja ook, dat hij de wapens had opgenomen (om) „dat hij schuldig was aan de grooten van Mataram“ (d. J. VII, 280).

Hieruit zou men kunnen besluiten, dat hij een verplichting aan zekere hoge personen in de Mataram op zich genomen had, waardoor hij Madoera moest veroveren. Nu is dit juist hetgeen in de Javaanse traditie met nadruk verzekerd wordt, nl. dat er vóórdat Troenadjaja zich naar Madoera begaf een verbond werd gesloten tussen den Pg. Adipati Anom, Rd. Kadjoran en Pg. Troenadjaja (B. T. D. I, 287-90).

Nadat nl. Troenadjaja vergeefs een toevlucht had gezocht bij den Pg. Adipati Anom of slechts tijdelijk bij deze in dienst had kunnen treden, had hij ten slotte een onderdak gevonden bij Rd. Kadjoran, een persoon bekwaam in sakti en tapa en was hij zelfs door dezen buitengewonen man als schoonzoon aangenomen. Kadjoran zag in Troenadjaja nl. reeds een groot pradjoeit die heel Java in opschudding zou brengen.

Juist in die tijd was de Pg. Adipati Anom bij zijn vader in ongenade gevallen wegens een vrouwenperkara. Zijn dalem was verbrand en hij zelf verbannen naar Lipoera aan de Zuidkust. Vele groten drongen er bij hem op aan zijn

vader van de troon te stoten en die zelf te bestijgen (B. T. D. I, 284-86). Pg. Adipati Anom was echter niet van het hout, waaruit men helden snijdt en zocht iemand, die voor hem de opstand wou beginnen. Daarom liet hij Rd. Kadjoran bij zich komen. Deze verscheen, met zijn schoonzoon Troenadjaja. De kroonprins verzocht nu Kadjoran het spits voor hem af te bijten, maar de grijsaard weigerde. Hij vond zich zelf te oud, achtte eigenlijk het hele plan te gevaarlijk, maar als de kroonprins nu beslist wilde doorzetten, kon hij wellicht iets met Troenadjaja beginnen, die juist bij de hand was.

Rd. Troenadjaja kreeg nu het aanbod Mataram voor den Pg. Adipati Anom te veroveren, maar als het plan mislukte, zouden de gevolgen voor zijn eigen rekening zijn. Troenadjaja beloofde alles te doen, wat men hem opdroeg en daarop werd het plan meer in onderdelen besproken.

Pg. Adipatischonk Troenadjaja de heerschappij over Sampang, dat hij dan maar zelf moest bemachtigen. Daar zou hij dan beletten, dat de Madoerezen in Mataram hulde brachten, zodat Tjakraningrat II vereenzaamd zou komen te staan. Vervolgens moet hij de Pasisir en Montjanagara veroveren, doch diende er voor te waken, dat Pg. Adipati Anom er bij betrokken werd. Als tenslotte ook Mataram veroverd was, moest hij den Kroonprins als Vorst huldigen en zou diens Rijksbestuurder worden.

Tot zover de Javaanse berichten over de afspraak tussen Troenadjaja en zijn lastgevers in Mataram.

Gaan wij thans na of bovengenoemde Babad-voorstelling door berichten van andere, nl. Hollandse zijde bevestigd, ondersteund of tenminste aannemelijk wordt gemaakt.

Wij zullen ons daartoe nog wat nader bezig houden met de figuur van Rd. Kadjoran, vervolgens met die van Pg. Adi-

pati Anom, om tenslotte de kwestie van het verdrag en de verdragsluiting aan een bijzondere beschouwing te onderwerpen.

RD. KADJORAN.

re. Rd. Kadjoran is een der geheimzinnigste figuren uit het tijdvak.

Eerst vrij laat duikt hij in de niet-Javaanse bronnen op, nl. pas in Dagregister 27 April 1677, toen hij ongetwijfeld reeds lang aan het werk was. Wat wij daarna over zijn persoon vernemen, is het volgende.

Hij wordt meestal Raden Kadjoran genoemd, zelfs door den Soenan Amangkoerat II, en moet dus een persoon van adel geweest zijn. Dit wordt bevestigd, doordat hij een neef was van den grijzen Martapoera (alias: Wangsadipa) gouverneur van Japara (D. 9/12-77). Hij was tamelijk oud en bezat nog een jongeren broeder, die ook een rol speelde. Zijn aangetrouwde neef was de zoon van den ouden Pg. Poerbaja en schijnt eveneens iets van zijn geest meegekregen te hebben. Het merkwaardigste waren dan ook zijn geestelijke gaven, die de Babad eerbiedig „Sakti” en „Tapa” noemt, maar die voor den nuchteren Speelman aanleiding waren ons Kadjoran als „duyveljager of waarzegger” te schilderen (d.J. VII, 130-31). Elders wordt hij „priesterlyck” genoemd, of „propheet des duivels” (D. 28/7-77). Het volk sprak met huivering van: Penembahan Rama. Toen kapitein J.A. Sloot hem in September 1679 gevangen had, verzochten de Javanen bij zijn ter dood bringing niet aanwezig te hoeven zijn. Zeer opmerkelijk is, dat hij school vormde. Na zijn dood zien wij een groot aantal soortgelijke bewegingen als de zijne ontstaan, die zowel den Soenan als de Compagnie heel wat zorg zouden baren. De Babad drukt dit uit door te vertellen, dat hij weggenomen werd en later weer verscheen.

Wat zijn voorspelling betreft is voor ons het belangrijkste, dat hij reeds lang voorspeld zou hebben, dat er een andere koning in Mataram moest komen.

Ook bezat Kadjoran een vast middelpunt, nl. de plaats Kadjoran, waarnaar hij genoemd werd, welke wij ons ten Z.O. van Solo moeten denken. Daar verzamelde Kadjoran zijn macht en toen deze plaats in Jan. 1677 verwoest werd, was dat voor hem aanleiding zich naar Troenadjaja in Soerabaja te begeven.

Over Kadjoran's vroegere verhouding tot Troenadjaja weten wij weinig. Zoals wij zagen, noemt de Babad Troenadjaja Kadjoran's schoonzoon, wat door de Hollandse bronnen geregeld bevestigd wordt. Over een intieme verhouding tussen die twee weet ook Valentijn te verhalen (III, 367), die mededeelt, dat hij Troenadjaja tegen den ouden Soenan zou hebben opgestookt, op grond van het feit, dat deze een natuurlijke zoon van Amangkoerat I zou zijn en dus recht op de troon had.

Dat hij geen slaafs volgeling van Troenadjaja was, bewijst de mededeling, dat hij „zelf een partij vormde” (d.J. VII, 148).

Samenvattend moeten wij concluderen, dat de aanknopingspunten tussen de overlevering en de Compagniesgegevens, als wij de schildering van de Kadjoran-figuur zelve er buiten laten, vrij schaars zijn. Over het algemeen hebben de Hollanders zijn portret wel goed getroffen, zij het, dat zij hem minder waardeerden.

Overigens vindt het Babad-verhaal slechts weinig steun. Inderdaad heet Troenadjaja Kadjoran's schoonzoon, maar sedert wanneer weten we niet. Ook de mededeling, dat Kadjoran reeds lang voorspeld had, dat er een nieuwe koning moest komen, brengt hem in de buurt der samenzweerders, maar nergens blijkt uit de Hollandse gegevens dat hij voor de candidatuur van Pg. Adipati Anom werkte, want zodra hij

in het licht treedt, is hij de vijand van het ganse Mataramse Vorstenhuis.

Als hij ooit een aanhanger van Pg. Adipati Anom is geweest, heeft hij er later mee gebroken; de Babad laat hem ook slechts even als bemiddelaar optreden tussen Troenadjaja en Pg. Adipati Anom, waarna hij zijn eigen rol gaat spelen. De tijdelijke bemiddelaarsrol van Kadjoran vindt dus noch tegenpraak, noch sterke bevestiging in de Compagniesgegevens.

Gelukkig zijn wij ten aanzien van de tweede figuur, Pg. Adipati Anom zowel uit Javaanse als Nederlandse bronnen iets beter ingelicht.

PG. ADIPATI ANOM.

2e. Over Pg. Adipati Anom en het conflict met zijn vader is meer bekend. Deze jonge man werd omstreeks 1642 geboren (volgens Speelman, d. J. VII, 190) en raakte in onmin met zijn vorstelijken vader en wel eerst over de troonopvolging. Volgens een brief uit Japara van 9 Aug. 1668 zou de vader aan den zoon beloofd hebben tegen het ingaan der Vasten van dat jaar afstand van de regering te doen, doch, toen het er op aankwam, geweigerd hebben te abdiceren, waarop de Pg. Adipati Anom in zijn eigen dalem gebannen en bewaakt werd. De Javaanse traditie, die door enkele Europese berichten ondersteund wordt, geeft er nog een romantischer draai aan.

De Vorst had nl. niet al te lange tijd geleden, zijn beminde gemalin Ratoe Malang verloren en liet nu zijn dienaar naar een geschikte plaatsvervangster zoeken, welk Babad-bericht bevestiging vindt in de Japaarse brief van 15 September 1668, meldende: „De Sousouhounangh laet overal om mooye vrouwen soecken, of misschien weder eene, gelyck syn afgestorven Coningin conde krijgen” (d.J. VI, 176).

De Babad verhaalt dan, dat zijn die-

naren Joedakarti en Wangsataroena in Soerabaja Rd. Oji, een jong meisje van 7 à 8 jaar aantreffen, die voorlopig nog „slechts in bloemen belang stelde”, maar overigens aan de verwachtingen van den Vorst voldeed. Wegens haar jeugd wordt zij voorlopig aan Wiraredja toevertrouwd, tot tijd en wijle zij de leeftijd zal hebben bereikt. Kort voordat zij naar de vorstelijke harem zal gebracht worden, krijgt Pg. Adipati Anom haar toevallig te zien en is meteen smoorverliefd. Met hulp van zijn grootvader den ouden Pg. Soerabaja wordt de jeugdige schone vervolgens in de Kadipaten gebracht. De Soenan is natuurlijk woedend, laat Pg. Soerabaja met 40 van zijn geslacht doden, verbant Wiraredja naar Panaraga (waar hij spoedig ook de dood vindt) en beveelt zijn zoon Rd. Oji met eigen hand te krissen, hetgeen deze met zijn beminde op schoot volbrengt. Vervolgens wordt de Kadipaten geplunderd, de vrouwen worden naar de Kraton gebracht en het gebouw in brand gestoken.

In deze geschiedenis zitten enige moeilijkheden. Terwijl de Babad deze gebeurtenissen zelfs na de uitbarsting van de Merapi vertelt (5 Augs. 1672), was Pg. Soerabaja, Pg. Adipati Anom's grootvader toen reeds jaren dood. Hij viel immers als slachtoffer der moordlust van zijn schoonzoon, reeds in 1659.

Men zal echter nog kunnen veronderstellen, dat de Babad hier Pg. Soerabaja verwart met Pg. Poerbaja, de oudoom van Pg. Adipati Anom, die inderdaad diens vertrouwde en aanhanger in deze periode was (d. J. VI, 179). Er zijn evenwel meer moeilijkheden. Er wordt ons in het rapport van Abraham Verspreet, gezant naar den Soesoehoenan in het jaar 1668, gemeld, „hoe grooten ontsagh de vader (de Soenan) omtrent desen syn soone (Pg. Adipati Anom) heeft, denwelcken gesterckt met den aanhangh van een, zijn oudtoom, Pangerangh Pouvou Bayangh, (= Poerbaja)

de Sousouhounangh seer in achterdocht houdt, te meer omdat se beyde jonghsmael met autoriteyt te werck gaende, buyten kennisse van den Sousouhounangh seeckere gequalificeerde inlantsche dochter hadden te haeren hove ingetrocken.”

Het is zeer verleidelijk bovengenoemde „gequalificeerde inlantsche dochter” met Rd. Oji te vereenzelvigen, maar indien zij werkelijk het resultaat vormt van de opsporingen in het Japaarse schrijven van 15 Sept. 1668 vermeld (zie hiervoren), dan moet alles wel heel vlug in zijn werk zijn gegaan, want het bovengenoemd verslag van Verspreet vermeldt op zijn laatst Mataramse gebeurtenissen van 22 Oct. 1668, de datum van zijn vertrek uit de hofstad.

Trouwens, reeds bij zijn aankomst in Semarang (12 Oct. 1668) vernam Verspreet, dat Pg. Adipati Anom in ongenade was gevallen en kreeg hij de waarschuwing, zich niet met hem in te laten. Deze wenk nam hij ernstig ter harte, hoewel Pg. Adipati Anom met hen contact zocht, meldende, „dat hy by nachtyt in een huys achter ons logement comen wilde om ons te spreken, zynde daertoe seer begeerich”. De Hollander antwoordde, dat hij zijn gezanten maar naar Semarang moest zenden (d. J. VI, 179).

Pas het volgende jaar gaat de dalem van Pg. Adipati Anom in vlammen op (D. 15/7-1669), dus minstens 9 maanden na de schaking van de gequalificeerde dochter.

De in de Babad verhaalde gebeurtenissen hebben daarom wel een historische ondergrond, al is het moeilijk deze met hulp van Compagniesgegevens nauwkeurig reconstrueëren.

Vast staat evenwel, dat er tussen den Soenan en zijn zoon behalve twist over de erfopvolging ook nog vrouwenperkara's bestonden.

Ook na de brand van de dalem is de strijd tussen vader en zoon nog niet

beslecht. De Javaanse gegevens laten ons hier echter in de steek en wij moeten voorlopig onze toevlucht bijna uitsluitend tot de Nederlandse nemen.

In het jaar 1670 horen de Hollanders, dat Pg. Adipati Anom door zijn vader verstoten, ja, zelfs uit de Mataram verbannen is, doch slechts tijdelijk. De reden dezer korte verbanning zou zijn, omdat Pg. Adipati Anom alle nachten langs Mataram „vagabondeerde en alsdan de vrouwen en jonge dochters ont-eerde” of „uyt presumptie van conspiratie” (d.J. VI, 185; D. 6/7-70).

Een maand later heet het zelfs, dat de vader de ganse regering aan zijn derden zoon, Pg. A. Tiroe (later: Pg. Singasari) zou hebben overgedaan, doch slechts zeer kort, want spoedig berouwde het den vorst en nam hij de teugels van het bewind weer ter hand (d. J. VI, 185; D. 12/8-70). Pg. Singasari werd geheel verstoten en Pg. Adipati Anom kreeg zelfs Toeban om te besturen, „wesende de Vorst althans sóó wispelturigh, dat de Javanen selffs verwondert syn”. Men zal dit toegeven, wanneer men verneemt dat er in Sept. 1670 opnieuw grote veranderingen zowel bij de strand- als landregenten plaats hebben (D. 26/9-70), onder welke mutaties ook de benoeming van den Pg. Adipati Anom tot gouverneur van Soerabaja schijnt te behoren, want in die functie vertoont hij zich tegen het einde van het jaar (D. 3/12-70: den zoon van den Soenan „onder wien Grissick en Zourabaya nu sorteert”). De overlevering weet van dit gouverneurschap over Soerabaja en Grisse niets, waarschijnlijk omdat Pg. Adipati Anom bijna steeds in Mataram verbleef. Zo ontvangt de Hoge Regering in 1673 een gezantschap van Pg. Adipati Anom uit de Mataram met een brief van deze, waarin hij o.a. schrijft: „indien myn broeder (N. B.: de Gouverneur Generaal!) in de plaatsen Surobaya of te Grissick iets te verrichten heeft, ick sal myn broeder aldaar

mede helpen” (D. 24/9-73). Hij noemt zich ook niet: Gouverneur van Soerabaja of iets dergelijks, naar blijft zich bij zijn kroonprinselijke titel aanduiden. In Soerabaja treffen de Hollanders dan ook een gezant van hem aan.

Dat Amangkoerat I zijn lastigen zoon de ver afgelegen en op onafhankelijkheid gestelde steden Soerabaja en Grisse toevertrouwde, laat zich wellicht verklaren uit diens afstamming (van moeders zijde) van de oude koningen van Soerabaja.

De strijd tussen Pg. Adipati Anom en zijn jongere broeder Pg. Singasari ging geregeld voort, zodat de oude Soenan zelfs tot krasse maatregelen moest overgaan, waarvoor hij trouwens in zijn goede jaren nimmer was teruggedeinsd.

Hij liet nl. 4000 dienaren der kemp-hanen binden, „door dien, sy tegen malcander willende vegten, een van des Conings bloetvrunden of naneeven gedoot wiert” (d.J.VI, 187 Japara 12 Aug. 1672).

Daarop was de kroonprins blijkbaar door een of andere daad van Singasari zeer gegriefd, zodat er beweerd werd, „dat de Pangerangh Adepatty daerover revengie sal nemen” (d.J.VI, 187 Japara 30 Aug. 1672).

Wellicht bestond deze wraakoefening in het ombrengen van 32 mannen uit zijns broeders gevolg in de loop van het volgende jaar, waarover deze aan den Soenan recht verzocht, zonder het te krijgen.

Dit getal van 32 doet ons denken aan een verhaal bij Valentijn (2e dr. III, 385/386), nl. de tragische geschiedenis van Radin du Bras (sic), in welke geromaniseerde vorm Babadkenners dadelijk den Raden Dhobras zullen herkennen, waarvan de overlevering verhaalt. Daar Valentijn's lezing het eerst is opgetekend, zullen wij deze ook het eerst laten volgen:

Pg. Adipati Anom raakte verliefd op de vrouw van zijn broeder Singasari, Ratoe

Blitar genaamd, en terwijl deze broeder om 12 uur 's nachts in de moskee was om te bidden, bracht Pg. Adipati Anom een bezoek aan diens huis in gezelschap van enige vrienden, waaronder Radin du Bras. Toen hij om 3 uur 's nachts Singasari hoorde terugkomen, nam hij ijlings met de zijnen de vlucht, maar du Bras, die niet zo gauw weg kon, werd gevat en, daar hij niets wilde verraden, door Singasari zelve gekrist. Het lijk werd stil achter het huis begraven. Pg. Adipati Anom, vernemende hoe zijn vriend om het leven gekomen was, deed zijn beklag bij den Soenan: Dhobras was bij Singasari ten eten gevraagd en sedert niet weer te voorschijn gekomen. Daartegenover beweerde Singasari, dat hij, 's nachts te 3 uur uit de moskee terugkerende, iemand ontmoet had, die hij voor een dief aangezien en dadelijk gedood had. Pas toen er licht gebracht was, had hij Dhobras herkend. De Soenan informeerde toen bij zijn gevolg, of er alarm gemaakt was op de tong-tong, gelijk de gewoonte was. Deze dienaren hadden niets vernomen. Daarop beschuldigde de Soenan Singasari's dienaren van nalatigheid en beval de selir van „den voornaamsten Mantri” om het gehele gevolg, dat Singasari bij zich had van kant te maken, „t welk 34 derzelve te beurt viel”.

Van dit gruwelijke verhaal heeft de Babad een verkorte en gewijzigde lezing, waarbij Pg. Adipati Anom er al bijzonder slecht afkomt. (B. T. D. I, 276/77).

Dhobras, een jongere broeder der moeder van den kroonprins genoemd, en Pg. Adipati worden daar voorgesteld als mededingers naar de gunst van Singasari's echtgenote. Teneinde zich van zijn concurrent te ontdoen, verklikt Pg. Adipati Anom hem aan zijn broeder, zodat hij verraderlijk gedood wordt. Het lijk wordt in een put geworpen, waarop men pisangs plant. Toevallig heeft een palmwijnapper het gezien, zodat men

het later opgraft en op een bergje ter aarde bestelt.

Met deze verhalen kunnen wij wellicht de genoemde plaatsen uit de Hollandse bronnen in verband brengen. Gelijk wij zagen, liet de Soenan in 1672 4000 dienaren van de kemphanen binden omdat „door dien sy tegen malcander wilden vegten, een van des Conings bloetvrunden of naneeven gedoot wiert” (d. J. VI, 187 Japara 12 Aug. 1672). Welnu Rd. Dhobras was een familielid van den Soenan, t.w. zijn oom van moederszijde. (zie B. T. D. I 276.)

Korte tijd daarna is de Pg. Adipati Anom over een of andere daad van Singasari zo gegriefd, dat er in Japara bericht wordt, „dat de Pangerangh Adepatty daerover revengie sal nemen” (d. J. VI, 187 Japara 30 Aug. 1672).

Wij zagen hierboven, dat Pg. Adipati Anom zijn broeder van moord bij zijn vader beschuldigde, wat niet zover van een wraakneming afstaat.

Tenslotte is er het bericht, dat 32 mannen uit Singasari's gevolg door Pg. Adipati Anom om hals gebracht werden gedurende het jaar 1673. Dit kunnen wij geredelijk in verband brengen met Valentijn's verhaal van de dood der 34 dienaren van Singasari. Singasari's toorn blijkt uit zijn tegeneis van 2×32 zondebokken onder het personeel van Pg. Adipati Anom.

Overigens is de figuur van Singasari's vrouw gans geen onbekende van de Hollanders. Het is nl. niemand anders dan de dochter van Pg. Blitar, Ratoe Blitar genaamd, van welke Speelman in 1677 verhaalde (d. J. VII, 158 Japara 14 Oct. 1677): „Maar nu moeten wij oock . . . communiceren een opborrelinge van S. H. in alle verlieftheyt, die hy ons gisteren door eene seer aensienlycke besending van Heeren en Vrouwen, naardat hy niet lange te vooren selfs in confidentie liet openbaaren en gansch ootmoedigh versoeken, wy wouden of inder minne of

door geweld hemeenig soulagement in syn quale verschaffen . . . synde namelyck de dochter van den Pangeran Blitar, waer met syn broeder Zingarsarie eenige jaren verleden was getrouwt geweest, doch niet langh naar 't huwelyck daar weder afgescheyden, sonder kinderen tusschenbeyde geprocureert te hebben, alleen omdat zy met malcanderen niet conden accorderen en hadde hy wel getracht deselve tot syn vrouw te nemen, 't gunt met haare genegentheyt oock volcomen overeenquam, maar de oude overleden vorst was nooit tot licentie te disponeren geweest, wesende deselve vrouw in de Mataramse revolutie onder handen van de Madureese en soo vervolgens naar Cadiery geraackt, alwaar Troenadjaja haer aan den oudsten pangeran van Sirrebon had gegeven, om daar mede te trouwen."

Vooreerst horen wij hier de reeds bij Valentijn voorkomende naam der prinses, Ratoe Blitar, dochter van pg. Blitar. Het huwelyk met Singasari is enige jaren geleden gesloten, wat met 1672 (het huwelyk duurde maar kort) zeer goed overeen te brengen is. De scheiding vond plaats op grond van te weinig onderlinge harmonie, wat klopt met de reeds vermelde liefdesaffaires van genoemde dame. Na de scheiding hadden zij en Pg. Adipati Anom willen trouwen, maar zijn vader had er geen toestemming toe willen geven. Sedert was Ratoe Blitar na de val van de Mataram van hand tot hand gegaan.

Uit de geschiedenis van Ratoe Blitar kunnen wij de conclusie trekken, dat er tussen de Pgs. Adipati Anom en Singasari behalve naijver om de troon, ook een hevige minnenijd bestond, welke de tegenstelling tussen deze beide troonpretendenten nog verscherpte.

Een ogenblik scheen het of het spoedig tot een beslissing zou komen, nl. toen de Soenan ziek werd. Hij

was „ernstigh sieck ende gantsch uytgeteert", zodat men een burgeroorlog bij zijn aanstaande dood voorspelde (D. 29/9 & 10/10-73). Door het overwachte herstel van den Vorst (eind Oct. 1673) verdwenen „al de voorstellen der jonge pangerans weder in roock" (D. 1/11-73) en keerden enigszins normaler toestanden terug. De Soenan vermocht blijkbaar nog te regeren. Pg. Adipati Anom kon zich zelfs een ogenblik uit de Mataram verwijderen en vermaak scheppen in een bezoek aan de Hollandse loge (met de nieuwe verdieping!) te Japara (d. J. VI, 189 Japara 25/4-74).

Maar ofschoon de beslissing was uitgesteld, de spanning tussen de beide mededingers bleef bestaan. Ieder omringde zich met een partij en trachtte zich sterker te maken. Het schijnt echter, of Pg. Adipati Anom toen aan de winnende hand was. „Als Pangerang Adypatty bij den Sousouhounang geroepen wert, gaet hy altyt vergeselschap met den ouden Pangerang Pourbajja (die hem bij de gequalificeerde inlantsche dochter geassisteerd had), Pangerangh Sampan (den lateren Tjakraningrat II) en syn broeder Pangeran Damanangh." met een groot gevolg, „sulcx men secht de Sousouhounan selfs hem niet qualyck derft bejegenen." (d. J. VI, 191 Japara 28 Aug. 1674).

Wanneer hij in dat jaar de Hollandse posthouders Jacob Couper en Everaert van der Schuur in de Kaboepaten van Japara ontvangt, vinden dezen hem zitten „op een verheven plaets. . . en alle de regenten als anderen op de bloote aarde sitten". Bij zijn bezoek aan de Hollandse loge volgt hem „een swiete van wel 500 menschen, ja de regenten soons leyden syn honden."

Het is denkbaar dat de eierzuchtige, die reeds eenmaal tijdens de ernstige

ziekte van zijn vader dicht bij de vervulling zijner wensen meende gekomen te zijn, thans ernstig naar het bereiken van zijn ideaal streefde en gezien zijn eigen mentaliteit en die van zijn verdorven omgeving, er niet tegen opzag desnoods zijn vader en broeders met list en geweld op zij te schuiven. In deze sfeer past het sluiten van een verdrag met Troenadjaja, gelijk de Babad ons dat mededeelt, volkomen.

HET VERDRAG.

30. Over de verbondssluiting zelve tussen Pg. Adipati Anom en Troenadjaja is ons vrij weinig van elders bekend, wat geen wonder is, daar het uiteraard een geheim verdrag was.

Over de tijd bestaan slechts vage aanwijzingen. Troenadjaja verhaalde begin 1677 aan den Nederlandsen gezant, den Moor Piero, „voor het begin van den oorlog een contract met Pangeran Adepaty aengegaan te hebben” (d. J. VII, 93) en een half jaar later schrijven G. G. en Raden aan de Heren XVII, dat Pg. Adipati Anom „al voor eenige jaren . . . yets quaats (is) begonnen te brouwen ende te corresponderen met den Pangeran Madura . . . residentie houdende op 't eyland Madura, dat seer vruchtbaar . . . zynde, hem gelegentheyt gaff den eersten Prins Pangeran Adepaty toe te vallen en syn quaat voornemen te amplexeren onder eenige secreete conditien, die meer uyt de omstanders en uytval van zaken connen gepresumeerd dan na waarheyte beschreven werden.

Staande nu deze correspondentien en morseryen tusschen dese Pangerans aan 't hof en op 't eyland Madura, comen aldaar . . . d' uytgeweken Macasaren en Maleyers” (d. J. VI, 167; Batavia 5 Juli 1677).

Ook deze tijdsbepaling is zeer vaag, maar het stuk bevat ook iets over de wijze, waarop het verbond tot stand

kwam, nl. de indruk wordt gewekt, dat deze langdurig en schriftelijk geweest is, aangezien de nadruk wordt gelegd op Troenadjaja's aanwezigheid op Madoera.

Nu is het niet onmogelijk, dat de twee samenzweerders, vanuit verschillende plaatsen nog met elkaar gecorrespondeerd hebben. Hierop wijst de wonderlijke passage uit Troenadjaja's laatste brief: „daerom voor desen, doen U. H. op P a m a c a s a n present was, zoo heeft U dienaar een brief aen U gesonden . . .” Het aannemelijkste lijkt mij, dat dit geschiedde, toen Troenadjaja zich reeds op Madoera, wellicht in zijn residentie Sampang bevond en de Pg. Adipati Anom vanuit Soerabaja, waar hij gouverneur van was en dus zonder argwaan te wekken kon vertoeven, een bezoek aan Pamekasan bracht. Overigens is ons van dit vreemde bezoek niets bekend. Op de inhoud van Troenadjaja's schrijven aan Pg. Adipati Anom komen wij straks terug.

In die brief hebben wij nog een bericht, dat Troenadjaja en Pg. Adipati Anom een verstrekkend onderhoud gehad hebben. Daar nl. in eind 1679 de Soenan Troenadjaja had laten aanzeggen naar Madoera terug te keren, zinspeelde hij in zijn antwoord op een onderhoud met Pg. Adipati Anom, waarbij hij een opdracht ontvangen had, die hij nog bezig was te volvoeren, en wel in deze bewoordingen: hij keerde niet terug naar Madoera . . . „omdat hem voorstaet, dat yets gehoort heeft in U Hoogheyts tegenwoordigheyt, waer na hy nog is trachtende.” Dat iets, wat hij gehoort heeft kan bezwaarlijk iets anders zijn dan een opdracht om van Madoera naar Java over te steken, dus het omgekeerde van wat in 1679 van hem gevraagd werd, om daar de zaak van Pg. Adipati Anom voor te staan. Dit blijkt ook uit het vervolg van de brief, waar hij vertelt aan Pg. Adipati Anom, die zich toen in Pamekasan bevond (zie hier voren), geschreven te hebben, „datter nie-

mand was die 't landt van Java beter regeeren soude, als U Hoogheyt." Een dergelijke verklaring op een moment, dat de kansen van Pg. Adipati Anom op de troon nog twijfelachtig waren, is van grote betekenis.

Na de slag bij Gogodog (half Oct. 1676) verzoekt Troenadjaja Pg. Adipati Anom schriftelijk, „dat hij de regering van Madoera volgens het recht van zijn voorouders zou mogen waarnemen,” (d. J. VII, 255). Is dit wellicht ook een herinnering aan de vroegere afspraak?

Wanneer wij deze drie feiten combineren, nl. de erkenning van Pg. Adipati Anom als a. s. Soenan, diens bevel aan Troenadjaja om zich van Madoera naar Java te begeven en de toewijzing van Madoera aan Troenadjaja, en daarna vergelijken met de overgeleverde inhoud van het verdrag, dan zien wij een merkwaardige overeenkomst.

Alles samengevat, zijn er zooveel punten van overeenstemming tussen de traditie en de gegevens daarbuiten, dat wij eerstgenoemde niet zo maar op zij mogen schuiven. Het valt bezwaarlijk te ontkennen, dat er — al of niet met Rd. Kadjoran als tussenpersoon; dit blijft nog een twijfelachtig punt — inderdaad een afspraak heeft bestaan tussen den ontevreden Pg. Adipati Anom en den eierzuchtigen Troenadjaja, waarvan de voornaamste strekking was den eerste aan de Mataramse troon en den tweede ten minste aan Madoera te helpen. Laten wij dus vooreerst nagaan op welke wijze deze afspraak is ten uitvoer gebracht en voorts welke storingen daarna tot een breuk hebben geleid tussen de contractanten. Alvorens Troenadjaja op zijn tocht naar Madoera te vergezellen, bezien wij nog eerst de vraag of nog anderen dan de reeds genoemden deelgenoten van het complot waren, met name, de priestervorst van Giri, en in hoeverre Bantam er mee te maken heeft gehad.

WAREN GIRI EN BANTAM AANHANGERS VAN TROE- NADJAJA?

Sedert Valentijn (III, 381) zijn er velen geweest, die geloofd hebben, dat ook de Panembahan van Giri aan de samenzwering van Troenadjaja en de Makassaren heeft deel genomen. Zo deed bv. de Jonge en laatstelijk nog Stapel. Nu is een der eerste berichten over den ouden Panembahan al zeer compromitterend nl. dat van Poleman (D. 29/9-76), die verhaalt, dat de ondergang van Mataram voorspeld is door „eenen voornamen priester en pelgrim, huyshoudende in 't gebergte achter Grisee en voor een afgodt geëerd, genaamt pangeran Maes Giery.” Dit bericht blijft echter op zich zelf staan en wordt niet bevestigd. Integendeel, kommandeur Speelman leeft tijdens zijn verblijf in Soerabaja op vrij goede voet met den ouden heer van Giri. Hij zendt hem b.v. de oorlogsverklaring aan Troenadjaja bij zijn aankomst, en geeft hem bij zijn vertrek, het kommando over de hele streek, ofschoon de oude van de berg nooit eens naar Soerabaja heeft willen overkomen (d. J. VII, 134), op grond van zijn leeftijd en ziekte. Daarom krijgt zijn neef Mas Toemapel het bestuur over Soerabaja. Zijn loyaliteit blijkt ook uit de naar Kediri gezonden hulp (d. J. VII, 243).

Toch beschouwt Speelman hem niet als een gedwee onderdaan van den nieuwen Soenan. Hij zou het liefste „een Heertje selfs” willen zijn (d. J. VII, 169/70 dd. 2-11-77). Dat blijkt ook wel uit de titel, die hij zich toekent: Panembahan, en het gezag, dat hij zich buiten Giri aanmatigt (d. J. VII, 116). Hij heeft nl. Gresik weer aan zich getrokken, een gebied, dat te voren met Soerabaja onder één gezag, dat van den Pg. Adipati Anom stond. Het was Speelman echter onbekend, dat de Giri-se priestervorst zowel gebied als titel

omstreeks 1660 had moeten afstaan en zich tevreden stellen met Giri en de pangeranstitel.

Wat hij zijn rechtmatig bezit achtte, had hij daarom nu eenvoudig terug genomen, gebruik makende van de opstand van Troenadjaja en de verwarring in het Mataramse rijk. Nimmer is na het bericht van Poleman, dat er als eerste-ling over Giri nog wat onrijp uitziet, meer sprake van een verstandhouding vóór 1676 met de rebellen. In een verslag kort na zijn val, uitgebracht, wordt nadrukkelijk verzekerd, dat de Panembahan Giri eerst vanaf het jaar 1676 „syn rol en personagie” gespeeld had, dus pas nadat de opstand uitgebarsten was (D. 30/5-80). Dit klopt volkomen met zijn titelverhoging en machtsuitbreiding over Gresik. Van een verstandhouding met Troenadjaja vernemen wij niets. De priester vorst heeft enkel handig partij getrokken van de omstandigheden om zijn macht en aanzien te vergroten.

Iets anders is de invloed, die er van zijn heilige persoonlijkheid uitging en die vooral op de Madoerezen grote indruk maakte. Zij zouden hem zelfs een zwart paard geschonken hebben (D. 6/5-79). Dit is echter nog heel wat anders dan verstandhouding met Troenadjaja. De Hollanders merkten trouwens herhaaldelijk op, dat berichten van die aard, uit de koker van Amangkoerat II en zijn kring kwamen (d.J. VII, 260, 266. D. 6/5-79, p. 167/8). Het ergste wat de Hollanders hem verweten, is, dat hij probeerde Madoera onder zijn macht te krijgen, echter niet ten behoeve van Troenadjaja, maar voor zich zelf, of liever, wellicht voor een zijner talrijke nakomelingschap (D. 16/7-79, D. 17/11-79). Daartoe scheen hij stilletjes tegen Pg. Tjakraningrat te ageren (D. 6/5-79, 18/11-79). Laatstgenoemde heeft dan ook wellicht veel tot zijn ondergang bijgedragen. De crisis komt, wanneer Amangkoerat II den Priester vorst uit-

nodigt zich voor hem te vernederen, wat deze weigert „met voorgeven sulx noyt voor syn heer vader gedaan te hebben.” (D. 30/5-80).

Na de ondergang van het priestergeslacht en de overgave van de kris Kalam Moeneng wordt Giri's heerschappij in uitgebreidheid en titel beknot (d.J. VII, 384). De strijd tegen Giri werd dus niet aangebonden om wraak te nemen over een samenzwering met Troenadjaja, maar om de grote macht, die de Priester vorst zich zelve aanmatigde. Dit erkent zelfs de Soenan in zijn verslag over deze gebeurtenissen aan de Hoge Regering (D. 2/6-80, p. 330).

Ook de Babad weet niets van een verstandhouding tussen Giri en Troenadjaja en legt den ouden Panembahan als argument om Amangkoerat II niet te erkennen, slechts de traditionele bewering in de mond, dat deze de zoon van den Amral zou zijn (B.T.D. II, 26).

De medeplichtigheid van den sultan van Bantam vóór 1676 blijkt nergens helder. Gelijk bekend lag hij zeer met de Makassaren overhoop, zodat hij het uur zegende, waarop zij Bantam verlieten. Het enige dat vaststaat, is, dat Kr. Montemarano of/en Daeng Mangapa bij hun vertrek van den sultan geld en wapens kregen (bassen en musketten), die hij in 1676 al weer terug vroeg (D. 10/4-76, 30/5-76), dus nog vóór de grote strijd was gestreden. Het aannemelijkste lijkt mij, dat bedoelde sommen en wapens slechts gediend hebben om de aftocht der Makassaren te verhaasten, wier aanwezigheid tot een drukkende last was geworden. Natuurlijk wilden de Makassaren, nu ze de wapens en het geld het hardste nodig hadden, daarvan geenszins afstand doen en trachtten de Bantammers tevreden te stellen met 30 geroofde Javaanse slaven. De sultan was hierover zeer verstoord, zond de slaven direct terug en verklaarde geen geroofde mensen voor zijn uitgeschoten geld te begeren.

Het lijkt mij zeer bezwaarlijk uit deze weinige feiten de medeplichtigheid van den Bantamsen sultan aan de grote opstand te construeren.

Begeleiden wij thans Troenadjaja naar Madoera.

TJAKRANINGRAT'S IMPOPULARITEIT.

Er was nog een bijzondere reden voor Troenadjaja, behalve zijn af- en aanspraken, om een bemachtiging van Madoera te proberen, nl. de buitengewone impopulariteit van zijn oom Tjakraningrat II aldaar. De Hollanders kwamen hier pas goed achter, toen zij dezen heer in 1679 na zijn bevrijding uit Lodaja in zijn vorig bewind wilden herstellen en dit, geheel anders dan zij verwacht hadden, op buitengewone moeilijkheden stuitte.

Immers, in plaats dat Tjakraningrat op Madoera als de vroegere heer met vreugde begroet werd, ontmoette hij overal onwil.

In Februari 1679 werd gemeld, dat Tjakraningrat II „uytnemend zeer van allen, except weynigen, die hem in bloede bestaan, gehaat is door zyne voorleden onmatige schraapzucht en onregtvaardige handelingen, welke hy aldaar zoude hebben doen plegen en onder anderen in het wegnemen van de goede lieden hunne kinderen, specialyck jonge dochters, zodat de gemeente liever haar uiterste ellende begeert af te wachten, dan hem onderworpen te wezen, zynde deselve buitendien wel gezind, den Soesoehoenan voor haren opperheer te erkennen en gehoorzamen, indien Zyn hoogheyd slechts iemand anders, denselven Pangeran in affiniteyt niet bestaande, daartoe kwam te verkiezen”. Mij dunkt, dit judicium is voldoende en de gelijklopende getuigenissen der Javaanse traditie hoeven niet meer aangehaald te worden.

Het snelle succes van Troenadjaja op Madoera verliest veel van zijn wonderbaarheid, wanneer men Tjakraningrat's impopulariteit in aanmerking neemt.

TROENADJAJA MAAKT ZICH MEESTER VAN MADOERA.

Troenadjaja begaf zich dus naar Madoera. Het is zeer moeilijk om aan te geven wanneer de overtocht plaats had. Stapel geeft in zijn groot werk het jaartal 1673, maar het is uit den aard der zaak moeilijk na te gaan, waarop hij dit grondt. Overigens is het niet onmogelijk. Het is zeker na de brand in de dalem van Pg. Adipati Anom (Juli 1669) en zeer waarschijnlijk ook na de kwestie over Dhobras (1672); maar het moet waarschijnlijk ook vóór de eerste samenzwering van Troenadjaja met de Makassaren vallen (Febr. 1674), zodat het jaartal 1673 nog zo gek niet is. Een ander argument is, dat wij bij Speelman's bezoek aan Madoera in 1677 de indruk krijgen, dat Troenadjaja's verovering nog niet zo heel lang geleden is en nog vrij vers in het geheugen ligt.

Als inderdaad de occupatie in 1673 valt, moet de „pangeran van Sampa”, dien het Nederlandse opperhoofd op Japara, Jacob Couper, weet te bewegen tot het „leveren van al de vellen op Madoera vallende”, wel niemand anders zijn dan Troenadjaja, die er zich wel voor gewacht zal hebben den Hollanders te vertellen, dat hij feitelijk op een plaats zat, waar hij van rechtswege niet hoorde (D. 18/4-77).

Het eerst schijnt Troenadjaja naar Oost-Madoera gegaan te zijn, waar hij door de geplaagde bevolking hartelijk ontvangen werd. Op West-Madoera liep het minder vlot van stapel. Martapati, gouverneur van Arisbaja, ontving Troenadjaja niet, maar nam de vlucht (d.J. VII, 121, berustende op een rapport van Couper dd. 31 Mei 1677). De

schoonzoon van M.A. Djajengpati was door Troenadjaja gedood en diens dochter onteerd. Haar moeder haatte Troenadjaja dan ook fel, „zodat men dien haat uit hare oogen, wanneer se synen naem noemt, merckelyk kan sien” (d.J. VII, 122).

Toch was het gezag van Troenadjaja op Madoera zó stevig gevestigd, dat het gedurende de hele oorlog geen ogenblik geeft gewankeld. (d.J. VII, 124) Zelfs het optreden van een Speelman vermocht de Madoerezen niet van hun afwezigen heer afvallig te maken (d.J. VII, 125).

In zijn brief van 1 Aug. 1677 vermeldt Speelman een ganse reeks van edelen die door Troenadjaja uit Madoera verdreven, toen op Soerabaja leefden (d.J. VII, 129).

Nog voordat aan het verdrag met Pg. Adipati Anom ten opzichte van Java enig begin van uitvoering is gegeven, ja wellicht nog, terwijl men over de details aan het onderhandelen was, verschenen de Makassarse zeeroovers op het tapijt, of liever in straat Madoera.

TROENADJAJA'S VERSTANDHOUDING MET DE MAKASSAREN IN 1674.

De Makassaren waren uit Bantam gezet. Naar Bima mochten zij ook niet meer, want de Vorst aldaar was een vriend der Compagnie en deze duldde geen aanval op haar bondgenoot. Het liefst zag zij daarom de Makassaren weer rustig naar Makassar terugkeren.

Zij vonden echter een goed onthaal in de havens van Madoera.

Wij hebben hierover een merkwaardige brief van den Bandasen burger Gabriel Naske, gedateerd: Grisse 12 Februari 1674, meldende, dat de Makassaren „nu al diverse sloepen van Ambon en Banda afgelopen hebben, synde sy onder den Crain van Montemarano wel

25 à 30 vaartuygen sterk, houdende haer verblyf op Arosbaya, Chiampa en Samanap; de broeder van den Coninck op Sampa is met haer 't samen gespannen, gelyck oock noch diverse strantgouverneurs van Java”. Dit schrijven leert ons het volgende:

De overal geschuwde Makassaren waren welkom in drie belangrijke Madoerese havens, nl. Arisbaja, Sampang en Soemenep.

Er bestond een verstandhouding tussen hen en den „broeder van den Coninck op Sampa”. Deze zinsnede geeft moeilijkheden, aangezien er zo min een broeder van den Soenan op Sampang gevestigd als een broeder van een Sampangs Vorst bekend is. Daar wij hier ongetwijfeld voor een verknoeide lezing staan, moeten wij gaan gissen en voelen ons gerechtigd in dezen geheimzinnigen persoon niemand anders te herkennen dan den pas twee jaar later met name genoemden Troenadjaja, die een zelfde politiek t.o.v. de Makassaren zou voeren als de „broeder van den Coninck op Sampa” en die wel geen broeder, maar dan toch een neef was van den bekenden Pg. Sampang, die later Tjakraningrat zou genoemd worden.

Bovendien vinden wij er reeds hetzelfde streven in om helpers op Java te vinden gelijk later typisch voor Troenadjaja zal blijken te wezen.

DE RESULTATEN VAN HET VERBOND.

Troenadjaja heeft het dus vrij snel met de een goed heenkomen zoekende Makassaren op een accoordje gegooid. Het viel trouwens later de Hollanders reeds op, dat deze zeeschuimers de Madoerese kusten zo zorgvuldig ontzagen en spaarden.

Wij zullen niet ver van de waarheid zijn, wanneer wij aannemen, dat Troenadjaja tegenover de Makassaren hetzelfde spel speelde, als Pg. Adipati

Anom tegenover hem. Zocht de kroonprins, om de opstand tegen zijn vader te dekken, een stroman, ook Troenadjaja bleef voorlopig liever nog wat op de achtergrond en liet zijn Makassaren de kastanjes uit het vuur halen. Dit is niet direct van een leien dakje gegaan. Bij het aangrijpen van de kust is tweemaal een échec geleden: de eerste maal (jaarswisseling 1674/75) door de waakzaamheid der Javanen; de tweede keer door de interventie der Nederlanders (midden 1676). Doch zo behendig had Troenadjaja zich achter zijn stromannen weten te verschuilen, dat pas bij hun terugkeer naar Batavia de Hollanders begonnen te merken, wie er achter al deze Makassarse aanvallen school. Eerst de derde aanval op de Pasisir (Oct. 1676) gelukte en toen pas durfde Troenadjaja zich aan de buitenwereld te vertonen, wierp het masker af en schreef zijn nederig-hoogmoedige brief aan de Hoge Regering te Batavia (D. 7/11-76). Doch voordat de Makassaren op de Javaanse kust aanvielen, moet het Troenadjaja enige tijd en moeite gekost hebben om deze ontembare zeeschuimers aan zijn belangen te verbinden.

DE EERSTE OPSTAND VAN DE OOSTELIJKE PASISIR.

Er zijn ten minste nog lang tekenen, dat men weifelt. De genoemde beruchte Kraeng Montemarano zendt in Oct. 1674 een briefje aan den Gouverneur Generaal, waarin hij deze verzoekt hem te raden bij het wreken van zijn zoon, die door den Bantamsen sultan vermoord is (D. 10/10-74).

Ook worden nog geen havenplaatsen aangerand, maar beperken de zeeschuimers zich tot het beroven van handelsvaartuigen,

In Dec. 1674 wordt dat anders. De Makassaren plunderen dan behalve de sloep van den Bataviasen burger A. Struys ook de haven Gorongan.

Zij doen ook een aanval op Grisse, maar hebben daarbij minder succes: zij worden weggejaagd.

Doch het zijn dan niet alleen de Makassaren, die optreden; ook verschillende regenten zouden op Java de vaandels van de opstands verheven hebben, maar hun verzet werd snel de kop ingedrukt (D. 7/3-75, 12/3-75).

Ook blijkt achter dit alles de Pg. Adipati Anom te zitten, die door middel van de Makassaren (van wien wij nu weten, dat zij het met de Madoerezen hielden) zich van de macht trachtte meester te maken.

Deze poging mislukte echter, en voor de medeplichtige regenten betekende dit de dood, terwijl Pg. Adipati Anom van het beheer over Soerabaja en Grisse ontheven en plechtig van zijn recht op de troon beroofd werd. Als troonopvolger werd Pg. Singasari aangewezen, terwijl Pg. Mas Giri met het beheer over Soerabaja en Gresik zou belast zijn.

In ons bericht (een brief uit Japara dd. 21 Febr. 1675) wordt als medeplichtige aanhanger van den Pg. Adipati Anom genoemd den Pg. van Madoera, wat wel weer niemand anders dan Troenadjaja kan zijn.

Men zou nu denken, dat deze mislukking Pg. Adipati Anom en zijn partij moet vernietigd hebben, doch dit was niet alzo. Met een flinke aanhang blijft hij den nieuwen troonopvolger, den gehaten Pg. Singasari, trotseren en zelfs zijn vader, van wien wij uit die dagen geen sterke indruk meer krijgen.

Wat deed Troenadjaja na de mislukking van de eerste poging tot uitvoering der gemeenschappelijk beraamde plannen? Zeer waarschijnlijk verbond hij zich nauwer met Makassaren en wel in de eerste plaats met den bekenden aanvoerder Kraeng Galesoeng. Ziehier, wat ons over deze nadere alliantie bekend is.

TROENADJAJA'S NAUWER VERBOND MET GALESOENG.

Troenadjaja verhaalt, hoe hij na teleurstellende ervaringen met Pg. Adipati Anom het verbond met deze verbroken en zijn dochter aan den Makassar Kraeng Galesoeng ten huwelijk gegeven had. Dit huwelijk betekende natuurlijk een politiek verbond, want het werd gesloten „op voorwaarde dat hy Glisson Sourabaya en Grisee voor hem overwinnen zoude”. (d. J. VII, 93). Dit was daarop blijkbaar geschied.

De huwelijksvoltrekking had dus plaats kort voor de jaarwisseling 1675/76 (de eerste verovering van Grisee en Soerabaja) of kort voor Oct. 1676 (de tweede intocht der Makassarren in de Oosthoek).

Daar er in Jan. 1677 waarschijnlijk reeds een kind uit dit huwelijk geboren was, valt onze keuze op de tijd van de eerste verovering.

Dit wordt bevestigd door de Afgaande Patriasche Missive van 5 Juli 1677, welke over het huwelijk tussende dochter van Madoera en Kr. Galesoeng verhalende, meldt: „t Welck gesloten en gecelebreert zynde”, vallen de Makassarren en Maleiers Java binnen en nemen deze landen in bezit (d. J. VI, 167). Met deze inval wordt de eerste verovering van Grisee en Soerabaja bedoeld, want daarna volgt nog de vermelding der expedities van Holsteyn en Poleman, die tussen de eerste en 2e inval liggen. Het huwelijk tussen Kraeng Galesoeng en Troenadjaja's dochter moet dus kort voor December 1675 gesloten zijn.

Nu zegt Troenadjaja, gelijk wij boven zagen, dat dit huwelijk en verbond een gevolg was van contractbreuk door den Pg. Adipati Anom. Zou Troenadjaja in het gedrag van Pg. Adipati Anom aanleiding hebben kunnen vinden om hem daarvan te beschuldigen. Wat kan door Troenadjaja, te recht of ten onrechte, beschouwd zijn als een verraad t.o.v. het tussen Pg. Adipati Anom en hem zelf ge-

sloten verbond? Waarschijnlijk diens gemeente of niet gemeente verzoening met zijn vader, nadat de eerste poging om zich begin 1675 van de Pasisir meester maken, mislukt was. Pg. Adipati Anom is nl. ongetwijfeld weer in genade aangenomen. Daarvoor pleiten de belangrijke opdrachten die men geeft en dat zal hem een zekere openlijke verloochening van zijn vroegeren bondgenoot Troenadjaja moeten gekost hebben.

Troenadjaja moge echter tegenover de Hollanders spreken van Pg. Adipati Anom's verraad, in werkelijkheid heeft hij tegenover deze steeds gedaan, of het verbond nog bestond, ja er tot kort voor zijn val zich nog op beroepen. Deze onoprechte houding tegenover zijn vroegeren bondgenoot wordt ons ook door de Babad medegedeeld, die verhaalt hoe Pg. Adipati Anom nog de slag bij Gogodog begon in het volste vertrouwen, dat het maar een spiegelgevecht zou worden, terwijl het integendeel bloedige ernst werd.

DE TWEEDE AANVAL OP DE OOSTELIJKE PASISIR.

Na het sluiten van het nauwere verbond met de Makassarren, waarvan het huwelijk van Galesoeng de bezegeling was, volgde een tweede aanval der Makassarren op de Oostelijke havens.

Hieraan zal voorafgegaan zijn een zich nestelen in Demoeng, als operatiebasis, welke haven zij niet alleen ingenomen, doch ook „gefortificeert” hadden (D. 30/II-75). Te voren lagen zij wel voor die plaats, zonder er evenwel bezit van te nemen.

Verschillende havens vielen na zware strijd in hun handen. Genoemd worden: 4 kloeke en bevolkte negoryen: Passourouan, Padjarakan, Gombong en Gorongan (dit laatste dus voor de tweede maal), alle plaatsen tussen Demoeng en Soerabaja gelegen. Dit laatste sloegen zij voorlopig over en richt-

ten de steven naar Grisse. Daar was men evenwel op zijn hoede. De meeste inwoners, denkelijk vrouwen en kinderen, namen de wijk naar Giri, terwijl de stranden met bamboe werden afgepaggerd en ongetwijfeld met gewapenden bezet. (D. 30/11-75; d. J. VI, 193, Japara 14 Nov. 75). Inderdaad waren de Makassaren op Grisse „door de Javanen lustigh tegen gestaan met verlies van eenig volk” (D. 3/12-75). Zij trokken zich nu terug naar de overwal op Madoera en begonnen daar een sterkte op te werpen. De Makassarse zondvloed scheen dus gestuit, te meer nu de Pangeran van Giri den Soenan op de hoogte van de gevaarlijke situatie had gesteld.

Aan deze hoopvolle verwachtingen werd spoedig de bodem ingeslagen. Op 7 Dec. 1675 was reeds uit Japara gemeld, dat zowel Grisse als het nabijgelegen Djaortan door de Makassaren verwoest waren (d. J. VI, 193), terwijl nog vóór het jaar 1675 ten einde liep, geschreven werd, dat „de groote koopstad Sourabaya . . . door de Makassaren gansch afgebrand” was, (d. J. VI, 194), zodat nu de hele kust van Demoeng tot Grisse zich in Makassarse handen bevond.

De tegenstand der verdedigers moet ten zeerste verzwakt zijn door het voortdurend rond bazuinen van de goede verstandhouding tussen Troenadjaja's Makassarse bondgenoten en Pg. Adipati Anom.

Een Maleis koopman, wiens schip bij Grisse door de Makassaren verbrand was, vertelde later in Batavia, dat de Makassarse hoofden voorzien waren „met het chiap ende credentie van den pangeran Depaty Anum . . . naer het verthoonen van dewelcke iegelyck sich hadde stil gehouden”. (D. 10/3-76). Zij bezaten dus een machtiging voorzien van het officiële zegel van den kroonprins.

Ja, zelfs een leger van 10.000 Java-

nen uit de Mataram oprukkende, zou tot de terugtocht besloten hebben, „verstaen hebbende, dat de pangeran Adipaty de Macassaeren gequalificeert had.”

Hiermee klopt, dat de aanval der Makassaren niet enkel een destructief karakter droeg, hoeveel ontsteltenis hun ruw optreden ook mocht veroorzaken. Zij zochten bondgenoten te winnen en verwoesting geschiedde pas, als het vogeltje op hun zoet gefluit niet inging; „daer liepen op Japara geruchten, hoe de Macassaeren de regenten van Lassam en Javana den eedt van alliantie hadden afgevordert, onder dreygement van anders met hun als met die van Grisse te sullen handelen” (D. 10/4-76).

Deze eed van alliantie kan weinig anders betekenen, dan een zich voegen bij de partij van Pg. Adipati Anom, de opkomende ster aan de politieke hemel.

DE NEDERLANDS-MATARAMSE EXPEDITIES TEGEN DE MAKASSAREN.

Nog steeds hield Troenadjaja zich achter de schermen en spoedig deden zich omstandigheden voor, die deze politiek voor hem dubbel wenselijk maakten, t.w. de gezamenlijke Nederlands-Mataramse aanval van April tot September 1676.

Het zou ons te ver voeren deze in details na te gaan.

Slechts willen wij enige factoren noemen die tot de mislukking dezer gemeenschappelijk expeditie geleid hebben.

Behalve slecht beleid bij de aanvoerders en onderling wantrouwen, moet dan vooral vermeld worden de totale onbekendheid der Hollanders met de ware situatie. Pas toen Poleman in Sept. 1676 de terugtocht aanvaardde, ging hem een licht op over de werkelijke verhoudingen in Oost-Java en werden vele raadsels hem duidelijker. Eerst na

zijn bezoek aan Troenadjaja op Madoera begon hij diens dubbelzinnige rol te begrijpen, maar toen meende hij reeds genoeg verricht te hebben en achtte het vuur voldoende gedoofd. Niettegenstaande de ernstige waarschuwingen van den gouverneur van Japara, Wangsadipa, keerde Poleman naar Batavia terug. Maar nauwelijks had hij Oost-Java de rug toegekeerd of in helle vlammen laaide het schijnbaar uitgebluste vuur weer op en spoedig stond heel Java in brand.

Gaan wij thans na, in hoeverre de Javaanse overlevering over de Mataramse tochten tegen de Makassaren steun vindt in de Nederlandse berichten. Aan het slot zal dan Troenadjaja's rol gedurende deze expedities onderzocht worden.

De Makassaars-Madoerese vloed is voorlopig gestuit door de inspanning, die de Soenan zich in het jaar 1676 getroostte en de interventie der Compagnie, die twee maal een vloot naar de Oosthoek zond.

Over deze militaire operaties vinden wij in de Babad een uitvoerig bericht, waarin wij een viertal gevechten kunnen onderscheiden :

1°. De Soenan zendt de troepen uit de Montjanagara onder Rd. Pandjika-soela. Bij Demoeng hebben ze aanvankelijk succes, verslaan de Makassaren en nemen een benteng. 's Nachts komen de Makassaren echter terug en overvallen de Matarammers. Pandjika-soela vlucht naar Djapan en sterft daar van hartzeer. (B. T. D. I, 292/94).

2°. Daarna beveelt de Soenan Prawirataroena met de lieden uit de Pasisir en de Hollanders uit Japara tegen Demoeng op te rukken. Vanaf Japara vaart men naar Panaroekan, landt daar, doch wordt jammerlijk teruggeslagen. Prawirataroena vecht zich dood en zijn hoofd wordt afgehouden. Dan komt de Koempenie tussen beide, verdrijft de Makassaren en bergt Prawirataroena's lijk. (B. T. D. I, 294/99).

3°. De Mataramse armada trekt zich nu naar de rivier Paiton terug. De manschappen verlaten de schepen, die door de eb vast raken. Hiervan maken de Makassaren gebruik om ze in brand te steken. De rest der troepen vlucht naar Mataram. (B. T. D. I, 299).

4°. Tenslotte stuurt de Soenan zijn eigen zonen Pg. Adipati Anom en Singasari, met hun oudoom Poerbaja, om toezicht te houden, en Tjakraningrat, om de Madoerezen over te halen. In Japara wordt halt gehouden. Vandaar gaat de tocht over land naar G o g o d o g. In plaats van een schijngevecht, zoals Pg. Adipati Anom verwacht had, wordt het een serieuze veldslag, waarbij o. a. Pg. Poerbaja sneuvelt. Alles vlucht nu in de grootste verwarring. Wenend brengt men het lijk van Pg. Poerbaja in Mataram (B. T. D. I, 299/305).

Tot zover de Javaanse overlevering.

Het is interessant na te gaan, in hoeverre bovengenoemde Babad-gegevens met de Compagnies-bronnen overeenstemmen.

Wat de eerste figuur, P a n d j i k a r s o e l a, betreft, deze komt betrekkelijk weinig in de Hollandse gegevens voor, wat begrijpelijk wordt als men aanneemt, dat hij als leider der binnenlandse Montjanagarase troepen de factorij Japara niet heeft aangedaan, maar binnendoor is gemarcheerd. Het eerste contact met hem heeft dan ook plaats omstreeks half April 1676, toen de Hollandse vloot onder Jan Fransz Holsteyn voor Soerabaja lag en „Kai Pandji” (zo wordt hij genoemd) zich met het Mataramse leger in Djapan bevond (d. J. VI, 199). Te G o m b o n g had J. Fransz. met Kai Pandji op 27 April een onderhoud, waarbij afgesproken werd, dat de Hollandse vloot en het Mataramse leger in 10 à 12 dagen voor D e m o e n g zouden verschijnen om die plaats aan te tasten. Op 2 Mei kwam de Hollandse vloot in Demoeng en op 17 Mei ook de Javaanse vloot onder Wiera Troeno (Prawira-

taroena), maar het landleger liet op zich wachten. Vóórdat dit verscheen deed Prawira Taroena een onbesuisde aanval op de Westhoek van Demoeng, bij de rivier Tempoeran (Pinksterdag 24 Mei 1676), „wanneer Raden Wiera Troeno ten eersten aan land en met eenen op zijn doodsbed gesprongen is”. Zonder voor een veilige retraite te zorgen viel men de Makassaren aan, die tot op hun versterkingen terugtrokken, waaruit toen 40 Makassaren losbraken, die het hele Javaanse leger van 1000 man op de vlucht sloegen. De terugtocht was een débacle. De Javaanse schepen lieten 150 der hunnen, w.o. Prawirataroena, in de steek. Gedurende 3 uren konden Prawirataroena en zijn broeder zich nog achter hun omgeslagen vaartuig verbergen, zonder dat iemand hen te hulp schoot. Toen werden ze door de Makassaren ontdekt en gedood, hun hoofden afgehakt. Het gedrag van den tweeden Javaansen strandheer Rd. Singawangsa was schandelijk geweest. Het lijk van Prawirataroena, door de Nederlanders geborgen, werd over Japara naar Mataram gebracht.

Hier wordt dus het treffen sub 2° beschreven.

Na deze mislukte landing daagde eindelijk de Javaanse landmacht onder Kai Pandji (Kjai Pandjikarsoela) op te Panaroekan en dreef de Makassaren in hun bentengs terug. In samenwerking met de Nederlandse vloot werd op 25 Mei (?) een hevige aanval op de Makassaren gedaan, doch een uitval der 100 zeeroovers was voldoende om het ganse Javaanse leger te verstrooien. (d. J. VI, 201; D. 20/7-76). Dit is dus het sub 1°. behandelde treffen.

Veel heldere gegevens over dit ongelukkige gevecht hebben wij niet, aangezien onze berichtgever, Jan Fransz, er zelf aan had deelgenomen, wat zijn zwijgzaamheid voldoende verklaart.

De Mataramse armada verdween nu tijdelijk van het toneel en de Neder-

landers bleven alleen over met de Makassaren, met welke enige nutteloze onderhandelingen aangeknoopt werden. Het was slechts een list dezer heren, om zich nog beter te versterken. Onderwijl wist een deel der Makassaren (Galesoeng ?) door de Hollandse blokkade heen te breken en naar Madoera te ontsnappen (d.J. VI, 202). Een ander gedeelte vernietigde de nieuw opkomende Mataramse vloot in de rivier Sidapaksa op 19 Juni 1676 (7 à 8 mijl bewesten Demoeng. D. 3/8-76).

De Makassaren hadden het „met een soet lyntje zoo verre gebracht, dat se onder schyn van vruntschap met de Javaenen . . . in aller minne converseerden, tot dat zy nae omtrent 8 dagen des nachts de zorgelose slapende Javanen schielyk overvielen en over de 150 dootsloegen, al de rest gansch ter vlucht dreven ende over de 50 hunner vaertuygen in de brandt staacken” (D. 3/8-76.)

Is dit wellicht hetzelfde gevecht als beschreven in D. 13 Aug. 1676? „den 2den deser was . . . tydinge (ontvangen) dat de Macassaren in de revier Sida x a x a wel 70 Javaanse vaertuygen verbrandt hadden en de Javaanen malkander, insonderheyt den regent Singawangsa. trouwlooselyck hadden laten dootslaan. Deze nederlaag werd hierboven sub 3°. beschreven. De slag bij Gogodog (sub 4°. zullen wij later behandelen.

Wij zien dus, dat de Javaanse en Nederlandse berichten in hoofdtrekken wel overeenstemmen, maar de chronologische volgorde der Babads is niet helemaal in orde. Het eerst werd het gevecht bij Panaroekan, waarin Prawirataroena sneuvelde, geleverd, (24 Mei, Pinksterdag), dat de Babad pas op de tweede plaats noemt; daarop volgt de nederlaag der Javaanse landmacht onder Pandjikarsoela, die op de 25^e Mei of nog later valt. De Babad verhaalt deze het eerste. Overigens is de rangschikking juist.

Men zou het vermelden van de nederlaag der Javaanse landmacht vóór die der Javaanse zeemacht, wellicht kunnen verklaren uit het feit, dat eerstgenoemde eerder vertrokken was, maar als voetgangers uiteraard later in de Oosthoek arriveerde.

Wenden wij ons thans wederom tot Madoera, dat onder al deze kriegsbedrijven een opvallend rustige houding had aangenomen.

Hoe slecht de Hollanders van de toestanden op Madoera nog op de hoogte waren, bewijst hun opvatting, „dat . . . Madoera door de Makassar overmeesterd en onder zekere voorwaarden is gebracht” (d.J. VI, 195 Japara 24 Mrt. 1676). Zij achtten dus het initiatief louter aan de zijde der Makassar, terwijl zij de Madoerezen als passief beschouwden.

Bij het doorvaren van straat Madoera ontziet Jan Fransz enige vaartuigen, vernemende, dat zij aan Soenansgetrouwe Madoerezen en Javanen behoren. Hij laat zich zelfs wijs maken, dat Troenadjaja daar bezig was met zijn vaartuigen ter bescherming van den Soenanslanden en kusten (d.J. VI, 198/99). In dezelfde geest is het Babad-verhaal, dat Prawira Taroena een afgezant naar Troenadjaja zond om hem op zijn plicht als Matarams vazal te wijzen. Deze houdt zich echter ziek, verzint uitvluchten voor het niet hulde bewijzen gedurende het laatste jaar en belooft zijn manschappen bijeen te roepen om zich t.z.t. met Prawirataroena te verenigen. Deze laatste doorziet Troenadjaja natuurlijk heel goed, doch wil hem pas een goede beurt geven, als hij met de Makassar afgerekend heeft. Gelijk wij zagen, sneuvelde hij bij de landing te Demoeng.

Troenadjaja houdt zich dus wijselijk op de achtergrond en onzijdig, onthoudt zich van daadwerkelijke hulp aan zijn Makassarse vrienden en beperkt zich tot morele steun. Een bewijs daarvan

maakten de Hollanders omstreeks Aug. 1676 buit in een veroverd Makassars vaartuig, dat een brief van Troenadjaja aan een Makassars opperhoofd bevatte. Hierin berichtte Troenadjaja, dat zijn macht sterk vermeerderde, dat de Makassar maar de Hollanders om de tuin moesten leiden en zorg dragen, niet te worden overvallen (d.J. VI, 202).

Omstreeks begin Juli '76 heeft zich de Makassar Kraeng Galesoeng van zijn kameraden afgescheiden, is met zijn vloot door de Hollandse blokkade heengebroken en heeft zich naar zijn schoonvader Troenadjaja op Sampang begeven. (vgl. D. 20/7-76 p. 167, waar alleen maar de vlucht van Makassar uit Panaroekan wordt vermeld. Kort te voren was Galesoeng nog met zijn vrienden Mangappa en Montemarano nog in Demoeng (ibidem p. 166), later zoekt Poleman hem op Madoera).

Hij werd er gevolgd door vele Makassarse vluchtelingen.

Het moet voor Troenadjaja voordelig zijn geweest zulk een uitgelezen schaar flinke bondgenoten onder een befaamd opperhoofd bij zich in Sampang te krijgen. Het risico van een Hollandse aanval, dat hij daardoor liep, meende hij te mogen dragen, vooral nu dit gevaar na het vertrek der Mataramse macht en het steeds slapper optreden van Jan Fransz met zijn eskader, geringer werd. De achtergeblevenen konden het natuurlijk minder waarderen en voelden zich blijkbaar als „enfants perdus”. Hun sympathie voor hun vroegere wapenbroeder daalde tot het nulpunt. (D. 29/9-76: „Van den Craeng Gillisson sustineerde men nae de apparentste geruchte, sich met de andere niet stondt te conjungeren”). Op Madoera daarentegen bouwde men luchtkastelen. Het zelfvertrouwen was er zeer gestegen. Het wachten was nu alleen maar op het vertrek der Hollandse vloot, daarna zou men dadelijk het gat van Soerabaja oversteken. „Zy . . . . . ruchten in corten

met alle macht de gantsche Javaansche zeestranden tot Semarang toe te willen afloopen en dan van daer voort nae Mataram optrecken" (D. 13/8-76). De Madoerezen noemden al een datum voor hun komst in Japara: eind Augustus. Nu de Matarammers terug getrokken waren, viel de ganse Oosthoek met hulp der Madoerezen weer in handen der Makassaren (D. 25/8-76 p. 207). Zelfs Soerabaja en Grissee zouden zich weer met hen hebben ingelaten. De Japaarse resident Couper zag de zaak dan ook hopeloos in en raadde de Hoge Regering zich uit deze warboel terug te trekken en met het vertrek van de vloot, ook maar het kantoor te Japara te lichten.

Toch was nog geen aanzienlijke macht naar het vasteland van Java overgestoken, om de daar overgebleven Makassaren te versterken, want er lag nog steeds een Hollandse vloot in straat Madoera, zij het werkeloos, terwijl de Madoerezen natuurlijk op de hoogte waren van het grote Mataramse leger, dat de Soenan onder zijn zonen tegen hen uitzond.

Bovendien kregen de Hollanders nog versterking door het eskader van Poleman, die het bevel van den slapen Jan Fransz. moest overnemen. Zonder op het leger der Javanen te wachten, tastte Poleman de Makassaren aan, paste een niet onbedenklijke krijgslist toe en wist hun daardoor enige gevoelige klappen toe te brengen. Vernietigd waren zij echter nog niet — dat wist Poleman ook wel — maar de verdere verdelging meende hij gevoegelijk aan het komende Mataramse leger te kunnen overlaten.

Daarna stak hij over naar Madoera om Kraeng Galesoeng te kunnen spreken, wat niet lukte; hij „scheen door Troenadjaja niet sou werden gelargeert". (D. 29/9-76, p. 237). Men kon hem alleen met geweld er vandaan halen, waarin zo min Poleman als de Javaanse bevelhebber Mirmagati trek hadden. Troenadjaja, „anders genaamt Pa-

nambaan", speelde tegenover Poleman komedie, had „door syn subtyl uytbreydende ontsach de omhergelege Javaanse plaatsen als Sourabaya, Grissee, Gombon etc. en veele aansienlyke Javaenen by hem tot zyn devotie, hoewel hy aan d'onse by doleance over de verwaerloosde regeeringe des Matarams zich selven had schynen te beklagen."

Poleman, de strijd tussen Mataram en Madoera voorziende, adviseerde „het soo voor een tyt noch aan te sien", dus voorlopig neutraal te blijven.

Hij keerde naar Batavia terug, de Javanen, die het goed met den Soenan meenden, in wanhoop achterlatende. Dat bewijst de pathetische brief van den Japaarsen gouverneur Wangsadipa (D. 2/10-76): „... derhalven is myn versoek, dat de capteyn major (Poleman) noch eens derwaerts mach gesonden werden: want indien mijn broeder (de G. G.) my voor dees tyt niet en helpt en den capteyn major derwaerts sendt, sal 't myn smerten, jae myn doot wesen. .... Dierhalven gelieft besendinge derwaerts te doen. .... en indien myn broeder ons niet en helpt, hoe sullen wy ons kunnen deffenderen? 't Vertrouwen is alleen op myn broeder".

DE DERDE AANVAL OP DE OOSTELIJKE PASISIR.

Poleman's strafexpeditie had dus zeer weinig uitgewerkt. Zij had de Makassaren, die niet onder Galesoeng's gezag stonden, weliswaar van hun vaartuigen beroofd, maar daardoor van Troenadjaja en zijn schoonzoon nog afhankelijker gemaakt. Inderdaad voegden zich vele vluchtelingen bij den laatste, den enigen nog onaangetasten Makassaarsen grote. Ook had Poleman de Javaanse en Madoerese aanhangers van Troenadjaja om politieke redenen met rust gelaten, — hij wilde niet te veel hooi op zijn vork nemen — wat Troenadjaja's aanzien natuurlijk deed stijgen. De gevreesde Makassaren

had Poleman aangedurfd, maar den heer van Madoera had hij met vrede gelaten, hem zelfs nauwelijks een bezoek durven brengen.

Troenadjaja's invloed op het vasteland moet dus door het korte intermezzo-Poleman niet achteruitgegaan zijn, eerder gestegen.

Zonder enige moeite of tegenstand lukt het hem dan ook een leger Makassaren en Madoerezen onder Kr. Galesoeng naar de vaste wal over te zetten!

Mogelijk heeft hij daarbij met even schone beloften gewerkt, als later in Cheribon, waar hij afschaffing van belastingen in het vooruitzicht stelde (d. J. VII, 74), hetgeen zelfs in Europa menigeen geestdriftig zou stemmen. Maar nog meer werd zijn invloed bevorderd door het handige gebruik, dat hij weer maakte van de naam van Pg. Adipati Anom, den bondgenoot, met wien hij in Jan. 1677 verklaarde reeds minstens sedert eind 1675 gebroken te hebben en wiens naam hij in Juni 1677 toch nog misbruikte door rond te bazuinen, dat „hij in overeenstemming handelt met den Pangeran Adipati en dat derhalven degenen, die zich tegen hem opposeerden, daarover ten hoogste kwalijk zouden varen”.

Thans luidt onze vraag: hoe lang heeft Pg. Adipati Anom zelf nog aan de trouw van Troenadjaja geloofd?

De Babad zegt: tot aan de slag bij Gogodog. Pg. Adipati Anom had op een spiegelgevecht met de aanhang van Troenadjaja gehoopt, maar het werd een ernstige strijd met katastrofale gevolgen voor het Javaanse leger (B.T.D. I, 301 en vlg.)

DE SLAG BIJ GOGODOG. OCT. 1676.

Deze slag heeft iets raadselachtigs. In Sept. '76 verschijnt het grote leger der Javanen in Japara en eet daar de omgeving kaal. De aanvoerders doen heel

groots en Pg. Adipati Anom is in een zeer goed humeur. Er doen echter vreemde geruchten de ronde. Evenwel, het leger gaat op mars.

Op 16 October 1676 komen de Chinese houtleveranciers uit de bocht van Rembang naar Japara vluchten, met de Jobstijding, dat het geweldige leger door een kleine troep Makassaren en Madoerezen uit elkaar geslagen is. Een reeks van aanvoerders, w. o. de eerwaardige Pg. Poerbaja, heeft het leven verloren. De overlevenden maken, dat ze zo gauw mogelijk in Mataram komen.

Men brengt deze nederlaag direct in verband met de lopende geruchten omtrent het verraad van Pg. Adipati Anom, maar kan die kwalijk verenigen met de dood van Pg. Poerbaja e.a. Zo doortrapt listig en gemeen kan de kroonprins toch niet zijn, dat hij zijn eigen oudoom de dood in zou lokken?

De Babad geeft, gelijk gezegd, een oplossing. Pg. Adipati zou een spiegelgevecht verwacht hebben, maar het werd een ernstige bloedige slag, doordat Troenadjaja zijn belofte brak. Inderdaad lijkt deze verklaring niet kwaad. Spiegelgevechten zijn bij de Javanen niet ongevoen. Pg. Adipati Anom kan met Troenadjaja overeengekomen zijn er samen een te leveren, opdat de eerste zijn figuur als verdediger van Mataram zou kunnen redden en de ander met meerder roem omstraald zijn overwinningstocht zou kunnen voortzetten. Dat lijkt een niet onwaarschijnlijke opzet. Er zijn ook redenen om aan te nemen, dat Troenadjaja een belangrijker positie wenste dan die van Pg. Adipati Anom's handlanger. In Aug. 1676 voelde hij zich al heel gewichtig koesterde geweldige plannen, betitelde zich zelf: Panembahan, en zijn schoonzoon: Pg. Adipati. Een andere mogelijkheid, die evenwel op hetzelfde resultaat uitkomt, is dat Kraeng Galesoeng zich niet aan de afspraak heeft gehouden, maar zijn oude aard getrouw, er gewoon op los

geslagen heeft, tot hij de zege behaald had. Hij was immers de aanvoerder, terwijl Troenadjaja nog rustig in Sampang zat?

Zekerheid omtrent Troenadjaja's en Galesoeng's beweegredenen bestaat er niet. Wat weten wij nu omtrent de houding van Pg. Adipati Anom kort vóór en na de slag bij Gogodog en in hoeverre is het in overeenstemming met de overlevering? Vooreerst zullen wij nog eens goed nagaan of Pg. Adipati Anom werkelijk tot in 1676 toe samengespannen heeft met Rd. Troenadjaja, gelijk de volksmond wil.

HET VERRAAD VAN PG. ADIPATI ANOM.

Het valt inderdaad niet te ontkennen, dat Pg. Adipati Anom nog zeer lange tijd gedoodverfd werd als bondgenoot van Troenadjaja, langer dan deze verdiende.

Er zijn tal van Hollandse berichten, die in deze richting wijzen. In het Dagregister van Aug. tot Dec. 1676 vinden wij er niet minder dan 8. Nu berust het grootste deel daarvan wel op geruchten, maar men noemt geen koe bont, als er geen vlekje aan is. Wij zullen ze niet alle aanhalen. Drie berichten melden evenwel, dat de Soenan er ook van af wist. Dagregister 13 Aug. 1676 verhaalt, dat Pg. Adipati Anom, gereed om aan het hoofd van een leger naar Demoeng te gaan, door den Soenan teruggedroegen was, uit vrees dat hij „meester van 't leger zynde, sich met de rebellige Madureers en Macassaren dan ook te lichter meester van 't gansche ryck mocht comen te maacken”. Het is te begrijpen, dat broeder Singasari niet nagelaten heeft de betichting van verraad rond te bazuinen, zodat de kranke Soenan Pg. Adipati Anom aan zijn bed ter verantwoording riep. Deze bezwoer bij hemel en aarde, dat er niets van aan was,

leverde het alibi van personen, die naar men had beweerd, als zijn agenten zich te Demoeng bevonden, zodat voorlopig de zaak gesust was (D. 25 8-76, p. 206).

Zó goed van vertrouwen was de grijze Vorst, dat toen hem in November geraden werd, de staatszaken zelf ter hand te nemen, omdat Pg. Adipati onbetrouwbaar was, hij verklaarde zijn zoons en rijksgroten volkomen te vertrouwen (D. 9/12-76).

Wij kunnen ons deze mentaliteit slechts verklaren uit ouderdomszwakte of als de stemming van een wanhopige, die het bewind dan maar overliet aan degenen, die werkelijk de macht in handen hadden, t.w. de twistende gebroeders.

Behalve deze berichten uit de laatste maanden van 1676, zijn er ook enige uit het jaar 1677 over Pg. Adipati Anom's verraad, waarvan wij die van Madoerese zijde zullen overslaan en slechts vermelden de „Nader verclaringe door den Sousouhounan (de vroegere Pg. Adipati Anom) selffs, oock door den mont van den vertrouwelingh Aria Mandaraka”, waarin zonder verder commentaar wordt verhaald, dat eerst Pg. Martasana in het algemeen en daarna Pg. Singasari tegen den Soenan, Pg. Adipati Anom van verstandhouding met den vijand beschuldigden, „waarop den Sousouhounan, nl. Tegalwangi, geen antwoord paste” (d. J. VII, 149/50, nogmaals d. J. VII, 194).

Deze aanklachten, na de slag bij Gogodog geuit, zullen wel onjuist zijn. De geleden nederlaag de dood van eerbiedwaardige rijksgroten als de oude Pg. Poerbaja moeten Pg. Adipati Anom wel absoluut genezen hebben van elke neiging om de verstandhouding met Troenadjaja c. s. voort te zetten.

VERDEDIGING VAN PG. ADIPATI ANOM.

Tegen de voorstelling van Pg. Adipati Anom's samenzwering met Troenadjaja

c.s. pleit sterk de stellige ontkenning dezer samenspanning door eerstgenoemde zelve, toen hij met Speelman in Japara was als Soesoehoenan Amangkoerat II.

Speelman zegt den Soenan ernstig over deze kwestie onderhouden te hebben, doch „is hy, in zich op dat subject te verantwoorden, altoos veel vrijmoediger geweest als in 't beredenkavelen van andere zaken . . . zeggende dat hy in dien deele geenzints bezwaart was en zooveel onbekommerde s o l e m n e l e e e d e zoude kunnen doen, als iemand van hem zou willen begeeren, alleguerende ter materie zooveel goede redenen van zyn contrary intrest en andere meer, dat my dacht onnoodig te zijn Z.H. daarover verder te questioneren.” Drie groten zeiden ook, dat de overleden Soenan er nooit het minste geloof aan had willen slaan. (d. J. VII, 195).

Wij kunnen hiertegenover stellen, dat in Speelman's voorafgaand betoog zo veel tastbare onjuistheden zitten, dat daardoor de apologie van den Soenan in een eigenaardig licht komt te staan. Zo beweerde Speelman van de Javanen vernomen te hebben, dat tussen de zonen van Amangkoerat I „noyt eenige naamswaardige publycque questien . . . zouden zijn geweest” dan na de slag bij Gogodog, toen Singasari met zijn bittere beschuldiging van verraad en afspraak voor de dag kwam. Wij zagen reeds, dat de verhouding tussen de gebroeders wel wat erger was dan een „bedekte jalousie van hun allen tegens zijn Hoogheyd”. Bovendien, in dit geval hadden zowel beschuldigde als rechter veel belang bij een schone reputatie van eerstgenoemde, wat Speelman's oordeel kan beïnvloed hebben. In ieder geval beïnvloedt Speelman's oordeel thans nog de pennen der historici van Nederlandsch-Indië.

In het voorafgaande zagen wij dus.

dat Pg. Adipati Anom nog tot in 1677 onder verdenking stond van verstandhouding met Troenadjaja en er is reden om aan te nemen, dat hiertoe Pg. Adipati Anom aanleiding gaf. De Babad zegt, dat hem nà de slag van Gogodog de ogen opengingen en dat hij daarna die verhouding tot den Madoerees verbrak.

Zijn daarvoor gegevens in de Hollandse bronnen te vinden?

Bijna zouden wij wellicht in staat zijn geweest Pg. Adipati Anom's gedrag van nabij te observeren.

DE ONTNUCHTERING VAN PG. ADIPATI ANOM.

Zo min als de Javanen hadden nl. de Hollanders Pg. Adipati vertrouwd. Zij overlegden in Sept. 1676 of zij niet eens zouden nagaan welk succes Pg. Adipati Anom op de z. g. ontwapende Makassaren zou behalen „al soude men . . . 1 à 2 vertrouwde Javanen . . . met gelt huuren en 't leger van Depaty etc. doen volgen, want anders veeltijts maer suspitien en duystere geruchten voorkomen” (D. 6/10-76).

Hadden zij Pg. Adipati c. s. maar zo'n spion achterna gezonden, wellicht waren wij vollediger over de raadselachtige slag bij Gogodog ingelicht. Maar ook zonder ooggetuigen hebben wij een, zij het kleine, aanwijzing. Na de slag meende Couper een verandering bij den Pg. Adipati op te merken, blijkende uit diens schrijven om hulp aan de Hoge Regering (D. 7/11-76). Deze Javanenkenner beschouwde Pg. Adipati's brief naar Batavia als een teken, dat hij zijn eigen bentgenoten begon te wantrouwen en te vrezen (D. 5/11-76), „dat se hem ten laesten met syn eygen quade munt dan ook wel moghten betalen.” Hij kon zich echter niet voorstellen, dat Pg. Adipati Anom zijn oudoom e. a. aanzienlijke heren de dood ingejaagd had.

Gelijk wij zagen geeft de Babad hier voor de oplossing van het schijngevecht,

een figuur, die in het brein van een botten Hollander niet kon opkomen. Gezien de Javaanse aard, lijkt deze oplossing van het probleem nog zo kwaad niet, vooral wanneer wij de talrijke geruchten overwegen die gedurende de zehfde van 1676 omtrent Pg. Adipati Anom de ronde deden. In ieder geval vindt de opvatting der ontnuchtering van Pg. Adipati Anom na de slag bij Gogodog enige steun in Couper's schrijven over een zekere zwenking in diens mentaliteit. Maar Pg. Adipati Anom mocht een licht omtrent Troenadjaja's ware oogmerken zijn opgegaan, deze laatste bleef kalm doorgaan met de fictie van een verbond met den Kroonprins, of er geen wolkje aan de lucht was.

TROENADJAJA SPEELT DE ROL VAN PG. ADIPATI ANOM'S BONDGENOOT VERDER.

Het werken met de naam van Pg. Adipati Anom, ook nadat hij met deze reeds gebroken had, bezorgde Troenadjaja verschillende voordelen:

- 1e. opende het hem allerlei deuren, die hij anders slechts na veel strijd had kunnen ontsluiten;
- 2e. bracht hij later daarmee Pg. Adipati's naam geweldig in opspraak bij diens aanhangers en verzwakte zo diens positie;
- 3e. zou het hem een prachtgelegenheid geven tot een diplomatieke terugtocht. Nooit schijnt hij geheel de band met zijn vroegere bondgenoot verbroken te hebben. Zelfs dadelijk na de slag bij Gogodog schreef hij hem nog een brief, waarop Pg. Adipati Anom echter niet antwoordde.

Ja, tot kort voor zijn gevangenneming en dood duurde de correspondentie voort. De laatste brieven leverde de Soenan aan de Compagnie uit.

Het door Troenadjaja gepleegde verraad en het misbruik van zijn naam moeten den Pg. Adipati Anom, later Amangkoe-
rat II, bijzonder geërgerd hebben.

In Jan. 1677 beklagt Troenadjaja zich er over, dat de Pg. Adipati Anom, die toch een verbond met hem gesloten had, hem naar het leven staat. „Waarop den Panambaan vroeg, wat heb ik hem misdaan?” Het is het laatste woord tot den Nederlandsen gezant (d.J. VII, 93).

Het verzoekschrift, dat Amangkoe-
rat II tot Speelman richt in Nov. 1677 bevat als eerste wens: „de doot van Troenadjaja en alle de Mantris, die het met hem houden.”

Jan. 1680 wordt die wens vervuld, wanneer de grote kraman valt onder de kris des Soesoehoenans, nadat Troenadjaja zijn vroegere samenzweerder tot op het laatste ogenblik aan hun bondgenootschap heeft herinnerd.

TROENADJAJA TREEDT VOOR HET VOETLICHT.

Na de slag bij Gogodog voelde Troenadjaja zich zo sterk, dat hij tegenover de Compagnie het masker dorst af te werpen en een nogal vrijmoedige brief te schrijven (D. 7/11-76). In dit schrijven zinspeelt hij op de onaangename positie, welke hij vroeger aan het hof bekleedde („de meeninge van den Coninck van den Mataram is geweest my t' onder te brengen 't gene 't begin was”) zijn vermeestering van het gezag op Madoera („maar myn volckeren om de Oost gelegen, die onder my behooren, hebben haar den Mataram niet willen onderwerpen”) en zwijgt in alle talen over zijn plannen met Pg. Adipati Anom. Dan spreekt hij over het leger van 300.000 man (excusez du peu!), waartegenover hij slechts 1200 man kon stellen, maar dat hij toch overrompelde en met Gods hulp op de vlucht dreef. Acht hooggeplaatsten noemt hij als gesneuvelden. Terwijl van de Matarammers 1000 vielen, sneuvelden van Troenadjaja's volk slechts 2 oppassers. Hij verzoekt om oud geschut, dat de Compagnie toch niet gebruikt, en ammunitie. Vanaf Djoeana

gehoorzaamt hem reeds heel Oost-Java en hij zal er goede orde houden, dag en nacht. Ten slotte de aanbieding van een geschenk uit wild bestaande.

In haar antwoordschrijven vermaande de Compagnie hem de wapens neer te leggen (D. 11/12-76). Van kanonnen en ammunitie verstrekken was dus helemaal geen sprake. Integendeel, men besloot ten eersten 200 man naar Japara te sturen en dan nog „een eminent hoofd in korten te laten volgen, waarop de heere *S p e e l m a n* syn dienst daartoe aangeboden hebbende, sulx is geaccepteert”. De bedoeling was met alle mogelijke middelen als „mediateurs” tussen den Soenan en Troenadjaja op te treden.

TROENADJAJA'S BREUK MET DE MAKASSAREN.

In Jan. 1677 moet Troenadjaja pas van Madoera naar het vasteland zijn overgestoken (omstreeks 5 Jan. 1677 zegt de regent van Cheribon aan Speelman, dat hij nog op Madoera is (d. J. VII, 75); eind Jan. 1677 stuurt de Sultan van Bantam hem nog een brief aan zijn adres in Sampang (D. 31/1-77); wanneer echter de Hollandse gezant, de Moor Piero op 27 Jan. 1677 in Sotja landt, vertelt men hem, dat Troenadjaja al op Soerabaja is).

Gedurende een half jaar is daar dan zijn hoofdkwartier. Daar ontmoet hem op 27 Jan. 1677 de genoemde Moor Piero, en verneemt tevens de bevestiging der geruchten, die reeds in Cheribon de ronde deden over Troenadjaja's breuk met zijn schoonzoon Kr. Galesoeng.

Zoals wij reeds zagen, had Troenadjaja steeds de Makassarren het zware werk laten doen, terwijl hij zelf rustig op Madoera was blijven zitten. Omgekeerd evenredig aan de prestaties waren de pretenties van Troenadjaja: hij wilde als opperheer erkend worden. Daartegen hadden de Madoerezen ook hun aanspraken. Onder hun „absoluut gebied” dienden gesteld te worden: Gris-

see, Soerabaja enz. Troenadjaja achtte dit „onverdragelyke grootschheid” en had ze van „zich weggedaan en uitgezegd”, mede om „hunne voortdurende stroooperen”. (d.J. VII, 75, bericht van den regent van Cheribon).

Troenadjaja had bovendien een viertal Makassarren doen krissen: o.a. Mangapa, Masoero, Mamoe. De overigen hadden zich toen naar Balambangan (Pasoeroean, vide D. 27 4-77) teruggetrokken. Alleen Galesoeng had de connecties met Troenadjaja nog niet verbroken. Spoedig kreeg Troenadjaja het ook met zijn schoonzoon aan de stok. Men krijgt de indruk, dat hij zich van de trouw van dezen bondgenoot verzekerde, door diens vrouw en kind als gijzelaars aan te houden.

Toen Galesoeng dit verdroot en hij zijn gezin in zijn schip wenste mee te hebben, zou Troenadjaja, volgens zijn eigen zeggen, geantwoord hebben: „Wat sult ghy met haar in de prauw doen; comt aen lant, het is alhier beter dan in u(w) vaartuygh”, op welke uitnodiging Galesoeng niet was ingegaan. Daarop had Troenadjaja, trots op zijn vorstelijke afkomst, beweerd, „dat syn dochter van geen jan en alle man gecomen was; en (hij) gevolgelyck hem die in de prauw niet sende woude”. Toen Galesoeng zijn vrouw met geweld had willen meenemen, waren er enige doden gevallen en was de oorlog begonnen.

De eerste slag op 17 Jan. 1676 zou Troenadjaja, volgens diens uitlating, een schitterend succes hebben bezorgd, t.w. 70 doden en 10 gekwetsten bij den vijand; maar 2 dagen later verwoestten de verslagen Makassarren al weer Troenadjaja's Madoerese residentie Sampang en beraamden boze plannen tegen Soemenep. Als die mislukten, zo heette het, zouden zij naar Kangean en vandaar naar Soembawa gaan.

Niettegenstaande de overwinningsfanfares van Troenadjaja waren de Makassarren voor hem toch gevaarlijke vijanden

en zo geducht, dat Speelman er een ogenblik aan gedacht heeft in die onderlinge strijd voor één hunner partij te kiezen. Doch geen van beiden was genegen met de Compagnie een verbond te sluiten: Troenadjaja uit hoogheid, de Makassaren uit haat. Ofschoon gescheiden, bleven zij de Hollanders vinnig bestrijden.

Hoe scherp de tegenstelling was, blijkt uit de gebeurtenissen van Oct. 1677, toen Troenadjaja op het hoogtepunt van zijn macht was en er tussen Galesoeng en zijn schoonvader een verbond werd gesloten, omdat de casus belli, Troenadjaja's dochter, overleden was. Troenadjaja gaf toen Galesoeng zijn zoon terug (d. J. VII, 169), maar spoedig werd de strijd feller dan ooit hervat, daar, Galesoeng gebleken was, dat zijn vrouw was vergiftigd, terwijl ook zijn kind door een langzamer werkend vergif drie dagen later bezweek.

De Babad, die over dit punt zeer onvolledig is, vermeldt slechts, dat Galesoeng na een nederlaag in Soerabaja, door Troenadjaja in Kediri gedood werd. (B. T. D. II, 11/12).

TROENADJAJA'S TITELS.

Dank zij deze niet te negeren Makassarse vrienden is Troenadjaja er nimmer in geslaagd, zelfs over Oost-Java, absolute heerschappij uit te oefenen.

Deze mededingers beperkten als van zelf zijn pretenties. Nergens is mij ook een plaats ontmoet, waar Troenadjaja zich nadrukkelijk Soesoehoenan noemt. Wanneer hij in zijn laatste onderhoud met den Hollandsen gezant van 10 Febr. 1677 op zijn afstamming van den „coninck Madjapayt” stoft, noemt hij zich wel „het naeste tot het Mataramsche ryck”, maar de Soenanstitel vermijdt hij zorgvuldig. Zelfs na de verovering van de Kraton Palered, op het toppunt zijner glorie, aarzelt hij om zich Soenan te noemen.

Wanneer wij eens al zijn verschillende

namen in beschouwing nemen, komen wij tot het volgende resultaat.

Zijn jongensnaam schijnt Nila Prawata te zijn geweest, zo noemt hij zich in zijn laatste brief aan Amangkoerat II, die hij aan zijn jeugd herinnert. Op jongelingsleeftijd heet hij Raden Troenadjaja, de jeugdige overwinnaar, (wellicht na de verovering van Madoera?)

Na Aug. 1676 verschijnt de titel Panembahan (D. 29/9-76).¹⁾ In zijn brief aan de Hoge Regering betitelt hij zich Radja Madoeretna, gelijk ook zijn woonplaats op Madoera heet (24/7-77).

De Hollandse gezant noemt hem Jan. Febr. 1677 Panembahan Madoeretna en spreekt over hem als van Zijne Excellentie!

De Soenanstitel ontbreekt echter. In Mei toont hij een grote belangstelling voor het sultanaat. Hij wil dan den Soenan niet erkennen, omdat hij geen echte sultan is (d. J. VII, 188). Deze titel kon alleen maar uit Mekka komen. Na de val van de Kraton verschijnt de naam van Panembahan Ratoe Mamenang (D. 20 8-77). Pas op het eind van Troenadjaja's carrière duikt de titel sultan op, waarbij nadrukkelijk geconstateerd wordt, dat hem die door zijn volk gegeven was.

Het maakt de indruk, dat Troenadjaja nooit goed geweten heeft, onder welke titel hij de grote macht, waarover hij korte tijd kon beschikken, zou aanvaarden. Soesoehoenan heeft hij nooit durven worden, wat ook niet te harmoniëren is met zijn gedurig onderhouden van een zekere goede verstandhouding met zijn vroegeren samenzweerder, den Pg. Adipati Anom, later Amangkoerat II.

¹⁾ Dat nog steeds in moderne geschiedboeken Troenadjaja als „de opregte Koning van Java” paradeert, hebben wij te danken aan Speelman, die in zijn brief van 10 Maart 1677 uit Japara dit als een verklaring van de Panembahanstitel geeft (d. J. VII, 78). Nu begrijpen wij ook de verbazing der Hollanders over het feit, dat Pg. M. Giri „zich ook al Panembahan liet noemen” (d. J. VII, 116).

Tenslotte heeft hij het dan maar op het geestelijke geworpen, wat bij de streng Mohammedaanse Madoerezen in goede aarde moest vallen en ook gerechtvaardigd leek door Amangkoerat II's nauw verbond met de ongelovigen.

Dat daarbij een passende kledij hoorde, spreekt van zelf: een donker, gewaad, met staf en tulband. Het eerst zagen de Hollanders het hem in Kediri dragen. Hij droeg het nog toen hij zich in het volgende jaar aan kapitein Jonker overgaf.

Dit is des te merkwaardiger, omdat hij zich in Kediri met de oude rijkskroon van Madjapahit had kunnen tooien. Hij dorst het echter niet aan. Bij zijn gevangenneming verklaarde hij nadrukkelijk, nooit een kroon gedragen te hebben (d. J. VII, 293). Daarna heette hij weer kortweg: Radeh Troenadjaja, gelijk voorheen.

Wij gaven deze titelveranderingen, omdat zij niet zonder betekenis zijn en aangeven, hoe Troenadjaja zich zelf beschouwde en hoe men hem zag. In tegenstelling tot wat Stapel meent (III, 401) heeft Troenadjaja zich niettegenstaande al zijn pretenties nooit de titel van Soesoehoenan durven aanmatigen en daarom was van den beginne af zijn positie vals en scheef. Dit moeten wij wel bedenken, wanneer wij hem in Jan.—Febr. 1677 den Hollandsen gezant zien ontvangen en horen groot spreken over zijn luisterrijke afkomst.

Zijn kracht lag niet op Java, maar op Madoera. De Madoerezen zijn hem tot het bittere einde trouw gebleven, niet de Javanen. Een groot vorst van Madoera had hij kunnen worden, maar op Java leed hij schipbreuk, omdat hij de consequenties van zijn overtocht naar de overwal: de greep naar de macht, niet kon en dorst aanvaarden.

Zelfs voor zijn sultanaat moesten de weinig orthodoxe Matarammers, die bovendien weinig van Madoerezen wilden weten, wel ongevoelig blijven. Zo

is hij zijn politieke loopbaan als Rd. Troenadjaja begonnen en geëindigd.

SLOTBESCHOUWING.

Nu Troenadjaja zich op Java bevindt en zijn eerste contact met de Compagnie heeft plaats gehad, nemen wij afscheid van hem. Wij hebben het ons gestelde eindpunt bereikt, nl. het beschrijven van Troenadjaja's opkomst. Samenvattende, menen wij te mogen vaststellen het volgende: de grote opstand van Troenadjaja vindt zijn oorsprong in de tegenstelling tussen Pg. Adipati Anom en zijn vader Amangkoerat I, en de daarmee samenhangende twisten tussen eerstgenoemde en zijn broeder Pg. Singasari. Rd. Troenadjaja is door de kroonprins aangezet Madoera te veroveren (het hem z.i. onwettig onthouden erfdeel) en een opstand in de Oosthoek te beginnen. Zeer waarschijnlijk heeft daarbij de geheimzinnige Rd. Kadjoran zijn bemiddeling verleend.

Nadat het eerste deel van dit programma afgewerkt was, aarzelde Rd. Troenadjaja om naar Java over te steken en maakte daarvoor gebruik van de Makassaren, in het bijzonder Kr. Galesoeng, die geen uitweg meer wisten. Pas hun derde poging had blijvend succes (de eerste was door eigen inspanning der Matarammers mislukt, de ze slechts tijdelijk gestremd door Hollanders en Javanen).

Pas na Galesoeng's bloedige overwinning op den nog te goedgelovigen Pg. Adipati Anom wierp Troenadjaja het masker af, stak naar Java over en greep naar de macht. Dit bracht hem dadelijk in conflict met de sterke Makassaren. Zijn houding bleef echter aarzelend en hij zweefde tussen de heerschappij over Madoera en het Soenanaat.

Wanneer wij nu ons resultaat vergelijken met dat van hen, die reeds op dit stugge onderwerp hun krachten beproefd hebben, dan constateren wij, dat

het het meest overeenkomt met de conclusies van Van Deventer. Het verbaast ons, dat de schrijvers nà hem (zijn boek verscheen reeds in 1887) niet meer rekening met zijn conclusies gehouden hebben, ofschoon zijn werk hun toch blijkens de bibliographieën niet onbekend was.

Dat slechts bij van Deventer Pg. Adipati Anom de volle verantwoordelijkheid krijgt voor de opstand van Troenadjaja, die hij werkelijk verdient, is o. i. slechts te verklaren uit de grote nadruk, waarmee Speelman diens onschuld bepleit heeft. Wij zagen reeds hoe hier de belangen van rechter en verdachte op een merkwaardige wijze parallel liepen. Een medeplichtige van Troenadjaja paste niet als Soesoehoenan op de Mataramse troon. Vandaar de hardnekkige pogingen om zijn straatje schoon te boenen, door Javaan en Hollander ondernomen, zodat Pg. Adipati Anom gedurende 2 eeuwen een blank blazoen heeft kunnen vertonen.

Bijlage. Inkomend Briefboek 1681, f. 2047 v. (Rijksarchief).

UIT EEN BRIEF VAN RD. TROENADJAJA AAN DEN SOESOEOHOENAN AMANGKOERAT II.

. . . dat gij aan mij gesonden hebt vier van Uwe dienaren, die Uwe brief gebragt hebben. De inhoud melt, dat gij noch onthout, gij noch een onderdaan hebt aan Nila Prawata, 't is goet. . . .

Ja, mijn heer Sousouhounan, omdat u dienaar niet wederom naar Madura keert. . . . omdat hem voorstaet, dat hy yets gehoort heeft in U Hoogheyts tegenwoordigheyt, waer na hy nog is trachtende en daarom onthout U. H., dat gy noch een dienaar hebt. Omdat de Hollanders mij uyt Sourabaya verslagen hebben, daarom ben ik naar Cadiry gelopen en daer was myn wachten na U E. ordres,

en waerom hebben se mij in de Mataram soecken te bederven. Zij hebben mij ook vervolght en getracht om 't leven te brengen, en dat heeft Adipaty Sampan gedaen, zonder de zaack te voeren door den Coningh van Mataram te examineren. En dat is geschiet, omdat ik mijn particulier dienst aan den Sousouhounan wilde opofferen. Ik zoude gaarne de plaats van mijn vader van mantri anom bekleet hebben. Dat men meent, ik andere misslagen zoude begaen hebben, neen, dan dat ik mijn particuliere dienst aan den Sousouhounan gepresenteert heb. De reden waerom ik Adipaty Sampan verlaten heb, ik wou stilletjes uyt de Mataram nae Madura gaen, omdat hy niet regtmatigh in zijn gebied en was. Hij was uyttermate lastigh in zijn regering omtrent de geringe lieden, gelijk als de lieden onder de voet te steecken, andere hun gelt aff te nemen en de derde hunne kindere nae zich te trecken, en dat al buyten kennisse van zijn vorst en daerom zouw u dienaar gaerne onder particuliere van den Sousouhounan gestaen hebben, maer de wegh was mij affgesneden door Adipati Sampan, want hij heeft al de mantris van de Mataram zelfs de Sousouhounans zoons met gelt omgecoght; daerom voor desen, doen U. H. op Pamacasan present was, zoo heeft U dienaar een briefaen U gesonden, om schriftelyk bekend te maken, dat ik oordeelde, datter niemand was, die 't landt van Java beter regeeren soude als U. H. en ik heb ook altijd vernomen, dat U. H. een genereuse Prins was, die meedogen heeft over de arme lieden, en daerom heeft U onderdaen altyt gewacht. Maer nooijt een boode van U. H. gehadt en naderhandt zoo quam U. H. zelfs tot Kadiry, medebrengende een hoopen ketters, en daerom docht U. H. dienaar, dat ghij niet meer genegen waart om oyt Nila Prawata tot een onderdaen aen te nemen, en daerom waren al U. H. middelen, die van de Mataram in Kadiry gebracht zijn,

ijder apart behoorlijkerwijs bewaart en opgepackt.

Opsomming.

Als de Soesoehoenan alleen in Kediri gekomen was, zou hij wel de helft of $\frac{2}{5}$ van zijn schat gekregen hebben. Indien 't U.H. gelieft noch zich te ver-voegen bij de Christenen, zoo 'versoect U.H. 's dienaar instantelyck geexcuseert te zijn, omdat U.H. 's dienaar de Hollanders gantsch niet en vertrouwt, en oock de Javanen selfs voor de helft of $\frac{1}{3}$ part, die hebben oock geen behagen om voor U.H. te verschijnen soo lang ghij de Hollanders aanhoudt, want de geringe lieden vreezen, datse nog eens onder het onhebbelyk gebiet van de Hollanders zullen moeten geraken, en ook en is het niet fatsoenelyk, dat U.H. als Coninck soude regeeren, en sikh met de Christenen vermengen en omgaan want selfs U.H.'s grooten hebben daar van een ongemeene afkeer. . . . sal U.H. op die wijze noijt regeeren als Coninck, want al de Javanen zullen Christenen werden, en dat zal U aensien verminderen. Wat aengaet het herstellen van Java, jae selfs tot Balam-bangan toe, U.H.'s dienaar neemt aen, Godt den voorste, om dat t'effectueren, indien U.H. het zoo verstaet. Aangaande de Makassaren tzedert de veroveringe van Cacapper, die haar onder U. H.

dienaar begeven hebben, zouden omtrent sterck zijn 500 sielen (Mannen en vrouwen), maer zij zijn met een enkel broeckje zonder. . . . zelfs haar cridsen zijn nauwlycks te vinden. . . en veel zijn daar onder, die gequetst zijn. Vorders, indien U.H. zich nog evenwel van de Christenen laat binden, zoo is 't zeker, dat U.H. niet genegen is om Nila Prawata tot een dienaar aen te nemen, want hoe lang is het menschenleven. . . ten allerlangste niet over de honderd jaar.

Voor desen hebben noijt U.H. 's voor-saten met Christenen te doen gehad, omdat ze haar eygen zaken selfs hebben willen affdoen, want ze zijn als enten, die in een boom gebracht zijnde, met de stam eyndelyk verdorren. En hier op Java, wat macht mancqueert doch U.H., indien gij maar degene, die van 't Moors gelooff zig wilde vertrouwen. U.H. 's dienaar versoect onderdanigh. dat gij u hoff gaat nemen op Madjapaid, opdat het geheel eijland van Java weten magh, dat U.H. zijn hoff aldaer gevest heeft. Morgen off overmorgen, soo moet U.H. met geen ketters te doen hebben. Als zij allemaal eens vertrocken zijn, 't is reden dat al de Javanen met een liefde hen voor U.H. zullen vernederen. En al waaren der al weinige, die haar wederspanning toonden, zoo kan U.H. deselve wel dwingen, want daertoe man-queert het U.H. aen geen magt.

HET GEWONE JAVAANSCH TOONCIJFERSCHRIFT (HET SĀLĀSCHE-KEPATIHAN-SCHRIFT)

DOOR

† J. S. BRANDTS BUYS.¹⁾

§ 1. *Inleiding.* — Het kàn allicht droog lijken; het is droog, — het onderwerp waarmee ik „Djāwā” en zijn lezers eigenlijk had willen opknappen: „Historisch overzicht, tevens vergelijkende waardeering, der bestaande of mogelijke methoden van notatie voor de Inheemsche muziek op Java”. (Oef!)

Ze weten dus, de lezers, wáár ze aan zijn ontkomen. Trouwens, daar was indergeval toch de Redactie nog geweest, en het Bestuur; samen ruimschoots vernuftig genoeg om een beroep op de Statuten (art. 2 en 3, verkort): „Het doel der Vereeniging Het Java-Instituut is de ontwikkeling van de inheemsche cultuur van Java. De Vereeniging tracht dit doel te bereiken: (o.a.) door het verzamelen en toegankelijk maken van zoo volledig mogelijke gegevens omtrent alle uitingen der Javaansche cultuur, zoowel in het heden als in het verleden”, gracieus te beantwoorden met de erkèning, dat de middelen waar de Javanen hun toonkunst mee vastleggen voor later, ongetwijfeld, van belang zijn uit cultureel oogpunt. En met het áánbod, het verzamelde materiáál, — „O, hééft U er al een verhandeling van gemaakt? Dè s te beter! Dat is makkelijker lezen!”, — bij te zetten in de Bibliotheek van Instituut (en Museum), toegankelijk dus voor iedereen die er om vragen zou. (!)

Het is maar goed, dat Bestuur en Redactie er zijn om excessen te voorkomen. Want wanneer een auteur, specialist, net een stijve drie maanden met een bepaald technisch onderwerp is doende geweest, i.c. alles heeft vernalen en geslikt, wat er van en aangaande Javaansche muziekschriften is te vinden, dan zal hij, na aanvankelijk over dat aparte, — en wellicht niet eens uit vrije verkiezing aanvaarde, — dieet met lange tanden te hebben zitten kieuwen, al doende de eetlust hebben voelen opkomen, al was het alleen maar uit een gezond instinct van zelfbehoud, althans bescherming van zijn eigen geestelijke gezondheid. En, als hij toevallig wat kort van memorie is, met de eerlijkste overtuiging achteraf beweren,

dat hij het eigenlijk áltijd al zoo’n smakelijke stof heeft gevonden. — Men houde ze dus in de gaten, de specialisten in zoo slecht controleerbare vakken van studie als de muziekwetenschap.

Hoe het zij, waarschijnlijk, — subsidiair gelóóflijk, — of niet, in zekeren zin heb ik ze van ouds af interessant gevonden, die inheemsche muziekschriften. Dit hier is dan-ook volstrekt den eersten keer niet, dat ik er in „Djāwā” over schrijf. — Den eersten keer, dat is geweest in 1924²⁾. — Den tweeden keer dat was in 1934³⁾. — En wie zal zeggen, dat het nu, in 1940 de láátste is?

Maar die éérdere keeren, toen waren er eigenlijk niet anders in het geding dan inheemsche werkelijke *n o t e n*-schriften. En ik heb van toen af aan het gevoel gehad, dat ik nog wel eens èrnstig te maken zou krijgen met de *c i j f e r*-toonschriften ook.

§ 2. *Dat voorgevoel is bewaarheid geworden.* — En . . . h o e !

— De meer dan plichtmatige echtelijke compassie, waarmee mijn onovertrefbaar trouwe medewerkster en raadgeefster mij over de corvée heeft hooren zuchten, en, — ja heusch wel! — er op heeft zien zwoegen, eer ik eindelijk de smaak beet had, dat meegevoel was, niet zuinig, gekruid met verbaasde ironie: „Jij? Een *c i j f e r*-schrift voor muziek verdedigen,? — Nou breekt mijn *tèklèk*!”

Ja — er is reden tot verwondering bij wie mijn uitbundige bezwaren tegen het Westersche schoolcijfertoonschrift kent. Indertijd in „Holland” heb ik die gewone cijfermethode tusschen 1890 en 1900 nog zien k o m e n.

Met zoo-wat alle musici toen, heb ik me aan dat heele „schoolmeesters”(?!)-bedrijf geërgerd. Ze vonden dat allemaal ónnoodig. Ze waren te zeer door hun ervaring van de buitengewone kwaliteiten, ja, men mag wel zeggen van de w i j s h e i d, die een historisch proces van vele eeuwen geconcentreerd had in het Westersche *n o t e n*-schrift, overtuigd. Ze hadden als muziekmeesters nooit wezenlijke moeite er mee gehad dit schrift aan kinderen van een normaal intellect en normale muzikaliteit bij

1) Voor den druk gereedgemaakt door Mevrouw A. Brandts Buys- van Zijp.

2) „Uitslag van de Prijsvraag inzake een Javaansch muziekschrift.” Namens de jury . . . , J. S. Brandts Buys. Dj., 1924, 1-17. Hier verder te noemen: B. B. I.

3) „Omtrent notaties en transcripties en over de constructie van gamelanstukken”. Door J. S. & A. Brandts Buys- Van Zijp. Dj., 1934, 127-165. Hier: B. B. II.

te brengen. Ze wenschten zich (door gezegde schoolmeesters!) niet te laten suggereeren, dat het toch eigenlijk te moeilijk was voor algemeen of speciaal voor schoolgebruik.

§ 3. *Daniël de Lange*, musicus, werd het flink kwalijk genomen, dat hij die *révolte* der school-paedagogen pousseerde. Hij kwam bovendien nog met de nachtschuit, net toen men in de groote landen van Europa meer dan genoeg begon te krijgen van die cijfers, er al weer met afschaffen begonnen was. (Heinroth, geb. 1780 gest. 1846, was het in het Noord-Westen van Duitschland over een groot gebied reeds gelukt het cijfertoonschrift, daar op de volksscholen in gebruik, door een vereenvoudigd notenschrift te vervangen. Zie *Rieman's Musik-Lexikon*.)

Wat mij betreft, had dat heele schoolcijferschrift daar in „Holland” en dus ook in de Europeesche school hier te lande, mogen wegblijven! En het mag weer gauw verdwijnen ook voor mijn part.

De opruiming zal echter nog een heele kunst zijn!

Want iemand heeft niet zonder bitterheid gezegd, dat het schoolcijfertoonschrift heele horden van muziekanalphabethen heeft gekweekt! En wil men die hun eenige houvast — hoe gebrekkig ook — in de zanglessen afnemen, dan . . . . .*)

Er is echter onder de Nederlandsche paedagogen nog altijd geen consequente en volhardende campagne geopend om de afschaffing van het cijferschrift te bereiken. Het blijft bij schermutselingen en zijdelingsche verwenschingen.

Maar nu de Javanen.

§ 4. Hoe staat het vraagstuk der muziekschriften voor de overige, de inheemsche scholen hier te lande?

In het algemeen wordt het zangonderwijs gegeven „op het gehoor”. Om het geheugen der onderwijzers te hulp te komen bestaan er enkele zangboekjes in een cijferschrift, ja, beter gezegd in onderscheiden cijferschriften. Deze vertoonen zulke groote verschillen, dat er bij zijn, die de tonen nummeren van „la a g” naar „h o o g” (in Westerschen zin) terwijl andere voor diezelfde tonen cijferreeksen hebben van „h o o g” naar „la a g” (dus in

*) Minder gelukkig is zoo'n cijferschrift, vooral door het ontbreken der onmiddellijke graphische overzichtelijkheid, die een goed notenschrift heeft, zoodat het vrij ongeschikt is voor de toepassing van moderne, (bijv. bij het leesonderwijs) meer en meer de overhand krijgende paedagogische denkbeelden. Men kan niet uitgaan van een (globaal waargeno-

omgekeerden zin). Om nog te zwijgen van andere afwijkingen, die de eenvoudige onderwijzers, indien zij niet van huis uit muziekliefhebbers zijn, nog meer van de wijs brengen.

§ 5. *Om aan de anarchie op dit gebied paal en perk te stellen* werd in het voorvorig jaar door den Directeur van O. en E. een commissie ingesteld met de bedoeling de notatie-mogelijkheden der Javaansche zangwijzen te bestudeeren en aan het Departement een geschikt en eenvoudig schrift voor te stellen ter invoering op de inheemsche scholen.

Deze commissie heeft tot voorzitter de Inspecteur van het Inlandsch onderwijs in de Vorstenlanden. Als leden zijn een viertal Javaansche deskundigen op het gebied der Javaansche muziek aangezocht benevens de schrijver van dit artikel.

Toen de Commissie zich aan haar taak zette, had zij in het oog te houden, dat het hier bij dat muziekschriftvraagstuk voor de Javaansche scholen niet begonnen was om absolute en abstracte wenselijkheden, en dat er niet gewerkt mocht worden als ware er een ledig, zonder voorgeschiedenis. Uitteraard diende men uit te gaan van den factischen, door de historie gevormden, toestand, den nu-eenmaal op dit moment bereikten graad van geestelijke rijping, die het Javaansche onderwijzerspersoneel ten aanzien van dit vraagstuk vertoonde. Dat ze te dien opzichte verder zouden zijn dan hun Nederlandsche collega's was onwaarschijnlijk. Men mag het betreuren, of niet, navragende bij die Javanen, krijgt men vrijwel stereotyp ten antwoord, dat de cijfers (natuurlijk!) veel gemakkelijker zijn.

Er viel hier voor de Europeesche leden der commissie alleen dan moreel verantwoord werk te doen, wanneer ze, persoonlijke voorkeuren wegcijferend en alle neiging te experimenteren met eigen uitvindsels of bedenksels onderdrukkend, slechts datgene zorgvuldig overwogen, wat door de Javaansche leden werd te berde gebracht.

Men begrijpt, had het niet tegen het geweten van de Europeesche commissie-leden ingedruischt, dan zou het een klein kunstje geweest zijn den Javaanschen deskundigen op te leggen het Westersche notenschrift als het verkieselijkste aan te zien. De Europeesche commissie-leden hebben echter gemeend er bij

men) tamelijk groot geheel om naar de elementen af te dalen. Er is niet goed anders mee te beginnen, dan uitgaande van het losse cijfer.

Dus moge dat gewone cijfermuziekschrift uit de scholen in Nederland, en de Europeesche scholen hier te lande zoo gauw mogelijk verdwijnen.

te moeten blijven, dat cijferschriften van *alle* Javaansche muziekschriften, *in cijfers zoowel als in noten*, de eenige zijn, die hebben bewezen genoeg levens- en kiemkracht en voor Javanen voldoende onmiddellijke begrijpelijkheid te bezitten, om zich „van zelf”, voordat er welk boekje ook algemeen ingevoerd was op de scholen, aanhang en uitbreiding te verschaffen.

§ 6. *Een kleine 20 jaar terug* heb ik mij ook al eens in een dergelijke positie als nu geplaatst gezien. Aangezocht door den Gouverneur-Generaal Fock om het zangonderwijs in de Javaansche scholen te bestudeeren en indien noodig te reorganiseeren, had ik reeds sterk het gevoel, dat het geen pas gaf als Westerling den Javanen Westersche methoden op te leggen. Bovendien was ik toen nog maar kort in het land, veel te kort om mij het recht aan te matigen in Javaansche aangelegenheden in te grijpen.

En toch zou dat, met een matige dosis betweterij en eenige ambtelijke pressie, gemakkelijk genoeg geweest zijn.

§ 7. *Hoe weinig ver de volgzzaamheid der Javanen echter gaat*, zoodra ambtelijke pressie achterwege blijft en er slechts te goeder trouw advies wordt gegeven, viel te observeeren bij de gëndingwedstrijd, in 1939 gehouden ter gelegenheid van het 200-jarig bestaan van den Sâlâschen Kraton. Die lag ongeveer 15 jaar na een muziekschrift-prijsvraag, in 1924 uitgeschreven door het Java-Instituut. De jury, waarin ik 15 jaar geleden ook zitting had, gaf als slotsom de raad, zich voor nieuwe notaties te houden aan het z.g. „ruitjes-schrift”, een notenschrift van Javaansche vinding, dat zich behoorlijk liet gebruiken om rhythmische moeilijkheden vast te leggen. Nu, in het voorjaar van 1939, zitting nemend in de jury voor genoemde gëndingwedstrijd in Sâlâ, had ik gelegenheid te observeeren, dat geen der inzenders het bedoelde „ruitjes-schrift” had toegepast. Alle inzenders gebruikten een cijferschrift, en wel één bepaald cijferschrift. Hierna (in § 44) zal ik nog nader op deze Sâlâ'se gënding-wedstrijd terugkomen.

Het feit op zichzelf, dat al de twaalf inzenders hetzelfde cijfersysteem in toepassing brachten, zij het dan ook in allerlei stadia ervan, trok voldoende de aandacht. Het was niet meer dan billijk, dat de mérites van dat schrift nader werden onderzocht.

De hierboven, in § 5, genoemde, door den Directeur van O. en E. in Februari 1938 ingestelde commissie voor de notatie van Javaanse zangwijzen heeft dit dan ook terdege

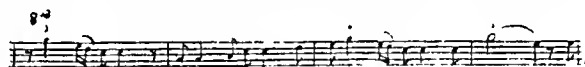
gedaan. Op grond van deze onderzoekingen en van uitvoerige besprekingen, gehouden voordat de jury voor de gëndingwedstrijd in Sâlâ bijeenkwam, heeft zij eenstemmig besloten den Directeur van O. en E. dat bepaalde, door de inzenders op de gëndingwedstrijd uitverkoren cijferschrift, het eenvoudigste en het meest verspreide, aan te bevelen om in te doen voeren bij het muziekonderwijs op de Javaansche scholen.

Ik heb mij voorgesteld om in deze verhandeling uitvoerig uiteen te zetten, waarop dit advies van de commissie berust. Daartoe zal ik eerst, na eenige voorbeelden van het gebruik van het schrift, een historisch overzicht geven over de ontwikkeling van het cijferschrift, dat de commissie heeft aanbevolen, waaruit zal blijken, hoe dit schrift zijn bruikbaarheid reeds gedurende lange jaren getoond heeft. Daarna zal ik de andere bestaande cijfersystemen bespreken om te doen uitkomen, waarin zij naar mijn meening achterstaan bij het gekozen cijferschrift.

§ 8. *Bedoeld cijfersysteem*, dat, naar men in het hieronder volgende historisch overzicht zien zal, zijn ontstaan en ontwikkeling gevonden heeft in de Sâlâsche Kapatihan, zullen we hier verder als „Kapatihan cijferschrift” aanduiden.

Bij wijze van voorloopige kennismaking geef ik hier eenige muzieknotaties in dit schrift. Daaruit zal blijken, dat allerlei rhythmische en metrische moeilijkheden er zeer voldoende in uitgedrukt kunnen worden.

Nemen we als eerste voorbeeld een eenvoudig wijsje, ontleend aan de groote monographie van den Heer Kunst, en Moepoe kembang geheeten: Op pag. 435 van deel II staat:

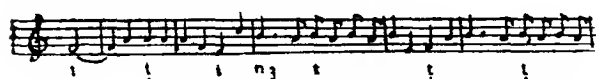
In het „Kapatihan cijferschrift” wordt dat:

05 3211 0 | 3 3 6 11 2 | 3 5 3211 3 | 5 . 3 3

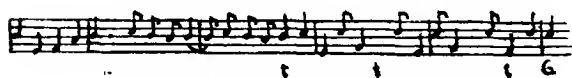
De lezer ziet het, het is kinderlijk eenvoudig. Als tweede voorbeeld volgt hier in transcriptie in bedoeld schrift een stukje uit de gënding Glëndëng, — hieronder nogmaals in de bijlagen ad (6) opgenomen in een overzicht van verschillende Javaansche notenschriften. Het daaronder voorkomende dubbelschrift, bekend onder den naam „Trappenschrift”, dat naast een lijngraphiek die de noten onderling verbindt, tevens cijfers bij die noten heeft staan, bezigt daartoe dezelfde cijfers als het „Kapatihan-schrift”.

Getranscribeerd is dit fragment eerst in het gewone Westersche notenschrift, ver-

volgens in het hier in beschouwing zijnde cijfernotensysteem, maar voorzien van maatstrepen, en met de achtsten-strepen zóó gebruikt, als het Westersche school-muziek-cijferschrift dat pleegt te doen, en gelijk ook de Javaansche cijferschriften op den duur hebben leeren doen *).

2. | 4 4 4 | 4 2 1 6 | 5 . 4 5 4 5 4 | 5 1 2 4 | 5 . 4 5 4 5 4 |

5 1 2 4 | 5 . 6 5 4 5 | . 6 5 4 5 6 | 1 6 2 6 1 6 2 6 1 6 | 5

Daar het gekozen fragment in Trappen-schrift tweemaal is getransscribeerd, d.w.z. niet alleen in het gewone Westersche notenschrift, maar ook in volledig verzorgd cijfermuziekschrift, kan men de geschiktheid daarvan om deze syncopische mengsels van „kwarten” en „achtsten” weer te geven, aan dit voorbeeld toetsen.

Voor de toetsing of het „Kepatihan-schrift” zich ook leent voor bruikbare notaties van sekara-geng, verwijs ik naar de bijl. (12).

Na nog gewezen te hebben op notaties van kinderliedjes van R. Kodrat (zie bijl. (15)), die goed geslaagd mogen heeten, meen ik voldoende duidelijk gemaakt te hebben, dat het Sâlâsche „Kepatihan-schrift” zeer goed bruikbaar en leesbaar is, in zijn meest ontwikkelde vorm.

Hoe dit cijfersysteem aan zijn huidigen vorm gekomen is, zal den lezer worden aangetoond in het hieronder volgend overzicht.

*) Bij de bovenstaande transcripties is, o.a., géén rekening gehouden met de stippels, c.q. aangebracht om het octaaf waarin een toon factisch of idealiter ligt, te determineren. Die stippels zijn zoo ongeveer boven de notenkoppen of naast de cijfers geplaatst. Maar het fragment is uit een typische gending sabetan. Practisch hoort men den cantus firmus dus, enorm sterk, door de saron's hameren, binnen hun een-octaafs-bestek. De aanduiding, hoe dat thema zou (hebben) kunnen worden ontvouwen door een rebab b.v., is dus werkelijk niet van zoo veel belang. Wat de „Pratélan” in ons m.s. vermeldt over de octaafniveau's van dezen bepaalden vorm van schrift is overigens, op zich zelf, wel interessant. De reeks van tonen of toetsen wordt in dien „Uitleg” met namen opgegeven als volgt: Barang alit, Nem, Limá, Pélok, Tengah, Goeloe, Penoennggoel. — Deze zeven trappen worden vóór aan den kwasi notenbalk stuk voor stuk nog eens nader aangewezen met een teeken. En wel aldus:

B 6 5 P T G P —
Tot nummers krijgen die vervolgens:

— 6 5 4 3 2 1 —
Maar nu is het curieuze, dat, althans volgens die

§ 9. Geschiedenis van „het Schrift der Commissie”, sinds circa 1903.

Het cijfernotenschrift, door de Commissie aanbevolen, en in zekeren zin tot het hare gemaakt, maar in geen deele ontworpen, heeft een geschiedenis, die omtrent 35 jaren terugreikt.

Omstreeks 1903 namelijk heeft de Heer J. Kats, thans oud-Inspecteur van het Onderwijs in de Inheemsche Talen, en steeds belangstellend in de Javaansche muziek, in den Kepatihan te Sâlâ een schrift leeren kennen, dat de kenmerkende eigenaardigheden van het bedoelde vertoonde.

Dat wil dus zeggen: Voor de tonen (toetsen) van het pélog-toongeslacht, in de richting van laag naar hoog, de reeks van cijfers: 1 2 3 4 5 6 7.

In sléndro echter de reeks: 1 2 3 5 6.

§ 10. M. Dēm. Warsâpradānggâ. 1906.

De betrouwbaarheid van des Heeren Kats' schatting blijkt uit het feit, dat er al uit 1906 een schriftelijke bron bekend is: een kleine collectie van gamelan-stukken, opgeteekend door den „nijâgâ”, Javaanschen orkestmuzikant, Warsâpradānggâ. Dit handschrift bevat alléén maar gending's staande in pélog-limá, — gelijk nogal eens meer voorkomt — vermoedelijk eenvoudig omdat de verzamelaar, uitgegaan om een véél omvattenden bundel te vergaren, nooit verder gekomen is dan de éérste van de traditioneele opeenvolging van Javaansche toonsoorten. Hoewel er tot nu toe dus géén notatie van hem bekend is in sléndro, en er dus niet is bewezen, dat op dat tijdstip ook de sléndro-vorm van het schrift in discussie al werd gebruikt, is het waarschijnlijk: Niemand heeft alsnog gevallen geconstateerd, dat een notator, kwasi uit principe,

„Pratélan”, het octaaf en zijn aanduiding niet, in overeenstemming met het cijfersysteem verspringt met de 1, de bem of penoennggoel, diepste toon van de demoeng, of de saron baroeng etc.

Er zou steeds worden versprongen met een 5 — En dus wordt . 6. 5. 4 3 2 1 — de becijfering van de demoeng. Want anders zouden de barang, nem en limá onderaan komen te liggen.

Waarom eigenlijk? Want de limá komt niet voor als laagsten toon van welk belangrijk instrument ook. En bovendien kan alleen in pélog — barang de limá als „grondtoon” worden beschouwd, zoo men dat wil. Overigens is het nog wel de vraag of de praktijk van dezen vorm van schrift die theorieën bevestigt. Niet lang na het begin van het fragment immers vindt men de volgende reeks van cijfers: 4. 2. 1. 6 5 4 5 4 (enz.) En dan zou volgens die opgaven er dus tusschen die 1. en die 6 een sprong moeten zijn naar beneden over (meer dan) een octaaf heen. En die, fraaie, slingerslagen-heen-en-weer tusschen de 5 en de 4 zouden een uitslag moeten vertoonen niet van een secunde maar van een septime. Beide veronderstellingen hebben weinig waarschijnlijk.

maar één van de twee helften van dit ongelijke paar toepaste. Wel kan het zijn, dat de pélog-vorm in zoo verre ouder is, dat de — onbekende — ontwerper van dezen vorm is uitgegaan.

Wat de richting en de reeks van tonen en cijfers betreft, staat er bij Warsâpradâng-gâ heel nuchter geschreven: „In de gending's volgen de notencijfers gewoon de toetsen van de saron of demoeng te beginnen bij den diepsten (laagsten): Cijfer 1 beduidt den diepsten toets, cijfer 2, die er op volgt”, enz.

Een fragment uit den besproken bundel is te vinden bij (1), onder de bijl.

§ 11. De Westersche componenten in dit schrift.

In zijn soort modern lijkt, dat er Westersche herhalingsteekens worden geschreven („hèrgaleng!”), die later een tijdlang vervangen zullen raken door gecompliceerdere aanduidingen. Vluiggere (kortere) noten („achtsten” tusschen „kwarten”) worden aangewezen door een doorlopenden streep onder de bedoelde noten.

Ofschoon men dien er bóven zou verwachten, schijnt ook vooral dit detail te bewijzen, dat het schrift ontstaan is onder invloed van het Westersche school-notencijferschrift. Dit detail immers kan moeilijk spontaan opnieuw zijn uitgevonden.

Maar archaisch, en een bewijs, dat de invloed van genoemd schoolschrift maar gering kan zijn geweest, is de manier waarop die „achtsten” streep wordt toegepast. Trouwens bij diepere beïnvloeding waren toen ook de maatstrepen wel mee overgenomen.

Maar in principe beduidt een groep van drie cijfers boven zoo'n streep, dat er twee noten kort zijn. Bij b.v. zeven zijn het er zes; de láátste is factisch altijd al weer gewoon lang. Deze Javaansche opvatting is goed verdedigbaar (zie (2) bijl.): Twee „achtsten” náást elkaar tusschen „kwarten” in, geven immers een groepje van drie noten met kortere afstanden dan de gewone. Die opvatting heerscht ook in sommige oudere Javaansche schriften, en ze heeft verschrikkelijke verwarring gesticht in oude transscripties naar Javaansche noteeringen. Bijwijze van een nieuwigheid(?), elders niet voorkomend, wordt er in dezen variant wel een apart teekentje gebruikt, speciaal aanduidend, dat zoo'n láátste noot boven een streep weer lang is; maar dan in hoofdzaak alléén om een enkele „kwart” tusschen twee „achtsten” in te signaleren.

§ 12. Djakoeb en Wignjaroemeksâ. 1913.

Het tweede geschriftje waarin van het bestaan van onze notencijfers blijkt, is al dadelijk een gedrukt boekje, en wel een geredigeerd

door de Sâlâsche nijâgâ's, hierboven genoemd. (Zie ook (3) Bijl.).

In sommige opzichten vertoont het schrift in het boekje, van 1913, oudere trekken, dan in het m.s., van 1906! — Misschien dus dat Dj. & W. hebben teruggегреpen naar een voorbeeld van vóór 1906.

Zij kennen namelijk niet de stippen (of streepjes) onder of boven de cijfers, ter aanwijzing, dat een noot een octaaf lager of hooger ligt, (of gedacht moet worden), dan de gewone, gemiddelde, ligging. Ook wordt het feit, dat er langere noten tusschen de normale inliggen, aangegeven op een eigenaardige manier, kwasi dubbel, wat wel ouderwetsch zijn zal: Achter een te verlengen noot komen er n.l. even veel punten („pin”) te staan, als de noot eenheden, (zeg nu „kwarten”) langer is dan één eenheid. Maar die verlengingspunten hebben bovendien een tweemaal zoo grooten afstand als dien tusschen de normale notenteekens, cijfers. (Zie (3) Bijl.).

De onregelmatigheid, dat de hooge barang 7 genummerd wordt, en niet 1, wat oplevert naast elkander, voor de barang's en voor de goeloe's (of ook nem's) de octaven 1 - 7, en 2 - 2 (6 - 6), is werkelijk van belang. Immers maakt ze het waarschijnlijk, dan in sléndro die 7 een element is, overgenomen uit de pélog-becijfering. En dat dus de ontwerper van ons schrift inderdaad is begonnen van den pélog-kant. (Zie eerder; ad 10.) Want wie hem willen laten uitgaan van sléndro, zouden er toe kunnen komen, eenvoudig te gelooven, dat hij de hééle becijfering van een Westerschen voorlichter overgenomen had. Die zou immers, den sléndro-toonladder ten naaste bij noteerend in school-notencijfers, allicht óók schrijven: 1 2 3 5 6 (1)

Maar hoe kan nu de vondst van het onderhavige schrift zijn verlopen? — Het uittreksel uit den Javaanschen tekst (Bijl. 3) is niet zonder opzet in een zoo uitvoerige vertaling gegeven. Het verschaft er een goed denkbeeld van, welken stijl van redeneeren men in zaken als deze mag verwachten van een echt ouderwetsch Javaan (en dan nog wel vijfentwintig of vijfendertig jaar geleden).

Hier wetenschappelijkheid te verwachten, ware, indien niet onredelijk, dan toch stellig onjuist.

§ 13. Twistpunten op psychologisch gebied.

De, later lichterlaaie brandende, vraag, of het goed-inheemsche gevoel, of inzicht, met zich brengt, het rijk, den weg der tonen primair te beschouwen van onder op, danwel van boven néér, kondigt zich curieus aan in den aanhef van het weergegeven gedeelte.

Maar wat de uitvinding van het schrift betreft, het mag denkbaar heeten, dat de ontwerper, na te hebben kennis gekregen aan het Westersch cijfermuziekschrift, allereerst is getroffen door het feit dat het met zeven cijfers werkt, evenveel dus als het aantal toetsen, en toontrappen, waar de Javaansche pélog-slentem over beschikt.

Vervolgens zou hij, die cijfers van 1 tot en met 7 toepassende, bijwijze van nummering, op die toetsen, in tweede instantie kunnen zijn verrast, dat daarbij het cijfer 5 op den toets van den „vijf” (limã of gangsal) geheeten toon, en het cijfer 6 op den „zès” (nem) geheetenen belandde. En dit laatste feit—dit zuivere „toeval”, gelijk de Heer Ki Adjar Déwántará het schijnt te hebben genoemd, — zou hij dan, ook volgens opvatting van den laatstbedoelde, tot uitgangspunt van zijn cijfer hebben gemaakt.

Naar de opvatting der Commissie, zou daarmede het stelsel allermint veroordeeld wezen; immers heeft het er recht op te worden beschouwd als een historisch gegroeid verschijnsel; beoordeeling qua wetenschappelijke structuur, ware, naar reeds werd te kennen gegeven, ten eenen male verkeerd.

Wat dat samenvallen van toonnamen en toetscijfers betreft, door de auteurs van ons boekje wordt het noemen van die twee tonen naar de rangplaats der toetsen, zonder veel nadruk, als een (kwasi)historisch feit geponeerd. Voor den feitelijken gang van zaken bewijst dat niets, maar het bewijst wel, dat een dergelijke samenhang hun iets redelijks toescheen.

De vraag, of de toon-namen, die met telwoorden samenvallen, alléén als „naam” moeten worden opgevat, ofwel óók nog ordenende kracht bezitten, behoeft zich vóór het ontstaan der cijferschriften, aan den Inheemschen musicus in het geheel niet voorgedaan te hebben.

En in geen geval betaamt het den Westerschen onderzoeker — zoo lang hij er aanspraak op maakt, te streven naar een juist begrip van zijn eigen positie te midden van het volk van dit land, — in geen geval past het hem, dergelijke vraagstukken af te doen met vrijmoedige verzekeringen of beweringen. Op het gebied der Inheemsche psychologie komt de Westerling, voorzichtig en bescheiden, toch al niet verder dan waarschijnlijkheden, plausibiliteiten, denkbaarheden.

Bovendien zullen, op het concrete punt, de reacties onder de Inheemsche muzikanten en muziekkenners wellicht ten zeerste uiteenloopen. In hoeverre zal, wanneer ze zich eenmaal bewust geworden zijn, dat de telwoordnamen van sommige Javaansche tonen in overéénstemming met de tooncijfers kunnen zijn, maar er ook

mee in conflict, dat conflict dermate als iets onaangenaams worden gevoeld, dat men tracht er aan te ontkomen?

§ 14. De Heeren Poerbâ en Ki Adjar b. v. hebben daaromtrent een tegenovergesteld standpunt.

Bij Ki Adjar Déwántará, wiens stelsel van tooncijfers een dergelijke discrepantie onvermijdelijk maakt, is dit blijkbaar niet het geval. Ook zal duidelijk zijn, dat ingeval ergens een reeks van toonnamen in gebruik is, geenerlei scrupules zich zullen kunnen ontwikkelen op dit gebied, als daar kriskras zonder orde óf richting telwoorden zijn door gemengd.

Maar elders kan dat zeer wél het geval zijn. En zoo kàn toch de min-of-meer bewuste waardéering voor het samenvallen van nummer en naam een der factoren zijn geworden, die het hier besproken schrift aan zijn wijde verbreiding hebben geholpen.

Jammer genoeg werd het jongste onderhoud, dat ik te Batavia had met dan bekenden liefhebber en kenner der Javaansche muziek, den Heer Rd. Ng. Dr. L. Poerbâtjarákâ juist onderbroken, nadat deze mij had gevraagd: „Vindt U het óók zoo'n onzin, de cijfers van sléndro niet te schrijven als 1, 2, 3, 5, 6??” Zoodat de, dezen Javaanschen kenner terzake mouveerende, motieven voor mij verborgen zijn gebleven. Het is trouwens niet onmogelijk, dat de Heer Poerbâ, of tenminste zijn broeder Kodrat, óók een erkend Javaansch muziekkenner, al vroeg aan ons schrift is annex geweest.

§ 15. Regent Wreksâdiningrat Sr. † ± 1913.

Wie ook niet mag ongenoemd blijven bij de vraag van de ontwikkeling van het schrift, is Rd. M. T. Wreksâdiningrat Senior, althans één der ouderen van dien naam, — want, ambtelijk hoorende bij de functie van wedânâ kalang, zal die zeker al gedragen zijn door eerdere.

Maar hier werd senior geschreven, omdat er niet werd bedoeld op den regent van dien naam, dien ietwat oudere Sâlâërs zeker nog wel hebben ontmoet, en die zich verheugde in zekere bekendheid als componist van muziekstukken voor Westersch orkest.

Bedoeld is hier diens vader. Van deze wordt ook vermeld, dat hij van Westersche muziek niet onkundig was, maar hij was vooral toch bekend als kenner der Javaansche. Als zoon van Rd. Ad. Sâsrânagârâ, den Rijksbestuurder van Pakoe Boewânâ IX, behoorde hij zelf tot den kring van Rijksbestuurder Sâsrâdiningrat (den vader van den momenteel juist afgetreden). Hij zou

dus bij de ontwikkeling van het vermoedelijk in die kringen ontstane schrift zeer wel actief betrokken kunnen zijn geweest. En toen ik op zeker moment zijn zoon en naamgenoot om inlichtingen vroeg over de boekjes van *Djak. & Wignjá*, — alweer een onderhoud dat werd onderbroken!, — kreeg ik ten antwoord, (het klonk meer kernachtig dan parlementair): „Gestolen van Papa!”. Maar ofschoon van dat oogenblik af dus met den kans rekenende, dat die oudere *Wreksådiningrat* de uitvinder van het schrift was, geloof ik toch, dat die kans niet mag worden overschat. Want op momenten dat men dan zijn naam verwachten zou te zien opduiken, ontbreekt die juist. Met name dáár, waar er sprake is van het later te bespreken *Santiswârâ*-schrift. Zie ook (4) Bijl.

§ 16. *Djak. en Wignjá. 1919, (1913).*

Kan het éérste boekje van *Djak. & Wignjá*, door „Volkslectuur” in 1913 gepubliceerd, maar niet door de auteurs gedateerd, per slot ook al een aantal jaren eerder zijn voltooid geweest, voor hun tweede staat iets dergelijks vast. Zie (5) Bijl. Ze verklaren er dat vorige boekje, „Over den Gamelan”, onvolledig, onvoldoende in. Want er had nog niemand de moeite genomen en een collectie notaties vervaardigd. Feitelijk was dit onjuist: er was er alleen nog maar geen gedrukt. Maar dit gebeurde dan bij deze gelegenheid.

Het schrift vertegenwoordigt hier duidelijk een ietwat later stadium dan die ééne gending, als voorbeeld in dat oudste boekje opgenomen. Uit de lijst van „namen der tonen”, — namelijk die van *sléndro*, — andere dan *sléndro*-stukken komen er niet voor in den bundel — blijkt, dat ook nu het octaaf tusschen de twee tonen *barang* heet te moeten worden weergegeven door de twee cijfers: 1 — 7, en daarentegen dat tusschen de twee nem's door 6 — 6. Maar factisch zijn de schrijvers nu goed bekend met de kracht van de punten onder of boven een cijfer. Ze gebruiken het heele lage octaaf, tot-en-met 1, en de hoge tonen tot inclus 3. Maar wat de *barang*s aangaat, voor de hoge schrijven ze, al naar het in het verband beter uitkomt, even-goed 1 als 7, en voor de lage, (resp. middelste) even-goed 7 als 1.

§ 17. *Het schrift faalt hier in zijn ouden vorm.*

Zonder dat ze er nader over spreken, beperken de auteurs zich in dit boekje niet meer tot den enkelen, den „achtsten”-streep onder een groep of groepje van noten, doch gebruiken er nu ook wel twee onder elkaar. Meestal

in den vorm, dat er kwasi een kleinere, horizontale vierkante-haak binnen een anderen, grooteren ingeschakeld wordt. Tot werkelijk goed omschreven dubbele, anders gezegd „zestienden”-strepen, komt het zodoende niet. En ook in de hanteering van den enkelen, van den „achtsten”-streep blijft er veel onzekers.

Maar met name de gending's die zulke, waarlijk niet geringe, eischen stellen en een *cantus firmus* hebben, die zich een metrische detaillering veroorlooft tot in „zestienden” toe, zijn in deze notering van *Djak. & Wignjá*, meestal niet volledig ontcijferbaar. Aan het schrift zoo als het toen was, zijn er op dat moment blijkbaar te groote eischen gesteld. Hieraan te voldoen zou het pas leeren door een hernieuwd contact met zijn Westersche voorbeeld of aanleiding. Daarop zal hier nog dienen te worden teruggekomen.

§ 18. *Een dubbel schrift duikt op.*

Niemand heeft ooit ontkend, dat een muziekschrift, dat, gelijk het gewone Westersche, van de erin genoteerde melodieën en thema's a.h.w. een graphiek geeft, zeer positieve eigenschappen heeft. Maar daar staat ontegenzeggelijk tegenover de overtuiging van zeer veel Javanen, dat het moeilijk is, cijfers gemakkelijker lezen. Pogingen om de voordeelen van de beide systemen te combineeren zijn dus best begrijpelijk. Ze komen dan-ook vroeg voor, zulke dubbele schriften. Het oudst bekende is het z. g. *Oude Pakoealamansche Schrift*. Het combineert zijn om-zoo-te-zeggen graphische lijn echter niet met een cijfersysteem maar met tot één Javaanschen letter afgekorte notennamen. Maar dat maakt in principe niet zoo bijster veel verschil. Metrisch voldoende concies was dit schrift nog niet. (Zie (6) Bijl.)

Dit laatste is wel het geval met een wat later schrift, door sommigen wel het *Trappenschrift* genoemd, en dat tegen 1910 het eerst is aangetroffen. Het andere was van vóór 1887. Ondanks zijn veel grootere ingewikkeldheid kan dit nieuwere best onmiddellijk samenhangen met dat oudere. Wat zijn observatie betreft, het was de Heer J. Kats, die er op opmerkzaam gemaakt werd door een der Heeren uit de bekende familie *Kiliaan*. een broeder van den lexikograaf en grammaticus, zelf groot liefhebber van Javaansche muziek. Het gold voor uitgevonden door een Javanen.

Denkt men zich van dit schrift de steile trappen- of wolkenkrabber-beweging, (en de bonte trom-notatie) weggenomen, alles op één lijn geplaatst, dan houdt men een, nog als zoodanig afleesbaar cijfermuziekschrift over,

van, praktisch, dezelfde geaardheid als de hierboven besprokene. (Zie verder ad 8).

Er waren weer alléén gending's in pélog paṭet limā, (zie hooger, ad 10). Over bijzonderheden van de benummering der andere toonsoorten zijn dus geen gegevens bekend. Maar in de genoemde is het merkwaardige, dat de toon barang niet het nummer 7 krijgt, maar geheel zonder nummer wordt gelaten, (wat mogelijk is doordat de onderscheiden toontrappen zoowel een notenkop, een dikke stip, als eventueel een cijfer krijgen). De trap of toets pélog krijgt gewoon een 4—.

§ 19. *Metrische moeilijkheden correct weergegeven.*

Naar zooëven reeds werd aangeduid, is de ontwerper van dezen vorm van schrift er, — zij het ook op een tamelijk ingewikkelde manier, — in geslaagd rhythmische of metrische onduidelijkheden te vermijden, óók als de situatie in dit opzicht volstrekt niet gemakkelijk was om zuiver te realiseeren.

§ 20. *Verbreiding van het cijferschrift. De Mangkoenegaran. 1914(?) ; 1925(?) ; 1939.*

Hoe het cijferschrift, hier en nu in geding, zich precies heeft verspreid, valt niet na te gaan. Aanvankelijk allicht vooral door iets als „direct contact”. Andere groepen van nijāgā's, in de eerste plaats te Sālā, maar buiten de Kapatihan aldaar, zullen het in het collegiaal verkeer hebben leeren kennen. Vermoedelijk dan het eerst die uit den Kraton, maar ook al gauw sommigen in den Mangkoenegaran. Want het komt wel voor, dat een Javaansch muzikant, — eventueel onder twee verschillende (ambts-) namen — en in den Kraton en in de Astana wordt geëmployeerd, bijvoorbeeld.

Indertijd, — en dan allicht in het verheffingsjaar, 1914 zelf, — zijn er exemplaren gedrukt op losse blaadjes van een feestlied, gezongen ter opluistering der verheffing van Z. H., den huidige Mangkoenegarā; en die gaven niet alleen den tekst, maar ook de koormelodie. Toonsfeer: pélog l. bem; toonsoort (als we ons niet vergissen): pélog p. limā. Schrift: het hier besprokene.

Daarom hoeft dat schrift er nog niet snel verder ingang te hebben gevonden. Het is, — meen ik — niet vóór circa 1925 geweest, dat mij uit de Astana het verzoek bereikte een bepaalde sléndro-gending in dat schrift over te brengen. („Anjar Katon”; paṭet 9) Men bleek daar alleen den baloenganing gending (cantus firmus) in notatie van te bezitten, maar in een ander cijferschrift. Namelijk in dat van R. Bg. Soelardi; dat is te zeggen in diens eerste notatie-

systeem; waarover later meer. Maar men wilde nu gaarne c. f., en koormelodie in het andere, zeggen we „gewone” of „kepatihan” systeem hebben. Thans wordt in de M.N. an het schrift deugdelijk gebruikt! (Zie (7) Bijl.!)

§ 21. *Prijsvraag muziekschriften 1923.*

Gelegenheid om a. h. w. een „steekproef”, of liever een momenteele dwarscoupe te nemen van den feitelijken stand van zaken met de muziekschriften, bood een prijsvraag, door het Java-Instituut uitgeschreven in December 1921. De uitslag is gepubliceerd in Januari 1924. (Zie (8) Bijl.!)

§ 22. *Cijfers en meerstemmigheid.*

Werkelijk doel was het uitlokken der creatie van een schrift, geschikt om Javaansche muziek te noteeren in partituur. Dus hadden cijferschriften eigenlijk heelemaal niet aan het bod mogen komen. Want die zijn uiteraard voor méérstemmige muziek maar weinig geschikt.

Twéé lijnen, onderling nauw verwant, b.v. Javaansche zangmelodie en kernthema, dat is zeer wel mogelijk; maar verder zal niemand gauw gaan.

(D.w.z., in het Westersche cijfermuziekschrift ziet men soms, een enkelen keer, bijvoorbeeld een driestemmig schoolkoorliedje genoteerd. Hier in het land gebruikt men het weleens voor het opschrijven van een vierstemmig gezette koraalmelodie. Maar dat wordt alleen mogelijk gemaakt door de geringe rhythmische bewogenheid, en de conventioneelheid in harmonisch opzicht van deze muziek.

De (gematigd) heterophone polyphonie van Javaansche orkestmuziek zou, aldus genoteerd, al-gauw onleesbaar worden.)

Hoe dit zij, uit maar drie of vier van de inzendingen bleek begrip van hetgeen er eigenlijk werd gewenscht.

De reeds enkele malen genoemde R d. (Bg.) Soelardi (Hardjäsodjānā) had een heroïsche poging gedaan, zoo niet een werkelijke partituur te schrijven, dan toch een notatie van al de onderscheiden gamelanstemmen, elk naar zijn eigen aard, te bewerkstelligen, en daartoe een geheel nieuw systeem van cijferschrift ontworpen. Beter gezegd een geheele schoof of bundel van cijferschriften.

In drie van de inzendingen was het normale Westersche systeem van noten-muziekschrift toegepast. Hetzij feitelijk ongewijzigd, hetzij met een gewijzigde beteekenis van notenbalken en -lijnen.

§ 23. *Djatiswārā en Lebḍāpradānggā, 1923.*

Onder de ongewijzigde waren de partituren

van de Heeren *Lebdâpradanggâ* en *Djatiswârâ*. (Zie (4) en (8) en (9) der Bijl!). Maar die blijken het, nu verder „Kepatihan“-schrift te noemen, cijfersysteem ook te kennen. Ze maken er hier echter maar een zeer ondergeschikt gebruik van. D.w.z. alleen daar in hun, uitvoerige, theoretische beschouwingen, waar een aanduiding van maat of tempo (*irâmâ*) overbodig is.

Dat is al. Want van de drie overige inzendingen, die niets geven dan *cantus firmi*, is er niet een, die het Kepatihan-cijferschrift kiest, terwijl dat toch even-goed mogelijk geweest ware als het Javaansche z.g. Ruitjes-noten-schrift te gebruiken, gelijk twee deden, of, gelijk de laatste, een eigen-en-nieuw-gemaakt schrift te bezigen, waarin de toontrappen worden aangeduid niet door cijfers maar door telkens één enkele, den toonnaam afkortenden letter. Dus door zijn voornaam, de „porna-ming laras“, zooals ook die gewone cijfers ter aanduiding van een toontrap door *Lebdâpradanggâ* en *Djatiswârâ* uitdrukkelijk worden genoemd.

§ 24. *Djatiswârâ en Lebdâpradanggâ c.s., 1924.*

Uit de zooëven weergegeven observaties bij dien muziekschriftwedstrijd mag men dus concludeeren, dat op dat tijdstip het in 1919 gedrukte boekje van *Djak. en Wignjâ*, — het is, meen ik, wel snel uitverkocht geraakt, maar niet herdrukt, — nog niet den tijd gehad had om „door te werken“. Want dat het, als éérste gedrukte boekje met een verzameling van gamelan-thema's, genoteerd in het Kepatihan-cijferschrift een decideerende impuls kan hebben gegeven, (zie hier-voor, ad 16), is wel uiterst waarschijnlijk.

Maar hoe dit zij, na den druk van hun tweede boekje heeft het niet lang meer geduurd of anderen namen den taak van hen over. En wel de Heeren *Djati & Lebdâ*, de reeds genoemde winners van een IIde prijs bij den wedstrijd van 1923. Bleken ze op dat tijdstip of geen juiste voorstelling ervan te hebben, waar het Kepatihan-schrift zich, goed gebruikt, in metrisch-rhythmisch opzicht toe bekwaam toont, of daar toen geen aandacht aan te besteden, kort daarop hebben ze zich de vermogens van dat cijferschrift deugdelijk gerealiseerd.

Samenwerkend met nog twee beambten uit Soerakartasche Hof-sfeeren, de Heeren *Soetâsoekarjâ* en *Atmâmaridawâ*, werden ze namelijk auteur van een gamelan-leerboekje in twee deeltjes. (Zie (10) Bijl.). Dat er daarin, theoretisch althans, met het exploiteeren van de capaciteiten van het schrift nogal heel ver wordt gegaan, — namelijk tot-en-met „twee-en-derdigsten“-sextolen, zal echter stellig

niet het werk van die nieuwe medewerkers zijn. De Heer *Lebdâpradanggâ*, als „kapelmeester“-op-z'n-westersch voordien natuurlijk vooral bedreven in het lezen van het gewone Westersche noten-schrift, zal zich pas later hebben duidelijk gemaakt, dat het Westersche cijfer-muziekschrift, — en c.q. het Kepatihan-schrift dus óók, — rhythmisch het zèlfde kunnen presteeren als dat notenschrift. Wel te verstaan: in beginsel!

§ 25. *Kendang-notatie.*

Wat de praktijk aangaat wordt er in het eerste deeltje van dit kleine leerboek niet verder gegaan dan het gebruik van „achtsten“-strepen. In het tweede niet verder dan „zestienden“. En dat dan nog wel eigenlijk alleen ten behoeve van het noteeren der tromstem.

Er waren al eerder pogingen gedaan om kendangpartijen te noteeren. De eerste, voor-zoover bekend, kan men aantreffen in het boekje uit 1913 van *Djakoeb & Wignjâ*. (Zie hiervóór; ad 12.) Die onderscheiden nog pas vier of vijf verschillende tromklanken, en geven niet meer dan één tromslag per teltijd weer. Resultaat dus een armoedig schema. De polychromie van dat *Trappenschrift* (zie hiervoor ad 22), — maar drie tromgeluiden, en een slag per normale themanoot — geeft een nog geringer resultaat.

En zoo is het tweede deel van dit gamelanschooltje, met zijn twaalf tromklanken en zijn vier of drie kendangslagen („zestienden“ en „achtsten“) per teltijd, daar tegenover wel zeer in het voordeel.

§ 26. *Overwinning van metrische moeilijkheden. 1925.*

Ieder der verschillende tromklanken wordt door een eigen symbool, uit één of uit twee letters bestaande, weergegeven. Waren het er stéeds twee geweest, dan had het aspect der kendang-partij zeker aan rust gewonnen. Die klanksymbolen staan op twee verschillende niveau's, al naarmate ze links of rechts worden geslagen. Het schrift behandelt ze overigens gehéél zooals het de cijfersymbolen voor de (gezongen of gehamerde) tonen met vaste toonhoogte doet. Ter beoordeeling van de rhythmisch-metrische bruikbaarheid van een schrift is het geheel onverschillig of er cijfers worden geschreven dan wel letters. Dat de capaciteiten i.c. van het Kepatihanschrift aanzienlijk zijn, kan men dus ook uit z'n trompartijen gewaarworden. (zie (10) Bijl.!).

§ 27. *Djatiswârâ c.s., en de notatie van vocale Javaansche muziek (vóór 1930). Soetâsoekarjâ.*

In hun boekje van 1925 hebben de Heeren

Djatiswârâ enz., door het introduceeren van teekens voor triolen e.d. wel vóórbereid, maar zijn ze niet toegekomen aan het vastleggen van zangwijzen e.d.. Waarvoor trouwens ook een gamelanleerschooltje niet de juiste plaats was.

Maar lang hebben ze er in ieder geval niet mee gewacht. Zou men, naar hier reeds is medegedeeld (zie (7) Bijl.!), in de Mangkoe-negaran, een wajang-poerwâ-lakon in pakem-vorm vastleggende (nu onlangs, dus ca. 15 jaar later), alléén de gamelan-thema's noteeren, — en voor het opschrijven van die sléndro-muziek het gewone, Kapatihan-cijferschrift kiezen, — de copie van een wajang-gedog-lakon in pakem-vorm, die we mochten raadplegen, is voor afschrift gedateerd op 1930. Het opstellen zelf, door den Heer Soetâsoekarjâ, en de controle door zijn medewerkers, zal dus allicht een of enkele jaren eerder zijn geschied. Maar deze drie musici uit de Soerâkartâsche Kapatihan en Kraton — voor het fixeeren der bijbehorende pélog-muziek ook het gewone cijferschrift gebruikende — hebben daarbij de zangwijzen geenszins achterwege gelaten. (Zie (11) Bijl.!).

En zoo, — eens te meer, — de praktische bruikbaarheid van dat schrift bewezen.

De Heeren in kwestie hebben met de muziek-notaties in deze Pakem voortreffelijk werk gedaan. Alleen heb ik iets tegen de (vele) triolen daarin. Ik geloof, — naar ik elders reeds eerder gezegd heb — eigenlijk niet aan hun reële bestaan. Maar mijn ongelooft vindt niet alleen geen steun bij dit groepje van toonkundige Javanen, maar óók niet bij Mevr. Hofland, noch bij den Heer Kunst. Alleen de Heer Walter Spies wil er óók niet aan gelooven. En dan, dat is waar, bij den ouden Winter zal men nergens een trioel vinden; en evenmin, naar nu blijkt, bij het groepje Javaansche muzikanten, dat zich groepeerde om den Heer Atmâsoemartâ, en geprotegeerd wordt door Pangéran Praboewinâtâ.

§ 28 B.K.P.A. Praboewinâtâ c.s. en het schrift. ± 1935.

Over hen het volgende: de vereeniging van Javaansche muziekliefhebbers, die het gamelanspel beoefent in de dalem van genoemden prins, bestaat al sedert 1934 of eerder, en is (pagoejoeban) Mardilagoe geheeten. Ze legt zich vooral ook toe op de nieuwe Javaansche composities van den pangéran en wel meer speciaal ook op hun verbreiding door de radio.

Wanneer de vereeniging in 1936 een bundeltje nieuwe eenvoudige zangwijzen van haar protector wil uitgeven, gebruikt ook zij weer het Kapatihan-cijferschrift. In een uiterst een-

voudigen vorm: Géén maatstrepen, en géén teekens om de lengte der tonen aan te geven. Alléén wat apostrophen bijwijze van caesuur-teekens tusschen de notencijfers. Waarmee de wijs echter toch vrijwel is bepaald. (Zie (12) Bijl.!) — In hetzelfde jaar een bundeltje van de gewoonste gending(thema)s uitgevend, nu de maat- en ook wat „achtsten“-strepen wél toepassend, prijzen ze het gewone cijferschrift als wel-geordend (panatanipoen loewes), gemakkelijk (gampil) bij het spelen of zingen, en als algemeen gangbaar (oemoem); — welke laatste kwalificatie verder, in verschillende woorden, nog herhaaldelijk zal weerkeren. — Een jaar later komt dan de Heer Stm (dus stafmuzikant) Atmâsoemartâ met zijn verdienstelijk leerboekje voor den Javaanschen schoolzang, en tevens voor de kennis van het Kapatihan-cijfermuziekschrift in zijn uitgegroeiden vorm. En men mag wel aannemen, dat deze stafmuzikant, Javaansch muzikkenner, maar met ervaring in het gebruik van Westersche muzieknotaties, inzake het gebruik van het cijferschrift in dat Praboewinâtâsche „Mardilagoe“ op een dergelijke manier heeft leiding gegeven, als enkele jaren eerder de kapelmeester Djatiswârâ bij de uitgaafjes van het Museum Radyâ-poestakâ.

§ 29. Lagoe Djawi, 1935-1940.

Maar het zooëven genoemde leerboekje reageert zelf al weer op het verdienstelijkste werk, dat dat groepje van „Mardilagoe“, wat betreft uitgaven heeft ondernomen. Een verzameling in vervolgen van genoteerde kinderliedjes, „grootte“-en „kleine“-zangwijzen, en gamelan-thema's plus koormelodie. Daarvan is momenteel al het vijfde deeltje ter perse, terwijl het éérste voor een herdruk wordt gereed gemaakt. Maar het genoemde schoolboekje, of juist gezegd die handleiding voor Javaansche onderwijzers, maakt speciaal gebruik van het materiaal uit het tweede en derde deeltje van „Lagoe Djawi“.

§ 30 Notaties zonder maatstrepen.

Want terwijl men de notaties daàrin, en in het vijfde deeltje van „Lagoe Djawi“ werkelijk voortreffelijk mag noemen, — éven goed als in de wajang-gedog-pakem van den Heer Soetâsoekarjâ (c. s.?), — gebruikt het éérste deeltje het Kapatihan-cijfersysteem op een véél primitievere manier. Speciaal de noteeringen voor onbegeleiden zang als solo-inleiding voor een orkeststuk (bâwâ sekar), met tot wel acht of negen, niet, of bijna niet nader gegroepeerde, cijfers boven één syllabe, — en zonder maatstrepen — is stellig niet ontcijferbaar in eenigszins strikten zin. Ook de koorzang-

partijen in dit eerste deeltje missen nog maatstrepes. Ze zijn alshetware vervangen door een reeks van groote stippen, vette punten, die bijwijze van een kralenketting den zangtekst begeleiden, en de momenten markeeren van wat men tellen of slagen noemt. Daaraan heeft de indeeling van de cijfers voor de melodische voortschrijding houvast. Maar gehéél concies wordt de fixatie van de rhythmische elementen toch niet. Men ziet zich gedwongen, vrij willekeurig bepaalde conventies voor het aflezen van zekere groepen te veronderstellen.

Maar de auteurs schijnen zich de ontstane onduidelijkheden, c.q. zelfs volstreckte onleesbaarheden al gauw bewust te zijn geworden. Een jaar later, in hun tweede deeltje, zijn die uit den weg geruimd. Er is intusschen tot hun werkgemeenschap van nijágá's en muzikanten nog een (vermoedelijk Katholiek) onderwijzer toegetreden, — wat natuurlijk niet bewijst,

dat deze het inzicht in de mankementen van het oudere stadium heeft aangebracht. In ieder-geval blijkt het jaar dáárna, in zijn kleine „methode” voor Javaansch muziekonderwijs, de Heer A t m á s o e m a r t á de moeilijkheden zelf zeer deugdelijk te hebben overdacht. Hij levert daar een — zeer juist — betoog voor de noodzakelijkheid óók in de „groote”-tembang's maatstrepes te schrijven, óndanks alle vrijheden, die dit genre aan den zanger laat, en ook laten móét. Inmiddels is in deze bundels ook de, met de verdeeling in maten verband houdende vraag, hoe men, speciaal nu in de tembang's, moet handelen met het afbreken van de regels, tot een goede oplossing gebracht.

Die vraag, — trouwens óók van groot belang voor de kinderliedjes, zal nog nader worden besproken. (Zie (13) Bijl. !)

Wordt vervolgd.

BIJLAGEN.

(1) [Bij § 10.] Fragment notatie door Warsâpradànggâ, 1906.

Mus. Sriwedari Soerâkartâ, Boekenlijst No. 221; Ms. No. 149 vereen. Radyâ-Poestâkâ. IIIde gongsnode der gending „Dârâdasih”, pélog pačet gangsal.

In het origineel (?) staat onder een noot van het lager octaaf niet een stip, maar óók een (kort) stréépje, hetgeen nog weleens verwarring wil opleveren. (Ook een stréépje bóven die in het hóóger octaaf.) — Ook is alles genoteerd achter elkander door; niet, zooals hier, de regel afgebroken na een kenongsnode.

3 5 6 + 3 5 6 + 3 5 6 5 4 2 1 6 6 , , 2 1 5 3 , 3 3 , 3 3 5 6 + 6 2 1 + 6 2 1 + 6 2 1 5 3
 . . . . .
 , , , , 3 3 5 6 + 6 2 1 + 6 2 1 + 6 2 1 5 4 2 4 . 2 4 5 4 2 1 7 7 , , 5 6 7 6
 . . . . .

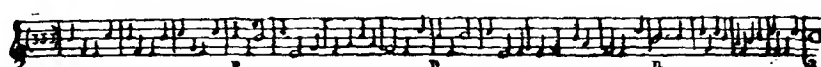

(2) [Bij § 11.] J. S. & A. Brandts Buys-van Zijp „Javaansche gending's bij Land en bij Seelig”. Zie „Djâwâ”, XVIII, 196. — „Land's transscripties van gending's”. Zie „Djâwâ”, XV, 174, 175.

(3) [Bij § 12] „Lajang anjoeroeppaké pratikellé bab sinahoe naboe h sartâ panggawéné gamellan kahanggit déning D j a k o e b s a r t â W i g n j â r o e m e k s â”. Uitgave van „Volksleertuur”, Serienummer 94. Batavia, 1913.

Blz. 26. Gending „Kombang mârâ”. Iste gongsnode. Pélog pačet limâ.

. . . 5216521562165 N₁
 A 15 . 61 . 213532 . 165 N₂
 15 . 61 . 213532 . 165 N₃
 . . . 56165424562165 G

Blz. 7vv.

„De zeven toetsen van hetzij een sléndro slențem, hetzij een pélog slențem, hebben elk een naam; de laras (toonhoogte) of soewără (toon) is ook (bij elken toets) verschillend. Bij (zulk) een instrument (. . .) is de volgorde der toetsen van rechts naar links, andersgezegd van den kortsten toets naar den langsten. De volgorde van de nummers der toetsen is van links naar rechts (. . .)

De toets met nummer 2, de kortste, meest rechtsche, heet laras goeloe tjilik.

„ „ „ „ 7, heet laras barang tjilik.

„ „ „ „ 6, „ „ nem.

„ „ „ „ 5, „ „ limă.

„ „ „ „ 3, „ „ tengah.

„ „ „ „ 2, „ „ goeloe gedé, de gembjangan (octaaf) van de zoo net genoemde goeloe tjilik. Dat komt omdat beide dezelfde laras (toonhoogte) hebben. Het verschil is alleen, de eene is laag („groot”) de andere hoog („klein”) (wat octaaflijging aangaat). De toets met nummer 1, de meest linksche, heet laras barang gedé. Die is dus de gembjangan van den zooëven genoemden barang tjilik.

Wanneer men de opeenvolging van de toetsen en de namen hiervan beziet, toets voor toets, dan zal men waarschijnlijk denken: Hoe komt het, dat de nummers van de toetsen van 1 — 3 een goede opeenvolging vertoonen, (maar) dat men dan dadelijk nummer 5 krijgt en zoo voort tot 7, en daarna weer het nummer 2 komt?

Het ontbreken van een nummer 4 voor een toets, daarvan weet men de oorzaak, wanneer men nagaat, hoe de toetsen van een slențem in laras (toongeslacht) pélog zijn (genummerd). De reeks der nummers is van 1 — 7. (. . .)

De namen van de toetsen (. . .) zijn dezelfde als bij een slențem in laras (toongeslacht) sléndro.

Alléén komt er bij een toets met het nummer 4, de laras (toontrap) pélog, terwijl de toets met het nummer 1 een anderen naam krijgt. Dus

De toets met nummer 7 heet laras barang.

„ „ „ „ 6 „ „ nem.

„ „ „ „ 5 „ „ limă.

„ „ „ „ 4 „ „ pélog.

„ „ „ „ 3 „ „ tengah.

„ „ „ „ 2 „ „ goeloe gedé.

„ „ „ „ 1 „ „ panoenggoel nem (!), want deze toets fungeert nu als gembjangan, (pendant, want het is nu géén octaaf!) van den toets laras nem tjilik (!). Bij de slențem laras sléndro nu, heeft men, omdat ze géén toets laras pélog heeft, alleen dat nummer 4 niet gebruikt. Zoodat (ook) de onderscheiden namen der toetsen niet in de war raken. Vandaar dat de namen der toetsen bij een slențem sléndro en een slențem pélog nagenoeg hetzelfde zijn.

Gelijk hierboven gezegd, heet de toets nummer 7 in sléndro laras barang. Het woord barang zal een taalverbastering zijn, danwel een (opzettelijke) vervorming van het woord bareng of baroeng (tegelijk). Immers de toets nummer 7 is de pambareng of pambaroeng (begeleider?) van toets nummer 1, die immers heet barang gedé.

De namen van toets laras nem en toets laras limă heeft men gegeven naar de rangorde der toetsen, (: zes en vijf).

De toets nummer 3 noemt men laras tengah (midden), waarschijnlijk omdat die toets als middelste van alle reguliere toetsen is gelegen, want daartoe hooren maar vijf tonen (laras). Wanneer nu de vijf reguliere toontrappen (laras bakoe lilimă) geteld werden van een tot vijf, dan zou de derde zich in het midden bevinden. Daarom noemt men dezen toets tengah, aangezien er aan reguliere tonen slechts vijf zijn, al zijn er nu ook toets nummer 6 en nummer 7, gerekend volgens de rangschikking der toetsen van laras pélog.

De toets nummer 2 heet laras goeloe omdat hij op toets nummer 1 volgt.

Want wanneer men toets nummer 1 „laras sirah” (hoofd) zou (willen) noemen, dus „hóógsten” toets (NB „laras kang doewoer déwé”, — maar voor een „hoogen” toon wordt nóóit het woord doewoer gebruikt, doch steeds „tjilik”!), dan zou de toets nummer 2 de beteekenis

1	2	3	5	6	7	2
---	---	---	---	---	---	---

slențem
sléndro

1	2	3	4	5	6	7
---	---	---	---	---	---	---

slențem
pélog

hebben van de „goeloe” (hals) van dit hoofd (sirah). [Bovendien is het de laagste van de twee!] De kleinste toets, volgend op toets nummer 7, wordt weer 2 genummerd. Dat wil zeggen, dat hij dezelfde laras heeft. Daarom heet hij ook de toets van de laras goeloe tjilik. (. . .) Men kent ook een slentem sléndro zònder wilahan (toets) laras goeloe tjilik, maar die maar tot de barang tjilik reikt. Het is zelfs de gebruikelijkste slentem sléndro. Hij heeft toch zeven toetsen, want er is een (lage) toets bijgekomen. Deze meest linksche wordt laras nem gedé genoemd, de gembjangan (onderoctaaf) van de laras nem (tjilik), en hij wordt 6 genummerd. (. . .)

De slentem sléndro heeft geen laras pélog. De beteekenis (van dat woord) is zoo veel als pélo (krom praten). Want van dien toets (pélog) is de klank (laras), of de soeràsà (ràsà, gewaarwording?), als het spreken van een mensch die stamelt.”

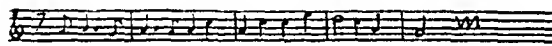
(4) (Bij § 15) In een m.s. uit ongeveer 1923 van M. Ng. Leb dà pr ad à ng g à, Mantri-Nijàgà van de Kepatihan Soeràkartà, en M. Pandji Djat is w à r à, ze lt. kapelmeester van den Kraton aldaar vinden wij als man die het initiatief nam tot het cijferschrift genoemd een R. M. Ng. Dj à j à s o e d i r d j à, Abdidalem Kaliwon Sèwoe te Soeràkartà.

(5) (Bij § 16) De Beboekà is gedateerd op 1912 „Serat enoet gènding sléndro kaanggit déning Djakoeb toewin Wignjâroemeksà”. Batavia 1919, Serienummer 196. — Hier moge nog worden aangeteekend, dat deze auteurs de gewone lage barang nu niet meer „panoenggoel nem” noemen maar eenvoudig „panoenggoel”. — Dit laatste woord is (te Sàlà) zeer gebruikelijk voor den laagsten toontrap in pélog, maar niet in sléndro. In het boek van den Heer J. B. Kunst. „De Toonkunst van Java”, 's Gravenhage 1934, I, 68, 69 komen geen van de twee hier weergegeven namen voor dien toon voor.

Wellicht mogen de navolgende fragmenten met „achtsten”-strepen gelezen worden als daar op volgt. De dikke stip of het nulletje geeft een ketok-slag, dus een relatief zwaar moment aan.

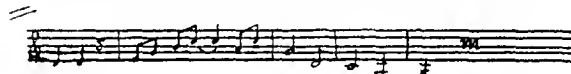
Uit No. 56, „Kaloentà”:

. 5 6 . 5 6 . 5 6 7 6 i i 3 2 . i 6 5 N

Uit No. 62, „Gândâkoesoemà”:

2 2 . 3 5 6 7 . 6 7 5 . 2 . 1 . 6 . 5 G

Uit No. 73. „Kentjèng barang”:

6 1 2 6 1 2 6 1 2 1 6 . 3 . 2 . 3 5 6 N

(6) [Bij § 18.] J. S. & A. Brandts Buys-van Zijp „omtrent notaties en transcripties en over de constructie van gamelanstukken”. Zie „Djâwâ”, XIV; voor het Pakoe-Alamansche schrift blz. 132, 133, 162, 163 en 165. — Voor het Trappenschrift blz. 133, 134, 163, 164, 165. Men zie hieronder het fragment der gènding „Glendeng” in Trappenschrift.

(7) [Bij § 20]. Proeve van het „Gewone Cijferschrift”, andersgezegd „Kepatihan-schrift” (of „Schrift der Commissie”), gelijk het tegenwoordig in de Mangkoenegaran in gebruik is. — Deze proeve is ontleend aan de, dit jaar tot stand gekomene, notatie van de thema's der gènding's bij de pakem Bimà Soetji, in het bezit van Z. H. Mangkoenegàrà VII, en bestemd om eerlang te worden uitgegeven door „Volkslectuur”.

Het schrift is gebruikt in een variant met maatstrepen.

Transcriptie lijkt onnoodig, de Westersche lezer kan het, om een algemeen en voorloopigen indruk te krijgen, eenvoudig aflezen als was het fragment genoteerd in het Westersche schoolcijferschrift. — Dit is trouwens met stukken van het saléndro-toongeslacht stéeds het geval. De (X) beduidt een overspringen bij de herhaling (Ultima Volta).

Als Taloe, openingsstuk van den wajangavond dient het ongetwijfeld opgevat te worden als in de paṭet (toonsoort) nem te staan. (Fundamenteel interval 2 — 6. Zwakke toon de 1.) Maar het tweede thema, „Paré anom”, lijkt toch eer een menjoerâ-vorm van die gending te geven. (Fundamenteel interval 6 — 3. Zwakke toon de 5.)

Boekâ: 2. 2. / 2. 12 / 3. 3. / 2. 12 / 3. 21 / 2. 1. / 6
G

	.6. / 6. 6. / 6356 / 1653 / 5	Tjoetjoer- bawoek
	K K N	
[	.23 / .335 / 6356 / 1653 / 5	
	K K N	
	.23 / .33. / 561. / 6535 / 6	
	K K N	
	356 / 1653 / 2123 / 2. 12 / 6	
	K K G	
	22. / .232 / 1232 / 1652 / 3	
	K K N	
	..3 / 6356 / 1232 / 1652 / 3	
	K K N	
	22. / .22. / 356. / 1652 / 3	(X)
	K K N	
	2.2 / .212 / 3653 / 2. 12 / 6	
	K K G	
	... / .66. / .356 / 1653 / 5	
	K K N	
(X)	.2. / 1. 2. / 3. 1. / 2. 1. / 6	
	K K G	
[	.5. / 3. 5. / 3. 5. / 2. 1. / 2	minggah
	K K K K N	Paré anom
	.5. / 3. 5. / 3. 5. / 2. 1. / 2	
	K K K K N	
	.3. / 2. 1. / 6. 2. / 1. 6. / 3	
	K K K K N	
	.5. / 6. 3. / 2. 3. / 2. 1. / 6	
	K K K G	
[	.2. / 1. 2. / 6	ladjeng
	K K N	ladrang
		Srikaton
	.2. / 1. 2. / 6	
	K P K N	
	.2. / 1. 2. / 6	
	K P K N	
	(enz.)	

Maar zulk een verschuiving (naar den kwintkant) is niet ongewoon.

(8) [Bij § 21] „Uitslag van de Prijsvraag inzake een Javaansch muziekschrift”, namens de jury (...), door J. S. Brandts Buys. Zie „Djâwâ”, IV, blz. 1 vv..

(9) [Bij § 23] Die theoretische verhandeling is lang zoek geweest maar nu onlangs weer gevonden. Er staan wel curieuze en karakteristieke dingen in:

„Een gamelanstel, hetzij sléndro, hetzij pélog, heeft weliswaar maar één „grontoen” maar men kan die [(twee) toongeslachten ieder] in drie „grontoen” [toonsoorten] splitsen. Dit zijn de paṭet's”.

Aangaande het grambjangan, het vluchtig, tokkelig langsloopen van een karakteristieke toonreeks, om de juiste ligging van de toonsoort (donging grontoen paṭet) aan te geven, geven ze het volgende op:

Pélog.

p. barang	:	2 3 5 6 7 2 —
		2 7 6 5 3 2 ;
p. nem	:	3 4 5 6 1 2 3 —
		3 2 1 6 5 4 3 ;
p. limâ	:	1 2 3 4 5 6 1 —
		1 6 5 4 3 2 1 .

Sléndro.

p. menjoerâ:	3 5 6 1 2 3 —
	3 2 1 6 5 3 ;
p. sangâ	: 5 6 1 2 3 5 —
	5 3 2 1 6 5 ;
p. nem	: 2 3 5 6 1 2 —
	2 1 6 5 3 2 .

Merkwaardig is, dat in pélog de tóon pélog, de 4, is ingeschakeld, terwijl de grambjangan-instrumenten: gendèr of gambang, die niet hebben. Verder dat in paṭet limâ die verbinding 3 — 4 is geschreven als was die iets gewoons en de pélog een doorgangston, terwijl e. e. a. een, zeldzame, uitzondering dient te zijn. — Ze beginnen dus, voor het overige met het oploopen van den toetsenladder. Wat vermoedelijk ook niet de gewoonste manier van doen is.

(10) [Bij § 24] „Boekoe piwoelang naboeih gamellan”, karanganné pàrà lidding kommissi pasinaon naboeih gamellan ing pahemman Radyâ-Poestakâ. Soerâkartâ, 1924. — Van de leden dier commissie was M. Ng. Soetâsoekarjâ abdidalem mantri garap boemigedé, en M. Ng. Atmâ mardâwâ abdidalem mantri ordonnas ing nijâgâ pânâkawan.

Id. id., djiliddan II. Soerâkartâ, 1925.

Blz. 110, de „Sampak menjoerâ”, fragment van de kerdangan (trompartij).

Pg	— — — —	— — — —	— — — —	— — — —	— — — —
B	B B B	. B . . B . . B	B	B	B B

Bl Pg Bl Pg	Pg	. .	Dl Pg	Bl Pg . . .	. Pg . . . Pg
B B B B B	B . B B		D B B	B B B B	B B B

3X

Blz. 105, de „Srepeggan p. sângâ”, fragment van de trompartij (kerdangan tjiblon).

Dl Pk Pk Pk	— — — —	— — — —	— — — —	— — — —	— — — —
D B B	. B . B . B . B	B	kt ktD	B B B	B B B

. Pk. Pg. . Pk.	. Pg. . Pk.	Pg. Pg. Pg. Pg
B B	B B B	B B B B

Het tempo van deze gevechtsmuzieken zal omtrent 96 zijn, d. w. z. allabreve. Dus 96 halve-maten per minuut. (Met toppen tot circa 144; maar die doen nu niet ter zake). Dit wordt hier aangeteekend omdat men uit de tempo-aanduiding in het boekje, n.l. „Wirâmâ 1/2”, en den daarvan gegeven uitleg zou moeten concludeeren tot een allabreve van 30 p. min., en dit totaliter onjuist is.

De poging van de auteurs om de wirâmâ's (tempi of mouvements) te normeerden is, — door welke oorzaken dan-ook — ten eenen male mislukt. Ze zijn bij ieder van hun opgaven veel te laag beland. Maar vooral, ze hebben al die wirâmâ's in één lijn achter elkaar trachten te schakelen, waarbij elke volgende dubbel zoo breed ware als de vorige. En dat gaat gedeceideerd niet op.

Gerangschikt op een dergelijke manier, zouden de opeenvolgende tempi om beurten een verhouding van 2:3 en van 3:4 vertoonen. Daar bovendien de gegeven opsomming der wirâmâ's limitatief is, kan de verklaring ook niet goed in het niet-vermelden van sommige tempi, — zeg nu een hypothetische „Wirâmâ 1 1/2” of „2 1/2” — liggen, al worden die mogelijk door anderen wel vermeld. —

Maar wat er in dit, — voor het Javaansche gevoel werkelijk v l u g g e — tempo gebeurt, is bij lange na niet mak. Men zie de lange reeks van slagen ter waarde van drie achtsten (of

eigenlijk van drie zestienden), die dadelijk ná den eersten slag van het bovenste fragment begint. Het zijn er in totaal 13. Trouwens tegen het eind van het fragment is er net een nieuwe reeks, nu van 9 stuks geopend.

Verloopende naast de gewoon in „halven” (of eigenlijk in „kwarten”) doorgaande beweging van de themalijn, d.w. i.c. z.: de kempoelslagen, geeft die *kenḡangan* een gedecideerd polymetrisch effect. Men kan het ook voelen als het concurreeren van twee tempi: 128 contra 96.

Wat het tweede fragment betreft, na de eenvoudig syncopisch-verschoven liggende (alla-breve)-kwarten in zijn tweede maat, vindt men, beginnend met de tweede kwart van z'n vierde maat een tromfiguur bestaande uit drie slagen, respectievelijk drie, twee en een achtste lang, totaal dus zes achtsten beslaande. En die figuur wordt vier keren gespeeld, het zooëven gesignaleerde effect van polymetrie nog overtreffende. —

Het bewijst het juist beleid van de notators dezer *kenḡangan*'s, dat ze bij dat noteeren op die plaatsen analytisch zijn te werk gegaan, hun „achtsten”-strepen hebben laten doorloopen en de feitelijk aanwezige „kwarten”, (of eigenlijk „achtsten-met-een-stip”), n i e t hebben gekenmerkt als zoodanig. — Zooals dat juiste beleid op andere oogenblikken juist kan eischen dat wèl te doen.

(11) [Bij § 27] „Serat pakem ringgit *Geḡog*. *Lampahan Djákásoemilir* (Pandji Laléjan). *Gengḡing soeloek toewin sesenḡoning ḡalang mawi enoet*”, *karanganipoen Mas Ngabèhi Soetásoekarjá*, *Abdidalem mantri garap ing Kantor Kapatihan*, *golongan papréntahan artá*. *Sampoen kaesahan déning 1 Mas Pandji Djatiswárá 1e litenan stap moesik*, 2 *Mas Ngabèhi Lebḡápradāngḡá*, *mantri nijáká Kapatihan*.” (M. s.) (Gecopieerd Januari 1930). Voor voorbeeld der bewerking zie beneden „bijlage (13)”.

(12) [Bij § 28] A. „Serat Wárátámá” *piridan saking piwoelang kiná sinawoeng sekar matjapat énggal* (anjar) *anggitan dalem Bandará Kangdjeng Pangéran Arjá Praboe winátá* (....) *Soerákartá* (....) 1936.

B. „Serat titiraras *Gengḡing Lantjarran*” *pangajoman pandjenengan dalem B. K. P. H. Praboe winátá*, *kaimpoen déning M. Ng. Wiráwijágá*, *Th. S. Martásoedirdjá*, *kawedalaken déning Stm. Atmásoemartá*, (....) *Soerákartá* (....) 1936.

C. „Gegaran piwoelang nembang preloe angoelinakaken swaraning wilahan gāngsá toemrap lelagon djawi” (....), *anggitanipoen: Stm. Atmásoemartá* (....) *Soerákartá* (....) 1937.

D. „S. Lagoe Djawi”, *djilid 1, tjap-tjapan ingkang kapisan, kawedalaken sahá katátá déning Stm. Atmásoemartá*, *kanḡi kabijantoe sahá sampoen dipoenapsahi déning M. Ng. Wiráwijágá*, *Abdidalem mantri nijágá kadipatèn golongan tengen*, (....) *Soerákartá* (....) 1935.

E. „S. Lagoe Djawi”, *kaimpoen saha kawedalaken déning Stm. Atmásoemartá*, *M. Ng. Wiráwijágá*, *Th. S. Martásoedirdjá*, *djilid 2*, (....) *Soerákartá* (....) 1936.
F. Id. id., *kaimpoen* (etc., id. id.), *djilid 3*, (....) 1937.

G. Id. id., *djilid 4, katátá déning Stm. Atmásoemartá*, *gengḡing-gengḡing kaleresaken déning M. B. Wignjábangsápátrá*, *Abdidalem bekel nijágá ing Karaton* (....) 1939.

Voorbeeld uit A. — De eenvoudige notatie geeft alleen de onversierde grondtrekken, (het geraamte, de baloengan) van de melodie, lagoe. Met uitzonderingen, eventueel, voor die waar het eind van een versregel, of een caesuur op volgt, mag men de syllaben voor gelijke kwantiteiten houden. Door steeds vóór zoo'n noot de máátstreep (van een vierkwartsmaat) aan te nemen, regelt zich hun lengte vanzelf. Maar er zouden caesuren vallen in sommige woorden,

3 3 5 6' 6 6' 5 5 5 3
Ngan-di- ka- né kang pá- rá sar- djá- ná,
3 5 5 5' 5 3 3 2
toe- mráp sang- gjan- ing soe- djan- mi(?)
2 2' 2 2 2 7 — —
jèn se- pen ka- wig- njan

naar het schijnt óók als er daar geen langere noot voor valt die op die on-eigenlijke manier, — door een kwasi caesuur, — zou kunnen willen aangeduid worden.

D.w.z. in het nevenstaande begin van No. 2 zou de noot vóór de éérste caesuur, en die aan het eind van den tweeden regel (drie tellen) lang worden, en dit feit resp. worden vastgesteld doormiddel van de eerste daar

↖ (Pélog p. Barang)

↙ (Sléndrop p. Sângâ)

1	1	1'	6	6	6	5
lan	ra-	sa-	ning	sa-	strâ	di
2	2	2'	2	2	2	1
ing	nga-	ran	te-	tep	la-	moen

ná volgende „caesuren”. — Zooals ook de „caesuur” in den tweeden regel constateert, dat de eindsyllabe van den eersten onverlengd is.

Zoo worden door de „caesuren” in de, hiernaast weergegeven tweeden en derden regel van No. 3 de eindsyllaben van den eersten en tweeden a.h.w. idealiter op een lengte van twee tellen genormeerd. Wat niets afdoet aan de vrijheid van den zanger ze naar eigen smaak te rekken. — [Zie hierna.]

Ook later, in F bijvoorbeeld, wordt die uiterst eenvoudige variant van het schrift nog wel gebruikt, als het te doen is om het vastleggen niet van de versierende finessen, maar van de constitueerende grondtrekken (baloengan) van tembang's of dgl.

Voorbeelden uit C. [Bij § 29.]

Gelijk reeds opgemerkt, heeft de Heer Atmâsoemartâ de moeilijkheden van het noteeren van de tembang's behoorlijk overwogen en overwonnen. Deze waren, naar duidelijk zijn zal, gelegen in de precieze rekenschap, die de notator zich heeft af te leggen omtrent den aanloop, aanhef, met „Auftakt” (of „Volltakt”) en omtrent den afloop, de uitgangen van de versstrophen en versregels en de onderscheiden mogelijkheden die zich daarbij voordoen.

Theoretisch is er over de angkatan's het e.e.a. te vinden in F en D. Praktisch blijken de mogelijke varianten van min-of-meer sleepende, vrouwelijke, uitgangen onderkend te zijn, en bijvoorbeeld ook de gevallen, dat de eindnoot bij uitzondering niet op een 1sten maar op een 3den tel van een maat heeft te vallen. Verder ook nog de „volltaktig”e beginnen. En, — wat vooral belangrijk is, — de uitgangen en de aanloopen zorgvuldig preciseerende, maar den afstand tusschen de uitgang van den eenen regel, en den aanloop van den volgende niet, heeft hij precies onbepaald gelaten, wat onbepaald diende te zijn.

Door daar een „dóórloopen” van het systeem der maten te forceeren en aan de suspensie der beweging tusschen de versregels in door het noteeren van „rusten” een vaste waarde toe te dichten, ware zijn voorstelling van zaken véél minder juist geworden dan ze nu is.

Hij hanteert het cijferschrift in kwestie op een keurig heldere en elegante manier.

3	3	.	2	3 5	3	(Blz. 15, Lagoe sekar ageng „Wânâ margi” Pl, p. 6.)	
Koe-	loep		dèn	pâ-	dâ,		
3	3	.	2	3 5	3		
bi-	sâ		nge-	tjak-	nâ,		
5	6	.	2	2 3	1	2 1	6
doe-	gâ	pra-	jo-	gâ,			
1	2 3	.	3	3	5 6	5	6 5
ing			wâ-	nâ-	mar-	gi.	

(„voll-
taktig“)

5	3	2	5	6	7	5	65	3
se-			kar		gi-	jan-ti.		

tang   Wi- dja- jan- ti.

(Blz. 23. Fragm.
s.a., „Widjajanti”
Sl. p. 9.)

Zoo keurig als de notaties van tembang's met korte versregels, kunnen die met lange uiteraard niet zijn. Hun gerektheid dwingt tot afbreken der regels. Maar dat zou het geval blijven in onverschillig welk schrift ze werden genoteerd. Toch blijft het jammer, dat nu de strophe niet tot een overzichtelijke gedaante wordt, als bij de notatie van die beknoptere mogelijk was. Er zal wel vermeden worden anders af te breken dan bij een pedotan (caesuur).

6 i 2 . | 3 i 2 i . 2 i | 6 . . . | 6 5 3 5 . | 6 . 2 3 5 3 2 | 1 . 6 |

Pra wrahat   bā- lā   djanmā sa-   prā-   djā

3 | 3 2 i . 2 | 3 i 3 2 i 6 3 | 3 2 6 i 2 | 3 . 6 5 3 2 | 1 |

moekā soe-   koe-   ring soek-   små,

3 3 5 6 | 6 . i 2 . | 3 i 3 2 i 6 3 | 2 3 5 3 . 2 | 1 |

mi - jat   goes-   ti-   njā.

1 2 6 i 2 2 3 | 3 . . 6 5 | 3 5 . 6 . 2 | 2 3 5 3 2 1 . | 6 |

tan-sah si- noe-   bā   pārā   Nā-   tā   lijan prā- djā, -

(Blz. 38.) Bawa sekar ageng „Aridwani”, eerste helft der str. Het tempo zal zijn van de orde van 1 sec. per tel, waarbij de detaillering tot „16”-den gaat. Sl. p. Mnj.

(13) Voorbeeld uit Pakem ringgit gedog, zie boven, bijlage (11) [Bij § 27]: Fragment van de zangpartij bij de genđing „Éling-éling”

doeroeng ka-lap ba- bo ----- N doeroeng ka-lap pangrengkoe-

hé kadyà gar- wà----- é-ling-ngen-nà ba- bo pangrengkoe hé ka-dyà--- gar-

G
wà

Het in dit stuk voorkomen van „32”sten behoeft niet te beduiden, dat de figuratie en versiering der zanglijn vlugger is, ofwel nauwkeuriger, fijner gedetailleerd werd vastgelegd dan in een vorig. De notatie zal zijn geschied met „tâtâ-irâmâ” (maatstreden) „gérong”, dus zooals dat bij koor gebruikelijk is. (Vgl. C, blz. 26.) Tempo dus van de orde: een tel („kwart”) duurt 2 seconden. Maar wèl bewijst deze notatie, dat het Kapatihan-schrift in zijn volgroeienden vorm den gebruiker volledig vrij laat iederen graad van verfijning te bereiken, die hij begeert.

doeroeng ka-lap ba- bo N

doeroeng ka-lap pangrengkoe hé kadyà gar-

é-ling-ngen-nà ba- bo pangrengkoe hé kadyà gar- wà

HET VORSTELIJKE OFFER AAN DEN LAWOE.¹⁾

DOOR

Dr. L. ADAM.

In Djåwå van October 1930 blz. 157 en 158 beschreef ik het offer, dat Z. H. de Sultan van Jogjakarta jaarlijks voor Ratoe Lârâ Kidoel bestemt en, dat bij Parangkesoemâ, in Zuid-Jogjakarta in zee wordt geworpen.

Het offer van Zijne Hoogheid aan den Lawoe is, voorzoover mij bekend, nog nergens beschreven. In verband met mijn artikel over de bergheiligdommen op den top van dien uit ethnologisch oogpunt zoo interessanten berg ²⁾ achtte ik het van belang gegevens over dit offer te verzamelen. Ik wendde mij daartoe tot R. T. Nâtânegârâ, Patih van den Rijksbestuurder te Jogjakarta en tot R. M. T. Sarwâkâ Mangoenkoesoemâ, Regent-Patih van Zijne Hoogheid Pangeran Adipati Mangkoenegârâ, met het verzoek, of zij mij de noodige inlichtingen konden verstrekken. Met groote bereidwilligheid werd aan dit verzoek voldaan. Het is hier de plaats hen en hun zegslieden nogmaals heel hartelijk dank te zeggen voor de verleende hulp.

Het gezantschap, dat des Vorsten offer aan Soenan Lawoe — de mythische figuur waarover ik een en ander schreef in Djåwå 1938 blz. 100 en 101 en, die in de Kraton van Jogjakarta als de geest van een zoon van Brawidjaja, laatsten Vorst van Madjapahit wordt beschouwd — had te brengen, reisde oudtijds tot aan de offerplaats op den Argå Dalem (een der toppen van den Lawoe) op het hoogste terras van het oeroude bergheiligdom (zie Djåwå 1938 blz. 99).

Sinds ongeveer 50 jaar geleden niet minder dan negentien leden van een gezantschap op den top van den Lawoe omkwamen heeft de toenmalige Sultan

gelast, dat zijn eigen afgezanten niet meer het offer zelf naar den Argå Dalem behoeften te brengen.

Van den noodlottigen, laatsten tocht vertelde een der overlevenden, Raden Ngabei Windoeredjåsâ het volgende. Voordat de voettocht aanvaard werd naar den top, had het gezelschap den raad mee gekregen om onderweg vooral niemand iets toe te roepen of iemand in zijn werk te storen; voorts moest het welbekende voorschrift (zie Djåwå 1938 blz. 101) opgevolgd worden, om onder elkander zooveel mogelijk over sexueele onderwerpen te schertsen. Het eerste deel van den raad werd in den wind geslagen toen men — nadat eerst een bijzonder groote bontgekleete koe (lemboe plångkâ) op den weg was gezien — negen schoone precies-gelijkgekleede jonge vrouwen, die hun zwarte sarong tusschen de beenen opgehaald hadden (tjawetan) en een lichtblauw baadje (rasoekan tjelepan) droegen en een arit met een krome punt (arit tjantoe) in de hand hadden, tegenkwam, en . . . . . het niet laten kon deze vrouwen iets toe te roepen, zoodat deze hard wegliepen. Nauwelijks waren zij verdwenen, of een zeer zware mist (peteng lelimengan) omgaf het gezelschap, een krachtige wind kwam opzetten, gevolgd door een zwaren regen. De tocht werd voortgezet, totdat men Argå Dalem bereikte. Doornat van den voortdurenden regen overnachtte men bij dezen top. Den volgenden dag waren 20 personen van het gezelschap zóó ziek, dat zij geen voet verzetten konden; van deze twintig is er één, de verteller van dit verhaal, in leven gebleven, dank zij de hulp, die de rest van het gezelschap uit Bloembang of andere desa's was gaan halen.

1) Voor de aanwijzingen en opmerkingen van Dr. Pigeaud, die dit artikel doorlas, ben ik zeer erkentelijk.
2) Djåwå jg. 18(1938) blz. 97 e. v.

Vóór 1921 werd het Vorstelijke offer (laboehan dalem) in opdracht van den Patih van den Rijksbestuurder eerst gebracht naar de Kepatihan van Soerakarta alwaar overnacht werd. Den volgenden dag ging men te paard van Soerakarta via Karanganyar waar het gezelschap onthaald werd, naar de pesangrahan van Karangpandan waar overnacht werd. Den volgenden dag werd Tawangmangoë bereikt waar men drie dagen bleef; ten slotte reed men naar Bloembang waar de laboehan werd overgedragen aan den djoeroekoentji. Dan was de taak van het Jogjasche gezantschap verricht en keerde het weer terug naar Tawangmangoë.

Sedert 1921 (het jaar waarin de achtste Sultan de troon besteeg) wordt de laboehan per trein naar Solo en van Solo — naar de zakelijke eischen des tijds — per auto naar Karangpandan vervoerd en daar aan den wedânâ overgedragen, die er verder voor zorg draagt, dat een desabeambte van Bloembang met den sadoe (waarover straks meer) van Pantjot het offer naar den Lawoe brengt.

Op den 29en Djoemadilawal, den dag waarop de onlangs overleden Vorst tot Sultan werd verheven, wordt het offer door de Kraton aan de Negari d.i. den Rijksbestuurder gezonden. Er is geen specialen dag aangewezen waarop het aan Soenan Lawoe op den Argâ Dalem moet aangeboden worden.

Toen de laboehan nog door het gezantschap zelf naar den Lawoe-top ge-

bracht werd, moest het van dezen top allerlei voortbrengselen als oleh-oleh (hoogjavaansch: angsal-angsal)¹⁾ voor den Sultan meebrengen waaronder allerlei soorten hout²⁾ vruchten³⁾, welriekend gras (kâlâdjânâ), rozenwater en het water van het meertje van Simbar Inten, misschien de bron Sendang Inten of Sendang Dradjad ten zuiden van den Argâ Dalem.

De offers — want er zijn er drie, één voor Ratoe Lârâ Kidoel, één voor den Merapi⁴⁾ en één voor den Lawoe — worden thans in de Kraton gereed gemaakt door een zwager van den overleden Sultan, Raden Toemenggoeng Soerjâwinâtâ. Oudtijds was dit de taak van de tot padmi („hoofdvrouw”) verheven gemalin van den Sultan. Waar deze thans ontbreekt, is deze zorg voor de offers aan een vertrouwd familielid van den Vorst overgelaten⁵⁾.

Van de Kraton worden de offers gebracht naar de woning van den Rijksbestuurder. Dit geschiedt dus op den 29en Djoemadilawal.

De laboehan bestemd voor den Lawoe bestaat uit twee deelen, het ééne deel is voor den pangadjeng(leader, hoofdpersoon, dus Soenan Lawoe) en het andere deel is voor de pandèrèk, dus het gevolg, de volgelingen van Soenan Lawoe.

Het offer voor den pangadjeng van den Lawoe bestaat uit de volgende met Javaansche woorden aangeduide onderdeelen:

1) Wat men van een reis of een passargang voor de huisgenooten meebrengt.

2) Kajoe lotrok, kajoe kranéjan en kajoe angin.

3) Van de poerwâ tjeng (zie Gericke en Rooda's woordenboek II blz. 238 linkerkolom); van de paridjâtâ (zie bedoeld woordenboek deel II blz. 242 linkerkolom.)

4) De djoeroekoentji van Ngrangkah, onder wiens leiding het offer naar den Merapi gebracht wordt, deelde mede, dat het bestemd is voor Empoe Râmâ, Empoe Permadi, Goesti Praboe Djagad, Kritjikwesi, Brandjangkawit, Sapoeangin, Bok Adjeng Lambangsari, Bok Njai Gadoeng Mlati en Kjai Megâtârâ. Na het offer op de bestemde plaats (boven de Kendit) ge-

bracht te hebben, klimt de djoeroekoentji op den top, om zwavel te halen, die als olèh-olèh aan Z.H. den Sultan aangeboden wordt.

5) De garwâ dalem ('s Vorsten gemalin) heeft tot taak het geven van de „blândjâ”. Onder deze blândjâ vallen dan de kosten van sadjèn's en slametan's, van de „pawon” (keuken), verder de uitgaven aan tractementen van de „emban's” (verzorgsters, voorgedessen), bedâjâ estri (vrouwelijk bedienend personeel), klangenan's (bijvrouwen van den Vorst) e.a., de uitgaven aan bestellingen aan allerlei benoodigdheden. Bij het ontbreken van de garwâ dalem is deze taak afgedragen aan K. R. T. Soerjâwinâtâ. (Mededeeling van het Redactielid B. P. H. Poeroebâjâ).

- 1 njamping ¹⁾ polèng,
- 1 destar ²⁾ bangoentoelak,
- 1 paningset ³⁾ sindoer.

Polèng is de naam voor de wit-en-zwart-geblokte kain, een patroon, dat, gelijk Dr. Pigeaud ⁴⁾ opmerkt, behoort bij een bepaalde groep figuren in de wajang, die „de Middelaarsrol vervullen (de pânâkawan's, Semar, enz.) of die in zeker opzicht met de Oudere Linie in verband staan (Bimâ, Anoman)”. De Middelaar-figuur is „de dienende leidsman van den held op zijn reize, op de weg vol beproevingen, die hij moet afleggen voordat hij het doel, het ingaan tot een hogere staat van bestaan, heeft bereikt” ⁵⁾. De „Oudere Linie” is een begrip, dat thuis hoort in het Javaansche klassifikatie-stelsel van twee-deeling, een Oudere en Jongere Linie ⁶⁾. Ik kom hierop straks weer terug.

De hoofddoek heeft de kleur bangoentoelak, ten rechte, volgens het woordenboek van Gericke en Roorda (deel II blz. 765) bango toelak. Dit beteekent een witgevekte bango, „een groote langbeenige donkergrijze watervogel van het geslacht der ooievaars.”

Bango toelak beteekent echter ook: donker-blauw geverfd met wit in het midden. Het is bekend, dat een doek met deze kleuren op ieder der vier tjagak goeroe of sâkâ goeroe, de vier hoofdstijlen van een Javaansch huis, wordt geplaatst.

In dit verband moet opgemerkt worden, dat de ooievaarachtige vogels een belangrijke plaats vervullen in oude ver-

halen ⁷⁾. In hoeverre de bangotoelak een speciale beteekenis in de Javaansche wereld heeft, is mij niet bekend. De verbastering tot bangoentoelak en de plaatsing van de lapjes van dit patroon op de stijlen van een in aanbouw zijnd huis zoodra zij opgericht zijn, schijnen te doen denken aan de combinatie van de woorden bangoen (di-bangoen beteekent: gebouwd, opgericht) en toelak (afweer van onheil).

Het bango-toelak-patroon behoort tot de patronen van de zg. kain kembang, d.z. kain's, die hun kleuren verkrijgen door onderdompeling in de verfstof en vóór elke onderdompeling de uit te sparen deelen met pisangblad te omwikkelen; Jasper en Pirngadi ⁸⁾ veronderstellen, dat het procédé heel oud is, ongeveer even oud als het vervaardigen en kleuren van boomschors: zelfs wordt het door hen niet onmogelijk geacht, dat deze wijze van kleuren aan het batikprocédé is voorafgegaan.

Volgens dezelfde schrijvers mag de kain met dit patroon alleen gedragen worden door den vorst, de prinsen en bruidegoms; bij de ontmoeting met den bruidegom draagt de bruid een kemben (borstkleed) van dit patroon ⁹⁾. In Jogjakarta dragen ook enkele corpsen van de Sultanspradjoerits bango toelak ¹⁰⁾.

Sindoer (rood met witte rand) is eveneens een patroon van kain kembang, dat, gelijk Dr. Pigeaud ¹¹⁾ mededeelt, „over het algemeen voorbehouden is bij door de gewoonte voorgeschreven feestelijke plechtigheden aan

1) Krâmâ inggil van djarit (een „kain”)

2) Krâmâ inggil van iket (hoofddoek).

3) Krâmâ inggil van saboek (gordelband).

4) Javaanse volks-vertoningen (1938) blz. 176.

5) Pigeaud t.a.p. blz. 360, zie ook Djâwâ VII (1927) blz. 344 — 345 en blz. 356 — 357.

6) Pigeaud in Djâwâ jg. 7 (1927) blz. 339 e.v. en in Feestbundel K. Bat. Genootschap (1929) deel II blz. 285.

7) Pigeaud in Javaanse volksvertoningen (1938) blz. 431 en Djâwâ jg. 7 (1927) blz. 352.

8) J. E. Jasper en Mas Pirngadi. Inlandsche nijverheid in Nederlandsch-Indië deel III (1916) blz. 234.

9) Jasper en Pirngadi t.a.p. blz. 235 en 237. De bruidegom draagt dan een d o d o t (staatskleed) met

dit patroon. Wijlen Zijne Hoogheid de Sultan deelde mij mede, dat hij in zijn jeugd (vóór de verheffing tot Pangeran) bij bijzondere plechtigheden, zooals Garebeg's, een bango toelak-hoofddoek moest dragen; thans bestaat deze gewoonte niet meer. Volgens een mededeeling van B. P. H. Poeroebâjâ wordt in de Jogjasche Kraton al sinds lang de k e m b e n b a n g o e n t o l a k bij de ontmoeting niet gedragen. Wel droegen de bruiden dit borstkleed (m e k a k genoemd) op de Kepatihan (zie Djâwâ jg. 19 blz. 298).

10) Zie R. Soedjono Tirtokoesoemo. De Garebeg's (1931) blz. 37, 42.

11) In zijn Javaanse volksvertoningen (1938) blz. 232. Zie ook Jasper en Pirngadi t. a. p. blz. 237.

dengeen, die het feest geeft, en zijn vrouw (kang doewé gawé), en aan degenen die voor hen optreden; bij bruiloften dus aan de ouders van de bruid". Bij bruiloften in de Jogjasche Kraton wordt het nog steeds gedragen, ook door degenen, die „njekel gawé", dus ook diegenen, die bij het feest helpen, in de keuken bijvoorbeeld, de personen, die bedienen, enz. Bruid en bruidegom mogen geen sindoer-kleedingstuk, maar alleen een deken (of dek) met dit patroon gebruiken ¹⁾.

Voor de pandèrèk zijn bestemd:

- 1 njamping ²⁾ batik tjangkring
- 1 „ gadoeng
- 1 „ toeloehwatoe
- 1 „ songèr abrit
- 1 paningset dringin
- 2 tjoepoe's ³⁾ met geurige olie
- 1 pakje menjan ⁴⁾
- 1 flesch gevuld met ratoes ⁵⁾
- 1 kampèk ⁶⁾ gevuld met tien gulden in kopergeld.

Gadoeng is het bekende groene motief, dat men op den Lawoe en aan de zuidkust niet mag dragen. Toeloehwatoe is een loerik-motief met een groene schering ⁷⁾.

Dringin is volgens Jasper en Pirngadi ⁸⁾ een loerik-patroon met een inslagdraad, die uit twee verschillend gekleurde, in elkaar gedraaide draden bestaat en bovendien nog een scharschen inslag van gouddraad heeft.

Het is merkwaardig, dat alleen de pandèrèk geld krijgen. De beteekenis van dit offer zal wel oorspron-

kelijk een magische geweest zijn. Het strooien van geld bij begrafenissen, en ook bij bruiloften, bijvoorbeeld, moet niet aan vrijgevigheid toegeschreven worden, maar is meer bedoeld als een afweer van booze invloeden. ⁹⁾ Deze heilbrengende beteekenis van geld komt ook bij de Garebeg's voor ¹⁰⁾.

Het gezantschap, dat de laboehan naar den Lawoe brengt, bestaat uit:

- 1 panèwoe sepoeh
- 2 panèwoe's enèm
- 1 mantri Gladag en eenige dragers.

De panèwoe toewâ (sepoeh), die het hoofd is van het viertal behoort niet tot een bepaalde golongan (Kratondepartement); om beurten wijst één der acht kanajakan's ¹¹⁾, golongan's (groep, departement van kratonambtenaren) met een najakâ aan het hoofd, ieder jaar een panèwoe's toewâ aan. Op dezelfde wijze wordt ieder jaar één der twee panèwoe's enòm (enèm) beurte- lings door één der vier „binnen kanajakans, (kanajakan djero of lebet), de andere panèwoe's enòm door één der vier buitenkanajakan's (kanajakan djâbâ of djawi) aangewezen ¹²⁾. De mantri Gladag behoort tot de golongan Gladag-Krijâ waar onder ambachtslieden, dragers, enz. ressorteeren. Deze afgezanten dragen het costuum pradjoeitan.

De laboehan voor den Lawoe wordt, zooals boven al medegedeeld werd, naar Karanganjar (Mangkoenaga-

1) Zie voor het gebruik van het sindoerpatroon bij Kratonhuwelijken het belangwekkende artikel van B. P. H. Poeroebâjâ in Djâwâ Jg. 19 (1939) blz. 299, 300.

2) Het krâmâ-inggil woord voor djarit (mannen- of vrouwenkleed)

3) Klein potje

4) Benzoe of wierookhars

5) Wierookpoeder

6) Witte zak.

7) Jasper en Pirngadi deel II blz. 211 en 234.

8) Deel II blz. 233, 234.

9) Zie o.a. Van Ossebruggen's Primitieve Denken in Bijdrage K. I. 1915 § 163.

10) Zie R. Soedjono Tirtokoesoemo. De Garebeg's blz. 19, 29.

11) Deze heeten: 1. Kêparak kiwâ 2. Kêparak tengen 3. Gedong kiwâ 4. Gedong tengen, 5. Sitisèwoe, 6. Maos ènggal (Noembak-anjar), 7. Panoeming en 8. Boemidjâ.

12) Volgens Rouffaer, Adatrechtbundel 34 blz. 282 en 283 hadden de najakâ djero (lebet) oorspronkelijk de zorg over de Kraton en Hofstad, de najakâ djâbâ (djawi) over de Nagaragoeng, het apanage gebied buiten de Hofstad. De eerste vier in de vorige noot genoemde departementen behooren tot de vier binnen- en de andere vier tot de buitenkanajakan's.

ran) gebracht en aldaar door den Wedânâ ontvangen. De panèwoe (onderdistrictshoofd) van Tawangmangoe stuurt nu één der oudste dorpschoude van zijn ressort met nog twee dessabeambten, voorts een sadoe (waarover straks meer) en vier koelie's naar den Wedânâ van Karanganyar om het offer in ontvangst te nemen en naar Tawangmangoe over te brengen. Aldaar wordt het gedurende één nacht geplaatst (kasanggara ken) in een huis, liefst in een leeg huis of in een huis dan wel vertrek, dat zelden door menschen wordt betreden. Als sadjên (offer) worden gebruikt opium, een glas arak, pisang en een sirihpruim met toebehooren, voorts wordt er voortdurend wierook gebrand.

Tevens wordt er een slametan gegeven bestaande uit de volgende bestanddeelen:

1 ambeng (schotel) sekoel oedoek, ¹⁾ boemboe lembaran ²⁾;

7 ambeng toempeng ropoh ³⁾ 2 ambeng sekoel golong 25 djodo ⁴⁾;

4 ambeng pâlâ pendem warni ⁵⁾;

1 ambeng djadah warni pitoe ⁶⁾;

1 ambeng djenang warni pitoe ⁷⁾;

1 ambeng toembasan peken ⁸⁾;

2 ambeng poedak ripih ⁹⁾;

pâlâ gimbal ¹⁰⁾, pâlâ gringsing ¹¹⁾ en koepat lepet ¹²⁾.

3 ambeng pisang ganten sakpirantosipoen ¹³⁾.

1 ambeng ampjang-ampjangan katjang kedelé warni pitoe ¹⁴⁾.

1 ambeng met een jonge klapper en suikerriet.

De slametan is, naar de Panèwoe van Tawangmangoe mededeelt, bestemd voor:

1. de op den Lawoe-top Argâ Dalem vertoevende geesten: Soenan Lawoe, Batârâ Goeroe (de Goddelijke leeraar, Sjiwa), Batârâ Samboe (zoon van Batârâ Goeroe), Batârâ Bajoe (God van de Wind; Bajoe is ook de bijnaam van Wrekoe-dârâ) en Batârâ Brâmâ (God Brahma ook God van het Vuur).

2. de beschermgeest van den Doe-milah, den hoogsten top van den Lawoe: Sangjang Wenang of Sangjang Wening¹⁵⁾, naam van een der oppergoden.

3. de beschermgeest van den Lawoetop Tiling, die volgens Madioensche verhalen de berg is waar Soenan Lawoe stierf en zijn laatste rustplaats heeft ¹⁶⁾, Batârâ Narâdâ, de bekende bode van Batârâ Goeroe.

4. de beschermgeest van den top Pamenang, Wrekoe-dârâ, de bekende Pandâwâ uit de Wajang Poerwâ¹⁷⁾.

5. de beschermgeest van Tjâkrâsrengénégé (een klein dalletje tusschen de toppen van den Lawoe), Batârâ Soerjâ (Zonnegod); srengénégé = zon).

6. de beschermgeest van Paranggoemiwang (een weg bij den hoog-

1) Rijst gekookt met kokosmelk.

2) Wordt bereid in den vorm van een saus waarvan de voornaamste onderdeelen zijn klappermelk, zout, trassie, ketoembar, roode en witte uien, wat suiker, salam en laos (inlichtingen van Mr. R. Sidartâ Dibjâpranâtâ).

3) Een rijstkegel omgeven door allerlei gekookte groenten (inlichtingen van Mr. R. Sidartâ Dibjâpranâtâ).

4) Tot ballen gekneede rijst (50 stuks)

5) Allerlei soort aardvruchten.

6) 7 soorten koek.

7) 7 soorten pap.

8) Allerlei kleinigheden, die bij een dergelijke slametan hooren.

9) Volgens inlichtingen van den panèwoe van Tawangmangoe bestaat de eene ambeng uit een rijstkegel met als bijspijs een niet aangesneden kip (ajam wetahan) die in santen gekookt is, de andere

ambeng bestaat uit een rijstkegel met een gekruide en geroosterde ayam wetahan.

10) Eetwaren gemaakt van meel, ketan en beras.

11) In den zon gedroogde rijst (tjengkaroe) zonder suiker.

12) Lekkernij van rijst in een lang rond pakje van samengevouwen klapper-bladen stijf gestopt en zoo gekookt.

13) Pisang, sirihpruim met toebehooren.

14) 7 soorten van katjang en kedelé met suiker gebakken.

15) Aldus heet hij in Babad Tanah Djawi (uitgave Meinsma) blz. 2. Hij was een zoon van Noerâsâ en de vader van Sangjang Toenggal.

16) Zie mijn artikel in Djâwâ 18e jaargang (1938) blz. 101 linkerkolom.

17) Pamenang is ook de naam van het rijk Wrekoe-dârâ.

sten top van de Lawoe), Kjai Toenggoel Woeloeng, d.i. de naam van het zeer heilige vaandel in de Jogjasche kraton, dat bij epidemieën en veelvuldig voorkomende ziekten wordt rondgedragen ¹⁾; in Pantjod vertelt men, volgens inlichtingen van den Panèwoe van Tawangmangoe, dat deze Kjai Toenggoel-woeloeng een zoon van den laatsten Vorst van Madjapait was, die naar den Lawoe vluchtte.

7. de beschermgeest van Penggik, Njai Godrak, ²⁾ van wie men in Pantjod wist te vertellen, dat zij een dochter van den laatsten Vorst van Madjapait was en op den Lawoe een kluizenaarsleven leidde.

8. de beschermgeest van Pringgādani of Pringgāsari, die feitelijk R. Gatoetkåtjå (de door het luchtruim vliegende zoon van Wrekodårå) is, doch wiens naam niet uitgesproken mag worden, en in deze streek en speciaal in de desa Pantjod, Raden Pandji Reknå Pati of ook wel Raden Kåtjå-nagårå ³⁾ wordt genoemd; Pringgādani of Pering-gendani is, naar Dr. Pigeaud heeft opgemerkt, de naam van een bamboesoort, die in verband gebracht mag worden met oude denkbeelden over berg- en windgeesten ⁴⁾.

Den volgenden dag wordt het offer door 6 dragers naar den Lawoe-top gedragen onder geleide van een Rånggå, (een desabeambte die dezen titel als belooning voor langdurigen dienst heeft gekregen) en een anderen desabeambte van het dorp Bloembang, de Mangkoenagaransche

desa, die het hoogst tegen den Lawoe oplicht, zoomede den zooevengenoemden sadoe van Pantjot (kaloerahan Kalisårå).

Verder worden nog als sadjèn meegenomen: opium, arang „pisang-gantèn sapirantosipoen”, zoomede prijzen voor een op den top te houden slametan:

1 ambeng sekoel oedoek ⁵⁾;

„ boemboe lembaran (zie noot 2 op vorige bladzijde);

4 ambeng panggang toempeng sala-woehipoen ⁶⁾;

1 ambeng pisang, gantèn, pentjok (pintjok) bakal ⁷⁾;

1 ambeng djadah, djenang warni pitoe ⁸⁾;

1 ambeng pâlâ-pendem (aardvruchten);

1 ambeng wowohan (vruchten),

De top wordt beklommen via Mongkongan, Penggik, Tjåkråsrengengé. Op den Ngargå Dalem waar nog de zeven terrassen van een oud bergheiligdom ⁹⁾ te zien zijn, bevindt zich het door de desa Bloembang gebouwde huisje (sanggar, sanggar; de Madioensche gidsen spraken van tjoengkoep) waar het offer gebracht moet worden. Na de laboehan wordt ook de zoo juist genoemde sadjèn inde sanggar geplaatst. De sadoe brandt wierook en draagt het offer aan Soenan Lawoe en zijn pandèrèk over. Daarop heeft er een slametan plaats die aan dezelfde personen en geesten wordt opgedragen als die van Tawangmangoe.

De laboehan blijft, onder bewaking van de personen, die haar boven gebracht hebben, één nacht in de sanggar, maar wordt den volgenden morgen weer naar Tawangmangoe teruggebracht alwaar zij weer in hetzelfde kamertje wordt opgeborgen. Daarop

1) Zie het artikel van R. Soedjana Tirtakoesoema in Djåwå XII (1932) blz. 41. Zie ook R. Ng. Djajalana, Pasanggrahan Parang-Tritis (uitg. Balé Poestaka, Bat.) pag. 52 e.v. (Toevoeging van het Redactielid B. P. H. Poeroebåjå).

2) Waarschijnlijk zal de naam zijn Njai Godrag; het woord godrag beteekent onrustig (van een meisje).

3) Zie hiervoor Djåwå jg. 18 blz. 101 en de literatuur vermeld in noot 4 van die bladzijde. Ik kom hierop straks nog terug.

4) Zie Djåwå XII (1932) blz. 26 noot 1

5) Zie boven blz. noot 1.

6) Geroosterde gerechten, kegel van gekookte rijst met bijgerechten.

7) Pisang, kinang en een in een pisangblad (takir) gewikkelde offer bestaande uit: ongekookte eieren, een kam, spiegel, sirih en 10 centen.

8) Zie boven blz. noot 6

9) Zie mijn artikel in Djåwå jr. 18 (1938) blz. 99.

wordt een kleine slametan gehouden, die brokohan (bestaande uit 2 toempeng ropoh met witte en roode pap) heet en speciaal bestemd is om het leger (bâlâ koerâwâ) van Soenan Lawoe, dat de bringers van de laboehan heeft begeleid, tevreden te stellen.

De laboehan wordt een jaar lang in het kamertje gelaten. Elken Selâsâ kliwon (Gârâkasih) wordt er geofferd (laboehan ingkang kasanggara ken dipoen sadjèni) en wel $\frac{1}{2}$ mata opium, pisang met sirih, één ambeng toempeng tjrobo (tjrobo beteekent: alles door elkaar) en één flesch (gelèk); de sadoe zorgt, dat deze sadjèn bewierookt wordt, tevens smeekt hij den zegen af voor Z.H. den Sultan en Zijn regeering zoomede voor den bewaarder van het offer.

Vijf dagen nadat de nieuwe laboehan weer te Tawangmangoe gearriveerd is, wordt het offer van één jaar geleden „kalorod”, d.w.z. weggeven ¹⁾, en wel aan de personen, die het naar den top hebben gebracht.

Niet elk jaar wordt dezelfde laboehan naar den Lawoe gebracht. Eéns in de cyclus van acht jaren (windoe) ²⁾ en wel in het jaar Alip (het eerste jaar van de windoe) wordt het offer voor vier groepen bestemd:

1. Pengadjeng kasepoehan.
2. Pandèrèk kasepoehan.
3. Pengadjeng kanèman.
4. Pandèrèk kanèman.

De sadoe van de straks nog te bespreken desa Pantjot deelt mede, dat met kasepoehan bedoeld worden: de beschermgeesten van den Argâ Dalem, die volgens hem zijn: Soenan Lawoe, Wisnoe en Batârâ Goeroe; de kanèman bestaat slechts uit één beschermgeest, die van den hoogsten

Lawoe-top (Argâ Doemilah): Sangjang Wenang.

Voor de pengadjeng kasepoehan zijn dan bestemd: (ik vermeld maar weer de Javaansche namen).

- a. 1 njamping polèng soetrâ (zijde);
- b. 1 paningset solok ³⁾;
- c. 1 paningset gaðoeng mlaði ⁴⁾;
- d. 1 ðestar bangoentoelak;
- e. 1 paningset sindoer.
- f. 1 songsong (pajoeng) petak (wit) sèrèt prahos (met vergulde kringen).

De onder b en c vermelde weefsels en de witte pajoeng met vergulde kringen ontbreken in het gewone offer, terwijl de njamping (kain) met het polèng-motief bij deze laboehan windon van zijde is.

Voor de pandèrèk kasepoehan zijn bestemd:

- a. 1 njamping batik tjangkring,
- b. 1 paningset sindoer djambon,
- c. 1 paningset gaðoeng,
- d. 2 paningset's toeloeh-watoe,
- e. 2 paningset's songèr abrit,
- f. 2 paningset's dringin,
- g. 4 tjoepoe's met geurige olie,
- h. 6 pakjes steenen,
- i. 2 petaðahan's (schenklad),
- j. 2 kampèk's gevuld met vijf en twintig gulden in kopergeld,
- k. 1 gendâgâ (langwerpig kistje) met wierookpoeder.

Vergelijkt men dit offer met het gewone offer voor de pandèrèk, dan ziet men nog al verschillen. Opmerkelijk is het groote aantal paningset's (buikbanden.) De normale laboehan bestaat uit 4 kain's (njampings) en 1 paningset, de laboehan windon telt niet minder dan 8 paningset's en 1 njamping; bovendien ontbreken aan de gewone laboehan de pakjes met steenen, de schenklad en het kistje met wie-

1) Nglorod is eigenlijk iets afnemen, zooals het eten na den maaltijd: weggeven van restanten van spijzen aan bedienden.

2) De namen van de jaren van een windoe zijn: Alip, Ehé, Djimawal, Djé, Dal, Bé, Wawoe, Djimakir.

3) Solok is een zijden stof met gouddraad doorweven.

4) Groen met een wit middengedeelte; het is een patroon van kain kembangan (zie Jasper en Pirngadi t.a.p. blz. 235).

rookpoeder ¹⁾, terwijl de kampèk in het jaar Alip vijftien gulden aan kopergeld meer bevat dan in andere jaren.

De pangadjeng kanèman krijgt hetzelfde offer van den pangadjeng kasepoehan minus een paningset solok.

Voor de pandèrèk kanèman zijn bestemd:

- a. 2 njamping's toeloeh-watoe,
- b. 2 paningset's songè abrit,
- c. 2 njamping's batik tjangkring,
- d. 2 paningset's dringin,
- e. 2 paningset's sindoer,
- f. 1 paningset gaðoeng,
- g. 4 tjoepoe's met geurige olie,
- h. 6 pakjes steenen,
- i. 2 kampèk's met vijf en twintig gulden in kopergeld.

Opmerkelijk is wederom het groote aantal buikbanden.

Eigenaardig zijn de voor de beide groepen van pandèrèk bestemde steenen.

De Kasepoehan en Kanèman doen denken aan de boven vermelde begrippen van Oudere en Jongere Linie. Deze begrippen zouden, naar Dr. Pigeaud vermoedt, kunnen wortelen in een oud Javaansch klassifikatiestelsel van twee-deeling waarop Mr. Van Ossenbruggen ²⁾ en Dr. Rassers ³⁾ reeds hadden gewezen. Die twee-deeling kan, gelijk Dr. Pigeaud ⁴⁾ opmerkt, verband houden met hoog en laag, bovenwereld, licht en duister, maar ook met oud en jong. De Oudere Linie staat, naar Dr. Pigeaud ⁵⁾ uit de Serat Baron Sakèndèr, de Serat Manikmaja en de lakon's van de Wajang Madya meent af te leiden, in den Voortijd in verband met Water, Aarde en Onderwereld, de Jongere met Heerschers (Vorsten); ook kan de tegen-

stelling gemaakt worden van Oudere Linie als alles omvattende maar ongeordende, willooze Chaos tegenover Jongere Linie als geordende, daadkrachtige maar daardoor begrensde kosmos ⁶⁾. Nu zijn er in oude Javaansche verhalen en lakon's figuren zooals de algemeen bekende clown Semar en Narada, de bode van Batara Goeroe, die, ofschoon behoorende tot de Oudere Linie toch in verbinding staat met de Helden van de Jongere Linie. Dr. Pigeaud noemt hen de Middelaars, Geleiders, dienende Beschermers en alwetende Raadsmannen; ook zijn zij wel initiatoren, „geleiders van den in te wijden nieuwelings langs de trappen van de wijding, de initiatie, totdat hij ingaat tot een hooger graad van bestaan” ⁷⁾.

De sadoe van Pantjot deelt Soenan Lawoe met de twee Goden uit het Sjiwaïetische pantheon Batara Goeroe (Sjiwa) en Wisjnoe in bij de Oudere Linie. Enkele Madioensche verhalen ⁸⁾ beschouwen de Goden als „ouder” dan Soenan Lawoe; eerst waren er op de Lawoetoppen de Goden, en veel later komt een zoon van den laatsten Vorst van Madjapahit den top Argâ-Dalem bewonen.

Misschien zou de opvatting van den sadoe uit de zeer oude desa Pantjot kunnen bewijzen, dat feitelijk Soenan Lawoe de uit het vóór-Hindoe-Javaansche tijdperk dateerende Heidensche Berggod van den Lawoe is, die het volksgeloof in het tijdperk van de Hindoe-Javaansche Cultuur, die in het Lawoegebied in haar laatste periode doorgedrongen moet zijn, ⁹⁾ in het Sjiwaïetische patheon heeft opgenomen, terwijl eerst veel later de Vorsten uit het Ma-

1) Dit wordt bij het gewone offer in een flesch gedaan.

2) In zijn: „De oorsprong van het Javaansche begrip Montja-pat”, in verband met primitieve classificaties (1917).

3) In zijn: De Pandjiroman (1912) en Over den oorsprong van het Javaansche tooneel (Bijdr. Kon. Inst. dl. 88, 1931).

4) Feestbundel Bat. Genootschap 1929, deel II blz. 285.

5) Pigeaud in Djâwâ jg. 7 (1927) blz. 339.

6) Pigeaud in Djâwâ jg. 7 (1927) blz. 345.

7) Pigeaud in Djâwâ jg. 7 (1927) blz. 344-345.

8) Djâwâ XVIII (1938) blz. 101 rechterkolom.

9) Zie o.a. Dr. N. J. Krom in Stapel's Geschiedenis van Nederlandsch-Indië (1938) deel I blz. 294.

taramsche rijk hem vereenzelvigd hebben met de legendarische figuur van een zoon van Brâwidjâjâ, laatsten Vorst van Madjapahit, den laatste uit de Oudere Linie, die, volgens de Babad, middels Raden Patah, zoon van Brâwidjâjâ, en eersten Vorst van het eerste Mohammedaansche rijk verbonden is met de Jongere Linie van Mohammedaansche Vorsten van Demak en latere rijken, die immers, gelijk Dr. Pigeaud ¹⁾ het uitdrukt, een „nieuwe maatschappelijke orde” brachten.

In verband met de vereering van den zoon van Brâwidjâjâ, zou ik er op willen wijzen, dat op verscheidene plaatsen in Jogjakarta nu nog de geesten van telgen van den laatsten Vorst van Madjapahit worden vereerd ²⁾. Volgens de de Pantjotsche oudjes waren, gelijk boven al gemeld werd, Kjai Toenggoelwoeloeng en Njai Godrag ook kinderen van Brâwidjâjâ.

Tot de *K a n o m a n* (of *K a n è m a n*) behoort volgens den Pantjotschen *s a d o e* slechts één figuur, de beschermgeest van den hoogsten top van den Lawoe, Sangjang Wenang of Sangjang Wening. Deze naam komt voor in de *s e d j a r a h* (stamboom van de Javaansche Vorsten waarmede de Babad *T a n a h D j a w i* (editie Meinsma) begint; de stamboom begint met de volgende namen:

Nabi Adam
Enis
Noertjahjâ
Noerrâsâ
Sangjang Wening
Sangjang Toenggal
Batârâ Goeroe

Deze laatste is de vader van vier zoons en één dochter:

Batârâ Sambo
„ Brâmâ
„ Mâhâdewa
„ Wisnoe
Dewi Sri

Ik kan niet begrijpen welk verband hier zou kunnen bestaan tusschen Sangjang Wening en een „Jongere Linie”. Wellicht stamt deze opvatting uit oudere tijden, toen een Voorvader van een God uit het Sjiwaïetische Pantheon als „jonger” werd beschouwd dan de uit vòòr-Hindoeschen tijd dateerende Berggod Soenan Lawoe.

Merkwaardig zijn al deze uitingen van een vermenging van het late Sjiwaïsme met het oude Indonesische animisme, die in het Mangkoenegaransche deel van de Lawoe op vele plaatsen (denk aan de tjandi's van Soekoeh en Tjetâ ³⁾) zijn terug te vinden.

Deze vermenging van Sjiwaïsme en animisme vindt men terug in het boven herhaaldelijk genoemde vlakbij Tawangmangoe gelegen *P a n t j o t* — thans een gehucht van de kaloerahan ⁴⁾ *Kalisârâ* (onderdistrict Tawangmangoe). Hier wordt door de inwoners van dit gehucht op *Salâsâ Kliwon* in de woekoe *Mân-dâsija* een slametan in de zg. *Balé a-geng* gehouden na afloop waarvan enkele levende kippen worden losgelaten, waarop de aanwezigen aanvliegen, om maar iets van de beesten te pakken te krijgen, want wie zelfs maar veeren van de arme uit elkaar gereten dieren heeft weten te veroveren, dien zal geluk deelachtig worden. Het verhaal gaat, dat deze slametan oudtijds werd voorgescreven door *Gatoetkâtjâ*, die hier *Kâtjânagârâ* genoemd moet (en dus niet bij zijn eigen naam genoemd mag worden en die, gelijk boven al gemeld werd,

1) Javaanse volksvertoningen (1938) blz. 395 en 396.

2) Zie van Mook in Kol. Tijdschrift 1926 blz. 360 en één mededeeling van mij in *Djâwâ X* (1930) blz. 158—159.

3) Zie o. a. Dr. N. J. Krom in het bovenaangehaal-

de werk van Stapel deel I blz. 294, zoomede in zijn boek *Hindoe-Javaansche geschiedenis* (1931) blz. 447.

4) *Kaloerahan* is de benaming van de in de Vorstenlanden bij de invoering van de agrarische reorganisatie nieuwgevormde Inlandsche gemeenten.

de beschermgeest van een der lagere toppen van den Lawoe is. Hij wist namelijk, in Pantjot, toen de demonenvorst Praboe Pantjadnjânâ, het eenige kind van een weduwe (Rândâ Dadapan) had opgeëischt en op het punt stond om het op te eten, na een hevig gevecht den reus te overwinnen en te verpletteren ¹⁾.

Een andere bijzonderheid van Pantjot is de sanggar, het huisaltaar ²⁾, dat men volgens inlichtingen van den Panêwoe van Tawangmangoe, na 1925 nog alleen maar vindt in de huizen van twee kabajan's, vroeger, vermoedelijk in de huizen van de 6 bekel's en 1 patinggi (bekel toewâ). De pasanggaran bestaat uit een kamer waarin men tegen de wand een págâ (rekje) vindt waarop offers (sadjèn) gelegd worden.

Zoo'n sanggar werd door den schrijver van „Dateng Sarangan” ³⁾ aangetroffen in een huis van den bekel van Gândâsoeli, een Mangkoenegaransche desa vlakbij de Madioensche grens. Zijn beschrijving klopt, volgens den panêwoe van Tawangmangoe, geheel met de werkelijkheid. Onjuist is alleen de mededeeling, dat de sanggar op slot wordt gedaan, en, dat zij in den regel op het westen gericht is; zij behoeft niet op een bepaalde windrichting uit te zien.

De sadoe, die door den panêwoe van Tawangmangoe de toekang doepâ wordt genoemd, is belast met het branden van wierook bij verschillende gelegenheden en op verschillende plaatsen. ⁴⁾ Volgens Schrieke ⁵⁾ is hij de deskundige

berggids, de kenner der offerplaatsen, de man die ongelukken weet te voorkomen. Het ambt is erfelijk.

Vermelding verdient nog, dat in het jaar Alip een extra laboehan wordt gebracht naar Dlepih, ⁶⁾ een plek bij de kali Wirakâ, gelegen in de kaloerahan Karakan (onderdistrict Tirtâmajâ, district Batoeretnâ, Wânâgiri). Er wordt daar geofferd bij twee steenen: de Sélâ Songsong en de Sélâ Kambang of Sélâ Gilang, die eerst midden in de rivier lag, maar in 1934 door een hevige bandjir is meegesleurd; zij is daarna niet meer teruggevonden.

Op deze steen — zoo luidt het verhaal van den djoeroe koentji van Dlepih — had een ontmoeting plaats van Panembahan Senâpati en Ratoe Lârâ Kidoel. Gedurende deze ontmoeting werden zij beiden gezien door een zekeren Kjai Hoedananggâ, ⁷⁾ ingezetene van Kajan (in de buurt van Dlepih). Verschrikt stond Ratoe Lârâ Kidoel op, in haar schrik greep zij per ongeluk in plaats van de hand, de rozenkrans van den Panembahan, het koord brak en de steenen rolden in het water. Vandaar, dat men op deze plek nu nog mooie steenen (half-edelstenen) kan vinden.

Het offer voor de Sélâ Songsong is feitelijk bestemd voor Kjai en Njai Hoedananggâ. De laatste (eerst Njai Poedjoe geheeten) volgens de Jogjasche lezing een dienaars (Patih?) van Ratoe Lârâ Kidoel, volgens de Wânâgirische lezing een arme vrouw uit de desa Kajan — bracht Sênâpati, die zij voor een zwerver

1) Zie voor dit verhaal en een uitvoerige beschrijving van de slametan Mândâsijan, Poesâkâ Djawi III (1924) het artikel van S. Soehari op blz. 106 e. v., en ook maar veel beknopter M. Hardjadisastra en M. Jasaoeparta. Tjarjos redi Lawoe (Bale Poestaka) 1936 blz. 34 e. v.

2) Ook bekend onder de Tenggerreezen (sanggar pamelengan, een soort vierinkje (págâ) waar de poesaka's bewaard worden, en dat bij een huwelijks- en doodenfeest de volle rol van altaar speelt, volgens Rouffaer in Encyclopaedie van N. I. 2e druk deel IV blz. 306 linkerkolom en onder de Balineezers (sang-gah = de huistempel).

3) In Poesâkâ Djawi IV (1925) blz. 110 linkerkolom; overgenomen in Modern Javaansche Proza verzameld door R. L. Mellema (1933) blz. 229.

4) Zie S. Soehari in Poesâkâ Djawi III (1924) blz. 110 en 111. Deze schrijver noemt hem djoeroe koentji dedoepâ.

5) T. a. p. blz. 49.

6) De hieronder vermelde gegevens dank ik aan den Regent van Wânâgiri, R. M. T. Hardjâwiratmâ.

7) Volgens een Jogjasche lezing: door Soenan Kalidjâgâ.

(tijang lelânâ) aanzag, op zijn verzoek elken Vrijdag roedjak tjrobo. Haar man vertrouwde die eigenaardige Vrijdagsche bezoeken van zijn vrouw niet, en zou haar eens nasluipen, raakte haar echter kwijt en kwam bij Dlepih waar hij het bovenvermelde samenzijn van Sênâpati en R. Lârâ Kidoel zag. Toen Sênâpati later Vorst werd, liet hij de vrouw die hem zoo vriendelijk had geholpen en den man, die zijn ontmoeting met de Godin der zee zoo plotseling had verstoord, naar Kota-gedé ontbieden zonder te weten, dat deze man en vrouw gehuwd waren. De arme man werd op weg naar Kota-gedé door de zendelingen van den Vorst gedood.

De plaats waar dit geschiedde heet Djatibedog, dichtbij de paal waar de grenslijnen van Jogjakarta (Goenoengkidoel), Soerakarta (Klatèn) en Mangkoe-negaran (Wânâgiri) in één punt samenkomen. Sênâpati's bevel luidde, dat een ieder, die steenen op het graf van den vermoorde zou gooien, de zegen van den Vorst zou ontvangen; het graf bestaat dan ook uit een stapel steenen.

Toen Senapati later hoorde, dat hij den echtgenoot van de vrouw, die hem trouw elken Vrijdag roedjak kwam brengen had ter dood laten brengen, had hij diep berouw van zijn daad. Njai Hoedanânggâ werd overladen met goede gaven aan kleeren en sieraden. Zij keerde terug naar Dlepih, waar zij later overleed. Haar graf ligt in Kajen, maar haar geest zwerft nog steeds rondom Dlepih ¹⁾. Die geest was het, die aan Raden Rang-sang, den lateren Sultan Agoeng, te

kennen gaf, dat hij zich op de Sêlâ Songsong in eenzaamheid moest terugtrekken (nenepi) en aan Pangéran Mangkoeboemi, dat hij hetzelfde moest verrichten op een andere steen de Sêlâ Betèk, wilden zij hun wensch om Vorst te worden, vervuld zien.

Het offer voor Dlepih bestaat uit de volgende in het Javaansch vermelde bestanddeelen :

- 1 njamping Oedârâgâ ²⁾,
- 1 „ loerik sekar mindi ³⁾,
- 1 „ loerik kepjoer ⁴⁾,
- 1 paningset dringin,
- 1 paningset gedog madoe ⁵⁾,
- 1 paningset songèr,
- 4 tjoeopoe isi lisah wangi,
- 6 boentelan sêlâ,
- 1 gendoel isi ratoes,
- 2 kampèk isi jâtrâ zo roepijah abrit.

Een deel van dit offer wordt gebracht naar een heilige steen, S e l â S o n g s o n g, en is bestemd voor Kjai en Njai Hoedan-ânggâ, het andere deel wordt geplaatst op de S e l â g i l a n g, d. w. z. op de plaats waar deze steen gestaan heeft.

Als olèh-olèh brachten de gezanten oudtijds ⁶⁾ steenen (die als rozenkranssteenen worden beschouwd) mee, namelijk Sêlâ (steen) Manik ringin, (manik is edelsteen; ringin is een afkorting van waringin) groen van kleur; Sêlâ Bonglot (bonglot is ongewasschen, maar kan ook: verstopt, zich verwijderen, of hard hout beteekenen) glanzend wit van kleur, en Sêlâ Tempoeroe (?), glanzend zwart van kleur.

De Regent van Wânâgiri deelt mede,

1) Het dichtste deel van het bosch bij deze plek heet K a h j a n g a n (godenverblijf). Dr. Pigeaud deelde mij mede, dat de groote beteekenis van Dlepih vermoedelijk samenhangt met de Javaansche opvatting, dat hier de bronnen zijn van de Solorivier.

2) Volgens Jasper en Pirngadi (t.a.p. deel III blz. 236) een k e m b a n g a n -patroon: een rood midden en een groene rand, die van driehoek-figuren voorzien is.

3) Bloem van een mindiboom (Jasper en Pirngadi deel II blz. 211).

4) Kepjoer beteekent bespat, besprenkeld (Jasper en Pirngadi deel II blz. 210 en 211).

5) Gedog is een algemeene benaming van loerikweefsels waarbij de inslag uit twee of drie inéengedraaide draden bestaat (Jasper en Pirngadi deel II blz. 210, 216, 217, 228, 233, 234, en 235.)

6) Deze gaan nu niet verder dan Wânâgiri, waar het offer overgedragen wordt aan den Regent, die den djoeroekoentji van Dlepih ontbiedt, die verder de laboehan te bestemder plaats brengt.

dat in de Kali Wiråkå veel half-edelgesteenten voorkomen, die allerlei kleuren hebben: rood (walirang bang), groen (manik ringin), paars (tjoeboeng kasi han), geel (manik kemlåkå), wit (manik tojå).

Voorzoover mij bekend wordt door den Soesoehoenan van Soerakarta niet jaarlijks een offer aan den Lawoe gebracht. Wel bestaat het gebruik, dat de nieuw opgetreden Soenan offers laat brengen naar den Lawoe, den Merapi, Dlepih, de grot van Kawedoesan en de Zuidkust. Het door den tienden Soenan aan den Lawoe gebrachte offer bestond uit één dodot (kampoe h loerik polèng toempal tojå mas), zeven soorten buikbanden (toeloehwatoe, songèr, dringin, djambon, gaðoeng bjoer, gaðoeng melatì, djinggålokå), één hoofd-

doek (bangoentoelak), twee njamping's (limar ketangi en tjangkring), voorts nog uit ses wangi (geurige sigaretten?), olie, borèh, benzoë, wierookpoeder, een schenkblad, een witte pajong met streepen (song - song petak sèrèt) en f 25 in geld ¹⁾.

Naar ik verneem zullen de door den elfden Soenan gebrachte offers beschreven worden.

In Juni 1931 werd door den vorigen Soesoehoenan als laboehan een van djadah (koek) gemaakte boot waarin een aangekleede mannelijke en vrouwelijke pop gezeten waren, middels den sadoe en den Rånggå van Bloembang, in de sanggar van Argå Dalem aan den Lawoe geofferd.

---

¹⁾ Deze gegevens dank ik Dr. Pigeaud.

SINTREN EN LAIS IN CHERIBON.

DOOR

E. W. MAURENBRECHER.

Onder Sintren en Lais verstaat men z. g. biologie-spielen, oudtijds over een groot deel van Java bekend en in de laatste halve eeuw in onbruik geraakt ¹⁾. Ofschoon deze spelen, waar ze nog voorkomen, slechts voor vermaak worden vertoond, zooals men zegt: „uitsluitend om de widadari, die in het lichaam van het kind is gevaren, te zien dansen”, zullen zij eertijds tot de religieuze dansen hebben behoord.

In de 12e jaargang van dit tijdschrift (pag. 304 v. v.) komt een beschrijving voor van Sintren en Lais, zooals zij in Tegal en Banjoemas werden vertoond, van de hand van nu wijlen J. W. van Dapperen. Ofschoon daarmee groote overeenkomst vertoonend, hebben de spelen in het Cheribonsche ²⁾ hun oude karakter beter bewaard, zooals hieronder zal blijken.

Beide spelen mogen alleen plaats hebben bij maneschijn in den westmoesson na het uitplanten van het padigewas, in 'n periode (waktoe penelang). Als pandjak (ook wel dalang) van het sintrenspel treedt een vrouw, als leider (malim) van het laisspel een man op. Voor hun moeite ontvangen zij kleine bedragen van de toeschouwers. De belangstelling voor de spelen is dermate verminderd, dat de recette de moeite niet meer loont.

Als sintren kan alleen optreden een nog niet huwbaar meisje (prawan kentjoer of soenti) en als lais alleen een jongen van omstreeks den zelfden leeftijd (djaka koemalakala), die „rein” (soetji) zijn. Het liefst kiest men als leerling-sintren of -lais een kind, wiens vader of moeder

in hun jeugd als lais of sintren zijn opgetreden, daar de vereischte aanleg voor het spel (vermoedelijk psyche) erfelijk is en zulk een kind met een kortere opleiding kan volstaan.

De duur der opleiding zou naar gelang van bedoelden aanleg van een week tot ruim een maand bedragen, terwijl niet vaker dan eens in de 4 à 5 dagen kan worden geoefend, daar anders kans bestaat, dat zich bij de kinderen geestesstoornissen voordoen.

Een sintrenvertooning wordt niet meer voorafgegaan door een hadjat. Het meisje wordt met het stel kleeren, dat zij bij den dans zal hebben te dragen en eenige toiletartikelen (kam en spiegel) onder een koeroengan (kooi, waaronder men gewoonlijk vechthanen houdt) geplaatst, die met doeken wordt afgedekt.

De pandjak verzoekt de widadari ³⁾ in het lichaam van de sintren neer te dalen, onder het branden van wierook en het zingen van het volgende liedje:

1) Toeroea sintren, sintrene widadari
nemoe kembang ajon-ajonan, kem-
bange widadari, widadari toemoe-
roena, ngrandjing ing awakira.

en daarna:

2) Entjek kawongane ngelontong, alim-
boeng sana, wis ngelontong, alim-
boeng sana, wis ngelontong alim-
boeng sana.

Dit kan ongeveer als volgt worden vertaald:

Ga slapen, sintren; de sintren van de widadari heeft bloemen gevonden, om

1) Dr. Pigeaud: Javaansche volksvertoningen 268, 275 en 320.

2) De gegevens betreffende het sintrenspel werden door mij in het onderdistrict Kapetakan (district

Ardjawanangoen), die betreffende lais in het onderdistrict Klängen (district Palimanan) verzameld.

3) zie hieromtrent Dr. Hazeu: Nini Towong T.B. G. deel XLIII.

er zich mee te tooien, bloemen van de widadari; widadari daal neer, ga het voor u bestemde lichaam binnen, zie, het lichaam is reeds leeg, de plaats is vrij.

Deze versjes toonen veel overeenkomst met die, waarbij in het Nini Towongspel de widadari wordt uitgenoodigd de pop te bezielen.

Wanneer er beweging komt in de koeroengan is het een teeken dat de sintren klaar is met haar toilet. De kooi wordt weggenomen en men ziet de sintren in danscostuum met gesloten oogen zitten. De pandjak zingt dan het volgende liedje, gedurende welk gezang de sintren langzaam opstaat en als in trance begint te dansen.

- 3) Widadari engger engger masoeri rono ijo, sarilengkoeng, silengkoeng sira ngladeni, gandroeng semplah lembejane.

Widadari, lieveling, uw haar zal worden opgemaakt, Sarilengkoeng (toonbeeld van slankheid, hier bedoeld als naam), de slanke die met sierlijke bewegingen kan dansen, staat u ten dienste.

Terwijl de pandjak de volgende pantoenliedjes afwisselend zingt, danst de sintren op de maat van eenige primitieve muziekinstrumenten. Deze liedjes zijn als alle pantoenliedjes zonder zin, in elk geval staat de inhoud ervan niet in verband met het spel.

- 4) Peti-peti soeri, ajam walik oende, oende, si oende si manok engkoek, engkoek ender, engkoek ender.
5) Gambir sawit, melati megar saewit, mangan gedang boewang koelit, sarong abang beli doewe doewit.
6) Djambe oekel kepepet dereng ketjekel, nji randa ngawer boentel, ki doeda pating serendel — ajo balik, mengko dikit.

Gaat de sintren zitten, ten teeken, dat zij moe is en er mede wil uitscheiden,

dan komt de pandjak bij haar zitten en brengt haar door strelen over het hoofd en gezicht weer tot bewustzijn en wordt zij, als er meerdere sintrens zijn, door een ander meisje afgelost.

Voor een laisvertooning wordt door den malim op een malemdjemoeah een hadjat gegeven, waarbij bepaalde gerechten moeten worden opgediend.

De jongen, die als lais zal optreden en die tevoren gebaad en het haar gewasschen (kramas) heeft, moet hierbij tegenwoordig zijn, doch mag zelf niet mee eten. Ook de koeroengan, waaronder hij zal worden geplaatst, de kleeren, die hij als lais zal dragen, en het touw, waarmee hij zal worden gebonden, moeten in een bokor gelegd, mede aanwezig zijn.

De hadjat wordt opgedragen (atoeri arwah) aan de widadari, Boejoet ki Koe-woe, Ki Mas, Ki Toehan, ki Bekel, ki Klowo, ki Ori, ki Ngabehi en ki Limas.

Na afloop van dezen offermaaltijd worden den lais door den malim de handen voor het lichaam gebonden, op zulk een wijze, dat hij zich door eenige armbewegingen uit de lussen kan bevrijden. De jongen wordt daarna met de bokor, waarin de laiskleeren, voor zich, onder de overdekte koeroengan geplaatst. Wierook wordt gebrand, en de malim zingt de volgende liedjes:

- a) Widadari engger engger, masoeri rono jong (ijo) silengkoeng ngladenana, gandroeng semplah lembejane

en daarna herhaaldelijk het volgende:

- b) malar lir koemambang, doenoeng ala doenoeng, trap nang baoe kiwa, ana lais dedolanan.

Het eerste couplet is ongeveer gelijk aan het bij het sintrenspel onder 3 vermelde; in het tweede komen zooveel onverklaarbare woorden voor, dat ik mij niet aan een vertaling ervan waag.

Het onder b vermelde vers wordt zoo dikwijls herhaald, totdat de kooi begint

te bewegen, waarmede de lais te kennen geeft, dat hij klaar is.

De koeroengan wordt van hem afgenomen en de lais zit, nu gekleed in de kleeren, die in de bokor lagen, nog steeds gebonden en met gesloten oogen. Daarna wordt het volgende pantoenliedje gezongen :

- c) Risik-risik walik, ngarisik ning woewoengan ana idjo rijo-rijo, ana lais dedolanan.

De lais is intusschen opgestaan en begint als in trance te dansen. Door op te houden geeft hij te kennen dat hij een ander wijsje wenscht. Als afwisseling zingt de malim dan :

- d) Samping-samping woeloeng, lelemek si loewoeng mantri, ana widjil bajem toenggal, loeloe daloe gendjreng.

Als de lais gaat zitten is dit het teeken, dat hij niet langer gebonden wenscht te dansen. De malim plaatst de kooi weer over hem en zingt het volgende :

- e) kindjeng-kindjeng bang, mentjoking godong loemboe, oetjoelana bandanira, ana lais dedolanan.

Beweegt de kooi zich weer, dan wordt deze weggenomen, en de lais zit nu niet meer gebonden met het touw, waarin zich nog de lussen en de knoop bevinden, voor zich. Nadat het onder c vermelde lied is aangeheven, staat de lais op en danst ongeveer een uur lang, gedurende welken tijd het lied afgewisseld wordt met dat onder d vermeld. Wanneer de lais gaat zitten, vraagt de malim hem of hij er mee wil uitscheiden en indien de lais dit door te knikken bevestigt, komt de malim dicht bij hem zitten en zegt de donga kajoen op. Deze luidt :

- f) Kajoen boebarake, gelewang goeloe banjake, kajoen roke-roke.

en wordt 5 à 6 maal herhaald. Vervolgens strijkt de malim hem 2 à 3 maal met de vlakke hand over het gezicht, hij komt weer tot bewustzijn en het spel is geëindigd, tenzij er meerdere jongens als lais optreden.

De vertaling van deze donga is als volgt :

Ziel (Kajoen = het Arabische Chajoen = ziel ; levensbeginsel) maak een einde aan het spel, de hals van de gans beweegt zich (reeds), ziel, ziel, kom terug (rok = Arabische roch = ziel).

Het verschil, dat hierin tusschen chajoen en roch wordt gemaakt zal vermoedelijk hetzelfde zijn als tusschen njawa (Soend. atji) en semangat (Soend. soekma) ¹⁾.

De instrumenten waarop zoowel bij de lais als de sintrenvertooning de dansmaat wordt aangegeven zijn :

2 boejoengs (aarden watervaten), 1 bamboegong en 2 boemboengs (bamboekokers). De boejoengs worden op de opening met ilirs (bamboewaaiers) als kendangs bespeeld. Op de gong en de boemboengs wordt met stokken geslagen en laatstgenoemde voorwerpen ook wel met beide handen omvat, op den grond geslagen.

Vind men deze primitieve instrumenten te eentonig, dan neemt men er andere muziekinstrumenten bij.

Goocheltoeren zooals bij de Soendische lais worden vertoond, komen bij de Cheribonsche lais niet voor. Het zich bevrijden uit het touw, waarmede de lais gebonden wordt, kan hiertoe niet gerekend worden, daar een ieder weet, dat dit een handigheid is, waaraan niets geheimzinnigs verbonden is.

¹⁾ Wilken — Het animisme bij de volken in de Ind. archipel. Verspreide geschriften deel III pag. 9 v. v.

DE EERSTE NAUWKEURIG GEDATEERDE UITBARSTING VAN DE MERAPI.

4 AUG. 1672. door Dr. H. J. DE GRAAF.

Op 11 Aug. 1672 tegen de avond arriveerde uit het vaderland ter rede van Batavia de fluit Marken, die voor rekening van de Kamer Amsterdam der Oost-Indische Compagnie vandaar op 17 October 1671 vertrokken. [De lange reis van het kleine schip moet ten dele geweten worden aan het uit de koers raken, immers, men was eerst op de Zuidkust van Java verzeild geraakt.] Op 4 Aug. 1672 bereikte de Marken een punt, dat 50 à 60 mijlen ten Oosten van de lengtegraad van Batavia lag. Wanneer men de mijl, gelijk de gewoonte was, op een uur gaans stelt, moet dat ongeveer op de hoogte van Kedoe geweest zijn.

Op die plaats en die dag nam de bemanning van de fluit een merkwaardig verschijnsel waar. Zij hoorden namelijk een vreselijke slag en de volgende morgen werd de „lugt met stoff en sant . . . vervult, die op 't schip seer dick neder viel” (Dagregister 14 Sept. 1672).

Op 16 Aug. 1672 bracht een schip met hout uit Japara een brief mee van de residenten van 's Compagnies factorij aldaar, gedateerd 12 Aug. 1672, waarin in een naschrift gemeld werd, dat een Javaanse dienaar van den Semarangsen gouverneur zijn Japaarsen collega Kjai Wiratmaka er van was komen verwittigen, „als dat op Donderdagh verleeden de brandende bergh van Mataram gesprongen was en daerby 3000 zielen omgebraght waren; oock dattet in Mattaram 24 uren donker was geweest, in welken tyt een groote slagregen en hagel gevallen was.” (Dagregister 16 Aug. 1672)

Deze Japaarse tijding klopt volkomen met het bericht van de fluit Marken, want „Donderdagh verleeden” van 16 Augustus 1672 kan moeilijk anders dan de 4e Augustus 1672 zijn, welke

dag op een Donderdag viel, juist toen de Marken zich tegenover de Zuidkust van Kedoe bevond. Ook had de Marken nog de volgende dag hinder van de asregen, wat overeenstemt met de Japaarse mededeling, „dattet in de Mataram 24 uren donker was geweest.”

De in Batavia getrokken conclusie, dat het wonderlijke natuurverschijnsel van de asregen, „door 't springen van dezen bergh is veroorsaecht”, kan dus gerede worden aanvaard.

Maar welke berg richtte zulke vreselijke verwoestingen aan, dat er driemaal zoveel slachtoffers vielen als bij de jongste Merapi-ramp? Van welke vulkaan was de uitbarsting zo hevig, dat het geluid en de asregen tot ver in de Zuidzee nog waarneembaar waren? Blijkens mededeling van de Babad Tanah Djawi (uitgave Meinsma, 3e dr. dl. I. p. 227) was dit de Merapi, want men leest door:

”In die tijd geschiedde het, dat de Merapi uitbarstte. Zijn geluid was donderend om er bang van te worden. Grote stenen stieten tegen elkaar, zodat er vuur ontstond. Als men er naar keek, leek het op een vuurregen. De lava stroomde omlaag, de rivieren volgende. Vele dessa's werden overstroomd en verbrand. Vele dessa-mensen stierven. De mensen in Mataram waren allen zeer bevreesd, want zij werden overstelpt door de lava en de asregen.

Toen gaf de Vorst bevel aan de hadji's en oelama's en zij baden tot Allah. De berg Merapi staakte daarop zijn vlammen. In die tijd schreef men 1594.” Daar dit jaartal A. D. 1672 is, klopt het precies met de Nederlandse gegevens.

Het bovenstaande is m. i. een aardig voorbeeld, hoe Javaanse en Nederlandse bronnen elkaar kunnen aanvullen.

FRAGMENTEN UIT HET BOEK DÉWA ROETJI.

door WEDIODININGRAT.

Laat mij beginnen U het verhaal bij de Javaansche bevolking als Déwa Roetji bekend in het kort schetsen, zooals het boek van Josodipoero het ons vertelt.

Brotoséno, de tweede van de vijf gebroeders Pandowo, vraagt aan zijn leermeester Pandito Drono, hoe hij het „Reine Levenswater”, Tirtoperwito of Tirto Soetjining Ngaoerip kan verkrijgen. Brotoséno krijgt van Drono de aanwijzing, dat hij het „Levenswater”, moet zoeken in de goenoeng (berg) Tjondromoeko. Op dezen berg houden twee reuzen verblijf die door Brotoséno worden gedood en zich daarna ontpoppen als twee goden, Héndro en Bajoe. Deze deelen Wrekoedoro mee, dat het „Reine Levenswater” wel aanwezig is, doch niet in goenoeng Tjondromoeko. Wrekoedoro moet op aanwijzing van die beide goden nogmaals aan Drono vragen, waar de ware zetel is van het „Tirto Soetjining Ngaoerip”. Bij zijn tweede verzoek aan Drono geeft deze aan Wrekoedoro te kennen, dat zijne aanduiding in goenoeng Tjondromoeko slechts een beproeving was, om te zien of de wil van Wrekoedoro werkelijk standvastig was ondanks moeilijkheden. Dan zegt Drono tot Wrekoedoro, dat de ware zetel van het „Reine Levenswater”, te vinden is in het middelpunt van de oceaan.

Bimo begeeft zich er heen en na gebruikmaking van de adji (toovermacht) Djolosengoro en na het dooden van een Naga, ontmoet hij Déwa Roetji, die hem gelast diens linkeroor binnen te gaan. In het lichaam van Déwa Roetji zijnde wordt Brotoséno door hem gevraagd, welke gewaarwordingen hij ervaart. Deze, Brotoséno, deelt deze aan Déwa Roetji, mee hij wordt daarna ingewijd in de kennis van het ware „Zijn”, dat identiek is aan het „Reine Levenswater”.

Na dit aldus verkregen te hebben keert Brotoséno huiswaarts en wordt

door zijne familieleden vreugdevol ontvangen.

Het volgende is niet een studie van de bronnen van het boek. „Déwa Roetji” van Josodipoero, noch een vergelijking met de aanwezige lezingen van het verhaal Déwa Roetji. Ook is het geen taalkundige beschouwing van, noch een zoodanige critiek op het boek, noch een studie van de symboliek en de allegorie van Brotoséno's streven tot het verkrijgen van het „Reine Levenswater”, hoewel wij af en toe zeker daarmee in aanraking zullen komen.

Neen, het volgende is meer een studie van enkele zinnen en kleine stukken, die naar mijne bescheiden meening wel waard zijn om er over na te denken, althans voor degenen, die zich interesseeren in levensvraagstukken. In den inhoud ervan vindt men problemen terug, die in de loop der eeuwige wording der menschheid steeds opnieuw terugkeeren. Juist hierom zou men dit werk wellicht als klassiek kunnen beschouwen, in den zin, dien de Spaansche schrijver José Ortega Y Gasset daaraan geeft. Hoewel wat lang zal ik zijne woorden toch citeeren, aangezien zij zoo juist uitdrukken, wat en hoe ik van en over het boek van Josodipoero denk.

José Ortega Y Gasset zegt :

„De benaming, „klassiek” wil niet zeggen dat het anderen tot voorbeeld moet strekken of beslissend in zijn uitkomsten is. Er is geen mensch of menscheijk werk dat niet door de steeds in deining blijvende menschheid overtroffen is. Doch dit is nu juist het eigenaardige en verrassende van al het klassieke. De menschheid heeft, naar gelang zij bepaalde menschen en bepaalde werken in haar voortgang achter zich heeft gelaten, ze niet vernietigd of tot vergetelheid gedoemd. Een onbekende, wonderlijke kracht tot voortbestaan, een onuitputtelijke vitaliteit, stelt ze in staat aan de oppervlakte te blijven. Zij blijven een stuk van het verleden, maar van zulk een ongewonen aard, dat zij steeds op het heden aan-

sluiten en er verwantschap mede hebben. Deze actualiteit van die bepaalde menschen, en werken is niet afhankelijk van onze welwillende tegemoetkoming, maar zij dringt zichzelf aan ons op, of wij willen of niet, zij plaatsen zich voor ons en wij moeten er mede worstelen alsof het onze tijdgenooten waren. Het zijn niet onze vriendelijke bewondering of een bedriegelijke en eeuwige volmaaktheid, die den mensch of werk klassiek maken. Het is juist zijn geschiktheid om met ons den strijd gaande te houden. Het is de engel met wie wij worstelen en die ons den naam „Israël” verleent. Klassiek is ieder uit het verleden, die, zooals de Cid, na zijn dood ons nog het hoofd vermag te bieden, ons nog vraagstukken voorlegt, met ons redetwist en zich tegen ons verdedigt. Welnu, dit zou niet mogelijk zijn als het klassieke niet doorgedrongen was tot op de diepste langten van ons wezen, waar alle essentiële problemen aanwezig zijn en zich laten gevoelen. Doordat het eenige van die vragen duidelijk heeft aangesneden en zijne houding daartegenover heeft bepaald, zal het in leven blijven zoolang de vragen niet voorgoed opgelost zijn. Want als men het goed beschouwt zal men inzien, dat actualiteit hetzelfde is als twijfelachtigheid. Indien de natuurkundigen zeggen, dat een lichaam daar is waar het werkt, zoo mogen wij zeggen, dat een geest voort blijft leven, zoolang er een andere geest is, wien hij een probleem voorlegt. De wezenlijkste, diepst ingewortelde gemeenschap is de gemeenschap in de problemen. De dwaling in dezen is gelegen in de meening dat de klassieken klassiek zijn door de oplossingen, welke zij hebben gegeven. Als dit zoo was zouden zij geen recht hebben om voort te bestaan, want iedere oplossing is aanstonds verouderd. Het probleem is echter eeuwig. Dit is de reden waarom het klassieke niet zijn waarde verliest bij het voortgaan der wetenschap”.

Het klassieke in bovengenoemden zin opgevat is dan ook het probleem van „den mensch” zelf. Wetenschap, geloof, levensbeschouwing, kortom cultuur en beschaving zijn slechts de expressies van de innerlijke constellatie van het menschelijk wezen. Dan echter behoort dit menschelijk probleem ook niet tot één bijzonder volk, maar dringt het zich op aan de geheele menschheid. De mensch is ook voor de medische wetenschap nog grotendeels een onbekend wezen. In dit verband herinner ik U aan het bekende boek van Prof. Dr. Alexis

Carrel, de Fransch-Amerikaansche chirurg, een Nobelprijswinnaar en de bekende medicus van de weefselcultuur, getiteld : „De onbekende mensch”, reeds in het Hollandsch vertaald. Afgaande op Carrels uitspraak is de tegenwoordige geneeskunde op een dwaalspoor. Eén der redenen, waarop hij deze baseert vormen statistieken van de Vereenigde Staten. De hygiëne heeft veel gedaan ter voorkoming van besmettelijke ziekten zooals cholera, diphtherie, typhus enz. De ziekten der inwendige organen zijn echter vermeerderd en het aantal der geestesziekten is sterk toegenomen en de geneeskunde dus nog niet in staat ze te voorkomen. Carrel besluit, dat de wetenschap nog niet weet, wat de aard is van den mensch, het eeuwigdurend probleem der tijden.

Wanneer wij terugkeeren tot ons verhaal dan zien wij Déwa Roetji aan Brotoséno zeggen om het innerlijke van Déwa Roetji in te gaan. Nu heeft Déwa Roetji in het wajangspel dezelfde gedaante als Brotoséno, slechts in hunne afmetingen verschillen zij veel van elkaar Brotoséno is zeer groot en Déwa Roetji zeer klein.

Hierom vraagt Brotoséno verwonderd, of het mogelijk is, dat hij, de groote, in zijn (Déwa Roetji's) kleine gestalte kan ingaan, waarop Déwa Roetji antwoordt : „Wie is grooter, je gestalte of het heelal ? Weifel niet, want dit heelal is ook in mij”.

Hierin ligt schijnbaar een ommekeer in Brotoséno's levensgang. Dit zou in tegenspraak zijn met den aard van Brotoséno, want zijn gang zou rechtlijnig moeten zijn, terwijl er hier van een richtings verandering sprake schijnt te zijn. Dit is natuurlijk niet het geval, want het stoffelijk zien, dat buitenwaarts gericht is en de innerlijke waarneming, die binnenwaarts gericht is vormen in wezen slechts één richting.

Het ingaan in Déwa Roetji is de allegorie van het naar binnenrichten van

de aandacht en duidt dan op het onderzoek van in het zelfbewustzijn van het individu. Als iets kleins kan men onze geest uitteekenen, doch groot is hij in waarheid, omdat alle vormen en gedaanten, die het heelal ons toont, in ons opgenomen en uitgebeeld worden. Het groote en het kleine heelal zijn identiek aan elkaar, of beter gezegd, zij zijn één. Dit is de eerste aanwijzing, die ik zou willen voorstellen vast te houden, want zij beteekent niet meer of minder dan: „Zoek het reine levenswater in je zelf”, of: „ken U zelven”.

In het innerlijke van Déwa Roetji verblijven, doet Brotoséno verschillende ervaringen op. Bij een hiervan ziet hij vier kleuren: zwart, rood, geel en wit. De drie eerste kleuren zijn toestanden, die het menselijk ego verduisteren en hinderlijk zijn voor zijn verlossing. Slechts de witte kan hiertoe de weg zijn. Allegorisch worden deze kleuren in Bima's figuratie aangeduid in zijn kampoe; als kleederdracht aangegeven beduidt dit, dat zij door Bima worden gedragen, gehanteerd en beheerscht. Bij de rerenggans (beschrijving) betreffende Brotoséno, vnl. als hij actief is, dus ergens op ingaat, zegt de dalang, dat zijn attriboot van de kampoe (kain) in vier kleuren een herinnering is, aan zijn ingaan in Déwa Roetji's lichaam. Wij kunnen deze kleuren symboliek dan ook in dezen gedachtengang beschouwen als een accentueering van de aanwijzing „ken U zelven”.

Bij een volgende ervaring vraagt Brotoséno: „Is dit het essentiële Ware Wezen?”

Déwa Roetji antwoordt: „Doedoe ikoe ingkang sira sedya, Kang moempoeni djagad kabèh, Tan kena sira doeloe, Tanpa roepa datan pâ warni, Tan gâtrâ tan satmâtâ, Hija tanpâ doenoeng, Doemoenoeng ana kang awas, Moeng sasmitan anèng djagad hangebeki, Dinoemoek datan kena”. De vertaling is: „Neen, het is niet Dat, waarnaar gij U

richt, Dat, wat dit Heelal beheerscht, Dat, gij kunt niet zien. Het is zonder vorm en kleur. Het is zonder omlijning en onzichtbaar; het neemt geen plaats in, doch is in dengene, die helder (verlicht) ziet. Slechts vol voortteekens is de wereld, doch aangeraakt kunnen zij niet”.

In deze korte omschrijving is aangeduid, het onmogelijke om het begrip „Rein Levenswater” of „het Ware” in woorden uit te drukken; wij kunnen het ook anders omschrijven: „Het Ware is niet te vatten, is niet af te meten in onze dagelijksche begrippen van realiteit en verstandelijkheid en is boven de tegenstellingen verheven, die men kan terugvinden in Déwa Roetji's woorden: „Jèn doewéja anggep sira kaki, Ngrâsâ loro, dadi maksih oewas,

Kena ing réngoe jektiné”.

Vertaling: Indien gij beseft (gelooft), dat gij U van twee (dingen) bewust bent en dus nog vrees (angst) voelt, zult gij nog kwaad ontmoeten”.

Hiermee komen wij aan het punt, waarop de mensch in zijn normale verschijning aangemerkt wordt als niet in staat te zijn eene voorstelling of begrip te hebben van het „Ware”. Ik neem hier de vrijheid een aanhaling te doen uit het gezegde van Laotze in Tao Teh King, welk gezegde identiek beschouwd kan worden, aan de vorige uiteenzetting: „Kon Tao uitgezegd worden, dan zou het het eeuwige Tao niet zijn; kon de naam genoemd worden, dan zou het de eeuwige Naam niet zijn”.

Bevatting en formuleering der Waarheid zijn dus volgens Josodipoero in en door den gewonen mensch niet mogelijk. Men moet eerst iets vatten aleer men het kan omschrijven.

Het vatten in den gewonen zin beteekent het opnemen via de zintuigen inclusief het verstand, waarin logica en redelijkheid zetelen. In deze volgorde

van zaken is het dan ook begrijpelijk, dat Josodipoero de volgende zinnen in hetzelfde boek „Déwa Roetji” schrijft over de Eénheid, hier natuurlijk in verband met Bimo als Satria :

„Tan ana adji paran,
Kabèh woes kawengkoe,
Tan ana ing ngoelatana,
Kaprawiran, kadigdajan woes kawing-
king,
Sanggia rèh ing ngajoeda”.

De vertaling luidt :

„Er bestaan geen bovennatuurlijke vermogens, alles is reeds opgelost. Niets wordt meer waargenomen, heldhaftigheid en moed en alle middelen tot strijd zijn er niet meer”.

Strijd is dus afwezig, omdat weerstand (die bij strijd overwonnen moet worden) niet meer bestaat. Strijd is aanwezig bij tweeslachtigheid, bij conflict en wordt gecreëerd door den gewonen mensch met een individueel besef ; immers hierin vinden wij het bewustzijn van afgescheiden te zijn van een ander (individu of voorwerp).

U zult mij wel toestaan een citaat aan te halen van denzelfden schrijver uit een ander boek n.l. uit „Romo” ter illustratie van bovengenoemde opvatting. Romo, de U zeker welbekende ideale, wijze koning, oefende met zijn broer Laksmono ascese op den woesten onbeklimbaren berg Tjondromoeko. De bekende witte Aap Hanoman werd door zijn Koning gestuurd om Romo te zoeken en hem om hulp te verzoeken in den strijd tegen zijn (des Konings) broeder. Vliegend zag Hanoman de beide broeders, Romo en Laksmono in ascese op voornoemden berg. Hij daalde neer en, voor Romo zijnde, vroeg hij ; hoe het mogelijk was, dat Romo en zijn broeder den woesten berg konden beklimmen, want zelfs voor hem, Hanoman, die vliegen kon, waren de bosschen ondoordringbaar te noemen, Romo antwoordde :

„Hèh bebakal sira kijé,

Gampang kalawan éwoeh,
Jekti ana ingkang akardi,
Jèn waniya ing gampang,
Wedija ing kéwoeh,
Sabarang nora toemeko,
Jèn antepen gampang éwoeh dadi sidji,
Ing poerwo nora ana”.

Vertaald zou dit luiden :

„Aanvanger, beginnening zijt gij, Makkelikheden en moeilikheden, zij hebben één schepper. Indien gij makkelikheden aandurft en moeilikheden vreest, zal niets tot je komen. Indien gij vast overtuigd zijt, dat makkelijk en moeilijk tot één gebracht kunnen worden, dan zult gij zien, dat in beginsel zij er niet zijn”.

De schepper van de tegenstelling moeilijk en makkelijk, van relativiteiten, is de individueel afgescheiden mensch ; in waarheid bestaan zij niet. Hier komen wij in onze gedachtengang tot de opvatting, dat men als uitgangspunt van het zoeken naar een juiste levenshouding niet kan uitgaan van wat de Waarheid is, omdat dit eene onmogelijkheid is, of anders uitgedrukt, dat „Waarheid” niet in menschenlijke woorden gevat kan worden. Het individuele is onvereinigbaar met „Waarheid”. Deze opvatting wordt ook geaccentueerd in de geschiedenis van Brotoséno op zoek naar het „Reine Levenswater”. Brotoséno toch legt hier een onweerstaanbaar streven aan den dag om het „Reine Levenswater” te bemachtigen.

Ten laatste wordt hem door Déwa Roetji gezegd, dat men naar het Wezen van het „Reine Levenswater” identiek met het „Ware” niet kan streven :

„Nora kena jèn ikoe sira prih,
Lan kahanan ing samâtâ-mâtâ,
Gampang angel pirantiné”.

De vertaling is :

„Naar „Dat” kunt gij niet streven, met zichtbare dingen in den gewonen zin. Makkelijk, doch ook moeilijk zijn de middelen”.

Hiermee stellen wij dan ook direct de vraag : „Wat zou dan de houding van

den mensch moeten zijn, die zijn leven wil begrijpen?" Zeker niet in een verstandelijk begrijpen van wat het leven is, dus niet zich verdiepen in eene levensbeschouwing, een filosofie, een denk-systeem omtrent het leven. Dit systeem, hoe logisch ook opgebouwd, is een zuiver verstandelijk geconstrueerd gebouw omtrent het leven, doch is onafscheidelijk van het individu, waar subject en object bestaan. is naar mijne meening parallel met de „ilmoe Karang" door Prins Mangkoenagoro IV aangeduid in de volgende woorden uit zijn gedicht „Wedotomo":

„Kekerané ngèlmoe karang,
Kakarangan sangking bangsaning
gaib,
Hikoe borèh paminipoen,
Tan hoemasoek ring djasad,
Hamoeng hanèng sadjabaning da-
ging koeloep,
Jèn kapengkok pântjâbâjâ,
Hoebajané mbalèndjani".

Vertaald: „De inhoud van ilmoe karang (geconstrueerd, gekristalliseerd) stelt voor het geheimzinnige, dit is slechts gelijk smeersel, dat niet in het lichaam doordringt. Het blijft slechts buiten de spieren. Bij het tegenkomen der vijf gevaren blijkt hare belofte (waarde) teleurstellend te zijn".

Ook in Déwa Roetji vinden we een passage, die zulks als boven aanduidt: „Tan kena ngandelenâ ing warah mjang woeroek",

De vertaling is: „Vertrouw (bouw) niet op wat je geleerd en onderwezen wordt".

Ik kan hier niet nalaten U nog in herinnering te brengen de woorden van Laotze inzake Tao: „Zij, die Tao kennen zijn niet geleerd, zij, die geleerd zijn kennen Tao niet".

Van de gevaren van het niet vinden van den juisten weg voor de ware levenshouding zegt Josodipoero:

„Pratingkahé para maharsi,
Kang samija kaloepoetan,

Lekasing panggajoe,
Pangadjaping kawroehira,
Woes hambener, wekasan mati tan dadi
Kawilet ing tatrapan".

Vertaald zou het luiden:

„De handelwijze der Maharsi's (heiligen), welke gefaald hebben, aanvangend in hun streven, verlangend in de lijn van hun kennis, als juist beseft, doet ten slotte hen te niet gaan zonder hun doel te bereiken, omstrengeld als zij zijn door hunne eigen wandaden".

Op daden, handelingen, pratingkah, komt het aan en niet op verstandelijke werkzaamheid en doelstelling alleen. Handeling is bij ontleding niet verstand alleen, doch meer dan dit; het is de totale gevoelsverstandelijke en lichamelijke werkzaamheid en deze handeling zal bij een bepaalde doelstelling vruchten afwerpen, welke dikwijls niet overeenkomen met die doelstelling, vooral indien bij het maken en overwegen dezer doelstelling men alleen uitgaat van het verstandelijke plan. Dit is m.i. dan ook de hinderpaal, waarop Josodipoero wijst, als hij in bovengenoemden zin zegt, dat men niet mag bouwen op wat men leert. Het leeren is slechts verstandelijk begrijpen en dit moet men mijden, indien men het leven wil ontdekken. Het leven kan niet gerationaliseerd worden en is ook geen leerschool. Het Leven moet geleefd worden.

Déwa Roetji zegt aan Brotoséno:

„Dèn sanget pangoeswanira,
Badanira wasoehen,
Laknjèng pangoengkih,
Wroehâ roengsiting tingkah".

De vertaling is: „Neem het bewust in je op; reinig het lichaam totdat je volledig naakt staat, en besef het moeilijke der handeling".

Deze woorden doen ons weer terugkomen, op het „Ken U zelve". Wat zouden in verband hiermee, de woorden van Déwa Roetji moeten beteekenen? De nadruk wordt gelegd op reiniging, naaktzijn en het moeilijke der handeling.

Wanneer wij hunne beteekenis in ons trachten op te nemen, dan valt het ons op, dat de reiniging zal moeten toegepast worden op vele dingen, die het zelf in ons bewustzijn verduisteren of verontreinigen. Dit is een gewichtig punt, want wij nemen waar, dat wij vele dingen en opvattingen in ons hebben, die ons onbewust opgedrongen, door ons geabsorbeerd worden, terwijl wij ons verbeelden, dat alles vrijwillig is geschied, dus in ons levend is geworden.

Wij nemen hierbij dus de vorm aan, die ons van buiten wordt opgedrongen. Wij bootsen na en begrijpen aldus ons zelve niet, het is dus niet het „Ken U zelve”. Voortgaande met de poging om ons zelve, te begrijpen door te dringen in het „ik”-wezen, vinden wij heel wat vormen en houdingen in figuurlijken zin, opvattingen en denkwijzen, die wij als gewoonten en zeden bestempelen, waarvan wij echter den zin niet begrijpen. Wij aanvaarden ze, omdat wij ons moeten aanpassen aan onze omgeving. Onverschillig en van zelf sprekend gaan wij uit van het standpunt, dat het ik in de aanpassing aan de omgeving de spil is, waarom alles draait. Wij kunnen dan schematisch twee typen van menschzijn uitteekenen: het eene, dat zich verdiept in zijn uiterlijke omgeving en het andere, dat het „ken U zelve” betracht.

Het eerste type vervolmaakt het middel van kennis der omgeving, het verstand, in natuurwetenschappelijken of wijsgeerigen zin. Bij het tweede type vallen één voor één de sluiers af, die hem door de omgeving zijn opgedrongen, zelfs de vele vormen van verstandelijke werkzaamheid. Bij het eerste is het verstand, hoe buitengewoon scherp en subtiel het ook kan zijn, nog gebonden aan het „ik” — bewustzijn”. Uitbreiding van dit „ik — bewustzijn” met zijn verlangens en begeerten, brengt een hooge vlucht der menschelijke vermogens mee om de natuur te beheerschen met als gevolg de machtsuitingen van het heer-

scherschap. Het tweede type schouwt dieper in het „ik”-proces, om tenslotte in te zien, dat het „ik” niet bestaat. Deze „ik” oplossing is echter naar mijne bescheiden meening geen zelf-vernietiging, zooals het gewone menschelijke begrip dit verstaat, doch is veel meer een positieve toestand, zooals Déwa Roetji, reeds boven aangehaald, die aan Brotoséno beschrijft. Hierin bestaan geen verlangens en begeerten van het gewoon — menschelijk bewustzijn met zijne doelstellingen en verdwijnt tweeslachtigheid en conflict, ergo smart. Het verstandelijke in den mensch verdwijnt om plaats te maken voor inzicht, dat zich openbaart. Velen zullen beweren, dat zulk een toestand geen praktisch nut heeft voor de maatschappij. Toch is naar mijn bescheiden meening, de handeling van zulk een mensch van veel meer waarde voor de ordening in de maatschappij, dan die van het eerst beschreven menschentype, wiens handeling gebaseerd is op hare bijzondere gecompliceerdheid. Tenslotte zijn handelingen het verband tusschen mensch en maatschappij.

Eénvoud treedt in de plaats van het gecompliceerde leven, dat door den alledaagschen beperkten mensch zelve gecreëerd wordt en waarin de mensch geen weg meer weet, vervolgd door lichamelijke en geestelijke smarten. Een toevluchtsoord, van welken aard dit ook moge zijn, of het zoeken naar geneesmiddelen hiertegen wordt door den mensch nagejaagd en in dit najagen vergeet de mensch weer zichzelf, want dit leidt ons af, van wat wij op dat oogenblik beleven n.l. de pijn of smart. En deze is toch eene aanwijzing, dat de mensch een conflict heeft gehad, de oorzaak van de smart. In dit opzicht beduidt smart een intensieve geestelijke ervaring in staat den menschen blik te openen in de richting van den levensstroom. Herbert Samuel schrijft in zijn boek: „Grondslag en opbouw”, op bladzijde 75:

„Het lijden is het middel, waardoor de menschen worden gedwongen fouten te vermijden of deze fouten nu door een individuele of door een gemeenschappelijke afdwaling zijn ontstaan”.

Deze smartelijke ervaring is bij wijze van spreken dus onmisbaar voor den mensch. Hieruit volgt, dat zij individueel ervaren moet worden, ergo dat geen ander mensch het voor hem kan opnemen of er bestaat geen goeroe (hetzij menschelijk of niet) voor den mensch ten opzichte aan zijn levenservaringen, ook daarom niet, omdat de eene mensch nooit het innerlijk proces van een ander kan beseffen of beoordeelen. Deze kunnen dan ook niet geleerd, doch slechts ervaren worden. Enpassant moet vermeld worden, dat deze gedachtengang ons nader brengt tot het begripen van Loot Tse's gezegde, dat Tao niet benaderd kan worden door geleerdheid. Nadrukkelijk moet er gezegd worden, dat bovenstaand betoog geen verstandelijke hypothese is, niet een soort filosofie, doch dat dat alles geëxperimenteerd kan of moet worden, in de richting van het „ken U zelve”.

Josodipoero laat in zijn boek Déwa Roetji tegen Bimo zeggen:

„Lah ijo dèn awas bahé,
Mring pamoeroenging lakoe,
Hajwo ânâ kita karemi”. Vertaald zou dit zijn: „Wees slechts indachtig aan de belemmeringen van je ware handelingen en laat ons aan niets verslaafd zijn”.

„En verder: Jèn ana nedyâ padoe,
Hamitjara rerasan iki,
Jâ tekâ kalahanâ,
Jwâ kongsi kabandjoer,
Adja ngadèkaken sira,
Jèn karaket marang wisaning ngahoerip
Hijâ sangkepen oega”.

De vertaling hiervan zou zijn. „Indien er iemand is, die met ons wil discussieeren (strijden) omtrent deze zaak, wil dan de minste zijn om den strijd te voorkomen, wees niet trotsch op je zelf, want op die manier kunt gij gekluisterd

worden aan het vergift van het leven. Ook hiernaar moet gij handelen.”

Wij moeten in den aanvang dan ook slechts voortdurend onze blikken richten naar de belemmeringen van onze handelingen in den juisten zin van het woord. Indachtig aan het bovengenoemde omtrent de vier kleuren, die Bimo ziet in het invendige van Déwa Roetji is het niet moeilijk om een begrip te vormen omtrent de bedoelde belemmeringen. Déwa Roetji zegt:

„Pântjâmâjâ poenikoe,
Sadjatiné ing tijas sajekti”.

Vertaald zou het luiden:

„Dat is pântjâmâjâ in wezen de ware imborst (hart in figuurlijken zin)”. En verder:

„Wit tingaling tijas ikoe,
Hanengeri marang sadjati,
{ Hénak sang Wrekoedoro,
{ Doedoek mijarsâ woewoes,
{ Lagijâ mèssem woes soemringah, }
Déné ingkang abang, ireng, koening,
poetih, Ikoe doergamaning tijas”. En de vertaling hiervan is: „De klaarheid van de imborst is het kenteeken van het ware”, En verder: „Nu zijn de kleuren, zwart, rood, geel en wit, hindernissen voor het ware hart”.

Dit te kunnen onderscheiden zal ons leiden naar een vereeniging met het bovenzinrijke.

Zelfs de witte kleur, hoewel deze rustig en rein van hoedanigheid is, duidt nog op begeerte naar geluk. Toch is slechts deze witte kleur in staat het teeken van den waren vorm op te nemen. „Lamoen bisa ikoe nambadani,
Mring soesoeker kang teloeng prakara,
Sida ing kono pamoré,
Tanpa toedoehan ikoe,
Ing pamoré kawoela goesti”.

De vertaling luidt:

„Indien deze witte kleur de andere drie kan weerstaan, is de oplossing van schepper en schepsel reeds daar zonder nadere aanduiding”.

Dus zal men op den goeden weg zijn,

als men beseft, dat allerlei invloeden van buiten, (dus onze omgeving) ons doen handelen zonder dat er van een zelfstandig „ik” - optreden meer sprake is. En dan zullen wij ook inzien, dat de traditie, die een bepaald volk creëert den levenspelgrim veel in den weg legt en hem vele dichte sluiers omhangt ter vervaging en verwarring van het „ik” - begrip”. Dit slechts is het nut der traditie met zijn achtergrond van opvattingen en leeringen, van bloedverwantschap en milieu, van zeden en gewoonten, allemaal invloeden, die ons, gewone mensen, vormen. Zoodra de mensch het inzicht krijgt, dat de traditie kluisters beteekent voor het zelfstandig ik - bewustzijn, tracht die mensch, de levenspelgrim, zijne boeien te verbreken. Dit kan alleen juist geschieden, indien de verbreking van binnen uit geschiedt op zijn weg naar het „ken U zelven”. Hiermee wil ik zeggen, dat de verbreking niet door invloeden van buiten af kan geschieden, want op deze wijze wordt een nieuwe boei aangelegd, ons een nieuwe sluier over het hoofd geworpen die onze blik verduistert.

Zoo legt het boek Déwa Roetji van Josodipoero ons problemen voor, welke waard zijn overdacht te worden, om te komen tot een waarlijk mensch — zijn. De waarde van het boek ligt m.i. dan ook daarin.

Wij kunnen dan de volgende opvatting poneeren, dat :

„het enorme onweerstaanbaar streven van Brotoséno, egocentrisch van aard, weggevaagd wordt door de oplossing van het persoonlijke, omdat naar het

uiteindelijke of liever gezegd het „Eene Ware” niet gestreefd kan worden, door niets of niemand.” Naar mijne bescheiden meening is de betrachting van het waarlijk menschzijn, in zijne verhouding tot God of noemen wij het van de Waarheid via het „ken U zelven”, van veel dieper en grooter waarde dan het streven naar een menschelijk broederschap. Neen, ik zou het anders uitdrukken. De menschelijke broederschap is niet denkbaar zonder dat de mensch, het element der menschheid, zich zelve kent met als gevolg de vervluchtiging van zijn eigen „ik”.

Het voorafgaande is slechts een bescheiden bijdrage tot de studie van het boek Déwa Roetji. Dieper zin heeft het verhaal Déwa Roetji nog, indien wij kunnen vatten de allegorische beteekenis van Brotoséno en zoo vervolgens zijne geschiedenis met betrekking of in verhouding tot de andere allegorische aanduidingen kunnen begrijpen, zooals die van de berg Tjondromoeko, de Goden Héndro en Bajoe, de slang in de zee en de ontmoeting en aanwijzingen van Déwa Roetji met en aan Bimo. In het wajangspel wordt, althans in Djocja, na het einde van het spel een golèkdans (van een houten (kadjeng) pop (golèk) vertoont. Men kan daaraan deze uitleg geven, dat men naar de beteekenis (kadjeng) van de plaats gehad hebbende wajangvoorstelling moet zoeken (golèk). Ik geloof echter niet dat men hiertoe in staat zal zijn langs den weg van het rationeele denken, neen, ik zelve ben de meening toegedaan beter gezegd overtuigd, dat het alleen mogelijk is, via het „ken U zelven”.

DE OUDERDOM VAN DE DEWARUCI.

DOOR

Dr. W. F. STUTTERHEIM.

In het vorig nummer van dit tijdschrift heeft R. Ng. Dr. Poerbatjaraka de verdienstelijke daad verricht den inhoud van de Oudjavaansche Dewaruci, prototype van de Nieuwjavaansche verhalen, gedichten en lakons over Bimā's tocht door den oceaan en zijn ontmoeting met Dewaroetji, algemeen bekend te stellen.¹⁾

In de daarvoor geschreven inleiding heeft genoemde auteur zich onder meer de vraag gesteld of het mogelijk is den ouderdom van de Oudjavaansche Dewaruci nader te bepalen, het tijdperk te begrenzen, waarin dit dichtwerk moet zijn ontstaan.²⁾

Het antwoord op die vraag luidde bevestigend en het resultaat van zijn terzake gehouden onderzoek — waarbij hem, naar hij opmerkt, geen andere gegevens ten dienste stonden dan taal en maat — is, dat de Dewaruci moet zijn ontstaan in den zoogenaamden overgangstijd van het Hindoeïsme op den Islām. Dat wil dus zeggen in de eerste helft van de 16e eeuw A. D.

Het verbaasde schrijver echter, dat er in heel het gedicht geen sporen konden worden ontdekt van Moslimsche invloeden. Inderdaad zou men juist in den overgangstijd invloeden veronderstellen van de zijde van de toenmaals krachtig opbloeiende Moslimsche mystiek.

De verklaring van deze eigenaardigheid zoekt Dr. Poerbatjaraka in de mogelijkheid, dat het gedicht zou kunnen zijn ontstaan in een streek, waar de Islām toenmaals nog geen invloed uitoefende.

Tot zoover de schrijver van bedoeld artikel.

Heeft Dr. Poerbatjaraka vroeger meermalen met succes de hulp van de Oudjavaansche letteren ingeroepen bij de verklaring van onbegrepen archaeologische raadsels, thans zijn wij in staat dit te vergelden en de archaeologie een woordje te laten meespreken bij de oplossing van literaire problemen als die van den ouderdom der Dewaruci.

In het Oudheidkundig Verslag over 1937 toch wordt bij de vermelding van de werkzaamheden op den Penanggoengan gezegd, dat de ontgraving en reconstructie van oudheid LXV (gelegen op den voortop Goenoeng Bekel) onder meer een relief tevoorschijn bracht, dat niets anders kan voorstellen dan een episode uit de Dewaruci.³⁾

Het relief, dat hierbij wordt afgebeeld, geeft ons Bhīma te zien, tot aan de heupen in de zee staande. Visschen zwemmen in de golven. Bhīma's rechterhand is met de uit de wajang overbekende handhouding (de langgenagelde duim tusschen de vingers) naar beneden gestrekt, de linkerhand is in dezelfde houding voor hem uit gericht. Zijn kleedij en opschik bestaan uit een eenvoudigen *lantjangan* (lendendoek, *tjawět*), de bij Bhīma behorende boven- en onderarmbanden, een *slangenu pawīta* (kastensnoer) en een hals-snoer met sierplaat, terwijl groote vrucht-vormige oorhangers aan zijn oorlellen bengelen en vleugelvormige *soempings* achter de oorschelp steken. De haartooi is de uit de wajang bekende *soepit oerang*, doch zonder dat de omkrullende uiteinden aan elkaar verbonden zijn, zooals thans het geval is. Tenslotte zien wij dat Bhīma een

1) Zie Djawa 1940 p. 5 vlgg.

2) Ibidem p. 9 vlg.

3) Zie Oudheidkundig Verslag 1937 p. 19 vlg. en figuur 35.

ringbaard en snor bezit en door ronde, uitpuilende oogen en een krachtig gebouwde neus wordt gekenmerkt. De bovenhoeken van het paneel worden gevuld door wolken.

Bij deze beschrijving behoeft zeker geen lang betoog gevoegd te worden. Er is maar één mogelijkheid en dat is, dat wij hier Bhīma zien afgebeeld op het oogenblik, dat hij den oceaan instapt en het water tot aan zijn heupen gevorderd is. Zooals de dichter van de Oudjavaansche Dewaruci het uitdrukt:

„Hij ging de zee in met rein en verlicht gemoed. Het water reikte hem tot de kuit, tot de dij en eindelijk tot zijn lichaam.”¹⁾

Hierdoor staat het dus vast, dat de Bhīmasuci of Dewaruci reeds bekend moet geweest zijn toen oudheid LXV op den Bekel werd gebouwd. Met andere woorden, als wij weten wanneer dit laatste plaats vond, weten wij ook hoe oud het gedicht in ieder geval moet zijn.

Helaas is bij de ontgraving van bedoelde oudheid geen jaartal te voorschijn gekomen. Waarschijnlijk ligt dit, onder zoovele andere steenen van niet nauwkeurig bepaalde herkomst op den Penangoengan, in het museum te Modjokerto, daarheen op last van den in oudheidkundige zaken wat al te ijverigen oud-Regent van Modjokerto, wijlen R. A. A. Kromodjojo Adinegoro, overgebracht.

Hoewel het natuurlijk mogelijk is, dat in dat geval nader onderzoek jaartal en oudheid nog weer bij elkaar zou kunnen brengen, is de kans daarop tamelijk gering. Er is namelijk geen nauwkeurige aantekening gehouden van de juiste ligging der oudheden, waaraan de jaartalsteenen zijn ontnomen.

Gaan wij te rade bij de jaartallen, welke volgens de opgaven van genoemden

Regent van den Goenoeng Bekel afkomstig zouden zijn, dan blijken deze tusschen 1453 en 1469 te liggen. Van deze jaartallen zijn enkele echter reeds gebleken van den Penangoengan zelf afkomstig te zijn.

Daar wij voorts weten, dat alle op de hogere hellingen gelegen oudheden stijlkundig één samenhangende groep vormen, waar bijvoorbeeld de lager gelegen oudheden van Djolotoendo en Belahan niet bij hooren, en daar de op die hellingen gevonden jaartallen alle liggen tusschen 1404 en 1500 A. D., geloof ik, dat wij de dateering van oudheid LXV mogen vaststellen op omstreeks 1450.

In dit geval zou de Dewaruci omstreeks 1450 reeds voldoende populariteit moeten hebben gehad om als relieversiering aan een heiligdom te kunnen worden gebruikt. En die populariteit moet, gelet op de overige reliefforstellen van de plek, nl. onder meer de Arjunawiwāha, niet gering zijn geweest.

Ik geloof dan ook, dat wij het ontstaan van het gedicht wel mogen plaatsen in de eerste helft van de 15e eeuw.

Overigens kan dit weinig verwonderen, daar wij weten, dat juist in de eerste helft van die eeuw overal op de bergen beelden van Bhīma werden opgesteld en vereerd in verband met een op mystieke leerstellingen berustende cultus. Dat er tusschen deze cultus en het ontstaan van de Dewaruci verband zal hebben bestaan is toch wel zeer aannemelijk.²⁾

Of de boven gegeven dateering zich met de taal laat rijmen kan ik niet voldoende zuiver beoordeelen. Wel verklaart zij hoe het komt, dat in het gedicht geen Moslimsche invloeden kunnen worden ontdekt. Zoover waren deze in de eerste helft der 15e eeuw nog niet in de Hindoeïstische cultuur doorgedrongen.

1) Naar de vertaling door Dr. Poerbatjaraka. Er staat letterlijk: „Hij ging de zee in. zijn passieloosheid (was) licht. Het water bedekte zijn kuit, van de knieën spatte het op tot het lichaam.”

2) Zie Djawa 1935 p. 37 vlgg.

Figuur 1. Bhīma-relief van den Penangoengan.

Figuur 2. Oudheid LXV op den Penanggoengan. Het relief van fig. 1 bevindt zich links naast de poort voor de rotsspleet.

SOENDANESE GEBRUIKEN BIJ DE ZWANGERSCHAP

DOOR

A. PRAWIRASOEGANDA.

Het mag als bekend worden verondersteld, dat men bij den Soendanees vier soorten van aangelegenheden kent, waaraan enige plechtigheid is verbonden nl. 1 de geboorte, 2 de besnijdenis, 3 het huwelijk en 4 het sterfgeval.

Het woord „papait” waarmede men de genoemde aangelegenheden aanduidt, wijst op de belangrijke (materieele) lasten en verantwoording, welke de betrokkenen daarvoor te dragen hebben. Vooral in de dessa's houdt men zich nog streng aan de voorschriften der gebruiken, welke eraan verbonden zijn.

In de steden, waar de mensen meer onderhevig zijn aan de moderne exoterische invloeden worden de bedoelde voorschriften niet zo nauw meer genomen. Vele zijn zelfs vergeten, of uit hygiënische overwegingen, door andere vervangen. Alleen het strikt nodige wordt dan nog in acht genomen.

Niettemin zijn de meeste gebruiken nog in zwang.

Wanneer wij deze gebruiken wat nauwkeuriger onder de loupe nemen, dan zal het ons opvallen, dat zij alle even symbolisch zijn en het heil der betrokkenen beogend. Symbolisch zijn ze, aangezien het nu eenmaal de gewoonte der voorvaderen was, om al hun raadgevingen in bedekten vorm te gieten, een en ander met de bedoeling scherpzinnigheid en nauwlettendheid onder de jongeren te kweken. Voor de eenvoudigen van geest zijn zulke symbolen evenwel een te hoge „wetenschap” om daaruit wat anders af te leiden dan het letterlijke ervan. Elke „sindiran” wordt naar de ware betekenis van het woord opgevat. Zodoende komt men dan tot verschillende „bijgelovigheden”, welke voor

de betrokkenen dikwerf meer last dan lust zijn geworden.

Voorbeelden van dergelijke lasten zijn er te over; vooral veel voorkomend gedurende de zwangerschap en bij de geboorte.

Hieronder zullen wij enige gebruiken beschrijven, welke door de eenvoudige dessalieden critiekloos en streng naar de letter der voorschriften nog steeds worden nageleefd.

Onze beschrijving is de vrucht van onze onderzoekingen onder de eenvoudigste dessamensen, die zich nog streng houden aan de adat.

„Tjeuk tjaritaan kolot” aldus hun vaste aanhef om van hetgeen gezegd zal worden de juiste waarheid bijvoort te baat en onvoorwaardelijk te bevestigen of op zijn Hollands: „Onze voorvaderen zeggen, dat wanneer mannen, die reeds getrouwd zijn, op een goede dag zich steeds misselijk gevoelen en maar naar zure en prikkelende eterijen verlangen, dit een teken is, dat bij hun vrouw het beginstadium van zwangerschap intreedt. Zulk een toestand bij den man heet „njiram opat poeloeh poë” omdat het veertig dagen duurt. Na de „njiram” (Mal. „ngidam”) van den man komt de njiram van de vrouw zelf. Deze njiram duurt drie maanden lang. Vertoont de vrouw binnen die drie maanden geen menstruatie, dan is het een teken, dat zij werkelijk in blijde verwachting is.

Waarom men dat stadium van zwangerschap „njiram” noemt, heeft hierin zijn verklaring: „njiram” is nl. afgeleid van het woord „siram” en betekent het besproeien of begieten van de bibit van de planten. Het begieten of het „njiraman” heeft ten doel de bibit sterk en krachtig te maken. Alzo wordt de tijd van njiram bij de vrouw beschouwd

als te zijn de tijd, dat men de „bibit” van de mens sterk en krachtig moet maken.

De vrouw in njiram-positie voelt zich steeds krachteloos, misselijk duizelig, onpasselijk en kregelig. Zij heeft steeds verschillende verlangens en wensen, doch is zeer verlegen, om daarmee openlijk voor den dag te komen. Bij de „dara”, dat is de vrouw, die voor het eerst in blijde verwachting is, geldt dit alles in nog sterkere mate, zodanig dat zo’n vrouw er niet zelden ziek van wordt. Wanneer zij in een toestand van kregeligheid verkeert, dan komt het vaak voor, dat er een ernstige twist tussen haar en den man ontstaat, die soms zelfs op een echtscheiding kan uitlopen. Dan komen de ouders den man raad geven, om meer zelfbeheersching te betrachten en meer vergevengszind te zijn tegenover zijn vrouw, die in zo’n bijzondere toestand verkeert.

Naar men zegt is de oorzaak van de onpasselijkheid, duizeligheid enz. het feit, dat de „bali” (het „nageboorte” of „moederkoek”) bezig is het lichaam van de vrouw binnen te dringen. Om al die narigheden te verdrijven, moet zij zure dingen eten, voornamelijk vruchten.

Van veel dingen heeft zij een afkeer vaak zelfs ook van haar man, zelf van wie zij anders zoveel houdt. Gereedschappen, welke zij elke dag moet gebruiken, z. a. kookgerei etc., kan zij zonder de grootste afschuw niet meer zien.

De ouders verbieden dan ook haar zulke objecten te tonen; vooral mag zij lelijke dingen en/of beesten, z. a. apen enz. niet zien. Zo ook niet objecten die vrees aanjagen. Aangelegenheden, welke haar gemoed zouden kunnen schokken, mag zij ook niet deelnemen, z. a. het bezoeken brengen aan zieken, sterfgevallen, „nadran”, d.i. op het kerkhof komen, om de overledenen te herdenken, enz. Ook het zien van een gebrekige moet zoveel mogelijk voorkomen worden.

Daarentegen moet zij evenwel alles wat mooi en aangenaam is om te zien veel onder haar ogen krijgen. Komt er b.v. een mooie man of een lieve vrouw bij haar te gast, dan moet zij zelfs de restantjes van de hun opgediende koekjes e.a. gebak opmaken.

Komt zij een lief kind tegen, dan moet zij hem een zoentje op het voorhoofd geven. Is het echter een lelijk kind, dan moet zij het op de nek bespugen, en verder moet zij niet meer aan hem denken.

Men vreest n. l., dat zij anders ook zo’n lelijk kind zal krijgen; immers het geloof zegt, dat wanneer dat lelijke kind steeds in haar gedachten blijft hangen, dat dat van invloed zou zijn op de vorming van het aangezicht van haar a.s. kind zelf. Dit geloof is bij den Soendanees zeer algemeen. Vooral moet de vrouw geen afschuw hebben van zo’n lelijk kind, want juist al wat lelijk is kan gemakkelijk invloed hebben op de vorming van het a.s. kind.

Wij zeiden reeds, dat een vrouw in de „njiram” positie altijd allerhande wensen heeft, welke zij onverbidde-lijk en precies, bevredigd wil hebben. Wordt er niet direct aan voldaan, dan voelt zij zich bedroefd en kregelig tegelijk. Analooq hieraan verwijt men iemand, die altijd maar veel verlangens en wensen heeft, als te zijn een vrouw die in njiram-toestand verkeert (Kawas noe njiram baé) zelfs, al betreft het een mannelijk persoon.

Verder is de uitdrukking „moelang-keun panjiraman” ook hiervan afgeleid. Men past deze uitdrukking toe op een zieke, die veel verlangens en wensen heeft, en wil daarmee zeggen, dat de moeder nog in njiram positie was, m.a.w. dat de zieke dan spoedig zal sterven.

Dat de verlangens van de vrouw in de njiram positie niet alleen veelsoortig, doch vaak ook eigenaardig of zelfs „gek” aandoen, wordt door een merkwaardig thans nog heersend gebruik in de

noordelijke kuststreken van West-Java aangetoond. Men pleegt daar nl. een soort klei, „hampo” genoemd, in de handel te brengen, zulks, i.v.m. het feit, dat die hampo door vrouwen, die in de njiram-positie verkeren met graagte wordt gegeten. Dat soort klei vormt een gezochte delicatessen.

Hoe „gek” het verlangen van zo’n vrouw ook moge schijnen, het dient nagekomen te worden. Immers geldt het hier de „perbawa kandoengan” d.w.z. het feit, dat al de verlangens uitgaan van het a.s. kind (kakandoengan). Elke welopgevoede Soendanees neemt dit alles strikt in acht, zo, dat het zelfs als een grove lompheid wordt aangemerkt, indien men bv. aan een maal bezig zijnde, niet er op aandringt bij een vrouw in njiram-positie, die bij hem juist te gast is, om mee te eten. Al is die vrouw ook een wildvreemde voor hem men dient haar hiertoe half te dwingen omdat zo’n vrouw, verlegen als zij is, het nu eenmaal niet zal aandurven, zich ten eten te nodigen, alhoewel het vrijwel zeker is, dat zij van de gerechten mee wil proeven. Immers zijn voor zo’n vrouw, zelfs de alledaagse gerechten verleidelijker dan voor andere mensen. Wordt aan haar innerlijke wens (i.c. om wat mee te proeven van de gerechten) niet dadelijk voldaan, dan pleegt men te gelasten; „Geuwat bere, kalakoean keur njiram, bisi ngatjaj boedakna.” (Gauw, geef haar wat van die gerechten, want zij is immers in njiram-positie, anders krijgt zij een kind, dat steeds speeksel laat vloeien langs zijn kin (ngatjaj)).

Wat de reden is, waarom men zoveel aandacht schenkt aan de verlangens en wensen van zo’n vrouw, wordt door het volgende oude verhaal verklaard:

Langen tijd geleden leefde er een edelman (menak), die een rijpe nangka-vrucht van z’n tuin aan den koning wilde laten aanbieden. Een bode werd met die vrucht naar het paleis gestuurd. Onderweg kwam deze bode een zwangere

vrouw tegen, die hem om een stukje van de nangka vroeg. De bode kon haar niet weigeren en gaf haar een stukje er van.

Bij den koning aangekomen, was deze buiten zichzelf van woede, toen hij bemerkte, dat iemand het gewaagd had een stukje af te snijden van des konings lievelingsvrucht. Hij liet dan ook de vrouw dadelijk bij zich komen en beval haar buik open te rijten. Toen men zijn wreed bevel uitgevoerd had, zag de koning in de opengereten buik van de vrouw, een baby zitten, die bezig was te smullen van de nangka.

De koning was door dit schouwspel, zo ontroerd, dat hij onmiddellijk in zijn gehele land het bevel uitvaardigde, om het volk te gelasten aan elke wens van een zwangere vrouw of een vrouw in njiram-positie, onmiddellijk gevolg te geven. Aldus luidt het verhaal, welks echtheid de goedgelovige dessalieden niet in twijfel trekken.

Aangezien de njiram positie en de zwangerschap zo belangrijk worden geacht, heeft de vrouw in positie zelf ook verscheidene voorschriften na te leven, teneinde alles voorspoedig te doen verlopen. De belangrijkste daarvan laten wij met de bijbehorende ceremoniën, hieronder volgen.

Zodra de derde maand van de zwangerschap bereikt is, pleegt men een kleine „slametan” te houden, alwaar men op rode en witte pap wordt onthaald. De rode pap symboliseert de „napsoe” (hartstocht, drift, verlangen) van de vader en de witte pap, die van de moeder. Het kind is nl. ontstaan als gevolg van de inwerking der beide hartstochten.

Aan die slametan zitten alleen ouden mensen aan. En de doa (gebed), die erbij wordt gepreveld, is de „doa slamet” d.w.z. een gebed waarmee heil en zegen worden afgesmeekt.

Behalve die beide soorten pap, heeft men er vaak ook nog een fles water en

klapperolie bijgezet. Voor deze beide fluides wordt de „doa noerboeat” gepreveld, waarmee men om een gezond en welgeschapen kind bidt.

In de vierde maand, wordt er geen slametan gehouden, behalve door slechts de weinigen, die der Javaanse traditie getrouw zijn. Deze mensen houden dan een slametan met ketoepat en tang-tang-angin (= rijstgebak, dat gewikkeld is in een bamboeblad en dat een driehoekige vorm heeft.)

In de vijfde maand echter houdt men wederom een slametan nl. de „hadjat bangsal” waarbij men de doä prevelt voor een kom met „bangsal” (ongepelde padikorreels), welke gedekt is met een blad van de waloeh-plant. Dit is een voorzorg, opdat de „balangbengsal” (tegenspoeden) verdreven en omgezet worden in „waloēja” (=voorspoed.) Het blad van de waloeh symboliseert het fonetisch enigszins gelijkkluidende „waloēja.” Of men houdt ook de hadjat „sangoe toempeng” of de hadjat „sangoe woedoek” terwijl men als bijgerecht gekookte eieren gebruikt. (De sangoe toempeng = rijst in een „koekoesan” wordt gekookt echter hierin verschillend van de gewone rijst, dat deze rijst eerst vermengd wordt met andere ingrediënten, z.a. eieren, geraspte klapper, vlees, koneng temen enz. en daarna pas gekookt wordt. Gaar zijnde moet ze in de koekoesan-vorm, dus kegelvormig, opgediend worden.

De „sangoe woedoek” wordt ook eerst vermengd met andere ingrediënten, doch meestal alleen met geraspte klapper en zout en wordt gewoon in een ketel gekookt.)

In de zesde maand wordt er geen hadjat gehouden, doch in de zevende maand heeft men de belangrijkste hadjat. Vooral bij de welgestelden geschiedt dat op een min of meer royale wijze. De minvermogenden stellen zich echter met een gewone hadjat van rode en witte pap tevreden.

De hadjat in de zevende maand wordt hadjat „tingkeb” genoemd. Zo nu en dan hoort men daarvoor ook noemen „teboes weteng” of „babarik”.

Het woord „tingkeb” betekent „toetoept” (afgesloten). Met „hadjat tingkeb” wil men dus zeggen, dat er iets afgesloten wordt, en dat is nl. de tijd, dat de man en de vrouw bij elkaar mogen komen.

Ten behoeve van deze hadjat, heeft men verschillende voorbereidingen te treffen. Eerstens moet men uitrekenen, welke dag daarvoor de geschikte is. De geschikte dagen zijn nl. de 7e, de 17e of de 27e van de maand. Een van deze drie data moet men dus nemen.

Is de tijd eenmaal vastgesteld, dan moet men de volgende benodigdheden bijengaren nl. oebi, komkommers, waloeh, vruchten, katjang in verschillende soorten, eieren, vis en vlees waarbij verboden is het vlees van slachtvee, z.a. van karbauwen, geiten, koeien, kippen enz. Voorts zeven soorten van bloemen, een paar bloemstengels van de djambe, bladeren van handjoeang en kelewih, jonge gele klappervrucht, waarop de wajangfiguren van Soembadra en Ardjoena gegrift worden (Indien er niemand is, die kan tekenen, is het genoeg de namen van genoemde figuren er op te griffen). Verder nog moet men 7 naalden hebben voor het vastspelden van de pisangbladeren, waarin straks de z.g. „roedjak kanistren” plus de rode en witte pap gedaan worden. Tenslotte ook nog de volgende benodigdheden : 7 nieuwe kaens (geen sarongs, doch kebats) 7 beloet (sawah-aal), 7 elekan (soort karaf), 7 ajakan (soort bamboezen-zeef), 7 gajoeng, sangoe liwet (zacht gekookte rijst) in een aarden pot (pendil) en water in een gendi.

De ceremonie begint om 7 uur in den ochtend. En in een grote teil met water worden de 7 bladeren (bloemsoorten), de handjoeangbladeren en de sawah-alen gedaan, terwijl naast die teil

een grote pot wordt gezet, waarin „de roedjak kanistren” is gedaan.

Daarna verzamelt men zich in een kring (rioengan) terwijl de Lebe (des-sageestelijke) de doä slamet en voor het water in de gendi, de doä noerboeat prevelt. Na de doä gaat men eten.

Het water in de gendi, waarvoor de döa reeds gepreveld is, wordt dan in de grote teil van zooeven gedaan, terwijl een gedeelte gereserveerd wordt, om door de vrouw gedronken te worden.

Terwijl de anderen (mannen) bezig zijn aan de maaltijd, moet de vrouw met het water, waarin de bloemen enz. gedaan zijn een bad nemen. Het baden geschiedt op de volgende wijze: het eerst schept de „paradji” (de vroedvrouw) een gajoeng water eruit, dat vervolgens over het hoofd en het hele lichaam van de vrouw wordt uitgegoten. Hierna komt de moeder van de vrouw of het naaste vrouwelijke familielid aan de beurt en vervolgens ook andere vrouwen (gewoonlijk zijn dat allemaal familieleden van de kant van de vrouw zelf), totdat er in het geheel zeven scheppen water, door zeven vrouwen zijn gedaan. Het uitgieten van het water gaat door de mazen van de ajakan en elke keer, dat deze daad verricht wordt, moet men de van wajangfiguren voorziene cocosnoot, de sawah-aal en de karaf, binnen de kaens en langs het lichaam van de vrouw, van boven naar beneden laten glijden. Na elke schep moet de vrouw van kaen verwisselen.

Is het baden ten einde, dan moet de man van de vrouw de cocosnoot met een kapmes in twee helften hakken. Een goed voorteken, wanneer hij dat met één slag kan uitvoeren.

Daarna moet hij het restant badwater met de aarden pot, de doorgehakte klapper, de aal, de elekan enz. meedragen naar een dichtbijzijnde viersprong, alwaar hij dat alles moet neergooien.

De vrouw gaat intussen voor de pot met de roedjak kanistren, gelijk een

verkoopster, zitten. Kinderen komen dan aan, met bordjes of pisangbladeren, om van haar roedjak te „kopen”. Zij betalen haar met als centen en gobangs afgeronde scherven van dakpannen.

In sommige streken, wordt elke „koper”, die reeds zijn portie heeft gekregen met het restant badwater, dat niet dadelijk door den man op een viersprong is weggegooid, begoten, zodanig, dat hij gauw verdwijnt alvorens helemaal nat te worden. Hetzelfde lot moeten de andere mannen, die aan de eetpartij hebben deelgenomen, ondergaan. Men maakt zich dan lachende gauw uit de voeten.

Nadat de roedjak „uitverkocht” is, leidt men de zwangere vrouw naar de keuken, om zich voor de haard te warmen. De sangoe liwet wordt inmiddels genuttigd. In andere streken wordt dit gedeelte van de ceremonie overgeslagen en gaat de vrouw zich direct in haar dagelijkse kleren steken.

Hiermede is de hele tingkeb-ceremonie dan afgelopen.

Bij mensen, die zich nog streng houden aan de oude adat, moeten de genodigden, na de eetpartij, het huis door de achterdeur verlaten, terwijl de maten, waarop de mensen gegeten hebben, dooreen-geschud en daarna omgekeerd gelegd worden. Geen enkel der genodigden mag in het huis achterblijven, doch samen met de anderen vertrekken.

Wat betekenen nu al deze symbolische handelingen?

Wij kregen hieromtrent verschillende interpretaties te horen.

De meest gangbare interpretatie echter is de volgende:

Het langs het lichaam van de vrouw laten glijden van de klapper, de aal en de elekan beoogt het gemakkelijk ter wereld komen van het kind te verkrijgen (geboorte). Zo gemakkelijk „gelijk de cocosnoot, die afvalt van de boom, gelijk de gladde aal, die door de vingers glijdt, of wel gelijk het water, dat vloeit uit de hals van de elekan”.

Verder worden de andere symbolen als volgt geïnterpreteerd :

Het blad van de handjoeang moet de echtelieden aan het vergankelijke van dit aardse leven herinneren. De handjoeang is een plant, die veel op kerkhoven wordt geplant. Het blad ervan, zal de herinnering aan een kerkhof en verder aan de dood dus aan het vergankelijke van dit leven, opwekken.

Majang djambe (= bloemstengel van een pinangboom) is praktisch eensluitend met de woorden „kahajang hade”, hetgeen „goeden wil” betekent of juist „de wil hebben, om een goed mens te zijn”. Met de majang djambe, wordt dus beoogd, dat de vrouw, die, nu zij een kind verwacht, oud begint te worden, een goed mens wordt en opdat zij een goede naam heeft (ngaran seungit = geurige naam) moet zij gebed worden in water, waarin de 7 soorten geurige bloemen gedaan zijn. Het baden met koud water symboliseert het „koud” maken d. i. het vredig en rustig, of wel het harmonisch en bezadigd maken van de 7 soorten „maäni’s”. Deze zijn de levenskracht, de lichaamskracht, het gezicht, het gehoor, de spraak, het gevoel en de wilskracht.

Alles, dat in aanraking zal komen met en daardoor ook enige invloed zal uitoefenen op, de genoemde „maäni’s” moet zuiver en goed gekozen zijn. Vandaar dat het badwater eerst door de „ajakan” gezeefd moet worden, alvorens het haar lichaam aanraakt.

Wat betreft de begifte klappernoot, daar heeft men de o. i. gezochte, doch niettemin aardige interpretatie voor. De kleur van de klapper is „gading” (geelachtig). Deze kleur „gading” wordt ook wel „kajas” genoemd. Om de aardigheid van de interpretatie, waarin nl. de klankovereenkomst een rol speelt te kunnen begrijpen, zullen wij de verklarende zin hieronder in het Soendanees geven. Het heet dan, dat het kind bidt tot Den Almachtige, . . . „soepados

roepina sing tjèplès, kawas noe aja dina gambar” (. . . „opdat hij later precies gelijk t, op het afgebeelde”).

Het woord „tjèplès” klinkt haast gelijk aan het woord „kèplès” of „keplas”, hetgeen „slag” betekent. De man moet immers de klapper met één „kèplès” in twee helften doorhakken. In dat woord „kèplès” schuilt de hoop, dat het kind dan precies zal lijken (=tjèplès) op („kawas = net als, heeft de zelfde klanken van het woord „kajas” = gading of geelachtig) de beide wajangfiguren. Is het een jongen, dan zij hij zo kranig als Ardjoena. Is het een meisje, dan zij het even lief als Ardjoena’s vrouw Soembadra.

Dat de man de klapper met één kèplès moet doorhakken, daarmede wil men hem op het noodzakelijke van het vastberaden optreden in het leven wijzen.

Het klapperwater, dat na de slag naar buiten vloeit is het symbool van een rein geweten. Immers wordt klapperwater als het reinste water beschouwd. Daarmee wordt dus de wens geuit dat de man een rein geweten heeft.

Eerder hebben we vermeld, dat men met de gladde aal de wens te kennen geeft, dat de geboorte gemakkelijk en voorspoedig zal geschieden, doch dit wordt ook aldus geïnterpreteerd, dat men de gladde aal als voorbeeld voor zijn levenswandel dient te nemen. Hoe nauw je ook door de levensmoeilijkheden in een hoek gedreven wordt, steeds heb je een uitweg om er nog door heen te glippen, gelijk een aal, die door de vingers glipt of ook gelijk het water dat vliedt door de hals van de elekan.

Wat is nu de eerder reeds genoemde „roedjak kanistren” ?

Dit is een soort roedjak, waarbij alle soorten van smaak in goede verhouding dooréén gemengd wordt : zoet, zoutig, zuur, bitter, heet, prikkelend, wrang enz.

Dit symboliseert het leven, dat ook zijn zoetheid, bitterheden, wrangheden

enz. bezit. Ieder mens krijgt zijn beurt, om alles mee te maken. En dat alles dat men ondervindt, wordt bij elkaar ervaring genoemd. Goede ervaring wordt (duur) gekocht.

Het is een zinspeling hierop, dat de roedjak kanistren door de onervaren kinderen „gekocht” moet worden. Tot zover de interpretatie, die wij te horen hebben gekregen over de verschillende symbolieken.

Nadat het baden en de hadjat (eetpartij) bij de tingkeb afgelopen zijn, gaat de man „sewaka” bij de „paradji” d.w.z. hij geeft de zwangere vrouw vanaf dat ogenblik tot op het ogenblik dat zij weer haar dagelijkse werkzaamheden kan hervatten, aan de zorgen van de paradji over. Hij zegt dan „moeder, van af dit ogenblik draag ik mijn vrouw aan Uw zorgen over. Wat er ook moge gebeuren, doe overeenkomstig uw plicht en uw verantwoordelijkheid. Dat alles voorspoedig toega!”

De paradji antwoordt dan : „Tarima” (ik neem uw aanbod aan).

Als „bezegeling van de overeenkomst”, krijgt de paradji het volgende mee: 5 kati rijst, een klapper, wat suiker, koffie, ingrediënten voor het sirih kauwen, koekjes enz. en wanneer het de „dara” geldt of de „mëndëking”, ook nog 1 kommetje bangsal (= ongepelde padikorrels), een kippenei en een flesje klapperolie er bij.

De „dara” betekent de eerste zwangerschap. En de derde, de vijfde, de zevende zwangerschap enz. (dus wanneer het aantal zwangerschappen een oneven getal aanwijst) wordt mëndëking genoemd. Bij de dara en de mëndëking wordt de bevalling zwaarder en moeilijker geacht dan bij de even bevallingen. Derhalve moet men daarvoor extra voorzorgsmaatregelen treffen. Met de bangsal, het kippenei en de klapperolie als toegift aan de paradji, wordt het voorspoedig bevallen extra afgesmeekt. Immers door de bangsal worden de

balang-bengsal (= tegenspoeden afgewend. Het ei is rond en glad en glijdt gemakkelijk langs iets heen, terwijl de glibberige klapperolie alles even glad en soepel maakt.

Na de „sewaka” van de man moet de vrouw languit gaan liggen. De paradji gaat dan de buik betasten en masseren, zodanig dat het kind zijn goede ligging krijgt. Deze manipulatie heet „ngagedog”.

Dikwerf komt het voor, dat de vrouw — wanneer het een dara betreft — van de paradji een soort „djimat” ontvangt in de vorm van een kleine buikband. Deze buikband is vervaardigd uit verscheidene reepjes witte katoen, die middels knopen aan elkaar bevestigd worden. De knopen worden aangebracht onder het luisteren naar de geschied-verhalen van Sech Abdoelkodir Djaelani. Telkens wanneer een verhaal uit is, wordt er een knoop gelegd. Aldus komt men tot 40 á 50 knopen en niet zelden tot honderd of meer knopen omdat de verhalen over Sech Abdoelkodir Djaelani zo talrijk zijn.

Zo 'n buikband wordt „kendit” genoemd en wordt niet enkel gebruikt als buikband voor de vrouw doch stukjes ervan ook als halsband en armbanden van het kind zelf en dient dan als middel tegen lintwurm. Aan de „kendit” worden panglaj (= een geneeskrachtige wortel) „djoekoet palias” (grassoort) en een stukje wierook bevestigd.

Zoals we reeds zagen, wordt de vrouw na de tingkeb overgelaten aan de zorgen van de paradji. De paradji komt dan dikwijls bij haar aan huis om te zien of alles in orde is.

De achtste maand gaat zonder hadjat voorbij. In de negende wordt evenwel een eenvoudige hadjat gehouden, waarbij de „boeboer lolos” (d. i. pap van rijstemeel, die in geflenste en met klapper-olie glad gemaakte pisangbladeren gewikkeld wordt) wordt genuttigd. Hiermee wordt weer voor de zoveelste maal de innerlijke hoop geuit,

dat het kind dan met veel gemak ter wereld zal komen m.a.w. alles glad van stapel loopt.

Door de welgestelden wordt er ook nog een hadjat-toempeng gehouden met vis als bijgerecht en zelfs ook nog een hadjat damar.

In deze negende maand heeft men talrijke voorbereidingen te treffen. Verschillende soorten bladeren, knollen, wortelen en vruchten moet men in gereedheid houden, welke voor medicijnen en drankjes gebruikt zullen worden. Met het oog op de toenemende belangstelling, die in de geneeskunde voor Indische kruiden bestaat, zullen wij de belangrijkste van de knollen, wortelen enz. hier opnoemen.

Van de bladeren zijn het: poetjoek daoën singoegoe, tètèr, daoën kamoening, daoën ganas, poetjoek daoën awi tali, daoën kahitoetan, daoën baoe, daoën semboeng, daoën djawer-kotok, daoën galing, daoën oerang-aring, seureuh etek, djaringao, daoën tarawas, daoën seureuh leuweung, dilem.

Van de knollen: koneng santen, koneng gede, koneng tēmēn, lampoejang, ladja, djahe, koneng hideung, koentji, panglaj, djaringao, tjikoer, bawang bodas, kalembak ganti.

Van de wortels: akar songgang, akar tjaroelang, akar tètèr, akar kanjèrè, akar tapak liman, akar kajambang dadap.

Van de (peul) vruchten: de pitten van de djaat, van de peundeuj, tjarioe, rinoe, mata hijang katoentjar, saparantoe.

Van de hout- en bastsoorten: sintok, kiamis, poetjoek masoji, kajoe manis.

Dit alles zal gebruikt worden als medicijn, zowel voor de moeder als voor het kind.

Enkele ervan (z.a. panglaj, djaringao enz.) worden ook gebruikt als afweermiddel tegen boze geesten. De panglaj en de djaringao worden dan met een paar stengels djoekoet palias boven de deur van de slaapkamer der vrouw opgehangen. Een andere maatregel, om alles zo voorspoedig mogelijk te laten geschieden, is het wegbergen van alle „magischkrachtige” poesaka's van de voorouders.

Aangezien men in deze negende maand zoveel bladeren, vruchten enz. heeft te vergaren (plukken) wordt deze maand ook „boelan alaeun” genoemd (ngala = plukken).

Iedere maand, in welke de vrouw in positie is, heeft een aparte benaming:

De eerste maand heet „ngahèrang”	in het Arabisch „Alkah”.
De tweede „ „ „loemenggang”	in „ „ „Kasapah”,
De derde „ „ „koemambang”	in „ „ „Noetpah”
De vierde „ „ „goemoeloeng”	in „ „ „Amaroelah”,
De vijfde „ „ „mangroepa”	in „ „ „Ahmad”.
De zesde „ „ „oesik”	in „ „ „Ahmad”,
De zevende „ „ „malik”	in „ „ „Moehamad”.
De achtste „ „ „koementar-kentir”	in „ „ „Moehamad”.
De negende „ „ „ngaroeang-roeang”	in „ „ „Moehamad”.

Aan het eind van de negende maand geschiedt de geboorte. Indien het kind gezond en wel geboren wordt, wordt het Rosoelloelah genaamd, alvorens het een eigenaam krijgt.

In de negende maand bestaan voor de moeder verschillende „pantrangan” d.z.

verboden zaken wyl gelooft dat zij zullen schaden.

Zo wordt haar bv. verboden te liggen, zonder dat zij een hoofdkussen gebruikt, omdat dit de geboorte moeilijk zal maken.

Verder mag zij geen „toetoet” (een soort rivierslak) eten, omdat hiervan het

gevolg zal zijn, dat zij tijdens de geboorte in slaap zal vallen. Zij mag niet met de beide benen naar beneden hangende zitten, want anders krijgt het kind een „stuipligging”. Zij mag niet voor de deur zitten, omdat het kind dan anders bij de geboorte halfweg blijft steken. Zij mag niet op een geitenhuid of op de grond zitten, want hiervan is het gevolg, dat zij vlak voor de geboorte zware bloedingen zal krijgen (getih oentjaleun). Zij mag niet baden in een sarong want anders zal zij vlak voor de geboorte veel last hebben van witte vloed. Zij mag geen gekookte eieren eten, want dan krijgt het kind last van steenpuisten. Zij mag geen ananas eten, anders krijgt het kind „sèkat” d.i. een soort huidziekte. Zij mag geen salak eten, want dan krijgt het kind schurft op het hoofd. Zij mag geen vruchten eten, waaraan reeds geknaagd is door de kalongs, want dan krijgt zij wonden op de borst. Zij mag niet achterover liggende baden, anders komt het kind ook in die houding ter wereld. Zij mag geen sajoer uit een schep proeven, anders krijgt zij een kind met diepe oogkassen en sterk naar voren puilend voorhoofd en uitstaande jukbeenderen. Zij mag geen „kepiting” (= een soort zeekrab) eten, want dan wordt haar kind later erg stout. Zij mag geen beloet (= gladde sawah-aal) eten, want dan krijgt zij een kind met een onstandvastig karakter. Zij mag niet bij een sterfgeval komen, want dan krijgt zij een kind, dat „sawan bangke” is. d.w.z. een kind, dat er lijkkleurig uitziet, (bangke = cadaver) terwijl het feitelijk gezond is. Zij mag niet overdag slapen, want anders krijgt haar kind last van teveel afgang. Zij mag niet te veel bezoeken afleggen bij burens, anders krijgt zij een kind, dat veel van uitgaan houdt. Zij mag de kaen niet tot boven de borst dragen, want anders krijgt zij hangende borsten. Zij mag geen waloeh eten, anders krijgt het kind een dikke buik. Zij mag geen pedes eten, anders krijgt zij sineureut, (sineu-

reut = hèt vlees dat bij een dier achter het nierbekken ligt). Zij mag geen opgerolde mat staande plaatsen anders komt er een „koenti Anak” (vrouwelijk spook dat kinderen rooft). Zij mag niet over de luchtpijp van een blaasbalg anders krijgt zij stuipligging. Zij mag geen fles bij de hals dragen, anders krijgt het kind een klein hoofd. Zij mag geen kussen vullen met kapok, anders krijgt zij een corpulent kind. Zij mag niet uit een groot bord eten, want dan krijgt het kind een breed gezicht. Zij mag geen kreeft eten, anders krijgt zij een moeilijke bevalling. Zij mag geen aangebrande rijst (kerak) eten, anders blijft het nageboorte achter.

Zij mag geen pisangblad flensen, anders krijgt het kind dikke armen (leuleumeungen). Zij mag geen padiekorrels uitzoeken bij het wassen van de rijst, anders sterft haar eerste kind. Zij mag geen dampende rijst bedekken, anders krijgt zij een asthmatisch kind.

Dit zijn enkele van de vele verboden, welke door menigeen in de kampong nog strikt in acht worden genomen. Verder mag een zwangere vrouw niets onaangenaams vernemen of mee beleven. Alles, wat zij ziet en hoort, moet even aangenaam zijn.

Ook is het zowel de vrouw als haar man verboden andermans gebreken te bespotten, dieren te mishandelen, werken uit te voeren, waarbij je veel moet hakken, kappen of steken. Men gelooft dat, wanneer een kind reeds van af de geboorte verschillende littekens op zijn hoofd heeft, dat komt, omdat de vader bv. te veel van hanen-gevechten houdt, of een of ander beest op zijn kop heeft geslagen.

Van elk gebrek van het kind wordt de oorzaak, gezocht in de handelwijze van de vader tijdens de zwangerschap van de moeder.

Vandaar het gebod, dat wanneer men een gezond en welgeschapen kind wil hebben, men alle pantrangan der ouden in acht moet nemen.

Doch wanneer men toch genoodzaakt is tegen de pantrangan in te handelen, bv. om iets te hakken of een beest te slachten, dan heeft men een bepaalde frase op te zeggen, opdat het geen slecht gevolgen afwerpt op het kind. Men zegt dan: „Oetoen indji, kom doe mee aan het afkappen (of slachten), doch je moet zijn, zoals je zijn moet.” („Oetoen indji” is de benaming, die men geeft aan de embryonale mens).

Aan vele pantrangan hecht men een klank-symboliek. Zo bv. aan het verbod dat de vrouw geen salak-vrucht mag eten. De vruchtnnaam „salak” is in klank niet zover verwijderd van het woord „salaki” hetgeen echtgenoot betekent. Met het verbod om geen salak te mogen eten, wil men derhalve zeggen, dat de vrouw en haar „salaki” niet bij elkaar mogen komen.

Kruiden en medicijnen.

Voor de moeder heeft men de volgende medicijnen: a. sasambetan, b. wěwědjah (galogor) c. djadjamoe 40 poë, d. baloer haneut, e. pipilis en f. pok o.

Sasambetan wordt samengesteld uit panglaj, dao en djaringao, bawang beruem (rode ui), bawang bodas, (witte ui), katoentjar, tjabe areuj en pedes hideung (zwarte peper). Al deze bestanddelen worden bij elkaar gebracht en tot fijne meel gestampt.

Wěwědjah wordt samengesteld uit: ketan hideung, (zwarte kleefrijst), koneng gēde, lampoejang pait, djaat, peundeuj, tjarioe, sintok, saparantoe, akar tētēr, akar gēdang (papaja), kruin van een jonge ananas, jonge bladeren van awi-tali, bladeren van de djawer kotok, van de sēmboeng, van de dao en ba oe, van de kemoening, kajoe manis tjina, soepa beureum en soepa kakaboe, bladeren van de kahi-toetan, van de singoegoe en van de tarawas, en jonge bladeren van de tētēr. Al deze kruiden worden bij elkaar gevoegd en fijngestampt. Voordien wor-

den ze in de zon en daarna boven smeulend vuur gedroogd. Het fijngestampte poeder ervan wordt, na er een hoeveelheid zout bij gedaan te zijn, gezeefd en vervolgens in een luchtdichte stopfles geborgen.

Deze wěwědjah wordt ingenomen vanaf de geboorte tot de tijd dat het kind 40 dagen oud is na de veertigste dag, neemt men djadjamoe 40 poë in. Deze bestaat uit de volgende samenstelling: jonge bladeren van de kamoening, bladeren van de djawer kotok, bladeren van de saga, akar teter, akar tapak liman, akar liman, akar senggang, akar tjaroelang, jonge vruchten van de tjangkoedoe, waaraan de bloembladeren nog vastzitten, jonge vruchten van de witte delima (granaat-appel). Ook al deze bestanddelen worden eerst gedroogd, daarna fijngestampt en vervolgens gezeefd.

Baloer haneut wordt samengesteld uit: rode rijst, rode ladja, djahe pait, lampoejang pait, lampoejang seungit, tjikoer, muskaatnoten, kruidnagelen, saparantoe, jonge blaadjes van de masoji, kalembak-ganti, jonge stam van de kelorboom, tjabe areuj, bladeren van de kioerat, tek el baloeng en oeles². Deze worden direct fijngestampt. Zonder dat men ze eerst gedroogd heeft. Pipilis wordt samengesteld uit zwarte kleefrijst, pit van de tjarioe, en van de saparantoe, sintok, djaat, peundeuj masoji, kalebak-ganti, en matahijang. Deze worden eerst boven vuur geroosterd totdat ze aangebrand zijn. Daarna tot meel gestampt.

Pok o bestaat uit: panglaj en koneng gede. Deze kruiden worden eerst in de zon gedroogd en daarna gestampt; doch dit hoeft niet helemaal fijn gestampt te worden.

De 5 genoemde soorten medicijnen zijn voor de moeder bestemd.

Voor de baby heeft men er twee. Ze zijn:

a. Boera-beu we ung bestaande uit:

seureuh etek, jonge pinangnoot, katoentjar, bladeren van de tarawas, jonge blaadjes van de masoji, kalembak-ganti en koneng temen. Dit alles wordt tot poeder fijngestampt zonder eerst boven vuur gedroogd te zijn, doch wel in de zon.

b. O e b a r - h a s e u m bestaande uit: beas beunjeur, bladeren van de dilem, van de tekkan, van de tandjoeng, jonge blaadjes van de asam, van de masoji en van de djerboek nipis, bladeren van de kemoening, lempoejang, en jonge tjarioe, vrucht. Na in de zon gedroogd te zijn, wordt alles fijngestampt tot meel. Voor deze medicijn wordt beas beunjeur gebruikt, hetgeen feitelijk niet nodig is, aangezien men ook wel gewone rijst kan gebruiken. Alles wordt immers later toch fijngestampt tot meel. Die beas beunjeur heeft dus symbolische betekenis. Immers wordt de „oebarihaseum” gebruikt als wrijfmiddel tegen verscheidene huidziekten van het kind, vooral tegen de z.g. „anak-kesang” (kleine puistjes) die zo groot zijn als de beunjeur-korrels. Om deze overeenkomst is speciaal beas beunjeur voorgeschreven.

Waarvoor dienen nu al die medicijnen? Sasambetan dient om de buik van de vrouw in te wrijven, opdat de geboorte gauw geschiedt en om te voorkomen, dat er een koeti-anak bij de bevalling komt storen (koenti-anak = een soort spook dat in sloten of slokan verblijft en dat kleine mensenkinderen berooft).

Wewedjah doet zesvoudig dienst: 1e opdat de goede bloedsomloop in stand blijft en opdat de afgang regelmatig geschiedt, 2e om masoek-angin te voorkomen, vandaar de kruiden djaat, peundeuj, bladeren van de kahitoetan en van de baoe, soepa kakaboe en soepa beureum, welke allemaal het lichaam bestand maken tegen kouvassing en tegen tocht, 3e om stijfheid in de gewrichten te verdrijven, 4e om de baarmoeder weer op haar rechte plaats te krijgen, 5e om al het overtollige uit de buik te verdrijven

en om jeuk te voorkomen, vandaar dja-wer kotok, jonge blaadjes van de singoe-goe, tjarioe en mata hijang, 6e om het verloren bloed weer aan te vullen, vandaar soepa beureum (rode soepa).

Djadjamoe 40 dinten heeft de moeder verloren kracht en frisheid (te hergeven),

Pipilis dient: 1e om overdag de slaap te verdrijven, aangezien het ten strengste verboden is dat de vrouw, die pas een kindje heeft gebaard, overdag gaat slapen, 2e om hoofdpijnen te voorkomen, 3e om de witte vloed (getih bodas) niet in het hoofd te krijgen (z.g. „naek ka loehoer”-betekent: naar boven klimmen) en zodoende pijnen in het oog en in het hoofd en ook slaap te voorkomen, 4e teneinde de ogen steeds fris te houden en geen dikke oogleden te krijgen, 5e opdat de bloedsomloop en de afgang geregeld wordt.

De oebar haneut wordt als „baloer” (wrijfmiddel) gebruikt en dient om pijnen in de gewrichten en ledematen te voorkomen, 2e opdat de moeder er niet slap en bleekjes zal uitzien, 3e om stijfheid in de gewrichten te verdrijven, 4e teneinde de bloedsomloop goed te regelen, 5e om alle vermoeinissen te verdrijven, 6e opdat men 's avonds vast slaapt, 7e opdat men weer gauw op krachten komt.

De poko wordt op de buik boven de baarmoeder gelegd en is bedoeld, om inkrimping van de baarmoeder te bevorderen.

De boera beuweung of ook wel sasawanan genoemd, wordt als wrijfmiddel gebruikt en dient ter voorkoming, dat de baby onfris ruikt.

De oebar haseum is evenzo een wrijfmiddel, hetwelk dient, 1e opdat de baby later een sympathieken indruk op de mensen maakt, 2e opdat het lichaam bewegelijk en niet stijf wordt, 3e opdat de huid zacht en geurig wordt.

Nu gaan we eens even zien, op welke manier en wanneer men al die medicijnen toepast.

De sasambetan wordt gebruikt, wan-

neer de zwangere vrouw de voorweeën krijgt. Men neemt dan 1 lepel sasambetan, maal dit fijn en vermengt het daarna met een weinig koud water, zodanig, dat men ermee de buik van de vrouw kan besmeren. Dat verwekt een aangenaam warm gevoel bij haar.

De wewedjah wordt gedurende de tijd van 40 dagen, elke morgen en elke avond ingenomen. Men neemt hiervan ook een eetlepel. Nadat het fijngemalen is, doet men er een kopje lauw water bij. Na flink geroerd te hebben, neemt men het als gewone drank in. Gedurende deze 40 dagen moet de vrouw naast deze medicijn ook een andere soort drank innemen, welke zij als gewone thee moet drinken. Deze drank bestaat uit het water, waarin de bladeren van koe-mis oetjing, meniran, semboeng en de knol van de koneng gede gekookt zijn geweest. Deze drank is goed voor de urine-wegen.

Gelijk de beide eerstgenoemde medicijnen, neemt men van de djamoe 40 poë ook een eetlepel welke eerst fijngemalen en met lauw water vermengd wordt. Dit wordt ook 's morgens en 's avonds als drank ingenomen, totdat men zich weer even krachtig voelt als voorheen.

De baloer haneut wordt ook eerst fijngemalen en daarna in een hoeveelheid natuurlijke azijn gedaan, zodanig, dat men er het hele lichaam (uitgezonderd het gezicht en het hoofd) mee kan besmeren. Dit wrijfmiddel wordt des middags toegepast.

De pipilis wordt pas na de „poepoet poeseur” (d. i. wanneer de navelstreng is afgevallen) gebruikt. Men neemt er een theelepeltje van, dat na fijngemalen te zijn in gewoon water wordt gedaan. Dit mengsel wordt over het voorhoofd gewreven. Dit geschiedt 's ochtends en 's middags na het nemen van een bad.

De poko wordt op de volgende manier toegepast. Men neemt er een handvol van, doet het op een aarden schaal (tjoët) waarin een weinig water is gedaan, en

laat het boven vuur staan tot het lauw wordt. Daarna wordt het van het vuur weggehaald en er een hoeveelheid tjoea kawoeng (natuurlijke azijn bereid uit de arensap) aan toegevoed. Dit alles wordt in een pisangblad gewikkeld, waaromheen weer een gewoon doekje. Daarna wordt het als compres op de buik (iets beneden de navel) gelegd.

De boera beuweung is een wrijfmiddel, dat bij het kind wordt toegepast, wanneer de navelstreng reeds afgevallen is en wel 's ochtends en 's middags na het bad. Men neemt daarvoor een eetlepel vol dat fijngemalen wordt en daarna met water vermengd. Dit wordt over het lichaam van het kind gewreven. Het restant bezinksel ervan wordt gebruikt als „popok” (kompres) te ter voorkoming dat het kind een „snotneus” krijgt, ze opdat het rustig en vast slaapt en ze opdat het schedeldak gauw hard wordt.

Vóór het afvallen van de navelstreng wordt het kind gewoonlijk ingewreven met fijngemalen koneng en kalk, opdat het kind geurig ruikt.

De oebar haseum wordt toegepast nadat het kind meer dan veertig dagen oud is en wordt op dezelfde manier voorbereid en toegepast als de oebar sasawanan of de boera beuweung.

Aldus worden de medicijnen voorbereid en toegepast.

De welgestelden, die daarvoor over de nodige middelen beschikken, passen al deze medicijnen nauwkeurig toe doch de minvermogenden stellen zich met het allernodigste tevreden, zo wordt bij hen volstaan met het geregeld innemen van „tjai leboe” (water, waarin warme as uit de haard is gedaan), opdat de moeder gauw de oude kracht herkrijgt. Voor de pipilis gebruikt zij gewoon koneng, voor de beloer (wrijfmiddel) van de baby enkel kalk met koneng en voor dat van de moeder fijngemalen beas tjikoer. Nu al de medicijnen ook in toko's en bij de „djamoe” handelaren te krijgen zijn, koopt men ze liever dan ze zelf te bereiden.

HET GEWONE JAVAANSCH E TOONCIJFERSCHRIFT (HET SĀLĀSCHE-KEPATIHAN-SCHRIFT)

DOOR

† J. S. BRANDTS BUYS.

(*Vervolg van 20ste jaargang no. 1, blz. 87-106*).

§ 31. *Begin der vocale toepassing van het schrift. 1907.*

Het hier besproken Kapatihan-cijferschrift, — hoewel dan misschien uitgelokt door het, vocale, Westersche school-cijfernotenschrift, zal stellig wel met instrumentale bedoelingen zijn gecreëerd. Maar blijkbaar is men het al heel gauw gaan inrichten voor vocale doeleinden. Daarvoor moet men teruggaan tot 1907. Dat schijnt dan te zijn gebeurd voor het vastleggen van, in zekeren zin gewijde, muziek met allermeest tekcomplexen, de Santiswārā-gezangen. In een contemporainen bundel met notaties van kinderliedjes, tembang's en gending's terbang of ook Santiswārā-wijzen, komt Rd. Kodrat op het ontstaan (of althans de herleving) van laatstbedoeld genre.

Het zal omstreeks 1907 zijn geweest, dat de oude Rijksbestuurder Rd. Ad. Ar. Sāsradiningrat, (hooger, ad 15 genoemd), lust voelde de gending's voor zang en terbang (tamboerijn) te doen herleven. Ze waren zeer populair geweest tot ongeveer veertig jaar eerder, maar op dat tijdstip heelemaal in onbruik geraakt.

Aanvankelijk kon de Rijksbestuurder dan ook niemand vinden, geschikt om te fungeeren als leermeester. Maar ten leste herinnerde hij zich R. M. A. Soemāningrat, een kleinzoon van dien Pakoe Boewānā, (den Vden), in wiens tijd het genre speciaal had gebloeid. Deze verklaarde zich bereid, de herleving zoo veel mogelijk te bevorderen, en daartoe onderricht te geven aan het hoofd van de kapatihan-musici, den reeds (ad 10) genoemden abdidalem Mantri panggedé nijāgā Kapatihan, Kijai Demang Warsāpradānggā, en aan die musici zelf, de abdidalem among-raras Kapatihan. Maar daar hij al oud was, en zijn stem voor het lang gerekte en luide zingen ongeschikt was geworden, bediende hij zich van een a.h.w. indirecte methode. Hij leerde de wijzen aan Rd. Kodrat en een jongeren broer van dien, en dezen onderwezen vervolgens de muzikanten, terwijl Warsāpradānggā de wijzen noteerde in cijferschrift, (lan bandjoer ngangkani lagoené).

Nu blijkt er hiervan te Sālā niet weinig

te zijn bewaard gebleven, (al dan niet in later afschrift). Maar de m.s.s. in kwestie schijnen, voorzoover we hebben kunnen gewaarworden althans, niet te zijn gedateerd.

§ 32. *Vermenging van cijfers met, oude, uitbeeldende elementen.*

Het schrift ervan is hoogst eigenaardig. (Zie (14) Bijl.!) Het gebruikt het al vaker gekarakteriseerde cijfersysteem, zonder maatstrepen, maar vermengt het, voor de uitwerking van de zanglijn, voor het weergeven van ornamenten en ligaturen met onderscheidene, tusschen hoofd- en bij-cijfers loopende, kartelen stippel-lijntjes. Men mag er niet op rekenen, dat deze kwasi hiëroglyphen de contouren der ornamenten geheel hebben vastgelegd. Voor de, instrumentale, „achtsten" gebruikt het schrift ook nu weer die lange lijnen onder de cijfers, vermoedelijk met nog weer wat andere stilzwijgende veronderstellingen omtrent het al dan niet kort worden van de laatste noot bóven of vóór zoo'n streep, e.d. Een volledige ontcijfering is op dit moment dan-ook nog niet mogelijk.

Maar wat die vocale lijntjes betreft, die moeten verwant zijn met de golvende figuurtjes, waar de Voorzitter der Commissie mij op opmerkzaam heeft gemaakt, en doormiddel waarvan door de Javaansche goeroe's bij het zangonderwijs aan de kinderen niet zelden een globale voorstelling van bepaalde zangornamenten bijgebracht wordt.

Die geheimzinnige kleine figuren zijn op hun beurt ook weer uiterst belangwekkend; en dat wel om hun klaarlijklijke relatie met de lijnen, waarmee de Javaansche onderwijzer, met zijn stok zoowel den tekst aanwijzend als de contouren der melodie schetsende, veelal het zingen van zijn leerlingen begeleidt. Wanneer hij nog niet is besmet met het ongelukkige maatslaan op z'n Westersch. Maar datzelfde, het schetsen in de lucht van den gang der muziek, kan men óók wel te zien krijgen, niet van een onderwijzer, maar van een nijāgā in een leidende positie. Te Sālā heb ik het wel waargenomen van een ouden demang of loerah nijāgā, die, niet meespelende, in een gamelan sekaten zat. Hij

gebruikte trouwens geen stok maar iets van een rol papier, of een opgerold boekje, allicht niet speciaal daarvoor meegebracht.

§ 33. *Cheironomie* ?

Gebeurt het met voldoende muzikaliteit en levendigheid, dan doet dit lijnen teekenen onweerstaanbaar denken aan het verschijnsel, dat de muziekgeschiedenis onder den naam cheironomie vermeldt. (Met welke opmerking ik vooral geen hypothese wil hebben opgeworpen over een historischen samenhang !)

Maar over den aard der in de lucht geschreven contouren zal later nog het e.e.a. gezegd moeten worden. (Zie ad 64.)

§ 34. *Het origineele schrift beproefd voor schoolliedjes.*

Het boekje van den Heer J. Kats, (zie (15) Bijl !), zal het alleroudste zijn, voorzoover in druk verschenen, waarin het in den Sâlâschen Kepatihan ontstane cijferschrift in zijn eenvoudigen vorm, zonder maatstrepen-of-iets, voor te zingen muziek gebruikt is. Uit dien eenvoudigen vorm blijkt duidelijk, dat de verzamelaar er niet op uit was, propaganda te maken voor een Westersch systeem, maar zichzelf juist aan het in Javaanschen sfeer gevormde onderwierp. Zoo wat wijzen, als wat teksten aangaat, bestond het gebruikte materiaal voor deze schoolzangboekjes ten deele uit echte volkskinderliedjes (uit de handschriftelijke collectie van den Heer P. Jansz). Voor een ander deel hadden Javaansche helpers ze als voorbeeld voor eigen maaksels gebruikt. De methode is alleen door het Prot.-Chr. onderwijs ingevoerd indertijd, maar niet door het Gouvernementsonderwijs, al had de samensteller haar daar wel degelijk voor bestemd.

Het kan wel zijn, dat ze iets heeft bijgedragen tot het bekend worden van het schrift, het cijfersysteem in kwestie. Maar, daar ze ook niet is herdrukt, vermoedelijk toch niet bepaald véél.

§ 35. *Andere variant van het schrift.*

Er blijkt voor de, — in hun soort trouwens voortreffelijke, — uitgaven van de Mardilagoe-groep wezenlijke belangstelling te bestaan, zoodat er ook merkbaar invloed van uitgaat. Als bewijs kan het feit dienen, dat zelfs het in § 30 het laatst garakteriseerde schrift, „met de kralenketting” om het nu maar zoo te noemen, — dat die variant, ofschoon door den vinder blijkbaar onmiddellijk weer losgelaten, nog weer, door een buitenstaander, nader is gevarieerd. Een bundel met Javaansche liedjes, bestemd voor schoolgebruik, niet lang

geleden geschreven door den Heer R. Siswâsar d j â n â, nog m. s., gebruikt óók dgl. zware punten, stippen, om de successieve tijdstippen of andersgezegd de tellen, te fixeeren, nu evenwel niet in een ononderbroken lijn bóven, doch deels onder, deels in den tekst. En daar er aan de verschillende manieren waarop ligaturen, méérdere tonen op een syllabe, zijn aangeduid geen bepalende en onderscheidende zin werd toegekend, gelijk toch makkelijk gekund had, kan men naar de precieze bedoeling der details slechts raden. (Zie (16) Bijl).

§ 36. *Oude vormen nog in gebruik.*

Maar ook oude vormen van het schrift kunnen zich, — mits gehanteerd door bekwame handen, — soms veel bruikbaar toonen, dan men zou verwacht hebben, en zijn danook nog steeds in gebruik. Zoo heb ik met wezenlijke waardeering kennis genomen van de collectie notaties van kinderliedjes, tembang's en ook gending's terbang of santiswârâliederen, die door den bekenden Javaanschen toonkundige R. Kodrat zijn bijeengebracht. Dat de Heer K. een ouden vorm van het schrift hanteert zal niemand verwonderen, aangezien hij immers, — gelijk hooger (ad 31) betoogd, — onder de oudste gebruikers van het schrift schijnt behoord te hebben. In zijn bundel van 1934 heeft hij van de tembang's (matjapat) weliswaar niet meer dan een, metrisch onbepaald gebleven, geraamte gegeven, en is dus bij den huidige tijd, — die dan gerepresenteerd mag geacht worden door dat boekje met notaties van die nieuwe matjapat-wijzen van Pangéran Praboe win â t â, — ten achter gebleven. Maar de kinderliedjes zijn heel goed geslaagd. Alleen zijn ze voor het éérste gezicht geheel on-overzichtelijk, omdat er niet alleen de maatstrepen, maar ook andere middelen ter visuele samenvattende indeeling, in ontbreken. Men moet zich het wijsje dus a.h.w. blindelings in elkaar tellen, (anders dan bij een primitieve noteering van een gamelantheme, waar men gemeenlijk de zwaartepunten a priori weet of ziet). Maar al den tweeden of derden keer voelt men de structuur dan al wel op grond van den tekst. (Zie (17) Bijl).

Het eigenaardig asyndetische, atomistische karakter van den door den Heer Kodrat gebruikten variant komt vooral ook hier vandaan, dat hij zelfs niet de strepen boven de notencijfers gebruikt, die anders de „achtsten” aanduiden. Hij heeft ze niet noodig, doordat hij zijn eenheid zoo klein, zoo kort heeft gekozen, dat die zelf maar een „8ste” is. Maar hij moet nu dan ook de bindende en groepeerende kracht dier strepen missen.

§ 37. *Andere recente schoolbundel. Hardjäsobrâtâ.*

Wat die korte eenheid betreft, die is overigens óók wel bij hen aan te treffen, die het Sálásche-kepatihan-schrift niet bepaald in een oudmodischen vorm gebruiken. Bijvoorbeeld in den aardigen bundel schoolliedjes van den R. Katholieken onderwijzer R. C. Hardjäsobrâtâ. Die liedjes, — waarvan men, gelijk zoo vaak in dergelijke gevallen, niet goed weet, of hij werkelijk de componist en dichter is (waarop het „riptanipoen”), of alleen de verzamelaar, c.q. de bewerker is, (waarop het „nglempakaken” en „pilihaken” eer zou duiden) — schijnen al-lang op (onderscheiden?) scholen te zijn ingevoerd, en de publicatie ervan schijnt ook binnenkort te wachten te zijn. Deze onderwijzman, de cijfers en stippen heel gewóón gebruikende, en ook maatstrepen schrijvende, heeft door het kiezen van een korten tel de „8sten” eveneens vermèden. (Bijvoorbeeld ook in het bekende momenteel populaire kind- of straatliedje „Koepoe-koepoe”, waar hij toch wel zeker niet de componist van zijn zal). Dat men bij kinderwijsjes de lange, trage tellen van de andere Javaansche muzieknotaties vermijdt, is heel redelijk. Maar de Heer Hardjäsobrâtâ had dan wel naast zijn gewone 4/4-maten ook allabreve maten mogen introduceeren, en uitleggen. Zooals hij e. e. a. nu heeft staan, is er, — misschien mag men zeggen: gelukkig!, — geen dirigeren aan. (Wat mij immers in de Javaansche school ook ongewenscht lijkt).

§ 38. *Nog eens: Bekendheid van het schrift in schoolkringen.*

Ook nog voor de Javaansche school bestemd, maar dan voor eventueel onderwijs in gamelanspel, is een m.s.-bundel, afkomstig uit Blitar, en vervaardigd door de Heeren onderwijzers Moersirin en Moertaman. Het „Kepatihan”-schrift is in onderwijskringen zoo bekend, dat het een groote uitzondering is, vandaar afkomstige notaties in handen te krijgen in andere schriftsoorten. — Wanneer men nu het, onder de directe zeggenschap van den Heer Machjar Koesoemadinata gestelde, West-Java buiten beschouwing laat. — Maar behalve den direct uit diens sfeer afkomstigen bundel, waarmede ook Java proper voor zijn schrift veroverd moest worden, herinner ik mij sinds geruimen tijd geen enkelen nieuwen bundel in een hetoredox cijferschrift. D. w. z. de Heer Déwántârâ wil eerlang e. e. a. drukken natuurlijk volgens zijn eigen cijfersysteem.

Wat dat gamelanschoolboekje van zooëven

aangaat, dat heeft verder niet veel bizonders. Het gebruikt géén maatstrepen en ook geen „8sten”strepen, maar noteert gewoonlijk de beboekâ (inleiding), als vlugger geslagen vermoedelijk, dubbel zoo compres als de rest. Ook wordt volgens die methode de enkele incidenteele kleine groep van „8sten”, die hier-of-daar voorkomt, zonder nadere technische hulpteekens, veraanschouwelijkt. De voorgestelde methode, kenong-slagen of dgl. door roode of door vette cijfers kenbaar te maken, lijkt overbodig.

§ 39. *Bekendheid onder musici en liefhebbers.*

Het einde dezer beschouwingen, betreffende geschiedenis en ontwikkeling en verbreiding van het Sálásche-kepatihan-cijferschrift, raakt in het zicht. Er kan nog een kleine verhandeling, in m.s., worden genoemd van den Heer R. Tanâjâ, uit Sálâ, „Bab gângsâ Tjárâbalèn”, d.d. 1937, waarin het spel van dien eigenaardigen gamelan wordt weergegeven in een maatstreeploezen variant van het schrift, die de „gambjong”- en de „klénang”-partij boven elkaar noteert, de laatste, onderste, vier maal zoo compres als de eerste.

Over zijn notaties merkt deze auteur op, dat ze zijn geschreven in „de cijfernóten, algemeen gebezigd door de nijâgâ’s van Soerâkartâ”. Hetgeen overeenkomt met wat er staat aange-teekend in de inleiding bij het tembangboekje van Pangéran Praboe winâ t â (Zie (12) A Bijl. en vgl. nog sub 28). Namelijk, dat deze „titi-raras iets gewoons zijn onder de collega’s nijâgâ’s en ook onder de aanzienlijken en ambtenaren, die zich voor gamelanspel interesseeren”.

§ 40. *Restanten.*

Voor het overige moet mij ongetwijfeld niet weinig, hetzij in druk, hetzij in handschrift, zijn ontgaan. Zoo hoorde ik nog spreken van een omvangrijken bundel in m.s. van tembang’s gedé in het hier behandelde schrift, dien ik tot-nu-toe niet in handen heb kunnen krijgen. — Zoo vind ik zoo juist gending-thema’s afgedrukt in het tijdschriftje voor wajangkennis („Wossing) padalangan”, dat staat onder leiding van den Heer R. Ng. Doetâdilâgâ. Weliswaar zijn deze baloengan’s vermoedelijk net zoo overgedrukt uit den tweeden bundel van Djakoeb en Wignjâromeksâ, (of hun bron?), onder toevoeging wáár ze in het wajangspel worden ingepast. Maar het zonder verdere verklaring opnieuw afdrukken, bewijst in-ieder-geval de gangbaarheid van het schrift en helpt die ook onderhouden. (Zie eerder, sub 16.)

§ 41. De regent van Keboemèn.

Twee merkwaardige momenten in de geschiedenis van het hier besproken schrift mogen alsnog worden gereleveerd.

1°. Een schrijven van den Regent van Keboemèn van medio 1938, waarin de Heer Aroeng Binang bespreekt het gebruik van een nieuwe methode voor zangonderwijs aan kinderen en ouderen. De onderwijzers (die er een proef mede genomen hebben) zijn „unaniem van oordeel, dat deze methode de gemakkelijkste is”, en hebben zich tot den Regent gewend met het verzoek haar te mogen invoeren. Uit een bijgevoegd bundeltje bleek, dat notaties in een variant van het onderhavige schrift een integreerend bestanddeel van die methode uitmaakten. En men kon die notaties slechts prijzen, zij het ook, dat die, — evenals de geheele methode trouwens, — wat te zeer van den gamelan leken uit te gaan, inplaats van van de origineele gezongen wijs. Gevolg, niet alleen, dat sommige vocale details, de indeeling van de tekstsyllaben b.v., door de notatie min-of-meer ongedecideerd werden gelaten, maar óók dat er, — volgens mijn oordeel althans, — in-zekeren-zin schade werd gedaan aan de eigenaardige structuur, of eer morphologie, die de wijsjes kunnen vertoonen (Zie (18) Bijl.).

§ 42. Eerbied voor de grilligheden !

Juist de onregelmatigheden daarvan hebben iets ongewoon bekoorlijks, verleenen er een fraîcheur aan, die onder den verevenenden invloed der Hofcultuur in veel van de Javaansche muziek is gaan ontbreken. Een der trefendste uitingen van die eigenaardige vervlakingsbeschaving is de domineerende starre kwadratuur. Men kan de opinie van Ki Adjar Déwantâra slechts beamen, dat Javaansche kinderliedjes eigenlijk nóóit met een andere gamelanbegeleiding moesten gespeeld worden dan een srepeganstramien of dgl. . Zooals men óók doet om de metrische vrijheden van matjapatliedjes niet aan te tasten door het accompagnement. Zelfs als een kinderwijsje in b.v. ketawangvorm gebracht wordt, niet door veranderingen, verbreedingen of versnellingen van onregelmatige elementen, maar er niets gebeurt dan het afronden, (of liever bijvierkanten !) van den vorm door aanvullende eindjes rust, die de gamelan vult en meet, zelfs dan bederft men eigenlijk het origineel.

§ 43. Cave gamelan !

Trouwens heelemaal zij men er voorzichtig mee, met het zangonderwijs te zeer te leunen op den gamelan ! Het minste wat dit aan

ongewenscht gevolg kan met zich brengen, is, dat de kinderen verleenen behoorlijk te zingen zonder.

§ 44. Gendingwedstrijd 1939.

2°. De wedstrijd, gehouden bij gelegenheid van de feestelijkheden ter viering van den Sâlâschen Kraton en zijn tweehonderdjarig bestaan, die de schepping ten doel had van nieuwe gending's, die de herinnering aan dit heugelijk feit konden levendig houden.

Aan de mededingers nu was de verplichting opgelegd van hun composities althans de thematische hoofdlijn, het „geraamte” der gending's, schriftelijk vast te leggen en tevoren in te zenden. In welk schrift ze dat verkozen te doen, werd hun overgelaten.

Voor mij, die deel uitmaakte van de beoordelingsjury, deed dit den wedstrijd nog te interessanter zijn : Hier viel dus weer, — juist als omtrent vijftien jaar geleden bij de prijsvraag van het Java-Instituut, (zie eerder, ad 21) — een momentcoupe te nemen door de muziekschriftkwesitie ! En zelfs om tot op zekere hoogte na te gaan, in hoeverre die prijsvraag en de toen gegeven aanbevelingen eenigen invloed hadden gehad.

De jury van in-der-tijd (zie (8) Bijlagen !), had namelijk hetzelfde „Ruitjesschrift”, dat de Heer Halusa thans tot grondslag van zijn proefnemingen maakt, aanbevolen. (Waarbij overigens wel in aanmerking is te nemen, dat men toen in zeer overwegende mate instrumentale muziek op het oog had.)

Welnu, bij de twáálf inzendingen, die er aan de huidige jury werden voorgelegd, bleek er géén enkele te zijn, waarin het „Ruitjesschrift”, al dan niet vervormd, werd toegepast; noch zelfs, die van welk werkelijk notenschrift ook gebruik maakte.

Wat de cijferschriften betreft, — er had ook geen mensch een der schriften in praktijk gebracht, die ik hierboven, in scherts, heterodoxe cijferschriften heb genoemd, — welken naam ik ook verder wel wilde blijven gebruiken.

Al de twaalf inzenders brachten het Kepatihan-cijfersysteem in toepassing. Ze schreven dat met heel verschillende vaardigheid, pasten er allerlei onderscheiden stadia van toe, slaagden de een veel minder, de ander veel meer in het metrisch-preciseeren.

Maar, als gezegd, uitzonderingen, lieden die een ander schrift schreven, waren er niet. (En ik had toch waarlijk mijn goeden en ouden vriend Ki Adjar Déwantâra, m'n medelid in de jury, volgaarne de uitzondering

gegund, die iedereen wel verwachtte als bewijs eener toenemende verbreiding van zijn, in wezen zeker zeer verdienstelijke, cijfersysteem).

Na deze uitvoerige bespreking van het door de Commissie aan den Directeur van Onderwijs en Eeredienst ter invoering op de Javaansche scholen aanbevolen Kapatihan schrift volgen hier, zooals boven, in § 7, is aangekondigd, mededeelingen over en beoordeelingen van de heterodoxe cijferschriften.

§ 45. *Schrift van Hinloopen Labberton, 1913. = Darmåatmådjà en Sastrådihardjà, 1930.*

Van de cijferootschriften, die een principeel ander systeem belichamen, dan het „Sålåsche-kepatihan-schrift”, in zijn verschillende vormen of stadia, is, voor zoover bekend, het oudste dat van den Heer (Prof. dr.) D. van Hinloopen Labberton. Hij heeft dat indertijd bekend gemaakt in het door hem bewerkte muzikaanhangsel bij het boekje van wijlen K. P. A. Koesoemådiningrat over Javaansche kinderliedjes. Het is ook het eerste schrift, dat de tonen of toetsen nummert van hoog naar laag. Maar daarmee is natuurlijk in de verste verte niet gezegd, dat de heer Labberton die manier of mogelijkheid heeft uitgevonden. Ze kån hem alszoodanig zijn aangegeven door een Javaan. Maar even-goed kan men op een vraag naar de namen der toetsen, hem die hebben opgenoemd en aangeslagen, bij de kleinste beginnende. Met de namen der tonen schijnt hij wat in de war. (Zie (19) Bijl.).

§ 46. *De natuurlijke strophenvorm gevolgd.*

Lang en kort, rhythmische details worden in zijn schrift niet aangeduid; wat dat betreft blijft dus bij een liedje, dat men niet al kent, alles gissen. Maar een belangrijke positieve kwaliteit is, dat in dit boekje, — en dat is de eerste keer, — bij het noteeren van de melodie de natuurlijke vorm van het tekstje gevolgd is. Zeker de beste manier om het begrip voor de vrijheden van hun, poëtische en muzikale, strophenvorm, mee de grootste bekoorlijkheid van dezen wildzang, te bevorderen.

Het schoolboekje met volkskinderliedjes en -spelletjes van de Heeren Darmåatmådjà en Sastrådihardjà beduidt bij het boekje van de Heeren van Hinloopen Labberton en Koesoemådiningrat vergeleken, geen nieuw stadium en nauwelijks een eigen prestatie. Ze hebben haast alle beschrijvingen en melodieën eenvoudig overgenomen. Maar ze hebben een paar wijzen aangevuld,

die den Heer Labberton ontbraken. Uit het gebruiken van „zijn” schrift hoeft geen voorkeur te blijken: Dat ging eenvoudig het gemakkelijkst. Ze noemen zijn naam niet. Den eenen vermoedelijk-foutieven toonnaam hebben ze vermeden. Een dood-enkelen keer hebben ze de paţet, ligging van een liedje, verschoven.

§ 47. *Zelfde schrift bij R. Bg. Soelardi. 1918 (?)*

De cijfermethode van den Heer Labberton wordt ook gebruikt door den Heer Soelardi, in zijn eerste publicatie over Javaansche muziek. (Zie (20) Bijl.) Namelijk de vijf cijfers van 1 tot 5 ter aanduiding van de Javaansche (sléndro) tonen van nem tot-en-met barang; dus van boven naar beneden. Aangezien er tusschen de beide heeren nagenoeg zeker contact heeft bestaan, — de Heer D. v. H. L. heeft aan het boekje van den Heer S. een paar noten toegevoegd, — is het allerminst onwaarschijnlijk, dat de een den ander beïnvloed heeft.

Voor het kenmerken der ligging een octaaf lager, gebruiken beiden een streepje (niet een stip) onder, voor die een octaaf hooger een streepje bóven het cijfer. Zelfstandig is de Heer Soelardi ongetwijfeld bij zijn stelsel voor het noteeren van pélog-muziek, waarvoor hij den Heer Labberton ook moeilijk kòn navolgen, daar die zich de daarbij opduikende vraagstukken eigenlijk in-het-gheel-niet heeft gerealiseerd.

§ 48. *Sommige tonen als bijtonen.*

Zoo geeft de Heer Soelardi, — als eerste? — een schrift, waarin de twee tonen, die pélog méér heeft dan sléndro gekèn-, om niet te zeggen gebrandmerkt worden als tonen van secundaire beteekenis. En de toon pélog gelijk van soort, van „geslacht,” wordt met de tengah (dådå): („noenggil bangsanipoen”). En de toon barang-pélog met de penoenggoel (bem). De manier waarop dit aperçu in cijfers uitgedrukt is, is niet erg fortuinlijk, (Zie (20) Bijl!)

§ 49. *Verschuivende cyferschriften.*

Ook vertoont de Heer Soelardi, — wederom als eerste? — de neiging om, zij het ook slechts in een zeer op-zich-zelf-staand geval, en met een speciaal doel, zijn cijfers over de toetsen te laten opschuiven.

(Hij ontwerpt nog een kendang-notatie, maar die is niet meer genuanceerd of gedetailleerd dan die anno 1913 van de Heeren Djakoeb & Wignjá.)

Maar! . . . . . Voorzichtig! . . . . . Voorzichtig!

De Heer R. (Bg) Soelardi (Hardjà-soedjànå) moge een ingenieus en in velerlei richting artistiek begaafd man zijn, (men kent

zijn fijne teekenwerk), — naar wetenschappelijke talenten en musicologische kennis is, — meester boven meester, — de Heer R. Machjar Angga Koesoemadinata ongetwijfeld zijn meerdere.

§ 50 *Machjar. In 1920. 1920 bis. In 1922. 1922 bis. In 1923. In 1934.*

En een groot deel van hetgeen we tegenwoordig omtrent toongeslachten, transpositietoonsoorten, pačet's, modi, tusschentonen hier te lande weten, hebben we meer of

minder, indirecter of directer, te danken aan hem.

Wat aangaat de befaamde kwestie van het ingeboren richtingsgevoel bij het waarnemen van de „beweging” der inheemsche muziek, die heeft de Heer Machjar met zoo veel vuur, en zelfs een spoor van onverdraagzaamheid, tot zijn zaak gemaakt, dat het eigenlijk niet goed te verdedigen is, in deze zaak een anderen naam eerder te willen noemen dan den zijnen. (zie (21) Bijl.).

§ 51. *Tabel van schriften voor pélog.*

	bm	gl	dd	pl	lm	nm	br
„Kepatihan” = Machjar 1922	1	2	3	4	5	6	7
Soelardi II 1923	2	3	4	4	5	1	2
Soemâgéwoeram 1934	1	2	3	4	4	5	6
Atmâwidjânâ c. s.	{ pl bm 3	4	5	6	7	1	2
	{ pl br 6	7	1	2	3	4	5
							(1 = bes, of c. Ev. g ?)
Machjar 1920	{ pl lw 7	1	(2)	3	4	5	(6)
	{ pl bm 3	4	5	(6)	7	1	(2)
	{ pl br (6)	7	1	(2)	3	4	5
Machjar 1922 bis.	{ pl lw 5	1	.	2	3	4	.
	{ pl bm 2	3	4	.	5	1	.
	{ pl br .	5	1	.	2	3	4
Déwantârâ 1936	{ pl lm 1	2	3	.	4	5	.
	{ pl nm 2	3	4	.	5	1	.
	{ pl br .	4	5	.	1	2	3
Déwantârâ 1939 & 1934	{ pl bm 3	4	5	5 = 1	1	2	2 = 3
	{ pl br 5 = 1	1	2	2 = 3	3	4	5
Soelardi I 1918		5	4	3	3	2	1
							5
Machjar 1923	{ pl lw 2	1	5	5	4	3	3
	{ pl bm 5	4	3	5	2	1	5
	{ pl br 3	2	1	5	5	4	3

(Zie voor toelichtingen (21) Bijl.)

§ 52. *Nogmaals Machjar 1920 bis.*

Het tweede schrift door den Heer Machjar in 1920 ontworpen, was een noten-schrift. Men zou zelfs kunnen zeggen: „het” noten-schrift. Want het benaderde de hoofdtrekken der Soendasche toonladders eenvoudig met Westersche notenteekens. Op grond hiervan zou men zijn cijferschrift van dat zelfde jaar ook wel kunnen opvatten als het Westersche schoolcijferschrift en er alsnog aan toevoegen, bij pl lw: 1 = f (resp. es), bij pl bm: 1 = c resp. bes), bij pl br: 1 = g (resp. f).

§ 53. *Atmâwidjânâ c. s. (Chr. groep.)*

Dit werd opgemerkt omdat iets dergelijks te Sâlâ gebeurt en wel door een groepje Ger. Prot.-Chr. Javanen voor het noteeren van religieus getinte tembang's. Deze vorm van zang en dichtkunst is indertijd warm bevorderd, o. a. door (Prof.) dr. Kraemer, opdat niet in de bedoelde kringen de Javâânsche zang geheel zou verdrongen worden door den Westerschen. Men bedient zich van de aanduidingen voor de lengte of korthed der noten, enz. die dat schrift aan de hand doet, en hanteert ze zeker niet onverdienstelijk, en waagt zich

ook aan geenszins geringe ondernemingen: tembang's gedé bijvoorbeeld met ornamentale ligaturen van 'n twintig tonen op één syllabe. Maar jammer genoeg heeft men nu juist niet de maatstepen aanvaard. Dit schaadt de overzichtelijkheid natuurlijk niet weinig. Ook overigens is de kunst van „het groepeeren der cijfers”, bij het noteeren in dergelijke schriften al wel van buitengemeen belang, — hier ook dáárom met geringer succes beoefend dan door den Heer *Atmãsoemartã* c.s., (vgl. hiervóór, ad. 28), omdat men het minder goed heeft getroffen met zijn drukkerij. Deze moet over een flink gevarieerd materiaal aan strepen e.d. beschikken, en b.v. ook niet opzien tegen het „versnijden” daarvan. Wat muzikaliteit en inzicht in de Javaansche rhytmiek betreft zijn de bedoelde Heeren, (zie (22) Bijl.) overigens stellig in staat, even goed werk te leveren als die anderen. (Maar vgl. nog hierná. Sub. 82, 83, 84.)

§ 54. *Machjar 1934 en later.*

Nog een twééde werkelijk noten-schrift heeft de Heer *Machjar* ontworpen, en, — ben ik juist ingelicht, — dan zou hij, de Heer M., dit eigenlijk-gezegd liever bij zijn zangcursussen in gebruik nemen, dan het, thans door hem in hoofdzaak gebezigde, cijferschrift M. 1923.

De Heer *Machjar* is n.l. een van de, weinig-talrijke, Inheemsche musici op Java, die in dézen zin voldoende ontwikkeling heeft, dat hij zich door de „moeilijkheid” van het Westersche notenschrift, of wat daarop lijkt, niet laat biologieeren, en dus in staat ware, in de vraag: cijfers of noten, objectief te oordeelen. (We laten nu Heeren kapelmeesters en stafmuzikanten hors concours.)

Maar hoe dit zij, hij heeft voor de negen tonen (vijf plus twee plus twee) van het Soendasche pélog een notenbalk met vier lijnen in gebruik genomen, die inderdaad negen plaatsen beschikbaar stelt; (vier noten op de lijn, drie er tusschen, een boven tegen de bovenste, en een onder tegen de onderste), en daarbij eventueel nog hulplijnen. (Zie (23) Bijl.).

Het voornaamste echter is, dat op dezen balk, — voor den Heer *Machjar* iets heel natuurlijks!, — de hóógste trap, tenminste wat de Westerling voelt als zoodanig, op de laagste lijn ligt; en omgekeerd.

§ 55. *Over de richting!*

Hierover moge hier nu wat nader gesproken worden.

Want sinds de Heer M. in 1923 is gekomen „tot de belangrijke ontdekking (en

overtuiging), dat de Javaanse toonopzomming van hoog naar laag loopt, waarbij de naar Westerse opvatting hogere toon als laag, en de naar Europese opvatting lagere toon als hoog wordt aangevoeld”, — sedert dat oogenblik beschouwt, zoo schijnt het, hij deze kwestie als de eigenlijke toetssteen, waaraan valt uit te maken of iemand het ware begrip, en vooral of hij werkelijk gevoel voor de muziek van dit land heeft.

Nu behoort onder hen, die zich in dit opzicht door den Heer M. hebben laten overtuigen, zoomin de Heer *Déwantãrã* als ik, en te vreezen valt dus, dat een en ander ons beiden zal worden ontzegd!

§ 56. *De Heer Kunst pro Machjar.*

Wie in dit opzicht wel tot de aanhangers of volgelingen van den Heer *Machjar* behoort, dat is de Heer Mr. J. Kunst. Dit wordt hier op déze manier geformuleerd, omdat de bedoelde passages in zijn monographie over de Javaansche muziek eigenlijk niet den indruk maken, dat hij over veel eigen materiaal terzake beschikte.

§ 57. *De gewone toonladder contra.*

Z. Ed. resumeert zelf de elementen in den gangbaarsten Javaanschen toonladder, toonnamenreeks, die op een neiging tot tellen van onderen naar boven, of — om nu verwarring te voorkomen, zij hier maar verder gezegd: van groot naar klein, duiden. (De successie *limã*, (e)nem, en die van *penoenggoel*, *goeloe*, *dãdã*.) Deze, stellig oude, elementen, worden wel tegengesproken, maar niet opgeheven door andere toonladders of gedeelten daarvan, waarin men, blijkbaar óók vanouds, geteld heeft in omgekeerden zin. Men kan nog wel allerlei méér aanvoeren, b.v. dat als iemand voorzichtig, zonder te influenceeren de toetsen van een instrument laat opnoemen, er veel vaker bij den kleinsten wordt begonnen.

§ 58. *Het „grambijangan” pro?*

En ook, dat het bij het vaag schetsende toon-zoeken of liever toon-wijzen (*grambijangan*) veel gewoner is te hooren beginnen van klein naar groot. Maar gegeven die onverdacht inheemsche elementen, die in de z.g. Westersche richting loopen, mist men het recht andere, die in discussie zijn, a priori uit Westerschen invloed te verklaren.

§ 59. *Pakoe-alãmansch schrift twijfelachtig?*

Het is wèl waar, dat het éérste staal van notenschrift door Javanen, waar een richting

aan te beoordeelen was, — een Pakoealamansch bij Land & Groneman, — zijn „graphischen lijn” in omgekeerden zin trok als onze Westersche. Maar daar werd op gezag van Groneman bij vermeld, dat het omgekeerde, (dus beweging in „Westerschen” zin), even goed voorkwam.

§ 60. *Trappenschrift e.d. contra.*

En de derivaten van dat P. A.sche schrift, het z.g., „Aangeregen-noten”-schrift, (zie (24) Bijlage), plus het z.g. „Trappenschrift” vertoonen, voorzover we er specimina van ontmoet hebben de kwasi-Westersche richting. Het laatste had, onder het gebruik van dezelfde cijfers voor de toontrappen, de graphische verbeelding van die trappen éven goed nèt omgekeerd kunnen leggen. Als zijn gevoel, dat wil zeggen, dat van den ontwerper, diens, zij het ook vage, toch immanente voorstelling van toonbeweging, hem, den Javaan, daartoe hadden gedreven. (Zie (25) Bijl.)

Maar dat is nu juist de vraag: Bestaat die voorstelling? En dan: in den door den Heer Machjar volgehouden zin, of niet?

§ 61. *Niet veel Javanen pro.*

De schaar Javaansche medestanders, die getuigen, dat „de cijfers 1 2 3 4 5 (van hoog naar laag)”, — „hoog” en „laag” dan opgevat in den Westerschen zin, hier dus beter genoemd: „klein” en „groot”, — „reeds vanouds in gebruik (is) bij de Javaanse (...) muzikanten”, vormt toch eigenlijk maar een magere escouade. (Zie hier eerder. Ad 45 en 47.) Bovendien is het den Heer Machjar ontgaan, dat hun aanvoerder, welbezien, een goed Nederlander is; dat hij en de Heer Darmååtmådjà c.s. terzake maar héél weinig moreel gezag hebben. En dat tenslotte de Heer Soelardi ter ondersteuning der overtuiging omtrent het contraire richtingsgevoel, dat den Inheemschen aangeboren ware, ook niets beslissends kan bijdragen. Wellicht heeft hij dat in 1918 met warmte geloofd; maar dan is hij dat geloof toch al wel héél snel afgevallen. Dit gebeurde namelijk niet later dan in 1923: „Soelardi II” nummert namelijk gewoon van „groot” naar „klein”. (Men zie eerder. Sub 51.)

§ 62. *De Heer Kunst geen zelfstandig getuige.*

Wat het overige van de, nogal zeer algemeen gehouden, opmerkingen betreft, die de Heer Kunst terzake gemaakt heeft: „Terloops zij opgemerkt, dat de Javaansche (en Soendaneesche) toonopsomming, waar zij niet Westersch beïnvloed is, van hoog naar laag loopt, waarbij dan tevens de (...) naar Westersche opvatting lagere toon, als hooger (Soend.

loehoer = hoog, i.e. Europ. laag), gevoeld wordt”, — het schijnt dat hij hierin eenvoudig de woorden van den Heer Machjar herhaalt.

Hierop worde te dezer plaatse de nadruk gelegd. Niet om het een of het ander, maar uitsluitend opdat niemand op de gedachte kome den Heer K. aan te halen als een zelfstandig getuige, dat de Soendaneezen van-ouds de voor het Westersch gevoel hooge tonen niet slechts „klein”, maar óók laag hebben genoemd. En de voor den Westerling lage tonen niet alleen groot, maar óók hoog!

Wanneer werkelijk die in de laatste plaats genoemde aanduidingen vanouds hadden bestaan, zou de Heer Machjar daaromtrent in 1923 nauwelijks iets te vinden hebben gehad. Ik houd ze dan-ook voor eenvoudige consequenties, door den Heer Machjar zelf uit zijn theorie getrokken, en verder hemzelf voor geheel den man om die daarna bij zijn muziekonderwijs systematisch in- en door te voeren.

§ 63. *Geen psychologisch bezwaar.*

Niet dat er bezwaar tegen is, of psychologische weerstand te verwachten bij een nummering der cijfers, die tegen de Westersche richting ingaat. Dat niet! — Gegeven de objecten, die men even goed „hoog” als „groot” kan achten, — boomen, bergen e.d., zal het zeker niemand hinderen onder zijn discipelen een toon beurtelings hoog en groot te noemen; — ofwel laag en klein. Maar dit kan niet als bewijs voor het bestaan van, a. h. w. praeëxistente, denkgewoonten dienen. (Zie nog (25) Bijl.)

Het arsenaal van de argumenten des Heeren Machjar was dus toch eigenlijk nauwelijks imponeerend genoeg om de Commissie met enthousiasme te vervullen voor het denkbeeld, een der bekende cijfermuziekschriften, der Javanen, zeg het Kapatihan-schrift, of dat van Ki Adjara, op die gronden te gaan onderste-boven-keeren. Noch ook om gaarne, ná den verloren stam der Bantensche Javanen, ook de overige Javanen geheel onder de muziekpaedagogische heerschappij van dezen begaafden Soendanees gesteld te zien. Want het scheen, dat de Heer en Mevrouw Machjar wel eenigszins daar op uit waren. Terwijl toch de bekwaamheid der Javanen om hun muziekpaedagogiek zelf te regelen, niet ontkend zou kunnen worden.

§ 64. *Nogmaals: Cheironomie?*

Maar wat mij ten slotte vooral ongeneigd heeft gemaakt om in deze kwestie voor de suggesties van den Heer Machjar te wijken, dat is het verschijnsel dat we eerder in

deze verhandeling (zie ad 33) vergeleken hebben met de antieke „cheironomie”.

Het is duidelijk, dat dáárbij de Javaansche onderwijzers geen Westersche voorbeelden konden navolgen. En wie een van hen, die het nog góéd doet, op die manier een zanglijn ziet teekenen in de lucht, zal er niet aan twifelen, dat de hóófdriching der beweging daarbij eenvoudig die is van het, Westersche of het Javaansche, schrift. Maar de richting, den zin van het uitslaan naar boven en beneden van die horizontale lijn, of ze bij het r i j z e n van de stem en bij haar d a l e n daar voor Westersche oogen en ooren mee zouden méé gaan, of daar juist recht tegen in, daarbij bleven ze uiteraard geheel vrij. Niemand zal op het denkbeeld zijn gekomen, hen dáár in te influenceeren. — Tenminste niet hier in Java proper! —

Welnu, zoovaak ik het nog door Javaansche onderwijzers heb zien doen, geschiedde dat juist zóó als ik zelf het c. q. zou hebben willen doen. Het ging voor mijn gevoel géén óógenblik tegen het heil in. En het gaf mij een heel aparte aesthetische sensatie van sierlijkheid en nauwkeurige uitbeelding. Het wegzinken aan een (te) laag slot!

Maar nu de Soendaneezen. Hoe was het dáármee, in het, in-zekeren-zin praehistorische, tijdperk, eer de Heer Machjar zich met de paedagogische zorg voor hun zang en verdere muziek had belast?

Eigenlijk is hij-zelf de eenige, die dat kan weten. Want hij lijkt alweer geheel de man, om, in dien zijn onderwijzers ooit de neiging hebben vertoond om bij den zang lijnen in de lucht te teekenen, die zijn muzikale gevoel tegen het haar in gingen, ineens doeltreffende maatregelen daartegen te nemen. — Maar misschien wil ZEd. wel vertellen of hij zich daartoe heeft genoodzaakt gezien?

Ik hoop toch niet, dat hem hiertoe de gelegenheid heeft ontbroken, doordat hij ze, — de armen — direct heeft gezet aan het dirigeeren op-zijn-Westersch?

§ 65. De maatstrepen à la Machjar.

Van dirigeeren, maat-slaan gesproken. Ook daarover valt nog wel iets op te merken naar aanleiding van het werk van dezen Soendaschen toonkundige. Hij-zelf en de Heer Kunst hebben er nogal veel nadruk op gelegd, dat het lezen van een op-den-kop-gezet cijfersysteem toch wel bar lastig moet zijn voor een Westerling. Over zoodanige n o t e n -systemen hebben ze gezweven. Van deze laatste heb ik nog geen ondervinding, van de eerste wel eenigszins. En, dan moet ik zeggen: Het valt wel mee; het wènt wel.

Maar erger zijn de m a a t s t r e p e n van on-

zen, wáárlijk origineelen, Soendaschen muziek-paedagoog. Zonder daar overigens een toelichtend woord aan te besteden, — men zou het zeker niet verspillen mogen noemen, — schrijft hij die anders dan de gehééle óverige wereld!

Of moet men het feit, dat hij, in het maat-slag-schematje in dat boekje, een I heeft staan bij den eersten ópslag, en een IV bij den néérslag, een voldoende waarschuwing heeten? Bij ondervinding weet ik, dat men in de Pasoendan al best handschriftelijke opteekeningen in het systeem-Machjar kan in handen krijgen, waar iedere waarschuwing, natuurlijk, in ontbreekt, en dan die maten met den zwaarsten tel vóór den maatstreep en niet er áchter, geheel verkeerd leest. En daarna slechts met de grootste moeite; of ze dan maar liever eerst overschrijft. Dát is nu wèrkelijk moeilijk en verwarrend; ook voor wie muziekonderzoeker is van zijn vak. En dát kan inderdád misverstand stichten bij een Soendanees, die eerst muziek met Machjar's maatstrepen heeft leeren lezen, en daarna in aanraking zou komen met andere, — Javaansche bijvoorbeeld, — waarin ze normáál zijn gezet.

En het gekste van het geval is nog, dat bij dit schrikkelijk pleit, — Machjar tegen de wereld — het ook nog de wereld is, die ongelijk heeft, en niet de Heer Machjar: zijn maatstrepen stáán in werkelijkheid beter. Weliswaar hebben ongetwijfeld anderen zich al veel eerder duidelijk gemaakt, — Hugo Riemann bijvoorbeeld!, — dat het béter geweest ware, als ze anders, en-wel zóó, hadden gestaan. Maar die hebben zich duidelijk gemaakt, dat dáár „geen beginnen aan” was. Maar wat is er, waar de Heer Machjar niet aan begint, als hij eenmaal op de gedachte is gekomen?!

§ 66. Voorslag tot wijziging.

Had ik nu evenveel vertrouwen in de meegaandheid, de inschikkelijkheid van dezen Soendaschen muziekgeleerde als in zijn vindingrijkheid en vernuft, dan zou ik hem een voorslag ten goede willen doen. N.l. zijn ónreguliere maatstrepen liever weer af te schaffen, maar ze te v e r v a n g e n door een kleine r u i m t e tusschen de cijfers. Voor zijn leerlingen zou dat niet het minste verschil maken, ze zouden die extra ruimte precies even goed als groepeeringssteeken aanvaarden. En voor de overige wereld zou hij een aanzienlijk obstakel hebben uit den weg geruimd.

Die anderen zouden ze zelfs kunnen combineeren: h u n maatstrepen (voor de traditioneele „maten”) met z i j n spaties (voor de „maatmotieven”). Merkwaardig genoeg is overigens, dat die groepeerende spaties al bestáán.

Alleen weet ik volstrekt niet, waar ze vandaan komen. De Heer Soemâgwoeram (zie (21) Bijl) schrijft ze b.v., en géén maatstepen; maar hij zegt er geen woord over, en we houden hem niet voor den schepper. En ook onder de deelnemers aan den jongsten gending wedstrijd, (zie hier eerder, ad 44), waren er, die ze schreven.

Zoo ver de Heer R. Machjar A. Koesoemadinata. Dat is te zeggen, ik wilde nog wel iets aantekenen over M.'s andere bezwaren tegen het notatiesysteem van Ki Adjar Déwantara; andere dan die betreffende de richting van zijn becijfering dus.

§ 67. Notatie der sléndro-patet's bij Déwantara.

Want de Heer Machjar keurt ook af de patet-notatie in Ki Adjar's sléndro-stukken. De Heer M. schrijft daar over: „Aangezien de drie Sléndro-patets: Sângâ, Nem en Manjoerâ alle van dezelfde tonen gebruik maken, acht ondergeteekende overbodig de cijfers naar de patets te transposeeren, evenals Ki Adjar Déwantara dat doet. Voor composities die in 2 of 3 patets staan (...) is het systeem Ki Adjar Déwantara zelfs bezwaarlijk.— Het verschil in patet zit in de ligging van grondtoon (...) en dominant (...), De grondtoon behoeft niet altijd door het cijfer 1 voorgesteld te worden.— Dit wordt trouwens ook in de Chev  -methode niet gedaan: (...) in Mineur is (...) 6 de grondtoon.” (Zie (29) Bijl).

§ 68. De „1” noodzakelijk grondtoon?

Inderdaad. In het abstracte bepaald hóeven, doet het niet. Man k  n ook een „1” niets bijzonders laten beteekenen. Maar wil men een toon als grond- of hoofd-toon aanduiden, dan is het toekennen van den rang van No. 1 daar een uitstekend middel voor. Ook in het z.g. Chev  -schrift kan men het bedoelen van den mineur-grondtoon met het cijfer 6 voor een wezenlijke fout houden.

§ 69. Mineur !

Ze belemmert het begrip, dat mineur (mol) iets   ven zelfstandigs is als majeur (duur), en niet iets afgeleids. Verontschuldigd wordt ze door het feit, dat ons gewone mineur nu eenmaal een onzuiver mol (duur-mol) is.

§ 70. Modulatie?

Voor het, zeldzame, geval, dat een Javaansch stuk duidelijk in twee patet's staan zou, en deze niet maar alleen wat wankel of zwevend zijn, kan men de verandering van grondtoon aangeven, juist als bij een modulatie in het cijferschoolschrift. Al negeert dit laatste   ok wel eens een feitelijke modulatie bijv. naar

de kwint; vooral als de formeel kenmerkende toon niet is aangeraakt. Maar anders kan er dus komen te staan bijvoorbeeld: De 1 wordt 3! En dat zou dan een overgang kunnen aanduiden van S  ng   naar Nem, of van Nem naar Menjoer  .

Maar dat de Heer Déwantara er aan hecht,   ok, juist ook, de patet's van sléndro in zijn cijfersysteem kenbaar te maken, dat is zeer wel begrijpelijk.   ok voor wie de beweeglijke becijfering bij Javaansche muziek niet voor noodzakelijk houdt: wat immers bij de voorstanders van het Kepatihan-schrift het geval is. Maar over die kwestie l  ter.

Wann  er echter de drie Javaansche sléndro-patet's maar samen vijf tonen hebben, en de afstanden daar tusschen ook alle even groot zijn, zoodat dat sléndro geh  el gelijktrappig is,— waar ik nog altijd niet van overtuigd ben, maar de Heer Machjar w  l, en wat den Heer Kunst aangaat, die heeft immers vro  ger n  t geloofd dat een precies aequigraad sléndro   cht Javaansch was, maar doet dat nu wél.

§ 71. Een vormeloos sléndro?

Ook echter al bij een alleen maar „praktisch” gelijktrappig sléndro, krijgt de totale toonreeks door het ontbreken van daaruit naar-voren-springende aparte intervallen iets vormeloos', ongedifferentieerd. Men weet b.v.   ok niet meer of men zijn patet's nu nog als „echte” (transpositie) toonsoorten moet beschouwen, of als opschuivingen in de toonsoort: dus modi.

§ 72. Kentekening der sléndro-patet's gewenscht?

Wanneer men dan verder nog overweegt, dat de Javaansche gamelan's niet alleen nogal kunnen schelen in absolute toonligging, maar buitendien, als ze zeven-tonige saron-instrumenten hebben, hun totaal sléndro patet-systeem één trap hooger of lager kunnen leggen — de l  agste toets, in theorie althans, zoowel de barang mag voorstellen als de nem, — dan kan men zich er zeer goed in verplaatsen, dat iemand het heele stelsel rijkelijk ager-ager-achtig gaat vinden en er, o.a. door verschillende benummering der onderscheiden patet's, een zekere vastigheid in wil brengen.

§ 73. Soendaneezen en normaal sléndro.

Bij de betrekkelijk geringe beteekenis, die het eigenlijke, normale, dus (in-ieder-geval betrekkelijk) gelijktrappige sléndro in de Soendalanden gekregen heeft, hadden dergelijke overwegingen voor den Heer Machjar vanzelf minder belang. In voor kinderen van Java proper bestemde notaties pleegt hij eenvoudig aan te geven: 1 = Nem saron. In het sléndro-deeltje van „Diadjar Mamaos”: 1 = Barang, (wat met

Jav. Nem overeenkomt). Maar hij schrijft er dadelijk bij: Er is géén bezwaar tegen, daar een anderen toon(hoogte) („laras”) voor te nemen; bij voorbeeld: 1=Singgoel, (hetgeen met Jav. Barang overeenstemt). (De spatieering is van mij. Maar de Heer Machjar doet niets om de keuze in te perken!)

§ 74. Paṭet of stemligging?

Zoo zou in Sléndro de zaak er dus uitsluitend een worden van een opportune, aangename stemligging. Dat is ze, weliswaar, voor den Heer Déwāntārá in zekeren zin ook, doch allicht slechts secundair. Daar hij weliswaar de kwaliteiten van de paṭet's in dit opzicht prijst, maar zich ongetwijfeld tot de drie „bestaande” wil beperken.

§ 75. Paṭet en stemligging!

De desbetreffende passage uit de talentrijke verdediging, die hij van zijn schrift heeft gegeven, luidt vertaald: „De voordeelen van (onze) „paṭet-noten (cijfers)” zijn niet gering. Want iedereen, die ze gebruikt, zal spoedig begrijpen (. . . .) dat ze in de laras sléndro driesoortig zijn, nl. paṭet sângā voor lage tonen, paṭet menjoerā voor hooge, en paṭet nem voor kinderstemmen, die de hooge en lage tonen van de volwassenen niet halen. (. . . .) Wie dit beseft zal geen lied (meer) zingen in een te lage of een te hooge ligging”.

§ 76. Sléndro-paṭet's, tonaliteit, modaliteit, en stemstreek.

Het zal duidelijk zijn, dat hier méér achter zit; dingen die de Heer Déwāntārá niet zegt. Althans niet op dit oogenblik. Zij voor dit moment het verschil tusschen de sléndro-paṭet's nu als primair tonaal opgevat, wat bij het spreken over een goede hoogte voor de zangstem in kwestie, zeker het rationeelst lijkt. Dan valt toch op te merken, dat dat tonale liggingsverschil: „twee kwinten”, maar dat is praktisch maar één trap, tusschen sângā en menjoerā toch eigenlijk niet van die orde is, dat men op grond dáárvan, aan de eerste paṭet de lage tonen en stemmen kan toebedeelen, en aan de tweede de hooge. En tòch maakt men factisch en niet zelden van een sângā gending bijv., menjoerā, door den cantus firmus één trap op te schuiven. Maar voor naar ál hun eigenschappen werkelijk goed gekarakteriseerde zangwijzen zullen naast de tonale paṭet-karakteristiek door grondtoon, dominant, lievelingsslottonen en dgl., nog secundaire kenmerken erbij moeten komen voor de beslissing: welke paṭet. En die zullen dan, min-of-meer, van modalen aard moeten zijn, den bij-voorkeur-gezochten om-

vang en dus toonstreek betreffen, wil het door Ki Adjā r opgemerkte over lage en hooge stemmen houdbaar zijn. Men denkt daarbij toch aan een verschil van de orde van, zeg, een kwart.

En die vergissingen in toonligging tot een dergelijk bedrag zouden anders alléén te verklaren zijn, als juist paṭet nem (sléndro) in het spel betrokken was, die immers net als gematigd, gemiddeld, aangemerkt wordt. [Vgl. (26) Bijl.]

§ 77. Tembang's. Paṭet's Kinderliedjes.

Maar welbeschouwd lijken deze nadere complicaties der paṭet-karakters, eigenlijk, ofschoon belangrijk voor den ten volle ontwikkelden en versierden tembangzang, dat juist maar weinig voor de kinderliedjes. Waarbij overigens dadelijk worde toegegeven, dat de Heer Déwāntārá ontegenzeggelijk óók de eerste bij het ontwerpen van zijn schrift en van zijn zangmethode in aanmerking mocht en moest nemen.

Wat echter de praktijk van het elementaire zangonderwijs betreft, men kàn daarbij natuurlijk wel vaste liggingen forceeren door zijn onderwijs, vooral bij het in toepassing brengen van instrumentale begeleiding. Maar van nature is die vastheid er zeker niet.

§ 78. Non-existente paṭet's niettemin aangetroffen!

Vandaar dan, dat men bijvoorbeeld een typisch kinderliedje, door onderscheiden Javanen opgeteekend, in die verschillende lezingen nader vergelijkend, kàn bevinden, dat men het notaat van den één menjoerā zou willen noemen, dat van den tweede een trap lager, en dus in sângā ligt, maar dat de derde nòg een trap lager is gegaan, en dus in een „niet bestaande” paṭet heeft geschreven, (met een „1”, i.c. „grondtoon” op dāḍā!). Zulke gevallen kent de Heer Déwāntārá ongetwijfeld even goed, of beter, dan ik. Inclus die, waarin zelfs de barang echte grondtoon wordt en dus een goed recht op het cijfer „1” zou krijgen.

Ondanks zijn, Ki Adjā r's, opmerking, dat het toch eigenlijk te mal is, om, gelijk het Kepatihān-schrift dat doet, een toon tot No. 1 te maken, die in alle behóórlijke paṭet's maar ergens middenin, op een onverschillige plaats ligt, zònder hoofdtoon-, grondtoon of dominant-functie.

§ 79. Grondtoon niet noodzakelijk „1”.

Het is waar: Uitzonderingen bevestigen den regel. Maar anderzijds is het Ki Adjā r natuurlijk volkomen bewust, dat het nòóit de bedoeling is geweest van wien ook, in dat schrift aan de 1 hoofdtoon-functie toe te kennen, en dat dat ook door de gebruikers volstrekt niet gebeurt. Óók niet onwillekeurig.

Wanneer men, ter wille van de kortheid, en „par manière de dire”, over het Kepatihan-schrift, ons gewóne cijferschrift, het wel-eens heeft als: een schrift met een vasten grondtoon, dan kan men daar, desgewenscht ook wel b.v. de nem, de 6, mee bedoelen. Het is inderdaad géén axioma, — ook niet een, geschapen door de praktijk, — dat een noodzakelijk hoofdtoon-functie heeft. — Al is er (zie hooger) werkelijk wel veel vóór, haar die te geven. (Zie (27) Bijl.)

§ 80. Barang grenstoon.

Hoe zou het overigens, — vraag waarop we ons niet herinneren ooit een antwoord te hebben gezien, — zijn gekomen, dat die, tonaal onverschillige, barang de typische grenstoon is geworden van de belangrijke saron-instrumenten, en daardoor, ondanks al haar onbelangrijkheid, eene zelfde typische vouw legt in elken gamelan-sléndro-cantusfirmus, in het compacte fundamentele resumé, dat de vorm is, waarin die gamelan-thema's de genđing's beheerschen?

§ 81. Zorg voor de paťet's.

Hoe dit alles zij, al komt het mij, als hooger te kennen gegeven, onnoodig, — ja, ik wil er hier bijvoegen: bepaald verkéerd — voor, de hoofdtonen, en daarmee de liggingen van kinderliedjes die een beperkten omvang hebben te zeer te willen fixeeren, er daarbij m.i. voor sléndro gerust vijf niveau's mogen gebruikt worden, mits er behoorlijk binnen den omvang der

kinderstemmen wordt gebleven, voor den kunstzang, de tembang's, ligt de kwestie werkelijk anders, en het moet worden geprezen, dat de Heer Déwantára zich bezorgd maakt, of daarbij wel een voldoende inzicht in, resp. gevoel voor de fundamentele paťet's gewaarborgd is op den duur.

Ki Adjar kan zeker gelijk hebben, dat de tijden in dit opzicht sterk veranderen. Vroeger, nog kórt geleden, had die zorg geen zin. Men kon toen zonder veel overdrijving zeggen: Iedereen voelt ze. Niemand weet er wat van.

En dan, — zooals Mevrouw Brandts Buys placht te doen, — niet onamusante discussies over de feitelijke verschillen van de paťet's voeren met oude nijágá's, die, beleefd maar onverzettelijk, bleven verwijzen naar het, — óns natuurlijk ontbrekende!, — gevoel: „Mevrouw moet hier maar lāng blijven. Dan zal Mevrouw het stellig nog leeren voelen.” — — „Dat hoop ik, vader. Dank je wel. Maar zie je, wij hebben óók zoo iets. Majeur en Mineur. Als je mij dat vraagt, dan zeg ik: Dat moet je voelen. Maar ik kan je het verschil toch áánwijzen óók.” — Maar geholpen heeft die list nóóit. (Al hebben ze ook de smokkelarij in die voorstelling van zaken nooit betraapt: Het verschil aanwijzen tusschen Sléndro en Pélog, dát konden ze ook!)

Maar kan men nu nog op het gevoel van alle Javanen vertrouwen in dit opzicht? Er zijn wel groepen, waarvoor ik niet zou durven instaan.

§ 82. Tabel van schriften voor sléndro.

	br	gl	dd	lm	nm	
„Kepatihan” = Machjar '22	1	2	3	5	6	
Machjar '20	3	4	5	5	1	
Machjar '20 bis	2	3	4	5	1	
Soelardi '23	1	2	3	4	5	i
Soemágéwoeram	1	2	3	4	5	6 (de hoge br.)
						Vgl. nog hiervóór
						ad 51 : en zie (21)
						Bijl. !
Atmāwidjānā (??? voorzichtig !)	pt 9.	3(4)	5	6	1	2 { Bes — f'
	pt 6.	6	(7)1	2	3	5* { Bes — 1
	pt mnj.	2	3(4)	5	6	1 { G — d'
Déwantára	pt 9.	3	4	5	1	2 { G — 1
	pt 6.	5	1	2	3	4 { c — e'
	pt mnj.	2	3	4	5	1 { c — 1
Hinloopen Labberton						
c.s., 1913 enz						
Machjar '23						
	5	4	3	2	1	
	5	* 4	* 3	* 2	* 1	* 5 (de hoge br. met
	1	5	4	3	2	stip er ónder omdat
	etc. ad libitum?					volgens M. „laag”)

En dan zijn er weer: Machjar 1920 bis, het equivalent van de benadering in Westersche muziekcijfers, overgebracht in de gewone Westersche noten, i.c.: es, f, g, bes, c'.

En Machjar 1934, de topsyturvyfication van sléndro, maar in een eigen notenschrift. Dat is te zeggen, het in totaal generaal, inclus de vijf tusschentonen: 5- = 4+, 4- = 3+, enz., tientonige Soendasche sléndro, ondergebracht op een vijflijnigen notenbalk. (Als er een vioolsleutel voor stond zou de „grootste” noot, de „singgoel” (= barang) een g'', en de „kleinste”, tegen de volgende „singgoel” aan, een d' zijn).

§ 83. *Atmāwidjānā c.s., en de paṭet's.*

Het was op dat de Westersche notencijfers gebruikende groepje, dat wordt bedoeld aan het slot der voor-vorige paragraaf. Ik zou niet met zekerheid weten te zeggen, of ze er zich rekenschap van geven, in welke paṭet het stuk, dat ze aan het noteeren zijn, staat, en of ze zich bij het neerschrijven dier Westersche cijfernoten wel bewust maken, welke Javáansche tonen ze daar door weergeven. Bedoeld is nu: met hun verstand. Inwendig hóóren zullen ze ongetwijfeld de Javaansche klanken. Maar om te beginnen wordt er nooit een paṭet genóemd. D.w.z., den eenigen keer, dat we het wóórd „barang” aantreffen, was in den naam van een tembang: „Pangkoer barang”. En dat stónd niet in Barang maar in Menjoerā (vermoedelijk). De wijze van den bedoelden naam zal, zooals dat niet zelden over-of-weer gebeurt tusschen Menjoerā en Barang-wijzen, zijn getransponeerd naar de „parallel-toonsoort” a.h.w..

§ 84. *Dezelfde en de extratonen.*

Dat de Heeren van het bedoelde groepje, (vgl., eerder, sub 53) zich den Javaanschen naam der tonen onder het noteeren niet (of zelden?) voor oogen (ooren!) houden, zou ook kunnen blijken uit de onbevangenheid, waarmee ze in, overigens onverdachte, sléndrostukken méér dan vijf onderscheiden tonen kunnen schrijven. Enkele der gevallen, waarin ze dat deden, zijn hierboven aangegeven. Zie den sléndrotabel. Waar daar een cijfer tusschen haakjes staat, beteekent dat: het vangt soms, een enkelen keer het cijfer er naast, vermoedelijk als andere weergave of aspect van denzelfden Javaanschen toon. Met het sterretje is eer een gedecideerden tusschenton, een doorgestreepte, verhoogde 5 bedoeld. Ook tusschen 2 en 3 staat er nogal eens een dgl.. (Maar er dient op gelet te worden, dat er géén waarborg is, bij deze auteurs, voor een vast verband van cijfer en functie.) De extra tonen van deze laatste categorie, die, in tegenstelling tot die

der eerste, niet als vervanging van de normale noot gebruikt worden, maar náást haar, als doorgangs- of wisselnoot, maken, gelezen zóó als ze er staan, een niet zeer waarschijnlijk, en nogal laf effect van chromatiek. Het interval, de verhooging of verlaging, zal veel kleiner moeten worden genomen dan dien semitoon. Maar die andere, niet-„chromatische” semitonen maken een heel anderen, veel aangameren en natuurlijkeren indruk.

Het schijnt, dat bedoelde Javanen, (trouwens ikzelf toevallig óók), het Javaansche Sléndro niet voelen als werkelijk gelijktrappig, maar twee der intervallen als realiter grooter dan de rest, maar danook de omgrenzing dier kwasi „tertsen” als tot-op-zekere-hoogte variabel.

§ 85. *Nogmaals de paṭet's en dezelfde.*

Maar hoe v o e l e n deze Javaansche Heeren nu de paṭet's? Niet steeds juist vermoedelijk. Want men kan in hun pélog-notaties bijvoorbeeld wel liggingen aantreffen, die ongeveer net midden tusschen de normale paṭet-liggingen gelegen lijken, zoodat men niet weet, welke men eigenlijk voor heeft.

Ik heb dit op dit oogenblik nog niet voor al hun notaties kunnen nagaan. Maar in andere gevallen meen ik hun eigenlijke bedoeling wel te kunnen opsporen; en dan doormiddel van vergelijking. Grondslag voor het hiervoren in de tabel gegeven schematje van hun systeem, (dat vermoedelijk op lang niet al de gevallen passen zal), zijn drie notaties van wat in-wezen een-en-dezelfde melodie is, maar in (vrij) sterk onderscheiden gedaante, variaties. Deze waren resp. genoteerd als staande in de Westersche toonsoorten: C, Bes en G. En ze waren in hun hoofd-wezenstrekken inderdaad elkanders transpositie. Máár, dan is er, — wil men niet aan een of meer van hen een gedecideerd abnormale positie toeschrijven, — ook geen andere mogelijkheid, dan ze in diezelfde volgorde resp. voor paṭet manjoerā, sângā (9) en nem (6) te verklaren; waarmee ze dan tevens kwasi „melodisch” van boven naar beneê liggen gerangschikt. Qua harmonische relatie, geordend naar hun kwintenverband, zou dat moeten zijn: mnj., 6 en 9, dus de Westersche toonsoorten van resp.: C en G en Bes. De middelste daarvan zou dus ongeveer een toon te hoog zijn, wat geen fout van belang is. Beter nog, wat absolute ligging betreft, kunnen de buitenste twee een toon te laag geacht worden en het rijtje dus feitelijk als D, G en C bedoelende worden opgevat. Maar er worde hier nu verder vastgehouden aan de liggingen van het boekje; en van de tabel.

Terloops: Bij de notaties van deze Heeren mag er natuurlijk niet op worden gerekend,

dat ze den hoofdtoon van de paṭet in kwestie door den „I”, de tonica, van de gekozen Westersche toonsoort hebben weergegeven. Hier scheen het zoo uit te komen. Maar het is niet te zeggen, of dat toeval was; òf uiting van een juist gevoel. Hoe dit echter ook zij, — alles is hier echter stellig niet in orde.

Want let men op de stemstreek, waarin die drie onderscheiden lezingen liggen, dus vooral ook op den omvang, dan zou hier die in paṭet 6 niet de gematigde zijn, maar de diepe. En dan zou hier paṭet menjoerā de teekens van matiging, zelfbeperking vertoonen.

Dat klopt dus niet met de opgaven van den Heer Déwantārā, die ik stellig voor juist houd, (zie hooger, sub 74, 75, en 76).

Van tweeën dus een: Of de Heeren Atmāwidjānā c.s. hebben zich vergist ten aanzien van de contoureeing en afgrenzing der lezingen, die ze gaven. Of ze bedoelen niet de paṭet's, die we uit hun noteeringen aan den dag hebben gewicheld. En dan zullen ze ze op een verkeerd niveau hebben geschreven.

Het moet erkend worden, de paṭet's zijn, praktisch noch theoretisch, een gemakkelijke materie. En het blijft stellig een niet ongevaarlijk werk zich daarmee af te geven, en dat kwasi in den blinde, indien men terzake niet het onfeilbare gevoel of instinct heeft van den muzikalen ouderwetschen Javanen.

Daarin heeft Ki Adjar groot gelijk.

§ 86. *Déwantārā 1934—1936—1939. (Pélog).*

Maar er is hier nog niet nader gesproken van de eigen notaties der paṭet's, door den Heer Déwantārā zelf. D.w.z., over die van sléndro valt, — de neiging van den Heer Machjar om die, in zekeren zin, wat te nonchaleeren, afgewezen zijnde, — niets naders op te merken. Maar met de weergave van de pélog-paṭet's, is er wel iets eigenaardigs. Men zie den „slag”-heen-en-weer, die er zit in de jaartallen. (Tabel sub 51).

Geheel zonder moeite is de tegenwoordige, zeker niet onjuiste, notatie niet tot stand gekomen blijkbaar. Die moeilijkheden zitten ook ongetwijfeld in de eigenaardige materie zelf. De pélog-paṭet's van de Javanen zijn feitelijk in de war. Men heeft gezien, dat er bij den Heer Machjar altijd drie verschillende staan opgegeven, — behalve een enkelen keer als hij specifiek voor Javáansch begrip wil schrijven. Dat komt, de Soendanezen hebben in geen geval minder dan drie wél ontwikkelde tonaliteiten binnen het pélog-toongeslacht. Maar de, naar kwintligging láágste daarvan, de liwoeng-tonaliteit, is bij de Javanen te beschouwen of

als afgestorven, of voorzoover ze nog resten van leven heeft, toch in een vreemde positie te zijn geraakt.

§ 87. *De moeilijkheden met paṭet limā.*

De kwasi „laagste” der Javaansche drie-pélog-paṭet's, namelijk paṭet limā, representeert haar niet; tenminste niet in de normale gevallen. Ik heb haar willen terugvinden in wat ik de bijtonaliteit van pélog p. Limā heb genoemd. (Vgl. (28) Bijl.)

De Heer Déwantārā nu heeft aanvankelijk, zeer terecht, in Pélog maar twee tonaliteiten: Pélog Bem, (waaronder begrepen zijn paṭet limā en paṭet nem), en pélog Barang erkend, en dus ook maar twee grondtonen, twee onderscheiden „I”'s. (Zie (29) Bijl.)

Namelijk, successievelijk, de limā, en de goeloe. Maar al gauw blijkt hij met die oplossing geen vrede meer te hebben gehad, er iets onlogisch' in te hebben gevonden, dat, — anders dan bij Sléndro, — de drie paṭet's maar twee dasar's zouden hebben in het geheel. Maar vooral ook vond hij het verschil tusschen paṭet Limā, en paṭet Nem toch te groot om ze a.h.w. te laten doorgaan onder één vlag. — Zoo is hij toen tot zijn stelsel 1936 gekomen, (zie de tabel sub 51, hier vóór), waarbij in Pélog p. Limā, Pélog p. Nem, en Pélog p. Barang, respectievelijk grond-, althans hoofd-toon worden: de tonen bem, nem, en limā.

§ 88. *Bezwaren tegen „Déwantārā 1936”.*

Ik heb die wijziging méér dan eens met den Heer Déwantārā besproken, en ook schriftelijk („Djāwā XVIII, vgl. (29) Bijl.!) duidelijk te kennen gegeven, dat ik die bepaaldelijk foutief achtte. Mijn bezwaar was, dat al mocht de toon bem in de paṭet Limā zeker een belangrijke, een hoofd-toon zijn, hij toch daarin een anderen zin had, dan de toon nem in de paṭet Nem, zoodat als men den een met „dasar”, grondtoon, wilde aanspreken, men het den anderen niet doen mocht, want dat er zoo-doende een realiter niet bestaand, een „scheef” paralellisme gesuggereerd worden zou. — Maar Ki Adjar, — een voorbeeldig man, wat standvastigheid betreft, — liet zich niet overtuigen. Oók niet door de mededeeling, dat het, c.q. mij niet wel mogelijk zou zijn vóór een stelsel te stemmen, dat een dergelijke fout inhield. Overigens is het bedoelde geval niet ingetreden, daar de Javaansche leden der Commissie ernstige bezwaren bleven zien in wat zij de moeilijkheden van het stelsel vonden, en ik had mij voorgenomen, in géén geval bezwaren van hen, die ik de vertegen-

woordigers mocht achten van wie in de praktijk met het te kiezen stelsel zouden hebben te werken, te forcéëren.

§ 89. *Machjar's opinie daarover.*

Intusschen vernam ik, dat ook de heer Machjar het gewijzigde systeem Déwantârâ (1936) als een achteruitgang beschouwde. Hij, M., formuleerde de bezwaren technisch volmaakt juist door op te merken, dat het werkelijke verschil tusschen p. Limâ en p. Nemer een was van modalen aard; maar niet van tonalen, zooals het kiezen van een eigen grondtoon suggereert.

Ik acht het onwaarschijnlijk, dat deze opmerking van den Heer M. den Heer D. in dien vorm bereikt heeft, en nog onwaarschijnlijker, dat Ki Adjar zich er door heeft laten belemen. Wanneer ik onlangs, met groot genoegen, Ki Adjar van den doodlopenden weg van een onjuiste theorie heb zien terugkeeren, geen oogenblik heb ik er aan getwijfeld dat K. A. daarbij inlaatste instantie uitsluitend door éigen nadenken geleid is.

§ 90. *Nadere uitleg van Déwantârâ zelf.*

Ten overvloede en bewijze een citaat uit een briefje van den Heer Déwantârâ, zijn tegenwoordige standpunt betreffende. Het raakt het vraagstuk der natuurlijke begrenzing der melodieën, van den omvang en van het modale aspect der in de onderscheiden pačet's staande melodieën, waarover hiervóór al e.e. a. is geopperd, (ad 75, 76, 85). Maar dat betreft meer speciaal de pačet's in sléndro, het onderstaande die in pélog.

„Voor de zang vind ik het practischer, om de reeks met „3” te beginnen”; [en dus niet met de „1”]; „bijzonderlijk om het verschil tusschen de „pélog limâ” en „pélog-nem” duidelijk te kunnen aanvoelen als „twee kinderen van dezelfde familie”. Beide hebben dezelfde „pélog-bem”-stemming; de „limâ” begint en eindigt met de „bem”, terwijl de „nem” één toon lager ligt: nem-bem-g-d-l-(n). Doch

ik gewen de kinderen aan de stemming: bm-g-d-l-n-(bem).”

„Pélog-barang: Alweer om de kindertjes te gewennen aan de pélog-stemming (doch nu beginnende met de hogere 3e toon), schrijf ik:

3 - 4 - 5 - (3 of 1) 1 - 2 - (2 of 3)
l - n - br - (bem) - g - d - (pélog).” —

§ 91. *Wézenlijke lastigheid der pačetvraagstukken.*

Hier blijkt dus dat de Heer Déwantârâ, wat de secundaire, méé de pačet determinerende eigenschappen betreft, meer dan ik hecht aan begin-toon, en eind-toon, en minder aan den omvang. Maar er blijkt nog iets anders, iets wat we nu, voor dit oogenblik, nog belangrijker vinden:

Het verschil tusschen de twee meeningen, die Ki Adjar ter zake van de pélog-pačet's beurtelings heeft aangehangen, betreft niet alléén de vraag naar de positie, en de meerdere of mindere zelfstandigheid van pélog Limâ, want — ook dat nu daargelaten — heeft hij in de beide stadia aan de verschillende pačet's den eenen en den anderen keer een ànderen grondtoon, althans hoofd-toon, „1”, toegekend. Ook zijn de Heeren Déwantârâ en Machjar het ten dezen eigenlijk nog niet eens geworden.

Er ligt hier niets minder in de bedoeling, dan wien ook van beiden daar een grief van te maken. Wat hier bedoeld wordt is iets geheel anders. Wanneer Inheemsche muzikenners als de bedoelde twee heeren het, — stellig op goede gronden, want naar ik vroeger en elders reeds uitvoerig heb betoogd, kan een toon op zeer verschillende manieren zich als een, of zelfs „de” hoofdtoon schijnen te poneeren, — over deze kwesties onderling, en eventueel ook met zichzelf het oneens blijken, moet het dan aan lieden van de praktijk niet vrij staan, te weifelen, een systeem, dat tot dergelijke dilemma's leidt, in te voeren in die praktijk?

B i j l a g e n . (14) „Noet gending Santiswârâ”. [Bij § 32]

Mus. Sriwedari Soerâkartâ, Boeken-
lijst No. 220 en 222 ; Mss. No. 152a
en 152b vereen. Radyâ-Poestakâ.
*Fragment van de gending „Sekar
gaðoeng djawi”, pélog paţet nem.*

3 3 3 3 5 5 5 3 5 2 3
|| ḡḡḡḡ ḡḡḡ ḡḡḡ ḡḡḡ ḡḡḡ ḡḡḡ ḡḡḡ ḡḡḡ ḡḡḡ ḡḡḡ ḡḡḡ

||: 3 5 6 77 3 2 7 66 3 2 2
ḡḡ ḡḡ ḡḡ ḡḡ ḡḡ ḡḡ ḡḡ ḡḡ ḡḡ ḡḡ ḡḡ ḡḡ

2 2 65 3 2 2 2 2 3 3 3
ḡḡ ḡḡ ḡḡ ḡḡḡ ḡḡ ḡḡ ḡḡḡ ḡḡḡ ḡḡḡ ḡḡḡ ḡḡḡ

2 3 2 2 2 2 2 3 2 1 1
ḡḡ ḡḡ ḡḡ ḡḡḡ ḡḡ ḡḡ ḡḡḡ ḡḡ ḡḡḡ ḡḡ ḡḡḡ

6 3 3 3 3 3 3 2 3
ḡḡḡ ḡḡ ḡḡ ḡḡ ḡḡ ḡḡ ḡḡ ḡḡ ḡḡḡ

6 3 1 6 5 6 1 2 2 1 1 6 :
5 3 2

*Santiswârâ. Fragment van
de gending „Ajoen-ajoen”,
(tekst door Jav. hand ge-
transscribeerd.) pélog paţet
nem.*

a - joen a- joen no-nah ma- ri poe-lang ti-doer
5 7 6 6 6 5 7 6 6 1 2 3 2 1
ja Al- lah ja Ra- soel-lo-lah, Al- lah ja la é- la,

2 3 1 1 1 2 3 1 6 1 2 3 55 2,
5 6

ja Al- lah ja Ra- soel-lo-lah, i - la ja é - lo- lah,

Santiswârâ. Fragm. v. d. gending pélog paţet barang, „Kaoem dawoek”. S(enggahan ?)

6 7 2 3 , 2 2 7 7...7 2 3 , 2 2 , 3 6
,, , ,

al - la- hoe- ma sa- li- nga- la sa- ji- din- na Moeh-ka- mad.

Van ons eerste voorbeeld hebben we geen tekst. Maar uit de transcriptie van het wijsje is goed te zien, dat het schrift de aardige, kittige metriek ervan, met zijn zweven tusschen „auftaktige” en „volltaktige” vormen, goed weergeeft.

$$\overline{2\ 3}\ 1\ \overline{2\ 3}\ 1\ 0\ 5\ \overline{2\ 2}\ \overline{3\ 1}\ 0\ 5\ \overline{2\ 3}\ 1\ 0\ \overline{5\ 2}\ 1$$

$$\begin{array}{cccccccc} \overline{0} & \overline{5} & \overline{5} & \overline{5} & \overline{2} & \overline{2} & \overline{3} & \overline{0} \\ & & & + & & & & \\ & & & \overline{3} & \overline{1} & \overline{2} & \overline{3} & \overline{5} & \overline{5} & \overline{2} & \overline{2} & \overline{3} & \overline{0} \end{array}$$
[illegible]
$$\overline{5\ 2} \quad \overline{3\ 2} \quad \overline{1\ 1}^+ \quad \overline{1\ 1} \quad \overline{1\ 1} \quad \overline{2\ 3} \quad 5 \quad + \quad \overline{2\ 5} \quad 3 \quad 2 \quad 1$$

၂။ သို့သော်လည်းကောင်း၊ အခြားသော အကျိုးအမြတ်အတွက် အသုံးပြုရန် ရည်ရွယ်ချက်ဖြင့်

$\bullet \bullet \parallel \overset{6}{\underset{\bullet}{\text{K}}} \overset{5}{\underset{\bullet}{\text{U}}} \text{EN} \overset{6}{\underset{\bullet}{\text{A}}} \overset{i}{\underset{\bullet}{\text{U}}} \text{K} \bullet \text{N} \overset{2}{\underset{\bullet}{\text{U}}} \overset{2}{\underset{\bullet}{\text{U}}} \overset{56}{\underset{\bullet}{\text{U}}} \overset{i}{\underset{\bullet}{\text{U}}} \bullet \bullet \times 2$

$\begin{array}{ccccccc} \dot{2} & \dot{2} & & \dot{2} & \dot{2} & & i & i\dot{2} & \dot{6} & i \\ \bullet & \text{ua} & \text{u} & \bullet & \text{u} & \text{u} & \bullet & \text{u} & \text{u} & \text{u} & \text{u} & \text{u} \end{array}$

$\dot{1}$ $\dot{1}$ $\dot{1}$ 6 $\dot{1}$ $\dot{2}$ $\dot{1}\dot{2}\dot{3}$ $\dot{1}$
 ● ۱ ۱ ۱ ۱ ۱ ۱ ۲ ۱ ۲ ۱ ۲ ۱ ۲ ۱ ۲

(17) [Bij § 36] Voorbeeld, „Lagoe Djambé-toekoel.” uit den bundel R. Kodrat.

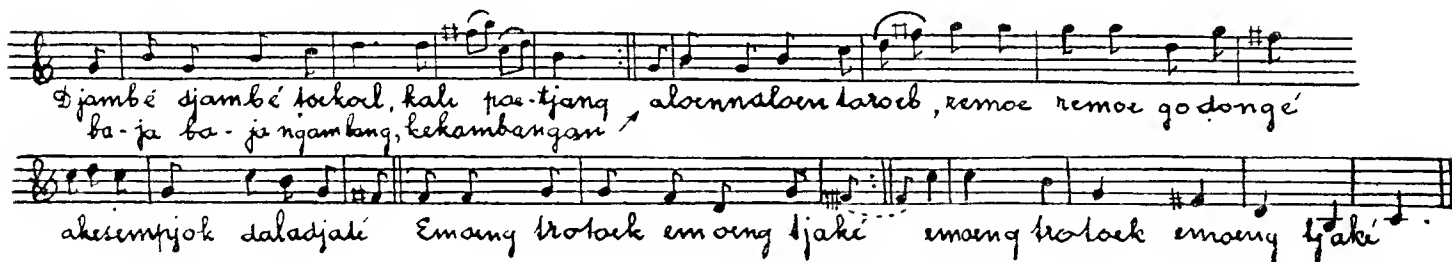
3 5 3 5 6 7 . 7 2 3 6 7 5 . 3 5 3 5
Djam bé djam bé toe koel, ka li poe tjang ba ja ba ja

6 7 . 7 2 3 6 7 5 . 3 5 3 5 6 7 2 3
ngam bang, ke kam ba ngan, a loen na loen ta roeb, re

3 3 3 7 3 2 6 7 6 3 6 5 3 2 2
moe re moe go do ngé a ke sem pjok da la dja té E

2 3 3 2 7 3 2 2 2 3 3 2 7 3
moeng tro toek e moeng tjak é e moeng tro toek e moeng tjak

2 . 6 . 6 . 5 . 3 . 2 . 7 . 5 . 6 .
é e moeng tro toek e moeng tjak é.

De Heer R. Kodrat is een van de, vrij talrijke, auteurs, die voor de nummering der tonen verwijzen niet naar de toetsen van saron of demoeng of dgl., maar naar die van de gendèr's. Ook behoort hij tot de niet-weinigen, die, hoewel de toetsen nummerend van beneden naar boven, ze opsommen van boven naar beneden:

Gendèr Sléndro: 3 2 1 6 5 3 2 1 6 5 3 2 1 6

Gendèr Pélog-nem: 3 2 1 6 5 3 2 1 6 5 3 2 1 6 (Eer Gendèr Pélog-bem te noemen!)

Gendèr Pélog-barang 3 2 7 6 5 3 2 7 6 5 3 2 7 6

Voor den toon 4 (pélog) verwijst hij naar de bonang.

Bij het vallen van twee tonen, en twee tellen, op één lettergreep ontleedt hij deze laatste soms als het ware, schrijft b.v. voor „lir” in de plaats: „le ir”. — Hij wil niet op de namen, de cijfers der toetsen laten zingen. (En dus

blijkbaar óók niet op afkortingen of afleidingen van die cijfernamen!) Hij vindt, dat kan best op tra la la; dat wil zeggen op: nã, nã, né, nã, né, né, nã, né. En inderdaad schijnt dat gedeceerd de voorkeur te verdienen. — Bij tembang matjapat vindt hij maten o n n o o d i g. — Eigenaardig is nog de benummering van

den toon barang. M.a.w., dat de octaafstippen verspringen tusschen de nem en de barang; andersgezegd, dat de 7 lager ligt dan de 2. (Onder de láágste nem schijnt hij géén twéé stippen te zetten.) Maar dat komt, doordat hij die barang (7) streng beschouwt als vervanger van de náástbijliggende bem, en hem dáárom van dezelfde octaafaanduiding voorziet.

Terloops: Een totnutoe nog nergens elders aangetroffen opgave is, dat de toon barang sléndro den naam manis kan hebben. („Manis, ... saiki ketelah diarani barang sléndro .... kawoedjoedaké angkā 1"). Bij R. (Bg.) Soelardi zullen we nog den, ook antecedentlooze, opgaaf aantreffen, dat manis voorkomt als naam voor penoenggoel (andersgezegd bem). — Of zouden die opgaven

een Soendaschen invloed bewijzen? De Soendanezen kennen n.l. blijkens de opgaven van den Heer R. Machjar A. Koesoemadinata in „Sastraning Kanajagan" 1, Batavia 1934, den toonnaam mamani als synoniem voor barang, en dat zoowel in pélog als in sléndro. (Het laatste ontbreekt in het boek van den Heer Kunst). Overigens zou de toonhoogte faktisch met de Javaansche nem overeenstemmen. — Voor de gelijkstelling van (ma)-manis met een penoenggoel geheeten, of als zoodanig fungeerenden, toon, ontbreken, wat de Pasoendan aangaat, de bewijzen. De desbetreffende opgave van den Heer Soelardi staat in zijn twééde geschrift, zijn inzending ter gelegenheid van de Prijsvraag van 1923 van het Java-Instituut.

(18) [Bij § 41] Voorbeeld. „Dolanan Lintang Remboelan". (Keboemèn).

B(oekâ)	5	3	5	6	5	3	5	2	.	.	.	3	.	5	.	2	K
A.	.	6	.	<u>1</u>	.	6	.	.	.	3	.	<u>5</u>	.	3	.	<u>2</u>	K
				rem boe		lan				rang		ngoe		rang		ngan	
B.	.	6	.	<u>1</u>	.	6	.	.	.	0	.	<u>1</u>	.	2	.	3	K
				rem boe		lan						ba njak		a		ngrem	
C.	.	2	.	<u>5</u>	.	2	.	6	.	2	.	<u>1</u>	.	6	.	5	G
						pa		ta				rang				ngan	
D.	.	1	.	<u>6</u>	.	5	.	3	.	6	.	<u>1</u>	.	6	.	5	K
				son		dèr				son	dèr		râ		nâ		
E.	.	1	.	<u>6</u>	.	5	.	3	.	6	.	<u>5</u>	.	3	.	2	G
				son		dèr				son	dèr		ran		né.		

(19) [Bij § 45] „Serat Rarjwâ Sarâjâ" anggitanipoen Kangdjeng Pangéran Arjâ Koesoemadinatingrat ing Soerâkartâ, kawewahan katranganipoen lagoening gending déning D. van Hinloopen Labberton ing Batavia, (...) Buitenzorg 1913. Boven de met 5 4 3 2 en 1 genummerde toetsen van zijn, — al naar de omstandigheden als sléndro- of als pélog-instrument op te vatten, — gendèr staat successievelijk: barang, panoenggoel, setengah, gangsal en nem. Lager, op een lijstje, nog eens hetzelfde, maar met inplaats van setengah: penengah. Gewoonlijk zegt men en schrijft men: tengah. De hier met 4 gekenmerkte toon, kan, onverschillig of men in pélog is of in sléndro, nooit anders zijn dan de goeloe (djanggâ). Penoenggoel heet de langste toets van een pélog saron en nooit de tweede.

(20) [Bij § 47 en § 48] „Serat Pradanggâ" inggih poenikâ anérangaken gending Djawi mawi gambar gangsâ serantjak, kaanggît dé-

ning Bagoes Soelardi ing Soerâkartâ (...) Weltevreden. (z.j.; volgens de Bibliographie in het boek van den Heer Kunst, verschenen in 1918). — De Heer Soelardi schrijft hier voor den toon pélog: 3, en voor den toon barang: 5. Daar hij over het streepje onder het cijfer al beschikt had ter aanduiding van de verlaging met een octaaf, moet dit gebruik in een geheel anderen zin aanleiding tot verwarring geven. — Bovendien wordt de toon pélog erdoor aangeduid als afwijkend van een tengah (dâdâ) die een secunde lager ligt; maar de toon barang als afwijkend van een penoenggoel (bem), die een septime lager, resp. een secunde hóóger ligt.

Wat de kwestie van pélog, c. q. barang als niet-reguliere tonen betreft, zie men ook (3) van de Bijlagen! (Djakoe & Wignjâ).

(21) [Bij § 50 en § 51] Gebruik is hier gemaakt van de kleine nota waarin de Heer Machjar rekenschap van de evolutie geeft, die zijn opvattingen op dit speciale gebied in

den loop des tijds ondergaan hebben. Daar het opstel tamelijk summier was, beschik ik niet over alle gegevens. — De romeinsche 1 is door den Heer M. en de anderen niet gebruikt. Deze voor de gewone 1 in de plaats zettende, wil ik alleen zeggen, dat die toon uitdrukkelijk als hoofd- of grond-toon van de toonsoort in kwestie is aangeduid. — Van de tonen tusschen háákjes was nadrukkelijk opgemerkt, dat het bij-tonen waren. Maar vermoedelijk werden ze niet op bijzondere manier als zoodanig gekenmerkt. — Ook de tonen, waar een stip voor staat, zijn door de bewuste auteurs tot bij-tonen verklaard, zonder dat we echter weten, hoe ze ze noteerden.

[Bij § 51] Tegen Soelardi II, (zie ook (17) Bijlagen I, slot), bestaat er een dergelijk bezwaar als tegen Soelardi I, (zie (20) Bijlagen I). Het horizontale streepje, — nu bóven het cijfer, — moet in het ééne geval uitdrukken dat die toon hooger is dan de door het naakte cijfer aangeduide, in het andere geval juist dat hij lager is. — Deze auteur heeft in zijn beide geschriften als 1 de nem. Aangezien die nem ook bij anderen in bepaalde pélogcategorieën grondtoon-functie heeft, kan de Heer Soelardi toch ook wel iets dergelijks hebben willen te kennen geven.

Met de sterretjes, aangebracht tusschen bepaalde toontrappen in het schema Machjar 1923, zijn de twee extra bijtonen aangeduid, waardoor de Soendasche pélogachtige toonsoorten zich kenmerken. Dit stadium van zijn schrift, belichaamd in de boekjes „Diadjar Mamaos” (Rakitan pélog), digending sarta didangding koe Raden Mh. Ag. Koesoemadinata Sarimbit, Dj. ka I, Weltevreden 1929, en Dj. ka II, id. 1930, alsmede Id. id., (Rakitan salendro), Dj. ka I, id. 1930, geeft dat, wat men in het systeem een verlaagden toon zou moeten noemen, weer door een rijzend, schuin streepje en een verhoogden door een horizontale doorstreping. Dus bijv. respectievelijk: 3 en 5. Dat zal aan het ter drukkerij disponibele materiaal liggen. Normaler ware respect. 3 en 5. Later heeft de Heer Machjar wel eenvoudig 3- en 5+ geschreven.

De Heer R. M. Alex. Soemágéwoe ram is de auteur van een klein boekje „Panoentoen Gending Djawi” (mawi noot), Dj. I, Ngajogyakartá, (1934). Waarvoor hij het goed heeft gevonden nog weer nieuwe cijfernotenschriften te ontwerpen, daarvan geeft hij geen rekenschap. D.w.z., het zou wel kunnen zijn, dat hij den toon pélog inderdaad als een buitenmodelschen toon gewaarwordt; maar den toon barang niet, of tenminste niet in die mate.

Maar bij zijn variant voor sléndro laat zich niets dergelijks, en eigenlijk niets redelijks

denken. Men zie voor dat sléndro-rijtje een latere paragraaf van den tekst, (§ 82).

(22) [Bij § 53]. „Tembang Djawi mawi noet” karanganipoen M. Atmáwidjānā, M. Atmákérātā, M. Siswāprasādá, M. Reksādar mādjá, ing Soerákartā (. . . .) 1928. Djilid I. — Id., id 2de druk 1932. — „Tembang Djawi mawi noet” Djilid II, isi tembang ageng, karanganipoen koemisi tembang ingkang djilid kapisan (. . . .) Soerákartā (. . . .) 1929.

Over den druk van het éérste deeltje is stellig geen klagen; maar dat stelde eenvoudiger eischen.

(23) [Bij § 54]. „Sastraning Kanajagan” Djilid I dikarang koe Raden Machjar Angga Koesoemadinata (. . . .) 1934 Batavia.

(24) [Bij § 60]. Zie het opstel genoemd in Bijlagen I (6), — „Djāwā”, XIV, blz. 134, 164, 165. Het is daar het „Kettingschrift” geheeten. — De Heeren Djatiswārā & Lebda pradānggā, noemen als zijn uitvinder, omtrent 1890, den Jogjaschen Kjai Demang Goenāsetikā.

(25) [Bij § 60]. Is de naam „sorog andap”, d.i. „lage wisseltoon”, voor den sorog die een verdieping hóóger ligt dan de gewone, (d.w.z. hóóger in Westerschen zin), oud, traditioneel? — In de monographie van den Heer Kunst staat hij niet. Trouwens ook dan zou hij zonder verder bewijsmateriaal de stelling van den Heer Machjar alléén niet kunnen staven. (Men zie zijn als (23) Bijlagen genoemde boekje, op blz. 15.)

Dat gekke Javaansche „doewoer”: hóóg, bij Djakoeb & Wignjaroemeksā, (vgl. (3) Bijlagen I), is, voorzooover ik weet, ter aanduiding van de ligging van een toon een hapaxlegomenon. Maar het zou inderdaad den (in West. zin) láágsten toon van een groepje, in dit geval als den hóógstén aanduiden. — Overigens zijn de verbanden, verhoudingen, in deze zaak wel bijzonder gecompliceerd. De Heer Kunst, zie zijn o. c. I. 67, en ook, hier vóór, den tekst ad 56, merkt op: „(. . .) de volgorde (. . . . .) penoenggoelgoeloe-dāđā (= kop-hals-borst) — men vangt natuurlijk bij het hoofd aan — (. . .) wijst (. . .) op een periode, waarin de schaal van laag naar hoog beschouwd werd”. Jawel zeker, maar wat men „hoofd (?)” en „hals” noemt, zal men natuurlijk (althans vermoedelijk) wel hooger vinden dan de „borst”. Zoo zou zich hier dus nog een andere mogelijkheid afteekenen, namelijk ópsommen van onder naar boven, dus op de Westersche manier, maar dat nóémén: van hoog naar laag. — Maar tenslotte is het óók nog denkbaar, dat men bij dat „goeloe” en „dāđā” aan een dier heeft gedacht en niet aan een mensch!

(26) [Bij § 76] In een reeds eerder genoemd tijdschr.-artikel van J. S. en A. Brandts Buys-van Zijp, is al iets medegedeeld over dergelijke vergissingen, ongeveer ten bedrage van een „kwart”, op grond van mondelinge mededeelingen door den Heer Déwantârâ. Echter in Pélog. — Zie „Djâwâ” XIV. 153.

(27) [Bij § 79] Ongelukken, doordat iemand aan de l van het Kepatihân-schrift een bijzondere betekenis wilde toekennen, hebben we maar zien gebeuren in één enkel geval. In een heelemaal wat zonderlingen m. s.-bundel, waarvan de vervaardiger dus niet worde genoemd. Hij had een vrij groot aantal van de sléndro-gending's uit het, door hem niet vermelde, boekje, het tweede, van Djakoeboen Wignjâroemeksâ overgebracht in een eigengemaakt nieuw schrift, daarbij overigens, ofschoon maatstrepen schrijvende, de metrische raadsels die die notaties opgeven, niet oplossend. Zijn schrift is een noten-schrift, en een vier-lijnig, wat nogal eens vaker voorkomt bij half-Inheemsche half-Westersche schriften, zij het dat de lijnen in de verschillende gevallen heel verschillende betekenis kunnen hebben. Men zie hier vóór, in den tekst, ad 54, dat schrift van den Heer Machjar 1934 voor pélog. — Verder heeft indertijd de Heer R. M. Soerjâpoetrâ er een geschreven voor sléndro: Barang onder tegen de eerste lijn, goeloe er op; enz..

De hier nu aangeduide ongenoemde echter legt zijn nem op de eerste lijn, zijn barang tusschen de eerste en tweede, (bij beiden gerekend van onder af); enz..

Die vierlijnigheid geeft altijd ietwat gregoriaansche associaties, hier echter wel zeer

paţet nem.	paţet s'angâ.
1 = gl [2]	1 = lm [5]
2 = dđ [3]	2 = nm [6]
3 = lm [5]	3 = br [1]
5 = nm [6]	5 = gl [2]
6 = br [1]	6 = dđ [3]

maar komt tot gekke formuleeringen als „Swârâ rarakitan ing laras gending ingkang katedahaken sawijah (barang „dados” nem: 1 = nem) poenikâ dipoenwastani paţet menjoerâ inggih 1 = nem poenikâ laras ingkang dados dadasar ing paţet.”

Dus niet (alleen): als 1 fungeert (dan wel: 1 wordt) de nem (in menjoerâ), maar óók (zèlfs!): (tot) „barang” wordt de nem (in menjoerâ)!!!

Zoodat de vaste toonnamen, aanvankelijk toéts-namen, tot trede-namen, functie-namen in het systeem - Déwantârâ zouden moeten worden. En daarbij dan nogwel dat „barang”

verlevendigd, doordat er rechthoekige en gesteelde, deels zwarte, gevulde, deels open noten (resp. een en twee tellen waard) worden geschreven. En ofschoon de auteur die noten, hun vorm, afleidt van de doorsnede van b.v. sarontoetsen, zal hij toch wel op dat idee zijn gekomen door notaties van Westersche koraalmuziek. Nog vermeld moge worden, wat zooeven werd over het hoofd gezien, dat weliswaar de goeloe en de dâdâ staan op zijn tweede lijn en tusschen de 2de en 3de, maar dat er dan een gâping komt: De limâ staat tusschen de 3de en 4de en op de 4de weer een barang. — Oorspronkelijk niet, maar later wel, is hij dat schrift nog gaan combineeren met cijfers, en wel die van het gewone Kepatihân-systeem, schrijft die geregeld onder zijn noten. Zoo valt de „gâping” in de cijferreeks, — tusschen de 3 en de 5, (dâdâ en limâ) dus samen met die in de notenreeks, d. w. z. met de leege 3de lijn van onder af.

Maar deze complicaties, en het feit dat hij, — de, al genoemde, metrische raadsels (zie ook, eerder, (4) Bijlagen!) nu daargelaten, — de maatstrepen wel-eens een halve maat verkeerd zet, zijn pekelsonden van geen belang, bij de onheilen vergeleken, die hij had kunnen aanrichten op het gebied der theorie van de paţet's, en van de namen der tonen.

Dat komt doordat hij, zonder precies te weten, wát hij begon, een poging wil doen de paţet-theorieën van den Heer Déwantârâ over te nemen, maar tegelijk aan het Kepatihân-cijferschrift vast te houden.

Zoo vat hij niet alleen die theorieën samen in de onderstaande kleine tabellen:

paţet menjoerâ.
1 = nm [6]
2 = br [1]
3 = gl [2]
5 = dđ [3]
6 = lm [5]

met zijn functioneele zwakte tot naam van den grondtoon („dêdasar”) in kwestie.

Vergeeten werd zooëven nog, dat dat oude schrift van wijlen den Heer Soerjâpoetrâ o.a. is te vinden in het o.c. van den Heer Kunst, II, 359.

(28) [Bij § 87] Zie een eerder genoemd opstel in „Djâwâ,” XIV, 140, 149, (163), maar vooral een nog nader te noemen in „Djâwâ,” XVIII, 217.

(29) [Bij § 67, 87, 88.] Achteraf zijn de publicaties van den Heer Déwantârâ vaak moeilijk te achterhalen. Het is mij dan-ook niet bekend, wáár Ki Adjar zijn eerste (en

thans weer láátste) systeem van cijfernotatie voor Pélog oorspronkelijk gepubliceerd heeft. Ik zelf ken het sinds 1934. Zie het al vaker geciteerde opstel in „Djâwâ”, XIV, 152, 153.

Het tweede systeem is (o n d e r a n d e r e n ?) te vinden in „Wewatoning kawroeh gending Djawi” déning Ki Adjar Déwantârâ, (.....) Serie „Taman-Wasitâ” No. D. IV. 1936 (Jogjakartâ); blz. 58.

Het thans weer aangenomen eerste werd (o n d e r m e e r ?) nog eens uitgestippeld in het opstel, waarin zijn heele methode van onderwijs in den Javaanschen zang door hem is verdedigd, (tegen de Commissie): „Mempersatoekan Notenschrift oentoek systeem serta methode pengadjaran lagoe djâwâ. Notenschrift menoeroet Sari-swârâ. Oleh K. H. Déwan-

târâ. Zie „Keboedajaän dan Masjarakat”, Th. I, No. 1, Mei 1939.

In de „Serat Sari-swârâ kanggé moelangaken sesekaran djawi ing grijâ toewin ing pamoe-langan, mawi titi swârâ aksârâ”, ingkang mangriptâ Ki Adjar Déwantârâ, djilid I, (.....), Groningen, den Haag, Weltevreden, 1930, — in dit zangboekje zelf is alleen voor Sléndro de notatie uiteengezet.

Wat nog mag worden aangeteekend: In het opstel „Javaansche gendings bij Land en bij Seelig” door J. S. & A. Brandts Buys-Van Zijp, „Djâwâ”, XVIII, 218 is de weergave van het pélog-schrift Déwantârâ 1936 in orde, maar de recapitulatie betreffende het systeem uit het jaar 1934 niet. In het opstel „Djâwâ” XIV, 152, is het juist weergegeven.

INHOUD:

Eerste stuk, 20ste jaargang no. 1 blz. 87.

- § 1. Inleiding.
- § 2. Dat voor gevoel is bewaarheid geworden.
- § 3. Daniël de Lange.
- § 4. Maar nu de Javanen.
- § 5. Om aan de anarchie op dit gebied paal en perk te stellen.
- § 6. Een kleine 20 jaar terug.
- § 7. Hoe weinig ver de volgzzaamheid der Javanen echter gaat.

Het Kepatihan-cijferschrift.

- § 8. Bedoeld cijfersysteem. [Zie ook de bijl. (6), (12) en (15).]
- § 9. Geschiedenis van „het Schrift der Commissie”, sinds circa 1903.
- § 10. M. Dem. Warsâpradanggâ. 1906. [Zie ook Bijlage (1)]
- § 11. De westersche componenten in dit schrift. [Zie ook Bijlage (2)]
- § 12. Djakoeb & Wignjâroemeksâ. 1913. [Zie ook Bijlage (3)]
- § 13. Twistpunten op psychologisch gebied.
- § 14. De Heeren Poerbâ en Ki Adjar.
- § 15. Regent Wreksâdiningrat Sr. † ± 1913. [Zie ook Bijlage (4).]
- § 16. Djak. & Wignjâ. 1919, (1912). [Zie ook Bijlage (5).]
- § 17. Het schrift faalt in zijn ouden vorm.
- § 18. Een dubbel schrift. [Zie ook Bijlage (6)]
- § 19. Metrische moeilijkheden correct weergegeven.
- § 20. Verbreiding v. dit cijferschrift. De Mangkoenegaran. 1914 (?); 1925 (?); 1939. [Zie ook Bijl. (7)]
- § 21. Prijsvraag muziekschriften 1923. [Zie ook Bijlage (8)].
- § 22. Cijfers en meerstemmigheid.
- § 23. Djatiswârâ & Lebâpradanggâ 1923. [Zie ook Bijlage (4) en (8) en (9)]
- § 24. Djatiswârâ & Lebâpradanggâ, c.s., 1924. [Zie ook Bijlage (10)]
- § 25. Kendangnotatie.
- § 26. Overwinning van metrische moeilijkheden. 1925. [Zie ook Bijlage (10)]
- § 27. Djatiswârâ c.s., en de notatie van vocale Javaansche muziek. (Vóór 1930.) Soetâsoekarjâ. [Zie ook Bijlage (7) en (11)]
- § 28. B. K. P. A. Prabowinâtâ, c.s. en het schrift. 1935. [Zie ook Bijlage (12)]
- § 29. Lagoe Djawi 1935-1940.
- § 30. Notaties zonder maatstepen. [Zie ook Bijlage (13)]

Vervolg, 20ste jaargang no. 2, blz. 145.

- § 31. Begin der vocale toepassing van het schrift. 1907.
- § 32. Vermenging van cijfers met oude, uitbeeldende elementen. [Zie ook Bijlage (14)].
- § 33. Cheironomie ?
- § 34. Het origineele schrift beproefd voor schoolliedjes. [Zie ook Bijlage (15)].
- § 35. Andere variant van het schrift. [Zie ook Bijlage (16)].

- § 36. Oude vormen nog in gebruik. [Zie ook Bijlage (17)].
- § 37. Andere recente schoolbundel.
- § 38. Nog eens: Bekendheid van het schrift in schoolkringen.
- § 39. Bekendheid onder musici en liefhebbers.
- § 40. Restanten.
- § 41. De regent van Keboemèn. [Zie Bijlage (18)].
- § 42. Eerbied voor de grilligheden!
- § 43. Cave gamelan!
- § 44. Gendingwedstrijd 1939.

Heterodoxe cijferschriften.

- § 45. Schrift van Hinloopen Labberton 1913. = Darmåatmådjå & Sastrådihardjå, 1930. [Zie ook Bijlage (19)].
- § 46. De natuurlijke strophenvorm gevolgd.
- § 47. Zelfde schrift bij R. Bg. Soelardi, 1918(?). [Zie ook Bijlage (20)].
- § 48. Sommige tonen als bijtonen. [Zie ook Bijlage (20)].
- § 49. Verschuivende cijferschriften.
- § 50. Machjar. In 1920. 1920 bis. In 1922. 1922 bis. In 1923. In 1934. [Zie ook Bijlage (21)].
- § 51. Tabel van schriften voor pélog. [Zie ook Bijlage (21)].
- § 52. Nogmaals Machjar 1920 bis.
- § 53. Atmåwidjånå c.s. (Chr. groep.) [Zie ook Bijlage (22)].
- § 54. Machjar 1934, en later. [Zie ook Bijlage (23)].
- § 55. Over de richting!
- § 56. De Heer Kunst pro Machjar.
- § 57. De gewone toonladder contra.
- § 58. Het „grambijangan” pro?
- § 59. Pakoealamansch schrift twijfelachtig?
- § 60. Trappenschrift e.d. contra. [Zie ook Bijlage (24) en (25)].
- § 61. Niet veel Javanen pro.
- § 62. De heer Kunst geen zelfstandig getuige.
- § 63. Geen psychologisch bezwaar.
- § 64. Nogmaals: Cheironomie?
- § 65. De maatstepen à la Machjar.
- § 66. Voorslag tot wijziging.
- § 67. Notatie der sléndro-paţet's bij Déwantårå. [Zie ook Bijlage (29)]
- § 68. De „1” noodzakelijk grondtoon?
- § 69. Mineur!
- § 70. Modulatie?
- § 71. Een vormeloos sléndro?
- § 72. Kentekening der sléndro-paţet's gewenscht?
- § 73. Soendaneezen en normaal sléndro.
- § 74. Paţet of stemligging?
- § 75. Paţet èn stemligging!
- § 76. Sléndro-paţet's, tonaliteit, modaliteit, en stemstreek. [Zie ook Bijlage (26)]
- § 77. Tembang's. Paţet's, Kinderliedjes.
- § 78. Non-existente paţet's niettemin aangetroffen!
- § 79. Grondtoon niet noodzakelijk „1”. [Zie ook Bijlage (27)]
- § 80. Barang grenstoon.
- § 81. Zorg voor de paţet's.
- § 82. Tabel van schriften voor sléndro.
- § 83. Atmåwidjånå c.s. en de paţet's.
- § 84. Dezelfden en de extratonen.
- § 85. Nogmaals de paţet's en dezelfden.
- § 86. Déwantårå 1934,— 1936,—1939. (Pélog).
- § 87. De moeilijkheden met paţet limå. [Zie ook Bijlage (28) en (29)]
- § 88. Bezwaren tegen „Déwantårå 1936”. [Zie ook Bijlage (29)]
- § 89. Machjar's opinie daarover.
- § 90. Nadere uitleg van Déwantårå zelf.
- § 91. Wézenlijke lastigheid der paţet-vraagstukken.

PARALLELEN ?

door H. OVERBECK.

Langendrija Soengkawa, zonder vermelding van schrijver of herkomst uitgegeven door Volkslectuur in één bandje samen met Pandji Laras, Serie Nr. 408, 2de druk 1932.

Een desaman, Pa Moerni, verkoopt in de stad zijn sapi. In een Europeesche winkel ziet hij een lange lakensche broek, die goed bij zijn statiejas, die hij thuis heeft, zal passen, en die hij koopt, met schoenen, kousen, hoed en stokerbij. Trotsch dat hij zoo prachtig bij zijn nog op de oude manier gekleede dorpsgenooten zal afsteken, komt hij naar huis, waar zijn schoonmoeder, zijn echtgenoot en zijn dochter Moerni lachen hem uit om zijn mooie koop; hij vlucht in zijn kamer en past zijn nieuwe broek aan, bemerkt echter tot zijn schrik, dat het ding op zijn minst een span (kilan, ± 20 cm) te lang is. Bedroefd trekt hij de broek weer uit en vraagt eerst zijn schoonmoeder, dan zijn vrouw en eindelijk zijn dochter, de broek voor hem een span korter te maken, krijgt echter overal nul op zijn rekest en wordt bovendien nog bespot. Triest sluipt hij terug naar zijn kamer, haalt schaar, naald en garen en verricht de operatie nu zelf. Mooi is zijn naaiwerk wel niet, maar hij is ermee tevreden, en gerustgesteld valt hij in diepen slaap, zijn nieuw kleedingstuk naast zich. Maar nu krijgen zijn schoonmoeder, vrouw en dochter berouw, dat zij den goeden Pa Moerni zoo slecht hebben behandeld, en de een na de ander sluipt in zijn kamer, haalt de broek weg, maakt ze een span korter en legt ze weer op haar plaats, zonder dat de anderen er iets van weten. En als Pa Moerni den volgende ochtend zijn mooie lange broek wil aantrekken, kan hij ze juist nog als onderbroek gebruiken.

De Nige Paletto. Fritz Reuter, „Laeuschen un Rimels”, ± 1853 .

De pachter Bohm trekt op zijn oude dag met vrouw en dochter naar de stad. Als zij met dadelijksche wandelingen willen beginnen, vinden zij, dat vader Bohm met zijn oude boerenmantel zich niet meer mag vertoonen, maar een nieuwe paletot (korte overjas) moet hebben. De kleermaker heeft er nog juist een in voorraad, die wel voor Bohm veel te lang is, maar die hij hem toch weet aan te praten. Bohm komt ermee thuis; vrouw en dochter vinden ze prachtig, maar minstens een kwart el of twee handbreed te lang, maar het gebrek zal wel makkelijk te verhelpen zijn, en de jas wordt voorloopig in de kast gehangen. Den volgende ochtend, heel in de vroegte, staat de vrouw op, maakt de nieuwe paletot een kwart el korter en hangt ze weer in de kast. Een uurtje later doet de dochter hetzelfde. Vader wordt eindelijk ook wakker, denkt aan zijne nieuwe paletot, wil vrouw en dochter een genoegen doen, haalt ze uit de kast en zendt heimelijk het dienstmeisje daarmee naar de kleermaker met de boodschap, dat hij het ding een kwart el korter wil hebben. De kleermaker laat hem terugzeggen, dat de paletot reeds veel te kort is, maar Bohm laat hem antwoorden, dat de kleermaker maar doen moet wat hem gelast wordt. De paletot komt terug en wordt weer in de kast gehangen. Als Bohm zijn nieuw kleedingstuk wil aantrekken, is het geen paletot meer, maar een korte huzarenjas.

La recherche de la paternité est interdite (Code Napoléon - en Volkslectuur?), maar zou nu en dan zeer interessant zijn.

JAVAANSCHЕ CULTUUR - BEWEGING.

BATAVIASE VARIA.

Nadat Anggana-Raras in Februari 1939 een wajang-wong-opvoering volgens moderne composities heeft gegeven, volgde in Mei van dat jaar een gastvoorstelling in Buitenzorg. Een gevarieerd dansprogramma werd afgewerkt en de verschillende dansnummers werden toegelicht met de nodige verklaringen. Het geheel viel zeer in de smaak bij de toeschouwers, merendeels Javanen, die in Buitenzorg gevestigd zijn.

In October gaf de vereniging een demonstratie-avond in Batavia. Tot den Heer Kodrat en tot de anderen, die naar de Wereld-Tentoonstelling in New-York waren gestuurd, werden welkomstwoorden gericht en de heer Kodrat hield een causerie over zijn reis naar en zijn verblijf in New-York.

In November 1939 werd in Batavia een afdeling van Krido-Bekso-Wiromo opgericht onder auspiciën van Dr. Prijono en anderen. De nieuwe vereniging zou zich oriënteren op Djokjase scholing en Djokjase stijl. Op de oprichtings-avond was er een dankbaarstemmende belangstelling, die zich op tastbare wijze uitte, doordat velen zich opgaven als leden of als begunstigers.

Momenteel telt Batavia drie toonaangevende Javaanse Kunstverenigingen, waarvan er twee al genoemd zijn Krido Jatmoko, wier bestaan uit de tijd dateert, toen Stovia en Rechtsschool nog hun bloeiperiode hadden, is de oudste Kunstvereniging. Veel ups and downs heeft Krido Jatmoko doorgemaakt. Slappe jaren werden wat opgefleurd door gewaardeerde opvoeringen in de Stads-schouwburg en de vereniging heeft zich kunnen handhaven. Het bestaan van deze drie genoemde verenigingen zal ongetwijfeld een stimulerende invloed uitoefenen op de bestudering der Javaanse kunsten in Batavia.

— Met ingang van 1940 worden de schriftelijke cursussen van het bekende, „Instituut Kats” (voor de studie van de Inheemse talen) weer geopend en gehoopt mag worden, dat Inheemse onderwijskrachten van hogere opleiding zich gaan verdiepen in de studie van hun taal.

Los van deze schriftelijke cursussen is medio 1939 in Batavia een mondelinge cursus geopend voor de bestudering van de Javaanse taal. Toonaangevende Javanici uit de hoofdstad doceren op bedoelde mondelinge cursus, te weten: Prof. Dr. Berg, Dr. Prijono, Dr. Poerbotjaroko, de Heer Koesrin en de Heer Inggris. De Secretaris van deze cursus is de Heer Samoed Soemowardojo. Onder de deelnemers aan de cursus zijn er, die alle lessen volgen en anderen, die toehoorders zijn en slechts één of meer onderwerpen voor hun studie hebben gekozen. Er zijn 8, weldra 10 leerlingen, die de hele cursus volgen en meer dan 20 toehoorders voor bepaalde vakken.

Het weekblad „Kadjawén” van de Volkslectuur is begonnen met het publiceren van batikverfrecepten, verstrekt door het Batikproefstation in Djokjakarta en algemeen toegepast in het gewest Banjoemas. Bedoelde batikverven worden aangewend voor het verven van één of twee kains en kunnen voor huishoudelijk gebruik in het klein toegepast worden. De Banjoemase vrouwen hebben reeds geruimen tijd deze methode in de praktijk gevolgd; de resultaten zijn steeds bevredigend.

Van tevoren zijn in bovengenoemd Weekblad regelmatig inleidende en beschouwende artikelen verschenen, die op populaire manier het batikken, het verven, de patronenserie behandelen. Uit de verschillende ingezonden arti-

kelen en bijdragen is gebleken, dat er belangstelling voor dit onderwerp bestaat.

Ook Mej. Soekartjah, die mede uitgezonden is geweest naar de Golden Gate-Tentoonstelling in San Francisco, heeft haar bijdragen over dit onderwerp geleverd.

Waar blijkens bovenstaande mededelingen in diverse kringen oplevende belangstelling valt te constateren voor Javaanse cultuuruitingen (deze Bataviase varia geven er een beeld van), daar lijkt het me gewenst, een begin te maken met de herbestudering van het batiktekenen, het verven, alsmede van de kennis van patronen, zodat de batikkunst in zijn verschillende ontwikkelingsperioden meer begrepen wordt door de belangstellende brede laag van onze samenleving.

De boeken van R. A. A. Reksonegoro hebben de verdienste, methodisch van opzet te zijn. De tekenboeken voor batikpatronen van Kats bevatten interessante patronen. Het Batikproefstation in Djokjakarta biedt tegen kostprijs batikpatronen kant en klaar voor het gebruikten verkoop. Het Standaardwerk over het Batikken van Pirngadi en Jaspers is boeiend, maar wegens zijn hoge prijs slechts weinig in omloop. De dracht van kain en kabaja is zeer populair onder de Inheemse dames, ook onder hen, die niet van Java afkomstig zijn. Maar, vraag ik me af, weten onze jongeren en vooral onze toekomstige onderwijzers, wel veel van de groei van de Ba-

tikkunst en van de batikhandel af? Ook de Inheemse vrouwen, die veel op de voorgrond treden, zullen op 't gebied van Batikkunst en -handel hun kennis kunnen verrijken.

Zou het niet doenlijk zijn, een batikboek met overzichtelijke inhoud samen te stellen, dat gelijke tred houdt met de ontwikkeling van de batikkunst en van de batikkerijen? . . . . .

Bij mijn mededelingen over Bataviase kunstgebeurtenissen heb ik iets vergeten te melden. Een van de pogingen, die gedaan werden, om hernieuwde belangstelling op te wekken voor de Javaanse kunst, ging uit van Mr. Resink.

In het Museum van het Bat. Genootschap hield hij een lezing over Oosterse muziek, toegelicht en geïllustreerd met gramfoonplaten en met demonstraties op de gamelan.

Een tijdje daarna hield Dr. Poerbotojaroko een inleiding over de Javaanse muziek, ook gedemonstreerd op de gamelan. Na de gamelandemonstratie volgde een inleiding over en een demonstratie van Djokjase dansen, uitgevoerd door enkele Djokjase studenten.

Dit alles had enkele jaren geleden plaats en vormde het begin van een oplevende belangstelling voor Javaanse kunsten in de hoofdstad.

Ik moge hierbij mijn Bataviase varia eindigen.

Siti Marijam
Cheribon.

BOEKBESPREKING.

INDIE'S TALENWEELDE EN INDIE'S TAALPROBLEMEN.

Rede in tegenwoordigheid van Zijne Excellentie den Gouverneur-Generaal van Nederlandsch-Indië uitgesproken op den vijftienden verjaardag der Rechtshoogeschool te Batavia den 28sten October 1939 door C. C. Berg.— Bij J. B. Wolters, Groningen, Batavia, 1939.—

Gaarne voldoe ik aan het verzoek der redactie van Djawa, een aankondiging te schrijven van deze diesrede door den Leidschen hoogleeraar in de Javaansche taal- en letterkunde. Immers het zou jammer zijn wanneer een dergelijk gelegenheidsgeschrift door zijn geringen omvang te weinig aandacht trok. Wanneer — zoo vraag ik mij af — zal het verwezenlijkt worden, dat dergelijke redevoeringen in de vaktijdschriften verschijnen, nadat de schrijver zijn benodigd aantal exemplaren ontvangen heeft en eventueel de boekhandel? Zou hiermee één belang geschaad zijn, zouden niet verscheidene belangen gediend zijn? Zou dit niet mogelijk zijn?

De rede van prof. Berg bestaat uit een inleiding en twee deelen, die slechts losjes samenhangen.

In de inleiding wijst schrijver op het groote aantal talen hier te lande, dat op een 200 à 250 moet geschat worden. Geschat, want geteld kunnen ze nog niet worden, daar het aantal taalbeoefenaars voor een dergelijke talenweelde geheel en al ontoereikend is. Het rapport over de volkstelling van 1930 leert het volgende: In 1930 spraken 28.000.000 menschen Javaansch, 9.000.000 Soendaasch, 4.000.000 Madoereesch, 2.000.000 Menangkabausch, 1.000.000 Balisch, 1.000.000 het Maleisch van Batavia en 1.000.000 een der 5 of 6 Bataktalen. Deze 7 taalgebieden omvatten dus 46.000.000 zielen, of $\pm 80\%$ der inheemsche bevolking. Voor de 193 andere talen van Esser's bescheiden schatting blijven er dus 14.000.000 zielen over, of gemiddeld 72.500 zielen per taal, de bevolking van een flinke Nederlandsche provinciestad. Schat men het aantal talen met Berg op 250, dan zou het gemiddeld aantal sprekers dalen tot 57.000.— Dit is al niet veel, maar de berekening is nog geheel geflatteerd te achten. Immers bedenkt men dat er ruim 1.500.000 Boegineezen zijn, 640.000 Makassaren, 660.000 Sasaks, 830.000 Atjehers, 900.000 Bandjareezen enz., dan zakt dit gemiddelde tot luttele tienduizenden.

Bij een rede moet menigmaal kort geformuleerd worden, wat eigenlijk omstandiger toelichting vereischt. In het bovenstaande meen

ik dat de betrachte kortheid bepaald afbreuk doet aan de juistheid van het beeld, zoodat ik het overgeschetst heb. In het nu volgende eerste deel van zijn rede gaat prof. Berg op het Javaansch in en illustreert aan eenige voorbeelden, hoe de levensomstandigheden, de zeden en gewoonten, de opvattingen en de cultuur van het Javaansche volk daarin weerspiegeld worden. Hij tipt aan de taalsoorten, de dichtertaal, de wangsalan's.

Vervolgens wordt uitvoeriger stilgestaan bij de verschijnselen welke spreker interferentie en averechtsche interferentie noemt. Toch heeft hij zich gedwongen gezien zoo beknopt te zijn, dat — althans voor mij — de zaak nog indiscutabel is, zeker in het raam van een referaat. Maar er kan niet genoeg op aangedrongen worden dat dit belangrijke gezichtspunt eens uitvoeriger en met veel meer voorbeelden uitgewerkt wordt; moge de tijd hiervoor spoedig aanbreken.

Spreker gaat nu over tot de bemoeienis van het Gouvernement met de Indische talen; en tegenover de menschheid in haar geheel en tegenover de internationale taalwetenschap in het bijzonder acht hij het o.a. overheidstaak, maatregelen te nemen ten einde geen hier te lande gesproken taal ononderzocht te laten uitsterven. M.i. terecht waarschuwt hij even tegen prof. Bousquet's cultureel imperialisme, ontwikkeld in diens lezenswaarde *Politique musulmane et coloniale des Pays-Bas*, waarin deze nl. het Nederlandsch vanzelfsprekend als eenheidstaal dezer landen bepleit. Terecht ook poneert spreker dat het de groote massa der inheemsche bevolking ten eenen male ontbreekt aan de behoefte aan een eenheidstaal. De van inheemsche zijde hiertegen geuite opmerking, dat dit voortspruit uit de economische omstandigheden, ontzenuwt het beweerde geenszins. Jammer dat prof. Berg een getal van 70% der inheemsche bevolking noemt, waarvoor er z.i. practisch geen wereld bestaat buiten het gebied van haar taal of dialect, want dit percentage — hoe hoog ook — kan niet anders dan geschat worden, maar levert juist hierdoor een aangrijpingspunt op voor tegenstanders; „het overgroote meeren-

deel" zou hier m.i. de juiste formuleering geweest zijn.

Na op a-politieke gronden gewaarschuwd te hebben tegen een eenheidstaal, pleit spreker voor landstaal bij het lager onderwijs. Maar ziet zich dan toch gedwongen de voor- en nadeelen van Maleisch en Nederlandsch als eenheidstaal kritisch te bezien, een kwestie die Esser in pro-Nederlandsche richting zou willen oplossen, terwijl ik het Maleisch althans minder stiefmoederlijk behandeld zou willen zien dan deze eeuw het geval is van Gouvernementswege. Berg concludeert:

- 1° Volkstalen krachtig steunen;
- 2° Maleisch en Nederlandsch de kans geven om zich verder tot eenheidstaal te ontwikkelen;
- 3° Maatregelen in studie nemen om de kennelijke bezwaren tegen elk van beide op te heffen.

Hiermee kan ik mij geheel vereenigen, ook waar Berg betoogt hoe hij zich de verzorging van het Maleisch voorstelt. Ja, het is me bepaald uit het hart gegrepen waar hij wijst op de broodnoodige samenwerking tusschen de organisatoren van het onderwijs en de wetenschappelijke beoefenaars der Indonesische talen; alleen waar hij spreekt van *nostra culpa* ben ik meer geneigd te zeggen dat ik er helaas

niet in geslaagd ben om te *běrtěpoe k sěbělah tanga n!*

Waar hij Duitsch en Fransch voor inheemschen op de M. S. wil afschaffen, ben ik het weer geheel met hem eens, al zou ik Engelsch willen behouden, maar bepaald lyrisch word ik wanneer Berg in zijn zakelijke slotwoorden zegt:

„Wie deze suggesties belachelijk vindt, vrage „zich eens in gemoede af, of een onderwijs- „stelsel, dat het feit der diepgaande taalver- „schillen tusschen leeraar en leerling nog maar „al te vaak negeert, niet eveneens iets van „deze kwalificatie verdient”.

Wat ik in leeraarskringen en M.O.-blaadje, in Kritiek en Opbouw en in Koloniale Studiën betoogde, werd hier als slotapothecose van een lustrumrede van Indië's oudste Hoogeschool gesproken tot den Gouverneur-Generaal en alle autoriteiten. Moge het nu gehoor vinden!

De rede van Berg, die misschien wat brokkelig uitviel en door zijn bijzonder karakter niet zoo kon worden uitgewerkt als schrijver zelf wel gewild en gekund had, is desniettemin staande en door de behandelde onderwerpen en ook door heele stukken van hun behandeling een zeer lezenswaardig stuk geworden.

Dr. C. Hooykaas.

BAOESASTRA DJAWA

DOOR

W. J. S. POERWADARMINTA

met medewerking van C. S. HARDJASOEDARMA
en J. Chr. POEDJASOEDIRA uitgave J. B. Wolters'
uitg.-mij. N. V. Groningen, Batavia 1939 prijs f 5.60.

Eindelijk ligt dit Javaansche woordenboek, het Javaansche Koenen, zouden wij het kunnen noemen, dan voor ons. Niet alleen, dat we lang op een dergelijk werk hebben moeten wachten, doet ons het woord „eindelijk” gebruiken, doch dat ons van verschillende zijden verzekerd was, dat het spoedig zou verschijnen, is hiervan de oorzaak.

Maar nu het er dan is, mag geconstateerd worden, dat het goed is geweest iets langer op de verschijning te hebben moeten wachten dan terecht gewenscht ware geweest, immers het is een gedegen werk, hetwelk de schrijvers ons presenteren.

Voor de meer moderne Javanen, en die zijn het toch, die naar woordenboeken grijpen, is het een voordeel, dat het werk in latijnsch schrift is gegeven, wegens vooral buiten de Vorstenlanden steeds voortschrijdend gebruik van dit schrift; voor de niet zoo moderne is het vooral gemakkelijk, dat onderaan elke bladzijde de alfabetische volgorde der letters is weergegeven, wat een vlug opzoeken, dus handig gebruik, zeer zeker in de hand werkt.

Goed gezien is het van de auteurs, dat in zooverre van de alphabetische volgorde der echt latijnsche letters is afgeweken, dat woorden, beginnende met de specifiek Javaansche dus afwijkende *dj* en *d* (naast *d*), *é* (naast *e*), *nj* en *ng* (naast *n*), *oe* (naast *o*), *tj* en *t* (naast *t*) afzonderlijk zijn vermeld. Het vergemakkelijkt het opzoeken.

Tevens is het een zeker gemak, dat als in het Jav.-Nederlandsche woordenboek van Dr. Th. Pigeaud, ook hier de horizontale strepen voorkomen, die aanduiden, dat een volgende letter in het woord begint, wat ook zeker een vlug zich oriënteren in dit woordenboek bevordert.

In de „Poerwaka” wijzen de schrijvers er op, dat het in een behoefte zal voorzien, die velen, vooral onderwijzers, sinds jaren hebben gevoeld. M. i. zal dit werk ook op opleidingsscholen, waar Javaansch of leervak of voertaal is, zijn weg zeker vinden. Ik denk in dit opzicht aan kweek- en normaalschool, A. M. S.-A, Osvia, Mulo, ook de Inheemsche Mulo, waar ook de leerlingen een niet te onderschatten steun in dit woordenboek zullen vinden bij hun lessen in de moedertaal.

Verder spreken de auteurs over een het niet aanspraak kunnen maken op voorbeeldig of volledig werk „tebih saking ingkang nama oetami oetawi ingkang nama sampoerna”. Natuurlijk is dit het geval ook met dit

Javaansche woordenboek. Welk woordenboek, in welke taal ook, geeft een volledig overzicht van de verschillende vaktermen?! Maar m.i. is dit van een woordenboek voor schoolgebruik ook niet te verlangen, vaak zelfs niet gewenscht.

Ja, zelfs zouden wij willen opmerken, dat het vooral wat Hollandismen betreft, een zekere overmaat te zien geeft. Een overmaat, inderdaad. Door het zich steeds uitbreidend aantal Hollandsche woorden, dat in gebruik raakt ook in den omgang van Javanen onderling, verkrijgt de taal zich zeer zeker. Vele zijn zelfs zoo eigen geworden aan de Javanen, dat men ze als Jav. woorden is gaan beschouwen, ze zelfs verbuigt of vervoegt. Tegen het opnemen van zulke woorden bestaat dan ook geen bezwaar, zelfs niet tegen de min- of meer phonetische afbeelding volgens Javaansche interpretatie. Woorden als (ik doe slechts een greep) *dokar*, *dasi*, *amplop*, *gelas*, *indekos* (met de *andahan* *dipoen indekos-aken*), *koemiði*, *koeroes*, *koesir*, *landrat*, *listrik*, *maskapé*, *pès*, *poelisi*, *setèleng*, *soepir* en *tèken* worden practisch niet meer als Hollandsche woorden aangevoeld.

Wel gaat ons bezwaar uit naar vele andere woorden, die minder gebruikelijk zijn of slechts in bepaalde milieus worden gehoord en die zoo Hollandsch zijn, dat de verbasterde Javaansche spelling onverstaaenbaar wordt niet alleen voor de Jav. gebruikers van dit woordenboek maar ook voor Hollanders, die de eigen woorden niet meer herkennen.

Lettende op het feit, dat de meeste onderwijzers iets van Hollandsch begrijpen, mede op het eventuele gebruik op de scholen, hierboven genoemd, waar minstens Hollandsch een betrekkelijk voornaam bijvak is te noemen, is m.i. het voorkomen van deze woorden overbodig, en het verjavaanschen van de spelling verwarrend voor het woordbeeld op de Hollandsche les. En het is toch zeker niet de bedoeling van de schrijvers, dat het gebruik van het woordenboek averechts zou werken.

Om den lezer eenig idee te geven van dergelijke woorden noem ik er enkele zonder de beteekenis te vermelden, opdat men eens naga, wat schrijvers met deze woorden bedoelen: *besprit*, *doklonjo*, *gardèn*, *got*, *loepènder*, *operkompli*, *pakhis*, *pelpèn*, *peklaring*, *perban*, *perplèster*, *pinis*, *poerdrah*, *poerwares*, *poldan*, *prahoto*, *resban*, *sekihwak*, *terpas*, *tesmèn*, *tjal*. Evenzoo de namen der Europeesche maanden *Djanoewari*, *Maret*, *Agoestoes* enz. kunnen ons niet bekoren.

Vinden de schrijvers het noodig dergelijke woorden op te nemen, waarom dan niet de Hollandsche schrijfwijze gevolgd? Immers in een Hollandsch woordenboek als Koenen komen toch ook niet de woorden kadoo, djokkie, kokpit, serzjant, sjerrie, klup, esjek, sjielerkraag, oksiede, senhut, poerparlees, prefiks enz., in zulk een phonetisch Hollandschen vorm voor, doch gebruikt men de spelling van het land of taal van herkomst. Pas verandert dit als het woord als Hollandsch wordt aangevoeld als kiet, kwitantie, kwaliteit, thee, dominee, lodereindoosje, ponteneur en derg.

Bij de eveneens van Hollandschen oorsprong zijnde woorden kerbin (voor karabijn) en panhis (voor pandhuis) staat geen letter W, doch dit kan natuurlijk een omissie zijn.

Evenwel dient in dit verband opgemerkt te worden, dat wel de noodige zorg aan de spelling is besteed, niet alleen dat drukfouten bijna niet voorkomen, maar ook dat zuiver de schrijfwijze is gevolgd, zooals door het Departement van Onderwijs en Eeredienst voor schoolgebruik is voorgeschreven (de zgn. Sriwedari-spelling).

Voor een tweede druk is mogelijk nog rekening te houden met het volgende. Wel komen de woorden menika, menapa, menapi, zelfs penapa en penapi in deze spelling voor, waar natuurlijk geen bezwaar tegen bestaat in verband met de uitspraak, maar op die plaats wordt niet verwezen naar de plaatsen, waar de Sriwedari-spelling: poenika, poenapa en poenapi wordt vermeld, wat m.i. voor meer volledigheid zou pleiten.

Tot slot kan meegedeeld worden, dat òn druk òn papier òn uiterlijk gelijk zijn aan de overige woordenboeken der firma Wolters, die in de practijk reeds overvloedig hun bruikbaarheid hebben bewezen, doch tevens een fraai sieraad zijn in de boekenkast.

We wenschen dit boek dan ook een omvangrijk gebruik toe in de practijk, waaraan gezien de vele goede kwaliteiten, bijna niet behoeft te worden getwijfeld.

Ons compliment voor inhoud en afwerking.

Jogjakarta, 20-2-1940.

J. A. MULDER.

(inspecteur Inlandsch Onderwijs
in het 6de ressort).

ADAT

De nacht zou niet zóó mooi zijn als de maan
niet oud was en dees nieuwe nacht niet jong,
de zon zou niet zoo heerlijk op gaan staan,
noch klimmen aan den trans in sterken sprong,

Als niet dees dag zoo frisch en pasgeboren
zich opende als een bloem uit jonge knop
De dauw zou nimmer weenen bij zijn glore
als nieuwe zon ging over oude dagen op.

Een vorst draagt jonge luister uit oud duister
want Adat wijdt — maakt nieuwe daden wijs —

Het nieuwe denken wordt door Adat juister
ook voor den vorst die woont in een paleis.

Bedenk, O Vorst, in alle tijden huist er
de wetenschap : men wordt toch eenmaal grijs.

WYBRAND G. BENTHEM REDDINGIUS.

DE NOORDER ALOEN-ALOEN TE JOGJAKARTA

DOOR

Dr. Th. PIGEAUD.

De Indische steden van thans zijn niet oud, al staan sommige hunner mischien op plekken, waar reeds vele eeuwen geleden belangrijke vestigingen gelegen waren; zij geven den beminnaar van het oude, wiens gedachten gaarne verwijlen bij het verleden, bij het leven en de daden der geslachten, die voor ons heengingen, over het algemeen weinig merkwaardigs of schoons te zien. Geen statige oude gebouwen, weidse godshuizen of trotse paleizen, geen monumenten of standbeelden vindt men er. Uitgezonderd, voor een deel, in Batavia en eenige andere steden, die hun ontstaan of hun bloei aan de zeer loffelijke Verenigde Oost-Indische Compagnie te danken hebben; zij nemen dan ook een afzonderlijke plaats in onder de Indische steden.

In het algemeen stemmen de Indische steden in hun historieloosheid overeen met de tijdeloosheid, de ieder onderzoeker en kunstenaar treft in de kunst, vooral in de toonkunst en de letterkunde, der Javanen, die het langst bestudeerd zijn. „Het is, alsof de eeuwen stilstaan” heeft een der beste kenners en beschrijvers van de Javaanse muziek, de onlangs overleden J. S. Brandts Buys, eens geschreven over gamelanspel in de Vorstenlanden. Ook met het eeuwig onveranderlijke, altijd groene, altijd vruchtbare der tropische natuur stemmen kunst en stedenbouw, waarin zich de geschiedenis der gemeenschap weerspiegelt, overeen. Hoe zou het ook anders kunnen?

Niettegenstaande deze historieloosheid, dit gemis aan oud stedenschoon, hebben de steden van het Javaanse land — van Batavia en de andere, bovenbedoelde, wil ik hier verder niet meer spreken — toch karakter. Zij lijden niet aan dit droevigste aller gebreken, karakterloos-

heid, onbeduidendheid — behalve veelal, ofschoon gelukkig niet overal en altijd, in de nieuwe wijken, de villaparken, die bestemd zijn tot woonwijken voor de welgestelden. De Javaanse steden bestaan, in hun kern, niet uit willekeurig ergens neergezette huizen of groepen huizen, ook niet uit huizen en gebouwen, straten en pleinen, door bouwkundigen volgens de regelen der wetenschap op bestelling ontworpen en afgeleverd, maar uit een bij elkaar behorende bebouwing en beplanting met bomen, die zich aansluiten bij overoude levensgewoonten, en zin hebben voor degenen, wien de gave is geschonken, de zin der schijnbaar levenloze dingen te doorzien.

Daardoor hebben de oude Javaanse steden, dorps- en stadskernen — hoe weinig zijn er onbedorven over, helaas — een eigen schoonheid, niet alleen voor Javanen, wanneer zij door een verderfelijik soort moderniteit tenminste niet onvatbaar zijn geworden voor het gevoelen van deze schoonheid, maar ook voor anderen, die zich enige moeite willen geven in dit opzicht. Het is een schoonheid, die de Westerling niet zoekt in een stad maar in een landschap of een parkaanleg; het is niet de schoonheid der bouwkunst, maar van de bouwkunst, kunstig aangepast aan de natuur. Het is landschapsarchitectuur, van dezelfde landschapsarchitectuur, waarvan men in Amerika en Europa langzamerhand de waarde begint in te zien.

De Javanen zijn zich niet onbewust van deze schoonheid; zij is ook in den beginne waarschijnlijk wel degelijk bewust gewild, al is niet meer na te gaan, wie haar de huidige vorm heeft gegeven. Immers, zooals bijna alles in de

Javaanse kunst, is ook de Javaanse stadskernbouw sinds zeker een paar eeuwen traditioneel geworden. Het is waar, dat beschrijvingen van de schoonheid van gebouwen en steden in de Javaanse letterkunde in de minderheid zijn tegenover beschrijvingen van de vrije natuur; als uitbeelding van een stemming, opgewekt in de omgeving van een Javaanse stadskern, verdient een zinsnede uit de djantoeran van het paséban-djåbå-toneel van de wajang-poerwå-lakon hier echter vermelding. Men leest daar (vertaling van Dr. Tjan Tjoe Siem in: Hoe Koeroepati zich zijn vrouw verwerft):

„Stilte heerscht er alom. Men hoort zelfs het geluid niet van een zich schurenden sprinkhaan. Van de bladeren der boomen beweegt er zich geen. Geen wind waait er. Alleen het geluid van de ëngkoek's en de djalak's, die op de waringin-boomen zijn neergestreken, verneemt men. En het geluid der hof-ambachtslieden, de gamelan-makers en de goudsmiden, die nog aan den arbeid zijn, wordt nu eens wel, dan weer niet gehoord. Het weerklinkt in regelmatige afwisseling als een mândârågâ, wat den luister van de audiëntie-zaal nog verhoogt.”

Wat opvalt hierin is de verbinding van het opmerken van het leven der natuur, de insecten, de vogels en de bomen, midden in de stad, met het ritmische geluid van hamerende smeden in de verte, dat doet denken aan gamelan-spel. Ieder, die in de enkele, niet door het praten van gasten verstoorde ogenblikken van stilte bij gelegenheid van een garebeg of bij een andere gelegenheid in een ouderwetse Javaanse plechtigheid de omgeving op zich heeft laten inwerken, zal erkennen, dat de Javaanse beschrijving de stemming van tijdeloos zitten, zonder ongeduld en zonder onrust, treffend weergeeft. De aangehaalde zinsnede vindt men in alle lakon's terug, een bewijs ervan, dat de Javanen de schoon-

heid en waarheid ervan gevoeld hebben; het is ongetwijfeld een van de waarlijk dichterlijke beschrijvingen, die bewijzen, dat de schrijvers van de lakon-letterkunde ook in den modernen zin van het woord kunstenaars waren.

Deze dichterlijke beschrijving heeft betrekking op de stemming, die heerst of behoort te heersen bij plechtigheden op de Sitinggil, de „Hoogte”, die de Noorder Aloen-aloen van de Javaanse kraton's aan de zuidzijde afsluit. De Aloen-aloen's, de Noorder en de Zuider Aloen-aloen, zijn de pleinen van de kraton. Ook de Aloen-aloen's op de regentschapshoofdplaatsen allerwege in het Javaanse land zijn van oorsprong voorpleinen van de regentswoningen, geen stadspoleinen, middelpunten van een stedelijke bevolking, en allermintst plekken om naar willekeur gebruikt te worden voor alles en nog wat, waar ruimte voor nodig is, voor amusementsparken, bioscopen, wildebeestenspellen, tennisbanen en voetbalvelden, zoals tegenwoordig helaas gebruikelijk is.

Dat de Aloen-aloen — in het hierna volgende bedoel ik hiermee in het bijzonder de Noorder Aloen-aloen — van oudsher een deel was van het kraton-komplex blijkt reeds hieruit, dat hij omheind is, en alleen toegankelijk door enige poorten. De omheining, de fraaie opengewerkte muur, pantjak soedji, die vermoedelijk een nabootsing in steen is van een oude omheining van hout of eerder nog van bamboe, pager djaro geheten, nog wel hier en daar beschouwd als een prerogatief van aanzienlijken, behoort dus ook bij de kraton; zij is niet te beschouwen als een aaneengesloten erfafsluiting van de omliggende erven. Zij sluit ook aan bij de kraton-ommuring.

Nog niet zo lang geleden, nog in het begin van deze eeuw, was het verboden om over de Aloen-aloen te rijden, er geschoeid overheen te lopen en zich er met een pajoeng tegen de zonne-

stralen te beschermen, behalve in buitengewone gevallen, juist zoals binnen de muren van het eigenlijke vorstenverblijf. Dit is ook alleen daaruit te verklaren, dat de Aloen-aloen bij de kraton behoort. Het is de plek waar het volk voor zijn vorst verschijnt, waar het tot hem nadert, waar de vorst van de Sitinggil, de Hoogte, af zijn dienaren zich ziet vergaderen voor plechtige of blijde samenkomsten. De eerbied voor den vorst, ook al ziet men hem niet, en het gevoel voor de verhevenheid van de kraton eisen daar ook uiterlijke tekenen van onderdanigheid en demoed.

Wanneer men zich indenkt in deze Javaanse beschouwing van de bestemming van de Aloen-aloen is het te begrijpen, dat de Javaanse bouwmeesters — of moet men hen hoveniërs noemen? — aan deze plek een waardigheid hebben trachten te geven, in overeenstemming met de betekenis van het gebeuren, dat daar plaats vindt. Dit gebeuren, de ontmoeting van volk en vorst, van dienaar en heer, van kawoelå en goesti, heeft een zeer belangrijke plaats ingenomen in de Javaanse gedachtenwereld; de unio mystica, de vereniging van scheppel met Schepper, wordt onder deze gedaante, samenkomen van kawoelå en Goesti, in de Javaanse bespiegelende wijsbegeerte beschreven. Als toneel voor deze ontmoeting, al zij het slechts van aardse kawoelå en goesti, verdiende de Aloen-aloen volgens de opvatting der Javanen zeker een waardige verzorging.

De hem toekomende waardigheid heeft hij gekregen door een bewonderenswaardige verdeling der ruimte en door een moeilijk te overtreffen vereniging van beplanting met grote bomen en bebouwing met gebouwtjes, wier plaatsing en afmetingen tot die bomen in een fraaie verhouding staan. De open-gewerkte omheining, de pantjak soedji, omvat 't geheel, zonder het af te sluiten tegenover het profane leven der

mensen, van wier huizen men de daken kan zien; de altijd open Javaanse poorten, zonder overkapping en zonder deuren, laten ieder toe, die de Aloen-aloen wil betreden, mits hij de vereiste eerbied betoont. De vergelijking van de Aloen-aloen met een templum, een gewijde, afgeperkte ruimte, die, zoals de volkenkunde ons leert, zeer vele volken oudtijds voor hun religieuze en maatschappelijke bijeenkomsten maakten, dringt zich op.

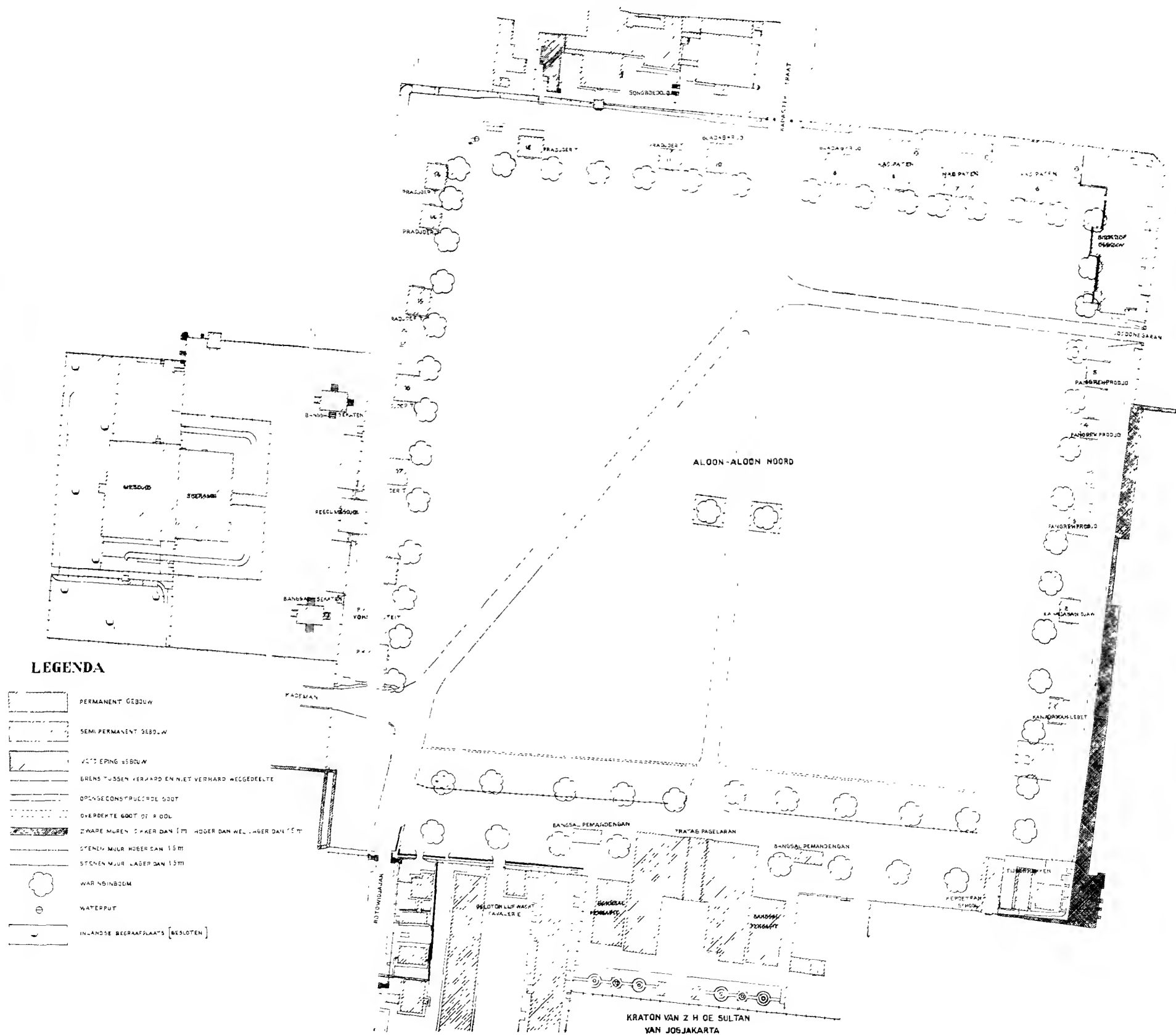
Het is hier echter niet de plaats om verder in te gaan op deze volkenkundige beschouwingen. De oriëntatie van de Aloen-aloen en van het gehele kraton-komplex, die ongetwijfeld een oude zin heeft, zou hierbij besproken moeten worden. Hier wil ik slechts de Aloen-aloen beschrijven, zoals hij zich thans voordoet. Ik zal dit doen met gebruikmaking van mededelingen van ouderwetse Javanen; juist daardoor zal duidelijk uitkomen, dat de Aloen-aloen met zijn omgeving in de oude Javaanse gedachtenwereld een belangrijke plaats innam. Men weet, dat het bespiegelende denken zich in de ouderwetse Javaanse samenleving, zoals dat ook elders bij andere volken op te merken is of geweest is, gaarne uit in het verklaren van namen, van getallen, in het algemeen van het voorhandene, het zichtbare, in overeenstemming met de grondwaarheden, waarvan het denken uitgaat. Of, anders gezegd, de ouderwetse Javaanse samenleving zocht in alles wat zij van belang achtte om zich heen een diepere zin, een teken, dat wees op een groot verband met het geheel, met de kosmos, waarvan de samenleving zich een onderdeel voelde. Daarom is die wereldbeschouwing wel een kosmische wereldbeschouwing genoemd.

Het blijkt nu, dat ouderwetse Javanen aan zeer veel, ja aan bijna alles wat er op en om de Aloen-aloen te zien is, zulk een diepere zin hebben gehecht. De verklaringen, die van de namen der

SCHAAL 1 1000

onderdelen van de stoffering van de Aloen-aloen gegeven worden zullen waarschijnlijk niet bij allen dezelfde zijn of geweest zijn; dat men de Aloen-aloen op deze wijze verklaard heeft bewijst echter, dat men hem als iets zeer belangrijks beschouwd heeft.

Thans volgt de beschrijving van de Aloen-aloen met enige dezer Javaanse beschouwingen en verklaringen.

De Aloen-aloen is, zoals men op de plattegrond, die bij dit opstel gevoegd is, zien kan, een vierhoekige vlakte, omgeven door een omheining, de reeds genoemde pantjak soedji, op regelmatige wijze beplant met bomen, en verder bedekt met fijn zand. Zulk een vlakte met gras te beplanten, is zeer zeker on-Javaans; waar gras zou willen gaan groeien, moest het vroeger vernietigd worden. Een grasvlakte is voor de oude Javaanse opvatting een weideplaats voor vee; dat dit niet de bestemming van de Aloen-aloen geweest is, zal na het hieraan voorafgaande duidelijk zijn. Ook op ouderwetse Javaanse woonerven werd de grond vroeger steeds zoveel mogelijk gezuiverd van gras; dit staat ook daarmee in verband, dat die grond bestemd is om op te gaan zitten bij de vele samenkomsten en feesten, welke op die plekken plaats hadden. En op of in het gras zitten is onaangenaam in deze landen, òf door insecten, òf door vochtigheid. Op de Aloen-aloen werden vroeger bovendien de grote ruitfeesten, de seton's, gehouden, en de tijgerstekerijen, de rampogan's; een beplanting met gras zou onder die omstandigheden toch weinig kans op slagen gehad hebben.

De voornaamste toegang tot de Aloen-aloen is die uit het Noorden, door twee open, zogenaamde gespleten poorten. De gespleten poort is eigenlijk een spleet of opening in een omheining; de einden hiervan zijn afgewerkt met een verhoging. Men weet dat dit soort poorten typisch is voor de oude bouwkunst van Java en Bali; de gespleten poorten, die thans de

toegang tot de Aloen-aloen vormen, zijn waarschijnlijk in de loop der tijden wel verbreed om het rijverkeer mogelijk te maken, maar ze vertonen toch nog het oude model.

De twee poorten achter elkaar en de ruimte ervoor en ertussen, waar nu de weg met de zinloze naam Kadasterstraat ligt, heette oudtijds Pamoerakan of Pangoerakan. Niet verder dan tot daar mochten degenen, die over de Aloen-aloen wilden, rijden of onder een pajoeng lopen; daar lieten zij zich ook, terugkomende van de kraton, met rijtuig of paard door hunne bedienden afhalen.

Aan weerszijden van de weg binnen de Pangoerakan poort vindt of vond men op de Aloen-aloen een grote boom, een waringin, en een huisje van het model djoglo. Het zou te ver voeren hier uiteen te zetten, waarin zich de verschillende in dit opstel genoemde modellen van huizen van elkaar onderscheiden; de namen worden hier slechts genoemd, om het latere onderzoekers gemakkelijker te maken. De twee bomen zijn thans helaas jong en klein. De twee huisjes staan er vrij vreemd en kaal, zonder de schaduw der grote bomen waar ze bij behoorden. Die huisjes heten bangsal Pangoerakan, en zijn bestemd tot wacht-huizen voor de wacht aan de poort. De naam Pangoerakan is niet gemakkelijk te verklaren. Sommigen zeggen, dat ze zo heten, omdat overtreders van 's vorsten geboden daar ge-oerakt, weggejaagd werden. De naam Gladag, die ook aan dit begin van de Aloen-aloen gegeven wordt, willen zij ook afleiden daarvan, dat overtreders daar ge-gladagd, gejaagd werden. 't Is echter ook wel denkbaar, dat Pangoerakan af te leiden is van oerak, 't bewijsje dat moest dienen, om de mannen die de wacht hadden elkaar in geregelde volgorde te doen opvolgen; de voorganger moest dit telkens aan zijn opvolger overhandigen. Gladag is de naam van een groep vorstendienaren, die moesten zorgen voor vervoermiddelen,

paarden en dragers; het is wel mogelijk, dat die vroeger aan de ingang van de Aloen-aloen verzameld werden. De Pangoerakan-wachthuizen worden wel vergeleken met oren: zij luisteren naar alles wat er buiten gebeurt.

De twee genoemde waringin's vormen het begin van de beplanting van de Aloen-aloen, die geheel uit waringin's bestaat. Dat de waringin de gewijde boom bij uitnemendheid is, is overbekend; de meest bekende en vereerde waringin's hebben ook eigen namen. De twee die staan bij de Pangoerakan-wachthuizen heten: de Oostelijke kjaï Simbardjaja (de ruige) en de Westelijke kjaï Godèg (de baardige).

Verder is de gehele rand van de Aloen-aloen beplant met waringin's; in het geheel moeten er 64 op de Aloen-aloen staan. Aan dit getal wordt de betekenis gehecht van volkomenheid; men zegt dat het getal der levensjaren van den Gezant Gods, den Volmaakten Mens, 64 was. De voornaamste zijn natuurlijk de bekende twee waringin's koeroeng, de omheinde waringin's, in het midden van de Aloen-aloen. Aan hen heeft de Javaanse bespiegeling vele beschouwingen gewijd. In de naam waringin, wringin, ziet men de twee woorden wri en ngin; wri verklaart men als wroeh, opmerken, zien en ngin als voorzorg, denken. Zij zouden dus samen de geestelijke werkzaamheid van den mens aanduiden. De waringin ziet men als een pajoeng, die bescherming geeft, vandaar is hij de vorst onder de bomen, en alleen een vorst onder de mensen kan en mag een waringin planten en over zijn lot beschikken.

De twee waringin's op de Aloen-aloen zijn gescheiden, maar, vroeger althans, zou niemand er tussen doorgaan behalve de vorst. Want getweeën verbeelden zij de tweeëenheid, loroning atoenggal, de oeroude gedachte van deling van al het bestaande in twee gescheiden, maar voor elkaar onmisbare

delen, die ten grondslag ligt aan de Javaanse zoals aan vele andere ouderwetse wereldbeschouwingen. Alleen de vorst, die als vertegenwoordiger beschouwd kan worden van de eenheid, die alles omvat, kan de plek tussen de twee waringin's, die de eenheid voorstelt, betreden. De twee waringin's staan elk in een eigen vierkante stenen omheining; ook dit is niet zonder zin voor de Javaanse bespiegeling. De waringin, met zijn ronde kruin, die alles overschaduwet, verbeeldt de hemel, die rond is, en alles overwelft; de vierkante omheining verbeeldt de aarde met haar vier windstreken. Of ook: de boom verbeeldt het chaotische van de natuur, de omheining het geordende van de mensmaatschappij. De twee waringin's worden ook vergeleken met de ogen, zij overzien het geheel van de Aloen-aloen. Bij die waringin's was vroeger de plaats voor het pépé, het „in de zon gaan zitten”, het middel van degenen, die recht zochten, om de aandacht van den vorst op zich te vestigen, ten einde in de gelegenheid gesteld te worden hun zaak bij hem persoonlijk voor te brengen.

De twee waringin's midden op de Aloen-aloen hebben natuurlijk ook ieder een eigen naam, ze heten: de Westelijke kjaï Déwâdaroe, de Oostelijke kjaï Djâ-nâdaroe. Met de Oostelijke, die uit Padjadjaran, West-Java, zou stammen, is iets bijzonders gebeurd; de boom die er nu staat is een jonge boom, een stek van een oude, die er vroeger stond. Die oude is overleden. Hij heette Djâjâdaroe. Het is geboekstaafd dat hij, na twee jaar ziek te zijn geweest, op Senèn-Kliwon 19 Sawal van het jaar Bé 1856 A.J., dat is in het jaar 1925 A.D., omgevallen is, betreurd door allen. Op bevel van den Soeltan is hij met de verschuldigde eerbewijzen door de abdidalem's gladag, onder toezicht van R.T. Prâdjâdipoerâ, begraven, vlak bij de plek waar hij tijdens zijn leven gestaan had, ten Oosten van zijn omheining. Het

planten van de nieuwe boom, een van de stekken, die men reeds lang te voren genomen had, ging met nog groter plechtigheid gepaard. De Rijksbestuurder, K.P.A.A. Danoeredjâ VII was in persoon aanwezig, Moslimse „geestelijken”, hadji's en ngoelâmâ's van de grote moskee spraken gebeden uit, een uitgebreide slametan was aangericht, vele offers stonden gereed. Pas nadat hij een speciaal bevel van den Soeltan uit de kraton ontvangen had, ging de Rijksbestuurder er, op Slâsâ-Kliwon 5 Doelkangidah van van het jaar Bé 1856, om 10 uur des morgens, toe over om de nieuwe boom te planten. Zo iets, dan kunnen deze plechtigheden bij het afsterven van een oude en het planten van een nieuwe boom doen zien, welk een belangrijke plaats de bomen in de Javaanse beschouwing van de Aloen-aloen innemen, en welk een eerbied en liefde men voor hen koestert.

De rand van de Aloen-aloen is, zoals ik reeds vermeldde, ook bezet met waringin's, waaronder op geregelde afstanden huisjes staan. Deze huisjes worden Pakapalan genoemd. Deze naam wordt afgeleid van kempal, bijeenkomen; die huisjes dienden tot verblijf van de Zelfbestuursregenten van buiten de stad, wanneer zij voor het bijwonen van plechtigheden in de stad moesten wezen. Anderen brengen de naam in verband met kapal, paard; de paarden van de regenten zouden er gestald zijn. Tegenwoordig worden de huisjes daarvoor echter niet meer gebruikt.

Nog verscheidene andere gebouwtjes zijn er op te merken langs de rand van de Aloen-aloen. Het midden van het plein is echter geheel vrij gelaten, om gedomineerd te worden door de twee midden-waringin's. Het valt evenwel op, dat tegenwoordig dit schone geheel van ruimte en rust voor een gedeelte bedorven wordt door een uitermate lelijke bovengrondse elektrische lichtleiding, die, over onbenullige zilveren paaltjes hangend,

de Aloen-aloen schuin doorsnijdt. Het getuigt wel van zeer weinig smaak dat men zelfs hier deze elektrische leiding, die, bovengronds, overal lelijk en storend is, maar nergens zo zeer als in een vrije, open ruimte, niet ondergronds gemaakt heeft. Over andere ontsieringen van de Aloen-aloen, die toch waarschijnlijk moeilijk meer te verhelpen, maar daarom niet te minder hinderlijk zijn, wil ik hier verder maar zwijgen.

Langs de Westrand van de Aloen-aloen vindt men nog een fraai complex, dat bij de moskee behoort. Daar staat de poort, régol, van de moskee, op zich zelf een gebouw dat imponeert, weer geflankeerd door hoge bomen. Er achter ziet men het dak van de moskee, met zijn verdiepingen, omhoog steken, bijna evenhoog als de kruinen der bomen. De régol is gebouwd in het model Semartinandoe, Semar gedragen in een draagstoel. Aan deze naam zijn ook weer bespiegelingen vastgeknoopt in verband met de overgang van de Javaanse vorsten van het oude geloof tot het nieuwe, de Islam. Semar, de bekende pânâkawan, die ouder is dan goden en mensen, is de vertegenwoordiger van het oude geloof; hij wordt „op de handen gedragen”, maar om in de moskee te komen moet men de régol dóór, moet men het oude geloof achter zich laten. Echter, ieder die de moskee wil bezoeken, moet onvermijdelijk door of langs de régol Semartinandoe, dat wil zeggen, ieder bedenke, dat het oude geloof en het nieuwe nauw verbonden zijn, ja dat het nieuwe niet te bereiken is dan door het oude.

Aan weerszijden van de régol Semartinandoe hebben, vertellen sommigen, nog twee open gebouwtjes gestaan, Balé-mangoe geheten. Deze naam betekent waarschijnlijk eenvoudig uitkijk; ook voor de ingang van andere voorname gebouwencomplexen kende men vroeger balé-mangoe's, zoals de Balé-mangoe Kapatihan. Dit is de naam geworden van de bekende Zelfbestuursrechtbank.

De Balé-mangoe's voor de groote moskee zouden vroeger, volgens sommigen, ook wel gediend hebben tot zitplaats van de Moslimse wetgeleerden, die over zaken betreffende de Moslimse Wet, inzonderheid het erfrecht, uitspraak hadden te doen. Dit is echter verre van zeker.

Aan de tegenovergestelde zijde van de Aloen-aloen, de Oostzijde, vindt men ook een opmerkenswaardig gebouwtje. Dit is de Pamonggangan, een, in tegenstelling tot de andere gebouwtjes op de Aloen-aloen, gesloten huisje van het model sinom, met een eigen omheind erfje ervoor. De naam wordt verklaard als: plaats van de gamelan Monggang. Dit is een ouderwetse, eenvoudige gamelan, die, naar men vertelt, oorspronkelijk slechts uit drie kenong's en een gong bestond; er wordt alleen één gending, de gending Monggang (klaarblijkelijk een klanknabootsende benaming) op gespeeld. Vroeger was het de gewoonte, dat dit elke Zaterdagavond voor zonsondergang gedurende ongeveer een uur geschiedde; aan deze goede gewoonte is ook in later jaren een eind gemaakt. Tegenwoordig wordt de gamelan Monggang op de Sitinggil in de Balébang bewaard. Het gesloten, thans ledige, Monggang-huisje op zijn eigen erfje in een weinig bezochte hoek van de Aloen-aloen, en de oude gamelan Monggang hebben iets geheimzinnigs; het is niet meer bekend wat oudtijds hun betekenis geweest is. De gamelan Monggang wordt algemeen beschouwd als stammende uit de zeer oude tijd, minstens uit de tijd van Mâdjâpait; er zit iets voor-Moslims' aan, in tegenstelling tot de gamelan Sekati, die men met de eerste tijd van den Islam in verband brengt. Men brengt de gamelan Monggang in verband met Bondan-Kedjawan, een buiten de kraton opgegroeide zoon van den laatsten Brâwidjâjâ van Mâdjâpait die, door op 's vorsten gamelan te spelen, het bewijs leverde in waarheid 's vorsten zoon te zijn. De Javaanse beschouwingen schijnen

er toe te neigen, de Pamonggangan een tegenstuk te noemen van de grote moskee met de Soerambi, die aan de overkant van de Aloen-aloen, maar niet recht er tegenover, staan. Hoever deze tegenstelling gaat, wordt echter niet duidelijk. Het is niet onmogelijk, dat er van ouds verband heeft bestaan tussen deze oude vorsten-gamelan, de bespeling op Zaterdag en de toernooien of ruiterspelen, seton, die oudtijds Zaterdags op de Aloen-aloen gehouden werden. De weg, die langs de Zuidelijke rand van de Aloen-aloen loopt, loopt recht op de Pamonggangan af, en heet of heette dan ook zelf wel Monggangan. Naast de Pamonggangan, ten Zuiden, staat een gebouwtje, dat diende tot kooi voor de tijgers, die bestemd waren om bij de periodieke tijgerstekerijen, rampogan's, op de Aloen-aloen gedood te worden. Deze tijgerstekerijen waren ongetwijfeld niet alleen maar een vermaak; de overwinning op den tijger werd beschouwd als een overwinning in effigie van de orde op de wildheid, van het hogere op het lagere.¹⁾ Het is niet ondenkbaar, dat de gamelan Monggang en de Pamonggangan ook van ouds enig verband met deze tijgerstekerijen gehouden hebben.

Thans zijn wij aan de Zuidzijde van de Aloen-aloen gekomen, de zijde die naar het centrum van de kraton gericht is. Deze Zuidzijde bezit geen Pakapalan's, maar zij is, thans tenminste, geheel bezet met gebouwen; de opengevoerde ringmuur van de Noord- en Westzijden loopt niet tot hier door. Het middelste van die gebouwen is de Tratatag Pagelaran of Tratatag Mrambat, een geheel open, oorspronkelijk waarschijnlijk steeds als tijdelijk beschouwde hal, die gerekend moet worden bij de Pagelaran.

De Pagelaran behoort meer bij de Sitinggil, de Hoogte, dan bij de Aloen-

1) In „Volksvertoningen“, § 388, heb ik hieraan enige beschouwingen gewijd. Ook de toernooien hebben oudtijds vermoedelijk een diepere zin gehad, zie o. c. § 408.

aloen; ik zal hem dan ook hier niet beschrijven. Hij onderscheidt zich van de Aloen-aloen ook door verschil in de beplanting met bomen, zoals bijna alle pleinen en hoven van de kraton hun eigen boomsoorten tot beplanting hebben: waringin's, gajam's, keben's, kemoening's, sokâ's. Naar die boomsoort worden sommige hunner zelfs in den regel genoemd. Terwijl de Aloen-aloen met waringin's beplant is, staan er op de Pagelaran gajam-bomen, niet langs de rand, maar in twee rijen voor de trap, die naar de Sitinggil leidt. Aan de naam gajam worden weer bespiegelingen vastgehecht; men brengt 't woord gajam in verband met nggajoe, streven; die gajam-bomen streven omhoog, naar de Sitinggil. Er moeten zes gajam-bomen zijn, samengeteld met den wandelaar maakt dit het getal zeven, zeven is het getal van den wijze, die streeft naar het hogere; ook hierin is voor het Javaanse inzicht dus uitgedrukt, dat het betreden van de Pagelaran betekent of moet betekenen het streven naar omhoog. De gajam-boom zelf wordt gelijkgesteld met een wijze, men zegt ook wel dat hij de ziel van een wijze bevat; het hout is zeer gelijkmatig, vertoont weinig knoesten, maar het wordt niet voor profane doeleinden gebruikt. Gajam-bomen worden dus niet gekapt, zij sterven alleen door het vuur, zegt men. Hun bast bevat geneeskracht, waarmee zij de mensen helpen. Vooral een van de gajam-bomen op de Pagelaran is van ouds bekend geweest om zijn geneeskracht, de Noord-Oostelijke. Men sloeg met een steen een stukje van de bast af; het af te snijden of te hakken met metaal was verboden. In het geluid van de slagen van de steen op de stam meende men het antwoord van de boom te kunnen horen, op de vraag of de ziekte genezen zou. 'n Aftreksel van de bast dronk men als drank tegen buikziekten.

Op de Aloen-aloen staan voor de Pa-

gelaran nog twee waringin's die eigen namen hebben, de Oostelijke kjai Simbar of kjai Wok, de Westelijke kjai Djèbrès. Zij moeten uit Sokawati, 't huidige Sragèn, stammen. De strook grond langs de Zuidelijke rand van de Aloen-aloen heet Bakoeng. Deze strook was, vroeger vooral, vochtig en beschaduwd door de twee rijen hoge bomen; het is mogelijk dat het bakoeng-kruid er toen in belangrijke hoeveelheden groeide. Op Bakoeng werden vroeger vooral de toernooien en ruiterspelen gehouden.

Tot de Pagelaran behoren eigenlijk ook de twee kleine open huisjes die opzij ervoor staan, als wachthuisjes of wakers, zoals elke belangrijke ingang of doorgang volgens de Javaanse bouwgewoonten er aan weerszijden hebben moet. Deze open huisjes worden wel bangsal Kori, poortgebouwtjes, genoemd, of zitplaatsen van den Kori. Dit was vroeger de betiteling van een dignitaris, die min of meer dienst deed als kamerheer, om verzoeken van buiten aan den vorst over te brengen. De bangsal's Kori waren echter niet altijd bezet; ook nu is dit alleen bij grote feesten, huwelijks- of besnijdenisfeesten in de kraton, het geval. Zij worden ook wel bangsal Pamandengan genoemd; deze naam wordt afgeleid van mandeng, strak kijken. Zij hebben het model koetoe-ngambang, drijvende snoek; dit wijst, volgens de Javaanse bespiegeling, op het bovenkomen van de gedachten, het helder zijn van het inzicht en de bedoelingen, dat moet plaats vinden bij het naderen van den vorst. De twee bangsal's Kori worden ook wel vergeleken met schouders, die het vorstelijk gezag ondersteunen.

Met deze beschrijving van de Aloen-aloen Lor te Jogjakarta moge ik volstaan. Ongetwijfeld zouden er van verscheidene plekken nog meer bijzonderheden verteld kunnen worden door ouden van dagen, die een gedeelte van den ouden tijd, toen de Aloen-aloen

meer in ere werd gehouden dan thans, hebben meegemaakt. Uit het bovenstaande zal echter voldoende duidelijk gebleken zijn, dat de Aloen-aloen vanouds een der belangrijke plekken van het kraton-komplex geweest is. En voorts, dat de eigenaardig Javaanse, zo uitmuntend bij dit land passende opvatting van schoonheid van pleinen en hoven, behalve met de bouwvorden van de gebouwen, zeer sterk rekening houdt met de beplanting met passende bomen.

Dit laatste vooral mogen degenen, die tegenwoordig de zorg hebben voor het uiterlijk van de stad, steeds in de gedachten houden. Enige mooie bomen kunnen zelfs het lelijkste gebouw of de meest troosteloze weg redden van de vloek der onbeduidendheid. En wie bomen langs de wegen plant, en hen ook onderhoudt, verwerft zich een

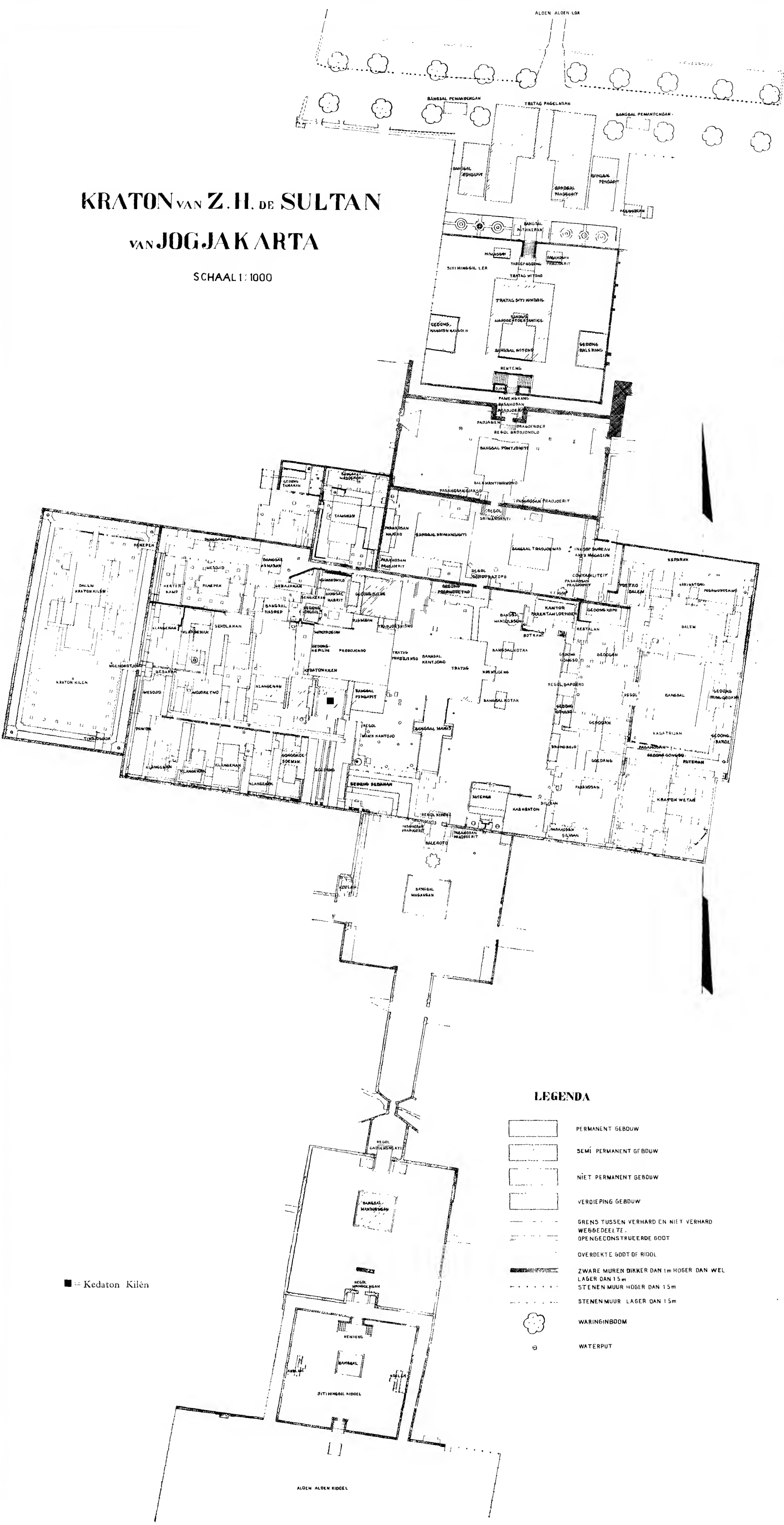
recht op de dankbaarheid der honderdduizende mannen en vrouwen, die niet in snelle auto's langs gladde wegen kunnen glijden, maar die gedoemd zijn dag in dag uit in het zweet huns aanschijns onder de blakerende zon over het gloeiende asfalt te lopen, en van de tienduizende dieren, die hunne vrachten door het mulle stof van 'sheren wegen moeten zeulen. Nochtans lijkt het wel, alsof het beheer der wegen, vooral in het centrum van de stad, tegenwoordig nergens zo gemakkelijk toe overgaat als om, op verzoek van den een of ander, een boom te laten kappen, vooral wanneer er een electrisch leidinkje aangelegd moet worden, en nergens zo moeilijk als om passende nieuwe bomen van behoorlijke grootte te planten, waar zij behoren, en hen ook te onderhouden.

KRATON VAN Z. H. DE SULTAN
 VAN JOGJAKARTA

SCHAAL 1:1000

LEGENDA

- PERMANENT GEBOUW
- SEMI PERMANENT GEBOUW
- NIET PERMANENT GEBOUW
- VERDIEPING GEBOUW
- GRENS TUSSEN VERHARD EN NIET VERHARD WEGDEDELTE
- OPENGECONSTRUEERDE GOOT
- OVERDEKTE GOOT OF RIJOL
- ZWARE MUREN DIKKER DAN 1m HOGER DAN WEL LAGER DAN 15m
- STENEN MUUR HOGER DAN 15m
- STENEN MUUR LAGER DAN 15m
- WARINGINBOOM
- WATERPUT

■ Kedaton Kilèn

DE PLEINEN, POORTEN EN GEBOUWEN VAN DE KRATON VAN JOGJAKARTA

DOOR

Dr. L. ADAM.

§ 1. Inleiding.

Over de Vorstenlandsche Kraton's zou een boek vol geschreven kunnen worden. Wat in dit artikel beschreven is heeft dus maar een beperkt doel. Ik heb alleen getracht iets mede te deelen omtrent *beteekenis* en oorspronkelijke *bestemming* van de verschillende pleinen, poorten en gebouwen der Jogjasche Kraton. Verder is nog gepoogd om verband te zoeken met *oudere* Kraton's, namelijk de Mataramsche Kraton's van Koetâ-gedé (1586 — 1613), Kertâ (misschien 1613 tot 1645), Plèrèd (van ongeveer 1645 tot 1677), Kartâsoerâ (1682 ¹⁾ — 1744); voorts is ook gezocht naar Javaansche namen van onderdeelen van oude *Bantensche* Kraton's, waarvan er één verbrand is in 1607 en een tweede — door een tot de Islam overgegaan zijnde Hollander in den vorm van een fort gebouwd —, die van 1681 tot 1832 heeft bestaan. Ten slotte zijn ook nog vergelijkingen gemaakt met de nog bestaande helaas! nog niet beschreven Kraton's van de beide Cheribonsche Sultans: de Kraton Kasepoehan, die volgens Rouffaer ²⁾ van kort na 1662 moet dateeren en „zeker wel de kedaton is die op Java het meest ongedeerd het ouderwetsche type bewaard heeft”. In hoeverre *Balineesche poeri's* ³⁾ nog oud-Javaansche elementen in hun indeeling van gebouwen hebben, is mij niet bekend. Het heeft mij aan tijd ontbroken om dit onderwerp nader te bestudeeren.

Vergelijkingen met de gegevens op schetsen of teekeningen van de Hindoe-Javaansche Kraton van *Madjapahit* ⁴⁾ durfde ik niet aan. Het komt mij voor, dat er nog veel onzekerheid is omtrent de juiste ligging van de verschillende pleinen en gebouwen van de hoofdstad van het groote Hindoe-Javaansche rijk.

Met groote dankbaarheid moet ik allereerst vermelden de groote hulp en medewerking, die ik voor mijn onderzoekingen heb gehad van Zijne Hoogheid den Sultan, die mij in staat stelde tot twee malen toe gedeelten van de Kraton te zien, die gewoonlijk niet voor het publiek toegankelijk zijn. Bovendien werden mij van Kratonzijde en van de zijde van den Rijksbestuurder een overvloed van inlichtingen verstrekt; de translateur Mr. R. Sidartâ Dibjâprânâtâ en de adjunct-translateur M. Koesnan Sastrâdiprâdjâ waren mij in alle opzichten behulpzaam. Mevrouw A. Resink, die over een schat van aantekeningen beschikt, wees mij op enkele minder bekende gegevens. Ir. V. R. van Romondt, Inspecteur van den Oudheidkundigen Dienst, verstrekte mij kaarten en plattegronden van de Cheribonsche Kraton's en de ruïnes van Plèrèd en Kartâsoerâ. Van de ruïnes van de laatstgenoemde kraton raadpleegde ik twee kaarten, één gemaakt op verzoek van Dr. H. J. de Graaf, die zoo vriendelijk was mij toestemming te verleen en daarvan gebruik te maken, en voorts nog een kaart in het bezit van den Oudheidkundigen Dienst, blijk-

1) Zie Dr. H. J. de Graaf. De moord op Kapitein François Tak (1935) blz. 63. Met de bouw is wellicht in 1680 begonnen.

2) Bijdr. Kon. Inst. dl. 89 (1932) blz. 522.

3) Plattegronden van poeri's vond ik in P. A. J. Moojen. Bali 1926 blz. 70, 72 en 73, zoomede in Eigen Haard 1895 blz. 136.

4) Zie figuur 107 in Dr. W. F. Stutterheim's Cultuurgeschiedenis van Java in beeld, 1926, blz. 78 en de kaart van Ir. Maclaine Pont in Djâwâ VI 1926, tegenover blz. 317. Zie ook de schematische voorstelling in de uitgave - Krom van de Nagarakrtagama (1919) blz. 254.

baar geteekend volgens Javaansche aanwijzingen.

Dr. Pigeaud las en corrigeerde het manuscript van dit artikel en hielp mij aan literatuur en de vertaling van moeilijke Javaansche woorden. Dr. Stutterheim gaf mij waardevolle inlichtingen, terwijl ik uit Cheribon van Resident Van der Capellen en den Sultan Sepoeh nog enkele gegevens omtrent de Kraton's aldaar, verkreeg. Ook ben ik dank verschuldigd aan den controleur voor Agrarische Zaken A. Jonkers en den heer N. J. A. Peperzak, hoofd van het Inlandsche kadaster, onder wier leiding de bijgaande kaart ¹⁾ werd vervaardigd.

Over de Jogjasche Kraton is pas in de laatste jaren het een en ander gepubliceerd, allereerst het in dit tijdschrift (5e jaargang, 1925) opgenomen, nog al summier artikel van Pangéran Ariâ Soerjâdiningrat, dat vrijwel woordelijk in het Javaansch werd vertaald door A. S. Dwidjâsarâjâ in zijn boekje *Nga-jogjakartâ - Hadiningrat* deel 1 (1935) blz. 3 tot en met 7. Echter vindt men op blz. 9 tot en met 26 nog zeer waardevolle gegevens. Ten slotte schreef in het A. M. S. blaadje van 1940 (Februari en Maart-nummer) Soekindar voor zijn schoolgenooten een artikel over de Kraton, dat kennelijk aan de bovenstaande gegevens is ontleend.

Van het weergeven van mystieke beschouwingen over poorten en pleinen van de Kraton, zooals A. S. Dwidâsarâjâ die in zijn boekje (blz. 15 - j 25) ten beste geeft, heb ik mij onthouden, omdat ik niet voldoende kan beoordeelen of dergelijke gedachten en opvattingen — hoe belangwekkend zij ook op zichzelf zijn — wel strooken met de oorspronkelijke bedoelingen van oud-Javaanschen kratonbouw. Het schijnt mij toe, dat zij een te sterken subjectieven inslag hebben.

¹⁾ Te laat bemerkte ik, dat op deze kaart de afscheidingen en begrenzingen der verschillende bangsal's niet overal duidelijk zijn aangegeven.

Evenmin heb ik mij als leek gewaagd aan een *architectonische* beschrijving van de kratongebouwen; een dergelijke beschrijving schijnt mij dringend noodig toe. Zij zou voor de verdere ontwikkeling van de Javaansche bouw- en versieringskunst van de grootste beteekenis zijn.

Van de Soerakartasche Kraton is, naar ik verneem, zeer veel bekend omtrent de oorspronkelijke bestemming der gebouwen, pleinen, poorten, enz. Het zal zeker aanbeveling verdienen, om hierover in het Javaansch het noodige te publiceeren.

De lezer verwachtte niet, dat ik letterlijk van ieder onderdeel van het groote gebouwencomplex van de Kraton iets zal vertellen. Dat zou de omvang van dit artikel nog maar meer hebben doen uitdijen.

§ 2. De plaats waar de Kraton verrees.

Het Jogjasche Sultansrijk ontstond in 1755. Pangéran Mangkoeboemi, zoon van Mangkoerat IV (regeerperiode 1719 — 1727) die in opstand kwam tegen Pakoe Boewânâ III (1749 — 1788) van wien hij ten slotte een deel van het rijk verkreeg, was onder den naam *Hamengkoe Boewânâ I* (1755 — 1792) de eerste Sultan van Jogjakarta. Hij was het dus, die de Kraton liet bouwen. Reeds als Pangéran Mangkoeboemi was hij ook de bouwmeester van zijn oom den Soesoehoenan Pakoe Boewânâ III en dus ook de leider van de bouw der nieuwe Kraton en hofstad Soerâkartâ-adiningrat. De opzet der beide Kraton's stemt dus in vele opzichten overeen, maar er zijn ook tal van verschillen.

Het is bekend, dat de eerste Sultan in Gamping, een plaatsje bewesten Jogjakarta, zijn tijdelijke verblijfplaats had, toen zijn Kraton gebouwd werd. Van die pesanggrahan staan in de desa Tlâgâ (aldus genoemd naar een meertje beoosten de pesanggrahan), in de *kaloerahan* Bodèh nog enkele muren, waaronder één vermoedelijk van het voormalig

slaapvertrek, met een fraai ornament. Ook van de stallen zijn nog deelen van een muur over, in de aangrenzende desa Kestalan. Het terrein is van Sultanaatswege opgenomen.

Zoo goed als zeker is het, dat - gelijk Brandes in Tijdschrift Bataviaasch Genootschap deel 37 (1894) blz. 438 - 448 al aantoonde - de Kraton verrees op de plaats of althans nabij de plaats waar het lusthof *Jogijå* of *Ajogijå* gestaan had. Deze vorstelijke *pesanggrahan* werd op 20 Mei 1746 door Gouverneur-Generaal van Imhoff op zijn reis naar Gading (Krètèk)¹⁾ bezocht; Elzo Sterrenberg overnachtte er op 17 October 1744. Uit 1749 - dus middenin de opstand van Mangkoeboemi en R. M. Said - is een bericht, dat Mangkoeboemi zich als „Soesoehoenang” heeft doen uitroepen en erkennen onder den naam „Amancoerat”; en diensvolgens possessie van den Mataramsche dalem Jogjo genomen had . . . . .”. Daarna schijnt Prins Mangkoeboemi dit lusthof versterkt te hebben, in 1751 (de opstand is dus nog in vollen gang) drong Gouverneur van Hogen-dorff met zijn infanteristen en dragonders Mataram binnen „tot aan ’t zoogenaamde hof van Mangkoeboemi omtrent Djokjo, welke sterkte mede vermeerderde”.

Ook in de *Babad Gianti* (Zang 6 en 183) wordt *Ajogija* genoemd. Uit den inhoud van zang 183 en zang 229 strophe 52 van een *Babad Petjina* leidt Brandes af, dat de *pesanggrahan* vroeger *Ger-djitåwati*, geheeten moet hebben en waarschijnlijk door Mangkoerat IV of Soenan Praboe gesticht moet zijn; Pakoeboewånå II heeft het lusthof *Ajogijå* genoemd.

Het komt mij van belang voor deze door Brandes in zijn bovenaangehaald artikel uitvoeriger vermelde gegevens

weer eens in de herinnering der lezers op te roepen.

Op Maandag den 2den Redjeb van het Javaansche jaar Wawoe 1681, dus Vrijdag 2 April 1756, werd het terrein waar de hofstad zou verrijzen ontgonnen. Er lag, namelijk, een woud *Bringan* genoemd, waarin zich veel wild gedierte bevond, en er was ook een gehucht *Patjètòkan*.

Volgens de *Serat rerenggan Kraton* zou Panembahan Sênåpati in het Javaansche jaar Djé 1510 (misschien, ongeveer 1588 Chr. jaartelling)²⁾ in het gehucht *Patjètòkan* een bestaande bron, die bewesten het woud *Bringan* lag, tot een badplaats hebben laten maken. Die bron moet, volgens wijlen Z.H. den Sultan Hamengkoe Boewånå VIII, bij *Tamansari* (het Waterkasteel) gelegen hebben. Nu maakt Carl Friedrich Reimer, die in 1791, de toenmalige twee vlak bij de Kraton gelegen lustverblijven, *Poelo Gedong* en *Tamansari* bezocht, melding van een „bronwel aan den voet van den hoogen Chineeschen Tooren; om welks wille men verzeekerd, dat de tegenswoordige Sulthaan, die plaats zoude hebben voornaamlijk uitgekoozen, om zijn paleys daarop te stigten. Derzelver water dringt met veel geweld van beneden opwaards uyt den grond; welke aldaar steenagtig is; niettegenstaande ’t welke de Javaansche metzelaaren dezelve met een heel naauw back of kom hebben weeten in te vatten, en deszelfs water alom naar genoeg te verleyden”.³⁾

De bedoelde toren, die zeer hoog was, moet gestaan hebben ten zuidwesten van het plein *Magangan* der Kraton; de desa aldaar heet nog altijd *Panggoeng*, dat o.m. toren kan beteekenen. Trouwens, ook in de *Serat regenggan Karaton* wordt van deze *panggoeng* melding gemaakt. Ten zuidoosten van *Magangan* was een

1). Zie mijn artikel in *Djåwå X* (1930) blz. 156 — 157.

2) Sênåpati regeerde van 1586 tot 1601.

3) Zie het artikel van H. D. H. Bosboom in *Tijdschr.*

Bat. Genootschap dl. 45 (1902) blz. 521. De gegevens uit de *Serat rerenggan Kraton* en de *Serat Måmånå* - beiden *Kraton-båbad*'s - heb ik te danken aan wijlen Z. H. Hamengkoe Boewånå VIII.

kunstmatig meertje *Segaran*, zooals de desa daar nog heet) met een eiland, *Poelo Gedong*, waarvan de naam ook nog is blijven bestaan; de *Segaran* werd gevuld met water van de bron *Patjètokan*, en de toevoerleiding liep bezuiden *Magangan* en sneed dus den weg, die *Magangan* met het plein *Mandoengan* verbindt. Op dit punt, waar een ophaalbrug was, kon men in een boot stappen en oostwaarts naar het eiland, westwaarts naar den toren varen.

Een andere *Kratonbabad*, de *Serat Māmānā*, vertelt, dat in *Bringan* door den opvolger van *Sénāpati*, *Praboe Hanjākrāwati* een hertenkamp (*krapjak*) tot stand gebracht werd. Dit zou dan hetzelfde hertenkamp zijn waar de eerste Sultan een gebouw liet bouwen, dat er nog staat en in 1938 onder leiding van den Oudheidkundigen Dienst gerestaureerd werd, de zg. *Gedong Krapjak*, ongeveer 1 km bezuiden de zuidelijk aloen-aloen gelegen. De desa eromheen heet nog altijd *Krapjak*.

§ 3. De pleinen van de Kraton.

De oude Kraton's van Koetā Gedé ¹⁾, Plèrèd ²⁾, Kartāsoerā en Banten ³⁾ en de nog bestaande Kraton's *Kasepoehan*, en *Kanoman* in Cheribon, zoowel als de *Jogjasche* en *Solosche* Kraton's zijn noord-zuid gericht.

Zoowel benoorden als bezuiden de Vorstenlandsche Kraton's ligt een *aloen-aloen*.

De noorder-*aloen-aloen* was oudtijds al bekend. Of er ook een zuider-*aloen-aloen* was, moet betwijfeld worden. Van Mook ¹⁾ veronderstelt, dat een kleine *kebonan* bezuiden de nu nog *Kedaton* heetende desa in Koetā Gedé de zuider *aloen-aloen* is geweest. Ryckloff van

Goens rapporteert in 1648 van zijn ontvangst in Plèrèd, „dat den coninck ons op zijn suytplein (sijnde zijn waerdichste audientieplaats) verwachten-de” ⁴⁾, maar het is zoo goed als zeker, dat dit „suytplein” niet een aloen-aloen was, maar denkelijk een soort *sittinggil* „daer niemandt mag binnencomen dan zijn beste vrienden en de heeren, daarop sich vertrouwt, ende uut deselve niemandt dan die door hem daer geroepen” wierden ⁵⁾. Bij mijn onderzoekingen in 1930 vond ik in buurt- of pleknamen geen spoor meer van een aloen-aloen in het zuiden: wel zal er vroeger een *poengkoeran*, achter erf, geweest moeten zijn. Er is tenminste, nog op die plaats een desa van dien naam aangetroffen. Bovendien kan men op de (niet gepubliceerde) kaart van Van Goens een afgesloten ruimte bezuiden het „hoff” ontwaren.

Op de kaart van oud-Banten in de Eerste Schipvaart der Nederlanders ⁶⁾ is niet goed te bespeuren of daar een aloen-aloen bezuiden het Sultanshof was. Wel ziet men tegen de zuidelijken muur een open plein, maar dit *kan* bedoeld zijn als een plein binnen de Kraton, dus, wellicht, ook een soort *poengkoeran*.

De Cheribonsche kraton's hebben thans geen zuider-aloen-aloen. Volgens door mij ingewonnen inlichtingen moet die vroeger wel bestaan hebben. Zij lag dan aan de overzijde van de Kali *Kasoénéan*, maar was via de zuidelijke poort (*Lawang sanga*) van de Kraton en een brug te bereiken ⁷⁾.

Heeft Kartāsoerā een zuider-aloen-aloen gehad? Op één der in § 1 bedoelde kaarten vindt men in het zuiden van de voormalige kraton vermeld: „aloen-aloen kidoel soedah djadi sawah”. Dit sawah complex ligt, naar ik meen,

1) Zie de mededeelingen van H. J. Mook in Kol. Tijdschrift jg. 15 (1926) blz. 393.

2) Zie de door mij verzamelde gegevens in *Djāwā* jg. 10 (1930) blz. 150 e. v.

3) Zie de kaart tegenover blz. 104 en blz. 106 noot 8 van De eerste schipvaart der Nederlanders naar Oost-Indië enz., deel I (D' eerste Boek van W. Lode-
wyckz)

4) Dagregister 1647-1648 blz. 110.

5) Dagregister 1647-1648 blz. 116.

6) Men vindt deze kaart ook in het door Balai Poestaka uitgegeven werk van Mevr. Fruin-Mees. Geschiedenis van Java deel II blz. 40.

7) Zie de inlichtingen van P. J. Perquin in Oudheidkundig verslag 1928 blz. 130.

buiten de omwalling, terwijl op een Compagnieskaart door Dr. De Graaf in zijn proefschrift ¹⁾ gepubliceerd, een zuider-aloen-aloen te bespeuren is, die evenals de noordelijke binnen de omwalling zou liggen. Ik betwijfel echter of deze kaart den juisten toestand van de kraton zooals die in 1744 aan Pangéran Mangkoeboemi, den lateren eersten Sultan van Jogjakarta, bekend was, weergeeft. De nu als *Ngaloen-aloen* bekende kampong (die wellicht de plaats van de noorder aloen-aloen was) ligt benoorden den Kratonmuur. De Jogjasche *bètèng* omsluit wel de zuidelijke, maar niet de de noordelijke aloen-aloen.

Wat Madjapahit betreft waag ik mij aan geen uitspraken. Ik meen in de beschrijving van de stad in zangen 8 en 9 van de Nagarakrtagama slechts één keer (in zang 9 strofe 2) ²⁾ het woord aloen-aloen tegengekomen te zijn en wel in verband met *watangan* d. i. tournooiveld, dat denkelijk benoorden het Vorstelijk paleis lag ³⁾.

Het eerste, meest noordelijke plein is van de noorder aloen-aloen uit nauwelijks te zien. De *Pagelaran* (die ik aan het slot van mijn artikel zal beschrijven) ligt er voor. Loopt men verder dan stuit men op een trap, die leidt naar de *Sitinggil* of *Setinggil*, beiden afkortingen van de woorden *Siti inggil* ⁴⁾ (hooggelegen grond).

Hier houdt de Vorst gezeten op zijn *dampar* („een viercant stoeltje sonder leun” noemde van Goens deze troon) naast den Gouverneur onder een eenigs-

zins boven den beganen grond van de *taroeb agoeng* (waar de *pangérans* en de Europeesche gasten gezeten zijn) gelegen kleine *bangsal* (zooiets als *pendâpâ*) *Mangoentoer tangkil* op de Garebeg's wapenschouwing.

Mangoentoer (verhoogde zithal) heette ook het noordelijk deel van de Madjapahitsche kraton. In zang 8 van de Nagarakrtagama schrijft de dichter Prapansja: „Ruim is de Mangoentoer met aan de vier windstreken het tournooiveld en een overdekte koepel in het midden ⁵⁾. De koepel in het midden heet in het oud-Javaansch *witana*, terwijl de groote nog hooger dan de Mangoentoer tangkil en ten zuiden daarvan gelegen *bangsal* ook *witânâ* heet. Wat de bedoeling van deze *bangsal* is met haar prachtig gekleurd houtsnijwerk aan de onderzijde van het dak, ontworpen, op last van wijlen den achtsten Sultan, door den zeer begaafden kunstenaar R. M. Djâjâdipoera, ⁶⁾ is, naar ik meen, niet bekend. Op den *Garebeg Moeloed Dal* (het ééns in de acht jaren, op 22 April j. l. het laatst, gevierde feest) worden hier eenige heilige staatsiepieken ⁷⁾ w. o. de *Kangdjeng Kjai Ageng Plèrèd* op standaards geplaatst. Op andere Garebeg's blijft deze *bangsal* leeg.

De Cheribonsche *Kraton Kanoman* heeft op haar *Sitinggil* ook een *Mengoentoer*; zij ontbreekt echter op de *Sitinggil* van de Kraton Kasepoehan.

In dit verband moge nog opgemerkt worden, dat de *Sitinggil* naar alle waarschijnlijkheid al in de oude kraton's

1) Zie titelplaat in Dr. H. J. de Graaf's proefschrift: De moord op François Tak.

2) Zie de uitgave-Krom van 1919 blz. 43.

3) Ir. MacLaine Pont veronderstelt, naar ik meen, het bestaan van vier aloen-aloen's, één aan iedere windrichting van de Kraton (zie zijn kaart in Djâwâ VI 1926, tegenover blz. 317). Op grond waarvan? In de reconstructieschets van Madjapahit van Dr. Stutterheim (figuur 107 van Cultuur-geschiedenis van Java in beeld, 1926, blz. 78) staan zij niet vermeld.

4) In Rothenbühler's verslag (in Tijdschr. Bat. Genootschap deel 27 (1882) blz. 295 e. v.) der verheffing

van den tweeden Sultan (in 1792) wordt steeds gesproken van *Lamadoewoer*; bedoeld wordt *lemah doe-woer*, d. i. het laagjavaansch voor *siti inggil*.

5) Het oud-Javaansche Lofdicht Nagarakrtagama (uitgave-Krom van 1919) blz. 40-41 en de teekening op blz. 254.

6) Zie over hem Djâwâ jg. 19 (1939) blz. 224 e. v. en blz. 238.

7) Zie hierover Groneman. De Garebeg's (1895) blz. 55 e. v., overgenomen door R. Soedjono Tiito-koesoemo in zijn boek over de Garebeg's blz. 166. e. v. zie ook Djâwâ XII, 1932, blz. 285.

van Java moet bestaan hebben, niet alleen in die van Banten ¹⁾, Plèrèd en Kartâsoerâ ²⁾, maar vermoedelijk ook al in Demak. Brumund constateerde althans (in de tweede helft der 19e eeuw), dat op de plek waar de Panembahan's van Demak hun verblijf hadden, in zijn tijd nog een strook grond werd aangetroffen, die Sitinggil heette ³⁾. Toch is het opmerkelijk, dat Van Goens (die tot 5 malen toe Plèrèd bezocht) en andere gezanten van de Compagnie geen gewag maken van een hooggelegen plein, maar het is mogelijk, dat de hoogte boven den grond niet groot was, zoodat deze bijzonderheid zelfs aan de aandacht van Van Goens ontsnapte.

In de bovengenoemde zang van de Nagarakrtagama wordt nog melding gemaakt van de *wesjma panangkilan*, de audientiezaal, die ten noorden van de Mangoentoer lag. Het grondwoord tangkil (nangkil is een in de spreektaal zelden gebruikt woord voor: zijn opwachting maken) vindt men terug in *Mangoentoer tangkil*.

Mogelijk is het meest noordelijke plein van de oude Mataramsche kraton's een plaats geweest waar audientie verleend werd. Sultan Agoeng hield er in zijn kraton te Kertâ ⁴⁾ op Maandag en Donderdag zijn „pitiaerdaeghen”, zooals Dr. de Haan in het Journaal van zijn hofreis van 1622 zegt ⁵⁾. Meer intieme besprekingen hadden op een plein meer

binnenwaarts plaats. De opperkoopman Vos kwam op 9 October 1624 eerst op een „seer groot pleyn” (waarschijnlijk een aloen-aloen), daarna op een plein „daer 2 beleyen ⁶⁾ in staen” en vervolgens, indien ik het wel begriip, door een groote poort” op een viercante plaets die seer effen ende schoon was, daer eene baley in stondt”; dit was dan het plein waar de meer intieme besprekingen gehouden werden ⁷⁾.

Het is niet heel duidelijk of Mangkoerat I (waarschijnlijk de eenige Mataramsche Vorst, die de Kraton te Plèrèd bewoonde) op de Sitinggil of op een deel van de aloen-aloen recht sprak en audientie hield ⁸⁾.

Op het Sitinggil-plein staan twee huisjes (die onder dezelfde benamingen ook op de Solosche Sitinggil voorkomen) één de gedong balébang ⁹⁾ waar o. a. de beide gamelanstellen, die te zamen *Kjai Sekati* heeten, allerlei pieken, maar ook de *tjengkal* (meetstok, ongeveer 3,75 M lang), *Bâlâdewâ* geheeten ¹⁰⁾, die bij de splitsing van het oude Mataramsche rijk (na 1755) zou gebruikt zijn, worden bewaard en in het westen de *gedong angoen-angoen*, die nu bergruimte is voor allerlei goederen. Het woord angoen-angoen beteekent „wild” *galak*, maar ook *bantèng* (wild rund) ¹¹⁾. Men vertelde mij, dat in deze gedong vroeger bewaard werd de poesâkâ-piek *Kangdjeng Kjai Soerâ-angoen-angoen*, (thans in de ge-

1) De Sitinggil heette hier waarschijnlijk *Siti Loehoer*, zie Dr. Hoesein Djajadiningrat. Critische beschouwing van de Sedjarah Banten blz. 53, maar ook blz. 63 en 65.

2) Dr. H. J. de Graaf. De moord op Kapitein François Tak (1935) blz. 61.

3) Zie Veth's Java 2e druk (1896) deel I blz. 246.

4) Zie omtrent de ligging en andere bijzonderheden mijn artikel in Djâwâ 1930 blz. 155 en 156.

5) Bedoeld worden natuurlijk *bitjara*-dagen. Zie De Jonge's De Opkomst van het Nederl. gezag op Java deel IV blz. 312. Zie voor het door Dr. de Haan vermelde betreffende zijn reis van 1623, De Jonge V blz. 36.

6) Balei = pendâpâ.

7) Zie De Jonge t. a. p. deel V blz. 48 en 49 en vooral ook noot 1 blz. 49.

8) Zie de beschrijving van Van Goens in Bijdragen Kon. Inst. dl. 4, 1856, blz. 314-317. „Driemaal ter weck comt den Koninck ordinair buijten zijn hoff” schrijft Van Goens, maar hij verzuimt te vermelden waar „buijten zijn hoff” de Vorst verscheen.

9) *Balé* beteekent huisje; *bang* of *abang* beteekent rood. Inderdaad schijnt deze *gedong* vroeger rood gekleurd geweest te zijn.

10) De *tjengkal* *Bâlâdewâ* bevond zich denkkelijk ook onder de voorwerpen, die van Kartâsoerâ naar Sâlâ werden gebracht zie Brandes in Tijdschr. Bat. Genootsch. 37, 1894 blz. 434.

11) Zimmermann vertaalt bij zijn beschrijving van de Solosche Kraton in Tijdschr. Bat. Genootschap dl. 58 (1917) blz. 311 Bangsal angoen-angoen met: „de plaats waar bij feestelijke gelegenheden de gamelan's bespeeld worden”. Deze vertaling moet m. i. fout zijn.

dong Balébang), met welk wapen oudtijds bantèng's gedood werden ¹⁾).

In dit verband zou ik nog willen wijzen op het vaandel van het pradjoe-ritcorps *Prawirâtâmâ*, dat *bantèng ketaton* (gewonde bantèng) heet en, dat zwart is met een roode schijf in het midden, zoodat de bantèng hier met een zwarte kleur wordt aangegeven. Dit doet veronderstellen, dat de beide huisjes een tegenstelling rood-zwart weergeven, die in het Javaansche classificatie-stelsel wel voorkomt ³⁾. Maar misschien is deze veronderstelling wel heel erg ver gezocht.

Op de Sitinggil van de Kraton Kasepoehan staat in het westen een huisje zonder naam, waar ook de Sekati-gamelan (eveneens uit twee stellen, echter zonder naam, bestaande) wordt bewaard. Deze gamelan wordt op de Sitinggil op Lebaran en Garebeg Moeloed bespeeld, vroeger ook bij huwelijksfeesten. Ook in Cheribon wordt gedurende Moeloed een „kermis” gehouden. Oudtijds werd op de Sitinggil van deze „dalem's rechtspraak” gehouden door den Patih Kraton en Pangéran's ⁴⁾.

De Sitinggil is in de Jogjasche (anders dan in de Solosche kraton) de plaats waar de verheffingsplechtigheid plaats heeft. Waar de eerste Sultan op den door Rouffaer vermelden datum van 11 October 1755 gekroond werd is niet bekend. Het ceremoniëel van de verheffing van den *tweeden* Sultan (2 April 1792) door Gouverneur Van Overstraten

is door zijn secretaris Rothenbühler aangeteekend en gepubliceerd in het Tijdschrift van het Bataviaasch Genootschap ⁵⁾ daaruit blijkt, dat eerst begonnen werd met de beëdiging, de verheffing en de toespraak in de *Prâ-bâjeksâ* en *Bangsâl aloes*, vermoedelijk de tegenwoordige *bangsal kentjânâ*, en eerst daarna de Sultan en Gouverneur met gevolg naar de Sitinggil gingen alwaar een proclamatie werd voorgelezen en de verschillende „*abdidalem*” den Sultan de „voetkus” kwamen geven ⁶⁾. De derde Hamengkoe Boewânâ is op 28 Juni 1812, nadat de troepen van Raffles op 20 Juni de Kraton hadden ingenomen en Sultan Sepoeh (de tweede Sultan) gevangen was genomen, in de „*Lodji Kebon*” (residentswoning) door Raffles zelf tot Sultan verheven ⁷⁾. Hoe de minderjarige vierde (16 November 1814) en vijfde (1822 en 1828) Sultans tot hun waardigheid verheven werden is mij niet bekend. De verheffing van de overige Sultans ⁸⁾ heeft op vrijwel dezelfde wijze plaats gehad als wij die op 18 Maart van dit jaar hebben mogen aanschouwen.

Het tweede plein na de Sitinggil heet *Kemandoenganlor*, of ook wel *Keben*, naar den naam van een boom ⁹⁾, die op dit plein staat. De naam *Kemandoengan*, oorspronkelijk *mandoe-ngan* heeft betrekking op een corps *pradjoeit's*, die *Mandoeng* geheeten zouden hebben en hier de wacht

1). Wellicht bij het *rampog*. Gevechten met tijgers werden oudtijds vanwege de Kraton vaak vertoond; Hollandsche bezoekers maken er telkens gewag van. Mogelijk vonden ook wel gevechten tusschen tijger en bantèng plaats.

2). Oudtijds *Tamtâmâ* geheeten; het moet een zeer oud corps geweest zijn zie Pigeaud in *Djâwâ* 1932 blz. 26.

3). Zie Dr. Th. Pigeaud in *Feestbundel Bat. Genootschap* deel II (1929) blz. 282. De tweedeeling is in de organisatie van de Kratondepartementen wel bekend. Zie hierover het beroemde artikel van Rouffaer over de Vorstenlanden opgenomen in *Adatrechtbundel* 34 blz. 287—290 (links en rechts); blz. 285 („buiten” en „binnen”).

4). Inlichtingen van den Sultan Sepoeh, door vrien-

delijke tusschenkomst van Resident Van der Capellen verkregen.

5). Deel 27 (1882) blz. 319 e. v.

6). De tweede Sultan is nog eens verheven op 12 Augustus 1826, echter ten paleize van den Gouverneur-Generaal te Batavia (zie J.P. Schoenmaker in *Tijdschr.* voor N.I. 1898 2e jg. blz. 323—328).

7). Zie Poensen in *Bijdr. Kon. Instituut* deel 58 blz. 315.

8). De zesde Sultan werd op 5 Juli 1855, de zevende op 13 Augustus 1877 en de achtste op 8 Februari 1921 verheven.

9). De graad van vergiftigheid van de zaden der *Keben* staat m.i. nog niet vast. Zij zijn ook, volgens Heyne, een geneesmiddel tegen koliek.

hielden ¹⁾). Behoorden zij wellicht tot de reserve (*mandoeng* d.i. overcompleteet, overtollig, in reserve)? Ook in de Solosche Kraton bewaakten eertijds drie beambten onder den naam van *Mandoeng* de groote *régol* *Kemandoengan*. Zij hebben thans de wacht aan een andere poort.

De *bangsal*, die op dit plein staat, de *Pântjâniti* of *bangsal Mandoengan* met eveneens fraai gekleurd snijwerk in het plafond, moet, naar Pangéran Ariâ Soerjâdiningrat in Djâwâ van 1925 ²⁾ mededeelt, volgens de overlevering „de audiëntieplaats bij het be-rechten van de zaak van hen, die de doodstraf hebben verdiend” ³⁾ geweest zijn. De executie zou dan, volgens den zelfden schrijver tegen de *Batoerânâ* aan hebben plaats gehad. Op deze *Batoerânâ* kom ik straks terug.

Het is wel waarschijnlijk, dat inderdaad op dit plein executies plaats hadden. Van Goesti Pangéran Hariâ Mangkoekoesoemâ vernam ik, dat zij sedert het bewind van den derden Sultan afgeschaft werden. Dit *kan* juist zijn, omdat Raffles in 1812 in het contract met den derden Sultan de afschaffing van wreede straffen bedong. Er waren oudtijds wel scherprechters, nl. *mertâloeloet* en *singânegârâ* ⁴⁾; zij gebruikten soms als wapen waarmee het slachtoffer het hoofd afgehakt werd: de *Kangdjeng Kjai Pengarab-arab*, een hakmes (*wedoeng*), dat tot de *poesâkâ's* ⁵⁾ behoort. De *singânegârâ* zou dan dit mes gehanteerd hebben, terwijl de *mertâloeloet* tot

taak had de gestraften met een touw te wurgen.

Wellicht is het wachthuis bewesten de zuidelijke poort van dit plein nog een herinnering aan de gerichtsplaats; zij heet *pesaosan djeksâ* d. w. z. de plaats waar de *djaksa's* wacht houden ⁶⁾). Maar de nabijheid der *djaksa's* zou ook kunnen wijzen op een gerechtsplaats en wel één waar de Vorst zelf recht sprak.

Het tweede plein van de Solosche Kraton heeft geen *bangsal* in het midden; wel is er, zooals boven reeds werd medegedeeld, een groote *régol* (overdekte poort) met den naam *Kemandoengan*. Het is mij niet bekend, of vroeger de doodstraf op dit plein ten uitvoer werd gelegd.

Naar alle waarschijnlijkheid - ik concludeer dit uit kaart en inlichtingen van Dr. H. J. de Graaf - was er in Kartâsoerâ geen enkel plein tusschen Sitinggil en de eigenlijke kraton. Wel treft men op de andere kaart den naam *Mandoengan* aan; het is echter de vraag of dit niet een product van fantasie is van iemand, die de huidige indeeling der Solosche kraton kende. Maar eenige zekerheid hieromtrent zou men eerst door opgravingen kunnen krijgen.

Het is aan het *Kemandoengan*-plein, dat de gasten van de Kraton onder de *Balé anti wahana* (overdekte plaats waar op de rijtuigen wordt gewacht) afstappen. Het volgende plein, dat zij betreden, heet *Srimenganti* of *Sripenganti*.

Hier staan twee groote *bangsal's*: de (*bangsal Srimenganti* of *Sripenganti*) in

1). De heer M. Koesnan Sastrâdiprâdjâ, Adj. Translateur, maakte mij er op attent, dat in Winter's Zamenspraken deel I blz. 55 wordt gezegd, dat zij *tjang minâ* (afzonderlijk gehouden menschen) waren, geen wapens droegen en 11 in aantal waren. Hun vlag moet in Jogja, volgens door genoemden adj. translateur ingewonnen inlichtingen, *Swanindâ krang-sang* geheeten hebben; het corps zou na de *gègèr sepèhi*, (de aanval van de Sepoyers van Raffles op de kraton in 1812), opgeheven zijn.

2). Blz. 14.

3). Dr. Pigeaud wijst mij nog op de aanwezigheid van een „zitsteen” in deze *pendâpâ*, dat altijd een teeken van een hoogheidsrecht is

4) De namen leefden tot voor kort nog voort in de namen van bepaalde ambtenaren van de departementen *Keparak kiwâ* en *Keparak tengen*, zie mijn lijst van adatrechtstermen in Adatrecht bundel 34 blz. 211 en 225. Zij zijn echter na de reorganisatie van de Kratondepartementen afgeschaft.

5) Bij gelegenheid van het wasschen (*njirami*) der heilige wapens in de maand Soerâ wordt aan dit hakmes een pop van meel geofferd.

6) Nu waken er twee beambten één *mantri gandêk* (departement Kepatihan) en één *djaksa* van de rechtbank, die de jurisdictie heeft over Vorstelijke verwanten.

het westen, en de *bangsal Tradjoemas* in het oosten ¹⁾). De benaming van deze laatste *bangsal* (*tradjoe* = weegschaal; *mas* = goud) zou kunnen wijzen op een oude rechtszaal, maar van een herinnering hieraan leeft bij niemand nog iets voort. Meer aannemelijk is, dat het woord de beteekenis heeft van een bepaalde bouwde ²⁾.

In deze beide *pendâpâ's* wordt de *Kjai Sekati*, de uit twee deelen bestaande *gamelan*, die *Kjai Goentoer Madoe* (in de *bangsal Srimenganti*) en *Kjai Nâgâwilâgâ* (in de *bangsal Tradjoemas*) heeten, in den avond van den zesden op den zevenden Moeloed bespeeld, om des nachts 12 uur naar de moskee gebracht te worden; op dien avond mag iedereen op de *Kemandoengan*- en *Srimenganti*-pleinen komen. Ook bij huwelijks- en besnijdenis-feesten in de *Kraton* worden beide *gamelan's* naar deze *bangsal's* gebracht, om bespeeld te worden.

In de *bangsal Srimenganti* werden vroeger zeker wel gasten ontvangen. Op den 3^{en} April 1792 ontving de tweede Sultan hier den Gouverneur Van Overstraten en andere gasten, om een *bedâjâ* (9 meisjes) en een *srimpi*-dans van 4 meisjes gewapend met pijl en boog, te doen vertoonen ³⁾.

Op dit plein wachten ⁴⁾ de *pangéran's* op hooge bezoekers van de *Kraton*. Hier waken ook dag en nacht verschillende ambtenaren van bepaalde departementen. Dit bewaken heet *tjaos* of *saos*; het woord *pesaosan* op de kaart beteekent dan: plaats waar gewaakt wordt.

In de *kraton Kasepoehan* komt blijkbaar ook een *gedong Srimenganti* voor, waar blijkens inlichtingen van den Sultan Sepoeh, *poesâkâ's* bewaard worden als de *Krèta Singa*, *djoli's* ⁵⁾ en de *oepâ-tjârâ* ⁶⁾.

Misschien heeft ook de *kraton* van *Banten* die in 1607 afbrandde een buitenpoort *Srimenganti* gekend; mogelijk stond zij op de aloen-aloen, dichtbij de *waringin koeroeng* met den *watoe gigilang* ⁷⁾.

Ook op één der kaarten van *Kartâsoerâ* zijn twee poorten met den naam *Sripenganti-lor* en *Sripenganti-kidoel* geteekend. Zij gaven toegang tot het plein (*pelataran*) van de eigenlijke *kraton* (*dalem*).

Van de *Srimenganti* komt men eindelijk op de *pelataran*, het plein van de eigenlijke Vorstelijke verblijfplaats, die ik straks nog nader zal beschrijven.

Deze *pelataran* naar het zuiden oversteekende, komen wij nog over drie pleinen, alvorens de zuidelijke *aloen-aloen* te bereiken, namelijk

1. *Magangan*
2. *Kemandoengan-kidoel*
3. *Setinggil-kidoel*

De *Magangan* (ook in de Solosche *kraton* bekend) ontleent vermoedelijk zijn naam aan het feit, dat oudtijds hier de kandidaten (*magang's*) voor het *pradjoeritschap* hun proef bij het *lansgevecht* moesten afleggen, in tegenwoordigheid van de prinsessen. In de *bangsal Magangan* wordt (en werd waarschijnlijk ook vroeger) de *gamelan Kjai Goentoersari* bespeeld, wanneer er een

1). Dr. Pigeaud teekent hierbij aan: „De twee groote *Srimenganti bangsal's* zijn de *bangsal's* vóór de eigenlijke ingang, zoals die bij elke belangrijke ingang behoren, volgens de Javaanse bouwde. Hoe groter ze zijn hoe belangrijker de ingang”.

2). Zie Groneman. *De Garebeg's* (1895) blz. 6 noot 7, en A. S. Dwidjâsarâjâ. *Ngajogjakartâ Hadiningrat* (1935) I blz. 6. Het kenmerk van deze bouwde is, dat er zes hoofdstijlen (*sâkâ goeroe*) (drie in het noorden en drie in het zuiden) zijn.

3). Tijdschr. Batav. Genootschap dl. 27 (1882) blz. 331 en 332.

4). *Nganti* beteekent wachten.

5). Draagstoelen.

6). Rijksieraden. Andere *poesaka's* worden elders bewaard, namelijk in een gebouwtje benoorden de *pendâpâ Loendjoek*, die ten westen van *Srimenganti* ligt. De *Loendjoek* was de plaats waar ambtenaren die hun opwachting bij den Sultan moesten maken, wachtten.

7). Zie Dr. Hoesein Djajadiningrat. *Critische beschouwing van de Sedjarah Banten* blz. 38, 51, 53 en 65. Zie ook het schetskaartje van Mr. L. Serrurier letter F, in Tijdschr. Bat. Genootschap 45 (1902) tegenover blz. 262; op de kaart in Jaarverslag van den Top. Dienst 1919 tegenover blz. 89 staat *Srimenganti* niet vermeld.

of ander feest in de Kraton is, terwijl in de twee zuidelijke hoekhuisjes de *goenoengans*, de in den vorm van kleine bergen in de parade van de *pradjoerit's* medegenomen offers, bij gelegenheid van de Garebeg's, worden klaargemaakt.

Van het zuidelijke *Kemandoengan-plein* valt niet anders te vermelden dan, dat er één groote bangsal, afkomstig, naar men zegt van een Goenoeng-kidoelsche *pesanggrahan* te *Pandak Karangnangkâ*, staat, die voor een zakelijk doel wordt bestemd: het bewaren van allerlei voorwerpen w. o. fraaie draagstoelen (*djem-pânâ* en *djoli*) en de groote stoel (*Kjai Tandoe lawak*) waarin de eerste Sultan werd gedragen, als Zijne Hoogheid het bouwen van de *bètèng* (wallen) ging inspecteeren. Ook zijn hier, evenals op de andere pleinen de (boven niet door mij vermelde, maar wel op de kaart aangegeven) wachthuisjes.

De wachten van de ambtenaren van acht Kratondepartementen (*golongan's*)—verdeeld in zoogenaamde binnen- en buitendepartementen ¹⁾—zijn bij toerbeurt aldus over de pleinen verdeeld:

- 1°. op het plein Srimenganti de boepati's *najâkâ* ²⁾ van de acht genoemde *golongan's* zoomede de overige ambtenaren van de binnen-departementen.

- 2°. de *panêwoe's toewâ* ³⁾ van de bedoelde *golongan's* op het plein *Kemandoengan-kidoel*.

- 3°. de *boepati's anom* ⁴⁾ en lagere ambtenaren van de buitendepartementen op de straks te beschrijven *Page-laran*.

De *Magangan* en *Kemandoengan-kidoel-pleinen* zijn feitelijk openbare

pleinen, die rechtstreeks toegang hebben tot de omringende kampong's.

De *zuidelijke Sitinggil* ziet er heel wat eenvoudiger uit dan haar noordelijke tegenhangster; de gedong *balébang* en de gedong *angoen-angoen* ontbreken; wel vindt men aan werszijden een *koelah* (soort badkamer). Er liggen aan de noordzijde enkele kanonnen ⁵⁾ met de *tjandrâsengkâlâ* (chronogram) 1739, hetgeen overeenstemt met het jaar 1812 van de Christelijke jaartelling, d. i. het noodlottige jaar waarin de Kraton door Raffles overmeesterd werd. De eenige *bangsal* op dit plein is zeer eenvoudig en onversierd.

Men zegt wel eens, dat alleen op de zuidelijke pleinen vruchtboomen geplant mogen worden. Toch zijn ook op de noordelijke pleinen *djamboe*-, *mangga*-, *djeroek poeroet*-, *blimbing*-, *kepel*-, en *klapperboomen* aangetroffen.

De *Zuider-aloen-aloen* ligt—in tegenstelling met haar noordelijke tegenhangster—*binnen* de zg. *bètèng*, de omwalling. Dr. Pigeaud deelt mij mede, dat dit er op wijst, dat de zuider *aloen-aloen* als een uitgebreide *poengkoeran* (soort achter-erf) is te beschouwen. Zooals ik boven reeds mededeelde heeft de Plèrèdsche kraton zoo'n *poengkoeran* gehad.

Een andere vermeldenswaardige mededeeling van Dr. Pigeaud is, dat zoowel in Jogja als Solo, een oude naam voor de wijk bezuiden de Kraton is: *Gading*. Houdt deze benaming wellicht verband met de aanwezigheid van de olifantenstal—*gading* beteekent o. m. olifantslagtand—op de zuider *aloen-aloen*. ⁶⁾ Ik kom tot deze veronderstelling, omdat bij de oude *pasanggrahan* van Pakoe-

1). Het onderscheid tusschen binnen- en buitendepartementen moet al heel oud zijn. De buitendepartementen beheerden vermoedelijk oorspronkelijk de buiten de hofstad gelegen *nagaragoeng* (apanage-gebied) terwijl de binnendepartementen de hofstad bestierden. Zie vooral Rouffaer in *Adatrechtbundel* 34 blz. 282 e. v.

2). De hoofden van ieder der departementen.

3). Een bepaalde rang van departementsambtenaren. Zie over de departementen. Mr. Ter Haar in *Adatrechtbundel* 22 blz. 200 e. v.

4). In 1792 werden op de *noordelijke Sitinggil* bij

gelegenheid van de verheffing van den tweeden Sultan telkens kanonnen afgevuurd.

5). Ook in Solo stond de olifantenstal oorspronkelijk op de zuider-aloen-aloen. De olifanten behoorden al van ouds tot de waardigheidsteeken van den Vorst. In den stoet van Vorstelijke dienaren, *poesâkâ's*, enz. van *Kartâsoerâ* naar *Soerâkartâ* in 1744 liepen ook olifanten.

6). Zie mijn artikel over deze *pasanggrahan*, die Gouverneur-Generaal Van Imhoff op 21 Mei 1746 bezocht, in *Djâwâ* X, 1930, blz. 157. Zie ook boven § 2.

Boewânâ II *Gading* in Krètèg, dicht aan het zuiderstrand gelegen, een erf, nu nog *Liman* (olifant) genoemd, was, waar s' Vorsten olifanten werden vastgebonden ¹⁾).

§ 4. De eigenlijke Kedaton.

De *Kedaton* in engeren zin, de eigenlijke verblijfplaats van den Vorst, gelijk boven gezegd, aan de *pelataran* gelegen, is naar het oosten gericht. In de eerste plaats zien wij bij het betreden van het genoemde plein dat met zijn prachtige sawo-boomen zoo'n bijzondere sfeer heeft, de door haar groote fraaiheid opvallende *Bangsai Kentjânâ* (kentjânâ bet. goud), de groote open ontvangstzaal, in 1792 waarschijnlijk nog *Bangsai aloes* genoemd ²⁾; de gasten treden van de *koentjoeng* ³⁾ af westwaarts loopende via de *Tratag* ⁴⁾ (vroeger nog met zand bedekt, thans van een marmeren vloer voorzien) waar de vermaarde wajang-wong-voorstellingen plegen opgevoerd te worden, naar de hooger gelegen *Bangsai* met zijn wat lageren ommegang (*èmpèr*).

Een aardige herinnering aan den zeer jeugdigen vijfden Sultan (die bijna drie jaar was, toen hij aan het bewind kwam) zijn de spijkers in de groote palen van deze *bangsai*, waaraan het jonge kind zijn geiten placht vast te binnen!

Aan den zuidkant strekt zich de lange *Bangsai Manis*, de groote eetzaal uit; aan noordzijde — gescheiden door een stuk van de *pelataran* — staat de Poerwâretnâ,

's Vorsten kantoor, dat een verdieping heeft waar o. m. een Kraton-bibliotheek is.

In het dagboek van Rothenbühler over het bezoek van Gouverneur Van Overstraten aan de Jogjasche Kraton in 1792 wordt als „Vorstelijk woonhuis” genoemd de „*Probo Jokso*”. Bedoeld zal zijn de *Prâbâjeksâ* wellicht oorspronkelijk *prâbâjâsâ* geheeten ⁵⁾, dat toch geen vorstelijke verblijfplaats is of was, maar de bewaarplaats van de allerheiligste pieken, in *tjindé* ⁶⁾ verpakt en met wit goed omhangen, en krissen (in fraaie kleine op palen staande miniatuurhuisjes, *panggoeng*'s bewaard), zoomede de rijkssieraden (*oepâtjârâ*) ⁷⁾. Ook staan daar, naar het zuiden gericht, de *pasaréjan-tengah*, het bed waar de beschermgeest van de Kraton huist ⁷⁾, zoomede een naar het oosten gericht bed van den eersten Sultan, en beoosten daarvan ook een standaard met één of meer voortdurend brandende olielampjes.

Het verhaal gaat, dat één der hoofdstijlen van de *Prâbâjeksâ* afkomstig is van een djatiboom uit het bosch *Bering* ⁸⁾. In dien boom huisde een geest, *Kjai Djegot*, die zijn medewerking aan de goede afloop van de ontginning van het bosch en de opbouw van de Kraton zou verleen, indien hij in dienst van den eersten Sultan zou mogen worden opgenomen. Besloten werd toen om de bedoelde djatiboom te bestemmen tot één der hoofdstijlen van de *Prâbâjeksâ*.

1). Zie Tijdschrift. Bat. Genootschap dl. 27 (1882) blz. 313, 319, 332.

2). Eigenlijk: overdekte voorrijdplaats voor een pendâpâ.

3). Eigenlijk beteekent *tratag*: een plat dak van gevlochten bamboe vóór aan een pendâpâ. Hier beteekent het echter de plaats onder dat dak. Ook op de *Sitinggil* is zoo'n *tratag*, de *tratag agoeng* vóór de *Mangoentoertangkil*. Al deze *tratag*'s hebben geen platte daken meer, en bovendien zijn zij thans van permanent materiaal vervaardigd.

4). *Prâbâ* is gloed, stralen; *jâsâ* beteekent o. m. gebouw. In Solo heet dit Kratongedeelte *Prâbâsoejâsâ* (Zimmerman in Tijdschr. Bat. Genootschap dl. 58 (1919) blz. 319) en *soe-jâsâ* heeft dezelfde betekenis als *jâsâ* (zie Woordenboek Gericke en Roorda I blz. 536 en Pigeaud's Woordenboek blz. 536). Ook Groneman

meent, dat de oorspronkelijke benaming *prâbâjâsâ* geweest moet zijn (Bijdr. K.I. deel 39, 1890 blz. 434 noot 13). Vgl. ook Rouffaer in Bijdr. K.I. deel 89 (1932) blz. 545.

5). Gebloemd zijdeweefsel, dat volgens Rouffaer (zie zijn artikel in Encyclopaedie van Ned. Indie 2e. druk deel IV (1921) blz. 374, en ook in Bijdr. K.I. dl. 89, 1932 blz. 649 e.v.), vervaardigd wordt in het presidentschap Bombay.

6). Zie hierover wederom Rouffaer in Bijdr. K.I. dl. 89 (1932) b z 526 e.v.

7). Deze *pesaréjan-tengah* komt in iedere prinselijke woning voor en kan ook naar het hoorden gericht zijn. Zie hierover B.P.H. Poeroebâjâ in Djâwâ dl. 19 (1939) blz. 319 en 320.

8) Zie boven § 2.

Zoo kwam Kjai Djegot in de Prâbâjeksâ, waar hij nog steeds huist ¹⁾). Een ander verhaal vertelt, dat Kjai Djegot niet uit het bosch Bering, maar uit het heilige djabatibosch van *Karangasem* (Goenoengkidoel) afkomstig is, dat de hoofdstijlen der Prâbâjeksâ leverde, en dat nog steeds kroondomein van den Jogjaschen Sultan is.

Om de Prâbâjeksâ loopt een lager gelegen *êmpér*. Op deze *êmpér* hebben verschillende belangrijke plechtigheden plaats, zooals de eedsaflegging door den nieuwverheven Sultan, het geven van de kniekus aan den Sultan; ook worden in het zuidelijke deel opgesteld de bedden waar de bruiden gedurende een bepaald aantal dagen vóór het huwelijk slapen ²⁾, terwijl op de noordelijke *êmpér* in Februari 1939 het *penantoen* ³⁾ van de bruidsdochters van den Sultan plaats had. Feitelijk hoort deze plechtigheid te geschieden op de Tradjoe Trisnâ ⁴⁾, maar deze wordt thans met de *Gedong koening* (hoogjavaansch: *gedong djené*) verbouwd.

Waarschijnlijk had de kraton van Kartasoerâ een prâbâjeksâ. Of zij ook in Plèrèd al bestaan moet hebben is onzeker. Dat haar vroegere vermoedelijke ligging op enkele kaarten van den Oudheidkundigen Dienst is vermeld, zegt nog niets. Wel weten nog vele oude lieden uit de desa *Kedatonplèrèd* hoe de ligging van de gebouwen der oude Kraton was - immers in den Javaoorlog stonden er nog vele muren -, maar hun oude namen en bestemming kunnen alleen bij overlevering bekend zijn, een „overlevering”, die zich in den regel aanpast aan de indeeling van de

huidige Kraton! Van de eigenlijke dalem resten nog de muren van een klein kamertje, dat de bevolking *pesaréan* (slaapvertrek) noemt.

De kamertjes van de Solosche Prâbâjeksâ waar de heilige poesâkâ's bewaard worden, zijn niet naar het oosten, maar naar het zuiden gericht.

Tusschen *Bangsals Kentjânâ* en *Prâbâjeksâ* is weer een lager gelegen *Tratag* met een dak, dat geen *tratag* meer is.

De eigenlijke woonverblijven van de Sultans lagen benoeder de Prâbâjeksâ: de (nu afgebroken, maar binnenkort weer op te bouwen) *Gedong Koening* (hoogjavaansch: *gedong djené*) met de daar achter gelegen verblijven (*Bangsals abrit*, *Ngindrâkilâ* enz.). Vóór de *Bangsals abrit*, die naar het zuiden gericht is, staat op een klein binnenplaatsje een marmeren platvorm waar ééns in het jaar, in de maand *Soerâ* door den Sultan de *Kangdjeng Kjai Ageng Plèrèd*, de allerheiligste piek, wordt schoon gemaakt. De andere heilige wapens worden door pangéran's en andere personen eveneens op het binnenpleintje gereinigd.

Onder één dak ⁵⁾ met de Prâbâjeksâ, maar daarvan door een houten wand afgescheiden, bevinden zich weer allerlei vertrekken, waarvan ik alleen noem de *Kedaton kilèn* (westelijke kraton), een naar het zuiden gericht vertrek waar vroeger de gemalin van den Sultan haar slaapvertrek had, de *Goepit Mândrâgini* ⁶⁾, naar ik meen, eveneens in vroeger een slaapvertrek van 's Vorsten gemalin, de *Gedong kepilih*, een naam vermoedelijk verband houdende met de zg. *Keparak kepilih*, een groep van vrouwelijke bedienden, die het klimakterium reeds bereikt hebben, en speciaal belast zijn met het

1) Ik dank dit verhaal aan Ir. J. L. Moens. 'n *Djegot* beteekent geen hand (meer willen) uitsteken. In de Kraton is de aanwezigheid van dezen geest merkbaar door zijn snurkend geluid.

2) Zie B.P.H. Poeroebâjâ in *Djâwâ* 19 (1939) blz. 302.

3) *Nari* (laag-Jav.), *nantoen* (hoog-Jav.) beteekent: iemand vragen of hij iets wil; in dit geval wordt door den Sultan aan zijn dochters (die bruid zijn) hun jawoord gevraagd. Zie B.P.H. Poeroebâjâ in *Djâwâ* 19, 1939 blz. 306.

4) *Tradjoe* is weegschaal, en *trisnâ* is liefde. De huwelijkssluiting tusschen den Sultan en een bijvrouw moet hier plaats hebben.

5) De vorm van het dak der Prâbâjeksâ heet *sinom*. Het gebouw staat op acht zware hoofdstijlen.

6) Dr. Pigeaud (zie klein woordenboek blz. 256 rechterkolom) geeft als vertaling van *mândrâgini* of *mândrâkini*: binnenvertrek of slaapvertrek.

bewierookten van de heilige *poesåkå*. Feitelijk hoort bij de *Kedaton Kilèn*, naar ik meen, de *Bansal ageng*, waar nu voor *slametan's* door de prinsessen de *apem* (een soort pannenkoek) wordt bereid en waar (in een afgeschut gedeelte) het ceremoniële bad (*siraman*) van de bruidjes plaats heeft ¹⁾. Beoosten deze *Bangsals* ligt de *Bangsals pangapit* ²⁾, naar het oosten gericht, die oorspronkelijk, bij het leven van den eersten Sultan ontvangstzaal voor intiemegasten geweest moet zijn, vóórdat de *Bangsals kentjånå* gereed was; hier geschiedt het *penantoen* (zie boven) van de bruiden, die schoondochters van den Sultan zijn.

Bezuiden deze *bangsals pangapit* bevinden zich de vrouwenverblijven, de *Kepoetrèn*. Komt men van de *Maganganpoort*, uit het zuiden dus, dan ligt aan de linkerhand eenigszins binnenwaarts de *Régol* (overdekte poort) *Manik Antjå* ³⁾, de eigenlijke toegang tot de *Kepoetrèn*. Beoosten en bewesten deze poort hebben twee groepen van vrouwelijke bedienden de *Keparaks pårå goesti wétanan* (oostelijk) en *kilénan* (westelijk) hun taak te verrichten. Bezuiden genoemde poort ligt de *gedong Sedahan*, genoemd naar de *Keparaks Sedahan* ⁴⁾, die belast zijn met het gereed zetten van spijzen in deze *gedong*. Overige gebouwen in de *Kepoetrèn*, behalve de straks te noemen moskee, hebben geen bijzondere beteekenis. ⁵⁾.

Nog moeten wij aan enkele gebouwen buiten de *Kepoetrèn* onze aandacht

wijden. Allereerst de hooggelegen *gedong inggil*, waar bewaard worden de piek *Kangdjeng Kjai Slamet* en de daarbij behorende zeer heilige vlag *Kjai Toenggoel Woeloeng*, die wel eens ⁶⁾ in den nacht door de stad wordt rond gedragen, om epidemiën te verdrijven ⁷⁾ zoomede de *Kandjeng Kjai Pengarab-arab*, het bovenvermelde hakmes van den beul; voorts de *Tamanan* met een merkwaardige vermoedelijk zeer oude, volgens de overlevering uit de *Kraton* van *Madjapahit* (waar het een *bangsal pengrawit* geweest zou zijn) afkomstige kleine en lage *pendåpå*, die helaas! zoo donker is, dat het moeite kost de fraaiheid der kleuren en teekening van het lofwerk te bewonderen ⁸⁾.

Dan zijn er nog de twee *moskèen* van de *Kraton*. In het noordwesten licht de *Panepèn* ⁹⁾; hier worden de huwelijken van kinderen en kleinkinderen van den Sultan gesloten. De *ridjab* (huwelijksluiting) van een bruidegom als den toenmaligen P.A.A.P. *Prangwedånå* (thans P.A.A.P. *Mangkoenegårå*) op 6 September 1920, heeft echter plaats in de *Bangsals Kentjånå*.

In deze moskee zoowel als in de andere, die midden in het vrouwenverblijf staat, en in den regel *mesdjid Kapoetrèn* genoemd wordt, leiden de godsdienst-beambten, die tot de groep van *Soerånåtå* en *Poenåkawan Kadji*, behooren, de vijf *salat's* of *sembahjang's* (godsdienst-oefening); een Vrijdagsdienst wordt hier niet gehouden. Deze godsdienst-

1). B.P.H. *Poeroebjå* in *Djåwå* 19 (1939) blz. 304.

2). *Pangapit* beteekent; wat van weerszijden iets tusschen zich heeft. Waarom deze *bangsals* zoo heet, is mij niet duidelijk. *Pangéran Mangkoekoesoemå* gaf als een voor hem vanzelfsprekende verklaring, dat een dergelijke „dubbele” *bangsals pangapit* heet. Is deze verklaring wel taalkundig te verdedigen?

3). *Manik* is edelsteen; de beteekenis van *antjå* is mij niet bekend. *Manik tojå* is, naar ik meen, een speciaal soort edelsteen.

4). *Keparaks* zijn personen, die tot het bedienend personeel behooren, vrouwelijke zoowel als mannelijke. *Sedahan* kan beteekenen: genoodigde, gast; *dipoen-sedahi* beteekent: uitgenoodigd. Dit woord *Sedah* vindt men weer terug in een Solosche hooge vrouwelijke hofdignitaris, *Radèn Ajoe Adipati Sedah Mirah*. (Zie *Zimmerman* in *Tijdschr. Bat. Gen.* 58, 1919 blz.

325, 326). Beoosten de plaats waar de *Kartasoerasche kraton* lag, ligt nu een *desa Sedahromå*. *Romå* is de naam van de vroegere *Mântjånegårå* *Karanganjar*.

5). Het woord *Kelangenan*, dat de lezer op de kaart vindt, beteekent: bijvrouw. De *Måjåretnå* is bestemd voor het verblijf van huwbare Vorstendochters.

6). De laatste maal in den nacht van 21 op 22 Januari 1932. Zie de beschrijving van R. *Soedjånå Tirtåkoesoemå* in *Djåwå* 12 (1932) blz. 41 e.v.

7). Ook op den *Garebeg Moeloed Dal* wordt zij in den optocht naar de moskee meegedragen.

8). Zie de beschrijving met vier photo's. van Ir. H. *MacLaine Pont* in *Djåwå* 4 (1924), extra-nummer blz. 54 e.v.

9). Mogelijk afgeleid van *sepi* afgelegen, afgezonderd. Men zegt dat in de *Panepèn* in October 1811 de tweede *Rijksbestuurder* op last van zijn Vorst werd gekrist.

beambten hebben wachtdiensten in de mesdjid Kepoetrèn, alwaar zij ook in de vastenmaand de *trawèh* (godsdiens- oefening in de nachten van de Vasten- maand) leiden. In de Panepèn wordt de *trawèh* speciaal door de Poenákawan Kadji geleid.

In de Panepèn heeft ook het „aan- kleeden” van de *Kandjeng Kjai Doedâ* en *Kandjeng Kjai Santri* plaats. Aan deze pieken worden dan de heilige vlaggen *Toenggoel Woeloeng* en *Paré- anom* bevestigd. Dit gebeurt wanneer de Toenggoel Woeloeng een epidemie moet bestrijden, maar ook op Garebeg Dal, wanneer vele heilige poesákâ- goederen naar de moskee gedragen worden ¹⁾.

De oude kraton van Plèrèd heeft denkelijk een kraton-moskee gehad, die *mesdjid Soerânâtâ* zou geheeten hebben.

Benoorden de Panepèn ziet men op de kaart een langgerekt gebouw met den naam *Panggangpé*. Deze naam is, zooals *Tratag*, een aanduiding van een bepaald soort dak, in dit geval een halfdak rustende op vier of meer stij- len. Hier dichtbij liggen nog de *bangsal kemasan* waar de goudsmiden werken en de *gebajanan*, de plaats voor de *Ke- parak gebajan*, ²⁾ de boodschaploopers van den Vorst.

Het meest westelijk gelegen deel van de eigenlijke „dalem” heet *Karaton kilèn*. Het is thans verblijfplaats van armere familieleden van den Vorst. Vroeger moeten hier Ratoe's hebben gewoond, het laatst Ratoe Ageng, gemalin van den zesden Sultan.

Wij keeren thans terug tot de *pelata- ran* beoosten de Bangsal Kentjânâ. Op deze pelataran staan de *bangsal Mândâ-*

lâsânâ (voor het muziekkorps), de twee *bangsal kotak* waar bij gelegenheid van recepties of visites van hoge autoritei- ten de gamelan's opgesteld worden, in de zuidelijke de *gamelan sléndro* ³⁾ en in de noordelijke de *gamelan pélog* ⁴⁾. De gamelan's worden opgeborgen in de twee *gedong gângsâ* aan de oostzijde van de pelataran. In de noordelijke ge- dong vinden wij :

Kjai Kantjil Belik
Kjai Hardjâmoeljâ
Kjai Madoekoesoemâ

allen pélog - gamelan's, en in de zui- delijke gedong :

Kjai Soerak
Kjai Hardjânegârâ
Kjai Madoemoerti

allen van den toonaard sléndro.

De als „ouder” beschouwde sléndro- gamelan wordt dus steeds rechts (in het zuiden) geplaatst en bewaard.

Bezuiden de zuidelijke gedong gângsâ hebben wij de *Sarangbâjâ* ⁵⁾, de be- waarplaats van de dranken en nog zuidelijker de *Siliran*, waar lampen be- waard worden ⁶⁾, het kantoor van de Kratonkas en ten slotte de *Patéhan* waar de thee voor de gasten wordt klaargemaakt.

Intusschen komen wij thans recht tegenover de Bangsal Kentjânâ aan het groote oostelijke gebouwen-complex, dat *Kesatrijan* heet en feitelijk bestemd is voor den Kroonprins. Of dit altijd zoo is geweest wordt wel betwijfeld. Ge- durende het bewind van den zevenden Sultan werden vier zijner zoons tot Kroonprins verheven; alleen de twee laatste woonden in de Kesatrijan. Ech- ter vond ik op een kaart van 1812 voor de Kasatrijan vermeld : „gedong kadipa-

1) Zie R. Soedjânâ Tirtakoesoemâ in Djâwâ jg. 12, 1932, blz. 43, en blz. 281.

2) Tien in aantal, waarvan 5 van ieder der twee groepen der *Keparak parâ Goesti (kilènan en wètanen)*

3). Met een octaaf van 5 tonen.

4). Met een octaaf van 7 tonen.

5). Feitelijk Srangbâjâ, een naam uit de wajang- verhalen.

6). *Silir* beteekent : koel, luchtig, ook : koeltje, wind. Misschien houdt deze (ongetwijfeld oude) benaming van dit vertrek (de lampenisten behooren ook tot een groep *siliran*) verband met het uitblazen van de oude petroleum- of olielampen.

tèn''¹⁾). Vroeger is het in allen gevalle een „tamanan'' geweest, waarschijnlijk met een vijver, het heette *Pringgādani*, zooals nu nog het bewesten de pendāpā gelegen gebouw heet²⁾ waar eenige fraaie o.a. door Raden Salèh geschilderde portretten hangen.

De eigenlijke *dalem* bereikt men door eerst een plein over te steken waaraan de stallen van de rijpaarden liggen; daarbij behoort de *gedong kâpā* waar het tuig van de paarden wordt opgeborgen. De dalem is gericht naar het zuiden; zij heeft allerlei aanhoorigheden waarover weinig te zeggen valt. De eigenlijke verblijfplaats van den Kroonprins heet *Srikatong*, dat - eigenaardig genoeg - Z. H. de Vorst beteekent.

Het heeft de schijn, dat in de verzameling van al deze gebouwen, die als het ware het hart van de Kraton uitmaken, een zekere *tweedeeling* van oost en west is te vinden. Ik denk hierbij aan de tegenstelling *Keparak pârā Goesti kilènan* en *wètanan*, of Kraton *wètan* en Kraton *kilèn*. In de *Kedaton kilèn* of Kraton *kilèn* woonden oorspronkelijk de gemalinnen van den Sultan, in de Kraton *wètan* de ongehuwde prinsen.

Er is ook nog de *tweedeeling*: Vorst-Kroonprins, de Vorst in het westen, de Kroonprins in het oosten, indien althans de Kesatrijan oorspronkelijk als Kroonprinselijk verblijf was bestemd.

Opmerkelijk is verder, dat alleen 's Vorsten eigen verblijven naar het Oosten gericht mogen zijn. De andere voor bewoning bestemde gebouwen zijn als regel naar het *zuiden* gericht, in het zuidelijke deel van het vrouwenverblijf zijn er enkelen naar het *noorden* gericht.

Merkwaardig is, dat in het complex van particuliere verblijven des Vorsten de *bangsal abrit* naar het zuiden uitziет.

De beide moskeëen zijn evenals de groote moskee (die in alle oude Javaansche hof-steden de vaste plaats in het westen van de noorder-aloon-aloon heeft gehad) naar het oosten gericht.

§ 5. De poorten van de Kraton.

Rouffaer telt met J. W. Winter³⁾ in de Solosche Kraton (van het noorden af tot aan het Vorstelijk verblijf gerekend) vijf poorten namelijk:

1. *Pengoerakan* } benoorden de noor-
2. *Glaḍag* } delijke aloon-aloon.
3. *Brâdjânâlâ*, de poort tusschen de Sitinggil en het volgende plein.
4. *Kemandoengan*, de poort, die toegang greeft tot het Srimengantiplein,
5. *Srimenganti*, die de toegang verleent tot het plein waar de Soenan verblijft.

Het getal vijf heeft, naar Rouffaer⁴⁾ en Pigeaud⁵⁾ hebben aangetoond, in het oude Javaansche classificatie-stelsel een zeer bijzondere beteekenis gehad.⁶⁾

Ook in de Jogjakartasche Kraton zijn de bedoelde vijf poorten terug te vinden.

Pangoerakan en *Glaḍag* staan nog benoorden de noordelijke aloen-aloen. De *Pangoerakan* of *Pamoerakan* die zich oorspronkelijk tot den viersprong bij de sociëteit uitstreckte, zou volgens P. A. Soerjâdiningrat⁷⁾ de plaats zijn tot waar verbannen Sultansdienaren oudstijds door hun bewakers geleid werden. Dwidjâsarâjâ⁸⁾ brengt deze gewoonte in verband met het woord *ngoerak-oerak*, dat „met booze woorden wegjagen'' beteekent. Gericke en Roorda geven in hun

1). *Kadipaten*, woning van den *adipati*, één der titels van den Pangéran Adipati Anom, den Kroonprins. De oorspronkelijke *kadipatèn* heet nu *Panembahan*. De *pendāpā* van deze woning werd door den zesden Sultan (toen hij nog kroonprins was) overgebracht naar de huidige *Kadipatèn* ten noordwesten van het waterkasteel gelegen.

2). *Pringgādani* is in de wajangverhalen de naam van het verblijf van Gaṭotkâtjâ.

3) Bijdr. K. I. deel 54 (1902) blz. 35 en 102 (noot 13).

4) Zie o. a. in Adatrechtbundel 34 (artikel over de Vorstenlanden) blz. 315 e.v.

5) Zie het artikel in Feestbundel Kon. Bat. Genootschap (1929) deel II blz. 273 e.v.

6) Er zijn ook 5 poorten, die toegang geven tot het binnen de *bètèng* (vestingwal) gelegen stadsdeel.

7) Djawa V (1925) blz. 13.

8) Ngajogjakarta-Hadiningrat I (1935) blz. 4.

Woordenboek ¹⁾ een andere beteekenis, namelijk : de plaats waar de wachtlijsten worden afgegeven ²⁾. Zimmerman, die, in afwijking van Winter's gegevens ³⁾, twee open loodsen aan de aloen-aloen te Solo *pangoerakan* noemt, geeft dezelfde afleiding. De *Gladag* wordt door P. A. Soerjådiningrat en A. S. Dwidjåsarája in hun beschrijving van de Kraton niet vermeld. Zij is, evenals de Pangoe-rakan een niet overdekte poort. Men noemt deze soort poorten *tjandèn soepit oerang*.

Gericke en Roorda geven als beteekenis van de benaming van dezen ingang tot de aloen-aloen : plaats waar de transportmiddelen voor den dienst van den Vorst geleverd moesten worden. Er was ook oudtijds een Kratondepartement *Gladag* (nu opgelost in het departement *Krijå*), dat belast was met vervoer. Vroeger waakten deze ambtenaren in huisjes aan de poort *Pangoerakan*. *Wong gladag* heeten nu nog de in roode hemden gestoken dragers van *goenoengan's* en andere *offers* bij Garebeg's.

In Jogja schijnt volgens inlichtingen van Mas Koesnan Sastrådiprådja *gladag* ook dik touw te beteekenen. Het verhaal is dan, dat de naam van de poort zou ontleend zijn aan de gewoonte, dat zij, die zich niet aan de aloen-aloen-voorschriften hielden, aan een dik touw naar de Kapatihan werden gebracht.

De derde poort vindt men niet aan de *Pagelaran* (het straks te beschrijven gebouw voor de Sitinggil), noch aan de trap van de Sitinggil.

De poort tusschen Sitinggil en Kemandoengan heet *Brådjanålå* (*brådja* beteekent wapen en *nålå* hart). Zou men van de noordelijke trap der Sitinggil recht door de daar staande *bangsal's* lopen naar de *Brådjanålå* dan zou men

op een muur stuiten, die *Renteng* heet. *Renteng* beteekent barst of gebarsten. In samenvoegingen als *rentenging ati* of *roewed renteng* beteekent het verdrietig of in de war zijn : het is deze beteekenis van vertwijfeld-zijn, die Dwidjåsarája ⁴⁾ aan deze plek geeft. Ik kan niet beoordeelen of deze en andere opvattingen van dezen schrijver omtrent de innerlijke beteekenis van den gang, die de Vorst maakt van de Kraton naar de Sitinggil en terug door de poorten, overeenstemt met de oorspronkelijke bedoeling van de poorten en pleinen der Kraton.

Vermoedelijk zal deze muur, gelijk de oude Radèn Wadånå Prawirådipoerå opmerkte, als *aling-aling*, d.i. schut of scherm van de Sitinggil bedoeld zijn.

Dit steenen scherm - oorspronkelijk zeer waarschijnlijk als een magisch afweermiddel bedoeld ⁵⁾ - vindt men aan elke Kratonpoort, doch aan de zijde van 's Vorsten verblijf, dus aan de noordelijke poorten aan de zuidzijde, aan de zuidelijke poorten aan de noordzijde. Maar er zijn twee uitzonderingen, één aan de noordelijke poort *Brådjanålå*, die op het Kemandoengan-plein ook een scherm heeft, de zg. *Batoerånå* (volgens Dr. Pigeaud afgeleid van *batoer* ⁶⁾) = opgewerkte rand of laag muurtje, en *wránå* = scherm), d.i. de muur, waar, gelijk ik boven mededeelde, oudtijds de executie van de doodstraf plaats had. De muur is op last van den achsten Sultan afgebroken en door een hek vervangen. Merkwaardig is, dat aan de zuidzijde ook tusschen-Sitinggil en Kemandoengan een dubbele *aling-aling* staat, d.w.z. één scherm voor de Kemandoengan en één scherm voor de Sitinggil.

De *Brådjanålå*, die overdekt is, wordt eerst bereikt wanneer men (van de Siting-

1) Zie blz. 51 rechterkolom bovenaan.

2) *Oerak* beteekent ook : uitvaardiging van een bevel; wachtbriefje of wachtlijst.

3) Die uit 1824 dateeren.

4). T.a.p. blz. 17 — 18.

5). Men ziet het ook soms op erven van prinsen, bij de poorten op het kerkhof van Kota-Gedé, op Bali bij poera's (zie o.m. de teekening in Djåwå jg 18, 1938 blz. 48) en de desa-ingangen. Zie Rouffaer in Bijdr. Kon. Inst. dl. 89 blz. 491-492.

6) Niet *batoe*, want dat is een Maleisch woord.

gil komende, één der twee trappen afgedaald zijnde) de *pamengkang* overschreden heeft. De *pamengkang* ¹⁾ is, gelijk het woord ook aanduidt, een tusschenruimte, een weg tusschen de hoog-opstaande zijde van de Sitinggil (immers een kunstmatig opgehoogd plein) en een muur, die feitelijk deel uitmaakt van de vestingwal, *bètèng* geheeten. De noordelijke sitinggil ligt dus, in tegenstelling met de zuidelijke, buiten de *bètèng*.

De *pamengkang*, die in de beschrijving van de Solosche Kraton niet wordt vermeld ²⁾, zou volgens overlevering bestemd zijn geweest voor het heimelijk opstellen van het *pradjoerit*corps Soerânâtâ tijdens de vorstelijke audiëntie ³⁾ (op de Siti hinggil ?) Deze weg heeft in het oosten een uitgang, in het westen stuit hij op een muur van het cavaleriekampement ; vroeger zal ook van deze zijde wel een verbinding met de aloen-aloen geweest zijn.

Aan de *Brâdjânâlâ* hangt in de hoogte een groote klok, die elk half uur door de daar wachtdoende *gandèk's* ⁴⁾ wordt geluid,

De vierde poort is de *régol Kemandoengan* waar de gasten van de Kraton afstappen, zij steken dan het Srimangantiplein over en komen dan aan de *régol Dânp̄ratâpâ* ⁵⁾. Hierop vindt men twee symbolische *pepetan* (voorstelling) aangegeven. De eene stelt voor een hand, die een rand (*wengkoe*) omvat, waarbinnen zich een aardbol bevindt, en

naast deze aardbol twee *kloewih*-bladeren en daaronder een leguaan. De tweede *pepetan* stelt voor een hand, die een bos padihalmen en katoenbladeren vasthoudt met het beeld van een reus. Beide voorstellingen geven een zoogenaamde *sengkalan memet* ⁶⁾ aan, en wel de jaartallen 1851 (Jav. jaartelling) zoomede het overeenstemmende jaar 1921 der Christelijke jaartelling, het jaar waarin de onlangs overleden Sultan het bewind aanvaardde.

Wij komen thans tot de *Zuidelijke poorten*. Door deze poorten moet het stoffelijk overschot van de Sultans uit de Kraton gedragen worden, ook in Solo ⁷⁾. De gasten die de begrafenis bijwonen en om de baar, die in het midden van de Bangsal Kentjânâ pleegt opgesteld te worden, gezeten hebben, gaan niet verder mee dan tot aan de eerste poort, die, naar het dan te betreden plein, *Magangan*, heet. Hier zouden eertijds de *poetri's* gezeten hebben, als zij naar het oefenen van de aanstaande *pradjoerit's* keken. Vlak bezuiden deze poort staat een waringin, die door den achtsten Sultan is geplant, in het jaar dat hij zijn vorstelijke waardigheid aanvaardde.

De twee *nâgâ's* die hier afgebeeld zijn vormen een *sengkalan memet*, die 1682 (Jav. jaartelling) d.w.z. 1757 (Chr. jaartelling), d. i. het jaar waarin de bouw van de Kraton gereed kwam, voorstelt.

Aan de Maganganpoort is een *seng-*

1) Komt en kwam zij wellicht ook in Balineesche poeri's voor? Zie plattegrond van de poeri te Tjakranegara in *Eigen Haard* van 1895 blz. 136, hier zou de *pamengkang* een plaats zijn waar eetwaren aan de bewoners van de poeri worden verkocht.

2) Hier is tusschen Sitinggil en Kemandoengan een rijweg. De gasten rijden namelijk om de Sitinggil de Kemandoengan in, door de poort *Brâdjânâlâ*, die ook daar de verbinding tusschen beide pleinen vormt. In Jogja rijdt men rechtstreeks naar het Kemandoenganplein.

3) Zie P. A. Soerjâdiningrat in *Djâwâ* V (1925) blz. 14. De *Soerânâtâ* schijnen vroeger dus *pradjoerit's* geweest te zijn; nu zijn zij godsdienstbeamten. Toch dragen zij bij Garebeg's lansen.

4). Beamten, die belast zijn met het overbrengen van boodschappen en brieven van den Vorst.

5). *Dânâ* beteekent schenking uit milddadigheid, weldaad, *pratâpâ* is ascese. Dr. Pigeaud heeft mij de verklaring der samenvoeging dezer beide woorden niet kunnen geven. Naar zijn veronderstelling is het wellicht een verbastering van de een of andere oud-Javaansche naam in een *kakawin* (soort van gedicht).

6). Een chronogram uitgebeeld door *pepetan's* (voorstellingen). Zie over deze *pepetan's*, Dwidjâsarâjâ t a.p. blz. 12; R.M. Soekindar in het orgaan van de A.M.S. 3e jg., 1940 blz. 186; R. Soedjânâ Tirtakoesoemâ. De Garebeg's in het Sultanaat Jogjakarta blz. 19 noot 1.

7) Zie Rouffaer in *Bijdr. Kon. Instituut*. 89 (1932) blz. 458.

kalan memet van twee parende *nâgâ's* ¹⁾ aangebracht, die 1682 (Jav. jaartelling) of 1756 (Chr. jaartelling) beteekent. Boven den muur aan weerskanten van deze poort geeft een *nâgâ* met uitgestoken tong ²⁾ eveneens het jaar 1682 aan.

De tweede poort heet *Régol Mandoengan-kidoel* of *Gadoengmlati* en de derde (met haar twee *batoerânâ*, steenen schermen) *Régol Sitinggil-kidoel*. Opmerkelijk is, dat hier ook een *pamengkang*, een tusschenruimte tusschen *Sitinggil* en *Mandoengan-plein* is; deze echter brengt een verbinding tot stand met de zuider aloen-aloen, zoodat de *Sitinggil* als het ware een „eiland” vormt, zooals in de Solosche kraton.

Bezuiden de zuider-aloen-aloen staat nog een *tjandèn soepit oerang*, echter zonder naam.

Op elken „verjaardag” ³⁾ van den Sultan wordt bij alle poorten en ook bij de trappen van de *Setinggil* onder de *renteng* geofferd, terwijl op elken Donderdagavond (dus *malem Djoemahat*) aan de sloten der poortdeuren snoeren (*oesoes-oesoes*) van *Melați* worden gehangen.

§ 6. De *Pagelaran* en omringende gebouwen.

Wie op de aloen-aloen rondloopt ziet van de Kraton allereerst de *Tratag Pagelaran*. Ook van deze *Tratag* is het oude dak van gevlochten bamboe, dus de eigenlijke „tratag” al verdwenen. Zijne Hoogheid *Hamengkoe Boewânâ VIII* heeft eenige *tratag's* van permanente daken voorzien, zoo ook de *Tratag Pagelaran*. Het is nu meer een „pendâpâ” geworden.

Hier ziet men bij bijzondere feeste-

lijkheden en gebeurtenissen in de Kraton de Rijksbestuurder met zijn ambtenaren, zoomede de Regenten van de zoogenaamde „buitendepartementen” ⁴⁾ en hun ondergeschikten.

De oorspronkelijke bedoeling van de *Pagelaran* en omgeving wordt in kratonkringen, blijkens het artikel van *Pangéran Soerjâdiningrat* in verband gebracht met de oorlogsvoering. ⁵⁾ Of dit werkelijk juist is, zou aan gegevens van de *Kartasoerasche* Kraton getoetst kunnen worden. Ik heb te weinig tijd gehad, om naar die gegevens te zoeken. Ik vrees echter, dat er niet veel te vinden zal zijn.

Gelar beteekent o.m. slagorde. Vandaar, dat dan, volgens overlevering op deze plaats het leger in slagorde werd geplaatst. *Rouffaer* vertaalt *pagelaran* met „matveld”, naar de *gelaran's* (een *krâmâ* - inggil woord voor mat) waar vroeger de ambtenaren op zaten. In dien-zelfden zin vertalen, naar ik meen, ook *Gericke* en *Roorda* in hun woordenboek *pagelaran* met plaats „waar vroeger de ambtenaren op Maandag, Donderdag en Zaterdag op hun matjes naar rang en orde gezeten, hun opwachting maakten bij den Vorst, die dan meestal naar buiten kwam en gezeten was op de *Bangsai Pangrawit*.”

De *bangsal pangrawit* van Solo werd in 1744, toen immers de Vorstelijke residentie verplaatst werd, in haar geheel van *Kartasoerâ* naar de huidige plaats bij de *Pagelaran* meegenomen; toen zij daar geplaatst was nam de *Soenan* daaronder plaats, waarna hij plechtiglijk de naam *Soerâkartâ-adingingrat* aan zijn nieuwe hofstad gaf en het planten van de beide eveneens uit *Kartasoerâ* meegebrachte waringin's aanschouwde ⁶⁾.

1) Slang. De sengkalan luidt: loro *nâgâ rāsâ* toeggal; loro = 2, *nâgâ* = 8, *rāsâ* = 6, en toeggal = 1.

2) Loro *nâgâ ngrāsâ wani*; wani = 1.

3) D. w. z. om de 35 dagen. De huidige Sultan is geboren op Saptoe Paing; elke Saptoe-Paing wordt dus telkens als een verjaardag herdacht.

4) Namelijk, de departementen of „*golongan's*”

Boemidjâ, Sitisèwoe Panoemping en Noembakanjar.

5) Zie *Pangéran Arijâ Soerjâdiningrat* in *Djâwâ V*, 1925 blz. 13.

6) Zie het uittreksel uit de *Babad Gianti* in *Brandes' artikel* in *Tijdschrift Bataviaasch Genootschap dl.* 37 (1894) blz. 434.

Er schijnt dus wel een zeer bijzondere beteekenis aan deze *pendâpâ* gehecht te worden. In Jogja staat zij onder het dak van de Pagelaran. Zij bestaat feitelijk uit twee kleine lage aan elkander verbonden *bangsal's*; in de noordelijke is een verhooging (*gilang*) aangebracht waar de Sultan en de Gouverneur gezeten zijn (het gezicht naar het noorden gericht) wanneer de Rijksbestuurder geïnstalleerd wordt. Een *gilang* buiten en ten noordoosten van de *bangsal's* is bestemd voor den kroonprins. Wat het woord *pangrawit* in dit verband beteekent, is een raadsel. *Ngrawit* beteekent: fijn en fraai. Wellicht moest aan deze kleine *bangsal's* bij de bouw en versiering bijzonder veel aandacht gewijd worden. De twee, op last van wijlen Hamengkoe Boewânâ VIII nieuwgebouwde *bangsal's* voldoen ongetwijfeld aan de eischen van fijnheid en fraaiheid.

Of één der Sultan's wel ooit in deze *bangsal* gezeten heeft, om zijn leger ten strijde te zien trekken, gelijk de overlevering zegt? ¹⁾ Waarschijnlijk lijkt mij, dat de Vorsten hier oudtijds zaten om naar tournooien te kijken, gelijk in Solo het geval was ²⁾.

Pangeran Soerjâdiningrat meent, dat de *bangsal pangrawit* ook wel *pântjâniti* heet. Anderen, waaronder de Rijksbestuurder, ontkennen dit ³⁾. De Rijksbestuurder meent, dat de naam van *pântjâniti* wel eens gegeven wordt aan de twee *bangsal's* aan weerszijden van de Pagelaran - vlak er tegen aan sluitend - die eigenlijk *Pangapit* of *Paséwakan* heeten.

Zij hebben een eigenaardig model de *èmpèr* sluit niet aan bij het hoofddak; deze bouwwijze heet *lambang gantoeng klabang njander* ⁴⁾. Hier zouden oudtijds de legeraanvoerders hun opwachting gemaakt hebben terwijl thans er de *boepati's anom* ⁵⁾, speciaal van de buiten - *golongan's* de wacht houden. ⁶⁾

Of zij vroeger ook bestemd zijn geweest voor de rechtspraak staat niet goed vast. Wel hield de in 1831 ingestelde „Regtbank van Krimineele Zaken” of „landraad” onder voorzitterschap van den Resident in de oostelijke *bangsal* zitting.

De in 1917 opgeheven *pradâtâ dalem*, de rechtbank voor civiele zaken onder voorzitterschap van den Wedânâ Djaksâ, hield, voorzoover men zich herinneren kan, zitting in een *paséban* benoorden de groote moskee ⁷⁾, dus niet in één der *bangsal's Paséwakan*. Andere rechtbanken als de Soerambi de *Kadipatèn-rechtbank*, de Balé Mangoe en de *Pengadilan Kadanoeredjan* hielden elders zitting ⁸⁾. Toch is het niet onmogelijk, dat oudtijds berechting in één der genoemde *bangsal's*, plaats had. Want in de nabijheid werden door rechters opgelegde straffen uitgevoerd, namelijk in de typische twee kleine huisjes aan den voet van de Sitinggil, welke *patjikeran* heeten en in de Solosche Kraton bekend zijn onder de namen van *Paséban Mertâ-loeloet* (oostzijde) en *Paséban Singânagârâ* (westzijde) ⁹⁾, de namen van de scherp-rechters, die ook in Jogja bekend zijn. (zie boven § 3).

Hier zou vroeger executie van straf en

1). Zie P. A. Soerjâdiningrat in Djâwâ V 1925 blz. 13.

2). V. Zimmerman in Tijdschr. Bat. Genootschap dl. 58 (1919) blz. 310.

3). In de „*pranatan*” (regeling) van het ceremonieel van de installatie van den Rijksbestuurder op 30 November 1933 wordt ook alleen van *bangsal pangrawit* gesproken.

4). Mededeeling van Dr. Th. Pigeaud.

5). De één na hoogste ambtenaar van een Kraton-departement.

6). Zie P. A. Soerjâdiningrat in Djâwâ V, 1925 blz. 13. Het woord *paséwakan* zal afgeleid zijn van het grondwoord *sewâ* in de beteekenis van *sébâ*, opkomen, verschijnen (op een bepaalden tijd en plaats bij hooggeplaatsten, inzonderheid bij den Vorst).

7). Zie Rouffaer in Adatrechtbundel 34 blz. 371 en W. F. Engelbert van Bevervoorde. Nota over het rechtswezen in de Residentie Jogjakarta (1903) blz. 49.

8). Zie Rouffaer t. a. p. blz. 351, 358, 371 en 373.

9). Zie Pigeaud in Djâwâ X, 1930 blz. 49.

wel speciaal die van het afkappen der handen plaats gehad hebben ¹⁾). De woordenboeken geven voor *tjiker*: stijve kromme vingers hebben. Hoe deze beteekenis zich moet rijmen met het afkappen der handen, is mij niet duidelijk ²⁾).

Interessant is de mededeeling van Pangéran Soerjådiningrat, dat in 1925 in de patjikeran nog Kratonbeambten met de namen *Singānegārā* en *Mertāloeloet* de wacht hielden. Deze beambten, die tot vreedzame leden van de departementen *Keparak kiwā* en *Keparak tengen* waren geworden, bestaan thans niet meer.

Voor de twee *bangsal's pemandengan* aan weerszijden van de *Tratag Pagelaran* verwijs ik naar het artikel van Dr. Pigeaud, die in dit nummer de aloen-aloen heeft beschreven.

De Cheribonsche kraton's hebben — althans, volgens de door mij geraadpleegde kaarten ³⁾ — op de aloen-aloen niet anders dan twee *paséban's*, die *Pāntjāniti* heeten. In deze *Pāntjāniti* zaten vroeger de *Toemenggoeng* met gevolg en zeven *djasa's* als er op de *Sittingil* werd recht gesproken ⁴⁾).

Op de (niet gepubliceerde kaart) van Van Goens ontwaart men benoorden de Kraton van *Plèrèd twee* pleinen, waarvan het noordelijke dan wel de aloen-aloen geweest zal zijn; zij schijnt aan de noordzijde een muur gehad te hebben, zoodat men door een poort het tweede plein betrad. Wellicht is dit tweede plein een soort *pagelaran* geweest. Van Goens vermeldt, dat de Vorst na afloop van het tournooien in een „soomerhuijsken” (een of ander *pendâpâ*) ging zitten; waarschijnlijk was dit binnen de „Pagelaran”. Het kwam echter ook voor, dat de Vorst zich neerzette „op een matjen op d'aerde . . . op

een plaats die nacht ende dach van 2 mannen bewaert wert, dat niemant aldaer zijn voeten zet” ⁵⁾). Vermoedelijk zal hier een *watoe gilang*, een groote zwarte vlakke „zit-steen”, gestaan hebben waarvan er twee op de aloen-aloen van de kraton (vermoedelijk van de tweede Kraton) van Banten zijn gevonden. Op de ééne zaten de Sultans bij gelegenheid van volksvergaderingen of tournooispelen, op de andere werden „hooge rijksbeambten” geïnstalleerd ⁶⁾). Deze laatste doet denken aan de *gilang* waarop Sultan en Gouverneur gezeten zijn bij gelegenheid van de installatie van den Rijksbestuurder.

Uit de geraadpleegde kaarten van *Kartāsoerā* moet men wel concludeeren, dat hier een *pagelaran* heeft bestaan; de naar Solo overgebrachte *bangsal pangrawit* moet dan wel bij deze *pagelaran* gehoord hebben.

Uit al deze oude gegevens blijkt toch wel, dat de „pagelaran” ook een vreedzame bestemming heeft gehad. Het was de plaats waar de Vorst zich „den volke” vertoonde, waar hij de tournooien op Maandag (en Zaterdag?) aanschouwde, waar hij wellicht met „de grooten zijns Rijks” ging „pitsiaren” ⁷⁾, waar hij den Rijksbestuurder en mogelijk ook nog andere hooge ambtenaren, die buiten de Kraton gezag voerden, installeerde. Of hij er ook zijn rechtspraak hield, is onzeker, vermoedelijk niet. Van Goens zegt, dat de Koning recht spreekt „op een verheven soomerhuijs”, dat hoogstwaarschijnlijk de *Sittingil* zal geweest zijn. Ook in de Kraton *Kasepoehan* had de rechtspraak op de *Sittingil* plaats (zie boven § 3)

§ 7. Slot.

De belangstellende lezer zal misschien

1). Zie P. A. Soerjådiningrat in *Djāwā* V, 1925 blz. 13. Deze straf wordt, zooals bekend, door het Mohamedaansch recht voorgeschreven.

2). Mogelijk krommen zich de vingers van afgekaptte handen?

3). Op de kaart van de Kraton *Kanoman* zie ik nog twee huisjes waarvan de namen niet vermeld zijn.

4). Schriftelijke inlichtingen van den Sultan Sepoeih.

5). *Bijdr. Kon. Instituut* dl. 4. (1856) blz. 325.

6). Zie *Tijdschrift Bat. Genootsch.* dl. 45 (1902) blz. 259; voorts G. P. Groenhof in *Jaarverslag v. d. Top. Dienst* 1919 deel II blz. 96.

7). Van Goens in *Bijdragen Kon. Inst.* IV (1856) blz. 314.

wel tot den teleurstellenden slotsom komen, dat er omtrent de *oorspronkelijke* bestemming en beteekenis van de kratononderdeelen vaak geen opheldering gegeven kon worden.

Dat is zeker te betreuren, maar deze leemte in onze kennis kan wellicht nog aangevuld worden. Opgravingen en onderzoekingen in Kartâsoerâ, een nauwkeurige en wetenschappelijke beschrijving van de Cheribonsche kraton's kunnen zeker nog het een en ander omtrent bouw en inrichting van de oud-

javaansche Kraton aan het licht brengen. Voor de rest zijn wij aangewezen op wat het Landsarchief, maar vooral de boekerijen van de Solosche en Jogjasche kraton's tot nog toe voor ons verborgen hielden.

Moge dit artikel dan een aansporing zijn, om het wetenschappelijk speuringswerk in Solo, Jogja, Kartasoera, Cheribon, en ook - maar dat is helaas! een moeilijk toegankelijke bron - in het Landsarchief aan te vatten, vóór het onherroepelijk te laat is.

DE HEERSCHERS VAN JAVA.

I

DOOR

R.M.A.A. KOESOEMA OETAYA.

Voor zoover mij bekend is nog nimmer een zoo volledig mogelijke lijst gepubliceerd van de namen der vorsten, die achtereenvolgens vanaf den vroegst bekenden tijd Java, althans voor een groot deel, hebben beheerscht. Dit is allerm minst te verwonderen, daar eenerzijds de deskundigen op dit gebied er wellicht het nut niet van inzien — zij kunnen hun tijd, en terecht, beter aan het meer vruchtbare onderzoek van Java's oude geschiedenis zelf besteden — anderzijds in deze historie nog zoovele onduidelijkheden en onzekerheden voorkomen, dat het als riskant moet worden beschouwd daarop theorieën te bouwen, die door elke nieuwe vondst van een belangrijke oorkonde weder zouden moeten worden verlaten of grootendeels gewijzigd.

Voor mij, leek op dit gebied, gelden deze overwegingen niet en maak ik dankbaar gebruik van den jarenlang met enthousiasme en nauwgezetheid verrichten arbeid der deskundige onderzoekers, om een poging te wagen de in den aanhef bedoelde lijst van de heerschers op Java op te stellen. Deze lijst is dus opge maakt niet aan de hand van Javaansche Babads en Kronieken, doch uitsluitend gebaseerd op de gegevens, die door inscripties op steen en oude oorkonden zijn aan den dag getreden. Jav. kenners van evengenoemde babads kunnen er dan hun krachten aan beproeven, om enkele vorstennamen met die, voorkomende in de Jav. geschiedboeken, te indentificeeren. Dat dit met vele moeilijkheden gepaard gaat, ja bijkans zoo goed als onmogelijk is, heb ik aan den lijve ondervonden.

Mijn bedoeling met het publiceeren

van deze lijst is dan ook meer, om mijn landgenooten, voorzoover zij van Java's oude geschiedenis geen studie hebben gemaakt, te laten zien eenerzijds hoeveel vruchtbaar werk in den loop der jaren door de meestal eminente ambtenaren voor de studie der Oostersche talen is verzet geworden, anderzijds hoe desondanks het terrein in vele opzichten nog zoo goed als braak ligt. Misschien dat de binnenkort in te stellen Literaire Faculteit er verandering ten goede in zal kunnen brengen. In elk geval wacht hare abituriënten interessant werk, dat hun volle toewijding alleszins waard is.

Alvorens aan mijn lijst van vorstennamen te beginnen, moge ik enkele toelichtende aantekeningen doen voorafgaan :

1. Voor het gemak der lezers, die niet gewend zijn aan vakkundige literatuur, wordt de gebruikelijke Javaansche schrijfwijze met latijnsche karakters gevolgd : dus Sandjaja en niet Sanjaya, Balitoeng en niet Balitung, Djajabaja en niet Jayabhaya, Tjempà en niet Càmpa enz. Zoo geschreven klinken de eigennamen ons Javanen, meer bekend in de ooren, behoudens dan de onwennigheid bij sommige van de oudere generatie om de open a als å uit te spreken.

2. De jaartallen zijn in de Christelijke jaartel uitgedrukt ten einde o. m. te voorkomen, dat na den val van Madjapait een andere, Islamietische, jaartelling zou moeten worden gevolgd, hetgeen bij den doorsnee lezer verwarring kan teweegbrengen. Wil men de Sakajaartelling weten, dan moet men er 78 jaar van aftrekken.

3. De vroegst bekende regeerende vorst in Indonesië is die van Koetai

op Oost-Borneo, Koning Moelawarman, zoon van Aswawarman, klein-zoon van Koendoengga. Van dezen vorst Moelawarman, den eersten zijner dynastie, zijn vier beschreven offerpalen van steen, yūpa's, gevonden in Koetai. Deze inscripties zijn geschreven in het Sanskrit en het gebezigde schrift is van omstreeks het jaar 350 n. C. Daar dit rijk op Borneo is gelegen, wordt de naam van dezen vorst echter niet in onze lijst van Javaansche koningen opgenomen.

4. Evenmin kan daarin een plaats worden ingeruimd aan Koning Dewawarman, die volgens Chineesche berichten, waarop men staat kan maken, in 132 n. Ch. Koning was van Ye-tiao. Volgens den Franschen geleerde Pelliot zou dit Ye-tiao = Yavadwipa zijn, doch door anderen wordt het gelocaliseerd op het Maleische schiereiland Malaka.

5. Wel wordt, als eerste regeerende vorst op Java, in de lijst opgenomen Poernawarman, volgens de inscriptie van Tjiaroeteun omstreeks het jaar 400 Koning van Taroema-nagara, een rijk dat aan de Tjitroem beoosten Batavia moet hebben gelegen. Kan de identificatie van Ir. Moens in zijn belangwekkend artikel „Çriwijaya, Yava en Kaṭaha" (Tijdschrift voor Ind. Taal-, Land- en Volkenkunde 1937): Taroema = To-lo-mo der Chineesche annalen, als juist worden aanvaard, dan zou volgens Prof. Schlegel dit rijk „resp. in 528 en tusschen 666 669" gezantschappen naar China hebben gezonden. Taroema heeft dan naar alle waarschijnlijkheid van ±400 tot minstens 666 als onafhankelijk rijk bestaan.

6. Desniettemin is uit deze periode van ruim 2½ eeuw tot dusverre geen enkele inscriptie of oorkonde na die van Tjiaroeteun aan den dag getreden, die gedateerd is en den naam van den toenmaligen heerscher vermeldt, noch in Taroema, noch in het overige deel van Java. Wij tasten in deze periode, en nog jaren daarna, geheel in het duister

wat de namen der regeerende vorsten betreft.

7. Eerst de inscriptie op steen, gevonden te Tjanggal in Zuid-Kedoe, niet ver van Boroboedoe en Mědoet, en gedateerd 732 n. Ch. (alzo na een hiaat van ±330 jaren), verbreekt de duisternis. Zij vermeldt o. m. dat in genoemd jaar 732 de Çiwaïtische Vorst Sang Ratoe Sandjaja, zoon van den hooggeboren vorst Sannaha, op den berg Woekir een Lingga heeft doen oprichten. In de oorkonde van 907 wordt Sandjaja: rakai Mataram geheeten. Om bij Sandjaja aan te knopen noemde Koning Bali-toeng, de uitvaardiger dezer oorkonde, zijn rijk: Mataram. Dit is, meen ik, voor de eerste maal dat melding wordt gemaakt van het koninkrijk Mataram, het z.g. Oud-Mataram, wel te onderscheiden van het Mataram van de Babads, dat eerst in 1582, d. i. 675 jaren later, door Panembahan Senapati wordt gesticht. Het is bekend dat na 947 deze rijksnaam niet meer in de oorkonden voorkomt, dit is wellicht de reden dat van het bestaan van dit oude Mataram in genoemde babads met geen enkel woord wordt gerept, wel echter van een rijk Mědang of Mědang Kamoelan, dat in dien tijd ten rechte de naam was van Mataram's rijkszetel.

Nog op een ander opmerkelijk feit moet worden gewezen, m. n. dat Sandjaja, ontegenzeggelijk de stichter van het (oud-) Mataramsche rijk, de titel van Sang Ratoe werd toegekend, terwijl zijn opvolgers den hooger titel van Sri Maharadja voerden.

Wie er meer van wil weten, leze het uitnemende artikel van Dr. Stutterheim getiteld „Een belangrijke oorkonde uit de Kedoe" (Tijdschrift voor Taal-, Land- en Volkenkunde van 1927).

Oorspronkelijk lag het in mijn voor-nemen om Sandjaja's vader, vorst Sannaha—wiens herinnering: bij ons nog zou voortleven in den naam Kali Sēnawa, een rivier die van den Merapi afstroomt

naar de Kedoe—als eerste koning op de lijst van de Oud-Mataramsche vorsten te plaatsen. Na lezing van bovenaangehaald artikel van Ir. Moens echter, dat Sannaha's rijk op het Maleische schiereiland Malaka localiseert—een hypothese, die tot dusver (maar zij is ook eerst 3 jaar geleden opgeworpen) van deskundige zijde nog geen weerlegging ontmoette—heb ik er van afgezien.

8 Voorts dient alsnog te worden vermeld dat te Dinaja ten N. W. van Malang, Oost-Java, een inscriptie op steen is gevonden van het jaar 760. n. Ch., alzoo 28 jaar jonger dan die van Tjanggal, die aangeeft dat de toenmaals regerende koning A . . . . nana (de naam is verder niet leesbaar) zoon was van koningin Oetedjana (gehuwd met vorst Pradapoetra), dochter van koning Gadjajana, zoon van den machtigen vorst Dewasimha. Stellen wij de regeerperiode van elken koning op gemiddeld 25 jaren, dan zou op den troon hebben in het jaar :

760 : Koning A . . . nana

735 : Koningin Oetedjana

710 : Koning Gadjajana

685 : Koning Dewasimha

9 Hiermede is de algemeene toelichting beëindigd. Mijn andere op- en aanmerkingen zal ik tusschen den tekst der lijst van Java's heerschers inlasschen, tenzij zij te lang worden geacht, als wanneer zij in een slottoelichting een plaats zullen vinden. Thans rest mij een verklaring te geven van de gebezigde verkortingen welke verklaring tevens dienst kan doen als literatuuropgave :

Jaartallen : opgegeven volgens de Christelijke jaartelling. Oork = Gedateerde oorkonden, die den naam van den koning vermelden.

Babad = Javaansche kronieken en overleveringen.

Krom = Prof. Dr. N. J. Krom : Hindoe-Javaansche geschiedenis 1ste druk.

Stutterheim = Dr. W. F. Stutterheim : Een belangrijke oorkonde uit Kedoe

(Tijdschrift voor Indische Taal-, Land- en Volkenkunde van 1927 afl. 1 en 2).

Moens = Ir. J. L. Moens : Çrivijaya, Yava en Kaṭaha (Tijdschrift als boven 1937 afl. 3).

Poerbatjaraka = Dr. R. Ng. Poerbatjaraka (Lesya) : Agastya in den archipel (proefschrift van 1926) en tijdschrift-artikelen.

Lijst van de heerschers van Java.

Poernawarman, (oork. $\pm$ 400), koning van *Taroema Nagara*, met zetel beoosten de Tjitaroem in West-Java. Zijn inscriptie, gevonden op een steen in de Tjiaroeteun, wordt naar taal en schriftsoort door Prof. Kern geschat van het begin der 5de eeuw te dateeren. (*Volgt een hiaat van $\pm$ 332 jaar*).

Sang Ratoe *Sandjaja*, rakai *Mataram* (oork. van 732 van Tjanggal), stamstichter der (oud) Mataramsche dynastie.

Sri Maharadja rakai *Panangkaran*. In de oork. van Kalasan staat dat in het jaar 778 „Maharadja Panangkarana”, versanskritiseering van *Panangkaran* (Stutterheim p. 213) „een verblijf voor Tārā bouwde”, waarvan de Tjandi Kalasan een overblijfsel is.

Sri Maharadja rakai *Panoenggalan*, geen oork. bekend.

Sri Maharadja rakai *Warak*, geen oork. bekend.

Sri Maharadja rakai *Garoeng*, geen oork. bekend; zou *Garoeng* niet dezelfde zijn als de huidige districtshoofdplaats *Garoeng* in Wonosobo?

Sri Maharadja rakai *Pikatan* (oork. 853 en 864). Vlak bij de regentschapshoofdplaats *Temanggoeng* is een badplaats *Pikatan*.

Sri Maharadja rakai *Kajoe Wangi* (oork. 879, 880 en 882), in 866 „een ressort waarbij een dorp in de buurt van de Diëng hoort” (Krom p. 173); zijn officieele koningsnaam is *Sadjana-Oetsawatoengga*.

Sri Maharadja rakai *Watoehoemalang*,

geen oork. bekend. De huidige onder-districtshoofdplaats Watoemalang, ligt Westelijk van Garoeng, Zuid-westelijk van den Diëng.

Sri Maharadja rakai *Watoekoeradyah Balitoeng*, uitvaardiger der oorkonde van 898 uit de Kedoe, van wien nog vele latere oorkonden, tot 910, bekend zijn. In deze oorkonden, in totaal 8, luidt zijn officieele koningsnaam dikwijls anders, doch bijna altijd met Rakai Watoekoera Dyah Balitoeng er in; vandaar dat hij in de vakliteratuur onder koning Bali-toeng bekend staat, ofschoon Watoekoera in die namen evenveel malen voorkomt.

Koning *Daksa Oetama* (oork. 915), waarschijnlijk de laatste vorst van Mataram (oud), die zoowel Midden- als Oost-Java beheerschte. „Omtrent zijn opvolgers bestaat er dienaangaande slechts een hooge mate van waarschijnlijkheid” (Krom p. 182) Dr. Poerbatjaraka (Tijdschr. TLV, 1933) vestigt er de aandacht op, dat nu nog aan de Bogowontorivier een desa Watoekoera bezuiden Poerworedjo bestaat, aan de Progo een desa Deksa in Jogja en een rivier en badplaats Sendjaja ten Zuiden van Salatiga, terwijl hierboven reeds is gememoreerd dat Pikaten, Garoeng, Watoehoemalang en Kajoewangi wellicht in Noord-Kedoe moeten worden gezocht. Doch of de koningen op die plaatsen hun zetel hadden, staat in het geheel niet vast. Mogelijk is ook — Stutterheim heeft erop gewezen —, dat het slechts hun apanages waren, waarnaar zij als koning werden genoemd, evengoed als in lateren tijd de eerste Sultan van Jogja als prins naar zijn apanage, weleens „satrija ing Sokawati” werd geheeten.

Koning *Toelodong* rakai *Lajang* (oork. 919, 921 en 923). Vanaf de regeering van dezen koning zijn de aan den dag getreden oorkonden in Midden-Java schaarsch, daarentegen in Oost-Java talrijker geworden, hetgeen wellicht wijst op een zetelverplaatsing van het rijk naar Oost-Java.

Koning *Wawa* (of *Bawa* ?) rakai *Pangkaja* (oork. 924 en 927) had zijn zetel „ongetwijfeld” (Krom p. 189) reeds in Oost-Java, ofschoon hij in zijn oorkonden nog de goden aanriep die den kraton van Z. M. te Mëdang in het land *Mataram* beschermen! Zijn voornaamste document is de z.g. Mintosteen van 924, afkomstig van Ngëndat ten N.W. van Malang; en met hem is het oud-Mataramsche rijk feitelijk van het tooneel verdwenen. Koning *Sindok* die ongeveer 928 op den troon kwam (zijn eerste oork. was van 929, zijn laatste van 947) was te voren rakriajan mapatih *i-Hino*, 's rijks eerste dienaar, onder zijn voorganger, Koning *Bawa* (Krom p. 192). Hij is stamstichter „van het geslacht der *Isana's* (zijn officieele naam luidde *Sindok Sri Isana-Oetoengga*), waartoe nog een eeuw later de groote Koning *Aerlangga* zijn geslacht opvoert. Hij werd opgevolgd door zijn dochter:

Sri Isana-Oetoenggawidjaja die vorst *Lokapala* tot prinsgemaal had, en weder werd opgevolgd door haren zoon:

Koning *Makoetawangsaawardana*. Van dezen heerscher zijn, evenals van zijn moeder-voorgangster, slechts enkele „twijfelachtige oorkonden” bekend (Krom p. 218).

Koning *Darmawangsa* (oudste jaartal oork. 991) heeft het Indische Mahabharata omstreeks 996 in Oud-Javaansch doen overbrengen. In 1007 werd zijn kraton in de asch gelegd, waarbij hij „met vele hoogaanzienlijke personen” den dood vond (Krom p. 232).

Koning *Aerlangga* of *Erlangga* (1010-1042), Darmawangsa's schoonzoon en waarschijnlijk ook neef, ten tijde dezer catastrofe nog maar een jongeling van 16 jaar, vluchtte in de bosschen van *Wanagiri* en kon eerst in 1010 het koninklijk bewind overnemen. In zijn 32 jarige regeeringsperiode voerde hij met succes vele binnenlandsche oorlogen — ook tegen het overwalsche rijk *Sriwidjaja* — en werd de machtigste koning

van zijn tijd, die zijn gezag over heel het Oostelijk deel van onzen Archipel uitbreidde. Hij was de vader van de in de traditie bekende *Kili Soetji* de vorstelijke kluizenares van *Kahoeripan*, en had tot eersten staatsdienaar den trouwen *Nara-oetama*. In de jaren zijner regeering bloeiden kunsten en wetenschappen en werd o.m. de *Ardjoenawihaha* gedicht. Aan het slot van zijn bewind trok hij zich in den geestelijken stand terug (werd *Rěsi*) echter zonder het opgeven van de regeeringszorg" (Krom p. 267). Zijn zetel was aanvankelijk, en nog in 1031: *Wotan Mas*, „maar 6 jaar later is *Kahoeripan* zijn residentie geworden (Krom p. 258). Van dezen machtigen koning zijn talrijke oorkonden bekend, doch zijn laatste was van het jaar 1039.

Vóór zijn troonsafstand in 1042 verdeelde Koning *Aerlangga* zijn rijk onder zijn twee zoons, gesproten uit een bijvrouw, waarvan de eene het rijk *Djanggala*, met zetel *Kahoeripan*, en de andere *Kadiri*, ook *Pandjaloe* of *Gělang-Gělang* genoemd, doch steeds met *Daha* als rijkszetel, toegewezen kreeg. Van deze twee rijken trad aanvankelijk *Djanggala* meer op den voorgrond, waarvan als regeerders bekend zijn:

Koning Mapandji *Alandjoeng Ahijes* (oork. jaar 1053) en Sri *Samara - Oetsaha Darmawangsa* (oork. 1060).

Later evenwel kreeg *Kadiri* blijkbaar meer de overhand; althans de ondervolgende reeks van koningen, die door de gevonden oorkonden aan het licht zijn getreden, zijn allen van *Kadiri*:

Sri *Djajawarsa Digdjaja Sastrapraboe* (oork. jaar 1104) ook eenvoudig *Djajapraboe* geheeten (Krom p. 284).

Rakai Sirikan Sri *Kameswara I*; zijn eerste edict was van 1115 à 1116, zijn laatste van 1130. Zijn gemalin heette Sri *Kirana Dr. Poerbatjaraka* veronderstelt (Krom p. 289) dat hij de held der *Pandjiverhalen* is, die immers gehuwd was met prinses *Tjandra-Kirana*.

Sang Mapandji *Djajabaja Sri Darma Iswara* (oork. 1135, 1136), waarschijnlijk een zoon van genoemden *Kameswara*, is ons Javanen meer bekend, ook als koning gedurende wiens regeering *Empoe Sědah* in 1157 was begonnen, de *Baratajoeda* in dichtmaat te vervaardigen (Krom p. 292).

Sri Maharadja Rakai Sirikan Sri *Sarweswara*, in de traditie meer bekend als *Djakatwang*, vermoedelijk een zoon van *Djajabaja* kennen wij uit een inscriptie op steen van 1160.

Sri Maharadja Rakai Hino Sri *Arjaiswara* (oork. 1171). Ook van dezen koning weten wij niets anders dan dat hij in dat jaar op den *Kadirischen* troon zat.

Sri Maharadja Sri *Kontjarjadipa Sri Gandra* (oork. 1181) had onder zijn hoogwaardigheidbekleeders ook een vlootvoogd (*senapati sarwadjala*) en bezat dus blijkbaar een oorlogsvloot (Krom p. 294) òf om overwalsche rijken te beoorlogen òf om politiediensten ter zee uit te oefenen.

Sri Maharadja Sri *Kameswara II*, ons alleen bekend uit een oorkonde van 1185, d.i. 70 jaar na de eerste oorkonde op naam van *Kameswara I*.

Sri Maharadja Sri *Sarweswara Srenggalantjana* met 5 oorkonden uit 1194 tot 1200, waarvan de eerste uit *Trenggalek*, vermeldt dat de koning zijn vijand uit den kraton van *Katangatang* had verdreven, waardoor zijn macht was bevestigd over het rijk van *Kadiri* (Krom p. 297) „Het is opvallend" zegt Krom verder, „hoe vaak wij in de *Kedirische* oorkonden van gevechten hebben kennis genomen. Ongestoord bezit van de troon hebben deze koningen klaarblijkelijk niet gehad."

Koning *Kertadjaja*, de laatste vorst van *Kadiri*, joeg de geestelijkheid tegen zich in het harnas. Deze vereenigde zich met 's konings vazal van *Toemapěl* (het latere *Singasari*) *Angrok* genaamd, die tegen *Kadiri* optrok, in 1222 in den slag bij *Gantěr Kertadjaja's* leger ver-

sloeg en daarmee een eind maakte aan het rijk, zoomede de dynastie, van Kadiri. Djanggala had hij te voren reeds onderworpen, zoodat hij vanaf dat oogenblik heer en meester was over het belangrijkste deel van Java.

Wij krijgen thans het koningshuis van Singasari (Toemapël waarvan wij dank zij het boek der koningen, de Pararaten, de regeerperioden der opvolgende koningen met vrij groote nauwkeurigheid kunnen bepalen. De uit die perioden gevonden gedateerde inscripties behoeven wij dus alleen te raadplegen voorzooover zij noodig zijn om de jaartallen van de Pararaton te controleeren.

Koning *Radjasa* (1222-1227), als kind genaamd *Angrok*, iemand van onbekende afkomst — dat deze laag moet zijn, staat bij mij allerminst vast, integendeel —, huwde *Ken Dēdēs*, weduwe van Kadiri's vazal over het landschap Toemapël, Toenggoel Ametoeng en kon zich meester maken van diens waardigheid. Later opgestaan tegen zijn wettigen heer — zie boven — gelukte het hem Kadiri en Djanggala te vereenigen in één rijk: *Toemapël* of *Singasari* waarover hij als eerste koning met groote bekwaamheid den scepter voerde. Dat *Radjasa* de stamvader zou zijn van de Singasarische dynastie, vindt in de genealogie geen grond. Immers, slaat men er den stamboom van de koningen van Singasari op na, voorkomende op p. 466 van Krom's Hindoe-Javaansche Geschiedenis, dan blijkt dat van de vier na hem regeerende vorsten slechts één, *Tohdjaja*, zoon van *Radjasa* was; de drie anderen waren afstammelingen van Toenggoel Ametoeng, zijn voorganger zoowel in zijn ambtelijk als in zijn huwelijks-leven, gesproten uit diens huwelijk met *Ken Dēdēs*. Eerst in de vierde generatie kwam een afstammeling van *Radjasa*, koning *Kērtaradjasa* (*Raden Widjaja*), langs een langen omweg weder aan het bewind, doch dan niet op den troon van Singasari, maar als eerste koning van Madjapahit.

Anoesapati, koning van *Singasari*, (1227—1248), zoon van *Ken Dēdēs* en *Toenggoel Amētoeng*.

Tohdjaja, zeer kort — slechts in 1248 —, koning van *Singasari* zoon van *Radjasa* uit een bijvrouw.

Wisnoewardana, koning van *Singasari* (1248—1268) zoon van *Anoesapati*.

Kertanagara, koning van *Singasari* (1268—1292) zoon van *Wisnoewardana*. Deze koninggeleerde — en hiermede komen wij aan de tweede bron na de Pararaton, waaruit rijke gegevens over Java's oude geschiedenis kunnen worden geput, de *Nagarakērtagama*, een dichtwerk door den hofdichter Prapantja in 1365 in het licht gegeven — *Kērtanagara* dan legde den grondslag tot een buitenlandsche politiek, die later, onder koning *Hajamwoeroek* tot Java's hegemonie over zoo goed als geheel Indonesië zou leiden, doch hij scheen zoo weinig aandacht te schenken aan de binnenlandsche intrigues dat het zijn grootsten rivaal, *Djajakatwang*, vorst van *Kediri* — vermoedelijk nog familielid van *Kertanagara* zelf — gelukte, hem en daarmee het rijk van *Singasari*, in 1292 ten onder te brengen (Krom p. 325 en 340).

Djajakatwang, koning van *Kediri* (1292—1294) regeerde slechts heel kort en werd door een list, met behulp van een Chineesch leger dat tegen den juist overleden koning *Kērtanagara* optrok, van den troon gestooten door *Raden Widjaja*, schoonzoon en verre neef van *Kērtanagara* die in 1294 het rijk van *Madjapahit* stichtte.

Kērtaradjasa Djajawardana 1^e koning van *Madjapahit* (1294-1309), *Kartanagara's* schoonzoon, *R. Widjaja* vernoemd. Van dezen stichter van het Madjapahitsche rijk kennen wij de lotgevallen vóór zijn verheffing tot koning niet alleen van de Pararaton en de *Nēgarakērtagama*, doch ook van een oorkonde op koper uit 1294, door hem zelf bij zijn troonsbestijging uitgevaardigd

(Krom p. 342). Ook de Chineesche beschrijving van de bovengenoemde strafexpeditie van China tegen Java in 1293 vertelt veel van hem (Krom p. 353).

Djajanagara, koning van *Madjapahit* (1309—1328), zoon van *Kĕrtaradja*.

Triboewana, koningin (of koningin-regentes) van *Madjapahit* (1329—1350), dochter van *Kĕrtaradja*, dus zuster van haren voorganger op den troon. Zij deed in 1350 afstand van den troon ten behoeve van haren zoon, den later zoo beroemden koning *Hajamwoeroek*.

Radjasanagara, bekend onder den naam van *Hajamwoeroek* (1350 — 1389), geboren in 1334, zoodat hij 16 jaar oud was toen hij tot den troon werd geroepen. Vooral de door zijn hofdichter Prapantja tot zijn luister gedichte *Nagarakĕrtagama* vertelt veel van hem en zijn grootheid, die hij ook te danken had aan zijn rijksbestuurder, den bekenden patih *Gadjahmada*. Doch ook uit andere onverdachte bronnen weten wij dat hij zijn rijk zulk een uitbreiding wist te geven, dat het reeds in 1365, het versijningsjaar van de *Nagarakĕrtagama* voornoemd, d. i. dus 15 jaar na zijn troonsbestijging, zich uitstreckte over zoo goed als geheel onzen archipel. Ook kunsten en wetenschappen kwamen gedurende zijn regeering tot grooten bloei.

Wirakramawardana, koning van *Ma-*

djapahit (1389-1429), schoonzoon en neef van koning *Hajamwoeroek*. Volgens Prof Krom (p. 427) zou de strijd van *Madjapahit* tegen *Hajamwoeroek*' zoon, prins *Wiraboemi* van *Blambangan*, de z. g. *parĕgrĕg* in 1404-1406, de strijd, die aanleiding gaf tot den *Damarwoelanroman*, nog gedurende *Wirakrama*'s regeering hebben plaats gehad, toen zijn dochter en latere opvolgster, *Dewi Soehita* nog kroonprinses was.

Dewi Soehita, koningin van *Madjapahit* (1429-1447), de heldin van het *Damarwoelan-verhaal*.

Bre Tumapĕl, koning van *Madjapahit* (1447-1451), broeder uit dezelfde vader en moeder van zijn voorgangster, op den troon.

Hiermede ben ik aan een punt gekomen waar dit opstel gevoeglijk kan werden onderbroken, omreden in de tweede helft van de 15de eeuw een geheel nieuw tijdperk werd ingeluid, dat van den Islam. Of ik het zal vervolgen hangt er voornamelijk van af, of ik in den doolhof van overleveringen, die door het ontbreken van oorkonden uit dit tijdperk, niet kunnen worden gecontroleerd, een genoegzaam veiligen weg kan vinden, die de werkelijkheid althans benadert.

Batavia-C, 25 April 1940.

OVERBLIJFSELEN VAN KERTA EN PLÈRÈD. ¹⁾

DOOR

R. M. GANDHAJOEWANA.

Behalve op *Kotta Gedé* had men op *Kerta* en *Plèrèd*, welke eveneens ten Zuid-Oosten van de stad Djokjakarta gelegen zijn, in den ouden tijd ook verblijven van vroegere Mataramsche Vorsten.

Tot en met den tijd van Sultan Hagoeng diende *Kotta-Gedé*, de bakermat der huidige Mataramsche Vorstenhuizen, tot „kedaton” of vorstenverblijfplaats.

Doch alhoewel Sultan Hagoeng zijn eigenlijke Kedaton te *Kotta-Gedé* had, vertoefde hij het meest te *Kerta*, waar hij een buitenverblijf had.

Sultan Hagoeng, die als Vorst van het Mataramsche Rijk vanaf Djimawal 1565 tot Djimakir 1578 (1643-1655 A.D.) regeerde, was de kleinzoon van den stichter van het Mataramsche Rijk, nl. van Kangdjeng Panembahan Senopati, die van de eerste Mataramsche Vorsten die hun begraafplaats te *Kotta-Gedé* hebben, het meest in aanzien was.

Gedurende de regeeringsperiode van Sultan Hagoeng heeft het Mataramsche Rijk zich tot een groot en machtig Rijk kunnen ontplooiën. Men mag wel zeggen dat het in dien tijd zijn culminatiepunt bereikte. Wijlen Sultan Hagoeng was dan ook mede één van de Mataramsche Vorsten, waarvoor de Javanen tot heden toe bijzonder grooten eerbied hebben. De Javanen zijn over het algemeen zelfs overtuigd dat hij bovennatuurlijke kracht had.

Reeds lang vòòr zijn overlijden, had Sultan Hagoeng zijn buitenverblijf te *Kerta* gebouwd, tw. ongeveer 7 K M ten Zuid-Oosten van *Kotta-Gedé*, aan den Oostkant van de *Kali Gadjah-Oewong* en wel dicht bij de plaats waar genoemde rivier in de breede *Kali Opak* uitmondt. Zijn graf bevindt zich niet te *Kotta-*

Gedé, doch te *Imogiri*, een nieuwe begraafplaats welke hij zelf heeft gesticht, in den tijd dat hij een nieuwen Kraton te *Plèrèd* liet bouwen.

Kerta.

Kerta, dat een half uur gaans van den steilen westrand van het Zuidergebergte gelegen is, was in den tijd toen Sultan Hagoeng daar zijn buitenverblijf had, een „open plaats” zooals ze thans ook is. De plaats was niet van steenen wallen voorzien. De algeheele afwezigheid van resten doet nl. vermoeden, dat de plaats nooit een ommuring had.

De reisbeschrijvingen van Dr. De Haan, die in den tijd van Sultan Hagoeng meer dan eens *Kerta* als gezant van de Compagnie had bezocht, vermelden ook „dat het reusachtige buitenverblijf slechts door een houten hekwerk in den vorm van een vierkant van het overige deel der stad was afgesloten.”-Begrijpelijk is dit wel, want de „Kedaton” te *Kerta* was immers slechts een *buitenverblijf*, van waaruit Sultan Hagoeng toezicht hield op den bouw van zijn nieuwen uitgestreken Kraton te *Plèrèd*. Zijn eigenlijke Kedaton bevond zich, zooals gezegd, nog steeds te *Kotta-Gedé*.

Ook het gebouw zelf van het buitenverblijf was van hout, gelet op het feit dat het gebouw op *neuten* heeft gestaan, en er van het gansche gebouw thans niets anders overgebleven zijn dan *drie* (dus niet slechts één, zooals dat o.a. in Encyclopaedie van Ned. Indië, S. De Graaff, IIe druk, IIe deel vermeld staat) dier *neuten*, waarop drie der hoofdstijlen („saka goeroe”) van het hoofdgebouw gestaan hebben. (foto I.)

Dat het gebouw inderdaad reusachtig was, blijkt wel uit de afmetingen dier *neuten* (boven 75cm × 75cm, beneden

1) Noot van de redactie: zie ook Dr. L. Adam, Eenige Historische en Legendarische Plaatsnamen in Jogjakarta; Djawa 1930, p. 150 e.v.

100cm × 100cm, hoogte 75cm; het pengat in de neuten is 12,5cm × 12,5cm × 12,5cm) en den onderlingen afstand waarop de uiterste neuten thans nog staan (lengte 21 M. en breedte 13 M. Wie met de Javaansche bouwwijze bekend is, zal zich eenigszins een denkbeeld kunnen vormen, hoe groot de pendapa van het buitenverblijf wel geweest moet zijn, bij de genoemde afmetingen van het middenveld.

Evenals in vroegeren tijd bestaat Kerta, buiten de plaats waar het oorspronkelijke buitenverblijf van Sultan Hagoeng stond, ook thans nog uit verscheidene groote en kleinere kampongs met daartusschen rijke sawah-velden.

Hoe groot en bedrijvig Kerta ook reeds ten tijde van Sultan Hagoeng was, blijkt wel o.m. uit bovenbedoelde reisbeschrijving van Dr. De Haan, die o.a. vermeldde „dat daar alle dagen vier duizend stuks vee werden geslacht, en, met de omliggende plaatsen samen, konden, door het slaan op de gong aan de hoeken van Kerta, in een halven dag tweehonderdduizend gewapenden verzameld worden”; terwijl Cornelis van Maseijck, gezant van den G. G. naar het Hof van Mataram te „Charta” (Kerta), in zijn verslag o.m. mededeelde: „de koning laat voor zich een nieuwe stad Plèrèd naast de oude maken”, en „vele menschen van Padjang moeten te Kerta steenen bakken” om de nieuwe Kraton te Plèrèd te bouwen.

Plèrèd.

Vermoedelijk is de Kraton te Plèrèd eerst tegen het overlijden van Sultan Hagoeng gereed gekomen, zoodat Sultan Hagoeng er zelf niet meer gewoond heeft, want de Kraton Plèrèd wordt steeds genoemd als de Kraton van *Praboe Hamangkoerat I* (zoon en opvolger van Sultan Hagoeng), die vanaf Djimakir 1578 tot Bé 1600 (1655-1677 A. D.) regeerde.

Plèrèd ligt ongeveer 1 KM ten Oosten van Kerta. Het is een vruchtbare streek,

waar men veel sawahs en goede dessa's vindt. Aldaar vindt men nog een suikerfabriek, welke eveneens den naam draagt van „Kedaton Plèrèt”.

De Kraton moet uitgestrekt geweest zijn. Te oordeelen naar de fundamente die volgens oude beschrijvingen in 1890 nog bestaan moeten hebben, zou de Kraton nl. een afmeting gehad moeten hebben van 650 bij 550 M.

Rijklof van Goens die in dien tijd Plèrèd ook meerdere malen heeft bezocht, kon geen woorden genoeg vinden voor de vruchtbaarheid van het landschap Mataram. De hoofdstad Plèrèd rekende hij „bij Kali Adjir te beginnen, vanwaar ze zich langs een eenigszins gekromden weg, die de hoofdrichting van Noord naar Zuid heeft, twee mijlen tot Plèrèd uitstrekt. Deze weg schijnt geheel gebouwd geweest te zijn en werd door tal van dwarswegen gekruist, die vooral naar het Westen doorliepen”.

Van Goens sprak voorts van een zeer ouden, wel twee mijlen langen muur van gehouwen steenen zonder metselspecie, die haar aan de westzijde afsloot; hij was zes meter hoog, en onder drie, boven ruim twee meter dik, maar op vele plaatsen vervallen, zoodat hij niet meer als schutmuur beschouwd kon worden. Dr. De Haan echter noemde de stad een „open plaats”. Doch te oordeelen o.m. naar de sporen en resten der stadsommuring, welke we ook thans nog kunnen vinden, achten we de bevinding van Van Goens juist.

Maar uit de sporen en resten dier omwalling, blijkt dat die ommuring niet zooals bij Van Goens vermeld staat uit gehouwen steenen doch uit *roode baksteen* bestond; hetgeen ook overeenkomt met de vermelding bij de beschrijving van Kerta door Cornelis van Maseijck, nl. „dat vele menschen van Padjang te Kerta steenen moesten bakken om den nieuwen Kraton te Plèrèd te bouwen”.

Evenals Kerta ligt Plèrèd ongeveer een uur gaans van den steilen westrand van het indrukwekkende, mysterieuze en

foto 1.

De drie neuten van Kerta

foto 2

Sela Gilang

foto 3.

Sela-Ambèn

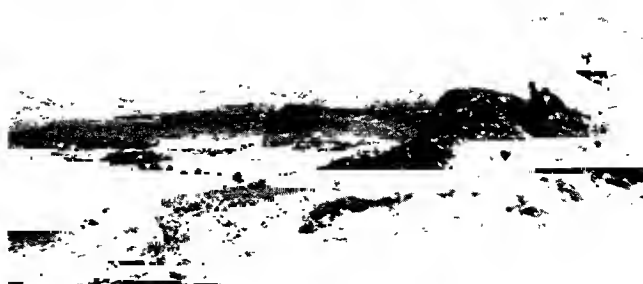

foto 4

Sela-Pajoeng

foto 5

Sela-Djaran

foto 6. De „afdrukken” van hoeven
en lichaam der Djaran Sembrani

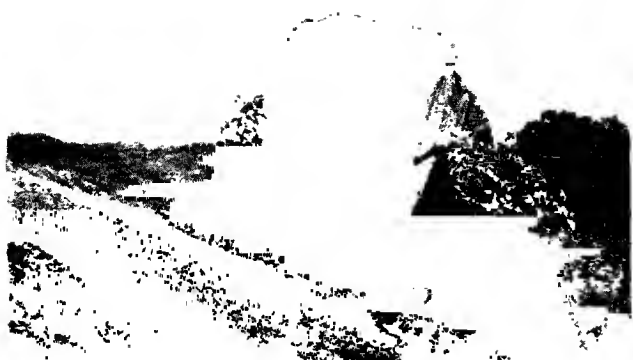

foto 7.

Het gespleten rotsblok.

foto 8 Het eenzame graf op de helling van Rasawoeni

uitgestrekte Zuidergebergte, en hiervan gescheiden door de eveneens geheimzinnige Kali Opak. Volgens Van Goens had Praboe Hamangkoerat I op de heuvelvlakte, die „zich bezuiden de Kraton zee- waarts uitstrekt uitgebreide diergaarden, waarin hij, iedere soort in zware houten heiningen besloten, duizenden herten, renosters (rhinocerosen?), wilde buffels en paarden hield. Binnen die perken, voor tijgers beveiligd, ging men terjacht”.

Door binnenlandschen strijd, tijdens en lang ná de regeering van Praboe Hamangkoerat I, en ten laatste in de zg. Java - Oorlog (1825 - 1830), werd de Kraton verwoest, en thans vindt men te Plèrèd nog slechts schrale resten van den reusachtigen Kraton door den onder de Javanen hoog vereerden Sultan Hagoeng gesticht.

Als men nu men op de plaats waar eens de grootsche en uitgestrekte Kraton gestaan heeft, komt, dan ziet men in een der dessa's onder een ouden en eenzamen waringinboom, binnen een kleine bouwvallige ommuring, een „zerk”-vormigen steen, dien de bevolking *Sela-Gilang* noemen. Die ommuring werd reeds heel heel lang geleden, uit eerbied voor Wijlen Praboe Hamangkoerat I, aldus vertelde ons de Loerah-dessa Mas Atmodimedjo, door wijlen den grootvader van genoemen Loerah gebouwd. Restantjes van bloemen en gebrande wierook, die we bij ons bezoek in de nabijheid van de „sela gilang” vonden, toonen aan dat den dessalieden dezen „glanzenden steen” in eere houden. (foto 2).

De „sela-gilang” (Vorstelijke zitplaats), is hier echter niet glimmend, en ook niet blauw-zwart als die van Kotta-Gedé, doch ruw en grijswit. De afmeting ervan is: 87,5 cm × 48 cm, terwijl de eveneens rechthoekige steen waarop de „sela-gilang” rust, een afmeting heeft van: 110,5 cm × 63 cm. *)

Voorts kunnen we hier nog even vermelden, dat men op Plèrèd ook thans

nog een put vindt, tw. de zg. *Soemoer-goemoeling*, naar men zegt uit den tijd van Praboe Hamangkoerat I, midden in een sawah gelegen onder een klein steenen gebouwtje.

Wonderverhalen van Rasawoeni.

„*Sela-Ambèn*”, „*Sela-Pajoeng*” en „*Sela-Djaran*”.

Sultan Hagoeng had, volgens de overlevering, in de Kali Opak, welke langs de stad Plèrèd stroomt en als het ware den voet van den westrand van het Zuidergebergte bespoelt, een *dam* laten aanleggen, zoodat het water der rivier, welke daar vrij breed doch niet zoo diep is, opgestuwd werd, er aldus een meer ontstond, genaamd „*segara jasa*” waarop de Sultan kon spelevaren. (*segara* beteekent: zee, en *jasa* beteekent: maken; *Segara - jasa* wil dus zeggen: kunstmatige zee).

Naar den *dam* of *plèrèd* (Jav.), werd de hoofdstad Plèrèd genoemd, en de Kedaton stond daardoor ook bekend onder den naam „Kedaton Plèrèd.”

Bij het toezichthouden op de werkzaamheden van het aanleggen van den *dam*, en — later na het gereedkomen van de „*Sagara Jasa*” — bij het genieten van het natuurschoon der omliggende gebergten en van het uitzicht op het diepe dal (de wonderschoone vlakte met hare rijke sawahs) en het uitgestrekte heldere meer, dan wel bij het verrichten van eenzame afzondering, placht volgens de volksoverlevering Sultan Hagoeng op het gebergte *Rasawoeni* aan den Zuidelijken oever van de Kali Opak (één der reeksen hooge heuvels van den westrand van het Zuidergebergte) op een groote vlakke, in den

*) Op de „sela-gilang” in de Vorstenlanden zullen we bij gelegenheid nader terugkomen, ook in verband met de desbetreffende publicatie in het Tijdschrift voor Indische Taal-, Land- en Volkenkunde. Deel LXXVIII-1938; ten aanzien van enkele punten hebben we nl. een andere bevinding.

vorm van een zetel uitgehouwen, rots te zitten, welke tot heden *Sela-Ambèn* wordt genoemd. (foto 3). Of soms zat Sultan Hagoeng onder de *Sela-Pajoeng*, tw. een vrij overstekende rots. (foto 4).

Voorts heeft men op het gebergte Rasawoeni nog de *Sela-Djaran* (foto 5), waaraan het rijpaard van Sultan Hagoeng gewoonlijk bij de tochten van den Vorst in het gebergte, werd vastgebonden, tw. een rots waarvan de vorm op zich zelf ook aan een paardenkop doet denken.

Op de plaats waar de westelijke wand van het gebergte Rasawoeni uit één massieve, steil en hoog oplopende rots bestaat, ziet men „hoef-afdrukken” van de *djaran sembrani* van Sultan Hagoeng. De *djaran sembrani* was een gevleugeld mensch-paard; het had het hoofd en gezicht van een vrouw, echter den romp van een paard en was voorzien van sterke vleugels, die wijd konden uitslaan. Dit mystieke paard was het rijdier van Sultan Hagoeng.

De Vorst placht, aldus de volksoverlevering verder, op de *djaran-sembrani* naar Mekka te gaan, doch onzichtbaar voor den gewonen mensch; en den verre afstand naar Mekka kon binnen een ondeelbaar oogenblik afgelegd worden!

Doch het gebeurde, dat de *djaran-sembrani* zich reeds langen tijd niet vertoonde en zeer schuw was, waarom Sultan Hagoeng op een dag zich gedwongen voelde, zijn pijl op het mystieke paard af te schieten. De *djaran-sembrani* die steigerende den steilen berg-

wand opging, werd door den pijl van den Vorst, wiens bedrevenheid in boogschieten bij de Javanen bekend staat *), getroffen. Het mensch-paard wentelde zich stuiptrekkend op de steile helling van den bergwand en . . . verdween een oogenblik daarop met heel zijn stoffelijk omhulsel, onzichtbaar in het oneindige luchtruim.

Thans vindt men nog de zg. „afdrukken” der hoeven van de *djaran-sembrani*, toen het steigerende de steile berghelling opging, en vlak in de nabijheid van die hoef-afdrukken kan men nu ook nog zien de „afdruk” van zijn romp, toen het zich stuiptrekkend rondwentelde. (foto 6).

De volksoverlevering verhaalt voorts van de buitengewone fysieke kracht van Sultan Hagoeng (men denke maar eens aan zijn sport-beoefening met de „*sela-gatèng*” — ook wel „*sela-tjantèng*” genoemd) alsmede van zijn magische kracht, waardoor de pijl na de *djaran-sembrani* getroffen te hebben, met vaart verder vloog om met zulk een kracht tegen een hoogerop gelegen kolossaal steenblok terecht te komen, dat dit daardoor letterlijk in tweeën werd gespleten. (foto 8).

De volksoverlevering vertelt ook, dat Sultan Hagoeng op het gebergte Rasawoeni meer dan eens een ontmoeting had met *Njahi Lara Kidoel*, de Godin van de Zuidzee.

Vele Javanen, in het bijzonder de dessalieden van Rasawoeni, gaan zelfs zoo ver met de wonderverhalen, dat ze het eenzame graf (foto 8), hoog op de

*) Van Sultan Hagoeng werd nl. ook verteld dat toen hij — op een keer in stille afzondering op de heuvels van het Zuidergebergte rondlopende om een goede plek voor een nieuwe begraafplaats te vinden — zijn pijl afschoot, de pijl de lucht doorkliefte, en terecht kwam op den hoogen top van één der vijf gelegen heuvels van het gebergte. Op dien heuveltop liet Sultan Hagoeng toen zijn onderdanen een vorstelijke begraafplaats bouwen. Zij rapporteerden hem, na dien heuveltop beklimmen te hebben, dat daar veel groote slangen waren, waarop de Vorst hen mededeelde dat ze niet behoefden te vreezen, „want daar zijn geen slangen, wel „ojot” tw. groote boomwortels.

En inderdaad; toen de onderdanen van Sultan Hagoeng zich nogmaals naar den top van bedoelden heuvel begaven, zagen ze dat de slangen in groote boomwortels waren veranderd, zoodat zij met de noodige voorbereidingen en werkzaamheden voor den bouw van de nieuwe begraafplaats, tw. de tegenwoordige Vorstelijke begraafplaats te *Imogiri*, konden beginnen. Daarom ook plegen de Javanen niet het woord „oela” (slang) te bezigen als ze in de bosschen loopende een slang zien, of vermoeden dat er veel slangen zijn, maar „ojot”, teneinde het gevaar af te wenden.

helling van het gebergte gelegen, als heilig beschouwen, „omdat het het graf is van een *nakomeling* uit het huwelijk van Sultan Hagoeng met Njahi Loro Kidoel.”

De Tempoeran.

De plek waar de Kali Gadjah-Oewong in de Kali Opak uitmondt, wordt in het Javaansch *Tempoeran* genoemd. (Tempoeran beteekent nl. samenvloeiing.)

Voor den mystiek aangelegden Javaan heeft echter de Tempoeran een magische beteekenis.

Zeer vele Javanen, van heinde en ver, zoowel mannen als vrouwen, plegen dan dan ook in de maand *Sapar*, tw. op den laatsten Dinsdag-avond dier maand, bij de Tempoeran wierook te branden en bloemen te offeren, waarna ze een bad in de kali nemen, nl. op de plaats der „tempoeran”. Het doel daarvan is om geluk en zegen af te smeeken. De eene heeft den wensch van „minggah-pangkak” tw. dat hij in zijn ambt zal bevorderd worden; een ander spreekt den wensch uit, dat hij voorspoed zal hebben in zijn handelsonderneming, warong-bedrijf, etc. etc.

Aangezien die ceremonie zooals boven gezegd op den *laatsten* Dinsdag-avond van de Javaansche kalender-maand *Sapar* plaats heeft, noemen de Javanen haar *Rebo Wekasan*. (Rebo = Woensdag. — Wekasan = de laatste. Den avond van Dinsdag noemt de Javaan „*malam-Rebo*”, d. i. „de avond waarmee de dag van Woensdag aanvangt”).

Op zulk een avond heerscht er een groote drukte op de Tempoeran, in de nabijheid van het gebergte Rasawoeni. Duizenden personen verzamelen zich op die plaats.

Na wierook en bloemen geofferd en zich gebaad te hebben, steekt men de breede Kali Opak wadende over naar de aan den overkant liggende dessa Rasawoeni. Omdat de „*Rebo-Wekasan*” samenvalt met donkere maan, zijn de menschen bij die gelegenheid van *obors* tw. flambouwen voorzien, welke ze ter plaatse kunnen koopen van de lieden der omliggende dessa's die gewoon zijn ze bij zulk een gewichtigen avond op de tempoeran te verkoopen.

Door die tallooze „obors” leveren de tempoeran en de dessa Rasawoeni een buitengewoon gezicht op. De gansche omgeving doet den Inheemsche bezoekers dan nog meer mysterieus aan

Op Rasawoeni gekomen, bezoeken de menschen met hun „obors” de plaats der „afdrukken” van de *djaran-sembrani*, het door den pijl van Sultan Hagoeng *gespleten steenblok*, voorts de *sela-ambèn*, de *sela-pajoeng*, de *sela-djaran*, etc., die we boven beschreven hebben.

Bij dat bezoek offert men wierook en bloemen, daarbij weder eveneens de hoop koesterende dat alle wenschen vervuld zullen worden. Niet weinigen vertoeven daarop den ganschen nacht op het gebergte Rasawoeni, om nog grooter zekerheid te verkrijgen, dat ze voorspoed („oentoeng”) in hun handelsondernemingen of in hun bedrijven dan wel bedrijfjes zullen hebben, of in hun ambt bevorderd worden, etc. etc. . . .

DE STICHTER DER PRAMBANAN-TEMPELS

DOOR

Dr. W. F. STUTTERHEIM.

Wanneer zijn de Prambanan-tempels gebouwd?

Wie heeft dat gedaan?

En waarvoor deed hij dat?

Ziedaar drie vragen, die den werkelijk belangstellenden bezoeker onwillekeurig op de lippen komen en waarop hij zoo licht niet een bevredigend antwoord krijgt. Want noch het een, noch het ander, noch het derde is met wetenschappelijke zekerheid bekend.

Maar, als wij eens voor een oogenblik de wetenschappelijke zekerheid terzijde laten en genoegen nemen met een groote mate van waarschijnlijkheid, dan valt er toch nog wel het een en ander naar aanleiding van die vragen op te merken, wat den vrager welkom kan zijn.

Het is waar, dat de Prambanan-tempels, niettegenstaande hun belangrijke positie temidden van de overige Midden-Javaansche oudheden, niet in de Oud-Javaansche literatuur genoemd worden en dat er nog geen enkele oorkonde gevonden is, waarop hun stichting is vastgelegd. Maar daarin staan zij niet alleen: afgezien van een niet met zekerheid te verklaren plaats in een geschiedwerk van 1365 A. D.¹⁾ wordt zelfs de Boroboedoer nergens in de Oud-Javaansche literatuur vermeld.

Er zijn echter andere middelen om den ouderdom van Java's oudheden te weten te komen, middelen, die weliswaar niet tot een absoluut resultaat leiden, doch die voldoende waarborgen bieden voor een approximatieve dateering.

Een van die middelen is gelegen in

de schriftsoort, welke voor het stellen van opschriften is gebezigd - zoo die althans op de tempelsteen en kunnen gevonden worden. Gelukkig is dat te Prambanan het geval: op talrijke steenen zijn in zwarte, witte of roode verfstof geschreven letterteekens aangetroffen²⁾.

De schriftsoort nu, welke bij het stellen van deze opschriften is gebezigd geworden, is niet eenvormig. Enkele opschriften vertoonen de rondachtige vormen van de letterteekens, welke ons van vele 9e eeuwse Midden-Javaansche oorkonden bekend zijn, terwijl andere de meer stijle trekken bezitten van de 10e eeuwse Oost-Javaansche schriftsoorten.

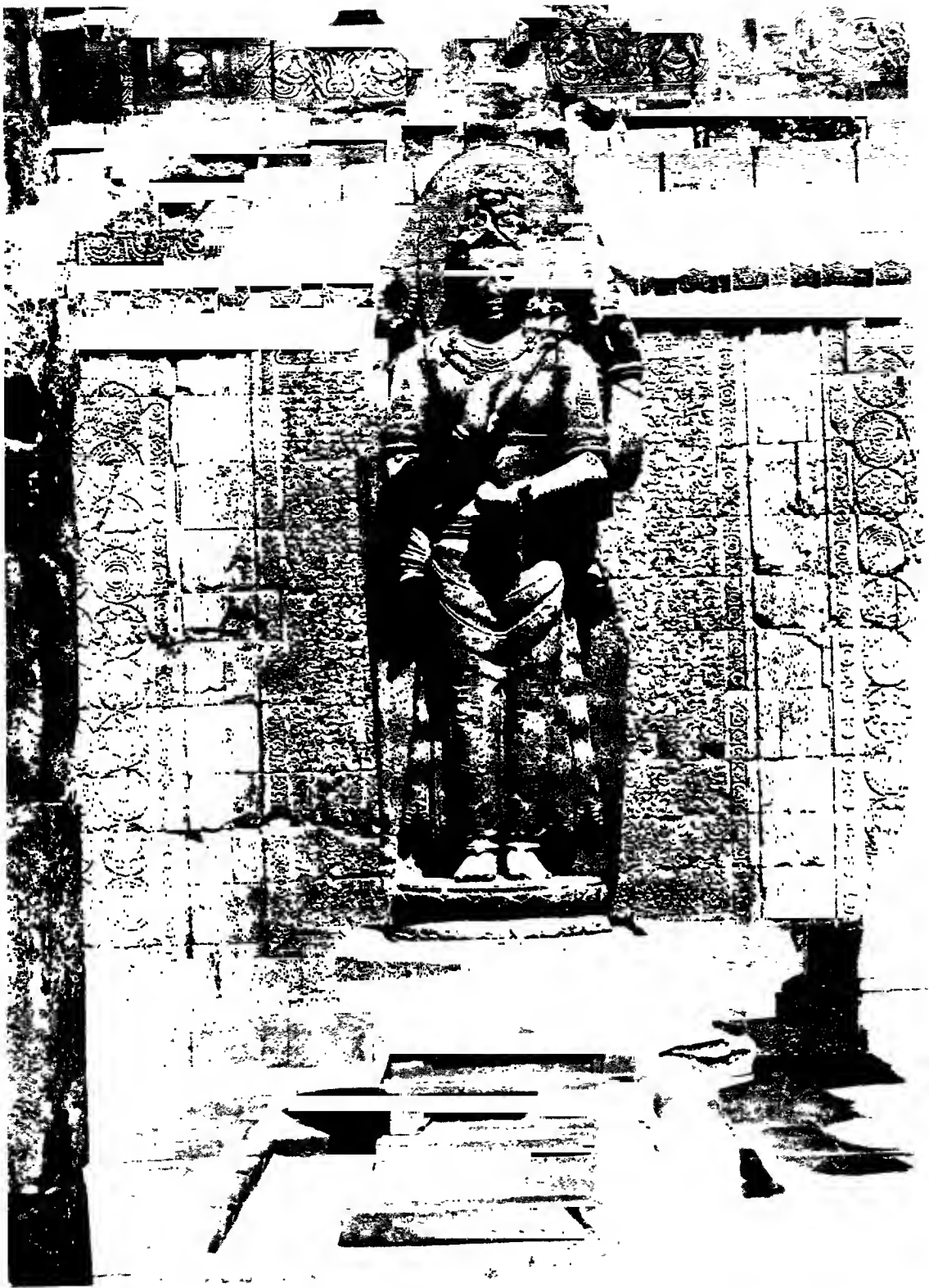
Dit voorkomen van Oost-Javaansche eigenaardigheden kan slechts worden verklaard indien men den bouwtijd op het einde van den zgn. Midden-Javaanschen tijd plaatst, dus omstreeks 900. Dan namelijk komt in Oost-Java voor het eerst een cultuur op, welke een eigen karakter bezit en die zich in vele opzichten scherp van de Midden-Javaansche laat onderscheiden. Straks zullen wij zien, dat er goede redenen zijn om in dat optreden van Oost-Javaansche eigenaardigheden te Prambanan niets verwonderlijks te zien.

Maar kan ons misschien de inhoud der opschriften iets naders leeren?

Helaas bevat geen dier opschriften een mededeeling van eenigen omvang. Het zijn bijna alle titels van ambtenaren, al dan niet voorafgegaan door den term „gawai”, door Dr. Goris omschreven als een werk van ritueel karakter, waar-

1) De Nāgarakīrti-gāma (uitgave Kern-Krom blz. 176), welk werk in zang 77:3:1 onder de Buddhistische heilighdommen der secte van de Bajradhara's dat te Budur vermeldt, waarin men het tweede lid van den naam Boroboedoer heeft vermoed (het eerste lid zou afgeleid zijn van wihāra = stichting).

2) Zie voor dergelijke dateeringen middels schriftsoorten o.a. de Boroboedoer-monografie van Krom en Van Erp, deel I, blz. 19 vlgg. en dit tijdschrift, jaargang 1935, blz. 89 vlg.

Figuur 1

Beeld van Çiwa Mahādewa in den hoofdtempel te Prambanan.

(Foto O.D.)

Figuur 2. Beeld van Çiwa Mahādewa in den hoofdtempel te Prambanan. (Foto O. D.)

toe men op religieuze gronden verplicht is ¹⁾).

De beteekenis van die opschriften zou dan moeten zijn, dat het werk aan de Prambanan-tempels, hoewel door den vorst bevolen, door elk van zijn ambtenaren op diens kosten en voor diens aandeel is uitgevoerd. Een soort van taakverdeeling dus, welke zal zijn neergekomen op een kostenverdeeling, daar wij niet mogen aannemen, dat al die ambtenaren persoonlijk aan het steenhouwen en bikken zullen zijn geslagen.

Nu komen er onder die titels vele voor, welke wij kennen uit de oorkonden van koning Balitung, koning van Bhūmi Matarām, het Rijk Mataram, wiens regeeringsjaren de periode van minstens 898 tot 910 moeten hebben omvat.

Maar er komt één onder voor, welken wij tevergeefs zoeken op oorkonden van Midden-Java, doch dien wij voor het eerst tegenkomen op een oorkonde van Singosari, van Oost-Java dus, dateerend uit 891. Dit is echter geen koningsoorkonde; voor het eerst komt bedoelde titel (rakryan Kanuruhān) op een koningsoorkonde voor in 916, eveneens te Singosari gevonden. De koning van deze oorkonde heet Dakṣa en is de opvolger van Balitung. ²⁾

Waar nu tevens uit de oorkonden blijkt, dat Balitung de eerste vorst over Midden- zoowel als Oost-Java was en van een Oost-Javaansche bemoeienis der Midden-Javaansche vorsten vóór zijn tijd niets blijkt, ligt de conclusie voor de hand: de werkzaamheden aan de Prambanan-tempels moeten tijdens Balitung zijn aangevangen en kunnen na diens dood onder zijn opvolger Dakṣa zijn voortgezet.

1) Aldus in een onuitgegeven rapport van 1933 inzake de op tempelsteen te Prambanan aangetroffen en daarvan afgeteekende schriftteekens.

2) Zie Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde enz., deel 90 (1933), blz. 267 vlgg. Met Dakṣa waren de Prambanan-tempels reeds gissenderwijze in verband gebracht door Dr. G. P. Rouffaer in Bijdragen enz., deel 74 (1918), blz. 151 vlgg.

Dat wil dus zeggen, dat men aan de Prambanan-tempels op zijn vroegst is begonnen te werken omstreeks 900.

Klopt dit resultaat nu met de gegevens, welke wij langs anderen weg kunnen verkrijgen, namelijk langs dien van stijlvergelijking en studie der bouwtechniek?

Inderdaad is dat het geval. Het was namelijk niemand minder dan Brandes — de grondlegger der archaeologie van Nederlandsch-Indië — die heeft aangetoond, dat de bouwvallen van de Prambanan-tempels zich onder meer dáárin van de meeste der overige Midden-Javaansche oudheden onderscheiden, dat zich in hun bouwstijl zoowel als in hun rangschikking vele eigenaardigheden voordoen, welke wij niet van Midden-Java, doch wel van Oost-Java kennen. ³⁾

Voorts heeft Van Erp erop gewezen, dat de Prambanan-tempels mèt die van Plaosan en Sodjiwan de eenige van Midden-Java zijn, waarbij men voor de binnenvulling der dikke tempelwanden ruimschoots gebruik heeft gemaakt van de gemakkelijk te bewerken nergelsteen in stede van de zooveel moeilijker te behakken kali-stenen. Op grond hiervan en uitgaande van de veronderstelling, dat men eerder de moeilijke werkwijze voor een gemakkelijker en minder tijdroovende heeft verwisseld dan omgekeerd, is aangenomen, dat deze drie oudheden tot de jongste van Midden-Java behooren ⁴⁾.

Tenslotte zou men zich nog kunnen afvragen of de Prambanan-tempels soms niet aanzienlijk later dan Balitung zouden kunnen zijn gebouwd, al zou men dan tijdens dien vorst daarmede een aanvang hebben gemaakt. Inderdaad is

3) Zie Tijdschrift van het Kon. Bat. Gen., deel 47 (1904), blz. 414 vlgg.

4) Bij Krom, Inleiding tot de Hindoe-Javaansche kunst², deel I, blz. 154 vlg. Vereenvoudiging der bouwtechniek is bij de ontwikkeling der Hindoe-Javaansche kunst voortdurend op te merken.

een periode van tien jaren voor den bouw van honderden van bouwwerken, waaronder enkele van zeer grooten omvang, al te beperkt. Het ligt echter voor de hand om aan te nemen, dat men nog geruimen tijd met den bouw is voortgegaan, aangezien de dynastie, waaronder het werk moet zijn aangevangen, waarschijnlijk nog eenige eeuwen aan het bewind is gebleven.

Hier doet zich echter schijnbaar een moeilijkheid voor. Wij weten immers ook, dat de residentie van de opvolgers van Balitung weliswaar nog gedurende enkele jaren in Midden-Java heeft gestaan, doch na 928 naar Oost-Java moet zijn verplaatst. Genoemd jaartal is namelijk het jongste jaartal van een Midden-Javaansche oorkonde - daarna kennen wij nog slechts oorkonden van Oost-Java.

Nu heeft men vroeger wel gemeend, dat deze overgang van Midden- op Oost-Java het gevolg geweest zou zijn van een moorddadige epidemie of een verwoestend optreden van natuurkrachten, doch er is, als wij de zaken op de keper beschouwen, niet het geringste bewijs te vinden voor de veronderstelling, dat de bevolking van Midden-Java toen hare woonplaatsen heeft verlaten — zooals gezegd is het eenige, wat wij met zekerheid weten, dat de oorkonden van vóór 928 op Midden- zoowel als Oost-Java werden gevonden, terwijl die van later jaren uitsluitend op Oost-Java voor den dag kwamen.

Wat wil dat nu zeggen? Dat wil zeggen, dat de Javaansche vorsten na genoemd jaar geen in Midden-Java gelegen gebieden meer in aanmerking deden komen om door privileges en vrijdom van rechten te worden bevoordeeld en deze gunsten voortaan uitsluitend aan Oost-Javaansche dorpen en dorpsgronden bewezen.

Nu kan men weliswaar aannemen, dat deze predilectie voor Oost-Java het gevolg moet geweest zijn van een ver-

plaatsing van den kraton naar dat deel van Java, doch hiervoor bestaat eigenlijk geen strikt bewijs en het zou zelfs mogelijk zijn, dat de kraton nog langen tijd in Midden-Java heeft gestaan. In ieder geval zegt het niets omtrent de bewoonbaarheid van dat rijksdeel of omtrent zijn politieke verhouding tot Oost-Java.

Immers, waarom gaven de vorsten hun gunstbewijzen, welke wij in de oorkonden vinden geboekstaafd? Het antwoord op deze vraag kan gegeven worden en luidt: omdat zij ten behoeve van den godsdienst, vooral in verband met de vereering hunner vorstelijke voorvaderen, de diensten van bepaalde dorpen noodig hadden en die door het schenken van dergelijke privileges konden kopen. Dan wel, omdat zij ambtenaren wenschten te beloonen voor aan hen bewezen diensten.

Met andere woorden, omtrent de uitgestrektheid van het rijk zeggen de oorkonden weinig; wel kunnen zij ons inlichten omtrent de vraag waar de vorsten hun voorvaderlijke heiligdommen bouwden en waar zij het meest met het land in contact kwamen.

Mag dus al uit het ophouden van oorkonden in Midden-Java na 928 de veronderstelling voortvloeien, dat de Javaansche kraton omstreeks dien tijd naar Oost-Java moet zijn verplaatst (zooals gezegd, strikte bewijzen voor deze veronderstelling leveren de oorkonden voorloopig niet), er mag allerm minst uit worden geconcludeerd dat Midden-Java geheel aan zijn lot werd overgelaten of zelfs niet langer tot het Javaansche rijk behoorde.

En dus is het zeer goed denkbaar, dat men nog geruimen tijd na de verplaatsing van den kraton ongestoord is voortgegaan met den bouw van de Prambanan-tempels. Hoe lang dit het geval geweest is kunnen wij met geen mogelijkheid op grond van historische gegevens bepalen of zelfs maar gissen;

slechts bouwkundige berekeningen zouden ons een denkbeeld kunnen geven van den tijd, benoodigd voor een zoo omvangrijk werk.

Intusschen is met de beantwoording van de eerste vraag tevens de tweede beantwoord. Het moet dus ook koning Balitung geweest zijn, die het koninklijk bevel heeft uitgevaardigd, dat door verplichte diensten van religieus karakter de imposante groep der Prambanan-tempels in het leven riep.

Maar onze nieuwsgierigheid is groot: wie was deze Balitung dan?

Over 's konings herkomst ligt een bijna ondoordringbaar waas. Wat wij van hem weten — maar dat is niet veel — pleit ervoor, dat hij uit Oost-Java afkomstig zou zijn en door inhuwelijking in de in 732 gestichte Matarāmsche dynastie op Java's troon zou zijn gekomen. Dit laatste is niet zoo vreemd als het lijkt; het onderzoek van de laatste jaren heeft met steeds toenemende duidelijkheid aan kunnen toonen, dat de rechten op het rijk, op den grond (bhūmi), in vele gevallen niet zoozeer bij een mannelijk oir als wel bij de — waarschijnlijk oudste — dochter van den regeerenden vorst berustten. De mannelijke opvolger ontleende in meerdere contrôleerbare gevallen zijn rechten aan zijn echtgenoot(n); een toestand, welke aan het matriarchaat doet denken. Herhaaldelijk zien wij bij de Oud-Javaansche dynastieke opvolging dingen gebeuren, welke eerst begrijpelijk worden, als men ze in het licht eener matriarchale traditie beziet, vreemd en onverklaarbaar blijven als men ze met de ons meer vertrouwde patriarchale opvolgingsgebruiken tracht te verklaren.

1) Het komt mij voor, dat dit Watoekoero in verband kan gebracht worden met het Watu Kura van Nāgarakṛtāgama, zang 77:3:1 (evenals het boven genoemde Budur een Buddhistisch heiligdom) en wel voornamelijk op grond van het nabij dit Watoekero gelegen dorp Boro, waarvan de bekende oorkonde van Borotengah uit 901 afkomstig is. Boro toch zou hier, evenals bij Boroboedoer, uit een oud wihāra zijn ontstaan en op

Voor een Oost-Javaansche herkomst van Balitung pleit onder meer een oorkonde, waarvan helaas de herkomst onbekend is, doch die in taal, dateering en titulaturen Oost-Javaansche eigenaardigheden vertoont. Het is een door dien koning uitgevaardigd stuk, waarin hij privileges verleent in verband met zijn eigen voorvaderheiligdom te Watu Kura en dezen naam kennen wij nu juist van zijn eigen titulatuur. Daarin komt namelijk steeds het element Rakai Watu Kura (Landheer van Watu Kura) voor, zoodat bedoeld gebied als zijn familie-apanage zou kunnen worden beschouwd.

Nu ligt op het oogenblik de eenige desa van dien naam (Watoekoero) weliswaar in Midden-Java, aan de monding van de Bogowonto en niet ver van Poerworedjo, doch dit zegt natuurlijk allerm minst, dat er vroeger geen andere desa's van dien naam waren. ¹⁾

De boven reeds geconstateerde Oost-Javaansche eigenaardigheden in den bouwstijl van de Prambanan-tempels, Balitungs stichting, wijzen zeker eveneens in de richting eener Oost-Javaansche herkomst — indien de koning van huis uit een Midden-Javaan geweest zou zijn, zou men eer een bouwwerk in zuiver Midden-Javaanschen stijl verwachten dan een, dat kennelijk vreemde, Oost-Javaansche invloeden vertoont.

Het heeft er voorts zelfs den schijn van gehad dat Balitungs overgang van Oost-Java naar Midden-Java sporen in zijn titulatuur zou hebben nagelaten, hetgeen dan het gevolg zou geweest moeten zijn van het huwelijk, waardoor hij macht op Midden-Java kwam uit te oefenen.

In enkele zijner oorkonden, voornamelijk die, welke in Oost-Java werden ge-

een in die streek gelegen kloosterstichting wijzen. In de oorkonde van Borotengah wordt gezegd, dat de uitvaardiger een zoon was van Sang Ratu Bajra, welke naam weer aan de Bajradhara's denken doet, tot wier heiligdommen dat van Watu Kura moet hebben behoord. Met Balitungs Watu Kura *behoeft* dit niets te maken te hebben.

vonden, noemt hij zich : Çrī Mahārājā (= Zijne Majesteit de Grootkoning), Rakai Watu Kura (=Landheer van Watu Kura), Dyah Balitung (Prins Balitung), Çrī Içwarakeçawasamarottungga (of -keçawotsawottungga) (=Zijne Majesteit, die uitblinkt in den strijd van Çiwa en Wiṣṇu. ¹⁾ Deze titulatuur bestaat uit vier elementen, waarvan het eerste den algemeensten koningstitel inleidt, het tweede zijn apanage of die van zijn familie aangeeft, het derde zijn prinsennaam is en het laatste den naam bevat, welken de koning bij zijn koningswijding ontving (rājābhisekanāma).

In alle op Midden-Java gevonden oorkonden van den vorst nu blijkt deze rājābhisekanāma vervangen te zijn door een anderen, luidende : Çrī Dharmodayamahāçambhu (=Zijne Majesteit, de Rijzende Deugd, de Zeer Welwillende).

Dat wisseling van titelnamen vaker gedurende het leven van een Oud-Javaansch vorst zal zijn voorgekomen dan in den modernen tijd gebruikelijk is, staat vast. Maar daar moet dan toch steeds een aanleiding voor bestaan hebben. En aangezien de wijziging zich hier aan den rājābhisekanāma, den koningswijdingsnaam, heeft voltrokken, moet zij ook met de rājābhiseka, de koningswijding, verband hebben gehouden. ²⁾

Vroeger is, zooals gezegd, wel verondersteld, dat de wijziging verband zou kunnen gehouden hebben met een huwelijk; in een van zijn oorkonden toch spreekt Balitung van een vorstelijk huwelijk en dat was van de toenmaals bekende oorkonden van den vorst nu juist in tijdsorde de eerste waarin de gewijzigde naam voorkwam.

Later moest men deze gissing verlaten, daar de gewijzigde naam ook in oudere oorkonden bleek voor te komen, en dacht men aan een naamswisseling naar aanleiding van de vestiging van 's konings gezag over een ander deel van Java, namelijk Midden-Java. Wat overigens toch ook weer met een huwelijk zou kunnen samenhangen.

Zoo kwam men tot de veronderstelling, dat de koning tegelijkertijd twee namen had, één voor Oost-Java en één voor Midden-Java. Dit zou dan verklaren waarom zij beide — wat tijdsorde betreft — door elkaar voorkomen, zoodat van een prioriteit van den eenen naam boven den anderen niet gesproken kan worden. ³⁾

Het lijkt inderdaad of dit de oplossing kan geven voor het naamprobleem, dat Balitung ons verschaft — het is toch zeer goed denkbaar dat hij, van huis uit koning van Oost-Java zijnde en aldaar bij de rājābhiseka een voor dat deel van Java geldenden naam verkregen hebbend, op een gegeven oogenblik door inhuwelijking in de Matarāmsche familie een nieuwe koningswijding, rājābhiseka, onderging en daarbij, uiteraard met behoud van koningstitel, apanage-titel en prinsennaam, een nieuwen wijdingsnaam voor Midden-Java ontving. Hetgeen dan tevens op een zeer los verband tusschen de twee rijksdeelen zou kunnen wijzen.

Hoe dit alles ook zij, reeds in het voorkomen van oorkonden van Balitung in Oost-Java is voldoende verklaring te vinden voor de onder zijn regeering plaats gehad hebbende invloeden van het Oosten op het Midden van het eiland.

Balitungs oorkonden voeren ons na-

¹⁾ Het is onbekend op welken strijd hier wordt gedoeld en ook of dit een strijd tusschen beide goden onderling dan wel van hen gezamenlijk tegen een derde was. — Balitung is hetzelfde als wat Europeanen gemeenlijk Billiton noemen.

²⁾ Van de thans bekende koningsoorkonden (of die, waarin 's konings naam genoemd wordt) van Balitung (14 stuks) stammen er 7 van Oost-Java en 6 van Midden-Java, terwijl de herkomst van 1 onbekend is, doch waarschijnlijk Oost-Javaansch zal zijn. De naam Içwarakeçawasamarottungga komt voor op 2 der

Oost-Javaansche oorkonden alsmede op die van onbekende herkomst; 2 andere Oost-Javaansche hebben geen abhisekanāma, terwijl 3 kennelijk copieën zijn en den naam Dharmodayamahāçambhu dragen. Dezen naam vinden wij voorts op alle Midden-Javaansche oorkonden.

De jaartallen der Oost-Javaansche oorkonden zijn: 898, 901, 905, 907, 909 en 910, die van de Midden-Javaansche: 900, 903, 905, 907. De onbekende is van 902.

³⁾ Zie Tijdschrift K. B. G., deel 74 (1934), blz. 273 vlgg.

melijk van Bagelen in het Westen tot Soerabaja en het Malangsche in het Oosten, zoodat wij moeten aannemen, dat het rijk, waarover hij den scepter zwaaide, overeenkwam met dat deel van Java, dat men met recht het Hindoe-Javaansche kan heeten.

Dit sluit natuurlijk allerm minst uit, dat de koning zijn macht ook buiten Java heeft doen gelden. Integendeel, de omvang en beteekenis van zijn Prambanan-tempels wijzen op een uitgestrekte machtsfeer van zijn kraton. Het is namelijk wel nauwelijks meer aan twijfel onderhevig, dat de schaal, waarop de Hindoeistische vorsten van den Archipel hun bouwwerken hebben doen verrijzen, nauwkeurig verband moet hebben gehouden met den omvang van het door hen bestuurde rijk en met de uitgestrektheid van de machtsfeer, waarbinnen zij vele der omliggende Heerlijkheden en Vorstendommen hadden getrokken. Het was een algemeen-Oostersche opvatting, dat de grootheid van een vorst uitgedrukt diende te worden in de afmetingen van het werk zijner handen of de afbeelding van zijn persoon. Men behoeft daarbij niet eens naar die oude Egyptische reliëfs te wijzen, waarop de koning der Beide Egypten reusachtig groot temidden van de kleine figuurtjes van zijn vazallen staat afgebeeld — een ieder, die de huidige Javaansche kratongebruiken kent, begrijpt onmiddellijk wat ik bedoel.

Kortom iemand, die een complex van de beteekenis en afmetingen der Prambanan-tempels op zijn naam kon stellen, moet in zijn tijd een heerscher geweest zijn, wiens faam tot ver over de wereldzeeën was doorgedrongen en wiens troepen en vloten ook op andere eilanden gevreesd waren.

Dat Balitung dus een machtig heerscher was, Heer van Java en Protector van den Archipel, misschien zelfs van enkele der omliggende contreiën, daaraan kan geen twijfel bestaan en die zijde van zijn wezen staat ons zeker helder

voor den geest. Inderdaad moet hij geweest zijn een Majesteit, die uitblonk in den strijd van Çiwa en Wiṣṇu, een „Çrī Içwarakeçawasamarottungga”.

Hoe was echter Balitungs persoon, hoe zijn levenshouding, zijn overtuiging? Kunnen de steenen ons ook dit vertellen?

Ik geloof, dat het zeer wel mogelijk is ons een denkbeeld te vormen omtrent 's konings wezen, een beeld te scheppen, dat ons deze thans ietwat wazige figuur nader kan brengen en hare trekken kan verscherpen. En het zijn wederom de oorkonden, welke daartoe het materiaal zullen moeten leveren.

Weliswaar waren de oorkonden der Oud-Javaansche vorsten bedoeld als rechtsgeldige documenten, welke de rechten moesten beschermen, die de door den vorst begunstigde personen of stichtingen hadden verkregen; waren het als het waren getuigenverklaringen, die aantoonde dat de schenking was geschied met inachtneming van alle door wet, traditie en godsdienst vereischte voorzorgsmaatregelen, op het met grooten zorg door de rijksastrologen bepaalde en door den stand van zon, maan en sterrebeelden vastgelegde gunstige tijdstip, ten overstaan van hooge ambtenaren en priesters en onder het uitspreken van een vaste formule, welke van de goden de straffen des hemels afsmeeke op de komende vorsten, die de bepalingen der oorkonden eventueel mochten teniet willen doen — maar tevens bevatten zij vaak enkele zinsneden of woorden, welke de aanleiding der privilegeschenking omschrijven. En het zijn die luttele woorden, welke ons een vluchtigen blik gunnen op de motieven van den vorst.

Hoe was dat nu met Balitung?

In 902 deed hij een schenking aan de dorpsautoriteiten van de desa Watu Kura, opdat deze daaruit de tempelfeesten in het voorvaderheiligdom te Watu Kura konden bekostigen, die elk jaar

op vollemaansdag van de maand Bhādrapada (= Augustus-September) dienden plaats te hebben en die den stichtingsdag van dat heiligdom moesten kenmerken. Den naam Watu Kura kennen wij reeds — het is de naam, welken Balitung in zijn koningstitel droeg en die de streek aanduidde, waarvan hij de Raka, de Landheer was, die dus als zijn familie-apanage gold. Helaas is de herkomst der oorkonde en dus ook de ligging van Watu Kura onbekend.¹⁾

Met andere woorden, hier zien wij Balitung een maatregel treffen waardoor de viering der jaarlijksche feesten ter eere van zijn voorvaderen eens voor al mogelijk werd gemaakt. Balitung blijkt dus in ieder geval een man geweest te zijn, die de ononderbroken vereering zijner voorvaderen voor noodzakelijk hield en daar iets voor over had — een goed Javaan.

Voorts zien wij den koning in 905 een maatregel treffen, waarbij een door een zijner voorvaderen afgelegde gelofte werd ingelost. Hij stichtte in dat jaar bij het tegenwoordige Wonogiri een vrij overzetveer over den Bengawan Solo en zorgde dat de veerlieden voldoende inkomsten en materialen ontvingen, waardoor een ononderbroken veerdienst ter beschikking van de reizigers kwam te staan. Wederom betoont Balitung zich hier een nazaat, die zich van zijn plichten tegenover de voorvaderen zeer wel bewust is; tevens dient hij het algemeen belang.

In hetzelfde jaar schonk de vorst vrijdommen aan bepaalde dorpen bij Gondangwinangoen (Klaten), dus in de buurt van Prambanan, waardoor deze in de gelegenheid werden gesteld een godsdienstig bouwwerk binnen het heiligdom van een van 's vorsten voorvaderen, die te

Pastika was bijgezet, te onderhouden. Deze blijkt echter een voorvader te zijn van zijn echtgenoot, althans van een zijner echtgenooten. Balitungs plichtsbesef als beoefenaar van de „dharma”, de heilige voorschriften, strekte zich dus ook uit tot de voorvaderen van zijn echtgenoot.

Verder kregen in 907 dorpsoudsten van Kinwu in het Blitarsche van koning Balitung een gunstgeschenk (vrije sawahs), omrede eerstgenoemden niet meer in staat waren de verplichte vorstelijke belastingen op te brengen. Een daad van mededoogen dus.

Voorts werden in hetzelfde jaar de vorstelijke ambtenaren in het landschap Mantyāsih in de Kedoe met grondrechten begunstigd, in de eerste plaats omdat zij tijdens een vorstelijke bruiloft op groote schaal heerendiensten hadden verricht — welke bruiloft dus in Kedoe zou hebben plaats gehad —, in de tweede plaats omdat zij geregeld één keer in de acht maanden de vorstelijke voorouders in de heiligdommen te Malangkuçęwara en Pūteçwara, en één keer in het jaar die te Çilābhedeçwara en Tuleçwara (welker ligging onbekend is) hadden vereerd, en ten slotte omdat zij bescherming hadden geboden tijdens een te Kuning plaats gehad hebbende ramp.

En tenslotte kreeg, eveneens in 907, een klooster te Hujung Galuh de beschikking over bepaalde vorstelijke landinkomsten en geschiedde hetzelfde, waarschijnlijk eveneens in dat jaar, met een klooster te Dalinan. Waar deze lagen is onbekend.

Ziedaar wat wij omtrent enkele van Balitungs regeeringsdaden te weten kunnen komen. Veel is het zeker niet, doch het lijkt mij toch wel voldoende om ons te helpen den bouwer der Prambanan-tempels in een ander licht te zien dan dat van veroveraar of salonvorst.

1) Voor deze en de volgende oorkonden verwijs ik naar een voorgenomen epigraphische publicatie van den Oudheidkundigen Dienst, waarin zij naar aanleiding van een in 1939 gevonden oorkonde (van Randoesari bij Gondangwinangoen) met de literatuur zullen worden vermeld.

In de eerste plaats treft ons zijn zorg voor de vereering der voorouders, welke weliswaar misschien niet uit persoonlijke liefde zal zijn voortgesproten en ongetwijfeld ook een politieken achtergrond zal hebben gehad, doch die op het volk toch den indruk moet hebben gemaakt van een ware „udaya” van de „dharma”, een ware opkomst der heilige plichten, zooals in 's konings anderen naam besloten ligt.

Dat hierbij echter wel degelijk ook van de zijde van den koning van een als zoodanig gevoelde heilige plicht gesproken moet worden, kan blijken uit de stichting van het vrije overzetveer te Wonogiri, waarmede hij een belofte van een zijner voorvaderen in vervulling deed gaan en de „dharma” hoog hield door een bestaande leemte geheel uit eigen beweging aan te vullen.

Vorst hebben wij in de gunsten, geschonken aan de kloosters van Hujung Galuh en Dalinan, het bewijs dat Balitung zich ook aan het welzijn van godsdienstige stichtingen, en wel speciaal Buddhistische, iets gelegen liet liggen.

Belangrijker echter is de belooning van de ambtenaren van Mantyāsih voor de betoonde hulpvaardigheid en de schenking van gunsten aan de dorpsoudsten van Kinwu, die niet in staat bleken te zijn de vereischte belastingen van den vorst op te brengen. Hier toch deed de vorst iets, wat niet zonder meer van hem verwacht behoefde te worden, daar het betoonen van hulp aan den Koning vanzelfsprekend en voor het niet betalen van belastingen in Oosterse monarchiën gemeenlijk geen excuus te vinden was.

Hoewel het natuurlijk gevaarlijk blijft op grond van enkele uit duizend verloren gegane toevallig bewaard gebleven gegevens een oordeel te vormen over het karakter van een vorst, vooral als die gegevens worden geput uit officieele

staatsstukken zooals oorkonden, toch kan men daaruit in ieder geval opmaken als hoedanig de vorst *beschouwd wenschte te worden*. In het geval van Balitung kunnen wij dan niet anders zeggen, dan dat dit, geheel in overeenstemming met zijn wijdingsnaam van „De Rijzende Deugd” en „Zeer Welwillende”, was *als bevorderaar van de heilige, overgeleverde maatschappelijke deugden, zooals deze door adat en Hinduïsme waren voorgeschreven, en als beschermer van hen, die bescherming behoeften*.

Moge deze houding hem al door een verstandige politiek zijn ingegeven en moge zijn persoonlijk karakter misschien een andere houding hebben gewenscht, zóó zal het volk hem hebben gezien en en zóó moet hij in de contemporaine geschiedenis bekend zijn geworden.

Misschien is het in het bovenstaande gelukt een hoewel aarzelend, dan toch ook niet geheel onbevredigend antwoord te geven op de eerste der aanden aanvang dezer regelen gestelde vragen. Op de derde vraag — waarvoor Balitung de Prambanan-tempels heeft doen bouwen — kan met iets meer zekerheid worden geantwoord.

Die meerdere zekerheid hebben wij te danken aan IJzerman ¹⁾, die in de tachtiger jaren van de vorige eeuw met groote zorgvuldigheid en wetenschappelijken zin den inhoud van de put in den hoofdtempel van het omvangrijke complex heeft tevoorschijn gehaald en doen onderzoeken. ²⁾

---

¹⁾ Zie IJzerman, Beschrijving der Oudheden nabij de grens der Residenties Soerakarta en Djogdjakarta. 1891. Blz. 60 vlgg. en platen XXII en XXIII.

²⁾ Het complex der Prambanan-tempels is reeds zoovaak beschreven, dat hier met een korte omschrijving in een voetnoot moge worden volstaan.

Het bestaat uit een rechthoekig ommuurd terrein, waarvan de N.Z.as enkele graden oostelijk van de noordpijl afwijkt. Dit terrein meet 390 m in het vierkant en noemen wij A.

Hierbinnen is acentrisch een tweede ommuurd terrein gelegen, vrijwel zuiver georiënteerd en 222 m in het vierkant metende. (Terrein B.)

In die put dan — straks zullen wij zien, dat IJzerman hier het hart van het complex te pakken had — bevond zich, behalve grondvulling, op 5.75 m diepte een steenen kist met deksel, staande op met houtskool en verbrande beenderen van dieren vermengden grond. Het waren beenderen van een geit en van een hoen, waartusschen een gouden plaatje lag, voorzien van het opschrift: Waruṇa, Parwata. Dit zijn namen voor den zeegod en berggod.

In de steenen kist bevonden zich de resten van koperen platen, waarop een vakverdeling in verfstof voorkwam, alsmede met houtskool en asch vermengde grond. De asch was afkomstig van onvoldoende verbrande dierlijke stoffen. Voorts lagen er 20 muntjes in, eenige edelstenen (granaten, bergkristallen en diochriet), glaskoralen, knipsels van bladgoud en zilver, een zeeschelp en een twaalfal gouden plaatjes, waarvan vijf respectievelijk in de gedaante van een schildpad, een nāga, een lotusbloem, een altaar en een ei, terwijl op de overige vierkante plaatjes opschriften voorkomen. Deze bestaan in zes gevallen uit de syllaben aḥ, āḥ, a, ā, ang en ě, een zevende uit een volslagen onuitspreekbare en met Latijnsche karakters onweergeefbare combinatie van letterteekens. Kennelijk dus mystisch-magische syllaben, behoo-

rende tot een tantrisch correspondentiesysteem van goden, elementen en eigenschappen.

Nu weten wij wel zooveel van den inhoud van dergelijke, ook in andere tjaṇḍi's gevonden steenen kisten, dat zij betrekking kunnen hebben op een bijgezet vorst. Anderzijds zijn er ook van dergelijke depôts gevonden, welke geen resten van verbrande beenderen of asch bevatten en slechts hebben gediend als magisch depôt, op bepaalde plaatsen in verband met de wijding van het tempelterrein neergelegd en dienende om dit tegen ontwijdende invloeden te beschermen. Waar in het geval van den hoofdtempel van Prambanan echter uitdrukkelijk onvolkomen verbrande dierlijke stoffen werden geconstateerd, is het vermoeden gewettigd, dat deze afkomstig zijn van een lijkverbranding.

De bedoeling van dergelijke bijzettingen kan thans bekend worden verondersteld: men bewaarde enkele niet geheel verbrande resten van het lijk (de eigenlijke asch werd naar Hindoeïstisch voorschrift in zee of rivier gestrooid) in een steenen kist onder het godenbeeld, deed daarbij de symbolen van die goddelijke principes, welke met de verschillende elementen, waaruit het menscheelk lichaam is opgebouwd, correspondeeren en meende daardoor te bereiken, dat het

Binnen dit terrein B is concentrisch een eveneens ommuurd vierkant terrein C gelegen, metende 110 m in het vierkant. De terreinen A, B en C zijn toegankelijk geweest door poorten, bij B en C in het midden der zijden, bij A daartegenover gelegen.

Terrein A lag op maaiveldhoogte, terrein B liep trapsgewijs op, terwijl terrein C weer vlak was en zich dus eenige meters boven terrein A bevond.

Omtrent de bebouwing van A weten wij niets.

Terrein B was bebouwd met vier concentrische reeksen van respectievelijk 68, 60, 52 en 44 tempels, elk met een grondvlak van ongeveer 6 x 6 m en een approximatieve hoogte van 14 m.

Terrein C - het eigenlijke tempelterrein - was op tamelijk willekeurige wijze bebouwd. Het droeg twee tegenover elkaar gelegen, N. Z. strekkende rijen van elk 3 tempels. De oostelijke rij bevatte twee aan elkaar gelijke tempels - de beide uiterste -, die een grondvlak van ongeveer 13 x 13 m en een approximatieve hoogte van 22 m hadden; de middelste tempel met ongeveer 15 m in het vierkant en was ongeveer 25 m hoog.

Van de westelijke rij waren eveneens de buitenste tempels gelijk (ongeveer 20 x 20 m en ongeveer 23 m

hoog), terwijl de middelste, de hoofdtempel van het complex, een grondvlak van 34 x 34 m en een hoogte van 47 m had.

Aan de beide uiteinden van de tusschen deze rijen loopende as lag een tempel met een grondvlak van ongeveer 6 x 6 m en een hoogte van ongeveer 16 m.

Tegenover de poorten en in de hoeken lagen ten slotte kleine tempeltjes, 8 in getal en metende 1.55 x 1.55 x 4.10 m.

Aangezien de mogelijkheid bestaat dat aan de binnenzijde van den ringmuur van terrein B links en rechts van de poorten telkens een tempel heeft gestaan, wordt het totaal 250 tempels (zie Oudheidkundig Verslag 1926, blz. 8).

Omtrent de iconographische bestemming van 245 stuks daarvan tast men volkomen in het duister. De hoofdtempel was aan Ćiwa gewijd, die ten Z. daarvan aan Brahmā en de noordelijke aan Wiṣṇu. Tegenover den hoofdtempel lag de Nandi-tempel, terwijl die ten N. daarvan niet (zooals wel gemeend wordt) aan Garuḍa gewijd was, doch aan een bijzonderen Ćiwa-vorm.

later ten allen tijde mogelijk zou zijn den vergoddelijkten vorst een tijdelijk lichaam te verschaffen voor het geval zijn nakomelingen hem wilden eeren en raadplegen. Onze kennis van de toenmaals op Java bestaande secten en hun magisch-mystische symbolen reikt echter nog niet ver genoeg om de juiste waarde en beteekenis van figuren en syllaben, als te Prambanan in den hoofdtempel zoowel als in andere tjañdi's van het complex werden gevonden, thuis te brengen, zoodat wij het voorloopig met de overtuiging moeten doen, dat zij een dusdanig doel hadden. Van de vijf te Prambanan gevonden figuren zijn er vier (schilpad, nāga, altaar en lotus), welke als dragend aardsymbool kunnen worden opgevat, als zitplaats dus voor een godheid. Wat het ei daarbij deed is minder gemakkelijk te herkennen, tenzij wij aan het wereld-ei moeten denken, wat dan ook al weer een aardsymbool kan zijn. Nu is het ei weliswaar een nog steeds op Java overbekend magisch attribuut (bevat van levenskracht voor een eindelooze reeks van levens) en zou men de aanwezigheid ervan in de tempelput aan overwegingen van practisch-magischen aard kunnen toeschrijven, doch het is zeer de vraag of men daarbij wel met de *uitbeelding* van een ei genoegen zou hebben genomen. Ik ben dan ook geneigd er een bepaald symbool in te zien, dat dan betrekking had op een der goddelijke kwaliteiten, eigenschappen of elementen welke bij het tijdelijk op aarde verschijnen van den god-vorst een rol kregen te spelen.

Dit op aarde neerdalen denke men zich overigens niet te eenvoudig.

De vorst was krachtens oud Hindoeïstisch geloof een deel-incarnatie, een „angçāwatāra” van de hoogste godheid en dit deel keerde na den dood van het sterfelijk omhulsel tot zijn geheel en oorsprong terug. De vorst was dus eigenlijk een tijdelijke, sterfelijke verschijningsvorm van de godheid en het spreekt vanzelf dat hij, eenmaal zijn god-

delijke gedaante weder aangenomen hebbend, voortaan slechts als god en niet meer als vorst op aarde nederdaalde. Immers, de deel-incarnatie had zich in zijn opvolger voortgezet, zoodat de ontmoeting van dezen met zijn vergoddelijkten voorganger niet anders was dan een ontmoeting met de godheid in hare opperste gedaante.

Nu leefde de godheid in den godenhemel op dezelfde, zij het ook meer volmaakte, wijze als de vorst op aarde, namelijk in een kraton, zetelend in het centrum daarvan, omgeven door zijn naaste verwanten, de prinsen van den bloede, gediend door lagere goddelijke wezens met dergelijke rangtitels als die der bhūpati's, wadana's, patih's, mantri's enz. van den kraton. Dansers en danseressen, muzikanten en zangers vulden de avonden met hun kunst, juist zooals in den kraton geschiedde. Zijn tusschen lotusvijvers gelegen goddelijke woning was omgeven door muren en daaromheen lagen de erven van zijn satellieten gerangschikt, elk met hun eigen verblijf van iets minderen rang, iets minderen omvang en iets minder praal. Pajoengs beschaduwden de goddelijke spijzen als zij over de zonbeschenen erven naar de van goud en gepolijste edelsteen matglanzende hallen van het centraal goddelijk verblijf werden gedragen. Overal zaten fluisterend de wachten met pieken en zwaarden. Op de erven heerschte stilte, slechts verbroken door de kreten der in gouden kooien driftig rondstappende boschanen. Boomen met gouden bladeren en edelsteenkleurige bloemen ritselden in de zachte koelte en talrijke klokjes tinkelden tusschen de takken; overal bloeiden de lotussen in vijvers, potten en vazen. De zon kleurde dit tafereel met zijn vroolijk licht zonder te branden; de atmosfeer was aangenaam, niet koud, niet heet, niet vochtig, niet droog. Kortom, het was de hemel.

Dit alles is geen gissing; men kan

het aan de Chineesche schilderijen der Buddhistische hemelen gemakkelijk contrôleeren, aan de reliëfs van den Borobodoer toetsen, in de huidige kratons herkennen.

Als nu de godheid zich van zijn hemelsch paleis naar de aarde begaf, dan was het uitgesloten, dat zulks geschiedde op minder plechtstatige wijze dan waarop hij binnen de muren van zijn eigen hemelsch paleis van het eene paviljoen naar het andere schreed, namelijk omgeven door den ganschen hofstoet. Integendeel, zulk een tocht stond gelijk aan een belangrijke en lange reis, waarbij de staatsie-olifanten, de karossen en wagens, de paarden, lijfwachten, banieren en standaarden tevoorschijn kwamen. Men behoeft slechts de levendige beschrijving van zulk een vorstelijke reis in de Nāgarakṛtāgama te lezen om zich een denkbeeld te kunnen vormen van den glans en de pompe, van de drukte en het gewoel, van de meezwevende scharen en voorafgaande satellieten, elk met hun hofstoet, welke een nederdaling van de godheid op aarde moeten hebben gekenmerkt.¹⁾

Omgekeerd diende de aardsche vorst behoorlijk voorbereid te zijn op de ontvangst van zulk een gezelschap. Er dienden pasanggrahans, verblijven, te worden ingericht, waardig en passend om elk der honderden mede afdalende goden, godinnen, halfgoden en dienende geesten tot rust- en verblijfplaats te kunnen dienen.

Het was niet meer dan logisch, dat deze verblijfplaatsen zoo getrouw mogelijk in vorm en gedaante de hemelsche verblijven nabootsten en zoo kwam men ertoe hen de gedaante te geven van de gestyleerde bergverblijven van den Mahāmeru, van den legendarischen godenberg, die Ćiwa, Wiṣṇu, Brahmā en

alle andere goden van het pantheon bevatte.

Het gansche complex van de tjaṇḍi's — want dat waren deze pasanggrahans, deze tijdelijke verblijven der goden — vormde een replek, een gestyleerde uitbeelding van den godenberg met zijn hellingen, zijn voorgebergten, zijn terrassen en velden. In hun midden verrees de hoofd-tjaṇḍi, de eigenlijke top van den Mahāmeru, het verblijf van Ćiwa zelve. Links en rechts de voortoppen voor Wiṣṇu en Brahmā, daartegenover de toppen voor lagere goden, en daaromheen de talloze lagere bergen van de laagste goden²⁾.

Elk van deze verblijven had zijn lotusversiering, welke hen ook in den hemel kenmerkte, in het steen uitgehouwen; had zijn guirlandebanden van tot trossen en tressen geregen bloemknoppen, als die welke het hemelsch verblijf met hun geuren vulden en waarin de bêtets opgewonden zaten te krijschen; had zijn ornamentmotieven, overeenkomende met het fijne goudsmeedwerk dat de stijlen en wanden der hemelsche paleizen gedeeltelijk bedekte en op geraffineerde wijze door de tegenstelling van het nobele gladde, onversierde hout en de drukke lijnen en krullen van het ornament beide op de voordeeligste wijze deed uitkomen.

Ziedaar wat het tempelcomplex van Prambanan was — een tot in details uitgewerkte replek van den godenberg.

Maar het was meer. Door de in de nissen en spelonken van de bergverblijven opgenomen beelden der hoogste, hooge, middel- en lagere goden, der dienende geesten, elk de uitbeelding van een der vergoddelijkte personen uit het gevolg van den vergoddelijkten vorst en dus elk een herinnering aan een eenmaal in den aardschen kraton geleefd hebben persoon, was het complex zoo-

¹⁾ Zie Nāgarakṛtāgama (uitgave Kern-Krom), blz. 63 vlgg.

²⁾ In later tijd heeft men op Java een werkelijken berg met zijn voortoppen voor dit doel gebezigd en

van bouwsels voorzien, die hem tot een replek van den hemelberg maakten. Ik bedoel den Penanggoengan ten Zuiden van Soerabaja. Zie dit tijdschrift, 16e jaargang, 1936, blz. 194 vlgg.

wel als het ware de versteening van een plechtig bezoek van den god-vorst aan zijn nazaten op aarde, als een „monumentum aere perennius” voor den aard-schen kraton der voorvaderen — een symbolisch portret van het voorvaderlijk verblijf en zijn bewoners.

Dit doet veronderstellen, dat de beelden ook meer waren dan kanonieke, weinig zeggende en stereotype symbolen van de goden. Voor Oost-Java weten wij zelfs met zekerheid, dat zij de trekken droegen der gestorvenen of op andere wijze daaraan de herinnering levendig hielden. Voor Midden-Java mogen wij dat, zeker in het geval van de onder Oost-Javaansche invloeden staande Prambanan-tempels, veronderstellen.

Dat zou dan niet alleen beteekenen, dat het Çiwabeeld van den hoofdtempel, waarvan een afbeelding deze regelen verlucht, het portret van Balitung zou zijn, doch dat tevens zijn hoofdechtgenoot in de Durgā van de noordelijke nis, zijn hofkapelaan en mentor in den Guru van de zuidelijke, zijn patih of zijn legeraanvoerder in den Gaṇeça van de westelijke nis zou zijn vereeuwigd. Ja, niets belet ons om dan in de reeks van zoogenaamde windstreekhoeders, gerangschikt boven den ommegang en waarvan elk, stuk voor stuk, ons door zijn individueele trekken treffen moet, de pangerans van den kraton, de koningszonen van Balitung te zien; in de gandharwa's en apsarassen alsmede in de dansers en muzikanten van de balustrade de kraton-dienaren en dienaressen, die den vorst tijdens zijn leven hadden vermaakt.

Het is er verre van dat dit alles reeds in details zou zijn bewezen of gecontroleerd. Integendeel het is een werkhypothese, welke, opgebouwd op wat wij met zekerheid weten inzake de Oost-Javaansche bijzettingsgebruiken der vorsten, aangevuld met wat noodzakelijk uit de daaraan ten grondslag liggende wereldbeschouwing volgt, het voordeel

biedt van eene passende verklaring der tallooze typisch-Javaansche afwijkingen van het klassieke Hindoe-systeem.

Maar ook al zou men terugschrikken voor de consequenties eener zoo vergaande vereenzelviging van het hemelsch aspect der tempels met het aardsche beeld der Oud-Javaansche kratons, dan nog blijft de verklaring van heel het grootsche complex als een repliek der toppen van den hoogsten hemelberg hare kracht behouden. Ook al zou men zoo ver willen gaan dat men — wetend, dat voor de Javanen van dien tijd koning Balitung een goddelijke incarnatie van Çiwa moet geweest zijn, wetend, dat naar hun opvatting de vorst na zijn dood weder in dien god moet zijn opgegaan — toch zou weigeren eenig verband te leggen tusschen de persoon van Balitung en de vormen van het hoofdbeeld der Prambanan-tempels, dan nog blijft het complex een adaequate pasangrahan voor Çiwa-Balitung en zijn goden. Want dat Çiwa door de priesters tot nederdaling op aarde werd gebracht weten wij uit de leerstellingen der pēdanda's van Bali — er is geen reden om aan te nemen dat dit fundamenteele dogma van het Balisch Hindoeïsme vroeger anders zou hebben geluid.

Hoewel in het bovenstaande eigenlijk niets nieuws werd beweerd en alles reeds elders gezegd is geworden, kan ik mij toch indenken, dat er zullen zijn, voor wie het niet gemakkelijk is voetstoots aan te nemen, dat de tjaṇḍi's van Prambanan, hun beelden, hun versieringen, zóó vol symboliek, zóó vol gedetailleerde toespelingen zouden steken. Om hun ongelooft aan het wankelen te brengen wil ik hier nog op één bijzonderheid opmerkzaam maken, een bijzonderheid, welke reeds jaren geleden werd geconstateerd, en die zoozeer het kenmerk der opzettelijkheid draagt dat zij voor den onderzoeker van de Prambanan-tempels een waarschuwing kan vormen

om steeds op zijn hoede te zijn waar het de mogelijkheid geldt kleine, doch belangrijke zaken over het hoofd te zien.¹⁾

Boven schilderde ik het 250-toppijge Prambanan-complex in zijn geheel als een replek van den godenberg, liever gezegd van het goden-gebergte, dat langzaam langs flauwe hellingen opklimt tot een hoogsten top, het in den hoofdtempel gelegen verblijf van Çiwa.

Aan het rotsig bergpad nu, dat zich langs den voet van Çiwa's verblijf slingert en dat wij in den ommegang rondom den tempelvoet mogen herkennen, staan in lange reeksen de reliëfs geschaard, die het verhaal van Rāma's jeugd, jongelingschap en mannelijke leeftijd afbeelden tot op het oogenblik, waarop hij den grootsten stap van zijn leven onderneemt, de vervolging en vernietiging van den daemon Rāwana.

Deze voorstellingen bevatten dus niet het geheele levensverhaal van den held. Het overige vindt men op overeenkomstige reliëfreesen van den Brah-mā-tempel.

Bedoelde reeks van reliëfpaneelen van den Çiwa-tempel nu is door de tusschenvoeging van de trappen, welke op het Oosten, Zuiden, Westen en Noorden naar de cella's van het bouwwerk opvoeren, in vier gelijke deelen verdeeld. Dat hier iets meer dan een vanzelfsprekend gevolg van architectonische overwegingen in zou schuilen is al zeer onwaarschijnlijk.

Merkwaardig wordt het echter als wij ons zetten tot een nadere beschouwing van den inhoud dezer vier reliëfreesen. Dan blijkt namelijk elke reeks een afgeronde periode van Rāma's leven te verbeelden.

Van de Oost-trap tot de Zuid-trap zien wij Rāma's jeugd, zijn opkomst als veelbelovend held, gevolgd door de normale bekroning, een vorstelijk huwe-

lijk en de toezegging van den troon zijns vaders.

Van de Zuid-trap tot de West-trap is de opgang in een neergang verkeerd; Rāma is tegen de verwachtingen in van den troon uitgesloten geworden en dwaalt nu tengevolge van zijns vaders vloek in de bosschen rond.

Van de West-trap tot de Noord-trap zien wij deze lijn zich in dalende richting voortzetten: Rāma verliest zijn trouwe gade en doolt wanhopig en rampzalig rond.

Doch bij de Noord-trap schijnt de zaak te verkeerren: Rāma heeft in Sugrīwa's apen de helpers gevonden, die hem den weg naar zijn verloren bruid kunnen wijzen en maakt zich op haar uit de handen van haar schaker, den daemon Rāwana, te verlossen.

Zooals gezegd is elk der vier deelen van dit heldenleven uitgebeeld in afzonderlijke reliëfpaneelen, waarvan er in elke reeks juist zes en in het totaal dus vier-en-twintig gaan.

Dit getal van vier-en-twintig volgt ook al weer logisch uit de twintighoekige gedaante, welke het bouwwerk ter plaatse heeft.

Doch uit geen enkel bouwkundig feit kan men de eigenaardigheid verklaren, dat deze vier-en-twintig reliëfpaneelen zich laten onderverdeelen in vier maal vijftien tafereelen, waarvan er op synoptische wijze telkens enkele op één reliëfpaneel zijn samengevoegd.

De combinatie van deze getallen, 24 en 60, geeft te denken. Zooals men weet telde het Hindoe-zonnejaar twaalf maanden, doch men telde met maandhelften (die met wassende en die met afnemende maan), zoodat er in totaal vier-en-twintig jaar-onderdeelen waren. Daarnaast kende men de verdeeling van den dag in dertig muhūrta's of zestig nādi's, tijdsdeelen dus, welke ongeveer met onze uren en halfuren overeenkomen.

Met andere woorden, de paneel-verdeeling komt overeen met de gebruike-

¹⁾ Zie voor nadere bijzonderheden betreffende de ondervolgende opmerkingen Bijdragen enz., deel 84 (1928), blz. 118 vlgg.

lijke indeeling van den jaarlijkschen zonne-omloop, terwijl de *tafereel*-verdeeling overeenkomt met de gebruikelijke indeeling van den dagelijkschen zonne-omloop.

Is dit toeval? Of is dit opzet?

Dat het toeval zou zijn wordt reeds weersproken door de zorgvuldigheid, waarmede de verdeeling is uitgevoerd. De ontwerper heeft daarbij namelijk de ook in de Oud-Javaansche gedichten gebruikelijke, Oud-Indische gewoonte toegepast om op het einde van elken zang iets in te lasschen, dat het als ware den volgenden zang laat voorvoelen. Zoo zien wij op het einde van het eerste gedeelte van Rāma's leven (van Oost tot Zuid dus) een reliëf, waarop een der vrouwen van Rāma's vader bezig is de voorgenomen kroning van den glorierijk teruggekeerden jongen held te dwarsboomen. Zoo zien wij op het einde van de tweede reeks, Rāma's zwerftochten in het woud, de voorbode van het begin van de derde reeks verschijnen in den gouden kidang, die Rāma van Sītā zal weglokken en haar een gemakkelijke prooi van Rāwana zal laten worden. Zoo zien wij op het einde van de derde reeks, die van Rāma's wanhoop, de ontmoeting met den apen-koning Sugrīwa, die hem den weg naar de verloren bruid zal wijzen, en zoo zien wij tenslotte in den overtocht op het einde van de vierde reeks de voorbode van den strijd op Langkā — welke strijd op de reliëfs van den Brahmā-tempel staat afgebeeld.

Lijkt het daarom reeds hoogst onwaarschijnlijk, dat wij hier te maken hebben met een slechts door architectonische eischen afgedwongen verdeeling van Rāma's levensgeschiedenis in vier stukken, de overeenkomst van het stijgen of dalen van de levenslijn in die stukken met het stijgen of dalen van de lijn, die de zon jaarlijks of dagelijks aan den hemel beschrijft — klimmend van Oost naar Zuid, dalend van Zuid naar West, ondergaand van West naar

Noord en weder omhooggaand van Noord naar Oost, om straks weer opnieuw te rijzen — verschaft ons de overtuiging, dat de ontwerper der reliëfs met opzet de verdeeling van het hem ter beschikking staande veld heeft aangegrepen om er deze parallelie tusschen Rāma's leven en den zonne-omloop door duidelijk te maken.

Maar dan vraagt men zich toch af, waarom dit schema? Waarom deze opzettelijke parallelie tusschen Rāma's leven en den zonne-omloop?

Het antwoord hierop kan gegeven worden, indien wij ons wederom op het standpunt stellen, dat de Prambanan-tempels inderdaad iets te maken hebben met den lijfelijken Balitung en niet slechts één uit vele vereeringsplaatsen van den universeelen, onpersoonlijken Çiwa vormden.

Immers, de leer der incarnaties van goddelijke wezens of wezensdeelen in menschelijke gedaanten bracht met zich mede dat de koning, in wiens lichaam zich een deel van de hoogste godheid de zetel voor een tijdelijk aardsch avontuur had gekozen, als het ware één was uit een lange reeks van dergelijke incarnaties. En dus ook van die, welke in de Oud-Indische epen zijn beschreven en waartoe de legendarische helden als Rāma behoorden. Met andere woorden, Rāma was één van 's vorsten voorvaderen en wel een der allergrootsten uit de lange reeks.

Zien wij dan aan een bijzettingstempel het leven van een dergelijk held uitgebeeld, dan dienen wij zulks niet te beschouwen als een voor den toenmaligen toerist bestemd, in steen gehouwen prentenboek, waarin hij tot stichting en leering kon bladeren, noch als een willekeurige versiering met een populair verhaal, dat de bezoekers tot herkenning en dus tot zelfvoldoening zou kunnen brengen, doch dan is dat verhaal een gewijde uitbeelding van de heldendaden van

den allergrootste onder 's vorsten voorvaderen.

Maar, zoo vraagt de opmerkelijke lezer zich thans af, hoe klopt dit met het feit, dat de reliëfs voorkomen aan de tempels van Ćiwa en Brahmā, terwijl, naar algemeen bekend is, Rāma toch een incarnatie is geweest van den derden god der trimūrti, van Wiṣṇu? Hier heeft de vrager zich van de wijs laten brengen door het spook der 19e eeuwse archaeologie, die in alle Hindoeïstische bouwvallen op Java de overblijfselen meende te moeten zien der werken van rasechte Hindoe's, wier godsdienstige opvattingen door de wetenschap eens voor al in handboeken zijn vastgelegd.

Alle Colebrookes, Müllers, Monier-Williams, Hopkins en Kerns kunnen hem hier niet helpen — hij zal hun al te ijverig geraadpleegde handboeken moeten sluiten en bij de gegevens van Java te rade moeten gaan.

Dan zal hij zien, dat de oude Javanen er hun eigen Hindoeïsme op na hebben gehouden, weliswaar gebaseerd op van de Hindoe's overgenomen dogmata en speculaties, doch gewijzigd naar 's lands gebruik. En mocht hij er al aan twijfelen of zulks reeds zóó vroeg in de Hindoe-Javaansche periode, in de negende of tiende eeuw, zijn beslag had gekregen, dan zal hem het volgend feit uit den droom helpen.

Boven sprak ik namelijk van enkele gouden plaatjes, gevonden in een steenen kist, diep in de steenen schacht onder het Ćiwa-beeld verborgen. Ook noemde ik de daarop voorkomende syllaben, hoewel het volstrekt onmogelijk bleek daarvan den zin — zij het ook den magisch-mystischen zin — te vatten.

Hier wil ik er dan op wijzen, dat

1) Men heeft bij de toepassing van het schrift der Hindoe's op de Javaansche en Maleische talen er een afzonderlijk teken voor moeten maken, bestaande uit dat voor een korte i, waarin een kruisje of twee streepjes.

2) De huidige dagelijksche ceremoniën van den

onder die syllaben enkele letterteekens voorkomen, waarvan één de toonlooze ě-klank (pěpět) van het Javaansch weergeeft. Welnu, deze klank komt niet in het Sanskrit voor, noch in het Pali of eenig andere mogelijkerwijze naar Java gekomen taalsoort der Hindoe's. Het is een typisch Indonesische klank ¹⁾. Nu vraag ik mij af: zou deze Indonesische klank wel in de magische tooversyllaben van het trantrisch Hindoeïsme op Java zijn opgenomen en in het hart van Ćiwa's heiligdom ten behoeve van den hoogsten in den lande, den koning, zijn toegepast als dat Hindoeïsme niet reeds door en door gejavaniiseerd was?

Omgekeerd mogen wij er een aanwijzing in zien, dat het godenstelsel van de Prambanan-tempels nader moet hebben gestaan tot dat van Oost-Java en Bali, dan tot dat van Prambanans eventueel prototype in Indië.

Van eerstgenoemd stelsel nu weten wij met zekerheid, dat boven Ćiwa, boven Wiṣṇu, boven Brahmā een hooger wezen werd gedacht, waarvan deze goden slechts vormwordingen waren: Āditya, de Zon. Dit opperste wezen was het, waarvan de essentie uitging, die zich in de incarnaties op aarde een menschelijke gedaante koos, onverschillig of dit door het medium van Ćiwa, Wiṣṇu, Brahmā, ja van Buddha plaats had. Ćiwāditya, Buddhāditya, het was alles één. ²⁾

In dit licht bezien kan het ons dan ook niet verbazen Rāma's levensgeschiedenis aan een willekeurigen tempel afgebeeld te zien.

* * *

Maar laten wij onze slechts als inleiding bedoelde schets hier beëindigen.

eeredienst op Bali heeten Soerjasewana en hebben de vereering van Ćiwa als zonnegod op het oog. Zie Goris, Oud-Javaansche en Balineesche theologie (1926), blz. 3. Zie ook de opmerkingen van denzelfde in Mededeelingen der Kirtya Liefdrinck - Van der Tuuk, afl. 3, blz. 52 vlg.

Alle merkwaardigheden en problemen ook maar aanstippen zou reeds een te omvangrijk opstel vormen.

Thans dan liggen de trotsche tempels van Balitung verlaten, vervallen, ontwijd, zijn hun steenen verstrooid, misbruikt, hun beelden gedeeltelijk verminkt, gedeeltelijk weggevoerd.

De aanvang van het proces, dat uiteindelijk tot dit droevig resultaat heeft geleid, is niet nauwkeurig te bepalen.

Misschen begon het toen de vorsten niet langer hun kratons in de Midden-Javaansche landstreken bouwden en zette het verval in zoodra de afstand tot die kratons te groot werd en de tiende eeuw nog jong was.

Misschien dateert het eerst van het ophouden van Java's Hindoeïsme, misschien hebben alleen de aardbevingen schuld en gaven de verzorgers ten slotte den strijd tegen de elementen op.¹⁾

Zooveel is echter zeker dat de onverschilligheid, welke de Javaansche bevolking gedurende eeuwen te hunnen opzichte heeft getoond, voor een deel ten onrechte was.

Immers, zou het verval van tempels

---

¹⁾ De Javaansche traditie noemt het jaar 1584 als dat van de groote verwoesting door een aardbeving.

uit den heidentijd, vereeringsplaatsen der heidensche goden, al als een natuurlijk gevolg van het betreden van dwaalwegen kunnen worden opgevat en geaccepteerd, zoodra men de overtuiging erlangt, dat de godenbeelden geen goden zonder meer uitbeelden, doch Oud-Javaansche vorsten vereeuwigen, dan wordt de zaak anders en moge belangstelling voor de nationale geschiedenis den natuurlijken en begrijpelijken afkeer van het heidendom overwinnen.

Bij de gebrekkige gegevens, waarover wij thans beschikken, is het niet meer na te gaan in hoeverre de vorsten van Madjapahit — en dus ook die van het nieuwe Mataram — door banden des bloeds met Balitung en diens navolgers verbonden waren. Maar ook al zou zulks niet het geval zijn geweest, dan nog blijven zij zonen van Java's bodem, dragers van Java's kroon en bekleeders van Java's troon.

Als zoodanig kunnen de huidige Javanen, en niet in de laatste plaats de bewoners der huidige Kratons, even trotsch op hen zijn als de Nederlander is op de graven der Huizen van vóór den tijd, waarin Oranje zijn lot aan dat van Holland verbond.

DE WEDEROPBOUW VAN DEN ÇIWA-TEMPEL TE PRAMBANAN

DOOR

ir V. R. VAN ROMONDT.

Reeds lang waren de bouwvallen op de grens van Jogjakarta en Soerakarta bekend. Herhaaldelijk werden zij bezocht en gedeeltelijk schoongemaakt voor nadere studie en opname. Toch bleven het tot achter in de vorige eeuw niet meer dan met steenbrokken en welig struikgewas overdekte heuvels.

De eerste ordenende hand werd in 1885 door IJzerman aan het Loro-Djonggrang tempelcomplex geslagen, waarbij de neergevallen steenbrokken uit de tempelkamers werden weggeruimd. Eenige bedoeling tot reconstructie zat hierbij niet voor, evenmin als bij de deblayering door Groneman, die kort daarna op drastische wijze het rond de ruïnes neergestorte puin verwijderde en op een groote hoop liet werpen. Hij zal daarbij wel niet vermoed hebben dat zijn werk het afgrijzen van Brandes zou opwekken bij wien het de hoop op een mogelijke reconstructie den bodem insloeg. Het zal later blijken, dat Brandes te somber is geweest, hoewel de ruwe wijze van blootleggen der basementen aan de latere werkers groote en onnoodige moeilijkheden heeft bezorgd.

In de jaren 1902 en 1903 werden door den bekwamen hersteller van den Boroboedoer, Van Erp, de eerste bouwkundige voorzieningen getroffen toen hij de in bouwvalligen toestand verkeerende nevencella's van den hoofdtempel herstelde.

In 1918 werd het werk te Prambanan aangevat door den Oudheidkundigen Dienst. De bouwkundig inspecteur P. J. Perquin, die een fraaie reconstructie te Panataran juist had voltooid, werd met dat werk belast. We moeten de durf bewonderen, waarmede hij de chaos aantastte en uit de vele duizende steenen beetje voor beetje de oude vormen aan

het niet ontrukte. Toen medio 1926 het werk door De Haan werd overgenomen was niet alleen de omlijsting van de Zuidelijke cella-ingang weer opgebouwd, maar kon de vorm van het gebouw tot boven de kroonlijst bekend worden geacht. Eerst toen begon de idee van een volledige wederopbouw realiteit te worden waar men eerst slechts gedacht had aan het herplaatsen van enkele stukken of een partiële restauratie van enkele gevels.

De gewijzigde instelling op de aard der voorgenomen werkzaamheden voerde tot een restauratie-vraagstuk, dat tot een verzoek om advies aan den toenmaals (in 1923) in Indië vertoevende bouwmeester Berlage leidde. Diens advies was echter te zeer op Nederlandsche principes gebaseerd om voldoening te kunnen geven. Niet lang daarna werd de kwestie aan een daartoe in Nederlandsch Indië ingestelde restauratie-commissie, waarin o. a. Van Erp zitting had, voorgelegd. Deze commissie sprak zich zeer principieel uit over de bij restauratie en wederopbouw te volgen richtlijnen.

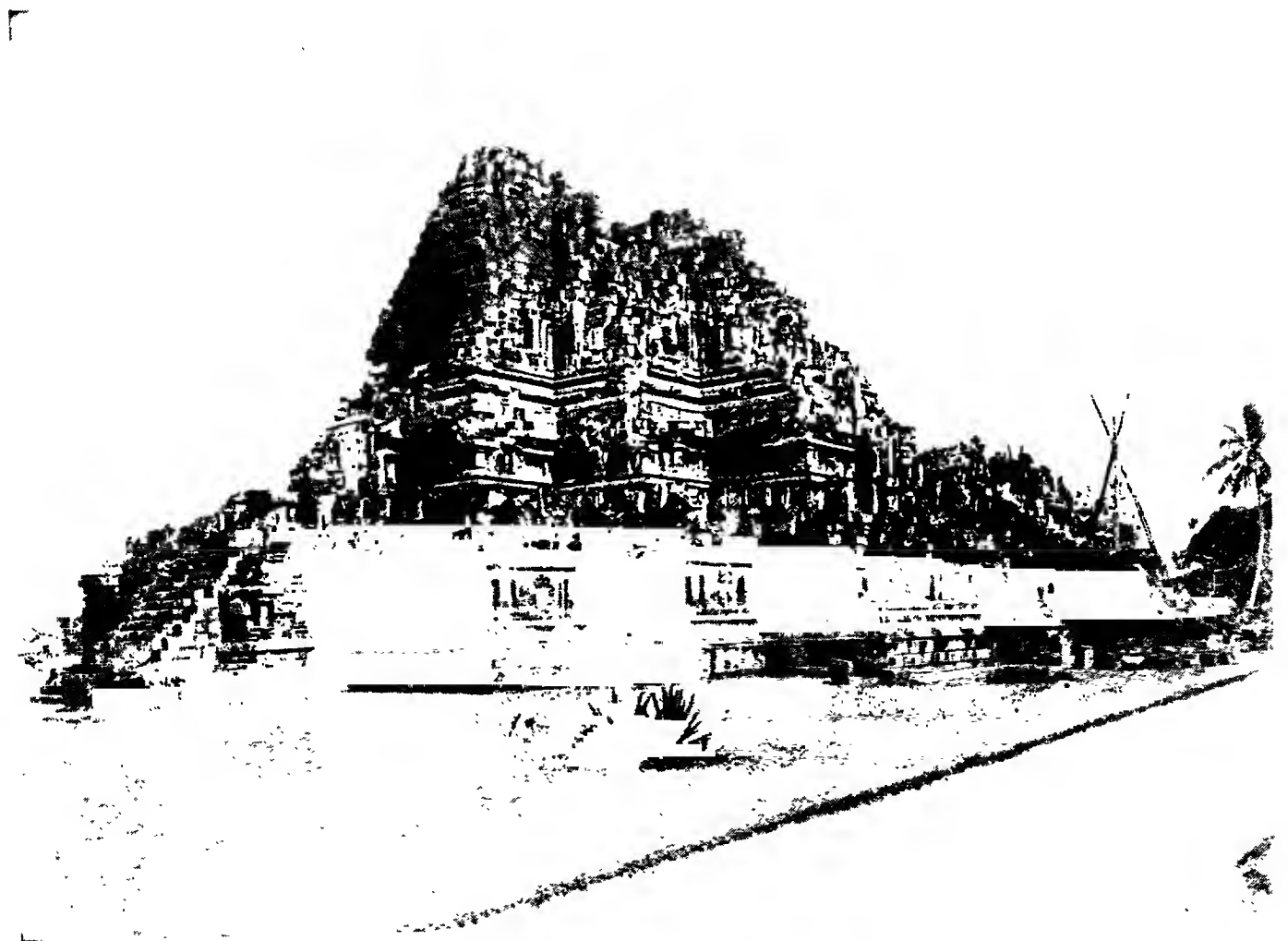
Aan de hand van deze uitspraak en voortbouwend op het werk van Perquin vervolgde De Haan het werk tot in 1930 een ernstige ziekte hem ten grave sleepte. Ondertusschen had hij gelegenheid de wederopbouw van de beide z. g. hoftempeltjes naast dit werk voor te bereiden.

Begin 1931 werd schrijver dezes met de leiding van het werk belast. De ingrijpende bezuinigingsmaatregelen der Regeering, die leidden tot het beperken der werktijden tot halve dagen, noodzaakten het werk vanaf 1932 in langzamer tempo voort te zetten. Tevens werd de bouwkundig inspecteur zelve belast met een volledige leeraars-taak, waarnaast hij slechts één dag per

1. De tempelruines te Prambanan omstreeks 1880.

2. De Çiwa-tempel te Prambanan door Groneman blootgelegd.

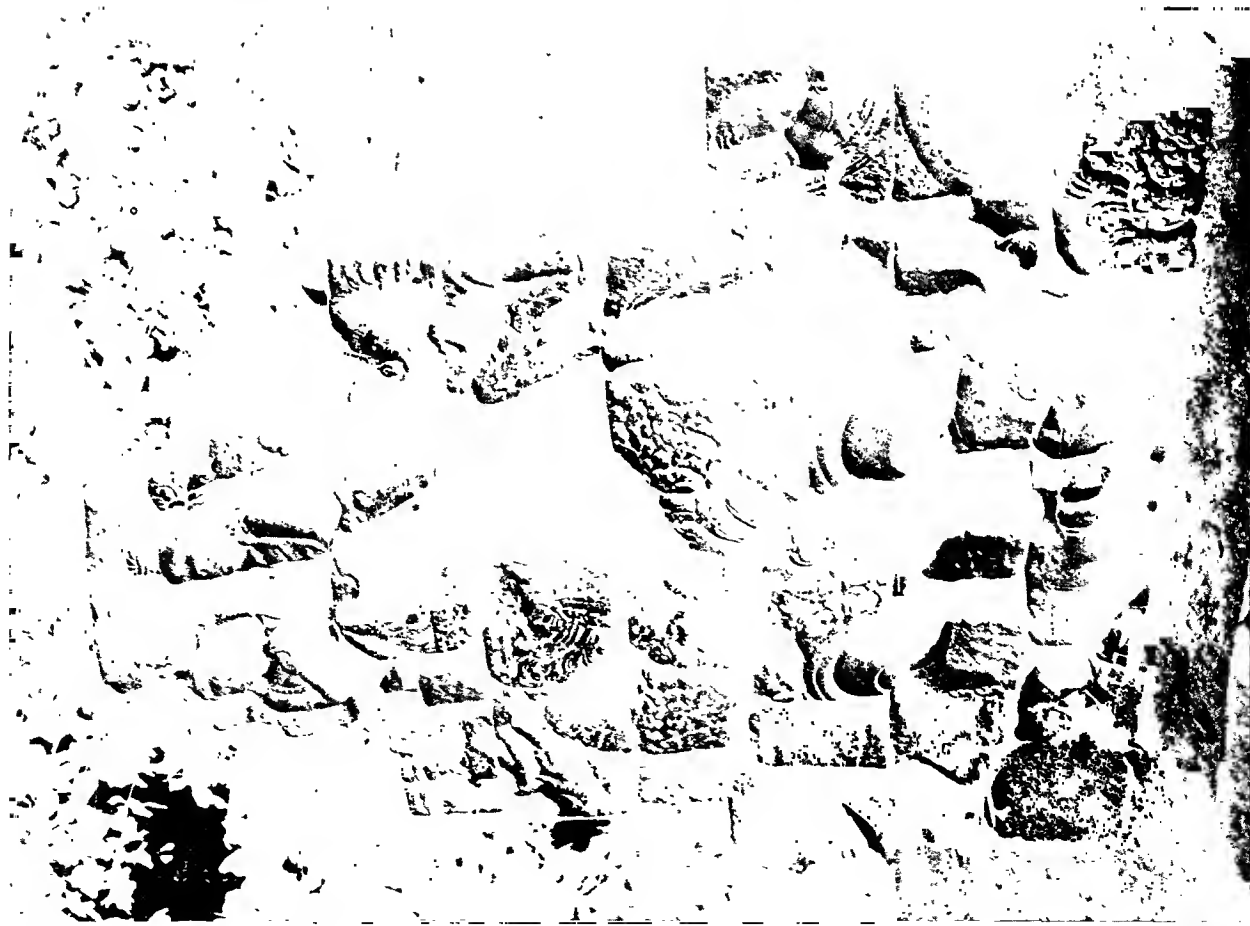

3. Het begin van het onderzoek van één der hoopen puin.

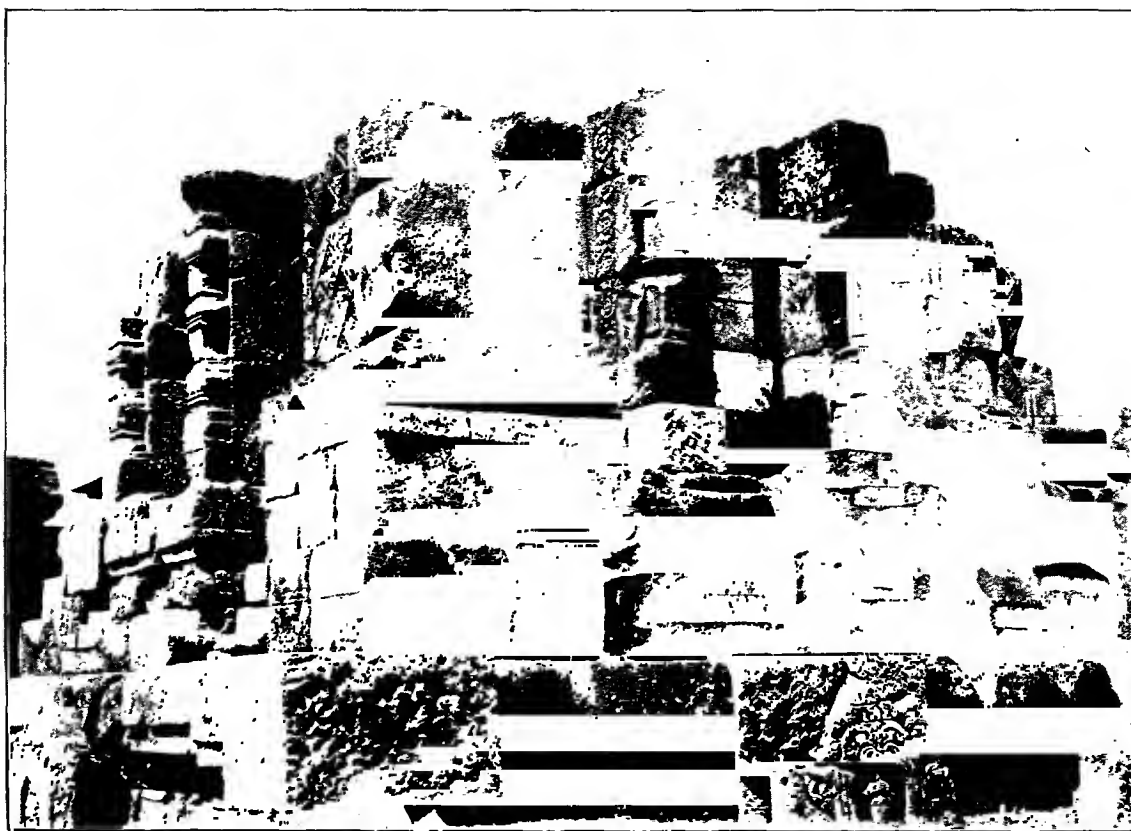
4. Eerste sortering der steenen.

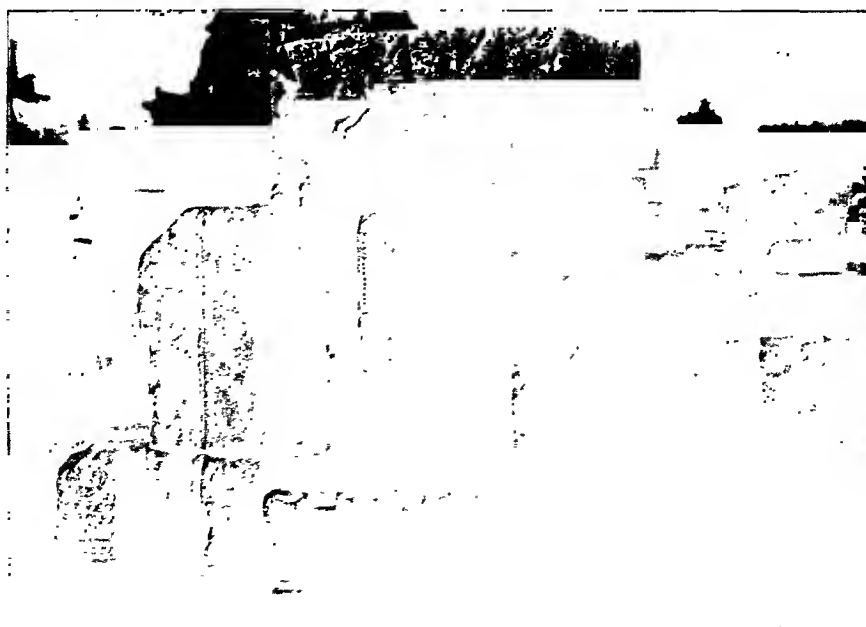
5. Partiele reconstructie (kalakop).

6. Bewapening van een der dorpels.

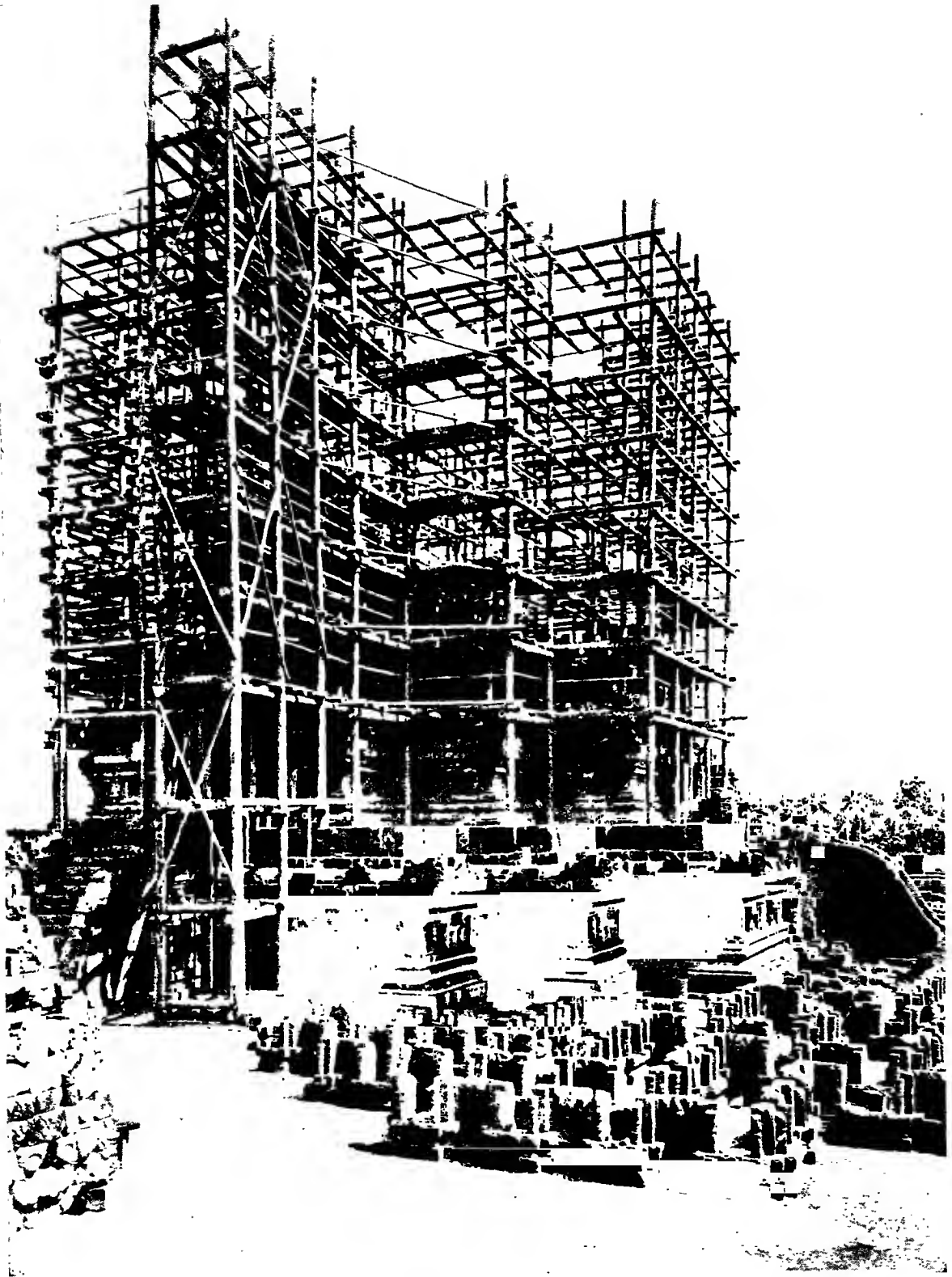
7. Partieele reconstructie (gedeelte boven de kroonlijst)

8. Partieele reconstructie (nis).

9. Opgestelde gordel voor de Çiwa-tempel

10. De Çiwa-tempel in de steiger.

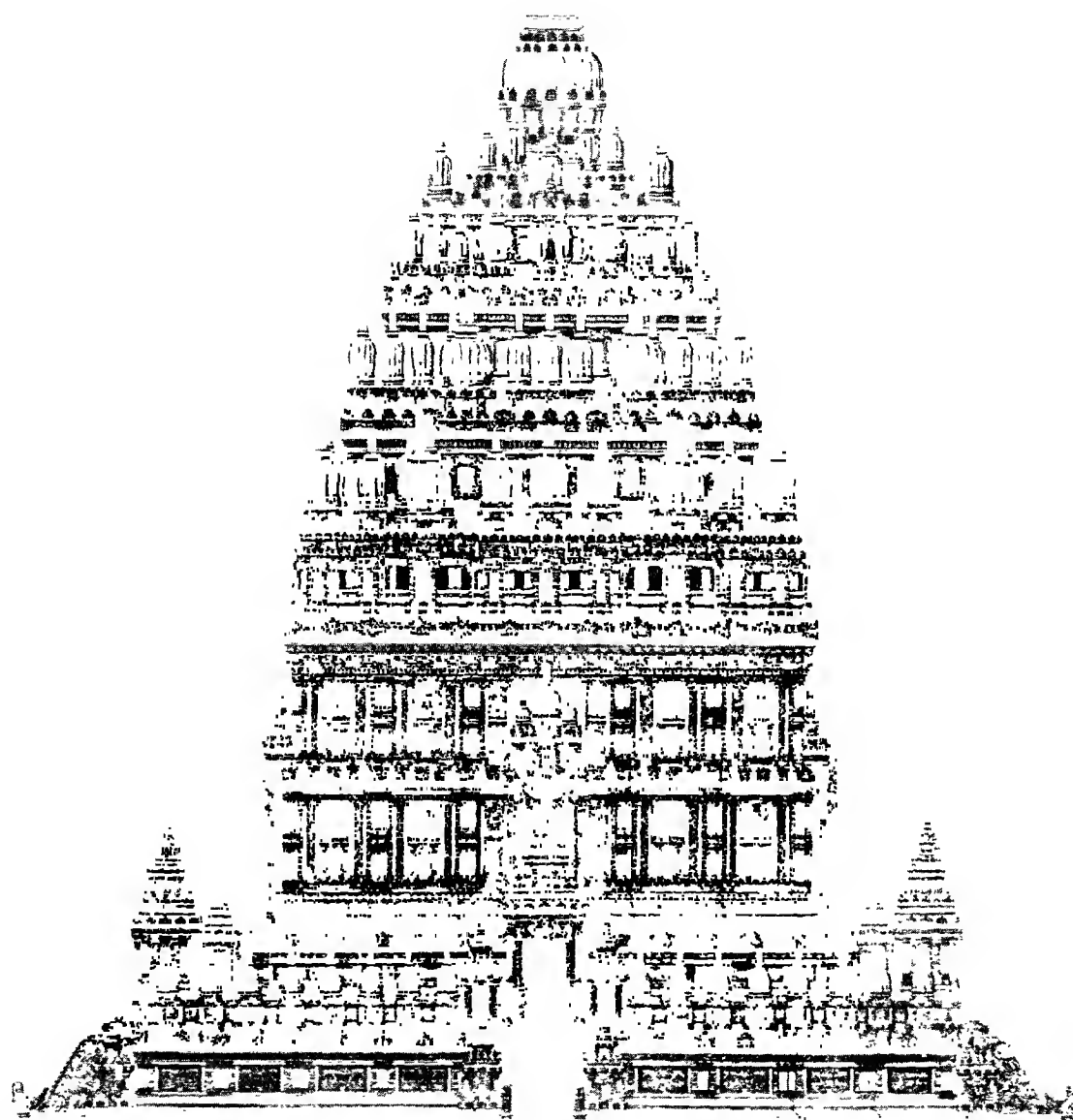
TJ. LARA DJONGGRANG.

ÇIWA-TEMPEL.
RECONSTRUCTIE.

SCHAAL

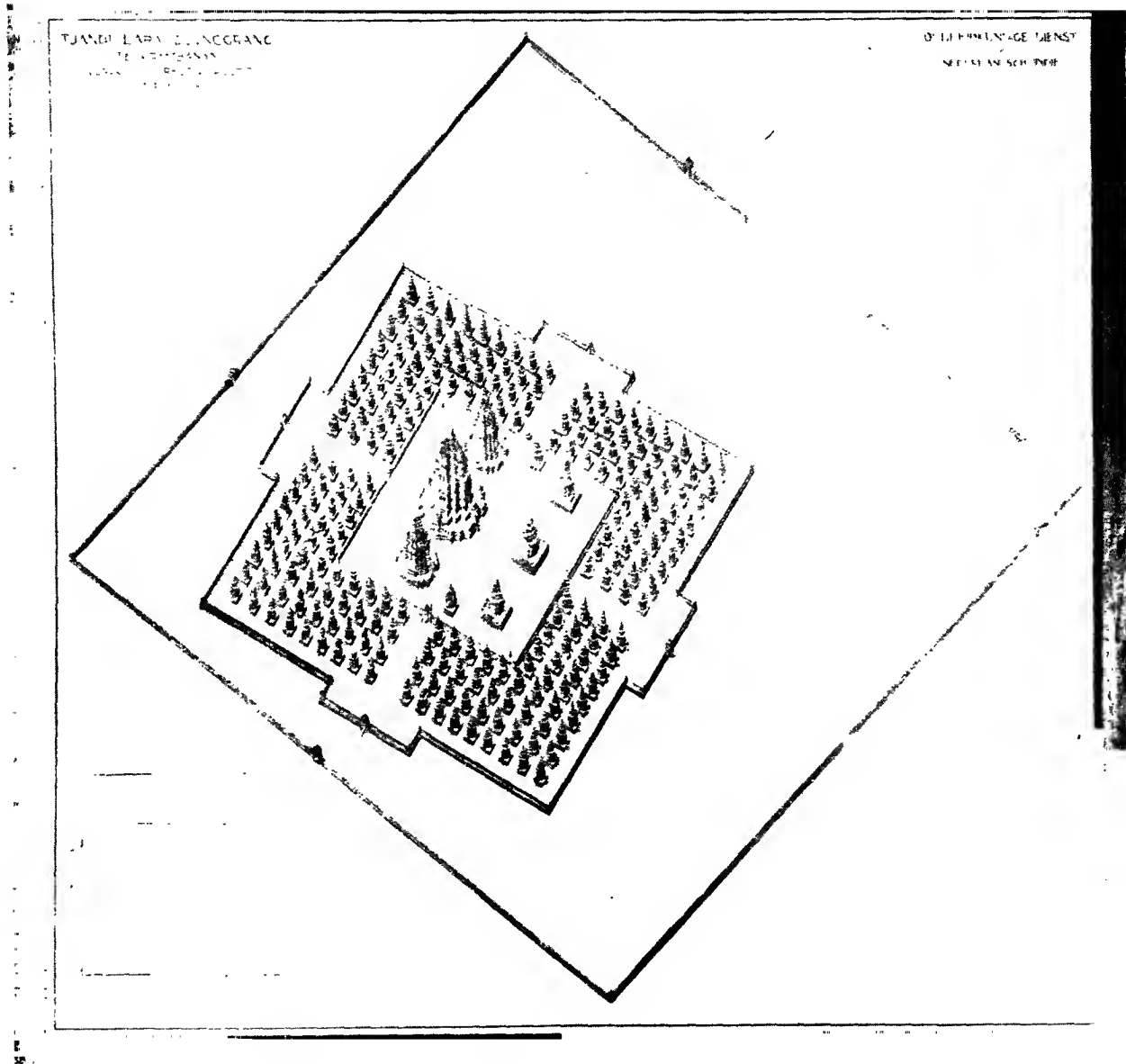
oudheidk. dienst.

IN
NED. INDIE.

OOST-GEVEL

11. Reconstructie-teekening van den Çiwa-tempel.

12. Reconstructie-teekening van het Loro Djonggrang-complex.

week en gedurende de schoolvacanties zijn oorspronkelijke taak bij den Oudheidkundigen Dienst kon blijven behartigen. De dagelijksche leiding berustte gedurende dien tijd bij den wvd bouwkundig adjunct-inspecteur P. H. van Coolwijk. Niettemin slaagde men er in de geheele vorm van het bouwwerk terug te vinden, waarop, na een minutieuse contrôle op de reeds uitgevoerde voorloopige reconstructies, eind 1937 met de wederopbouw begonnen kon worden. Deze wordt bekostigd uit het 25-miljoen welvaarts-fonds. De duur van het werk werd geschat op ± 7 jaar zoodat gehoopt mag worden dat in 1945 Java een cultuurdocument rijker zal zijn, dat zijn weerga binnen de grenzen van Ned. Indie niet hebben zal.

Zooals uit bovenstaande historische inleiding mag gebleken zijn, heeft dit groote werk dusdanig de belangstelling van archaeologen en bouwkundigen getrokken, dat al spoedig stemmen opgingen die op een principieele beschouwing der reconstructie-methode aandrongen. Aanvankelijk was het werk vrij incidenteel aangevat, waren slechts partieele herstellingen verricht met het oogmerk om tot een verfraaiing te geraken van de meest in het oog vallende der ingestorte gevels. Dat hierbij gave stukken van andere gevels gebruikt werden om onbruikbaar geworden of verloren geraakte oorspronkelijke steenen te vervangen, is bij deze doelstelling te begrijpen. Begrijpelijk is echter ook, dat deze methode noch het vertrouwen noch de instemming van allen kon verwerven en men zich af ging vragen of hiermede niet een glibberig pad werd betreden, dat uiteindelijk tot vervalschingen, i. c. het willekeurig — immers zonder voldoende contrôle-middelen — plaatsen van lijsten en bouwdeelen zou kunnen leiden. De vraag werd zelfs gesteld of in zoo'n geval, gezien de gedeeltelijke onbetrouwbaarheid der restauratie's van

Pawon en Mendoet, een herbouw wel verantwoord geacht kon worden.

Hierover ontbrandde een strijd op papier, die voor een deel in het tijdschrift Djawa werd gestreden. Aan den eenen kant stonden zij, die zich achter Berlage schaarden en met de in Nederland door den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond vastgestelde stellingen instemden, volgens welke niet meer in gebruik zijnde gebouwen, dus ook de Hindoe-Javaansche tempels, slechts in aanmerking worden gebracht voor conserveeringsmaatregelen. Aan den anderen kant stonden diegenen die een wederopbouw van cultuurmonumenten toejuichten, mits deze wetenschappelijk verantwoord is. Dit laatste standpunt werd door de commissie ad hoc tenslotte ingenomen. Tengevolge hiervan worden aan het reconstructiewerk van den Oudheidkundigen Dienst zeer hoge wetenschappelijke eischen gesteld; er wordt niet eerder tot daadwerkelijke wederopbouw overgegaan dan nadat volkomen zekerheid is verkregen dat ieder authentiek stuk op zijn oorspronkelijke plaats kan worden teruggebracht. Er zij hier met nadruk verklaard, dat thans geen steen wordt herplaatst ten opzichte waarvan die zekerheid niet bestaat; zoo'n steen wordt als onplaatsbaar terzijde gelegd.

Alvorens tot de wederopbouw van een oudheid over te gaan, wordt deze in gedeelten op den grond gestapeld in z.g. proefopstellingen. Dit zijn tempelfragmenten van 3 à 4 m hoogte, waarin de authentieke steenen hun oorspronkelijke plaats hebben herkreten tusschen aanvullend materiaal, dat de verloren geraakte stukken voorloopig vervangt. Voor deze vulling worden gemakkelijk te bewerken materialen (mergel of op het werk gemaakte kalkzandsteen) gebruikt, daar de mogelijkheid niet is uitgesloten dat de origineele steenen zullen worden teruggevonden voordat de definitieve

plaatsing aan het bouwwerk is geschied. Deze proefopstellingen, gordels genoemd, vormen een laatste contrôle op de juistheid der op papier gestelde reconstructies, waarover later.

Evenwel is, voordat men tot het optrekken van de proefopstellingen kan overgaan, een enorme sorteerings- en schiftings-arbeid hieraan voorafgegaan met partieele proefreconstructies. Hierbij kan niet anders dan geheel mechanisch te werk worden gegaan, omdat bij de aanvang van het onderzoek vrijwel geen aanwijzing bestaat aangaande de details van het bouwwerk. Geen oude teekeningen of vaste stijlgegevens staan den reconstructor ten dienste. Ieder bouwwerk heeft zijn eigen speciale verrassingen en de overgeleverde handboeken voor de bouwers, *çilpaçāstra's*, stammen niet van Java, noch zijn zij voor den niet-filoloog voldoende opengelegd om als handleiding bij een reconstructie te kunnen dienen. Zoo blijft dan alleen het gevonden materiaal zelf, en niets anders, over om mee te werken. In het geval van den Çiwa-tempel te Prambanan waren zelfs de eenige buiten het materiaal zelf gelegen aanwijzingen, (nl. de vindplaatsen, die tenminste aangeven bij welke gevel een brokstuk heeft behoord), ten gevolge van het enthousiasme van Groneman verloren gegaan. We herhalen daarom nogmaals onze bewondering voor den moed, waarvan het aantasten van de groote puinhoop ten Westen van het tempelterrein te Prambanan getuigt. En voegen daarbij een woord ook van groote waardeering voor de Javaansche werkbazen, die met bijzondere intuïtie en accuratesse de onmogelijkste scherven aan elkaar weten te zoeken. Hoe dat gebeurt moge hieronder uiteengezet worden.

Wil men eenig idee van het zoekwerk krijgen dan doet men het beste zich allereerst een legpuzzle voor oogen te stellen met de in grillige vormen uitgezaagde stukjes triplex. Vervolgens moet er een derde dimensie worden bijgedacht,

want ook boven en beneden elk stuk dienen aanpassende stukken gezocht te worden. Evenals bij de legpuzzle de stukjes eerst volgens kleur of andere kenmerken worden gesorteerd, zoo worden ook de steenen met speciale eigenaardigheden voorloopig bij elkaar gelegd. Na de eerste grove splitsing b.v. in vlakke lijstwerken, lijsten met ornament, stukken met geometrische figuren, met arabesken of met tafereelen, volgt een nadere selectie. Tenslotte kunnen gelijksoortige stukken aan elkaar worden gepast, waarna aan het bouwkundige inzicht moet worden overgelaten om de aldus verkregen fragmenten aaneen te voegen tot een architectonische eenheid. Neemt hier de kennis van den exccutant het initiatief, de steenen zelf moeten de hypothese bevestigen. In elk tegenovergestelde geval moet naar een andere oplossing worden gezocht.

Welke zijn de speciale kenmerken, waarop steenen bij elkaar worden gezocht en welke contrôle-middelen staan ons daarbij ten dienste? De beantwoording van deze vraag volgt uit een beschouwing van de vroegere bouwtechniek, waarbij direct opvalt: 1e dat de steenen ongelijk zijn van formaat; 2e dat de steenen van een hooger gelegen laag met een richel in een groef van de daaronder liggende stukken werden vastgezet; 3e dat op vele plaatsen de steenen zijdelings met steenen doken en achterwaarts met zwaluwstaartvormige verbindingstukken werden verankerd; 4e dat eerst later het ornament werd ingehakt en wel over de voegen heen; 5e dat de oorspronkelijke steenen ter plaatse, (in het bouwwerk dus) werden pasgehakt; 6e dat de steenen niet altijd rechthoekig van vorm zijn gehakt doch met tanden in elkaar grijpen.

Uit deze punten blijkt, dat iedere steen eertijds een individueele behandeling onderging en dus ook individueele kenmerken bezit. Richel en groef van twee op elkaar liggende steenen hebben hun eigen maten, zoodat ze niet op andere stukken

passen. Op sommige plaatsen kan men sporen vinden van het nahakken, nadat de steenen reeds op elkaar gesteld waren. Bij twee naast elkaar gelegen hebbende steenen moeten de uithollingen voor doken of zwaluwstaarten met elkaar correspondeeren, evenals een over meerdere steenen doorgaande groef. Niet alleen het ornament moet op tegen elkaar geplaatste steenen vloeiend doorloopen, maar ook de beitelslag (frijn) zal over de voegen zijn voortgezet. Tenslotte is het pasmaken van de steenen zoo nauwkeurig geschied, dat over het algemeen mag worden aangenomen, dat de voegen ook binnenwerks sluitend moeten zijn.

Deze contrôle-middelen zijn zoo groot in aantal, dat men, wanneer zij worden aangewend, wel met volkomen zekerheid kan aannemen, dat de passende steenen ook vroeger bij elkaar behoorden. Moeilijker wordt het, wanneer door beschadiging of verweering meerdere kenmerken zijn uitgewischt, terwijl tot de lastigste gevallen gerekend moeten worden die steenen, die bij vroegere restauraties pasklaar zijn gemaakt om bij een of andere reconstructie te dienen. Het is onmogelijk de grootte der afkapping anders dan door herleiding te leeren kennen, nl. door te doen alsof er een steen tusschen deze en de ernaast liggende steen ontbreekt.

We zijn nu gekomen aan één der lastigste punten van het reconstructiewerk nl. het vaststellen der maten van de door het verloren gaan van oorspronkelijke stukken opengekomen ruimten. Theoretisch kunnen op de reconstructie-teekening vrij nauwkeurig de maten van de opengebleven stukken worden bepaald. In de practijk moeten deze echter nauwkeurig gecontrôleerd worden, omdat bij handwerk, (als zoodanig is de tempel te beschouwen), steeds onzuiverheden optreden. Ook hier heeft de zuiver mechanische onderzoekmethode het laatste woord. In zoo'n geval zal de proefop-

stelling moeten worden opgetrokken tot dat in een hooger gelegen laag een doorgaande verbinding wordt verkregen en het, door verloren gegaan materiaal ontstane, gat aan alle kanten is omsloten door origineel werk. Hierbij wordt zeer nauwkeurig stellen vereischt en meermalen moeten deze proeven verscheidene keeren worden afgebroken en opnieuw gesteld. Dezelfde moeilijkheid bestaat bij poortopeningen, waar bovendien vaak de horizontale voegen der deurposten niet op gelijke hoogte liggen.

Recapituleerende geraakt men dus tot een reconstructie door de navolgende handelingen.

1. sorteering der steenen naar grootte en vorm,
2. fijnere sorteering naar detail-kenmerken,
3. partieele reconstructie's,
4. vervaardiging van reconstructie-teekeningen,
5. proefopstelling van horizontale gedeelten.

Hierna kan, wanneer genoegzame zekerheid omtrent de oorspronkelijke vorm verkregen is, worden overgegaan tot den daadwerkelijke wederopbouw.

Medio 1937 werden de gelden voor de wederopbouw van den Çiwa-tempel te Prambanan beschikbaar gesteld. Aangezien deze reeds in proefgordels op het terrein stond opgesteld, kon onmiddellijk worden overgegaan tot uitvoering der reeds voorbereide werkzaamheden. In de eerste plaats werd een hoeveelheid van 270 m³ rondhout aangeschaft voor de massale, van twee, door handlieren bewogen, liften voorziene, steiger die tot boven de kroonlijst van het gebouw moet reiken. Tevens werden de bij vroegere restauraties gedeeltelijk teruggestelde gevelgedeelten afgebroken en bij de betreffende proefopstellingen opnieuw geplaatst. De resteerende muurstukken werden, waar deze door de lange periode van verval waren ontzet, afge-

broken en sluitend teruggesteld. Daarbij werden tevens de stukken onderling en waar mogelijk achterwaarts door ankers verbonden. Na het gereed komen van den steiger, dat ruim een jaar duurde, konden successievelijk de proefopstellingen op het terrein worden afgebroken en definitief in het bouwwerk worden herplaatst.

Bij den wederopbouw geldt de eisch voor absolute nauwkeurigheid nog dwingender dan bij de proefopstellingen. Immers iedere afwijking in onderliggende lagen wordt naar boven toe verveelvoudigd en kan aanleiding geven tot het niet sluitend krijgen der bovenste lagen.

Hoe verleidelijk het voor den bouwkundige is om zijn voegen en lijstwerken uit te zetten met schietlood en waterpas bij terugplaatsen van oude steenen is zulks geheel verkeerd. Zeer sterke afwijkingen van vooral de horizontale lijn en zelfs van de verticaal toonen aan, dat deze hulpmiddelen door de oorspronkelijke bouwers niet werden gebruikt. Hierom ook moeten bij de wederopbouw de bij de reconstructie behandelde contrôle-middelen met nog grooter gestrengheid worden toegepast. Door langsstrijken met de hand wordt nagegaan of twee vlakken over een voeg vloeiend verlopen, lijstwerken worden met het oog gericht. Spandraad, schietlood en waterpas vervullen slechts een geheel secundaire functie.

Zoo veel mogelijk worden de afgesprongen scherven met doken van roestvrij metaal op hun oorspronkelijke plaats teruggebracht. Nieuw in te voegen steenen worden pasgehakt aan de breukvlakken der oude steenen, waarvan niets wordt afgehakt, opdat geen enkel gegeven, dat tot terugvinden van de plaats van een authentiek stuk kan leiden, verloren zal gaan.

De steenen worden zorgvuldig, zonder toevoeging van specie, op elkaar gesteld waarna de voegen worden volgegoten met een zeer vloeibare cementspecie

(1 cement op 1 zand) of zuiver cementwater bij zeer nauwe voegen. Voordat echter de voegen worden volgegoten, zijn de aan het daglicht tredende voegen met vochtige klei gedicht, opdat de cement niet weg kan vloeien. Na verwijdering van de klei, is zodoende geen cement te zien en behoudt het bouwwerk zijn oorspronkelijk uiterlijk.

Bij deze wederopbouw wordt de toepassing van ijzer op plaatsen, waar dit aan de buitenlucht of vocht zou zijn blootgesteld, vermeden. De in de spuiers van den omgang bij een vroegere reconstructie aangebrachte kanaalijzers werden door gewapend betonbalkjes vervangen. Evenzoo werden de onder de dorpels geplaatste ijzeren steunbalken verwijderd en vervangen door in de dorpels aangebrachte gewapend betonconstructies. De ijzeren ankers, waarmee de buitenwand in de erachter aangebrachte verticale betonmassa wordt verankerd, worden extra vol in de cement gezet om roesten te voorkomen.

Om de zoojuist genoemde betonmassa niet al te kostbaar te maken wordt deze slechts dun gehouden en de rest van het binnenwerk opgetrokken in gewoon kalisteen-metselwerk.

De enorme steenmassa geheel tegen aardbevingen te behoeden is niet wel mogelijk. Wanneer deze kolos in beweging zal geraten treden er zulke geweldige krachten op, dat daartegen slechts onzinnig zware constructies bestand zouden blijken. Wel wordt door een betongeraamte, bestaande uit een samenstel van horizontale ringbalken en verticale kolommen, de buitenwand beschermd tegen een afscheuren van het middenlichaam ten gevolge van aardschokken.

Zooals reeds even werd aangestipt zijn de gebroken dorpels door gewapend betonbalken verstevigd. Men moet zich hierbij voorstellen, dat de geheele dorpel wordt uitgehold, in welke uitholling de betonbalk wordt gegoten.

Op gelijksoortige wijze bestaan de af-

dekkingen van de doorgangen uit steenen platen, die aan een gewapend betonvloer worden opgehangen.

Helaas is de juiste vorm van de niet door van Erp herstelde schijngewelven niet bekend geworden. Hierom worden daar duidelijk zichtbare betongewelven aangebracht, waarvan het materiaal goed doet uitkomen, dat niet het oorspronkelijke gewelf werd teruggesteld doch een modern gewelf werd opgetrokken.

We zijn hier gekomen tot de afwerking van het gebouw. Het is een eisch van wetenschappelijke eerlijkheid, dat een duidelijk onderscheid tusschen origineele en nieuwe stukken wordt gemaakt. Dit geschiedt reeds ten deele doordat, in de overtuiging dat het vrije ornament zooals dat vroeger werd gemaakt niet meer is na te maken, op nieuwe steenen geen ornament wordt aangebracht en men zich bepaalt tot het aanbrengen van pilasters en lijstwerken en de aanduiding van eenvoudig geometrisch ornament. Tevens krijgt iedere nieuwe steen een looden plombe.

Velen zijn bevreesd, dat het niet voortzetten van het ornament op tusschengevoegde steenen de gevels een rammelend aanzien zal geven. De spoedige verkleuring van de steenen en de overheersching van de wel doorgezette bouwkundige lijnen, zullen het beeld echter zoozeer tot een eenheid binden, dat bedoelde vrees ongegrond moet worden geacht. De gevelvelden met middenband en nissen, de vele verticale lijnen van pilasters en lijsten, de uit horizontale lijnen samengestelde nisbekroningen, die

allen ook in de nieuwe steenen zullen worden voortgezet, geven zoo'n rijke schakeering van licht en schaduw, dat het ontbreken van vrij ornament niet direct op zal vallen. Om een al te groot contrast tusschen zeer gehavende oude gedeelten en daartusschen gevoegde gave steenen te vermijden moeten hier en daar de zeer sprekende beschadigingen (gaten b.v.) door nieuw werk worden bedekt of vervangen. Deze methode wordt zoo spaarzaam mogelijk toegepast om het karakter van oudheid niet onnoodig te kort te doen.

Hoe de vroegere bouwers zich het geheele complex vermoedelijk hebben voorgesteld toont de hierbij afgebeelde reconstructie-teekening. Of het er werkelijk zoo heeft uitgezien is niet te zeggen. Vele teekenen aan de overgebleven ruïnes wijzen er op, dat het complex nooit is voltooid. De mogelijkheid is zelfs niet uitgesloten, dat enkele tempels nooit hun bekroning zouden hebben gekregen. Dit zal echter eerst een voortgezet onderzoek kunnen uitwijzen.

Wanneer het bijna 50 m hoge bouwwerk (20 m hoger dan de tegenwoordige steiger) herrezen zal zijn als het resultaat van ruim 18 jaren zoeken en 7 jaren bouwen, dan zal in de eerste plaats een gevoel van groote dankbaarheid ons vervullen tegenover Nederland, dat ons in staat stelde een bijdrage te leveren tot het gedeeltelijk doen herleven van een cultuurmonument uit het groote verleden van Java.

KRIDA - BEKSA - WIRAMA.

DOOR

Mr. R. M. SOERJADININGRAT.

Ruim twee jaar geleden heeft Krida-Beksa-Wirama, een vereeniging, welke zich de bevordering van de studie van de Javaansche dans en muziek ten doel stelt, haar twintigjarig bestaan op luisterrijke wijze herdacht.

De vraag, die thans rijst, is, of gedurende die periode van twintig jaar de vereeniging datgene heeft bereikt, wat haar promotors zich voor oogen hebben gesteld.

Aan de hand van de mij welwillend door den heer P. A. Soerjadinigrat, die van af de oprichting tot heden toe de leiding der vereeniging in handen heeft gehad, verstrekte gegevens wil ik, als oud-leerling van Krida, een poging wagen hierop het juiste antwoord te vinden, en wil ik in korte trekken de beteekenis van Krida voor de Indonesische gemeenschap trachten te schetsen.

Een korte terugblik op het verleden moge hieraan vooraf gaan.

Op 17 Augustus 1918 werd Krida-Beksa-Wirama opgericht door veertien personen, allen deskundigen op het gebied van Javaansche dans en muziek, en allen ten nauwste gelieerd aan de kraton te Jogjakarta. Wat zijn de motieven geweest, welke de promotors tot de oprichting hebben gedreven? Krida werd in het leven geroepen kort nadat de wereldoorlog een einde nam. Dat was niet toevallig, want de belangstelling voor cultuur in het algemeen en kunst in het bijzonder was gedurende de jaren 1914-1918 danig in het gedrang geraakt. Wel was Nederland in de wereldoorlog neutraal gebleven, maar een wereldgebeuren als de wereldoorlog deed zijn invloed overal gelden. Overal ter wereld is een tijd van onrust nooit bevorderlijk voor de ontwikkeling van cultuur en kunst.

Ook de wereldoorlog werkte stremmend op de ontwikkeling van de Javaansche cultuur. En als reactie daarop kregen we kort na het sluiten van de vrede een herleving van de belangstelling van de Indonesische gemeenschap in de eigen cultuur en kunst.

De omstandigheden waren den promotors van Krida bijzonder gunstig. Ook omstreeks dien tijd viel de oprichting van *Jong-Java* — sedert 1930 samengesmolten tot Indonesia-Moeda met een aantal andere Indonesische jeugdorganisaties —, een vereeniging van Javaansche leerlingen van middelbare scholen, welke ook streefde naar bevordering van de studie van de Javaansche cultuur en kunst. De leiding van *Jong-Java* stelde zich in verbinding met de promotors van Krida, hetgeen resulteerde in de geboorte van Krida-Beksa-Wirama.

Gedurende de eerste tien jaren van Krida's bestaan leverde hoofdzakelijk *Jong-Java* het leerlingenmateriaal, hoewel een ieder zich als leerling kan laten inschrijven. Dit veranderde echter, toen later de belangstelling van de kant van *Jong-Java* begon te verflauwen. Welke oorzaken hieraan debet waren, zal ik straks nog nader verduidelijken. Niettemin bleef het aantal leerlingen een stijgende lijn vertoonen met dit verschil echter, dat thans de leerlingen gerecruteerd worden uit intellectueel minder ontwikkelde maatschappelijke klassen als tien jaren tevoren.

Het bovenstaande geldt voor den klassieken mannendans. Wat de bedajajen serimpi-dansen betreft, gedurende het eerste decennium van Krida's bestaan bestond er heel weinig animo hiervoor om redenen, waarover hier niet

nader uitgewijd behoeft te worden. Tot in 1931 *Ki Hadjar Dewantara* zich wendde tot het bestuur van Krida met het verzoek, om les te willen geven aan de meisjesleerlingen van *Taman-Siswa* in het eigen *Taman-Siswa*-schoolgebouw, aan welk verzoek door het bestuur volgaarne werd voldaan in de hoop, dat hiermede een nieuwe periode voor Krida zou worden ingeluid. Inderdaad bleek het geen ijdele hoop te zijn. Dank zij de intensieve propaganda van *Taman-Siswa*, steeg het aantal meisjesleerlingen voortdurend en blijft het stijgende, zoodat thans een aantal van tweehonderd kan worden genoteerd. De samenwerking tusschen Krida en *Taman-Siswa* bleek goede vruchten te hebben afgeworpen en heeft de belangstelling voor de *bedaja*- en *serimpi*-dansen opgevoerd tot een niveau als nooit te voren bereikt.

Laten we thans nagaan, wat door Krida tot dusverre is tot stand gebracht. Zooals gezegd, streeft Krida naar bevordering van de studie van de Javaansche dans en muziek. Ten aanzien van de Javaansche klassieke dansen mag ze ongetwijfeld aanspraak maken op deze verdienste, dat ze de Jogjasche klassieke dansen, welke tot dusverre slechts binnen de Jogjasche kratonmuren beoefening vonden en als een *poesaka* werden bewaakt, buiten die strenge kratonmuren had weten te brengen en voor een ieder toegankelijk had weten te maken. Krida zou zulks niet tot stand hebben kunnen brengen, indien ze niet moreelen steun van wijlen Z. H. den Sultan VII en financieelen steun van wijlen Z. H. den Sultan VIII van Jogjakarta (ten tijde van Krida's oprichting nog kroonprins) had ondervonden, welke steun tot aan Zijne Hoogheids overlijden op 22 October 1939 totaal over de f 12000,— beliep.

Ondanks intensieve propaganda bleef de beoefening van de Jogjasche klassieke dansen beperkt binnen Jogja's grenzen. Pas in den laatsten tijd is daarin verande-

ring gekomen door de instelling van een afdeeling te Batavia op 16 December 1939, waardoor de Jogjasche dans meer bekendheid zal verwerven. Ook in den loop van de maand Mei van dit jaar zal in Soerabaja een afdeeling worden gevormd. Dit beteekent uitbreiding van het arbeidsveld van Krida. Of Krida thans reeds mag juichen, dat van Batavia de victorie begint, lijkt me wel wat voorbarig.

Wat de gamelanstudie betreft, daarmee heeft het bestuur heel weinig succes gehad. De geringe belangstelling van de kant van de hedendaagsche jonge generatie is niet zoozeer te wijten aan de geringe activiteit van de leiding der gamelanafdeeling, maar is meer gelegen in de omstandigheid, dat de gamelanslager tegenover het auditorium een te nederige positie inneemt. Immers de opstelling van het gamelanorkest is van dien aard, dat het auditorium een voetstuk hooger staat dan de gamelanslagers. Bovendien stelt het gebruik van stoelen in dezen modernen tijd het auditorium op een nog hogere plaats dan de leden van het gamelanorkest. Een ieder, die voldoende zelfrespect heeft — tenzij hij gamelanslager van beroep is —, zal niet gaarne de lage positie van den gamelanspeler willen innemen. Hierin is gemakkelijk verbetering aan te brengen door het gamelanorkest zoodanig op te stellen, dat de gamelanslagers met het auditorium op gelijke hoogte zitten, zooals reeds door *Taman-Siswa* te Jogjakarta en door den heer Gandasoewanta te Soerabaja is gedaan.

Resumeerende kunnen we de betekenis van Krida voor de Indonesische samenleving als volgt schetsen :

1. het brengen van de Jogjasche klassieke mannen- en *bedaja*- en *serimpi*-dansen buiten de Jogjasche kratonmuren binnen het bereik van een ieder ;
2. het vinden van een onderwijsmethode, welke aan de eischen des tijds beantwoordt ;

3. het bewaren en behoeden voor verval van de Jogjasche klassieke dansen.

Voor hetgeen tot dusverre door Krida tot stand is gebracht past niets anders dan een woord van lof en waardeering.

Tot slot wil ik nog terugkomen op hetgeen boven is opgemerkt omtrent de achteruitgang van de belangstelling van leerlingen van middelbare scholen voor Javaansche dans en muziek. Mijns inziens hoeven we niet ver naar de oorzaken daarvan te zoeken. We moeten die zoeken in de structuur van de Indonesische maatschappij. Evenals elke andere koloniale maatschappij vertoont ook de Indonesische een dualistisch karakter, en dit dualisme leidt er vanzelf toe, dat de Indonesische jeugd de eigen cultuur verwerpt en zich veel moeite geeft om zich de Europeesche cultuur eigen te maken, ten einde gelijkwaardigheid te verwerven met den Europeaan.*) Als teeken des tijds is te beschouwen de oprichting van Europeesche dans-clubs in enkele groote steden op Java, o.a. te Jogjakarta, welke dans-clubs meerdere populariteit onder de Indonesische schoolgaande jeugd genieten dan de dans-school van Krida. Alsof de kunst, om zich met gemak over de dansvloer te bewegen, voldoende is om de verschillen tusschen kolonisator en gekoloniseerde weg te cijferen!

Het is duidelijk, dat de geest, welke

thans onder de Indonesische schoolgaande jeugd heerscht, een der grootste moeilijkheden, zoo niet de grootste moeilijkheid, is, waarmee Krida te kampen heeft. Hoe deze moeilijkheid op te lossen, is een probleem op zich zelf, waarvan de oplossing buiten het bestek van deze korte schets ligt.

Gezien de vele hinderpalen, welke Krida op haar weg vindt, mag ze tevreden zijn met de bereikte resultaten. Niettemin meen ik een nauw onderdrukte teleurstelling in de herdenkingsrede van den voorzitter van Krida, uitgesproken op het twintigjarig jubileumfeest in Augustus 1938, te kunnen constateeren. Teleurstelling, omdat tot heden ten dage Krida er niet in geslaagd is, om iets nieuws te scheppen. Doch naast teleurstelling ook hoop, dat in samenwerking met Taman-Siswa het Krida gegeven moge zijn een nieuwen dans te scheppen, welke meer tegemoet zou komen aan de door de hedendaagsche Indonesische jeugd gestelde eischen. Het bestuur zal al het mogelijke in het werk stellen, om dit doel te bereiken. Den eersten stap daartoe zal in Mei van dit jaar worden gedaan door het uitschrijven van een dans-concours, hetwelk ter eere van de troonsbestijging van Z. H. den Sultan IX van Jogjakarta zal worden gehouden. De prijzen zullen door Zijne Hoogheid ter beschikking worden gesteld en uitgereikt worden aan diegenen, die een nieuwen dans weten te creëren.

Moge deze poging met succes worden bekroond.

---

*) Vergelijk: Prof. Dr. B. Schrieke „The effect of western influence on native civilization in the Malay Archipelago”

MARDI KAGOENAN DJAWI

DOOR

Dr. C. HOOYKAAS

M.K.D. is opgericht door Soetarto en Maroeto Daroesman, destijds leerlingen van den A¹ afdeelingen van de A.M.S., en behorend tot de begaafsten die we daar gehad hebben.

Soetarto, straatarm, zeer vlug en wilskrachtig, die overal waar hij zijn best op wilde doen een kop uitstak boven zijn mede-leerlingen, dan ook niet alleen goed maar volmaakt was, Chineesche filosofie bestudeerde en hierover zeer bescheiden en toch zeer beslist verhandelde in feilloos Nederlandsch, die bepaald gerespecteerd werd door zijn klasgenooten wegens zijn gaven en zijn karakter — later ondergedoken, zwerven gegaan en onvindbaar.

Maroeto Daroesman, knap van hoofd en uiterlijk, vlot en gemakkelijk, ijverig en uitstekend leerling, vereenigingsman en gangmaker in den besten zin van het woord. Als pupil van de Tjandistichting naar Holland gegaan voor de Indologische studie, nu candidaat en assistent van den hoogleeraar in de ethnologie, motor in de Indonesische studentenwereld en hun afgevaardigde op binnen- en buitenlandsche congressen, een jongeman van wie nog veel verwacht mag worden.

Doerjat niet te vergeten, initiatiefnemer en organisator al de jaren, de man die veel belangstelling had voor Javaansche cultuur, maar door zijn temperament nu juist in botsing moest komen met de eenige school waar diezelfde cultuur tenminste eenigszins tot zijn recht zou kunnen komen en erafging ter voorkoming van explosies, die de uitvoeringen steeds weer hielp voorbereiden, zwakkere broeders optrommelde en aan den gang bracht.

Zeker doe ik menigeen tekort door hem niet te noemen; hoe zou de ver-

eeniging terstond zoo'n vlucht hebben kunnen nemen wanneer niet juist in die '34, '35, '36 een aantal gelijkgezinde jongelui van menigmaal meer dan gewone begaafdheid hun jeugdig idealisme hadden gestuwd in de richting van deze cultureele jeugdvereeniging! Hun samenwerking heeft iets moois en blijvends tot stand gebracht, dat volop verdient in stand gehouden te worden.

Op school leerden ze over de wajang, de theorieën van Hazeu en Rassers, maar degenen die den dalang-cursus volgden — uiteraard weinigen — beoefenden de wajang poerwā nog op een heel andere wijze, welke niet kan nagelaten hebben hun geest te verrijken.

Op school zullen zij wellicht iets geleerd hebben van choregrafie en de beteekenis van den dans als rite in vele godsdiensten, maar daarbuiten beoefende menigeen de schoone en moeilijke danskunst, pracht-scholing voor lichaam en geest, harmonische uitdrukking van alle menschelijke verlangens. Nog staat mij menige prestatie levendig voor oogen.

Op school leerden ze poezie, tēm-bang gedé, — tēngahan en mātjāpat, met teekens voor lang en kort, schema's van 8a, 8i enz., maar daarbuiten leerden zij zingen. Wanneer dit aangemoedigd werd op school, bleek bijna de helft van een klas hiertoe in staat en ook bereid dit in de klas te doen. Nog hoor ik Joodkali Poespitā, met zijn groote liefde voor het Javaansch verleden, nu magang-abdidalēm.

Op school zal wellicht gesproken zijn van pélog, sléndro en Çailendra, do, re, mi, fa, sol, enz., al vrees ik dat onze abituriënten zich van een orkest en een symphonie toch doorgaans geen andere voorstelling kunnen maken dan van een

wat uitgebreid soos-strijkje dat lang en ernstig poogt te spelen. Daarbuiten beoefenden ze samen het gamelan-spel in hun eigen omgeving, en het is hun van waarde voor hun heele verdere leven.

Op school hielden ze voordrachtjes, ter oefening in het Nederlandsch in de eerste plaats, en wanneer docent en klasgenooten hun niet onsympathiek waren, zullen ze ook wel eens gezegd hebben wat ze meenden en geloofden. Ik weet niet of de voordrachten op de M. K. D., al waren ze misschien beter voorbereid, hiervan principieel verschilden. Maar hun blad maakten ze geheel zelf, en niet door de schaar te hantieren.

Deze zelfwerkzaamheid op cultureel gebied heeft gelukkig terstond waardeering en erkenning gevonden. Omstreeks tezelfdertijd verscheen in Djawa 14, 1934 p. 249 een aan hun streven gewijde kolom, terwijl de dichter Noto Soeroto in de Locomotief belangstelling en waardeering voor hun streven vroeg. Deze was te meer verdiend, daar de jongelui zelf de leiding en de verantwoordelijkheid voor hun vereeniging op zich namen, welke ze ook doorgaans redelijk goed bleken te kunnen dragen, en slechts incidenteel de hulp inriepen van ouderen als Mevr. Resink en R. M. R. Gondhokatmodjo voor de algemeene behartiging van hun vereenigingsbelangen. Uiteraard hadden ze voortdurend steun en leiding in „technische” zaken van hun zelf verkoren leermeesters in de kunst die ze beoefenden.

Hun streven bleek in een behoefte te voorzien, gelijk zich trouwens wel a priori liet verwachten. Voor zoover er schoolvereenigingen waren, concentreerden deze zich op voetbal en jaarfuif; bovendien werd het wijs geoordeeld dat men daar slechts met zijn eigen schoolgenooten omging. Hier daarentegen werd een groot deel van het jaar zelfstandig geoefend in interscolair verband. Bovenal werd hier de hoog noodige artistieke

en geestelijke aanvulling geboden op het eenzijdig-intellectualistische schoolprogramma, dat wel de ooren doet suizen maar het hart zoo onaangedaan laat. Een orientalist die rondgezworven heeft als geen ander, en reeds een dozijn jaren leeft met Indonesische bevolkingen, merkte dezer dagen op, dat de Indonesiër niet zoozeer een lezer is, en in wezenlijken zin eerst dan leeft wanneer hij feest viert. ¹⁾ Welnu, M.K.D. leverde naast de school het hoog-noodige complement om geestelijk tot waar leven te komen en dit leven in stand te houden.

Geen wonder dan ook dat reeds van den beginne af aan daadwerkelijke belangstelling voor het streven der vereeniging bleek op de andere Djokjasche Middelbare Scholen als Hoogere Inlandsche Kweekschool en de B-afdeeling van de A.M.S. Hoewel de vereeniging zich de beoefening der *Javaansche* kunst ten doel stelt, werd meegeoefend door menig niet Javaansch sprekend leerling, verscheidenen ook van buiten Java. Ook bleef het streven niet tot de schooljaren en Djokja beperkt; te Batavia onder de studenten werd ook een afdeeling opgericht.

Ik kan het niet anders zien dan dat het den Mensch siert wanneer hij „hongert en dorst naar gerechtigheid” van de jaren des onderscheids af aan; ja ik geloof dat dit het kleinste kind al ingeschapen is. En het wil mij voorkomen volkomen acceptabel te zijn wanneer een jonge man politieke idealen koestert; ook al zijn die misschien anders dan die van zijn omgeving. Maar ik kan het niet anders dan betreuren wanneer men reeds in zijn school- en studiejaren hieraan uiting geeft anders dan door studie en lectuur. Wijzer en gelukkiger nog lijkt het mij evenwel, den geest te verrijken met de cultuur-goederen, hiervan het gemoed te vervullen.

¹⁾ Dr. S. J. Esser in Zendingstijdschrift De Opwekker, 85e jaargang No. 4, April 1940 p. 190 en 191.

De ware vrijheid is die van den geest, en de opperste beheersching die van zich zelve. Hiernaar streeft M. K. D., die a-politiek is van doelstelling en werkwijze.

A-politiek is te negatief van uitdrukking en geeft ook niet weer, waarom het streven van M.K.D. zoo toe te juichen valt. De B-afdeeling van de A. M. S., deze Indische editie van de Hollandse H.B.S., zou wel eens kunnen blijken een maatschappelijk weinig gelukkige instelling te zijn. Door haar negeeren van Indonesische mentaliteit en cultuur kweekt zij abituriënten, die veelal vreemd geraken van de Inheemsche maatschappij, zonder nochthans te behooren bij die der trekkers. Van hen kan m. i. over het algemeen minder cultuuropbouwende arbeid verwacht worden dan bij een ander opleiding mogelijk was, terwijl de economische omstandigheden daarenboven al evenmin bevredigend voor hen zijn. Hun onbevredigd zijn naar geest en materie ²⁾ vervult mij van zorg. ³⁾

2) zie mijn: Voldoet de A.M.S. nog? in Koloniale Studiën, Maart 1940.

3) Reeds de generatie van den Pangéran A. A. Achmad Djajadiningrat „Willem van Bantam” die de H.B.S. bezocht, placht met haar ouders in het Maleisch te corresponderen i.p.v. in het Javaansch. De tegenwoordige jeugd voelt zich gegeneerd om beschaafd hoog-

Mardi Kagoenan Djawi nu kan bijdragen tot het vormen van meer harmonische Indonesiërs, gelukkiger menschen en daarmee beter staatsburgers. Hun zelfstandige streven is niet weinig in de knel gekomen toen de onderwijsleiding aandrang op het stimuleeren van het vereenigingsleven op de Middelbare Scholen, waardoor faciliteiten en financiën rijkelijk kwamen te vloeien voor de schoolvereenigingen. Ongetwijfeld kan hier zeer veel goeds inzitten, maar M. K. D. heeft dit al eerder verwezenlijkt en groote moeilijkheden zelfstandig overwonnen. Wie de schoolvereenigingen kent en de geestelijke behoeften der Indonesische jongelui, misschien wel die der Javaansche Vorstenlanden in het bijzonder, zal met mij eens zijn dat M.K.D. nog in een behoefte blijft voorzien, voortreffelijk werk doet, en hierbij zoo noodig de hulp en steun van goedwillenden verdient.

Javaansch te spreken, kan dit ook minder goed. Van Javaansche literatuur lezen is geen sprake meer, daar de - inderdaad niet ongekunstelde - Javaansche literatuur haar onbekend blijft. Het klinkt wel ongelooflijk in de eeuw van het kind, de zorg voor de jeugd, de bloei van paedagogie en psychologie.

HET INLANDSCH ONDERWIJS IN HET RIJK JOGJAKARTA.

Aan de uitnoodiging van de redactie om een bijdrage te leveren voor dit extra-nummer van „Djawa” voldoe ik volgaarne, zoowel om de liefde, die ik voor dit onderwijs koester als om het belang voor de bevolking bij het zich steeds verder ontwikkelen van den geest.

En wanneer wij den stand van dit onderwijs nu bij het optreden van Z.H. Hamengkoe Boewono IX vergelijken met den toestand bij de verheffing van Hoogstdeszelfs. geliefden Vader, dan treft ons een hemelsbreed verschil. Wel geef ik toe, dat overal en in veel takken van dienst bij een vergelijking van de jaartallen 1940 en 1921, wij een bijna beangstigende vlucht omhoog moeten constateeren, doch wel zeer sprekend treden deze verschillen aan het licht bij het Inlandsch onderwijs.

Aan de hand van de mij ten dienste staande gegevens hoop ik eerst een korte beschrijving te geven van het Inlandsch onderwijs tot en met het jaar 1921 om U daarna een inzicht te geven in den huidige toestand in het Rijk Jogjakarta met de vele facetten, die deze kristal ons heden, 1940 toont.

Bij het optreden van Z. H. Hamengkoe Boewono VIII zien wij juist de voltooiing van de zgn. differentiatie van het Inlandsch onderwijs.

De oorspronkelijke Inlandsche school van 5 jaarklassen met het Javaansch als voertaal en Maleisch als bijvak was in 1892 in twee typen uiteengevallen nl. de Inlandsche school der eerste en die der tweede klas, de eerste bedoeld voor de kinderen van landsgrooten en economisch sterksten, de tweede voor de onderlaag, hoewel het duidelijk zal zijn, dat toch slechts de beter gesitueerden van deze onderlaag van dit onderwijs profiteerden. De rest kon of deze opvoeding niet betalen, of zag het nut er niet van in, of had de kinderen te zeer noodig bij huis- en veldarbeid.

Tijdens de regeering van G. G. van Heutz had een eenvoudiger schooltype zijn intrede gedaan, nl. de driejarige volksschool of desa-school om het onderwijs meer algemeen te maken zonder de begroting door het uitbreiden van de bestaande duurdere onderwijstypen te veel te belasten. Eerst in de Buitengewesten spoedig ook op Java kreeg dit instituut een behoorlijke uitbreiding. Mede door het contact met het Westen, de behoefte aan het Hollandsch, werd Nederlandsch onder G. G. van Heutz leervak op de Inlandsche scholen der eerste klasse, die in 1914-1915 omgedoopt werden in Hollandsch-Inlandsche scholen.

Zoo krijgen we dan de differentiatie in

- a. Holl. Inl. scholen voor de bovenlaag der bevolking
- b. de Inl. scholen der tweede klas voor de middenlaag en
- c. de volksschool voor de onderlaag.

I. Het Volksonderwijs.

Deze laatste schoolvorm is het type gebleven, volgens den oorspronkelijken opzet, van een waar desa-instituut. Wel heeft het Gouvernement in den aanvang steun verleend in subsidievorm, doch deze steun was zeer beperkt, alleen de personeele uitgaven, en is sedert het jaar 1926 geheel vervallen.

Hoewel meermalen wordt beweerd, dat de Zelfbesturen in vroeger jaren veel te kort zijn geschoten bij het vervullen van hun onderwijstaak, moet ik toch, tot eer en verdienste van het Sultanaat opmerken, dat van den aanvang af een tamelijk groot aantal scholen is opgericht.

Volgens de door mij geraadpleegde begrotingen bestonden er in 1913 reeds 73 volksscholen (en dat pas 6 jaar na de instelling van dit van-Heutz-instituut, voorwaar een uiting van ernstigen wil!) waarvoor twee inspecteerende ambtenaren (een schoolopziener en een adjunct)

door dit Zelfbestuur waren aangesteld onder supervisie van de Inspectie van het Inlandsch Onderwijs in de toenmalige 2de afdeeling.

Men mag mij voor de voeten werpen, dat percentsgewijze dit aantal gering is op een zeer dichtbevolkt gebied, ik geef dit gaarne toe, doch uit alle begrootingen blijkt de ernstige wil tot ontwikkeling van dit volk en dit zal niemand kunnen ontkennen.

In het laatst van den Wereldoorlog en door den terugslag, dien deze moeilijke tijd ook had in de algemeene midelen van het Sultanaat, zien wij eenige terugloop, zoodat bij het optreden van Djocja's achtsten Vorst er 59 scholen bestonden en wel 46 in Mataram, 4 in Koelon Progo en 9 in Goenoeng Kidoel. Evenwel waren de zorgen met de toename van het aantal leerlingen, dus het aantal onderwijzers dus schoolgebouwen, meubilair, leermiddelen, teeken- en schrijfbehoeften, toch al behoorlijk vergroot.

Was de post Onderwijs en Eeredienst in 1913 nog slechts f 24.719, in 1921 was deze f 125.189.50, ruim een ton meer, al was het landbouwonderwijs er toen nog in begrepen.

In de eerste jaren der bestuursperiode van den verscheiden Vorst, zien wij elk jaar plannen tot uitbreiding, tot in 1923 deze plannen verdwijnen wegens het doel van het Gouvernement om aan het Overheidsonderwijs een flinke uitbreiding te geven. Verder in dit artikel zullen we zien, wat deze uitbreiding inhield, zoodat al weer de ernstige wil van het Sultanaat bleek door oprichting in 1925 van 4 en in 1926 van 9 Sultanaatsscholen, terwijl het jaartal 1926 het laatste subsidie-jaar was. De begrooting loopt dan ook steeds op. In 1931 kwamen er nogmaals 15 scholen bij, zoodat in het topjaar voor de jaren van internationale depressie nl. 1932 de post Onderwijs en Eeredienst een bedrag beliep van f 203.879.—

Het aantal volksscholen is dan voor

de regentschappen Jogjakarta, Bantool' Koelon Progo en Goenoeng Kidoel resp. 27, 37, 23 en 17 of totaal 104 volksscholen.

Een tweede adjunct was dan ook in 1931 aangesteld. Dan komt de malaise met voor het onderwijs ingrijpende veranderingen, waarvan ik hier slechts melding maak in één geval nl. de omzetting van de volledige Inl. scholen der 2de klasse in 1934 en 1935. Toen werden de 3 laagste klassen dezer scholen overgedragen aan de locale ressorten, hier dus aan de Zelfbesturen, waardoor het aantal scholen resp. werd vermeerderd met 18 en 43 of 61 in totaal. Een extra adjunct werd hiervoor aangesteld. Doch ook in deze jaren dijt gestadig het onderwijs uit, zoodat momenteel het aantal volksscholen in het gewest Jogjakarta (dus het Sultanaat met inbegrip van het Pakoe-Alamsche Rijk — waar de inspectie geheel van het Sultanaat uitgaat en het Pakoe-Alamsche Rijk een bijdrage voor het volksonderwijs levert voor de algemeene kosten, eertijds 1/25 later 1/10 van de onderwijspost, is dit Rijk wat onderwijs betreft door mij hier niet te scheiden van het Sultanaat —) als volgt bedraagt:

regentschap	Jogjakarta	68 volksscholen
"	Bantool	89 "
"	Goenoeng Kidoel	47 "
"	Koelon Progo + Adikarta	74 "
totaal		278 volksscholen

Door de soepelheid waarmee de particuliere schoolbeheerders werden tegemoetgekomen juist onder de regeering van Z. H. Hamengkoe Boewono VIII is in de Vorstenlanden vooral het volksonderwijs van Missie, Zending en de in 1912 opgerichte vereeniging Moehammadijah met den hoofdzetel in Jogjakarta geweldig toegenomen, zoodat thans het aantal bijzondere gesubsidieerde volksscholen in het gewest Jogjakarta bijna 60 % is van de K.K. scholen (kawoela Kasoeltanan — Sultanaats-onderdanen, zoo worden de Sultanaatsvolksscholen in de wandeling genoemd).

Thans toch zijn er 162 bijzondere tegenover 278 openbare. De meeste zijn gebaseerd op confessioneelen grondslag, wat moge blijken uit het feit, dat de Missie 61 volksscholen exploiteert, de Zending 15 en Moehammadijah 72. Mogen deze getallen bij den lezer nu evenwel niet den indruk doen postvatten, als zou verdere uitbouw niet meer mogelijk zijn.

Cijfers durf ik momenteel niet te produceeren, pas de aanstaande volkstelling zal ons veel leeren in dit opzicht, doch de door Regeering verlangde toestand van 1 volksschool op de 1500 zielen is in Jogjakarta bij lange na nog niet bereikt.

Annex aan het volksonderwijs is de opleiding van volksonderwijzers. Eertijds waren er in het Rijk Jogjakarta eenige eenjarige premie-opleidingen, die de volksonderwijzers in de middaguren vormden; thans exploiteert het Rijk 3 tweejarige cursussen en wel 2 in de stad Jogja en 1 in Sentolo.

Ook het bijzonder onderwijs kende deze opleidingscursussen, die thans ook hier zijn gemoderniseerd. Ze zijn alle 6 aan bijzondere vervolgscholen verbonden en zonder uitzondering in de hoofdstad geconcentreerd.

II. De Inlandsche scholen der 2de klasse.

In 1921 exploiteerde het Gouvernement in het gewest Jogjakarta 50 van

deze 5-jarige onderwijsinrichtingen en wel 32 in het regentschap Mataram, 6 in Koelon Progo, 6 in Adikarta en 6 in Goenoeng Kidoel.

De verwachte uitbreiding, waarvan de Sultanaats-begrootingen van 1922 en 1923 melding maken, beteekent in de practijk niet veel: in 1924 werden 2, in 1925 3, in 1926 3, in 1927 1 en in 1929 2 Inlandsche scholen der 2de klas of standaardscholen opgericht. Dit totaal van 61 scholen onderging in de malaisejaren het zgn. omzettingsproces, nl. de splitsing in volksschool (de eerste 3 leerjaren) en vervolgschool (de laatste 2 of 3 jaren). Dit aantal van 61 vinden we in Hoofdstuk I: Het Volksonderwijs terug als uitbreiding.

De vervolgschool, bedoeld als afronding van het volksonderwijs door eindonderwijs te geven met een tweejarigencursus, komt hoewel in 1917 door het Gouvernement ingesteld, bij de verheffing van den voorlaatsten Vorst in dit gewest niet voor:

In 1923 wordt de eerste in de stad Jogja gesticht en wel een zgn. meisjeskopschool, een vervolgschool voor meisjes met specifiek meisjesonderwijs met o.a. Nederlandsch, nuttige en fraaie handwerken, batikken, koken en waschen en strijken op het leerplan.

Een staatje geeft den groei van de vervolgschool duidelijk aan:

	1923	1927	1928	1930	1931	1936	1938	1939	Totaal
reg. Jogjakarta	1	—	—	1	—	1	2	2	7
„ Bantool	—	2	2	1	1	—	—	2	8
„ K. Progo en Adikarta	—	1	—	—	1	—	—	—	2
„ Goenoeng Kidoel	—	—	—	—	—	—	—	1	1
Totaal	1	3	2	2	2	1	2	5	18

Met de 61 tot vervolgschool geworden standaardscholen geeft dit een totaal van 79 openbare vervolgscholen, waarvan 8 meisjesvervolgscholen zijn.

Bovendien is aan 7 vervolgscholen een 3de studiejaar verbonden, waar onderwijs wordt gegeven in landbouwrichting, terwijl één vervolgschool in de

stad Jogjakarta uit 3 jaarklassen bestaat, waar Nederlandsch een voornaam bijvak is.

De bij het volksonderwijs genoemde corporaties hebben eveneens meerdere Inlandsche scholen der 2de klas opgericht, die ook het omzettingsproces moesten meemaken, zoodat thans 49 bijzondere vervolgscholen bestaan, waarvan 8 meisjesvervolgscholen zijn.

Bovendien exploiteert de Vereeniging: Scholen met den Bijbel een Chineesche Lagere school en de Vereeniging Moehammadijah een Inheemsche Mulo, beide in de hoofdstad des Rijks.

Eén deel van dit Inlandsche onderwijs, wat nog slechts zeer kort bestaat, vormen de zgn. kleinhandelsscholen, waarvan in Jogja 4 zijn gevestigd en wel één openbare en 3 bijzondere gesubsidieerde.

De opleiding van leerkrachten voor deze scholen (kweekscholieren en normalisten) had in vroeger jaren plaats in de stad Jogja, waar het Gouvernement een Holl. Inl. Kweekschool en een Normaalschool voor onderwijzeressen exploiteerde, terwijl de Zending eveneens een Normaalschool onderhield, de zgn. Keuchenius-school (thans A. M. S.-A. aan de Yapboulevard). De eerste school bestaat nog, de beide andere zijn het slachtoffer geweest van de malaise.

Een hernieuwing van deze opleiding is voorshands niet dringend wegens het overcompleet van leerkrachten door de overdracht van de drie laagste klassen aan de Zelfbesturen, doch in de toekomst zal deze materie zeer zeker wederom in het brandpunt der belangstelling komen te staan.

III. De Hollandsch-Inlandsche school.

Practisch hoort dit onderwijs niet in het bestek van dit artikel, omdat het Westersch onderwijs is, wat impliceert, dat de voertaal het Nederlandsch is, doch waar er een speciale Hollandsch-Inlandsche school uitgaat van het Sul-

tanaat moet ik deze hier in betrekken. Het betreft nl. de zng. Kepoetran-school op de Aloon-aloon-lor gelegen, Oostelijk van den Kraton.

Oorspronkelijk heette deze door den Rijksbestuurder en B. P. H. Soerjonegoro opgerichte school de Kapatihan-school, en was bestemd voor de kinderen der sentono's.

In 1878 werd de zeer uitgegroeide school verplaatst naar de Pagelaran en samengevoegd op initiatief van Sultan H. B. VII met een Pakoe-Alamsche school.

Het Gouvernement betaalde nu de leerkrachten.

In 1890 kwam weer een splitsing en wel in de Srimenganti voor de kinderen van sentono's en abdidalems, terwijl de andere leerlingen in de eerste Inlandsche school op Margojasan werden ondergebracht.

In 1911 werd de school tot een zgn. Inlandsche school der eerste klas met den naam Kepoetran. Nederlandsch werd nu leervak. Met de andere scholen van dit type kreeg ook de Kepoetran-school in 1915 den naam H. I. S.

In dit zelfde jaar werden ook meisjes toegelaten, doch tot de verheffing van den vorigen Vorst bleef dit aantal zeer gering.

In de jaren 1921-1940 heeft evenwel deze evolutie op onderwijsgebied zich voltrokken. In 1936 bij het 25-jarig jubileum van de Kepoetran-school waren er reeds 105 vrouwelijke leerlingen.

Het jaar 1934 was voor deze school belangrijk; toen toch werd de H. I. S. Kepoetran een Sultanaatsschool; de leerkrachten, voordien Gouvernements-ambtenaren, werden nu abdidalems.

Een eigen schoolcommissie werd ingesteld onder voorzitterschap van B. P. H. Soerjodiningrat.

In 1937 kwam voor het eerst een Javaan aan het hoofd van deze groote school in het bezit van de Europeesche bevoegdheid.

De school mag zich verheugen in de algemeene belangstelling, zoodat thans alle klassen met uitzondering van de hoogste parallel zijn.

De zangprestaties van deze leerlingen, die aan Z.H. Hamengkoe Boewono IX een aubade en panembrama aanboden ter gelegenheid van Zijn troonsbestijging op Zondag 7 April jl. hebben ongetwijfeld het hart van den nieuwen Vorst gestolen en zullen zeker hebben bijgedragen tot het verwerven van Zijn hooge belangstelling.

IV. *Analphabetisme-bestrijding.*

Het streven om het analphabetisme te bestrijden komt in het Sultanaat tot uiting door het onvermoeid werken van B. P. H. Soerjodiningrat als voorzitter der P. K. N. (= Pakoempoelan Kawoela Ngajogjakarta), ter zijde gestaan door de rechtstreeksche familie van dezen Pangéran.

Op meerdere zgn. A.B.C.-scholen, ondergebracht in desahuizen, leeren volwassenen, zoowel vrouwen als mannen, zich de lees- en schrijfkunst eigen maken. Het gaat er natuurlijk tamelijk primitief toe, de leerkrachten zijn meestal nog jongens, die pas hun eindverklaring van een vervolgschool hebben behaald, doch over de resultaten mogen we meer dan tevreden zijn.

De duur van een cursus is niet uniform; door meerdere absenten en meer gevorderden leeftijd en grootere onhandigheid van velen zijn er, die in 8 maanden pas iets kunnen lezen; anderen hebben dit peil reeds in de helft van dien tijd bereikt.

Wanneer deze volwassen leerlingen in staat zijn om een eenvoudig boekje te kunnen lezen, en een opgegeven dictee tamelijk goed kunnen schrijven, krijgen ze van den Voorzitter of een zijner vertegenwoordigers een mooi kaartje, een

soort diploma, terwijl hun namen in een speciaal register worden genoteerd.

In December jl. bedroeg het aantal leerlingen van deze A. B. C. - scholen 8672 mannen en 867 vrouwen, totaal 9539 met 23 vrouwelijke en 541 mannelijke leerkrachten. Er bestaan plannen om een eenvoudige bibliotheek op te richten ten dienste van de afgestudeerden, waarvoor het Gouvernement om steun is gevraagd.

V. *Slotbeschouwing.*

Hoewel zoo velen meenen van onderwijs geheel op de hoogte te zijn, en velen daarom ook een zeer gevestigde meening hebben over de vraagstukken, die er mee zijn verweven, is toch het Inlandsch onderwijs trots zijn uitgebreidheid een onderdeel, wat speciaal aan de interesse van velen ontsnapt.

Ik hoop, dat het mij is gelukt in dit korte artikel een tipje van den sluier op te lichten om niet alleen te toonen hoe de toestand momenteel is in het Rijk Jogjakarta, doch ook om te laten zien welk een steeds groeiend beeld dit Inlandsche onderwijs heeft vertoond onder de regeering van bijna twee decennia van Z.H. Hamengkoe Boewono VIII.

Laat ik thans eindigen met den wensch uit te spreken, dat Z. H. Hamengkoe Boewono IX door een lange bestuursperiode in staat zal worden gesteld om een verdere verstandige uitbouw van het onderwijs aan Zijn onderdanen te mogen gadeslaan niet alleen, maar Zijn kracht en Zijn wijsheid te kunnen en willen aanwenden om het Zijne bij te dragen tot verbetering en gestadigen groei!

J. A. Mulder.

Inspecteur van het Inlandsch
Onderwijs in het 6de ressort
(de Vorstenlanden).

ADOE DJANGKRIK (KREKEL-GEVECHTEN).

DOOR

Dr TJAN TJOE SIEM.

Tot de eigenaardige vermaken van de ouderwetse Javanen mogen we het laten vechten van dieren rekenen. In de Kraton, zowel van Soerakarta als Jogjakarta, behoorden gevechten tussen tijger en buffel evenals het tijgersteken tot de meest geliefde schouwspelen. Deze spelen werden op de Aloen-aloen gehouden. In oudere beschrijvingen van bezoeken van Europese Ambtenaren aan de Kraton wordt van deze gevechten niet zelden melding gemaakt. Minder bekend, waarschijnlijk omdat ze niet zo in het openbaar gehouden werden, zijn de gevechten tussen wild zwijn en bok, wild zwijn en honden, panter en bok. Al deze gevechten behoorden tot de hofvermaken. Het volk bepaalde zich tot het toeschouwen. De afloop van zulke gevechten was van te voren steeds bepaald. Het oppervlakkig bezien sterkere dier, de tijger, het wilde zwijn, de panter, moest verliezen; overwon het in de strijd, dan werd het afgemaakt. Wedden was bij deze gevechten dan ook moeilijk mogelijk. Het aanschouwen van de strijd alleen vond men echter reeds de moeite waard.

Het inzetten speelde en speelt nu nog een belangrijke rol in gevechten, die men laat houden tussen kleinere dieren. Men laat dan niet twee ongelijksoortige dieren vechten, maar dieren, die tot dezelfde familie behoren. Waarschijnlijk zijn deze dieren-gevechten echte, oude volksspelen, waaraan evenmin als aan de bovengenoemde vorstelijke dieren-gevechten een sakrale grondslag vreemd is. Dr. Pigeaud heeft hierop in zijn Volksvertoningen reeds gewezen.

Deze volksspelen hebben later hun weg ook bij aanzienlijken en edelen gevonden. Ook in de Kraton van Jogjakarta werden ze op bepaalde dagen

gehouden, waarbij dan lieden van allerlei rang toegelaten konden worden.

Tot deze gevechten behoorden, behalve de welbekende hanen-gevechten, ook de kwartel- en de krekel-gevechten. Het lijkt ons niet onaardig op één dezer volksvermaken de aandacht te vestigen. We kiezen hiervoor het laten vechten van krekels.

De vechtkrekels — djangkrik oepa (de huiskrekel) en djangkrik bering, eveneens een kleine soort, laat men gewoonlijk niet vechten evenmin als de djangkrik landa (een grote, witte soort) en de gangsir (aard-krekel) — hebben, zoals men wel verwachten kan, namen, die de diertjes gegeven worden naar hun grootte, vorm, kleur, gebreken en zo voort.

De volgende Jogja'se namen zijn ons opgegeven :

djabang : een krekel, die over het gehele lichaam rossig van kleur is ;

gepila heeft een groen-geel lichaam en een rode kop ;

djliteng is geheel zwart ;

trasèn heeft een trasi-kleur ;

ngembang tlasih heeft dezelfde paars-achtige kleur als de bloemen van de welbekende tlasih-plant.

In zijn verhandeling over Kasoekan aben djangkrik vermeldt R.M. Soewandi de volgende Soerakarta'se namen :

gotang : een krekel, die door welke oorzaak ook één springpoot (soetang) verloren heeft ;

broemboeng soeling: deze heeft dezelfde kleur als de bloem van een bajem-plant ;

djragem is donkerder dan de vorige ;

djabang is rossig en djliteng geheel zwart ;

abang heeft alleen maar rode vleugels ; de rest van het lichaam is zwartachtige.

De voelsprietten heten soengoet. Ka-

loeng is een bandje, dat zich bevindt tussen kop en lichaam; het kan rood zijn of zwart of wit. Een krekel met korte sprieten is niet geschikt voor het vechten. De sprieten, zo zegt men, vormen de ogen van de djangkrik. Zijn ze te kort of zijn ze geheel afgebroken, dan kan de krekel niet „zien”. Hij schrikt gauw, valt zijn tegenstander niet vlug genoeg aan en verliest daardoor gemakkelijk (tik-pril). ¹⁾

Men zoekt de krekels zelf of men koopt ze. Het zoeken heet ngindjen djangkrik. De volgende dingen heeft men hiervoor nodig: ting ontjor, dat is een olielamp, die men in een leeg biscuitblik plaatst, waardoor hij goed kan branden en een tas, die men onder de arm draagt. In de tas zitten bamboe-kokertjes van ongeveer 10 centimeter lengte en aan één kant of beide kanten open; ze worden, wanneer men ze gebruikt, dichtgestopt met een lapje of wat gras. Het ngindjen geschiedt op de volgende manier. Om een uur of negen 's avonds — in de droge tijd — trekt men er op uit naar een djanggoeng-, cassave- of katjang-veld. Op het veld wacht men. Eerst tegen een uur of elf komen de grote krekels te voorschijn om buiten hun hollen te sjirpen. Uit het geluid kan men opmaken hoe groot de djangkrik's zo ongeveer zijn. Men gaat dan voorzichtig met de lamp op het geluid van de krekel, die men uitgekozen heeft, af. De krekel, verblind, springt dan op het geluid van de naderende stappen weg of trekt zich in zijn hol terug. Dit is het ogenblik dat men handelend moet optreden. Men gaat, wanneer de krekel is weggesprongen, op het diertje af en vangt het, niet met duim en wijsvinger, zoals men een vlinder vangt (ngentjoep), maar met de volle hand (ndekep). Heeft de krekel zich in

zijn hol teruggetrokken, dan stampt men op de grond om hem weer naar buiten te doen gaan. De kleine volwassen krekels, die gevangen worden, worden weer losgelaten. Jonge krekels laat men echter niet weer lopen. Tot vroeg in de ochtend duurt het ngindjen djangkrik. Dikwijls komt men de volgende morgen terug om de krekels, die zich de vorige nacht niet lieten vangen, weer op te sporen. Om de plaats, waar men het gesjirp gehoord heeft, weer terug te vinden, wordt een stokje bij het hol, waarin het dier zich heeft teruggetrokken, gestoken. Wanneer de volgende ochtend in de opening van het krekel-hol wat afgeknaagd gras zit, dan zit het diertje er nog in. Zit er niets in de opening, dan is dit een bewijs dat de krekel is verhuisd of dat iemand anders de zoeker is vóór geweest. Bevindt het dier zich nog in het holletje, dan probeert men het door op de grond te stampen naar buiten te drijven. De gevangen krekels worden in de bamboe-kokertjes gedaan. ²⁾

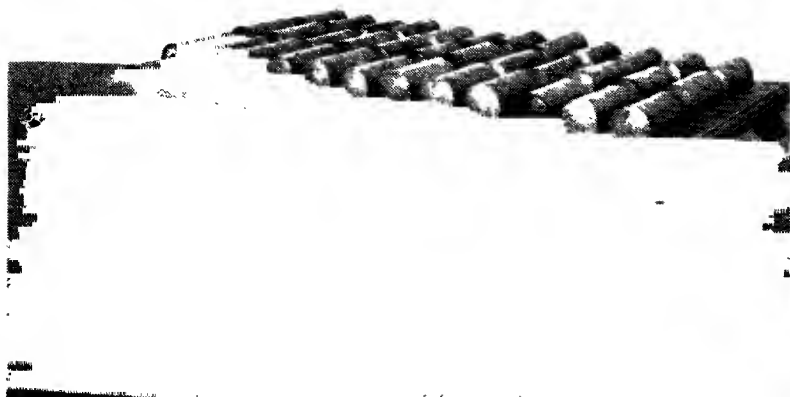
Jongens, die zelf geen krekels vangen, kopen ze van een grassnijder of van een koopvrouw op de pasar. Echte dobbelaars hebben hun vaste leveranciers. Naar de vorm, de grootte en de kleur wordt een krekel gekozen. Men kijkt vooral ook naar de bek, of het beestje wel krachtige kaken en een wijde bek heeft. Een djangkrik djondjong kodik, die een nauwe bek heeft en een djangkrik djondjong garoe, die eveneens een zeer nauwe bek heeft — de knaagtanden hebben de vorm van eggetanden —, worden geweigerd. Een djangkrik bowal kan men gerust weggooien; die heeft een tand verloren.

Het onderzoeken van de kaken geschiedt met een kili, een peutertje. Dit bestaat uit een lidi-stokje van ongeveer

1) In het Jogja'se Platenalbum No. 3 vinden wij nog de volgende mededeling, waarvan wij de betekenis, ook na informatie bij verschillende personen, niet weten: menggah damelipoen djangkrik poenika oegi wonten, kadosta: nglèjeh, lemes, maos madjeng. Waarschijnlijk duiden deze woorden de verschillende

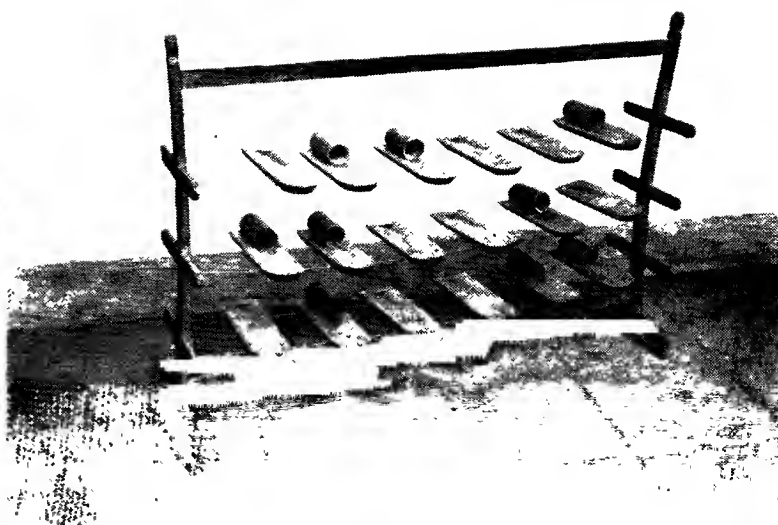
manieren van aanvallen aan (nglèjeh, van opzij; lemes, langzaam, behoedzaam; maos madjeng, recht vooruit?).

2) In de désa gebruikt men hiervoor ook droge mangga-pitten, die men aan een der zijkanen uitgehold heeft.

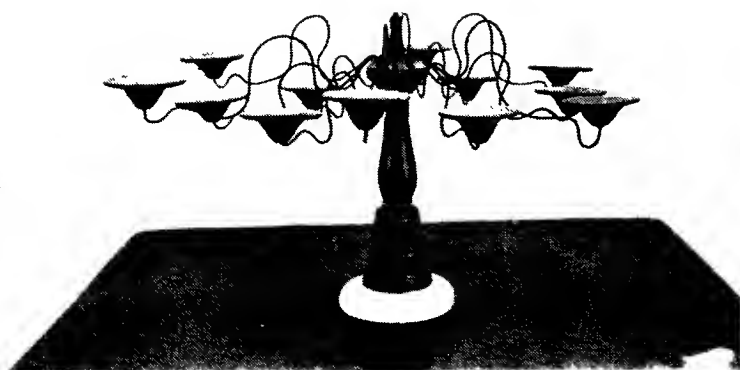
Coll. Java-Instituut

Foto No. 1.

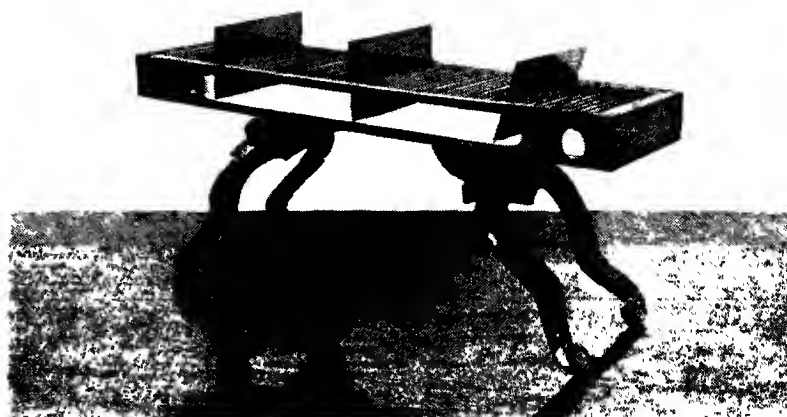
Coll. Java-Instituut

Foto No. 2.

Coll. Java-Instituut

Foto No. 3.

Coll. Java-Instituut

Foto No. 4

één decimeter lengte. Aan het eind ervan wordt een afgebroken krekel-achterpootje gestoken. Dit is echter slechts een kili boetoehan, een „nood“-kili. De echte kili djangkrik maakt men van een bamboelatje, dat tot een fijn stokje wordt gesneden. Aan het eind hiervan bindt men met een streng haar of een draadje een bloemetje van de soeket rembjang vast. De steel van de kili moet recht zijn. Is hij krom, dan kan, wanneer men hem bij het gebruiken tussen duim en wijsvinger rolt, het bloemetje niet opengaan. Het is dan alsof de krekel geslagen en bang gemaakt wordt in plaats van opgestoot; men spreekt dan van ngili geboeg. De kili dient de krekel alleen te kriebelen.

Door het gekittel spert het dier zijn bek open en men ziet dan of de bek wijd is en de kaken krachtig zijn.

R. M. Soewandi vermeldt nog dat men ook dikwijls nagaat, waar de dieren vandaan komen. Een gotang gawan bij voorbeeld, een krekel, die, „van nature“ één springpoot heeft of die reeds had, toen hij gevonden werd, uit Padjang, geldt voor onoverwinnelijk; hij is een lievelingsdier van Heer Boeta Sléwah, een bekende boeta-figuur uit de wajang. Als even onoverwinnelijk geldt een krekel, maar dan een zwarte met witte kaloeng, uit Djèbrès; hij is een klangenan van de Badjo barat's (volgelingen van Batari Doerga) van Sétra Gandamajoe. Zeer gezocht is ook een krekel, die gevonden is, terwijl hij sjirpte boven op een ineengekronkelde slang; deze krekel kan zijn tegenstander met één beet doodbijten. Deze mededelingen van R. M. Soewandi hebben betrekking op krekel-gevechten in Soerakarta. Helaas zijn ons geen gegevens bekend of dergelijk geloof in Jogjakarta ook bestaat. We vermoeden haast van wel.

De wijfjes-djangkrik's houdt men slechts voor de aardigheid; ze zijn niet geschikt voor het vechten. Ze kunnen ook niet sjirpen. De vleugels zijn glad.

Een oude krekel heet groegoeh; die gooit men weg. Jonge krekels echter richt men af tot goede, tamme vechtkrekels. Een jonge djangkrik, die nog geen vleugels heeft, heet tlongo.

Men houdt de krekels in bamboekokertjes, boemboeng's, die bij aanzienlijken zeer fraai uitgevoerd zijn. Het van hout gemaakte propje moet de boemboeng goed afsluiten. Anders komen er mieren in, waardoor de djangkrik dood gaat. Vechtkrekels vragen een zeer zorgvuldige verzorging, die niet iedereen geven kan. Zo trachten jongens hun diertjes ook zo goed mogelijk de vereiste verzorging te geven, maar het loopt dikwijls hierop uit, dat de krekels door de al te goede zorg reeds dood zijn, vóóordat ze in het strijdperk komen.

Hieronder volgt een beschrijving van de manier, waarop men pas gekochte of pas gevangen djangkrik's tot goede vechtkrekels opkweekt.

De jonge djangkrik's laat men eerst groot worden. Men doet ze in een bamboekokertje met wat krokot (een soort postelein). Om de twee, drie dagen geeft men het jong vers voer; het blijft in het kokertje tot het vleugels heeft. Daarna begint men met het ngentoel. Volwassen krekels worden al dadelijk ge-entoeld. Dit gebeurt als volgt. Men houdt het beestje bij de dekvleugels vast en schuift onder de vleugels door een eindje draad of paardenhaar. Om de twee einden hiervan schuift men een kokertje van rijststro, merang, dat dan zo dicht mogelijk tegen het lichaam wordt aangedrukt. In plaats van aan de vleugels wordt het diertje ook wel aan een achterpoot vastgebonden. De einden van de draad worden aan een stok bevestigd en deze wordt ergens in de wand of in een bolster, bestaande uit samengebonden stroo, gestoken, zodat de krekel vrij in de lucht komt te hangen.

Wanneer de krekel ongeveer een dag „gehangen“ heeft, behoeft men slechts het kokertje terug te schuiven om het

dier weer vrij te maken; men doet hem vervolgens in een kommetje water (dirambang). Een half uurtje moet hij hierin zwemmen. Dan haalt men hem uit het water en laat hem in een afgesloten ruimte rondlopen. Intussen heeft men het djangkrik-voer gereed gemaakt. Dit bestaat uit rijst, die te zamen met een schilfertje van een gedroogde slangen huid en tot kool gebrande bēnda-vrucht is fijn gewreven. De bēnda is om de tanden hard te maken, de slangenhuid om de beet dodelijk te doen zijn. Naar de Heer Overbeck ons mededeelde gebruikt men ook wel het gruis van een gebrande en fijn gestampte vogelspin, katèl, als voer. Dikwijls neemt men ook ketjoeboeng, lombok en andere vergiftige of hete vruchten. Terwijl het diertje eet, aait men het met een plukje watten droog en glanzend. Daarna doet men het weer in de boemboeng. Om een uur of vijf, zes 's middags laat men de krekeltje vrij lopen, nadat men hem eerst in de kom met water heeft laten zwemmen. Dit vrij laten rondlopen (ngoembar) duurt soms tot elf uur 's nachts. Onderwijl kittelt men het diertje met de kili. Worden er veel djangkrik's geoembard dan is er een gesjirp van belang. De volgende morgen haalt men het krekeltje weer uit de boemboeng en men laat het zich in de zon koesteren. Hiervoor gebruikt men een plankje van zacht hout, ongeveer 3 x 3 centimeter groot, of een maisklos, waarvan de korrels zijn afgeplukt en die dan aan een touwtje ergens wordt opgehangen. Daar zet men de djangkrik's op. Men neemt zacht hout, omdat het krekeltje, wanneer men het in de zon laat lopen, dikwijls bijterig gaat worden. Het is om zijn kaken te sparen, dat men geen willekeurig hout gebruikt. Daar het diertje in de regel reeds „tam” is, springt het niet weg. Men moet er echter wel voor oppassen, dat het niet door een kip wordt weggepikt. Zijn er veel djangkrik's, dan moet men ze een afzonderlijke „zon-plaats” geven, in ieder geval er

voor zorgen, dat ze niet bij elkaar komen. Bij aanzienlijken gebruikt men voor het ngoembar en voor het zonnen der krekels een zeer kunstig bewerkte standaard (zie foto 2 en 3). Wanneer de krekeltje gaat kruipen, is dit een teken, dat hij het te warm krijgt. Men plaatst hem dan op de boemboeng of het deksel hiervan en brengt hem binnen. Hier laat men hem nog een tijdje vrij rondlopen, onder toezicht. Dan wordt hem wat eten gegeven, bestaande uit fijn gewreven katjang idjo of katjang landjaran, waarna men hem weer in de boemboeng doet. Deze legt men op een plaats, waar geen mieren kunnen komen. 's Middags wordt de krekeltje weer losgelaten en gevoerd. Het ngoembar en het voeren herhaalt men iedere dag. Terwijl het diertje vrij rondloopt, wordt het bamboe-kokertje met water schoongewassen; ook dit moet dagelijks gebeuren. Na ongeveer acht dagen wordt de djangkrik voor de tweede keer gētoeld. Daarna wordt een andere krekeltje, een laffe, die niet vechten durft of niet goed vechten kan, op hem losgelaten. Dit aanhitsen, dat ter oefening dient, heet ngoentoeli en de voorlopige tegenstander oentoel. Van een krekeltje die telkens wegloopt wanneer hij aan moet vallen, of die niet krachtig genoeg vechten kan, zegt men, dat hij is toek-mis. Wanneer het blijkt, dat de eerste djangkrik tegenover de oentoel krachtig op kan treden, wordt hij geschikt geacht om in het echte gevecht uit te komen. Tijdens het ngoentoel, trouwens ook tijdens het ngoembar, moet men zoo weinig mogelijk de krekeltje met het peutertje bewerken.

Vóór het gevecht worden de twee krekels, die men het eerst wil laten uitkomen, de kampioenen (djago), nadat ze uit de bamboe-kokertjes gehaald zijn, elk in een sigarendoosje of iets dergelijks gedaan; dit gaat de kring rond. Iedereen kan dan met een kili de krekels „proberen” om voor zich zelf uit te

maken op welk diertje hij zal inzetten. Daarna worden ze in een toelang gedaan. Dit is een langwerpige, lage terrarium-achtige bak van hout met glazen wanden, waar doorheen de aanwezigen het gevecht volgen kunnen; de open bovenkant is afgesloten door een houten traliewerk. Door drie tussenschotten, tambeng, die naar boven geschoven kunnen worden, is de bak in vier afdelingen verdeeld, twee grote in het midden en twee kleine aan de zijkanten. Jongens gebruiken in plaats van een toelang een gewoon sigarenkistje.

De krekels worden elk in één van de grote afdelingen gedaan. Dan worden ze opgehitst. Wanneer ze sjirpen en naar de kili bijten, zijn ze strijdvaardig. Men legt de kili weg (tjoel kili), en laat op elk der kampioenen een oentoe los. Hierdoor worden ze nog meer opgestookt. Ze stuiven dan woedend op hun voorlopige tegenstander af. Wanneer de oentoe's wegvlugten, schuift men de tambeng's, die de kleinere ruimten van de grote scheiden, even naar boven, waardoor de oentoe's gelegenheid krijgen zich in veiligheid te brengen. De djago's zijn dan weer alleen. Met de kili worden ze naar het midden gedreven, tot dicht bij de middelste tambeng. Deze wordt verwijderd en de kampioenen komen nu tegenover elkaar te staan. Zo nodig worden ze weer opgestookt. Het gevecht bestaat hoofdzakelijk hierin, dat de dieren elkaar met de kaken bewerken.

Het duurt gewoonlijk niet lang, of één der krekels vlucht weg. Dan wordt de tambeng weer geplaatst. De vluchten-de wordt nog eens opgehitst. Ook wordt hij na een verloren ronde wel uit de bak gehaald en eerst gedjantoerd ³⁾ en gerambangd, vóór men hem voor de tweede keer laat opkomen. Het ndjantoer geschiedt op de volgende wijze. Aan de dekvleugels wordt een haartje

vastgebonden. Het eind hiervan houdt men tussen duim en wijsvinger, men laat de djangkrik daaraan in de rondte bengelen; dit heet ndjantoer ramboet. Het haartje wordt ook wel aan de kaak vastgebonden (ndjantoer katjangan). Jongens laten het diertje in plaats van aan een haartje ook dikwijls aan een van de voelsprietjes hangen (ndjantoer soengoet).

Daarbij zingen ze :

Djantoer, djantoer,
moengsoehmoe gedé doewoer,
tjokoten nganti adjoer.
Djanti, djanti,
moengsoehmoe tjilik kemaki,
tjokoten nganti mati,
bok tiba kasoer.

Djantoer, djantoer,
groot en lang is je vijand,
maar bijt hem tot moes.
Djanti, djanti,
klein en pedant is je vijand,
maar bijt hem dood;
val als op een matras neer.
(d.w.z. kom goed terecht). ⁴⁾

Om het beestje te kalmeren neemt men het in de holle hand. Als het er uit wil kruipen, houdt men er de andere holle hand voor, zodat het diertje als door een lange buis loopt. Dit heet nglotjo of nglotong.

Een gevecht duurt hoogstens drie ronden. Durft een krek, nadat hij reeds bij de eerste ronde op de vlucht gedreven is, niet meer op te komen, dan wordt hij ook als de verliezer beschouwd. Gedurende het gevecht mag men in de nabijheid geen leven maken om de krekels niet te verschrikken. Men mag vooral niet tegen de vechtenden ademen.

Van een krek, die door zijn luid gesjirp laat horen, dat hij de winnaar is, zegt men dat hij tjleleng is.

³⁾ Over het verband, dat wij menen te zien tussen deze term bij het adoe-djangkrik en het woord djantoeran in de wajang, zie ons proefschrift: Hoe Koeroepati zich zijn vrouw verwerft, 1937, aantekening 3.

⁴⁾ De Heer H. Overbeck (Javaanse Meisjesspelen en kinderliedjes, No. 477) geeft een dergelijk liedje, echter uitsluitend gebruikt voor de gangsir en niet voor de djangkrik.

Wanneer hij niet sjirpt, maar staan blijft met trillende sprieten, dan is het beter hem weg te halen en geen krekels meer op hem los te laten. Zo'n krekel vecht er op los, valt zijn tegenstander van alle kanten aan, totdat deze er dood bij neervalt of half stukgereten wordt. Een krekel, die op zo'n dol-driftige manier zijn tegenstander te lijf gaat, noemt men djangkrik édan. Laat men tegen een winnaar een nieuwe krekel uitkomen, dan zegt men van de winnaar dat hij ditoetoe.

De krekel, die de strijd verloren heeft, heet djangkrik pedotan. Men kan hem gerust weggooien. Zelfs al is hij nog ongedeerd, hij zal gewoonlijk niet meer durven opkomen. Een krekel, die in het gevecht slechts in de zijde is gebeten (ketèlèng) en niet in de bek is gekwetst, kan men later nog eens laten vechten. Het gebeurt ook wel dat een krekel, nadat hij eerst is weggevlucht, uit zich zelf in de strijd terug komt; zo'n dapper beestje heet djangkrik kempjang.

Wanneer men een krekel, die reeds een gevecht verloren heeft, een andere keer weer wil laten opkomen, dan moet men hem eerst ngentoel, ngrambang en ngoentoeli op dezelfde wijze, zoals ze boven is beschreven. Deze pedotan's worden na het gevecht in een lodong (stopfles) gedaan, om hen van de onverslagen krekels te onderscheiden.

In de Kraton te Jogjakarta is, zoals reeds is gezegd, de liefhebberij om

krekels tegen elkaar te doen vechten ook binnengedrongen.⁵⁾

Nog onder de regering van Z. H. Hamengkoe Boewana VII vonden te Jogjakarta djangkrik-gevechten aan het hof op geregelde tijden plaats, steeds op een Maandag of een Donderdag⁶⁾. Om één uur 's middags werd ermee begonnen en eerst tegen acht uur 's avonds gaf de Vorst bevel ermee uit te scheiden.

Bij de krekel-gevechten waren tegenwoordig haast alle Pangéran's en Boepati's en vele Abdidalem's. Verder kwamen er ook kooplieden uit Koëta Gedé. Om twaalf uur verzamelden zij zich allen, de Pangéran's, de Boepati's, de Abdidalem's en de andere botoh's in de Masdjid Soeranatan. De Pangéran's en Abdidalem's in hun dagelijkse kleding: kain, hoofddoek, jas (klambi pranakan); de Pangéran's en Abdidalem's, die de rang van Bekel, Loerah en Wadana hadden, ook nog een kris. De Pangéran's droegen geen samir. Zij, die uit Koëta Gedé kwamen, moesten met ontbloot bovenlijf en zonder hoofddoek komen. De spelers hadden allen hun eigen djangkrik's.

In de tijd, dat ze zich in de Soeranatan verzamelden, zat Z. H. de Sultan aan de middagmaaltijd. Na afloop hiervan gelastte hij iemand uit het gevolg zich naar de Soeranatan te begeven om te zien of het gezelschap voor het krekel-gevecht aanwezig was. Om één uur ging Z. H. naar de Patamanan, waar het

⁵⁾ Uit de „Beknopte beschrijving van het Hof van Soerakarta in 1824” door J. W. Winter (met voorwoord en enige noten van G. P. Rouffaer), blijkt dat ook in de Soerakarta'se Kraton het houden van krekel-gevechten in die dagen gebruikelijk was. In die „Beknopte beschrijving” (B. K. I. VI, 10, 1901, pagina 42) lezen wij:

„Jank-kriks (krekels) waar op zij groote wedding schappen aangaan, zij laten een tegen een vegen, en dus twee krekels in een gekloofde riet zettende, hitzen zij dezelve met een bloem van een zekere gras, mal-kanderen aan, met het zelve zoo lang over de kop te wrijven en te kittelen, tot dat zij raasend worden, en elkanderen bijten: die uit de riet springt of loopt is verloren; zijnde de tijd om krekels te vangen altijd met het begin van October, en zulks geschied in de

kerkhoven, alwaar zij de kanten van de graven opdellende in menigte krijgen, — Zij kosten veel geld; ik heb voor ieder van dit diertjes eens twintig ropijen zien geven; — De krekels daar de kinderen mede spelen zijn veld en huis krekels, ook van dezelfde gedaante en koleur maar kleinder; dezen houden zig in het gras op, en kosten niets, en laten zig ook gemakkelijker als de andere vangen.”

⁶⁾ Aldus het Jogja'se Platenalbum. G. P. H. Tédjakoesoema wees mij er op, dat dit niet juist is. Het adoe djangkrik werd steeds op een Dinsdag of een Vrijdag gehouden. Het begon reeds vroeg, om negen uur 's morgens en kon duren tot twaalf uur 's nachts. Voor deze mededeling betuigen wij G. P. H. Tédjakoesoema onze eerbiedige dank.

adoe djangkrik altijd plaats vond. In de Patamanan werden ook de hanen- en de kwartel-gevechten gehouden. Z. H. droeg bij deze gelegenheden zijn dagelijkse kleding. Achter hem liepen de Bendara's. Als ampilan werden hem slechts een wadiah ses, een petèn paitan en een ketjohan nagedragen. In de Patamanan zette Z. H. zich neder in de pringgitan, op een rood-zijden kussen, terwijl achter, links en rechts van hem het gevolg plaats nam. In de Patamanan waren de bamboe-kokertjes met djangkrik's en de andere benodigdheden reeds lang van te voren gereed gelegd. Deze zijn natuurlijk van beter materiaal gemaakt dan de gewone; ze zijn ook zeer fraai versierd. De vorstelijke djangkrik's waren toevertrouwd aan de zorgen van de abdidalem's kantja Tjakra, die ook voor de vechthanen en -kwartels zorgen moesten.

Dan werden de Pangéran's, de Abdidalem's en de Boepati's en de andere spelers binnen geleid. Wanneer Z. H. daarvoor het bevel gegeven had, kwamen ze naar voren en gingen op de plaats, die bij hun rang en stand behoorde, zitten. De Pangéran's links en rechts van Z. H., de Boepati's beneden vóór hem en de andere botoh's op een lagere plaats dan de Abdidalem's. Op een wenk van Z. H. nam het adoe djangkrik een aanvang. De twee eerste kampioenen werden uit de bamboe-kokertjes gehaald, op de toempal geplaatst—dus niet in een doosje, zoals dat buiten de Kraton nog steeds de gewoonte is—en rond gegeven. De toempal ziet er precies zo uit als de pangoembaran op foto 3; hij heeft echter slechts twee armen. Wanneer de spelers hun inzet hadden bepaald, werden de krekels in de toelang gedaan en het gevecht begon.

Op één dag liet men ongeveer twintig paren vechten. De spelers brach-

ten namelijk ieder minstens twaalf krekels mee.

Voor de volledigheid moge nog iets gezegd worden over de verschillende manieren van inzetten. Voordat het gevecht een aanvang neemt, wordt de inzet bepaald. Elke speler zet dan op zijn eigen diertje een bepaald bedrag in. Dit is gewoonlijk f 1,— maar het kan ook tot f 100,— en meer worden. Wint één der dieren het gevecht, dan krijgt zijn eigenaar de winst. Hiervan is 10% bestemd voor de eigenaar van het huis, waar de gevechten gehouden worden (tjoetjoek). Deze vaste inzet heet de toh pangarep. Wanneer men daarnaast een inzet doet van hetzelfde bedrag, waarvan echter geen tjoetjoek meer wordt afgetrokken, dan noemt men deze nieuwe inzet de toh boentoetan. De eigenaars der djangkrik's sluiten niet alleen deze vaste inzetten met elkaar af. Wanneer men namelijk na of reeds tijdens de eerste ronde ziet, dat de krekkel, waarop men heeft ingezet, waarschijnlijk zal verliezen — hij is bij voorbeeld lelijk gebeten, kedjalingan —, dan gaat men een nieuwe weddenschap met andere spelers afsluiten, waarbij dan op de andere krekkel wordt ingezet (malik toh). Men kan dus het merkwaardige geval krijgen, dat ook de eigenaar van een djangkrik zijn inzet doet op het dier van zijn tegenstander. Deze inzet op de krekkel, waarvan men verwacht dat hij zal winnen, heet toh baé of badé. Vindt de eigenaar van de bijna verliezende krekkel echter niemand, die op zijn diertje durft in te zetten, dan kan hij zelf nog eens een bepaald bedrag hierop inzetten en zijn tegenspelers uitdagen met hem een weddenschap om de toh asor-oenggoel af te sluiten. Wanneer zijn djangkrik dan inderdaad verliest, dan verliest hij het ingezette bedrag; wint de krekkel echter, dan ontvangt hij een bedrag, dat bij voorbeeld anderhalf maal zo groot is. Deze verhouding van 1 : 1½ heet lima-

lasan. Wordt de verhouding 1 : 2 of groter, dan spreekt men van apitan. 7)

Met deze beschrijving van het adoe djangkrik mogen we volstaan. Ongetwijfeld zullen er in de wijzen, waarop de gevechten gehouden worden, en waarop de krekels tot vechtdieren worden opgekweekt, nog hier en daar min of meer belangrijke verschillen bestaan. Het lijkt

7) Een beschrijving van een dieren-gevecht, inzonderheid een hanen-gevecht waaruit blijkt, hoe levendig het bij het wedden toegaat, kan men lezen in de vertaling van de S. Pranatjitra door Prof. Berg (Pranatjitra, een Javaansche liefde. Uitgeverij C.A. Mees, 1930), zang X en X.I

ons echter onnodig al deze afwijkingen, ook al zijn ze ons uit de mededelingen, die wij tot onze beschikking hebben, bekend, te vermelden. Evenals het met andere spelen het geval is, heeft iedere streek haar eigen manier van het onderhouden en het doen vechten der krekels. Uit het bovenstaande mag echter wel voldoende gebleken zijn wat een uiterst nauwkeurige verzorging de ouderwetse Javaan aan ogenschijnlijk zo onbelangrijke dieren als krekels kan besteden. Men kan zeggen, dat ze tot echte huisdieren gemaakt zijn.

Verklaring der foto's.

Foto No. 1: Bord met boemboeng's (afm. bord 74 cm lang, 39 cm breed, 6 cm hoog; afm. boemboeng's, die slechts aan 1 kant open zijn, met deksel: 10 cm lang en $4\frac{1}{3}$ cm middellijn).

Foto No. 2: Pangoembaran, houten rek (afm. 95 cm lang, 70 cm hoog). De plankjes liggen los op de ijzerdraden. Ze zijn aan de voorkant van onderen schuin afgewerkt; daardoor worden de krekels er van afgehouden naar beneden te springen, zegt men. In ieder plankje (afm. 22 cm lang en 7 cm breed) is een gleuf, waarin een open boemboeng past. In de boemboeng kan de krek, wanneer hij het van het zich zonnen te warm krijgt, zich terug trekken.

Foto No. 3: Pangoembaran, een zeer fraai gedraaid kolommetje op een marmeren voetstuk. De 12 „platform's" zijn van hout gemaakt en met ijzerdraad aan de staaf bevestigd, zodat ze kunnen veren (afm. platform $6\frac{1}{2}$ cm middellijn; van het geheel 27 cm hoog, 50 cm lang). Dezelfde standaard maar met slechts 2 platform's heet toempal; het gaat met de twee kampioenen op de schijven de kring rond.

Foto No. 4: Toelang (afm. 49 cm lang, 13 cm breed, met voetstuk 20 cm hoog). Door de ronde openingen rechts aan de zijkanten (slechts één opening is op de foto te zien) worden de krekels in de toelang gedaan. Door het traliewerk worden ze met de kili opgehitst.

Literatuur :

Platenalbum Jogjakarta voor het Museum van het Koninklijk Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen vervaardigd op aanwijzing van Ir. J. L. Moens, 1934, no. 24 : Kratonspelen.

Idem, 1929 — 1930, no. 3 : Kaart en dobbelspelen.

Kinderspelen en -liedjes, antwoorden op een prijsvraag van het Java-Instituut, 1924.

Javaanse hazardspelen, aantekeningen van R. M. Soewandi, Soerakarta.

Serat Pandelwan, babagan tata-tjara sarta patilasan toewin poenapa kawontenanipoen doesoen ingadoesoen ingkang dipoen pepetri oetawi kaanggé nenepi, kadamel déning Ki Adjar Panitra, Klatèn.

Lalangen Atmadja (dolanan botjah) kaimpoen déning Kw. Sastrapandawa, Ngajogjakarta 1939.

Al deze verhandelingen zijn niet in druk verschenen; zij berusten in het archief van den Taalambtenaar, te Jogjakarta.

PROSPECTUS

HET JAVA - INSTITUUT

Beschermheer : Z. E. de Gouverneur Generaal van Nederlandsch-Indië
Eerevoorzitter : Z. H. P. A. A. Mangkoenagara VII.

Het Java-Instituut beoogt de ontwikkeling van de Inheemsche cultuur van Java, Madoera en Bali en de bevordering en verbreiding van de kennis daaromtrent. Tot dit doel zijn verschillende wegen gevolgd, t.w. de uitgifte van eenige populair-wetenschappelijke tijdschriften, het houden van cultuur-congressen (w.o. taal-congressen), het inrichten van een op het doel ingestelde bibliotheek, het bezit van een openbaar museum, alwaar men mede in de gelegenheid wordt gesteld kennis te maken met diverse uitingen van levende Inheemsche cultuur (tooneel, zang en dans) en de oprichting van een leergang tot bevordering van het Inheemsche kunst- ambacht.

Het Bestuur van het Java-Instituut is als volgt samengesteld :

Voorzitter : Prof. Dr. P. A. Hoesein Djajadiningrat ; *Secretaris-penningmeester* : S. Koperberg ; *Leden* : P. A. A. Praboe Soerjadilaga, Prof. Dr. G. W. J. Drewes, P. A. Achmad Djajadiningrat, Prof. Mr. B. ter Haar Bzn, P. A. Hadiwidjaja VII, Ir. Th. Karsten, J. Kats, R. M. A. A. Koesoema Oetaja, Ir. J. L. Moens, Ir. P. H. W. Sitsen, Tjokorde Gdé Raka Soekawati, P. A. Soeriadiningrat, R. A. A. Tjakraningrat, R. Soetapa Wanabaja en R. A. A. Wiranatakoesoema.

Vertegenwoordiger in Holland : Het Bali-Instituut, Amsterdam.

1. De Tijdschriften.

Het Java-Instituut geeft eenige populair-wetenschappelijke tijdschriften uit, waarin gegevens worden gepubliceerd omtrent de Javaansche cultuur, bevattelijke studies en samenvattingen worden gegeven van in vaktijdschriften of wetenschappelijke werken neergelegde onderzoekingen dienaangaande, zoomede pogingen om op het overgeleverde voort te bouwen worden ter kennis gebracht van een zoo groot mogelijken kring van Inheemsche en andere belangstellenden.

Sedert 1921 is het *Nederlandsche* tijdschrift *Djawa* driemaandelijks verschenen.

Sedert 1925 worden zes nummers per jaar uitgegeven, terwijl het de uiteindelijke bedoeling is om van Djawa een maandelijksch periodiek te maken. Te beginnen met dit jaar zullen ook de publicaties van de *Kiritya Liefrinck-van der Tuuk*-stichting te Singaradja (Bali) in Djawa worden opgenomen.

Vanaf 1923 werden mede maandbladen uitgegeven in het *Javaansch* (in Javaansch letterschrift) en in het *Soendaasch* (in Latijnsche karakters). De uitgifte van *Poesaka Soenda* is tot tijd en wijle gestaakt. Naast vertalingen uit het tijdschrift Djawa komen in *Poesaka Djawi* ook oorspronkelijke bijdragen voor.

Wie op de hoogte wil komen van den stand en de ontwikkeling der Inheemsche cultuur, kan bovengenoemde, rijk geïllustreerde tijdschriften niet missen. Elke jaargang vormt op zichzelf een werk van blijvende waarde.

De redactie is thans als volgt samengesteld :

van *Djawa* : Mr. R. Sidarta Dibjapranata ; S. Koperberg, Ir. J. L. Moens en B. P. H. Poeroebaja.

van *Poesaka Djawi* : P. A. Hadiwidjaja, P. A. Hadinegara ; M. Ng. Jasawidagda en R. W. Dwidjawijata.

Het adres der redactie en administratie van beide tijdschriften is Aloen-aloen Lor, Jogjakarta (Java), Telefoon No. 900.

De abonnementsprijs per jaar bedraagt voor :

Djawa f 10. — (tien gulden), met of zonder lidmaatschap van het Java-Instituut ;

Poesaka Djawi f 3. — (drie gulden) bij vooruitbetaling.

2. De Congressen.

Door het Java-Instituut worden congressen georganiseerd, waarop onderwerpen betreffende de Inheemsche cultuur worden ingeleid en besproken, voorstellingen van Inlandsche kunst worden gegeven en tijdens welke, onder deskundige leiding, bezoeken worden gebracht aan belangrijke cultuur-monumenten.

Op het congres voor Javaansche cultuur-ontwikkeling, dat in Juli 1918 te *Soerakarta* (Solo) is gehouden, werd het Java-Instituut gesticht.

Het eerste congres, uitgaande van het Java-Instituut, werd in December 1919 te *Soerakarta* gehouden. De Handelingen van dit congres werden afzonderlijk uitgegeven (uitverkocht).

Het programma van het daarop volgende, in Juni 1921 te *Bandoeng* gehouden driedaagsche congres bevatte de volgende uitvoeringen : Soendasche muziek ; Gandroeng-Banjoewangi (muziek, dans en zang) ; Loetoeng Kesaroeng (Soendasche tooneeluitvoering) zoomede een vierdeelige wajang-wong-opvoering, aangeboden door Z. H. den Sultan van Jogjakarta. Een tentoonstelling van houtsnijwerk was aan het congres verbonden, terwijl de volgende onderwerpen, waarover praeadviezen waren uitgebracht, uitvoerig werden besproken : a. de noodzakelijkheid van

het onderwijs in de geschiedenis van Java ; b. de ontwikkelingsmogelijkheden van de muziek op Java.

Het programma van het in December 1924 te *Jogjakarta* gehouden drie-daagsch congres — het derde — bevatte de volgende dans- en wajang-opvoeringen : als *Langen Wanara* : de dood van *Patih Prahasta* ; als *wajang-wong* : *Samba Sebit*, aangeboden door *Z. H. den Sultan van Jogjakarta* ; als *Bedajadans*, een fragment uit de *Ardjoena Wiwaha* en als *wajang-koelit opvoering* : *Srikandi* als rondtrekkende danseres, de beide laatste uitvoeringen aangeboden door *Z. H. P. A. A. Pakoe Alam VII*. Een tentoonstelling van *Javaansche bouw- en meubelkunst* was aan het congres verbonden, terwijl besprekingen werden gevoerd over de volgende onderwerpen : a. de waarde van de oud-*Javaansche monumenten* voor de huidige en toekomstige *Javaansche cultuur* ; b. de wijze waarop de *Inheemsche cultuur* bij de opvoeding meer tot haar recht kan komen.

Het vierde congres, in September 1926 te *Soerabaja* gehouden, gaf de volgende dans- en wajang-opvoeringen : de dood van *Ménak Djingga* (een *langendrija-uitvoering*) en *Srimpi-dansen*, aangeboden door *Z. H. P. A. A. Mangkoenagara VII* ; voorts *Djaladara* (een *wajang-wongopvoering*, aangeboden door de *Jogjasche Muziek- en Dansschool Krida Beksa Wirama*). Daarnevens waren er tentoonstellingen van *Javaansche bronzen*, van nieuw en oud *Javaansch koper* en van *goud- en zilverwerk* ; voorts van *prauwenmodellen* uit *Oost-Java* en *Madoera*, van *wapens* en *landbouwgereedschappen*, van *batik-, vlecht- en hout-snijwerk*, van *maskers* uit verschillende deelen van *Java*, zoomede van *leeren* en *houten wajang-poppen*. Aan dit congres, gedurende hetwelk vele belangwekkende voordrachten werden gehouden, is een afzonderlijk *Oost-Java-nummer* van *Djawa* gewijd (nog verkrijgbaar tegen den prijs van f 5.50).

Het vijfde congres, in December 1929 te *Soerakarta* gehouden, gaf de volgende dans- en wajang-opvoeringen : *Wirèng Mandrakoesoema* (*Srikandi* versus *Larasati*) en een *Klana-dans*, beide voorstellingen aangeboden door *Z. V. H. den Soesoehoenan van Soerakarta* ; *Jav. volks- en kinderspelen* (*Srandoel*, *Goela-ganti*, *Tjoebalak-Tjoebalak soeweng*, *Dja-ratoe* en *Ni-Towok*) ; *Klenéngan* (*gamelanconcert*), aangeboden door den *Javaanschen Kunstkring Mardi Laras* ; *Gatoetkatja gandroeng* (*liefdedans* van *Gatoetkatja*) en de *wajang-wong-opvoering „Anoman Doeta”*, aangeboden door *Z. H. P. A. A. Mangkoenagara VII*. Een tentoonstelling van oud en modern *Javaansch goud- en zilverwerk* was aan het congres verbonden. Voordrachten werden gehouden over „*Oostersch Letterkundig Hooger Onderwijs*” en over „*Land en Volk van Bali*”.

Gedurende het cultureel congres, in October 1937 op *Bali* gehouden, werden de volgende dans- en wajang-opvoeringen gegeven : in *Karangasem* (aangeboden door den *Negara-Bestuurder* aldaar) *Lègong-dans* van *Selat*, *Redjang-dans* van *Asak* en een *strijddans* ; voorts een *Kétjak-voorstelling* te *Bedoeloe* ; vervolgens de *Gong-gebiar-dans* en een *topèng-voorstelling* te *Gianjar*, aangeboden door den

Negara-Bestuurder aldaar ; verder te Kintamani — aangeboden door den Negara-Bestuurder van Bangli — Baris-dansen (Baris goak, Baris gedé, Baris prèsi en Baris dadap) en ten slotte nog dansvoorstellingen te Gèlgèl, aangeboden door den Negara-Bestuurder van Kloengkoeng t. w. Djangèr en Barong kèkèt. De volgende voordrachten werden gehouden : „Het sociale leven der Baliërs”, „Balisch familieleven”, „Het Oude Bali”, „Bali's tempelwezen”, „A musician listens to Balinese music” en „Het Bali-Museum”. Op verschillende plaatsen waren bovendien nijverheidstentoonstellingen georganiseerd en werden verder belangrijke gebouwen bezichtigd.

Van bovengenoemde congressen zijn nog volledige *verslagen* verkrijgbaar tegen den prijs van f 4.— per congres ; de eerste twee congresverslagen zijn gezamenlijk verkrijgbaar tegen de prijs van f 5.50.

In 1924 werden voorts twee *taal*-congressen gehouden, één voor het *Javaansch* te Solo en één voor het *Soendaasch* te Bandoeng. Op deze bijeenkomsten werden verschillende onderwerpen besproken, welke voor de kennis en de beoefening van de betrokken talen van belang zijn; de taalcongressen werden in 1927 en 1936 herhaald.

3. Het Museum Sana-Boedaja.

In November 1935 werd het Museum Sana-Boedaja officieel geopend. Het Beschermheerschap werd aanvaard door Z. H. den Sultan van Jogjakarta.

De Commissie van Beheer bestaat uit de volgende H. H. :

Voorzitter: P. A. Hadinegara; *Ondervoorzitter*: Ir. J. L. Moens; *Secretaris penningmeester*: S. Koperberg; *Leden*: P. A. Poeroebaja, Ki Hadjar Dewantara, P. H. Hadiwidjaja, P. A. Soerjaningprang, P. A. Soerjasoerarsa en P. A. Tedjakoesoema.

Het doel van dit Museum is een algemeen beeld te geven van de hedendaagsche, Soendaneesche, Javaansche, Madoereesche en Balineesche cultuur in haar historische ontwikkeling en haar huidige toestand. Het verzamelt stelselmatig voorwerpen, afbeeldingen en andere gegevens, die voor dit beeld noodig zijn, zooals de wajang in hare verschillende uitingen; al wat samenhangt met religieuze denkbelden en maatschappelijke verhoudingen; kunstnijverheid; muziek; bouwkunst; stads- en dorpsaanleg; kleeding, levensgewoonten, enz.

Het Museum is zooveel doenlijk in Javaansche stijl opgetrokken. Het heeft een tweetal *pendapa's*, waar vertooningen plaats kunnen hebben van verschillende uitingen van Javaansche kunst; een *pringgitan*, in echt Javaanschen trant; een *dalem*, waarin het traditioneele bruidsbed staat, hier een historisch stuk, afkomstig van Jogja's eersten Vorst. Daarnevens bevat het een *Balisch erf* met een rijk versierde balé en voorts *tentoonstellingszalen*, waaronder:

een *gamelanzaal*, waarin o.a. een compleet stel oud-Cheribonsche gamelan-instrumenten, versierd met kunstig houtsnijwerk;

een *wajangzaal*, waarin zijn uitgestald wajang-koelit, wajang-golèk wajang-klitik en maskers;

een *Balizaal* en een zaal, waarin de rijke bruikleen-collectie van het Sultanaat, bevattende Javaansche *archaeologica*, w.o. de bekende achtste eeuwsche bronzen klok van Kalasan, is ondergebracht.

Op ongeregelde tijden worden voordrachten gehouden over de Inheemsche cultuur van Java, Madoera en Bali en aanverwante onderwerpen, terwijl elk jaar, tijdens de Sekatén-dagen, *tentoonstellingen* worden gehouden in de pendapa van het Museum.

Zoo werd in 1936 een tentoonstelling georganiseerd van weef- en batikwerk; van goud- en zilverwerk (Java en Bali); van schilderwerk en teekeningen (Bali); van houtsnij- en inlegwerk (Java en Bali) en van ivoorwerk (Bali). In 1937 werd een Cheribonsche kuntsnijwerk-tentoonstelling gehouden; in 1938 een wapententoonstelling en in 1939 een algemeene tentoonstelling van kuntsnijverheid.

Tijdens de feestelijkheden, ter gelegenheid van de opening in November 1935, werden de volgende *dans-* en *wajangopvoeringen* gegeven t.w.: Gong gebiar, Lègong-, Baris-, Ardja- en Topèng-dansen.

Het Museum is op werkdagen geopend:

's ochtends van 8 tot 12 uur;

's middags van 4 tot 6 uur.

Op Zon- en feestdagen van 8 tot 12 u. v. m.

De entreprijs bedraagt voor Europeanen en Vreemde Oosterlingen f 0.25 en voor Inheemschen f 0.05.

Aan het Museum is verbonden een *bibliotheek* met *leeszaal* met ongeveer 5000 wetenschappelijke werken. Voor het gebruik dezer inrichting gelden de volgende bepalingen:

1. Aan het lidmaatschap van het Java-Instituut (contributie f 10.— per jaar) is verbonden het vrij gebruik van de bibliotheek en van de leeszaal;
2. Niet-leden betalen voor het gebruik van bibliotheek en leeszaal een contributie van f 0.50 per maand;
3. In beide gevallen worden boeken uitgeleend. Leestijd: één maand.
4. Zij, die geen van de bovengenoemde contributies betalen, zijn voor elk bezoek aan de leeszaal f 0.10 (Europeanen en Vreemde Oosterlingen) of f 0.05 (Inheemschen) verschuldigd. De gewenschte boeken kunnen ter plaatse worden geraadpleegd.

Behalve der evengenoemde wetenschappelijke bibliotheek heeft het Java-Instituut het beheer over een *volksbibliotheek* met *openbare leeszaal* gevestigd in een der Sultanaatsgebouwtjes (z.g. pekapalan) op de Noorder Aloen-aloen. Ter tegemoetkoming in de kosten dezer bibliotheek geniet het Java-Instituut subsidies van de beide Jogjasche Zelfbesturen en van de I. M. I. W.

4. De Kunstambachtsschool.

Het Java-Instituut heeft, in aansluiting aan zijn museum Sana-Boedaja te Jogjakarta, een kunstambachtsschool met internaat opgericht; deze inrichtingen zijn in November 1939 (niet officieel) geopend.

De school, die in den daaraan gegeven vorm den vollen steun geniet van het Gouvernement, heeft ten doel om reeds in hun vak werkzaam geweest zijnde ambachtslieden uit Java, Madoera en Bali met bijzondere aanleg en ambitie, verder op te leiden door een aan de behoefte aangepast praktisch onderwijs en daardoor de ontwikkeling der ambachten, zoowel in economischen als in artistieken en technischen zin, te bevorderen.

De school is opgezet als een tweejarige cursus, voorloopig alleen voor goud- en zilverbewerking en voor houtbewerking.

Het leerplan der school omvat een overwegend aantal uren praktisch werken in volledig ingerichte, op Inheemschen leest geschoeide, werkplaatsen. Daarnaast wordt onderwijs gegeven in ornamentleer, eenig vak- en lijntekenen en kennis van materialen en gereedschappen. Voorts worden ('s middags) een aantal schoolvakken onderwezen als lezen, schrijven en rekenen, zoomede de allernoodigste beginselen van de bedrijfsleer (kostprijsberekening, boekhouden, correspondentie enz.).

Van het Museum van het Java-Instituut, dat met de school in directe verbinding staat, wordt voor het onderwijs zooveel mogelijk partij getrokken.

De voertaal voor het onderwijs is het Maleisch; leerlingen, die deze taal niet machtig zijn, worden in de gelegenheid gesteld er zich in te bekwamen.

De opleidingskosten bedragen voor een leerling f 150.— per jaar; hiervoor worden mede kost en inwoning in het aan de school verbonden internaat verstrekt. Het schoolgeld voor de externen bedraagt slechts f 50.— per lesjaar.

Hij, die belangstelt in de kunst en de cultuur van Java, Madoera en Bali, worde lid van het Java-Instituut of abonneere zich op een der tijdschriften Djawa of Poesaka Djawi. Hij bevordert hiermede een sociaal doel.

Opgaven voor lidmaatschap of abonnement te richten aan den Secretaris van het Java-Instituut, Museum, Aloen-aloen Lor, Jogjakarta (Java) of aan den Boekhandel.

Oude jaargangen van het tijdschrift Djawa, voorzoover nog compleet beschikbaar à f 15.— per jaargang.

MEDEDEELINGEN

VAN DE

KIRTYA LIEFRINCK - VAN DER TUUK

AFLEVERING 11

INHOUD :

De Lontarstichting geheeten Kirtya Lieftrinck - van der Tuuk te Singaradja	1
Derde lijst van aanwinsten der lontar-bibliotheek van de Stichting Kirtya Lieftrinck - van der Tuuk te Singaradja (1939 — Februari — 1940)	6
Dr. C. Hooykaas : Asklepius op Bali (en Lombok)	11
Uit de Cultuurbeweging : Pitamaha 1936 — 29 Januari — 1940 (geïllustreerd)	18
Boekbespreking : Wajan Bhadra : Toja Tirta door M. van der Hilst	22

Gemeenschappelijke Uitgave van
Kirtya Lieftrinck- van der Tuuk en Het Java-Instituut

SINGARADJA (BALI)

1940

JOGJAKARTA (JAVA)

CURATORIUM VAN DE STICHTING KIRTYA LIEFRINCK-VAN DER TUUK TE SINGARADJA

Voorzitter : De Resident van Bali en Lombok.
Plaatsverv. voorzitter : De Zelfbestuurder van Boeileleng.
Secretaris-penningmeester : De Residentie-secretaris.

Leden : Bali :	Badoeng	: Padanda Gdé Pamaron	Moenggoe
	Bangli	: Anak Agoeng Anom	Soesoet
	Boeileleng	: I Njoman Kadjeng	Singaradja
	Djembrana	: I Goesti Poetoe Mahajoen	Negara
	Gianjar	: Tjokorda Gdé Raka Soekawati	Kadéwatan
	Karangasem	: Ida Njoman Dangin	Karangasem
	Kloengkoeng	: Ida Bagoes Tantra	Bandjarangkan
	Tabanan	: Padanda Gdé Anom Manoeaba	Tabanan
Lombok :	Midden	:	. . . . .
	Oost	: Raden Soedjono	Tété Batoe (Selong)
	West	: Padanda Gdé Ketoet Boeroean	Pagesangan.

Het gebouw der stichting staat aan de de Haze Winkelman-laan te Singaradja.
Dagelijks geopend van 1—14 uur; telefoon Singaradja 18.

Bibliothecaris : I WAJAN BHADRA.

Adviseur : Dr. C. HOOYKAAS.

DE MEDEDEELINGEN VAN DE KIRTYA LIEFRINCK-VAN DER TUUK

zijn van 1929—1939 verschenen in 10 nummers en 2 bijlagen (octavo-formaat) welke alle bij de Kirtya nog te krijgen zijn tegen de ondervolgende prijzen (franco):

1.	1 October	1929, Singaradja-Solo, VIII + 64 p. + 7 fig.	f 1.—
2.	1 Maart	1930, Singaradja-Solo, 56 p. + 4 fig.	„ 1.—
3.	1 November	1931, Singaradja 80 p.	„ 1.—
4.		1935, Singaradja-Solo, XVI + 100 p.	„ 1.50
5.		1937, Singaradja-Solo, 124 p. + 14 fig.	„ 2.—
Bijlage afl. V,	1937, N. V. G. Kolff en Co, Soerabaja, 24 p.		„ 0.50
(Het „Mebasan” of de Beoefening van het Oud-Javaansch op Bali door I Wajan Bhadra)			
6.		1939, Singaradja-Bandoeng, 116 p. + 1 fig.	„ 2.—
Bijlage afl. VI	[1939, Singaradja, gestencild]	21 p. (4°)	„ 0.50
(Lijst der aanwinsten van de lontarbibliotheek tusschen Juni 1936 en Februari 1939)			
7-10.		1939, Singaradja (Bali), 352 p.	„ 1.—
Beknopt Sasaksch-Nederlandsch Woordenboek door Dr. R. Goris.			
11.		1940, Singaradja-Jogjakarta . . . p. . . . fig.	„ 6.—

Het lidmaatschap van de Kirtya bedraagt f 2.50 per jaar.

Medewerkers aan deze Mededeelingen worden verzocht hun kopy te zenden aan Dr. C. Hooykaas, p/a Kirtya Liefrinck-van der Tuuk te Singaradja.

De tekst der kopy worde slechts op één zijde van he. papier geschreven, liefst met de schrijfmachine; ook voetnoten nummere men doorlopend.

Ook de nieuwe officieele regeerings-spelling is geoorloofd; bij Balische woorden houde men zich aan de spelling Schwartz.

Het auteurs-honorarium bedraagt f 1.— per kolom voor oorspronkelijke bijdragen, en f 0.75 voor eigen vertalingen.

Het maximum-honorarium voor medewerking aan één aflevering bedraagt f 75.—

Het aantal overdrukken dat gratis ter beschikking van den auteur wordt gesteld, bedraagt 20 exemplaren; meer exemplaren zijn bij tijdige aanvraag verkrijgbaar tegen vergoeding der kosten.

DE LONTARSTICHTING GEHEETEN KIRTYA LIEFRINCK- VAN DER TUUK TE SINGARADJA 1935—1940

Alvorens een overzicht te geven van de werkzaamheden van genoemde stichting blijkt het niet geheel overbodig dien naam te verklaren, die wel eens eenige verwarring heeft gegeven. Mij is een Hollandsche dame bekend, die lichtelijk gechoqueerd was omdat men in dat ongenueerde Indië niet eens sprak van „Mevrouw”; kennelijk dacht zij hier aan een getrouwde vrouw, een juffrouw Kirtya van der Tuuk van zich zelf, wellicht een zuster van de vroeger bekende kinderschrijfster Titia van der Tuuk, en gehuwd met een meneer Lieftrinck!

Kirtya — zoo weet Aflevering 1 der Mededeelingen van 1 October 1929 op p. 2 mee te deelen — is een Balineesche formatie van het Sanskritstamwoord Kirti (= stichting), welk stamwoord zelf echter niet op Bali gebruikelijk is.

F. A. Lieftrinck was één der voortreffelijkste bestuursambtenaren die Nederlandsch-Indië ooit gehad heeft, die het grootste deel van zijn 27-jarige loopbaan op Bali en Lombok heeft doorgebracht. Hij heeft er bestuursrangen doorlopen tot en met dien van controleur re klasse, en is deels belast geweest met bijzondere opdrachten; hij was er 5 jaar lang resident en kwam er meermalen terug als regeringscommissaris toen hij in den Raad van Indië zat. Zonder te kort te doen aan de voortreffelijke verdiensten van andere bestuursambtenaren ten aanzien van de wetenschap omtrent Bali als Damsté en Korn, mag wel gezegd worden dat Lieftrinck's studiën hem gemaakt hebben tot den op zijn gebied nog onovertroffen ontginner en grondlegger. De Encyclopaedie van Nederlandsch Oost-Indië geeft in zijn Supplement-deel VI van 1932 op pag. 573b-575a een levensbericht, geteekend L., waarschijnlijk Lekkerkerker, de man die alles heeft gelezen wat over Bali en Lombok is gedrukt, een degelijk artikel. Het Koloniaal Tijdschrift, uitgegeven door de vereeniging van ambtenaren bij het Binnenlandsch Bestuur in Nederlands-Indië, zestiende jaargang 1927, p. 433-438 bevat een levensbeschrijving door Prof. Dr. C. Snouck Hurgronje, welke getuigt van een zoo innige waardeering en een zoo respectabelen en nobelen geest, zoowel van den overledene als van den schrijver, dat de lectuur ervan niet sterk genoeg kan aangeraden worden; het liefst had ik hier het heele stuk overgenomen. Ook het boekwerk Bali en Lombok, Geschriften van F. A. Lieftrinck, met een inleiding van Prof. J. C. van Eerde (Amsterdam A^o 1927 J. H. de Bussy), geeft een levensbeschrijving

van 7 bladzijden, met portret. De mede naar Lieftrinck geheeten stichting werd in het leven geroepen een jaar na zijn dood, die dit nobele leven afsloot op 27 Juni 1927.

Herman Neubronner Van der Tuuk, Dr. honoris causa, heeft de laatste twintig jaren van zijn leven (1874-1894) te Singaradja gewoond en daar onder andere het vierdeelige Kawi - Balineesch - Nederlandsch Woordenboek vervaardigd. Geen orientalist en zeker geen beoefenaar van Javaansch, Balisch en Sasaksch kan aan deze schatkamer van geleerdheid voorbijgaan. Zielsdankbaar dat dit werk er is, blijft ieder gebruiker het tot het eind aan toe verwenschen dat het zóó is. Prof. Dr. (J). H. (C). Kern gaf een levensbeschrijving van Van der Tuuk in den Nederlandschen Spectator van 1894, p. 319-320, herdrukt in de Verspreide Geschriften, deel XV, 1928 p. 281-286; Dr. W. Doorenbos leverde in den N. S. 1894, p. 335-337 belangrijke aanvullingen hierop. De Encyclopaedie van Nederlandsch-Indië IV (1905) p. 443-444 gaf een opsomming van leven en werken door Dr. H. H. J. (uynboll), ietwat aangevuld in den herdruk, Enc. v. N. O. - I. IV, 1921, 456b-457b. Dr. G. P. Rouffaer gaf een herdenking van Dr. J. L. A. Brandes in diens Beschrijving van Singasari; en de Wolkentaferreelen van Panataran, Archaeologisch Onderzoek op Java en Madura II, 1909 ('s Gravenhage, Mart. Nijhoff en Batavia, Albrecht en Co.) Hierin vertelde hij hoe op Brandes' keuze tot de orientalistiek het lichtend voorbeeld van Van der Tuuk van doorslaggevenden invloed is geweest en hoe Brandes zich in Indië al spoedig naar Boeileleng begaf om zich als leerling te zetten aan de voeten van den grooten leeraar. Inderdaad wordt algemeen erkend dat de twee grootmeesters op het gebied der Indonesische taalwetenschap in de tweede helft van de negentiende eeuw Prof. Kern en Van der Tuuk waren, gene wereldberoemd professor en brandpunt van internationale orientalistencongressen, gezinshoofd en man die moeilijk neen kon zeggen, deze weggedoken in een bamboehut met atap-dak op den weg naar Soekasada, ongelikt en solitair. Behalve de pagina's III,* XIII* en XIV* uit de Herdenking van Dr. J. L. A. Brandes heeft Rouffaer nog een onderzoek ingesteld naar de Plaats en Datum van Geboorte van Dr. H. Neubronner van der Tuuk, verschenen in de Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië, deel LXIII, 1910, p. 172-175.

Tenslotte bevat C. F. Gronemeijer's Gedenkboek van het Nederlandsch Bijbelgenootschap 1814-1914 tegenover p. 92 nog een jeugdportret van den toenmaligen Afgevaardigde voor het Bataksch, dat Rouffaer nog niet had gezien toen hij op p. X. V* o.c. schreef: „De twee eenige foto's die van Neubronner van der Tuuk bestaan. . . . berusten in de Koloniale Bibliotheek te 's Gravenhage" (mededeeling v. Dr. J. L. Swellengrebel.)

Het was gebleken niet overbodig te zijn, even in herinnering te roepen wie Lieftrinck en Van der Tuuk waren, twee van die talrijke remarkabele vrijgezellen welke mede bijgedragen hebben om aan Bali zoo groote wetenschappelijke bekendheid te verleenen. Verscheidenen op Bali hebben Lieftrinck nog gekend, terwijl er ook nog verhalen van Van der Tuuk in omloop zijn. Het is voor ons doel niet noodig hier nu verder op in te gaan; de belangstellende lezer vindt de gegevens bijeen.

Op pag. 1 van Mededeelingen 1 wordt als doel der Kirtya kort en bondig genoemd: de bescherming van het Balische cultuurbezit bij uitnemendheid: de lontargeschriften. De Statuten, Hoofdstuk II, Artikel twee, zeggen nader: „De stichting heeft ten doel de instandhouding „van de lontarbibliotheek met daaraan verbonden leeszaal te *Singaradja*, het verzamelen „van Balische en Sasaksche lontars en andere „geschriften, door aankoop, het doen ver- „vaardigen van afschriften, door schenkingen „of anderszins, en het bevorderen van de „bestudeering van deze geschriften."

Van het begin af heeft Dr. R. Goris 10 jaar lang — zij het met eenige onderbrekingen — leiding gegeven aan het Kirtya-werk als adviseur; vooral in het begin eischte het nieuwe instituut zeer veel van zijn aandacht en werkkraft. De omstandigheden waren gunstig: ruime fondsen en alle medewerking van het bestuur; er is dan ook een massa arbeid gedaan, waarvan verschillende verslagen gewagen. Vanaf 1935 is er evenwel geen verslag meer uitgebracht, zoodat het niet overbodig geacht mag worden bij het laatste lustrum stil te staan. Afwezigheid van Bali gedurende 1935 maakte dat Dr. Goris de leiding moest overlaten aan den secretarispenningsmeester die ook als secretaris van de residentie Bali en Lombok voor andere belangen dezer 1.800.000 menschen te zorgen had; de dagelijksche leiding der werkzaamheden berustte dan ook bij den bibliothecaris I Wajan Bhadra. Zijn belangstelling voor Balische en Nederlandsche taal en literatuur doen hem zich hier op zijn plaats gevoelen; het Nederlandsch beheerscht hij als wellicht geen ander Baliër.

De jaren 1936, 1937 en 1938 gaf Dr. Goris

weer leiding aan de Kirtya. Gedurende deze periode vond het overkrassen van lontars geregeld voortgang, en eind 1939 was men aan het achttiende honderdtal. Wel bleek herhaaldelijk, dat de buit nu toch waarlijk grootendeels binnen is: wanneer de Kirtya een partij lontars aangeboden krijgt of ontdekt, is vaak een 90% reeds bekend. Wel zijn er verscheidene adressen op Bali bekend, waar men nog lontars bezit en deze angstvallig behoedt voor vreemde . . . . en ook eigen oogen! De bezitters zullen in een anderen staat moeten overgaan vóór deze geschriften of kopieën ervan in de Kirtya kunnen belanden — wanneer we ze tenminste niet reeds hebben.

Ook ten aanzien van Lombok is in de afgelopen periode een belangrijke stap voorwaarts gedaan, ja zelfs een mijlpaal bereikt. Dr. Goris heeft zich gezet tot de vervaardiging van een beknopt Sasaksch-Nederlandsch Woordenboek, dat reeds in 1938 voltooid was en eind 1939 door de Kirtya is uitgegeven. Met de $\pm$ 5000 woorden die het bevat moet men een heel eind kunnen komen, en dit allerbelangrijkste middel om een taal te kunnen leeren zal ongetwijfeld goede diensten kunnen bewijzen. Het staat a priori vast dat zowel spreek- als literaire taal daarnaast nog eenige tienduizenden woorden zullen bevatten, maar om het betere niet den vijand van het goede te laten zijn is de opzet *beknopt* gehouden, en het werk dan ook voltooid.

Vanaf de oprichting tot 1935 gaf de Kirtya 3 nummers van haar Mededeelingen uit; bovendien als aparte publicaties:

[Prof. Dr.] C. C. Berg: Kidung Pamañcangah, Mees Santpoort 1929.

Dr. W. F. Stutterheim, Oudheden van Bali Deel I Tekst, Singaradja Bali 1929.

Dr. W. F. Stutterheim, Oudheden van Bali Deel I Platen, Singaradja Bali 1930.

[Prof. Dr.] C. C. Berg, Babad Bla-Batuh, Mees Santpoort 1932.

Dr. V. E. Korn, De Dorpsrepubliek Tnganan Pagringsingan, Mees Santpoort 1933.

Gebrek aan fondsen heeft verhinderd deze serie voort te zetten.

In de periode van 1935-1940 verschenen ook 3 mededeelingen en wel

Aflevering 4 (1935, Singaradja-Solo)

Verslag omtrent de werkzaamheden der Kirtya.

Bijlage I. Een derde spreuk op de kleizegels van Pèdjèng door Dr. W. F. Stutterheim.

Bijlage II Begroting van Ontvangsten.

Bijlage III Begroting der uitgaven.

Aflevering 5 (1937, Singaradja-Solo)

In memoriam [Professor J. C. van Eerde].

Lijst der aanwinsten der lontarbibliotheek van Mei 1934 tot Juni 1936.

Overzicht over de belangrijkste literatuur betreffende de cultuur van Bali over het tijdvak 1920-1935 door Dr. R. Goris.

Alfabetisch Register op de eigennamen der auteurs.

Tweedeeling in het Oud-Balische dorp door C. J. Grader.

Madènan (desa-monographie) door C. J. Grader.

Bijlage der Mededeelingen Aflevering V: Het „Mabasan" of de beoefening van het Oud-Javaansch op Bali door I Wajan Bhadra.

Aflevering 6 (1939, Singaradja-Bandoeng)

Voorbericht

Het Balisch-Nederlandse Woordenboek (De huidige stand van zaken en plannen voor de toekomst) door Dr. J. L. Swellengrebel.

Het Soebakwezen in het Landschap Djembrana door C. J. Grader.

Eenige gegevens nopens Sasaksche Volksgebruiken door Mr. J. Prins.

Verspreide aantekeningen over adatrecht en volksgebruiken in Midden-Lombok door Mr. J. Prins.

Bijdragen tot de Balische lexicografie door Wajan Bhadra.

Mededeeling.

Bijlage der Mededeelingen Aflevering VI:

Lijst der aanwinsten van de lontarbibliotheek tusschen Juni 1936 en Februari 1939.

Als **Aflevering 6-10** der Mededeelingen is te beschouwen Dr. R. Goris: *Beknopt Sasaksch-Nederlandsch Woordenboek*.

Na het vertrek van den taalambtenaar Dr. Goris heeft de afgevaardigde van het Nederlandsche Bijbelgenootschap, Dr. J. L. Swellengrebel te Den Pasar, belast met de vervaardiging van het Balisch-Nederlandsch Woordenboek, eenige bemoeienis gehad met de Kirtya. Medio 1939 kwam ondergeteekende als taalambtenaar voor Bali en Lombok op de standplaats Singaradja en werd aangezocht op te treden als adviseur; daar hij zich echter geheel moest oriënteren in zijn nieuwen werkkring, het personeel der Kirtya zijn taak had en de geldmiddelen nog geen uitbreiding gedoogden, heeft hij nog weinig invloed uitgeoefend op den gewonen gang van zaken. Nog niet beschikkende over kantoorfondsen als taalambtenaar genoot hij de gastvrijheid der Kirtya.

Bijna tien jaren geleden heeft Dr. Goris een voordracht gehouden in de 27e vergadering

van de Afdeeling Taal-, Land-, en Volkenkunde (5 Augustus 1931) van het Koninklijk Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, welke is opgenomen in 's Genootschaps Tijdschrift deel LXXI, 1931, 695-712. Door een betreurenswaardige vergissing is dit artikel niet zoo gemakkelijk te vinden, daar het niet is opgenomen in de Inhoud; de titel luidt: Bali als arbeidsveld voor wetenschappelijk onderzoek, waarbij dan slechts gedacht is aan onderzoek op cultureel gebied. Het bestaan van dit artikel maakt het mij overbodig nog eens grootendeels dezelfde desiderata op te sommen; bovendien zouden maar verwachtingen gewekt worden waarvan men de vervulling niet geheel in eigen hand heeft. Slechts zij aangeteekend dat de Oudheidkundige Dienst nu te Batavia weer over een epigraaf beschikt voor de bewerking der oorkonden, en op Bali een opnemer heeft rondtrekken die belast is met de inventarisatie van alle oudheden.

De Kirtya beperkte zich voor kort tot het overkrassen van lontars. Zooals wellicht bekend is, wordt lontar ook gebruikt voor inheemsche documenten, en terecht, want het is een vrij duurzaam materiaal. Het blijkt bestand te zijn tegen alle beproeving waaraan het blootgesteld is in een Balische woning, zooals lekwater, rook, enz. waarvan papier vergaat. Hoe kostbaar de aanmaak van een lontargeschrift dan ook moge zijn - het kan aan schrijffloon in de tientallen guldens loopen - van dit materiaal wordt toch nog zeer veel gebruik gemaakt. Opmerking verdient echter, dat de Baliërs welke op de Kirtya komen zitten om ten eigen gebruike een afschrift et vervaardigen, in de door mij geobserveerde periode uitsluitend van papier gebruik maakten. De vraag rees dan ook of de Kirtya, gehuisvest in een gebouw van Europeesch materiaal, waar de geschriften in rook noch lekwater liggen, niet meedeed aan een wel vaker voorkomende neiging van te zijn *plus balinissant que les Balinais eux-mêmes* met vast te houden aan de lontar-afkrasserij. Alleen dan placht de Kirtya voorloopig papier-afschriften te vervaardigen van geleende lontars, wanneer de eigenaars deze slechts gedurende korten tijd wenschten af te staan; vervolgens werd van het papier-afschrift weer een lontar-afkrassel genomen. Als werkverschaffing voor een periode gedurende welke het geroutineerde personeel, op het behoud waarvan men gesteld is, aan den gang moet gehouden worden, b.v. gedurende een adviseurlooze periode, is dit voortreffelijk. Ook heeft dit de oplossing aan de hand gedaan om de verknochtheid der

Baliërs aan hun oude letter te ontzien, zoodat voortaan op de Kirtya nog slechts papier-afschriften vervaardigd worden.

Door de verlaging van de rentestandaard in de laatste jaren waren de inkomsten van de Kirtya met tientallen procenten afgenomen, terwijl geruimen tijd gelden beschikbaar moesten zijn voor doeleinden en in een mate, waarop de Kirtya door zijn opzet niet berekend was. Terwijl vroeger afschrijfwerk kon worden uitbesteed en dus extrakosten voor los personeel met zich meebracht, was hiervoor nu dan ook geen geld meer beschikbaar, zoodat het Kirtya-personeel dit werk zooveel mogelijk zelf moest doen. Mede hieraan mag toegeschreven worden dat de bewerking van een wetenschappelijken catalogus, waarvan sprake is in vorige mededeelingen, sinds jaren is blijven steken. Gehoopt wordt nu dat door den bovengeschetsten overgang van lontar naar papier het personeel den noodigen tijd vrij krijgt om de bewerking van den catalogus weer ter hand te nemen. Nog zal moeten blijken of het zich reeds de noodige bekwaamheid hiertoe verworven heeft, wat zonder meer niet verwacht mag worden van overigens geroutineerde djoeroetoelissen, terwijl de financiering van de boek-uitgave — zonder welke de bewerking weinig zin heeft — aan het Curatorium veel hoofdbreken blijft kosten.

In de eerste dagen van 1940 is besloten uit de Residentie-bibliotheek — naar het schijnt de eenige welvoorzienende der Buitengewesten — aan de Kirtya in bruikleen te geven al die boeken en tijdschriften en overdrukken welke van taal-, land- en volkenkundig belang geacht kunnen worden, uiteraard in de eerste plaats met betrekking tot Bali en Lombok. Hieronder zijn verscheidene voortreffelijke standaardwerken, onmisbare tijdschriften, waardevolle overdrukken, kostelijke monografieën. Het ligt in de bedoeling van het Curatorium naast het bestaand vertrek voor Balische lontarlezers een vertrek in te richten voor Westersche studie, waar de bestaande Kirtya-boekerij en de haar zoo kostelijk aanvullende residentie-boekerij als handbibliotheek gereed zullen staan. De welwillende toekenning door den Resident van eenige fondsen maakte het reeds mogelijk door aankoop eenige lacunes aan te vullen; het Koninklijk Bataviaasch Genootschap vulde zijn edita gratis aan; ten slotte worden verscheidene moeilijk te verwerven artikelen overgetikt. Gegrondde hoop mag gekoesterd worden dat nog in 1940 in de bibliotheek van de Kirtya niet alleen de groote massa van de Balische literatuur aanwezig zal zijn, maar ook het belangrijkste en zelfs het meeste van wat betrekking heeft op Bali en Lombok.

Ieder die zich eenigszins verdiept in de literatuur over Bali en Lombok vindt een betrouwbaren gids in het Literatuur-overzicht van C. Lekkerkerker, archivaris van het Nederlandsch Bali-Instituut, behorende tot de Afdeeling Volkenkunde van de Koninklijke Vereeniging het Koloniaal Instituut te Amsterdam. Dit overzicht loopt tot 1919; het boek is van 1920; sindsdien is er enorm veel gepubliceerd over Bali dik en dun, rijp en groen. Dr. Goris gaf in Mededeeling 5 een waardevol Overzicht over de belangrijkste literatuur betreffende de cultuur van Bali over het tijdvak 1920—1935. Terwijl Lekkerkerker de genoemde werken refereert — soms zeer uitvoering — en ook karakteriseert, niets te onbelangrijk acht en alle gebieden behandelt, heeft Goris zich beperkt tot een opsomming van het belangrijkste betreffende de cultuur. Hij spreekt in zijn inleidende woorden van een voortzetting in manuscript door Lekkerkerker zelf van diens arbeid, waarvan een vervolgdeel eerlang te verwachten zou zijn. Hiernaar informeerende kreeg ik het manuscript toegezonden — een zeer groot aantal dichtbekrabbelde stukken papier, ter grootte van receptpapiertjes tot dubbele folio-vellen toe. Deze zijn nu op uniform papier en in uniforme uitvoering overgetikt; het blijkt dat pas op het eind der dertiger jaren de samensteller dit werk heeft moeten laten liggen, waarschijnlijk door de voltooiing van zijn groote boek Land en Volk van Java. Op de Kirtya staat dit kostelijk hulpmiddel nu in voorloopigen vorm ter beschikking van ieder lid die het wil raadplegen. Bedoeling is om dit hier zoo goed en kwaad als het gaat voort te zetten, waarbij erop gehoopt wordt dat ieder die over Bali en Lombok schrijft, al is het slechts zijdelings (juist wanneer het slechts zijdelings is en dus dreigt te ontsnappen aan de aandacht) een exemplaar zal willen zenden aan de Kirtya-boekerij. Gehoopt wordt tegen 1944 een 25-jarige periode te kunnen afsluiten met gebruikmaking van een koloniale of universiteits-bibliotheek. Dan kunnen de gerefereerde bijdragen ook pas genummerd en de index vervaardigd worden, welke bij een werk als dit een aanzienlijk deel der waarde vertegenwoordigt.

Intusschen is de Kirtya wel een zeer waardevolle bibliotheek voor letterlievende Baliërs, en vormt zij een rijke mijn voor wetenschappelijk onderzoek — maar deze mijn werd nog nauwelijks ontgonnen. Er is nu een begin gemaakt met de ontginning en de winning van het erts doordat vijf man steeds aan het overtikken zijn. Wel moeten zij zelf, geholpen door een medetikker, hun eigen werk nakijken, en ook weten ze dat ze er een korte inhoudsop-

gave van moeten samenstellen, terwijl tikwerk en inhoudsopgave ook nog worden nagekeken door het Balisch kantoorhoofd, maar niettegenstaande deze voorzorgen kan niet voorkomen worden dat bij deze achttiende of zeven-entwintigste keer copieeren er nog weer een enkele fout bij insluipt. Men verlieze niet uit het oog dat deze aftiksels — waarvan doorslag bestemd is voor Leiden en Batavia en reeds gebruikt wordt voor het Balisch woordenboek en de baliseering van het lager onderwijs — nog erts is, in een wetenschappelijken hoogoven moet gesmolten worden tot het zuivere metaal der verzorgde teksten, waaruit de wetenschappelijke verhandelingen gesmeed kunnen worden. Voorloopig deelt een tikker op de Kirtya slechts „'s mijnslaafs lot, die duikt in 's aardrijks ingewand”.

Omtrent de bestudeering der Sasaksche lontars en der Sasaksche cultuur kan gemeld worden, dat een tweetal schrijvers zich heeft laten vinden om hun eiland te verlaten en te Singaradja te komen werken. De een knipt de woorden van Dr. Goris' woordenboek uit en plakt die op kaarten van een alphabetisch register. Reeds is een begin gemaakt met het noteren en tusschenvoegen van aanvullende woorden, alsmede het bijvoegen van nog niet gesignaleerde beteekenissen. De ander, die

eenig Hollandsch machtig is, helpt mij over de eerste moeilijkheden van het Sasaksch heen, en is begonnen met het overtikken der Sasaksche lontars die de Kirtya bezit.

Twee man tikken een aanzienlijk deel van hun tijd aan moeilijk te verwerven artikelen uit tijdschriften.

Over de behuizing der Kirtya kan voorshand nog slechts gezegd worden dat deze niemand bevredigt, dat gestreefd wordt hierin verbetering aan te brengen, maar dat Rome en Napels ook niet op één dag gebouwd zijn.

Met dankbaarheid zij gereleveerd dat de Kirtya boekgeschenken ontving o.a. van den Resident van Bali en Lombok, medewerking genoot i. h. b. van de heeren C. J. Grader, Controleur B. B. te Karangasem, en Walter Spies, kunstenaar te Tjampoean (Oeboed, o.a. Gianjar, Zuid-Bali) en een gift ontving van den heer H. D. Pierson te 's Gravenhage. Teneinde haar werkzaamheden ten volle te kunnen ontplooiën behoeft de Kirtya moreelen steun door medewerking bestaande uit het verzamelen van teksten, en financieelen steun, zij het slechts door veel lidmaatschappen — haar streven is er op gericht deze beide te verdienen.

De Adviseur
Dr. C. Hooykaas.

DERDE LIJST VAN AANWINSTEN DER LONTAR-BIBLIOTHEEK
VAN DE STICHTING KIRTYA LIEFRINCK-
VAN DER TUUK TE SINGARADJA
(1939 FEBRUARI 1940).

- N.B. In vorige Mededeelingen werden reeds de volgende lijsten opgenomen :
1. Voorloopig overzicht der op Bali aanwezige literatuurschat, door Njoman Kadjeng [d. i. dus datgene dat de Kirtya wilde verzamelen], Med. 1 (1 Maart 1930) p. 19-40.
  2. Het huidige lontar-bezit der Kirtya, Med. 2 (1 Maart 1930) p. 13-22.
  3. Het huidige lontar-bezit der Kirtya, Med. 3 (1 Nov. 1931) p. 9-35.
  4. Het huidige lontar-bezit der Kirtya, Med. 4 (1935) p. 1-86.
  5. [Eerste] Lijst der aanwinsten: Mei 1934-Juni 1936, Med. 5 (1937) p. 5-13.
  6. [Tweede] Lijst der aanwinsten: Juni 1936-Februari 1939, Bijl. Med. VI (1939) p. 2-21.

Inrichting van deze lijst (uitvoeriger in Med. 4 p. IV-VI) :

Het *nummer* is dat van de Kirtya, gegeven aan het geschrift toen het binnenkwam of in behandeling werd genomen.

De *titel* is die welke het geschrift draagt; menigmaal is het ook onder andere namen bekend.

Het *Arabische cijfer* wijst op het aantal lëmpir's, alle van vier regels.

Het *Romeinsche cijfer* gevolgd door een kleine letter wijst op de categorieën waarin de Bali-sche geschriften van het begin af verdeeld zijn, en wel :

- I. WEDA (godsd. ceremoniën), a-*weda* ; b-*mantra* ; c-*kalpaçāstra* (ritualia).
  - II. AGAMA (recht, ethiek, etikette) a-*palakṛta* (wet en voorschrift) ; b-*çāsana* (leefregels) ; c-*niti* (handleidingen voor de vorsten).
  - III. WARIGA (handboek) ; a-*wariga* (astrologie) ; b-*tutur* (cosmologie, allegorie, mystiek) ; c-*kāṇḍa* (grammatica, metriek, mythologie) ; d-*usada* (medicijnen).
  - IV. ITIHĀSA (epiek) a-*parwa* ; b-*kakawin* (kunstdicht in Hindoe-maten) ; c-*kidung* (id. in inheemsche maten) ; d-*gaguritan* („kleine” maten ; taal Nieuw-Balisch).
  - V. BABAD (historie) a-*pamañcangah* (geslachtslijst) ; b-historische romans ; c-rijksondergangen.
  - VI. TANTRI (Volksverhalen) a-van Hindoe-afkomst ; b-van inheemsche origine.
- Nieuw ingevoerd moest hierbij worden : c-*katuturan* (volksverhaal van „eigentijdsche” gebeurtenis en slechts plaatselijke bekendheid, sprookjesachtig noch legendarisch).
Afkortingen naar de gebruikelijke catalogi.

1601	Anda kacacar (Br. I 89 s. v. Anda, middelen tegen pokken)	31	IIId	ling voor de subak Bëbëngan, in de buurt van Silangjana)	IIa
1778	Aṣṭapranawa (Wijwater, o. a. kosten ervan enz.)	3	Ic	1681 Ayam biing Pangajaran	3 VIc
1605	Atmarakṣa (Tooverformulieren tegen allerlei gevaren o. a. ziekten, daemonen. Vg. Med. 4 p. 6, 883)	4	IIId	1679 Ayam ijo Baluk	4 VIc
1782	Awig ² bañjar Yeh-tëngah (Huishoudelijk reglement voor de wijken: bañjar Toya-tëngah, Brasela, Këlikikawan in het Oeboedsche Z. Bali)	24	IIa	1678 Ayam ijo Sambu	3 VIc
1786	Awig ² desa Bila (Oost-Buleleng)	14	IIa	1685 Ayam irëng ring sang Kuwuk (Vg. Med. 6 Bijl. p. 18, 1326)	4 VIb
1785	Awig ² desa Pañji (district Soekasada, N. Bali)	17	IIa	1683 Ayam pangaruh	3 VIc
1735	Awig ² desa Silangjana (district Soekasada, N. Bali ; deze regels bepalen ook de waterverdee-			1680 Ayam sa Bodi	4 VIc
				1682 Ayam sangkur	3 VIc
				1684 Banas makidihang ayam	3 VIc
				1722 Basong bëlang kalikukun	3 VIc
				1763 Basong cëmëng	3 VIc
				1724 Basong pangaruh	3 VIc
				1762 Basong rarik	3 VIc
				1745 Bëlog (anak) (Vg. Med. 6. Bijl. p. 7, 1324 en 1520)	2 VIb
				1651 Bhagawān Garga (Vg. Med. 4 p. 11, 160. Beide geschrif-	

	ten vullen elkaar aan; behan- delen de gunstige en ongun- stige dagen	16 IIIa	1595	de; eindstrofen verschillend. Roman)	109 IVb
1705	Bhagawān Çakti (De geschiede- nis van een Bhagawān, die met vrouw en dochter van Java naar Bali reisde gedurende de regeering van één der Gelgel- sche vorsten. Vg. Dwijendra : Med. 4 p. 19, 320. Taal : Hoog-Balisch)	6 VIb	1619	Dharma panguwusan (streven naar verlossing. Vg. Med. 4 p. 73, 1056)	17 IVd
1753	Bagus Dyarsa (inhoud Vg. Br. I, p. 150-1. Vg. ook Med. 4, p. 9, 597)	8 VIb	1610	Dharma pawayangan (Handlei- ding voor dalangs)	3 IIIB
1604	Brāhmaṇa cute (Brahmaan, ge- boren uit een vreemdsoortig huwelijk: vader Brahmaan, moeder dochter v. e. slager. Cute = onrein)	3 Va	1626	Dyah Durmitā (De gelijknamige heldin was aanvankelijk zeer wuft, streeft dan naar verlos- sing)	18 IIIC
1624	Brāhmaṇa cute (Vg. 1604. Zelf- de babad in dichtvorm, echter ontbreken hier de namen).	21 IVd	1767	Ender (Zie Br. I p. 282, 403. Inhoud vollediger dan no: 533, zie Med. 4)	41 IVc
1723	Buduh ring ula aya	2 VIb	1775	Gaguritan dewasa (Andere Re- dactie dan gelijknamige ge- schriften; zie Med. 4 p. 21)	53 IVc
1622	Cakrāgni (tooverformulieren te- gen vijanden)	5 IIId	1755	Gédé Myana	15 IIIa
1769	Calon arang parikan (Versifica- tie v.h. C.A.-verhaal. Andere red. dan no. 1047, Med. 4, p. 14. Zie Br. III p. 200-2)	27 IVd	1625	Gēnding sang hyang Dadari (Volkszangen)	3 VIb
1592	Caṇḍikusuma (voor bouwers van steenen gebouwen in huis- tempels)	12 IIIC	1603	Gēnding sang hyang mamēdi (Volkszangen)	9 IVd
1721	Cekel cipak (hebzuchtig man)	6 VIb	1602	Gusti Bagus Jenglar (geschie- denis van gelijknamig jongeling. Vollediger dan no. 1044, zie Med. 4 p. 26)	8 IVd
1649	Cilinaya (Andere red. dan no. 954. Vg. (Med. 4 p. 16; soort Pañji-roman)	24 IVd	1656	I Baboso (dochter van een rangsasa (reus) trouwt met prins van Koripan; uit dit huwelijk I Baboso, een meisje, geboren)	38 IVd
1643	Crukuk kuning (Vg. Med. 5 p. 6, 1303)	9 VIb	1736	I Balu kajanan tēken I Balu kalodan (rijke weduwnaar en arme weduwe, die later resp. arm en rijk worden)	7 VIb
1615	Dadawuhan (gunstige en on- gunstige tijdstippen op één dag, te bepalen volgens het systeem dawuh pañcapāṇḍawa, hetwelk den dag in 5 gelijke deelen verdeelt)	9 IIIa	1739	I Balu kajanan tēken I Balu Kalodan	4 VIb
1644	Dadong bēkung (opschepperige tandelooze oude vrouw)	5 VIb	1672	I Balu kajanan tēken I Balu kalodan (Grof verhaal, van weduwenaar en weduwe)	4 VIb
1774	Dadong Peset - Luh Mēntis (grootmoeder vertelt kleindoch- ter episode uit Adiparwa)	12 VIb	1676	I Bēlog. (Vg. Med. 5 p. 6, 1301; Med. 6, p. 7, 1324 en 1520)	8 VIb
1663	Dagang lēngis	5 VIb	1748	I Bēlog (domoor)	5 VIb
1591	Daçaprakasa (handleiding ter concentratie van magische kracht)	22 IIIB	1688	I Bēlog-punggung (stom en zeer koppig man)	3 VIb
1617	Daçaçila paramārtha (kamok- šan-staat kan ook bereikt wor- den langs eenvoudiger weg, d.i. goede levenswandel)	5 IIIB	1689	I Bēndesa Dauh	4 VIb
1648	Dewātmaka (zie Br. I p. 242, 342; begin woordelijk hetzelf-		1752	I Bērakah	4 VIC
			1760	I Buta tēken I Bungkut	7 VIb
			1677	I Cēlēmpung (een slimmerd)	2 VIb
			1635	I Cēlēpuk („De Uil” (naam v. e. mensch) en een aap)	4 VIb
			1636	I Cēlēpuk („De Uil en de	3 VIb

	mamēdi (onzichtbaar mensch))	4	Vib		richt diensten bij a.s. schoon-		
1653	I Cēlēpuk (Zie Ni Cēlēpuk)	6	Vib		vader)	6	Vib
1629	I Cicing timpang (schoon jongeling, aanvankelijk in de gedaante van een manken hond)	7	Vib	1743	I Sugih tēken I Tiwas	2	Vib
				1742	I Syap sēlēm (Vg. Med. 6 p. 18, 1326 en 1685 v. deze lijst: Ayam irēng ring sang kuwuk)	6	Vib
1699	I Dadong Ayam (rangsasa (Rākṣasa) en kip)	3	Vib	1652	I Tēngkulak	10	Vib
1631	I Dagang pindang (verkooper van gedroogde visch trouwt dochter v. weduwe)	6	Vib	1744	I Tiwas tēkēn I Sugih	4	Vib
1695	Ida Ratu ring Pajajaran (Zie Raden Jajar pikatan)	4	Vib	1645	I Truṇa tuwa (vrijgezel raakt op zijn ouden dag verliefd op hemelnymf)	11	Vib
1690	I Deblung ring mamēdi (vrouw van I Deblung, die elken nacht gaat dobbelen, wordt verleid door mamēdi in gedaante van I Deblung)	2	Vic	1646	I Tuwung kuning (meisje gered dooreen Dadari. Vg. Ni Tuwung Kuning no: 1694 v. deze lijst)	9	Vib
1632	I Gēlijah (ondeugend mensch die Koning wordt)	12	Vib	1691	I Ubuh (wees die later bij Chinees dient)	3	Vic
1700	I Jaum (man met twee vrouwen)	3	Vib	1668	I Ungasan (toeak-verkooper die koning wordt)	8	Vib
1702	I Jēlēg ² (luie vrouw; uit West-Lombok)	2	Vib	1633	I Wayan Kaplet (slimmerd die meisje verleidt; grof)	9	Vib
1667	Ijung lantang (boschspook met zeer langen neus)	17	Vib	1594	Jayakrama (als Kidung Pamañcangah, uitg.-Berg)	63	Vb
1642	I Kētimun mās (meisje, door reus ontvoerd, later door muis met zijn vrienden gered)	7	Vib	1674	Jayapurāṇa (Br. I p. 266. J. Cat. p. 82)	41	IVc
1701	I Kulēn (meisje verliefd op een kulēn = zoetwatervisch)	3	Vib	1728	Jro dalang	3	Vic
1660	I Lagas (eigenaar v. e. doeriantuin, taal soms grof)	5	Vib	1746	Juru tulup (op vogeljacht met blaasroer)	2	Vib
1664	I Lēgar (ongelukkige jongen)	18	Vib	1697	Kaki Gēlundung	4	Vib
1665	I Lidēg (grappig volksverhaal)	7	Vib	1623	Kamokṣan (Vg. (Tutur) Kamokṣan, Med. 4 p. 35. Inhoud in groote trekken zelfde als Aji kēmbang, Med. 4 p. 1. 467)	32	IIIb
1741	I Lutung tēken I Kakuwa (Vg. Med. 4 p. 45, 314 en 1144; en 1717 v. deze lijst: Sang L. t. sang K.)	7	Vib	1772	Kamokṣan (Andere red. als (tuturs) Kamokṣan p. 35, Med. 4)	17	IIIb
1657	I Mica (koning met dochter in gedaante van een peperkorrel)	8	Vib	1670	Kāṇḍa ēmpat (Gaguritan) (versificatie van Kāṇḍa ēmpat lare, zie Med. 4 p. 35, 362; zeer gecomprimeerd)	3	IIIc
1658	I Naga gombang (groote slang verleidt prinses van Daha)	8	Vib	1590	Kawiṣeṣan (Andere red. dan no. 1160, Med. 4 p. 37. Handleiding om magische krachten te concentreren en aan te wenden tegen schadelijke invloeden)	22	IIId
1718	I Ngantēn añar (Domoor pas getrouwd = No. 1301, Med. 5 p. 6)	3	Vib	1613	Kawruhan Kusumadewa (aanwijzingen om magische kracht te verkrijgen)	7	IIIc
1726	I Pañcing bēnēng (held heet „De rechte Pañcing” = haak zonder weerhaak)	14	Vib	1618	Klabang akit (mystisch geschrift)	5	IIIa
1662	I Payuk (jongmensch aanvankelijk in de gedaante v. e. waternervat)	8	Vib	1597	Kṛtabhāṣā (Br. II p. 80-1; Vg. Med. 4 p. 43, 127)	17	IIIc
1750	I Pēcik tēken I Kutang	2	Vib	1780	Kudāsmarājña (minnedicht in Middel-Jav.)	3	IVc
1758	I Pepet (Vg. Med. 5 p. 6, 1303 en 1643 v. deze lijst: Crukcuk kuning)	4	Vib	1647	Luh Sandat	6	Vib
1637	I Rare angon (in details anders dan No. 1521, Med. 6 p. 8)	13	Vib	1692	Luh Sari ring ula naga	8	Vib
1661	I Singalongan (jongeling ver-			1725	Macan masiluman marupa manusa	3	Vib
				1747	Macan tēken meng	2	Vib
				1731	Makakasihan ring banas	4	Vic
				1730	Makakasihan ring wong gamang	4	Vic

1698	Mantri sanak lima (5 broers uitgestuurd om vak te leeren)	13	IVd	1608	Panawar (mantra's, welke niet voorkomen in no. 526, Med. 4, p. 51)	7	IIId
1710	Manuṣa ring sang samong (Vg. Guṇawati, Med. 4 p. 26, 473)	3	VIb	1576	Pan Bakti (P.B. geeft wijze lessen aan zijn eenigen zoon, Njoman Sindu)	51	IIIf
1747	Mapatuh ěntut	2	VIb	1627	Pan Boñjor (realistisch)	8	VIb
1669	Mĕgat kung (roman; taal Mid-del-Jav.)	23	IVc	1666	Pan Brangkwan (de „held” P.B. is alles behalve dapper)	10	VIb
1703	Men Cĕkĕpĕl	5	VIb	1734	Pan Brĕngkak (P.B. is zeer slim; zijn kinderen dragen zonderlinge namen)	5	VIb
1720	Men Mining	9	VIb	1628	Pan Cubing (P.C. naam v. e. zeer plaagzieken aap)	6	VIb
1659	Men Murmer	5	VIb	1612	Panĕrangan (Andere mantra's dan 627, 905 en 966, zie Med. 4 p. 52)	7	IIIf
1693	Mpu Gandring	3	VIc	1614	Pangalihan pangeka sungsang (bepalen van dagen waarop volle- of nieuwe maan valt; Vg. 876, 877 en 922, Med. 4 p. 52)	7	IIIf
1733	Mpu Lutuk (Over offers; Vg. Med. 4 p. 57, 18, 862)	7	Ic	1711	Panganten añar sambut bwaya (jong getrouwd echtpaar; bruid wordt door krokodil geroofd)	4	VIb
1766	Nang Cubling	1	VIb	1777	Pangeling-eling pamalaspas bale Guṇawanita ring Denpasar (verslag v/d feestelijkheden b. g. v/d opening v/d Huishoudschool te Denpasar en over de Zelfbestuurders, die den bouw v/d school steunden. Het gedicht is v/e Mal. vert. voorzien, in de maat Sinom-Pangkoer)	28	IVd
1708	Nanggap upah ngĕjuk kĕman-dang	3	VIc	1621	Pangujanan bangke maong (andere mantra's als no: 183, 636 en 900, alle geschriften met bekende tooverformulieren om regen te verwekken)	10	IIIf
1727	Nang Kĕcis ring Men Pĕdĕm	3	VIb	1732	Pan Tiwas miwah Men Tiwas	3	VIb
1751	Nang Paluk (anders als Pan Paluk, Med. 6 p. 15, 1316)	2	VIb	1740	PanTupe (ondeugende aap die tenslotte door list wordt gedood)	3	VIb
1761	Nang Poleng	2	VIb	1607	Pararāçyan (geschrift nuttig voor landbouwers; Vg. Pararĕşyan Med. 4 p. 54, 239)	29	IIIf
1776	Njĕling (Vollediger dan no. 259, zie Med. 4 p. 49)	7	IIIf	1713	Pasangkĕpan sahananing buron alase (bijeenkomst v. alle dieren v/h woud; de vogels worden verzocht de nadering v/d tijger te signaleeren)	3	VIb
1630	Ni Balu manis (zeer grof)	6	VIb	1783	Pasobaya krama deça marĕp ring krama pañde ring deça Munggu (overeenkomst tus-schen desalieden eenerzijds en smeden anderzijds in de desa Munggu)	6	IIa
1653	Ni Cĕlĕpuk (Volksverhaal; „Uil” heet hier een verkoopster)	6	VIb	1784	Progolan (andere mantra's en andere teekeningen dan No.		
1712	Ni Kĕlaran	8	VIb				
1694	Ni Tuwung Kuning anggena tatĕdan ayam (T. K. heet de dochter v. e. dobbelaar)	3	VIb				
1716	Njoba dewasa paicani da padanda	2	VIc				
1686	Numbas baju ring margine	4	VIb				
1655	Oong putih-oong sĕlĕm (weduwe, die een witte- en een zwarte paddestoel eet en zoo zwanger wordt)	5	VIb				
1714	Padanda Made Putra	3	VIc				
1749	Padanda tĕken macan	2	VIb				
1675	Palalintangan (Andere red. dan no. 308, Med. 4 p. 50)	6	IIIf				
1609	Pamatuh (zelfde onderwerp als no. 1385, Med. 6 p. 13)	16	IIId				
1771	Pamatuh Pañcapāñdawa (Mantra's hier naar bekende panakawan's in wajang genoemd)	10	IIId				
1596	Pamugpug (Mantra) (Tooverformulieren om uitwerking van booze machten te niet te doen; Vg. Med. 4 p. 51, 1058)	97	IIId				
1781	Pamutĕran wong menggat mwang duṣṭa (Mantra's om vluchtenden te dwingen terug te keeren of dieven de gestolen goederen terug te doen brengen)	9	IIId				
1738	Pañamaan ajaka dadwa (2 broers met vele avonturen; keeren rijk terug)	3	VIb				
1593	Pañarang (Andere red. als 627, 905 en 966, Med. 4 p. 51)	34	IIIf				

1599	108, Med. 4 p. 57) Pratithi samutpāda (alleen over gunstige en ongunstige tijdstippen v/d dagen, terwijl 258 en 542, Med. 4 p. 58, ook andere onderwerpen bevatten)	10 III d	1768	Çiwayajña (Vg. Med. 4 p. 27, 71 en 299, over nafeesten van lijkverbrandingen)	23 Ic
1673	Pūjāstawa (mantra's gelijkkluidend als in 109, Med. 4 p. 59)	8 III a	1696	Çrīgati (Andere red. dan no: 671, Med. 4, p. 70. Vg. Jayenglangö, Med. 6 p. 8, 1499 en 1454)	16 IV c
1671	Pujut Kēciwi (P. K. naam van dochter van slager. Prins van Koripan door haar misleid, wordt haar man. Later jaagt men haar uit puri)	9 Ib	1707	Sudagar bawang saking Bratan (ontmoeting met tijger)	5 VI c
1779	Pūrṇacandra (Handleiding voor wie zich tot guru willen bekwamen in een leerschool, waarin gestreefd wordt naar geestelijke rijkdommen)	16 VI b	1687	Sudagar kēbo (ontmoeting met tijger)	4 VI c
1606	Pūrwa kamimitan (ontstaan der wereld, Vg. Med. 4 p. 12, 363=92a)	5 III b	1611	Swakarma (Vg. Med. 4 p. 72, 833; bouwkundig werk)	20 III c
1598	Pyagēm deça Santi (e. s. v. awig2 voor desa Santi bij Sēlat, o. a. Karangasēm)	10 III b	1638	Syap badēng (zwarte kip en vraatzuchtige loeak. Vg. no. 1685, Ayam irēng ring sang Kuwuk)	7 VI b
1695	Raden Jajar pikatan (prins, getrouwd met hemelnymf; later door haar verlaten. Vg. Jajar Pikatan Med. 5 p. 6, 1268)	13 II a	1639	Tantri parikan (Andere red. en andere maten, vg. Med. 4 p. 73, 378)	99 VI b
1704	Ratu ning ula (over twee koningsslangen)	4 VI b	1715	Tan wentēn marasa madwe pyanak	2 VI c
1600	Rudrakawaca (afweer-tooverformulieren)	4 VI b	1619	Tēgēs ing carita Dharma wulangun (zie Dharma panguwusan)	3 III b
1764	Sampik (Andere red. dan no: 514 Med. 4 p. 64)	19 III d	1616	Tēgēs ing carita Malat (Zie J. Supp. Cat. II p. 216, Br. III p. 128-9; Vg. Med. 4 p. 74, 1172 en in deze lijst, 1770, Tēgēs ing sūkṣmabhāṣa)	7 III b
1765	Sampik (gedicht naverteld in proza)	20 IV d	1617	Tēgēs ing kakawin Bhāratayudha (zie Daçaçila paramārtha)	5 III b
1634	Sampi wadak (J. Cat. p. 182, Vg. no. 1654, een Zuid-Bal. versie v/h verhaal)	5 VI b	1620	Tēgēs ing kakawin Dewātmaka (Vergelijkingen van Vorsten met windstreken; Vg. Tēgēs ing carita Malat, no. 1616, deze lijst)	10 III b
1654	Sampi wadak (zie J. Cat. p. 182, Vg. no. 1634)	12 VI b	1770	Tēgēs ing Sūkṣmabhāṣa (Vg. no: 1616 Tēgēs ing carita Malat in deze lijst)	35 III b
1774	Sang Garuḍa nēbus byang (zie Dadong Peset — Luh Mēntis, no. 1774)	14 VI b	1641	Tikas patanganan weda (handhoudingen bij het officieeren; Vg. Puja parikrama, Med. 4 p. 59, 109)	7 III c
1640	Sanggraha kling (over mystiek; Vg. Med. 4 p. 67: Sewaka dharma)	12 VI b	1719	Tos Ning Dadap — Tos Ning Presi	4 VI c
1717	Sang Lutung tēken sang Kakuwa (Vg. Med. 4 p. 45, 314 en 1144)	13 III b	1650	Tuwan We (handelaar in Batavia; vrouw: Ni Jassiman. Ook door ardja-gezelschap opgevoerd)	4 IV d
1709	Sang Muun ring sang Langjana (twee vogels, die elkaar trachten te overbluffen)	3 VI b	1759	Ubuh (Anak) (wees die later dooden levend kan maken)	2 VI b
1754	Sang Roro (foei-leelijke vrouw krijgt schoonheid v/h kruipend gedierte)	3 VI b	1729	Ula aya ring I Agēt	4 VI b
1773	Sapani-tattwa (Onderricht aan Sang Sapani, die de mensen uit de ellende wil verlossen)	3 VI b	1706	Ula sēlēm bukit ring asu ajag	3 VI b
		11 III b	1757	Uluh lēsung (onnoozele schoon-zoon)	2 VI b
			1737	Yeh Pēsangsang yeh Pētānu (meisje dat in rivier Pēsangsang-Pētānu door haar vader wordt gedood)	1 VI c

ASKLEPIUS OP BALI (EN LOMBOK)

DOOR

Dr. C. HOOYKAAS.

voor dokter Soedjono, gep.
Ind. arts te Tété Batoe Së-
long, Oost-Lombok 1910 - 23
Februari - 1940.

In 1933 verscheen bij Librairie Gallimard te Parijs een roman van den Franschen medicus Albert Gervais, getiteld *Aesculape en Chine*, een roman, een stuk autobiografie of liever mémoires, misschien beter nog: een losjes aaneengeregen serie schetsen uit de Midden-Chineesche praktijk van een Fransch ziekenhuis-dokter. Een deel ervan was reeds in December 1930 opgenomen in de *Revue de France*. Het boek heeft onbetwifelbare verdiensten uit literair oogpunt en heeft bovendien den wind mee gehad. Ik beschik hier over wrappers noch voldoende bibliografische gegevens, en weet slechts dat het reeds voor eenige jaren o.a. in het Nederlandsch vertaald werd; mijn exemplaar van 1936 is reeds de 14e édition, na 3 jaren dus. De schrijver heeft meer Chineesche schetsen geschreven en eenige boeken, in China spelend: *Une Fille de H'an*, *La Jalousie de Wang-Fau-Lin* en *L'Ombre du Ma Kouï*. Het blijkt dat de Chineesche maatschappij hem heeft gepakt, terwijl hij ook zijn lezers weet te pakken. Ja zelfs, toen Radèn Prijono in 1938 te Leiden promoveerde op zijn belangwekkend proefschrift *Sri Tañdjung*, Een Oud Javaansch verhaal, was hij bereid voor Gervais de hand in het vuur te steken en tegen de bedenkingen der faculteit te verdedigen als stelling XII: *In zijn „Aesculape en Chine” en „L'Ombre du Ma-Kouï” geeft de auteur-medicus Albert Gervais blijk van een juist inzicht betreffende de waardeering van een vreemd volk en zijn cultuur.*

Dr. Prijono's promotor heeft de stelling blijkbaar discutabel geacht; of er tegen geoponeerd is en of de verdediger sterke argumenten had, is mij niet bekend geworden. Maar in dit verband mag m.i. wel herinnerd worden aan een deel van het aan China gewijd oeuvre van den Nederlandschen arts Johan Wilhelm Schotman, en wel zijn trilogie *Het Vermolmde Boeddhabeeld*, met den ondertitel: Een reis naar de verborgenheden eener vreemde werkelijkheid. Het verscheen omstreeks 1936 bij P. N. van Kampen en Zoon te Amsterdam en bestaat uit de deelen: I *Het Eiland der Zvevende Arenden*, II *Het Pulverend Land der Eeuwen* en III *De Dans der Demonen*. Schrijver, die reeds een omvangrijk belletristisch en filosofisch oeuvre

op zijn naam heeft staan, is onmiskenbaar onder de betoovering van China gekomen en weet daarvan op pakkende wijze te getuigen ook in *Het Boek van Bo Yin Ra*. Schrijver's oeuvre is niet geheel vrij van pretenties en boet daardoor in aan overtuigingskracht; bovendien heeft hij nu eenmaal zijn Nederlandsche taal tegen, waardoor hij nooit de bekendheid van een Gervais zal krijgen.

Ook in Nederlandsch-Indië zijn verscheidene artsen werkzaam geweest, die blijk gaven te kunnen doordringen in de geestesgesteldheid van hun patienten en te beschikken over een pen om hiervan te getuigen. Het ligt buiten het bestek hen hier op te noemen en van hun werk mede te deelen, maar er is zeshoofdige aanleiding om te gewagen van het werk van medici op Bali en Lombok — zij het dat dit niet van belletristischen aard was. De voor dit opstel gekozen titel geeft mij de gelegenheid, even de aandacht te vestigen op wat vroeger reeds gepubliceerd is; doel van deze mededeeling is belangstelling te wekken voor twee reeds vroeger en twee onlangs verschenen onderzoekingen, en voor het heden van twee onderzoekers.

Wanneer we met Lombok beginnen, om daarmee ook te eindigen, dan heeft op het eind der vorige eeuw, ten tijde van de expeditie en daaromtrent, Dr. C.J. Neeb er zijn oogen goed de kost gegeven en er veel gefotografeerd. Het boek: *Naar Lombok door Dr. C. J. Neeb en W. E. Asbeek Brusse*, waarin 150 van zijn foto's, zal wel van den mede-auteur stammen; Neeb zelf schreef slechts eens een paar bladzijden in *Eigen Haard*. Maar zijn foto's werden in den handel gebracht en prijken in de publicaties van verscheidene zijner tijdgenooten. *Lekkerkerker's Bali en Lombok*, overzicht der litteratuur omtrent deze eilanden tot einde 1919, geeft in het personen-register s. v. precies de verschillende publicaties op.

Reeds van 1883 (Batavia, G. Kolff en Co) dateert het tamelijk bekende werk van Dr. Julius Jacobs, *Officier van Gezondheid 2e klasse O.I.L. : Eenigen tijd onder de Baliërs*, eene Reisbeschrijving met aantekeningen betreffende hygiëne, land- en volkenkunde van de eilanden Bali en Lombok. Het boek moge

niet diep graven, het pretendeert dit ook niet, en de tijdgenooten moesten den schrijver dankbaar zijn dat hij zijn tijd op dienstreis wist te benutten om onze gebrekkige kennis dier dagen te verruimen. Schrijver's temperament moge hem bovendien wel eens parten gespeeld hebben en tot mindere wetenschappelijkheid gebracht — alles bij elkaar is het nog lezenswaardig uit historisch oogpunt. Dat we in de ruim een halve eeuw sinds de publicatie op zeer veel der behandelde punten vollediger en soms juister ingelicht zijn — daartoe heeft schrijver zelf bijgedragen door de kennis van zijn dagen mede te deelen. Ook zijn belangstelling voor sexe en erotiek is niet misplaatst te noemen waar schrijver arts is, al had hij zich hier eenige meerdere reserve kunnen opleggen ¹⁾. Maar nogmaals: 1883 is lang geleden.

Neeb met zijn plaatjes en Jacobs met soms meer praatjes dan gezet onderzoek zijn in onze dagen eenigszins in het vergeetboek geraakt door een gouvernementsarts die een zeer groot aantal allervoortreffelijkste foto's wist te vervaardigen, en daarmee een bezienswaardig boek samen te stellen, maar ook verscheidene artikels schreef in Nederlandsch-Indië Oud en Nieuw en Wendingen, waardoor zijn werk van blijvende documentaire waarde is. Ik bedoel Dr. Gregor Krause, die eenige jaren te Bangli woonde, en die waarlijk niet alleen mannelijk en vrouwelijk naakt fotografeerde, al heeft hij de ampele gelegenheid hiertoe abundantelijk benut. In 1920 verschenen bij de Folkwang-Verlag te Hagen im Westen van hem in de Schriften-Serie Geist, Kunst und Leben Asiens twee deelen, I Land und Volk, II Tänze, Tempel, Feste. Later werd er één deel van gemaakt; de Hollandsche bewerking van niet lang daarna en de Fransche van 1930 zijn ook in één deel verschenen.

Het bovengenoemde moge van documentaire waarde zijn en van niet te onderschatten nut bij wetenschapsbeoefening, nl. als materiaal — zelf zijn ze nog geen wetenschapsbeoefening. Ze geven het gehoorde en geziene weer in letters en afbeeldingen, maar stellen zich niet zoo zeer ten doel de wetenschap vooruit te brengen. Voor zoover hier medische wetenschap beoefend is, laat ik de medische kant ter zijde, daar dit tijdschrift er niet de plaats voor is; slechts wat voor de land- en volkenkunde van belang is, moge hier gereleveerd worden.

Van den arts Noosten noem ik dus slechts in het voorbijgaan de studie Krop op Bali, Geneeskundig Tijdschrift voor Neder-

¹⁾ Vertoonde bovendien veel neiging om te generaliseeren. (Red. Djawâ).

landsch-Indië 75, 1935 p. 1420-45, doch vestigde de aandacht op een studie van 1937, verschenen in Djawâ 17 p. 311-7. Maskers en ziekten op Java en Bali, met medewerking van Dr. G. H. R. von Koeningswald met zijn 16 suggestieve foto's, 8 van patiënten en 8 van maskers, is zóó pakkend, dat men het niet licht meer vergeet wanneer men het eens gezien heeft. Hiervoor bestaat wel gevaar bij één dat verscheen in het juist genoemde Gen. Tijdschrift voor N. I. Afl. 14 deel 74, 1934 p. 835-52: Rhinosclerom op Bali door H. H. Noosten, Dr. R. Kirschner en Dr. J. J. Th. Vos. „Deze infectieziekte, kortweg sclerom genoemd, is gezeteld in neus, keel, strottenhoofd, „luchtpijp, enz. kortom op alle slijmvliezen „der bovenste luchtwegen, gerekend van den „neustop tot aan den longhilus toe. Ze heeft „een buitengewoon chronisch beloop. De ziekte „openbaart zich door infiltraten en woekeringen, „die, indien zij aan den uitwendigen neus en „bovenlip gezeteld zijn, aanleiding geven tot „zeer in het oog vallende en karakteristieke, „uitwendig zichtbare afwijkingen. Deze infiltraten hebben geen neiging tot versterf of „ulceratie — althans dit hoort niet tot het „wezen der ziekte — maar gaan door bindweefselvorming over tot litteekenschrompeling, waar „door, indien de keel en het strottenhoofd de „tel der aandoening zijn, sterke vernauwingen en „afsluitingen op die plaatsen kunnen optreden. „Soms kan de ziekte spontaan teruggaan „en na een latente periode, jaren later, weer „recidiveeren. Ook kan de ziekte op de eene „plaats genezen en op de andere plaats „voortschrijden. Toch kan men in het algemeen „zeggen, dat de aandoening in zeer langzaam „tempo steeds verder gaat, om ten slotte, bij „een overigens algemeen welbevinden, tot „vreeselijke verminkingen te voeren.

„Bij de localisatie in de luchtpijp en het „strottenhoofd kan, na een bestaan van vele „jaren, door verstikking de dood volgen.”

Samenstellers geven een korte inleiding, een korte beschrijving van het rhinosclerom, waaraan bovenstaand citaat ontleend is, een diagnostiek, waargenomen gevallen op Bali met 51 foto's, therapie, slotbeschouwingen en de volgende samenvatting:

- I. Tot dusver was in Nederlandsch-Indië alleen op Sumatra een rhinoscleromhaard vastgesteld. Schrijvers doen mededeeling van een nieuwen haard op Bali.
- II. Voorloopig zijn 9 patiënten gevonden, waarbij het klinische beeld in de meeste gevallen door histologisch, bacteriologisch en serologisch onderzoek kon worden bevestigd.

- III. Hoogstwaarschijnlijk zal bij systematisch onderzoek een veel grooter aantal rhinoscleromapatiënten kunnen worden opgespoord.
- IV. Hoewel over de epidemiologie nog weinig met zekerheid bekend is, mag wel worden aangenomen, dat de zeer primitieve hygienische toestanden onder de Balineesche bevolking bij de verspreiding van het rhinoscleroma een voorname rol spelen.

Hierop volgt een naschrift van den bekenden praehistoricus Dr. P. V. van Stein Callenfels, dat onverkort moge volgen :

Ik heb den indruk, dat SNIJDERS de verbreiding van rhinoscleroma vast wil knopen aan een ouder substratum van de bevolking. Het is mij uit zijn stuk niet duidelijk, of hij voor de Bataklanden hierbij aan Dravida's of aan oudere Kolarische rassen denkt. Voor wat de Dravida's of Tamilen betreft staat het vast, dat een aanzienlijke kolonie van dat ras zich omstreeks 1100 AD. op de Westkust van Sumatra heeft gevestigd in de buurt van Baros. Vandaar uit schijnen zij hun invloed te hebben uitgebreid ook naar het Zuiden, zoodat men in de 13de eeuw inscriptie's in Tamil krijgt in de Padang Lawasen in de 14de eeuw zelfs in de Padangsche Bovenlanden. Mochten de Tamilen de verbreiders van rhinoscleroma zijn, dan zou dit dus in historischen tijd hebben plaats gehad en zou men, behalve in de Bataklanden, eveneens gevallen in de Padangsche Bovenlanden mogen verwachten.

De ontdekking van de gevallen op Bali maakt het echter niet waarschijnlijk, dat wij aan de Dravida's als verspreiders te denken hebben, daar Dravidische invloed op Bali nooit is aangetoond. Echter is het wel opvallend, dat zoowel in de Bataklanden en dan juist speciaal rond den Poesoek Boehit en op Samosir, als op Bali, begrafenis in steen-sarcophagen in vroeger of later tijd in de mode is geweest. Deze wijze van begraven gaat terug op een cultuurstroom, die den Archipel waarschijnlijk omstreeks 200 vóór Christus bereikt heeft en die dolmen, steenplaat-cisten en steen-sarcophagen voor begrafenis gebruikte. Deze megalithische cultuurstroom moet niet verward worden met een ouderen stroom, die eveneens dolmen construeerde, maar niet als grafplaats, doch als herinneringsmonumenten en waarbij de eere-dolmen, om het zoo te noemen, verbonden zijn aan steenen eerezetels voor hoofden en voorouders, eeremonilithen, e.t.q. (de Naga's in Assam en Burma, de Niassers enz.).

Naast de Bataklanden en Bali heeft ook Boven-Palembang, de Pasemah en dan speciaal de buurt van Pagar Alam, den invloed van

de dolmen-steenplaat-cisten-steensarcophagen-cultuur ondergaan en ook hier schijnt rhinoscleroma weder geconstateerd te zijn.

In Britsch-Indië zijn speciaal Kolarische volken nog steeds dragers van deze cultuur, zij het dan ook in sterk afgesleten vormen, en op het oogenblik is het 't waarschijnlijkste, dat van Britsch-Indië uit de cultuurstroom, al of niet vergezeld van een volksverhuizing (de praehistorie heeft nog niet voldoende gegevens ter beschikking om dit al vast te stellen), den Archipel heeft bereikt.

Juist het voorkomen van rhinoscleroma dáár, waar wij de bewijzen voor het eertijds bestaan der grafdolmen-steencisten-sarcophagen-cultuur hebben, zou er wellicht op wijzen, dat het substratum, dat voor de verspreiding van de ziekte aansprakelijk is, niet Dravidisch, doch Kolarisch is.

In dat geval echter moet ook in Běsoeki, dat eveneens zeer sterk den invloed dier cultuur heeft ondergaan, de ziekte te constateeren zijn, terwijl het dan aanbeveling zou verdienen ook de eilanden Soembawa, Soemba en Flores (verder oostelijk is, voor zoover bekend, de cultuur niet doorgedrongen) te onderzoeken op het voorkomen van gevallen van rhinoscleroma.

Het zou aardig zijn, indien de medische wetenschap ons hierbij praehistorische aanwijzingen aan den hand zou kunnen doen. Er bestaat toch nog een typisch praehistorische bijzettingswijze en wel in kolossale urnen. Het is altijd nog een vraagpunt, of deze steen-urnen in verband staan met de grafdolmen-steencisten-sarcophagen-cultuur of niet. Mochten zij er mede in verband staan, dan zou ook daar, waar deze megalithische urnencultuur is voorgekomen — in den Archipel : in de Minahassa en de bergstreken van de West-Toradjaeilanden — rhinoscleroma te constateeren moeten zijn. Komt het daar niet voor, dan zou dit een versterking beteekenen van mijn persoonlijke opvatting, dat de beide cultuurstroomen onafhankelijk van elkaar zijn.

Tot zoover wijlen Dr. P. V. van Stein Callenfels.

Dr. Goris heeft in Djawá reeds meer dan eens (17, 1937 p. 281-290; 19, 1939 p. 379-81) gewezen op het voortreffelijke boek van Dr. Wolfgang Weck : *Heilkunde und Volkstum auf Bali* (Stuttgart 1937), zoodat ik me ontslagen mag achten van de verplichting hier nog eens op te wijzen. Maar moeilijker toegankelijk is van denzelfden onderzoeker de reeds eerder verschenen samenvatting van een lezing voor de Deutsche Gesellschaft für Natur- und Völkerkunde Ostasiens : *Balinesischer Krankheits-*

zauber, opgenomen in *Natuurkundig Tijdschrift* voor Nederlandsch-Indië 96, 1936 p. 286-9, waarvan hier de vertaling moge volgen:

Ook op Bali wordt vaak ziekte opgeroepen door personen die thuis zijn in de tooverleer. Dit vermogen ontleenen zij aan Doerga en haar gevolg van booze daemonen, die in een ver verleden de ziekten op de wereld — d.w.z. Bali — gebracht hebben. Ten einde de tooverkunst te kunnen uitoefenen moet men zich allereerst wenden tot tooverformulieren die vervat zijn in de *pangiwa*-leer (de leer der „linker”, zwarte, magie) en aan Doerga, opdat zij de gave verleenen moge, de tooverspreuken met effect te kunnen gebruiken. Nadat men zijn doel bereikt heeft door offer en gebed in een middernachtelijken mystieken dans op de begraafplaats, is men een *dësti* en vermag te *ndësti* (tooveren), evenwel onder het beding, dat de uitoefening zich beperkt slechts tot die menschen, welke in zonde vervallen zijn.

De verschillende toovermiddelen waarover men beschikken kan zijn *pëndëstyan*, *pëpasangan*, *ngléyak* en *bëbahi*. Over het laatstgenoemde, dat bereid wordt uit een lijk van een pasgeborene, een foetus of een miskraam, wordt elders uitvoeriger gehandeld; hier zal slechts gesproken worden over de drie eerste groepen.

Onder *pëndëstyan* verstaat men een of ander voorwerp, dat als symbool geldt voor den persoon, die men ziek wil laten worden. Men verbrandt, doorsteekt, omsnoert, omwikkelt of begraaft dezen „magischen vertegenwoordiger” onder het uitspreken van bepaalde tooverformulieren.

Pëpasangan is een voorwerp dat men magisch sterk maakt door teekeningen van machtige daemonen welke boosaardig zijn of ongeluk brengen, door schriftteekens of tooverspreuken, om het dan te begraven onder de trap, voor de huisdeur of de keuken, of in het huis zelf meestal boven of onder het bed te verstoppen, teneinde de bewoners van het huis of een bepaalden bewoner bloot te stellen aan de magische kracht van het voorwerp. Niet zelden gebruikt men hiertoe ook een tegen een bepaalden persoon gerichte *pëndëstyan*. Door geschikte afweermiddelen, amuletten, tooverspreuken en door het opsporen en vernietigen van de *pëpasangan* met behulp van een zoogenaamden *balyan têtanëman* (een Balisch medicijnmeester, die begraven voorwerpen vinden kan, van *tanëm*, planten, begraven) beschermt men zich tegen de tooverkracht.

Wie de *pangiwa* kent en zich gewijd heeft aan Doerga, kan ook bijna altijd *ngléyak* d.w.z. *léyak* zijn, een woord dat men het best kan

weergeven met weerwolf. Daaronder verstaat men het vermogen zich te veranderen, en wel niet alleen „*lichamelijk* — doordat men den vorm aanneemt van een dier, een boozen daemon, een vurige verschijning (tegenwoordig zelfs een auto of een fiets), maar ook *geestelijk*, waarbij het komt tot een andere waardeering van alle begrippen van goed en kwaad, mooi en leelijk enz., zoodat men de zijnen en zijn vrienden voor vijanden houdt, welke men poogt te vernietigen en waarbij men het tegendeel van alle goddelijke en zedelijke geboden tot norm van zijn dubbelleven maakt, dat men naast zijn gewone leven leidt.

Men onderscheidt verscheidene vormen in het optreden als *léyak*:

1. *Léyak pamoroan* d.i. de algeheele verandering in een dier enz; deze verschijnt slechts 's nachts en probeert te zuigen aan fontanel of anus van zijn slachtoffer, of dit angst aan te jagen;

2. *toedjoe tëlœh* of *tëlœh*, d. i. de verandering van het uiterlijk, waarbij de gelaatsuitdrukking slechts zich wijzigt; het gelaat zwelt op, de oogen zijn opengespalpt en gloeien met strakken blik; de verschijning treedt slechts overdag op en tracht haar vijand met een in de hand gehouden mes de buik open te snijden.

3. *tëranjana*, d. i. de gestalte wordt slechts onduidelijk, deels zichtbaar, deels onzichtbaar, vaak als schim gezien, die zijn slachtoffer wil worgen — zoowel overdag als 's nachts.

De *léyak* kan evenwel ook zonder eenige verandering van zijn uitwendig voorkomen, slechts door gedachtenoverbrenging, zijn vijand benadeelen, soms met behulp van een *pëpasangan*. Daarbij kan het voorkomen, dat hij het gemunt heeft op een persoon, die zelf *léyak* is; dan komt het tot een conflict der beide *léyak* 's, die hun krachten meten. Ze voelen gedurende den strijd de „steken” die ze elkaar toebrengen, en 's nachts zouden de wonden ook te zien zijn, die den volgende morgen verdwenen zijn. De verslagene toont echter ziekteverschijnselen (b.v. bloed opgeven) en moet sterven.

Er worden verscheidene situaties beschreven met betrekking tot *léyak*'s. Talrijk zijn de verhalen van Baliërs die een *léyak* gezien zouden hebben en algemeen bestaat het geloof eraan, hoewel toegegeven wordt, dat zwakke en nerveuze menschen en dezulken die vast overtuigd zijn van het bestaan van *léyak*'s veel vaker zulke verschijningen zien dan twijfelaars.

De verandering is eenvoudig voor een geoefende: na voldoende gedachten-concentratie op de diergestalte die men wil aannemen, volgt

deze terstond door het uitspreken van de gepaste tooverspreuk, evengoed als door een bepaalde andere formule deze verandering weer opgeheven wordt. De *léyak* geldt als een wezen van inferieur soort, daar zijn voeding bestaat uit lijken en alles wat verrot is; stank houdt hij voor geur en parfum, zoodat een doode hond hem een „gekookte nangkavrucht” toeschijnt.

Naar oude zede en instelling konden vroeger de *léyak's* vervolgd worden, gedood of verbannen; tegenwoordig eischt de overheid evenwel bewijzen, en daar deze bezwaarlijk te produceeren zijn, neemt het openlijk geloof aan *léyak's* langzamerhand af. —

Zeer onlangs pas kreeg ik in handen van denzelfden schrijver: Taru Prëmana, die Balische Pharmakopoe, eveneens in Natuurkundig Tijdschrift voor Nederlandsch-Indië 98 afl. 5, 1938 p. 250-81. Ook hiervan moge een referaat volgen:

In de *Oesada's* worden voor alle mogelijke ziekten ontelbare recepten gegeven, waarvoor planten de voornaamste ingredienten zijn. Evenwel wordt één gewas voor zeer verschillende ziektesymptomen gebruikt; niet zelden vinden planten van tegengestelde werking in één recept toepassing. Toch mag men daarom de Balische receptleer niet verwerpen, maar moet blijven bedenken dat de recepten in overeenstemming zijn met de opvattingen van bepaalde *balian's* (*doekoen's*) i. v. m. hun opvatting van de beteekenis van medicijnen. Sommigen immers kennen aan bestanddeelen van geneesmiddelen een eigen uitwerking toe, andere beschouwen ze als dragers van magische kracht; voor speciale krachten dienen bijzondere dragers. In de *Oesada's* staan nu beide categorieën naast en door elkaar; men zou eerst moeten schiften om een ware Balische pharmakopoe te krijgen; nu bestaat die nog niet.

Behalve de *Oesada's* bestaat nog een geschrift, dat men wel Pharmakopoe kan noemen, want dit somt de geneeskrachtige gewassen op met beschrijving van hun eigenschappen. Dit geschrift is bestemd voor de *balian's* die gelooven aan bepaalde geneeskracht van een aantal gewassen; het noemt die kracht en als voorbeeld van gebruik tegelijk een ziekte waartegen het plantaardig middel gebruikt kan worden en op welke wijze. Deze heet *Taroe Prëmana* of *Prëmana ning Taroe*, Levenskracht der planten of Levenskracht in de planten, is weinig verbreid en daardoor moeilijk te krijgen, wordt goed bewaard en niet getoond aan profane oogen.

De meeste exemplaren van dit geschrift

vervallen in twee helften: een algemeen theoretische beschouwing, en een opsomming der planten. De philosophische gedachten zouden tot in de Voor-Indische Wéda's getraceerd kunnen worden. Een staaltje: „Door zonnestralen ontstaan gewassen met takken, uit manestrallen die met ranken, uit sterrestralen die zonder vertakkingen”. En verder „wat uit zon, maan en sterren resulteert, wordt één in de *windoe*, die wolk wordt, welke regen veroorzaakt, die het leven van alle levende wezens ten gevolge heeft. Zon, maan en sterren dringen gezamenlijk in de gewassen”. Dus toch herbergt elk gewas alle drie in zich. Drie elementen bevatten ze: warmte, koude, lauweheid, welke hun zetel hebben in sap, wortel, stam (stengel), bast, hout (of groen „vleesch”), blad, bloesem, vrucht.

Kleur, substantie, geur en smaak zijn criteria voor de werking; bij het sap is de meest systematische indeeling aangebracht naar kleur en substantie. „Bij planten met rood sap dringt de zon in de wortels, de maan in stam (stengel), de sterren in het loof”, enz. enz. Kleuren, hemelsrichtingen, goden en de heilige oersyllabe corresponderen met elkaar.

Bij wortel, stam, bast, hout, blad, bloesem, vrucht vindt de bespreking op tweeerlei wijze plaats. De eene keer worden ze zonder nadere toelichting aangeduid als warm, koud of lauwe, de andere keer dienen ze ter klassificatie der gewassen.

Er bestaat nog een speciale *Taru Prëmana*, en alle zoo geheeten geschriften hebben bovendien nog een heel aantal wellicht latere toevoegsels om de zaak te compliceeren en te zorgen dat nooit de theorie de schuld kan krijgen van uitblijven van succes in de praktijk. Jaargetijde en uur van den dag¹⁾ waarop men het geneesmiddel zoekt, zijn van doorslaggevend belang — de goede dag, dat spreekt vanzelf.

De *balian's* zijn allopaath: tegen koude ziekten geven ze „warme” planten(deelen), tegen „warme” ziekten „koude”, en tegen „lauwe” ziekten lauwe of een mengsel van warme en koude.²⁾

Soms zijn het de planten die aan Çiwa en de andere goden hun kracht verleen, daar de goden ziekten niet genezen konden, doch hierin overtroffen worden door de *Taroe Prëmana*. Een ander maal treden ze voor den asceet Sang Praboe Mpoe Koetoeran, die na

¹⁾ *Daoeh*; dit domineert, zoodat men zelfs op een „slechten” dag gunstige *daoeh's* heeft.

²⁾ Vg. ook *Oesada-Sari* p. 50 v. d. overdruk. C.H.

42 dagen ascese op de begraafplaats op Ciwa's last van Doerga het vermogen kreeg, de planten te ontbieden en te ondervragen naar hun geneeskracht. Zijn jongere broeder Sang Praboe Poenggoeng Tiwas bereikte hetzelfde: Loedëra (Roedra) verleende hem deze gave en schreef hem die op de tong. Koetoeran's neef Sang Praboe Narajasa teekende de uitspraken op, en de lange lijst van plantennamen, eigenschappen en gebruiksaanwijzingen, die 21 van de 32 pagina's van Weck's artikel beslaan, zijn dus niet anders dan het (door Dr. Weck geredigeerde) Protocol van Narajasa over de gesprekken der gewassen met Koetoeran. —

Betroffen de laatste twee studies nog Nederlandsch-Indische Tijdschriften, anders is het gesteld met Prof. Dr. Ernst Rodenwaldt: Die nicht gemeinsamen Rasse-elemente der Balischen Kasten (mit 62 Bildern), immers dit verscheen te München in het Archiv für Rassen und Gesellschaftsbiologie Band 32 Heft 2, 1938, p. 112-42. De auteur van het bekende boek over de Mixtiezen van het eiland Kisar werpt de vraag op, of de Triwangsa, de nog geen 7 % der bevolking welke behooren tot de drie kasten der Brahmanen, ksatriya's en wéçya's, zich „rassisch" onderscheiden van de groote massa der bevolking. Hij gaat niet dadelijk over tot zijn fotografieën en metingen uit de jaren 1928-31, de kurven en de hoogere wiskunde, maar begint met een inleiding.

Nadat Hindoe-invloed zich 1000 jaar lang had doen gelden op Java, verviel Madjâpait en viel op Java's Oosthoek ook Blambangan, waarmee het nabije Bali open lag voor den Islam. Hier was nu te verwachten geweest dat de vorsten- en priestergeslachten in strijd en poepoetan aan hun eind gekomen zouden zijn, wanneer niet de Hollanders als volvoerders van een historisch „Schicksal" hadden ingegrepen. Immers de snel groeiende invloed van de V.O.C. op Java voorkwam dit, door een aanzienlijk deel van den handel aan zich te trekken en een evenwichtspolitiek te voeren. Daar de Compagnie zich principieel niet verder bemoeide met de inwendige aangelegenheden der beheerschte landen dan het handelsbelang meebracht, terwijl de Ned.-Ind. regeering zich ook onthoudt van bewust cultureel imperialisme, heeft Bali tot op heden veel bewaard van het verleden van vóór 300 jaar, wellicht van dat vóór 1400 jaar.

Schrijver realiseert zich dat reeds in Voor-Indië sterke bloedsmenging zich moet hebben voorgedaan tusschen Ariërs en autochthone bevolking, dat reeds in Voor-Indië, toen op Java en óók

op Bali de eisch van het huwen met een ebenbürtigen man aan de vrouw gesteld werd, maar minder aan den man, dat het aantal „Ariërs" op Java procentsgewijs al niet groot geweest kan zijn, en hun raszuiverheid al evenmin, dat op den langen duur en op Bali de verhoudingen er niet gunstiger op geworden kunnen zijn, dat alle beproefde biologische en anthropologische methoden aan velerlei bedenkingen onderhevig zijn, dat zijn aantallen proefpersonen onvoldoende zijn, i.h.b. bij de ksatriya's, dat zijn studie nog slechts een schets is, die zeker nog velerlei verbetering behoeft.

Na de zwaarwichtige inleiding, waar schrijver met groot aplomb honderd-procents zekerheden weet te geven op een cultureel gebied dat in ruimte en tijd geweldige afmetingen heeft, doen zijn eerlijke bekentenissen van onmacht en tekort schieten, van tasten en zoeken op eigen gebied vertrouwenwekkend aan. Zijn voorzichtige conclusie luidt: De gezamenlijke waarschijnlijke en reële onderscheiden van de triwangsa wijken ondubbelzinnig in één richting af, in niet-maleische richting. Oost-Aziatisch zijn ze ook niet, zoodat ze nauwelijks ergens anders als in Voor-Indië hun oorsprong kunnen hebben in een bevolking welke sterk beïnvloed is door het Arische ras. — Het zou interessant zijn wanneer de methoden zoo geperfectionneerd konden worden, en er een zoo voldoende aantal proefpersonen onderzocht kon worden door een geschoold onderzoeker, dat de door Rodenwaldt voorgedragen aannemelijkheid kon verkeerren in waarschijnlijkheid.

Inmiddels, nog vóór deze Duitsche publicaties verscheen in de Indische Gids van 1923 I p. 306-19, 412-33 en 481-97 een studie: De Oesada-Sari, een Balineesch Geneeskundig handschrift door [Prof.] Dr. J. P. Kleiweg de Zwaan en C. Lekkerkerker; in de overdruk p. 3-54 met 29 kleine illustraties — te lang geleden en te algemeen toegankelijk om hier langer bij stil te staan.

Het hieraan reeds voorafgaand opstel van den Controleur B.B. P. de Kat Angelino in T B G 59, afl. 3, 1920 p. 209-49: De Hygiëne, de ziekten en de geneeskunst der Baliërs blijft buiten beschouwing, als afkomstig van een niet-aesculaap.

Cultureel Indië van Mei 1939 p. 159 ontleende aan het Bataviaasch Nieuwsblad het volgende bericht, dat ook hier moge afgedrukt worden:

ANTHROPOLOGISCHE ONDERZOEKINGEN IN DEN ARCHIPEL.

Prof. Dr. J. P. Kleiweg de Zwaan heeft zijn anthropologische en ethnologische onderzoekingen op Bali en Lombok beëindigd.

Bijgestaan door zijn echtgenoot is hij gedurende vijf maanden op Bali (Dèn Pasar, Karangasam, Oeboed, Kintamani, Singaradja) en gedurende twee maanden op Oost-Lombok (Sělong, Sěwěla en Trimbanoë) werkzaam geweest.

Het doel der onderzoekingen was een vergelijking te maken tusschen de bevolking op Bali en Lombok en die van Java, alsmede die van de meer Oostelijk gelegen eilanden als Soembawa en Flores.

Op Bali zijn circa 1000 personen zeer uitvoerig gemeten, op Lombok 650 individuen. Bovendien zijn smaakproeven genomen en vingerafdrukken gemaakt.

Op Bali zijn de metingen vooral verricht in de z.g. Bali-Agadorpen, waar de bevolking niet, of slechts in geringe mate den invloed heeft ondergaan van het Hindoeïsme en waar zij raszuiver is gebleven, doordat huwelijken met bewoners van andere désa's verboden zijn.

Op Oost-Lombok is vooral gewerkt in de Waktoe-těloe-dorpen, waar de invloed van den Islam zich slechts in geringe mate doet gelden en de bevolking minder vermengd is, dan in andere dorpen.

Uit Bali werden 16 kisten, uit Lombok 5 kisten met ethnografica verzonden, ter verdeling tusschen het Koloniaal Instituut te Amsterdam en het Rijks Ethnografisch Museum te Leiden.

Ruim 1500 foto's werden vervaardigd.

Conclusies vallen uiteraard thans nog niet te trekken. Er zullen jaren noodig zijn om het verkregen materiaal te verwerken. Er moeten

b.v. alleen reeds circa 17000 vingerafdrukken bestudeerd worden.

Prof. Kleiweg Zwaan is voornemens zijn bevindingen neer te leggen in een wetenschappelijke publicatie in boekvorm.

(Bat. Nwsbl.)

In het begin van deze compilatie van referaten stelde ik mij ten doel, twee reeds vroeger verschenen onderzoekingen te releveeren (Noosten's sclerroom, Weck's Krankheitszauber) en twee onlangs verschenen studies (Weck's Taru prěmana en Rodenwaldt's Rasselemente). De eene onderzoeker voor wien ik aandacht vroeg is Prof. Dr. J.P. Kleiweg de Zwaan, de ander . . . . de aan het begin genoemde dokter Soedjono. Hij is practicus, niet alleen allround-medicus maar ook allround-mensch, en Sasak met de Sasaks. Hierdoor verwerft hij zich ook verdienste met betrekking tot de taal-, land- en volkenkunde van den Indischen Archipel in het algemeen, van Lombok, de Sasaks en het Sasaksch in het bijzonder. Op allerlei gebieden helpt hij de Sasaks voort; in allerlei zaken dient hij het bestuur van advies. Hij werkte mede aan het tot stand komen van het Beknopt Sasaksch-Nederlandsch Woordenboek van Dr. R. Goris, en helpt de Kirtya Lieftrinck-van der Tuuk te Singaradja, waarvan hij in het Curatorium zit — met het verzamelen en doen afschrijven van Sasaksche lontargeschriften. Al heeft hij tot dusverre zijn ervaring en inzicht niet in studies neergelegd, ook deze arts heeft op gelukkige wijze meegewerkt aan het gewinnen van begrip in het leven van Bali en Lombok. Moge hij zijn zeer rijken arbeid nog geruimen tijd voortzetten.

Gitgit, Noord-Bali

23 Februari 1940

P I T A M A H A

29 JANUARI 1936 — 29 JANUARI 1940

In het Bali-nummer van „Djawa” van Mei 1937 werd o.a. de oprichting vermeld van bovenstaande vereeniging van Balische schilders, beeldhouwers en edelsmeden en haar doelstelling, statuten, huishoudelijk reglement, bestuur enz. Thans geven wij vier jaar later een overzicht van haar vereenigingsleven.

Tentoonstellingen

1936

Societeit te Balikpapan
Museum Sānā Boedājä v.h. Java Inst. te Jogja
Kunstkring te Bandoeng
„ „ Batavia

1937

Singaradja
Kunstkring te Batavia
Museum v. Aziatische Kunst, Amsterdam
Pulchri Studio, den Haag

1938

Kunstkring te Těgal
„ „ Bandoeng
Kunstzaal van Lier, Amsterdam
Gallery Calmann, Londen

1939

Kunstkring te Batavia
„ „ Medan
„ „ Palembang
„ „ Soerabaia

Daar deze Balische „sěkěhě” er nog niet in mocht slagen een eigen expositie- en verkoopgelegenheid op te richten, was zij genoodzaakt haar werkzaamheid naar buiten te richten. Hiertoe organiseerde zij een lange reeks tentoonstellingen van het werk harer leden, die met steeds stijgend succes den naam van de Balische kunst hoog hield tot ver buiten de eigen grenzen en die gevolgd werd door een even lange reeks dagblad- en tijdschriftartikelen ¹⁾, die, zonder uitzondering, met enthousiasme deze jonge kunst bekend en beroemd maakte. Deze organisatie werd voor Ned.-Indië vooral mogelijk gemaakt, dank zij de tegemoetkomende houding van den Bond van Kunst-

kringen, waarmede een uitstekende samenwerking ontstond. Met dankbaarheid blijven wij ons de onvermoeide medewerking herinneren van Mevr. J. de Loos-Haaxman, commissaresse v. Beeldende Kunsten van dezen Bond, die eind 1938 Ned.-Indië verliet. In haar groote liefde voor de beeldende kunst werd ook die van Bali opgenomen en veel heeft Pita Maha aan haar te danken voor de voortreffelijke regeling van haar tentoonstellingen. Met haar opvolgster, Mevr. M. Levelt-Hoogvelt wordt de samenwerking op dezelfde succesvolle wijze voortgezet.

Aan het Java-Instituut komt de eer toe de eerste tentoonstelling van onze vereeniging op Java mogelijk gemaakt te hebben in haar museum „Sānā Boedājä” te Jogja. Op deze expositie werd een aantal der belangrijkste stukken aangekocht door het Kon. Bat. Genootschap voor het museum te Batavia. Ook verder heeft het Java-Instituut het hare ertoe bijgedragen om het werk van Pita Maha bekend te maken.

Een bepaald verrassend groot succes oogstte de moderne Balische kunst in Holland met twee tentoonstellingen van het werk onzer leden uit een particuliere collectie, welke onder auspiciën van de Ver. v. Vrienden van Aziatische Kunst gehouden werden in het onvolprezen museum van deze Vereeniging te Amsterdam en in Pulchri Studio te den Haag.

Kunsthandel

In de eerste vereenigingsjaren werd werk van Pita Maha in commissie gegeven aan enkele kunsthandels op Java en aan „Boeatan” in den Haag, maar hiervan werd teruggekomen, omdat de leden er weinig op gesteld zijn dikwijls lang te moeten wachten tot dat hun werkstukken verkocht zijn en uitbetaald kunnen worden. Met enkele „zaken” werden ook minder aangename ervaringen opgedaan. De eenige relaties, die Pita Maha nu nog met de kunsthandel aanhoudt, zijn die met de kunsthandel van Lier te Amsterdam,

1) „Een nieuwe loot aan een ouden stam” door Dr. W. F. Stutterheim in Elsevier's maandschrift 1934, I p. 391.

„De ontwikkeling der Beeldende Kunst in Gianjar” door R. Bonnet, in Djawa 16, 1936, p. 60.

„De moderne Beeldende Kunst op Bali” door J. Kats. Maandblad voor Beeldende Kunsten 14, 1937, Maart, p. 67 - 93.

„Tentoonstelling van Hedendaagsche Balische Schilder- en Beeldhouwkunst” door H. F. E. Visser,

in het Maandblad van Beeldende Kunsten 14, 1937, November.

Bulletin van de Vereeniging van Vrienden van Aziatische Kunst, 1937, November.

Inleidingen tot de tentoonstellingen in de catalogi en organen der Kunstkringen op Java.

Catalogus der tentoonstelling van het Java-Instituut gehouden tijdens de Sekatèn van 26 Mei — 4 Juni 1936 in Museum Sānā Boedājä.

daar deze zich uitsluitend interesseert voor het hoge peil, dat wij beoogen en omdat deze kunsthandel de gezonden werken contant betaalt. Met den Heer van Lier werd overeen gekomen, dat hij Pita Maha voor den kunsthandel in Holland vertegenwoordigt. Dezelfde overeenkomst werd gesloten met den Heer B. Preyer voor Amerika.

Ongegronde Critiek.

In het tijdschrift „Djatajoe” van 25 Maart 1938, orgaan van „Bali Darma Laksana,” verscheen een artikel „Peroesahan barang kerajinan Bali” door I Wajan Pagèh, handelaar in Balische beelden en curiosa te Den Pasar. In dit opstel wordt het standpunt der handelaren uiteengezet tegenover dat van Pita Maha, waarop critiek geleverd wordt. De schrijver blijkt echter niet op de hoogte te zijn van organisatie, werkwijze en zelfs doelstelling onzer vereeniging. Daar in dit artikel de lezer naar den schrijver zelf verwezen werd, zoo hij meerdere grieven omtrent Pita Maha wenscht te vernemen, wendden onze Klian Gdé (voorzitter) Ida Bagoes Poetoe Taman en Tjokorda Gdé Agoeng, lid van de commissie van toezicht, zich daartoe tot I Wajan Pagèh. Deze deelde hun evenwel mede, dat genoemd artikel niet van hem afkomstig was, dat hij er slechts zijn naam toe geleend had en dat hem dit nu zeer speet, daar hij niets tegen Pita Maha had. Hij verzocht toen zelfs donateur van de vereeniging te mogen worden.

De tweede maal, dat er geageerd werd tegen Pita Maha kwam dit weer van de zijde der winkeliers, ditmaal te Bandoeng naar aanleiding van onze Kunstkringtentoonstelling aldaar. In een artikel in de Preanger Bode van 22 November 1938 werd er van deze zijde op gewezen, dat de doelstelling der kunstkringen o.a. is het houden van tentoonstellingen, welke als „kunst” verantwoord zijn. De schrijver vindt echter de schilderijen, teekeningen en beelden op onze tentoonstelling geen kunst, maar artikelen van een „vliegende toko”, die verboden moest worden. In een schrijven aan het Bestuur van de Middenstandsvereeniging Bandoeng zette hierna het Kunstkringbestuur zijn standpunt uiteen. Het is ons vergund een gedeelte van dit schrijven hier te laten volgen;

„Thans de principiele zijde van deze verkoops-tentoonstelling en hun verband met onze statuten.

„„De vereeniging stelt zich ten doel het aan-kweken en bevorderen van den Kunstzin en het kunstleven o.a. door het inrichten van tentoonstellingen van beeldende kunst, kunstnijverheid en toegepaste kunst””.

„Deze statuten sluiten verkoop niet uit — een exposant wenst nu eenmaal te verkopen, voor hem is de mogelijkheid van verkoop de eenige reden om te exposeren.

„Voor ons Bestuur staat de zaak natuurlijk enigszins anders: wanneer de Kunstkring een tentoonstelling van Balische kunst organiseert, is de bedoeling allereerst opvoedend — wij willen het publiek het beste van de Balische productie laten zien, en wij willen enige kennis bijbrengen omtrent deze kunst en hare qualiteiten, met welk doel wij een vaak vrij dure catalogus uitgeven.

„Wij hopen daardoor een belangstellend en enigmatische deskundig publiek te kweken — ten bate van de kunst in het algemeen, ook ten bate van de (in dit geval Balinese) kunstenaars, en ook ten bate van de middenstand.

„Is een dergelijk publiek eenmaal aanwezig, dan zou de taak van de Kunstkring afgelopen kunnen zijn, en de taak van een actieve middenstand kunnen aanvangen; deze actieve middenstand zou het deskundig en belangstellend publiek kunnen bedienen door het importeren van belangwekkende en betekenisvolle kunst, en zou zichzelf aldus een nieuw of uitgebreider terrein geopend zien.

„Aan ons de taak om met opoffering van kosten en moeite een publiek te scheppen — aan de middenstand de taak om de gewekte behoeften te bevredigen.

„Niets zal ons Bestuur dan ook aangenerender zijn dan eenmaal te mogen constateren dat dit gedeelte van onze taak ons uit de handen genomen is, zodat dergelijke exposities overbodig zijn geworden en de Kunstkring zich aan belangrijker werk zou kunnen wijden.”

Opdrachten

Voor de afdeling Nijverheid van het Departement van Economische zaken werd in 1937 een collectie werk onzer leden bijeen gebracht bestemd voor de Int. Tentoonstelling te Nagoya in Japan.

Voor het museum van het Kon. Kol. Instituut te Amsterdam, werden schilderijen, teekeningen en beelden vervaardigd. De mooie en representatieve collectie van moderne Balische kunst, die dit museum thans bezit, bestaat voornamelijk uit werken onzer leden.

In 1937 mocht Pita Maha een groote decoratieve schildering laten maken voor de wereldtentoonstelling te New-York en werden twee, twintig meter lange, schilderijen in de wajangstijl onder leiding van onze commissie van toezicht uitgevoerd voor de tentoonstelling te San Francisco.

Twee mooie opdrachten ontving Pita Maha in dit laatste vereenigingsjaar. De Heer J.P.J.W.

Kusters, directeur v.d. Nirom, verzocht ons een groote schildering te laten maken voor de studio voor de uitzending der Oostersche muziek in het Nirom-gebouw te Batavia; en naar aanleiding van onze kunstkringtentoonstelling te Soerabaia liet Mr. Horn, Amerikaansch consul aldaar, 10 schilderijen maken, bestemd om opgenomen te worden in de betimmering van een vertrek in het consulaatsgebouw.

Ononderscheidingen.

Ononderscheidingen mocht Pita Maha o. a. ontvangen van het Java Instituut voor haar inzending in 1936. Deze werd bekroond met de eerste prijs voor houtsnijwerk en de tweede prijs voor teekeningen. Twee onzer leden ontvingen met hun werk op de Wereldtentoonstelling te Parijs de zilveren medaille. Dit waren een decoratieve schildering van een dansspel in de desa door Ida Bagoes Kèmbèng en „De Dood van Abimanijoe” door Ida Bagoes Gèlgèl, ingezonden door de Kon. Ver. het Kol. Instituut.

Leden

overleden 5, bedankt 2, ledenaantal 159.

Vijf onzer leden, die vanaf de oprichting lid waren, verloren wij door overlijden.

In December 1936 stierf de schilder Goesti Dokar van Bèdoeloe op nog zeer jeugdige leeftijd. Reeds als kind maakte hij verdienstelijke wajangteekeningen; toen hij nog een jongen was bracht de nieuwe richting in de schilderkunst ook nieuw leven in zijn werk. Voor zijn teekeningen in traditioneele stijl was „Lègod Bawa” een van zijn geliefde onderwerpen, dat hij verschillende malen in een eenvoudige, klaar aansprekende stijl in zwart en goud of met wat kleur uitvoerde. Op zijn werk in de moderne stijl verschenen de legendarische personages in een poetisch woud vol bloemen en vogels. Deze fijne, zachtkleurige werken deden wel denken aan kleine uitvoerige ontwerpen voor gobelins. In zijn laatste levensjaar verraste hij ons nog met dierenteekeningen, die sterker en persoonlijker waren dan de bescheiden fijnheid van zijn vorig werk.

Ida Bagoes Njoman Boen, die 17 Februari 1937 overleed, was een houtsnijder van kleine figuren uit het dagelijksch leven, zooals die alleen in Batoean in glanzend asamhout gesneden worden. Een man bij zijn maaltijd met een hond begeerig toekijkend, een koopvrouwje of saté-bereider, ook wel aapjes, alles of in groepen, waren bijv. karakteristieke onderwerpen van hem.

Met het overlijden van Ida Bagoes Gèlgèl te Kamasan 25 April 1937 verloor Pita Maha en

de Balische schilderkunst een belangrijke en unieke figuur. Opgegroeid met de schilderschool van Kloengkoeng, die nog vasthoudt aan het schema der traditie, ontwikkelde hij dit schema tot een eigen persoonlijke stijl, die hem als schilder geheel apart deed staan. Bleef in zijn figuren nog veel over van de wajang-stijl, nieuw en eigen werden compositie, achtergronden, kleurverdeling en ornamentiek. Zijn onderwerpen waren steeds ontleend aan mythen, legenden en mystiek, en dikwijls sprak een vreemde, bizarre fantasie uit zijn werk, dat een sterke decoratieve pracht bezat. Als schrijver werkte deze merkwaardige man op het kantoor van de Déwa Agoeng te Kloengkoeng, maar in zijn vrije tijd moet hij zich wel met groote toewijding aan zijn kunst gegeven hebben, want tot in de fijnste details der ornamentiek werd steeds alles met uiterste zorg uitgevoerd. Zooals dat hier dikwijls het geval is, werd zijn belangrijkheid als kunstenaar nauwelijks opgemerkt in zijn eigen omgeving, maar in het museum van de Kon. Ver. het Kol. Instituut hangt nu zijn „De Dood van Abimanijoe”, die in Parijs bekroond werd. Deze onderscheiding heeft hij zelf niet meer mogen beleven.

De derde schilder, dien Pita Maha verloor, was I Toepelen, die in 1938 te Djelèke overleed. Hij behoorde tot het tiental der goede schilders van de school van Batoean, die vooral door den invloed van den, in 1935 overleden, schilder en beeldhouwer I Patèra, tot bloei kwam.

Onder tragische omstandigheden stierf I Toemoen, de knapste onzer zilversmiden te Kamasan. 22 November 1939 werd hij door een amokmaker overhoop gestoken. Al het werk, dat uit zijn handen kwam, bezat een sterke ornamentiek en welverzorgde deugdelijkheid ²⁾.

Verder bleef het ledenaantal vrijwel constant en bedraagt nu 159. Twee goudsmiden van Tjèloek bedankten voor hun lidmaatschap, omdat inderdaad de vereeniging niet veel kon doen voor den verkoop van hun sieraden. In deze tak van Balische kunstnijverheid is nl. door overproductie grondig de klad gekomen.

Bestuur.

In het bestuur kwam alleen verandering wat de functie van secretaris-penningmeester betreft. In Juli 1936 bedankte Tjokorda Gdè Rai hiervoor en werd als zijn opvolger gekozen de Heer R. Neuhaus, die deze veeleischende

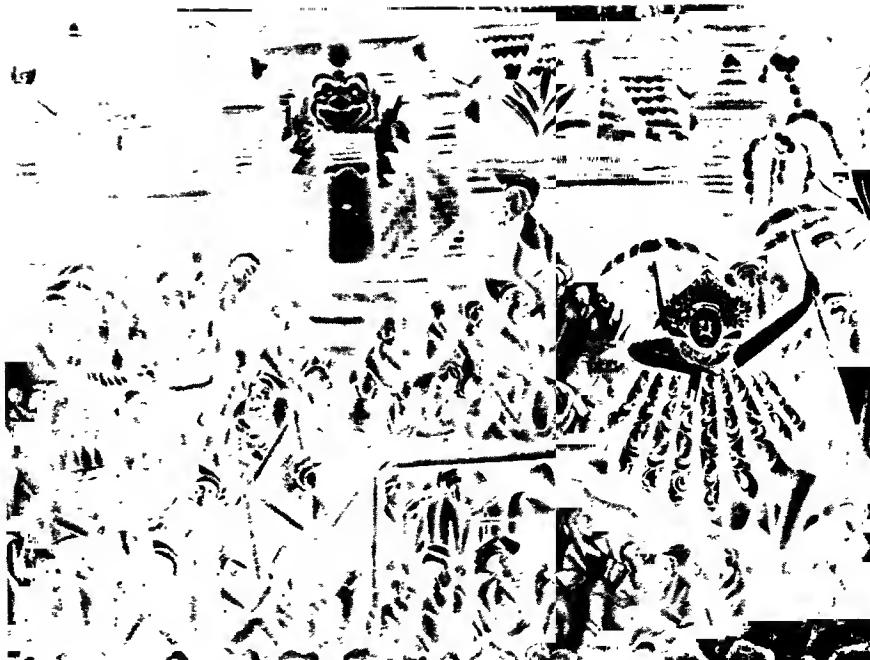
²⁾ Werken van deze overleden kunstenaars zijn voor Bali behouden in een particuliere collectie.

„De Dood van Abmanijoe” door Ida Bagoes Gëlgel.

Bekroond met de zilveren medaille op de Wereldtentoonstelling te Parijs van 1937.

„Barisdans voor den Tempel” door I Toeplén.

„Padi oogst” door Ida Bagoes Kèmbèng.
Een van de 10 Balische schilderijen vervaardigd in opdracht van den Amerikaanschen Consul te Soerabaia.

Beeldje in asemhout van
Ida Bagoes Njoman Boen

taak waarnam tot September 1938, toen hij door eigen drukke werkzaamheden genoodzaakt was hiervoor te bedanken. Hierna vond de vereeniging Mej. M. van Wessem bereid deze functie van den Heer Neuhaus over te nemen en zich geheel belangeloos aan dit veelomvattend werk te wijden.

Financiën.

Omzet. Kapitaal. Giften.

De omzet van Pita Maha ging achteruit, toen in 1937 de verkoopafdeeling in het Bali-museum werd afgeschaft. Hierdoor werden onze leden ernstig gedupeerd en toen de Heer R. Neuhaus geen bestuurslid van Pita Maha meer was en Pita Maha dus ook diens toko bij het Bali-aquarium moest missen, werd de verkoop op Bali al heel gebrekkig. Gedurende deze vier jaren bedroeg de omzet: f 21942,16.

Van de verkoop der werkstukken werd f 928,71 door de leden afgestaan voor het reservekapitaal en voor den eventueelen bouw en inrichting van een mooien Balische balé, die werd aangekocht voor expositie- en verkoopgebouwtje der vereeniging. Voor dit doel droeg verder nog ieder lid f 2.50 bij.

Grooten dank is Pita Maha verschuldigd aan Mevrouw M. Donk-Kaars Sypesteyn, die met een gift van f 500.— blijk gaf van haar sympathie voor het doel en streven der vereeniging.

Verder noemen wij met dankbaarheid Mej. C. L. Bonnet, en de heeren L. van der Wilk, R. Neuhaus, en W. Spies voor ontvangen giften³⁾.

Als een tastbaar bewijs van zijn sympathie met de bestaande plannen voor den bouw van een museum voor moderne Balische kunst, schonk Prof. Dr. J. P. Kleiweg De Zwaan een der fraaiste werken van ons lid Déwa Gdé Raka aan Pita Maha, om mettertijd in genoemd museum geplaatst te worden. Ook hiervoor betuigen wij den Hooggeleerden schenker nogmaals onzen hartelijken dank.

Na dit overzicht blijven naast gevoelens van voldoening en dankbaarheid, die van teleur-

stelling en onbevredigdheid. Mocht het werk der vereeniging veel succes oogsten en haar streven veel warme waardeering ontvangen, dit alles werd buiten Bali verkregen. Door het ontbreken van een eigen expositie- en verkoopgelegenheid bleef bekendheid met werk en streven van deze Balische „sěkěhě” hier tot een te kleine kring beperkt. Slechts eenmaal had zij de gelegenheid om op Bali met een kleine tentoonstelling haar werk naar voren te brengen. Het Bali-museum bezit in haar collectie nagenoeg niets van de levende kunst van dit land, zoodat men hier op Bali zelf alleen te zien krijgt hetgeen daarvoor in de toko's door moet gaan. Pita Maha en daarmee de moderne Balische kunst zijn nu eigenlijk in kunstlievende kringen buiten Bali meer en beter bekend dan op het eiland zelf. In 1938 werden, dank zij de royale hulp van particuliere zijde, de bouwplannen van een klein, maar uitstekend, museum voor moderne Balische kunst mogelijk gemaakt, maar deze plannen ondervinden helaas nog steeds stagnatie. De goede moderne Balische kunst heeft door de tentoonstellingen van Pita Maha in Ned.-Indië, Holland en Engeland een zoo groote bekendheid en een zoo klinkende naam verworven, dat het wel ieder duidelijk moet zijn hoezeer met de verwezenlijking van deze bouwplannen niet alleen Pita Maha, maar geheel cultureel Bali gediend zou zijn. Het is hier nu eenmaal het ongelukkig lot der huidige beeldende kunst, dat zij grootendeels gekocht wordt door vreemdelingen en het land verlaat. Is het daarom niet voor Bali van groot belang, dat spoedig de mogelijkheid geschapen wordt om de belangrijkste werken van deze nog sterk levende kunst in een passende omgeving voor dit kunstzinnig volk te behouden? Hoe zeer zouden hiermede ook schilders en beeldhouwers zelf en hun leerlingen gediend zijn voor de ontwikkeling van hun werk, hoezeer tenslotte ook de buitenlandsche bezoekers, aan wie nu eindelijk de gelegenheid geboden zou worden deze prachtige kunst in haar volle beteekenis te leeren kennen, deze kunst die door den bekenden kunstcriticus Kasper Niehaus genoemd werd: „een sieraad van onzen tijd.”

3) Bij gelegenheid van zijn vertrek van Bali ontving de Ver. „Pita Maha” van den HoogEdelGestrengen Heer Cox nog een gift, waarvoor hier eveneens onze dank wordt betuigd.

BOEKBESPREKING.

TOJA-TIRTA (Heilig water). De roman van een Baliër, door M. VAN DER HILST, H. A. VAN BOTTENBURG N. V. Amsterdam.

Er zijn boeken welke men tot zijn grooten spijt dichtklappen moet, omdat men ze uit heeft. Het dichtklappen gaat dan meestal gepaard met het heilig voornemen om het boek te herlezen.

Er bestaan echter ook boeken, die men met *veel geduld* moet lezen, zij het dan alleen om te weten hoe de hoofdfiguur het er afgebracht heeft. Men heeft dan *niet genoten* van het boek, maar men heeft er *in gestudeerd*. Tot deze categorie moet o. i. de roman „Toja-Tirta” worden gerekend. Als Baliër is men eigenlijk verplicht alle werken over (Bali en) de Baliërs te kennen, wil men zichzelf kunnen zien door de bril van buitenlanders. Sommige serieuze werken zeggen hem hoe hij is, andere die slechts vruchten zijn van het „doen” van het eiland gedurende een paar dagen (of een paar maanden, waarbij de schrijver echter zijn best doet om altijd aan de peripherie te blijven) vertellen hem, *hoe hij niet is*.

De creatie van den heer v. d. Hilst, (in „Toja-Tirta”) vooral wat de hoofdfiguur betreft, is glansrijk mislukt. De „held” van het verhaal is een doodgewone desaman, die nog in kèpèngs denkt, maar die toch uitverkoren schijnt te zijn om in geestelijke nood te geraken, waaronder hij volgens den Schr. bezwijken moet.

De held, I Têdoeg is zijn naam, begint te tobben, als hij den doop heeft ontvangen, want hij ziet „in zichzelf een tusschenmensch”.

„Is hij nog wel een Baliër, nu hij met zijn goden heeft afgerekend?” (p. 209). Op p. 215 leest men dan over het hoogtepunt van „zijn” ellende („Hij kan niet meer tot de krama-desa behoren en geen desa-diensten meer verrichten, omdat dit alles nauw verband houdt met den dienst der goden. Hij kan niet meer zitten in den balé-agoeng — hij staat buiten alles — hij is een uitgeworpene, een wong-ksàmen, die nu *werkelijk* een Soedra werd — door eigen wil —”) en 2 bladzijden daarna drukt de arme man zich de kris in het hart.

Al zou hij finaal uit de dorpsgemeenschap zijn gestooten, dan is zelfmoord toch niet de aannemelijke en logische oplossing voor een Baliër, die nog gaaf is, d. w. z. die nog geen goede, ernstige of stichtelijke Westersche boek- en heeft geroken. Als men vaak het ardja-spel bijgewoond en de gedichten der Baliërs (immers ook de weerspiegeling van de psyche van een

volk) gelezen heeft, dan ontdekt men, hoe weinig-gecompliceerd het lijden op Bali is. Men stort tranen met tuiten om een slechte behandeling van een stiefmoeder (of van de zoo-veelste vrouw v. d. Vader), om een gestorven geliefde of van verlangen om de geliefde te bezitten. Natuurlijk komt zelfmoord niet zelden voor; maar die wanhoopsdaad komt bijna altijd op rekening van bovengenoemde soort lijden. Zelfmoord werd ook wel eens begaan wegens het hebben van zware schulden. Ook een sleepende, ongeneeslijke ziekte kan daar de oorzaak van zijn.

I. Têdoeg is een uitzonderingsgeval, hij is dus niet een figuur, zooals de doorsnee desaman (hij zij Noord- of Zuid-Baliër) had kunnen zijn. Daarvoor heeft hij te hoog gegrepen.

Hij is te praktisch en te eenvoudig om zoo te kunnen grübeln. Deze Têdoeg is verre van representatief te noemen.

Wij zullen zelfs het beloop van het verhaal niet mededeelen. Genoeg zij, dat de schimmen in „Toja-Tirta”, die Balische namen dragen, Europeesche gewoonten er op na houden, nl. *schouders ophalen* (I). „de Goesti” een zoon van een Poenggawa, schudt het hoofd, waarmee hij te kennen geeft, dat de zaak bedenkelijk is (II). Één der vrouwen van bovenvermelden Poenggawa verzoekt stilte aan twee Hollandsche ambtenaren; zij doet zulks op echt on-Balische wijze nl. door een vinger op den mond te leggen (III). Dat is n. b. een vrouw die in de Poeri veeteert en dus van Europeesche c. q. Hollandsche omgangsvormen of gewoonten niets behoort af te weten.

Er valt dus op het waarnemingsvermogen des schrijvers (wat Bali betreft) wel het een en ander af te dingen.

Verder schijnt het, dat in een Roman over Bali misvattingen niet overbodig zijn.

We hebben een lijst van onjuistheden en misvattingen voor ons liggen. We zullen haar niet in haar geheel opnemen, niet zoo zeer uit vrees voor verdenking van spijkers op laag water te zoeken (want zij springen direct in het oog), maar wel om de aankondiging niet te lang te maken. „Padi uitplanten door vrouwen” (p. 75) en vrees voor opstand (?) t. g. v. „miltpunctie” (p. 81) is slechts op Java bekend. Op andere plaatsen is de Schr. trouwens

„Javaniseerend” opgetreden, of is het slordigheid dat namen van wajang-figuren op zijn Javaansch worden gespeld? Ardjoeno (p. 124) en wido-dari (125). Blijkbaar om de reinheid der „wido-dari's” de hemelsche nimphen, onbevlekt te laten, heeft de Schr. een zeer kuische voordracht van het Ardjoena-wiwaha gegeven (p. 127) (daartoe heeft hij als romanticus het volste recht).

In den beginne heeft de Schr. het voordurend over Njēpi, als hij de „oudejaars-avond” der Baliërs bedoelt (p. 6); deze oudejaars-avond valt nimmer op een *volle maan*, maar altijd op *nieuwe maan*. Njēpi is de nieuwejaarsdag en wordt op Bali zeer verschillend gevierd en niet overal als op p. 7 beschreven wordt.

Op p. 11 staat te lezen: „— ze (de Goden W.B.) mochten anders eens afgunstig worden. De hoeder van het Oosten, Içwara, krijgt als offer een witte gans, . . . enz.” Nee, de Goden zullen heusch niet afgunstig worden, wijl het beneden hun waardigheid is, offers aan te nemen die op den grond zijn verspreid. Offers op den grond (de z.g. bantēn ring sor) zijn slechts voor *daemonen* bestemd, *niet voor Goden*.

Op p. 13 staat te lezen *een krama-desa*; dit zou gelijk staan met de Engelschen: *a people* te laten schrijven.

Op p. 15 staat: „De Pasēk zegt, dat er iemand bij U ziek is”. „Ja Kentar, mijn Vader, ik ben Tēdoeg, zijn zoon”. Een goed Baliër zou nooit op deze wijze hebben geantwoord. Want den naam van Vorsten, Voorouders of ouders enz. mag men niet te vaak (wat de vorsten betreft, niet, dan na een vergiffenisbede) opnoemen. De Baliër zou geantwoord hebben:

„Ja, mijn Vader, ik ben Tēdoeg, zijn zoon”.

Op p. 17 maken we kennis met den sēnggoehoe, die door een langdurig getoeter de demonen laat weten, dat ze te gast kunnen gaan. (De arme man! Alle andere sēnggoehoe's laten het door hun helpers doen. W.B.).

Op p. 43 is Lambon de gelukkige bezitster van een paar slavinnen (sic!).

Op p. 170 lezen we „een poera, voor de Godin Dewi Rati”. Die poera moet echter nog gebouwd worden.

Op p. 196: „Goed”, zegt hij eindelijk, als hij zich weer geheel in bedwang heeft, „ook deze klacht berust op een misverstand: ik ben geen kinderroover — hoewel het meisje wel haast huwbaar zal zijn — en wil tegen den wil van den vader Sitah niet houden — U kunt haar medenemen”. Wat wil dat zeggen? Dat een Balisch meisje *meerderjarig* zou zijn als het huwbaar is, zoodat het op eigen beenen mag staan? Een meisje (of vrouw) staat voortdurend onder gezag van het hoofd van de familie (vader,

oom, of neef). Slechts een gescheiden vrouw *kan* verder onafhankelijk leven, als zij het zelf verkiest.

Op p. 212 staat: „. . . . *rarisang*, doe je plicht”. In de werken over Bali heeft men het over den ter dood veroordeelde, die tegen den beul (een vreemde) spreekt. Dus spreekt hij in het Hoog-Balisch. Dūs, moet *rarisang* hier maar toegepast worden en de Schr. vergeet dat Manggali en Tēdoeg echtgenooten zijn geweest, dus zeer intiem. *Rarisang* zal zij wel nimmer gezegd hebben wel *laotang* (laag-Balisch).

Of deze Roman literair ook hoog moet worden aangeslagen zullen wij aan (literair) bevoegde critici overlaten. Een andere zaak is deze:

Het boek wil wat zeggen!

Het wil de Christianiseering van Bali een handje helpen. De Schr. veroordeelt (terecht) de voortvarendheid van den Amerikaanschen zendeling, die Tēdoeg (wij zouden zeggen, louter op vertoon van diens *wil*, niet dus op grond van een nauwkeurig onderzoek naar zijn dorsten naar zieleheil) met kunst en vliegwerk heeft gedoopt. In zijn ijver om de Zending te helpen, ontziet de Schr. zich echter niet om de Roomschen onaangenaam te zijn [p. 114.] Dat is o. i. wel wat agressief. De Christelijke leer is immers een en al liefde, en mogen de aanhangers dit wel eens vergeten hebben, in een boek dat nà 1938 uitgegeven is behoort de Schrijver (die zulke goede voornemens koestert) het niet weer te vergeten.

Of is het dan wel waar, dat de geschiedenis ons alleen leert, dat wij uit het verleden niets geleerd hebben?

Wij gelooven niet, dat serieuze Zendingskringen dezen vorm van hulp geapprecieerd hebben. Nee, die kringen zullen van deze grove manier van helpen wel niet gediend zijn.

Wat zullen Balische adspirant-Christenen wel zeggen, als zij dit boek gelezen hebben?

De Schr. demonstreert bovendien op afdoende wijze zijn oppervlakkigheid van kennis omtrent den Balischen Godsdienst.

Serieuse Zendings- en Missiekringen zijn heel goed op de hoogte van het begrip Widi, den (onpersoonlijken) God der Baliërs of zoo men wil, den Lotsbeschikker. Widi wordt *niet* vereerd, maar de Baliër ontvangt gelaten „alles wat uit Zijn Handen voortwelt”.

Zeker hoort men zoo af en toe godslasterlijke taal uitslaan, maar dat is toch niet regel.

Dat de Schr. op supreme oogenblikken, als bv. voor het sterven, een Balische den naam van Doerga laat opnoemen (inp. van Ratoe of Dewa Ratoe of Ratoe Batara) is een bewijs te

meer dat er een ernstig mangel is aan de voorbereiding van het boek.

Ten slotte een opmerking over de woorden *kèpèng* en *toja-tirta*. Het schijnt, dat deze woorden burgerrecht hebben gekregen in de literatuur over Bali, ofschoon ze juist door *Baliërs onderling nooit worden gebezigd*. *Kèpèng* is geen Balisch woord; (hoewel de grondbetekenis van de wortel-*peng*: *plat, afgeplat* is.) Nu zijn wel is waar, de „*kèpèngs*” platte chineesche munten; het munstuk heet *pipis bolong* (geldstuk van een gat voorzien) en als eenheid heet het *kètèng*. „Het kost drie *kèpèngs*” is in het Balisch „*adji teloe(ng kètèng)*”.

Nu het woord *toja-tirta*. De betekenis van *tirta*, nl. heilig, is in Bali te loor gegaan. Het is geen bijvoeglijk naamwoord gebleven, maar het is geworden: *heilig water*, of *wijwater*. Vaak maakt men zelfs onderscheid tusschen *toja* en *tirta*; het eerste beteekent wijwater afkomstig van de poera en het tweede wijwater, dat afkomstig is van den Brahmaanschen priester. De combinatie *toja-tirta* is (merkwaardig genoeg) voor Baliërs iets nieuws.

Wajan Bhadra.

EEN TOORNIGE BUDDHISTISCHE HEILAND

DOOR

Ir. J. L. MOENS.

(met drie foto's).

Wie is deze *krodharāja*, deze toornige grootmachtige, die den oningewijde alleen maar angst en vrees kan hebben ingeboezemd? Laat ons deze onbekende satanische schijngestalte van het „Niet” (*Çūnya*), de eenig reële substantie voor den in de geheime leer van het *vajrayāna* geïnitieerden buddhist eens op den keper beschouwen!

De krachtige, gedrongen figuur staat in *pratyālīḍha*-houding op een ovaal dubbel lotuskussen, dat hem van de profane aarde scheidt (fig. 1). Deze houding „tegengesteld aan die eens boogschutters” — linkerbeen gestrekt en rechterbeen gebogen — wijst steeds op een agressief karakter van den god; dit wordt nog versterkt door zijn grijnzende veelhoofdigheid, zijn schedelornamenten en het bezit van een bovennatuurlijk aantal heftig bewogen armen.

Het bronzen beeldje, dat slechts 12 cm. hoog is, dateert uit de 8e of 9e eeuw, uit de vroegste periode dus van het *vajrayāna*, uit den tijd van de eerste verspreiding — voornamelijk vanuit Oost-Bengalen en Orissa — van dit tantrische buddhisme over China, Japan, Achter-Indië en onzen Archipel. Op Java komt die tijd overeen met den bloeitijd van de *Çailendra*-dynastie, die den *Barabudur* stichtte.

Behoudens een summiere beenbekleding — een lange slip daarvan hangt op het lotuskussen af — is onze demon naakt. Over dit beenkleed is de huid van een tijger geslagen, waarvan de kop zichtbaar is op de rechterdij, terwijl de pooten over het andere been bengelen. Deze *tijgerhuid* ontleenen actieve manifestaties van het buddhistische Opperwezen aan *Çiva*, evenals de witte *cobra*,

die bij wijze van *upavīta* (kastekoord) over den linkerschouder wordt gedragen. De tijgerhuid is om de heupen bevestigd met een gordelband, waarin bijwijze van gesp een rist van drie *schedels* is ingehaakt.

De drie schrikwekkende, van diademen voorziene *bhairava*-koppen — de middelste draagt een schedel in de diadeem — met van woede uit hun kassen pulpende oogen en duidelijk zichtbare slagstanden, zijn vereenigd onder een hoog-opgebonden spitsen haartooi, een soort *jaṭāmakuṭa*. Deze uit haartressen (*jaṭā*) opgebouwde bekroning (*makuṭa*) wordt aan de onderzijde bijgehouden door een band, die boven elken kop met drie juweelen is versierd. Vóór tegen dien haartooi prijkt het kenteeken van zijn kula (godengeslacht) nl. een met drie vlammen versierde *cakra* (zonnewiel). Alleen de opgaande vlam tegen den haartooi is nog behouden gebleven; de beide zijwaartsche zijn nagenoeg geheel afgesleten.

Een minder opvallende byzonderheid, welke echter niet voorbijgezien mag worden, is, dat de godheid in elk der drie oorenparen telkens twee *ongelijke oorhangers* draagt. Elke byzondere typeering heeft zijn waarde voor de determinatie van godenbeelden, want niet alleen hebben zij steeds een verborgen zin, doch zij vormen vaak een essentieel onderdeel van het geheele complex van symbolen, waaruit tenslotte zoo'n goddelijke manifestatie is opgebouwd. Het duidelijke verschil in elk oorhangerpaar duidt op de *tweeledige* natuur der godheid. Deze tweeledigheid groeit tantrisch vaak uit tot een *tweeslachtigheid*, waarbij de „tegenhelft” der godheid belichaamd

wordt in een *çakti* (godin). De Javaansche vajrayanisten gevoelden geen voorliefde voor de huns inziens al te realistische uitbeelding van hun mystieke goden „in eeuwige omarming” met deze *çakti*, zooals deze *yab-yum*-(vader-moeder-)combinatie vooral bij de Tibetanen, zoo geliefd was. Zij hebben hun toevlucht eer gezocht in een meer bedekte symboliek, die slechts voor ingewijden duidelijke taal sprak. Het aangeven van ongelijke oorsieraden nu, is een van de middelen, waarmede een tweeledigheid tot uiting werd gebracht. Verder zal blijken dat dit eveneens in de gevoerde attributen tot uitdrukking kwam. Hier zijn de oorsieraden zoodanig aangebracht, dat links en rechts van den middenkop zich twee „vrouwelijke” en twee „manlijke” oorhangers bevinden, als om de tweeledigheid extra te accentueeren (zie fig. 1) en het derde ongelijke paar tusschen de twee overige koppen. Verder worden de gewone versierselen aangetroffen: onder elken kop een halsketting, waarin een schedel hangt en verder bovenarm- en polsbanden.

De armen splitsen zich eerst bij de ellebogen in drie onderarmen; de zes handen dragen zonder uitzondering attributen. Gelukkig rest hiervan nog zoo veel, dat de voornaamste met zekerheid kunnen worden bepaald en aan de hand daarvan de ontbrekende afgeleid. Dit laatste is uiteraard alleen mogelijk bij veelhandige goden, aangezien in de extra-handenparen gemeenlijk aanvullende emblemen of mystieke doubletten van de hoofdattributen worden gevoerd. Deze hoofdattributen, die niet altijd in de „natuurlijke” handen worden gevoerd, bepalen, in combinatie met de kula, vanzelfsprekend het speciale karakter van den god. ¹⁾

In dit geval worden in het achterste bovennatuurlijke handenpaar gehouden: rechts de steel van een afgebroken

attribuut en links het restant van een korte *lasso* (*pāçā*) n. l. het uiteinde van het worgkoord dat door het lus-einde was heengehaald; de lus van dit andere einde is nog op de gesloten hand zichtbaar (fig. 2). In het middelste handenpaar voert de god rechts het breede *zwaard* (*khadga*) — handvat en ondersteuk van het lemmet zijn behouden gebleven — en links een afgebroken attribuut, dat naar de resten ervan een rond, staafvormig wapen moet geweest zijn. Het handvat ervan is ook nog duidelijk zichtbaar. Het kan dus slechts een soort knods (*gadā*) zijn geweest. In verband met het feit dat, zooals straks zal blijken, „vuur” het wezenlijk element van den god is, zal hier de *tomara*, de gloeiende „ijzeren knods” van Agni, den god van het Vuur en van het Licht, het aangewezen wapen zijn. ²⁾ Op grond van dezelfde overweging zal het reeds vermelde missende attribuut in de achterste rechterhand wel een *drietand* (*triçūla*), het „drie vlammen” attribuut, moeten zijn. Het natuurlijke handenpaar vertoont de normale houding en de priesterattributen van *Vajrasattva* t.w. rechts een voor de borst gehouden *donkerkeil* (*vajra*) en links een tegen de heup gesteunde *bidschel* (*ghaṇṭā*). Welke rol speciaal *Vajrasattva* in dit tantrische systeem speelt, zal eveneens nader blijken. De laatste attributen ondersteunen mede op bedekte wijze het tweeledige of bisexuele karakter van onzen god; *vajra* geldt nl. algemeen als „manlijk” en *ghaṇṭā* als „vrouwelijk” symbool.

De *viṣṇuïtische* *cakra*, als een medebepalend kenteeken van den sterk *çivaitisch* gekleurden tantrischen god (immers voorzien van tijgerhuid, slangen-upavīta, bhairava-koppen, schedelornamenten en jaṭāmakuṭa) karakteriseert

1) Voor deze attributen-klassificatie t.b.v. een determinatie van onbekende godheden, zie nader mijn *Nogmaals het bronzen beeldje te Solo* (Oudh. Verslag 1918).

2) Een van Agni's veelgebezigde bijnamen is *Tomaradhara*, „Drager van den knods”. Ook van zijn zoon *Skandha*, den Oorlogsgod — hij gaat door voor den zoon van *Çiva* — is de *tomara* een van de belangrijke attributen.

hem als een buddhistischen *Harihara* (half Viṣṇu, half Çiva). In dezen dubbel-god vertegenwoordigt Çiva het manlijke en Viṣṇu het vrouwelijke element. In het vajrayāna-buddhisme is de Oppergod zelfs als *Ardhanārī* (= half-vrouw) op te vatten, want hij is er de verpersoonlijking van Advaya, nl. van de „Niet-dualiteit” van Çūnyatā (het standvastige, ondoordringbare en onveranderlijke Niet, dat ook „vajra” geheelten wordt) en *Karuṇā* (het groote Medelijden des Verlossers met de door begeerte — *trṣṇa* — verblinde menschheid, dat aan hen de „kennis” — *prajñā* — of het „licht” doet verspreiden). ¹⁾ Deze onderkenning van het ongescheiden onderscheiden zijn van Çūnyatā en *Karuṇā* is een van de grondstellingen van het vajrayāna.

Men kan ook de attributen in de beide „bovennatuurlijke” handenparen — hierin worden steeds de „goddelijke” emblemen gehouden — splitsen naar den tweeledigen *Harihara*-aard der godheid. *Triçūla* en *pāça* zijn typische attributen van Agni-Çiva; *khadga* en *tomara* van Agni-Viṣṇu. *Vajra* en *ghaṇṭā*, de priesterlijke attributen — de guru heeft den aard van het aardsche (offer)vuur — worden uiteraard in het „natuurlijke”

handenpaar gehouden. Wij zullen straks zien, dat *Vajrasattva* in het vajrayāna van Japan en ook in dat van Java, de voorganger, beschermer of vertegenwoordiger is der bekeerde aardsche stervelingen.

Reeds werd opgemerkt dat de *cakra*, de kula van onzen *krodharāja* bepaalt. Door dit kenteken is nl. onze god gekenmerkt als een demonische emanatie van *Vairocana*, den Opperste der 5 *Dhyānibuddha*'s, wiens symbool de *cakra* is, ²⁾ zooals dit voor de vier overigen: *vajra* (voor *Akṣobhya*), *padma* of roode lotus (voor *Amitābha*), *cintāmaṇi* of wenschjuweel (voor *Ratnasambhava*) en *viçvavajra* of gekruist dubbel vajra-symbool (voor *Amoghasiddhi*), zijn. ³⁾

De demonische gedaante van *Vairocana* heet *Acala* of volledig *Acala Mahākrodharāja*. Op iconografische gronden beantwoordt onze onbekende driehoofdige, zeshandige *Harihara* geheel aan de eischen, te stellen aan de onder dien naam bekende godheid. Zijn Agni-aard blijkt uit de omstandigheid dat zijn bekende twee- en vierarmige vormen in een halo (*prabhā*) staan van hoog op-laaierende vlammen ⁴⁾, reden waarom tevoren de keuze van de missende attributen op de *triçūla* en de *tomara* zijn

1) Bhattacharyya, *Introduction to Buddhist Esoterism*: pag. 102/3 en *Buddh. Iconogr.* Introduction, p. XII en XIII.

2) *ibid*, pag. 130. In zijn *Buddhist Iconography*, pag. 93, merkt deze auteur op, dat volgens het *Sādhana* „all emanations of Vairocana are feminine and no male deity emanates from him”. Indien deze opmerking juist is, geldt zij blijkbaar uitsluitend voor het latere vajrayāna, want *Vairocana*'s demonische verschijningsvorm als *Acala* wordt in het Japansche, het oudere, vajrayāna bevestigd, zooals wij verder zullen zien.

3) Deze op zichzelf juiste ordening der „cohue confuse et grouillante de dieux et déesses” (Foucher) in 5 kula's, onderscheiden door kenmerkende symbolen of door de *Dhyānibuddha*'s - stamvaders zelf, moet echter slechts beschouwd worden als een eerste ruwe schifting van dien chaos. Bhattacharyya heeft deze reeds in 1924 doorgevoerd in zijn *Buddhist Iconography* (zie ook p. VII en 16), al doet Bhattacharyya (*Iconography of Buddh. and Brahm. Sculptures*, Introduction, pag. 20) vijf jaar later voorkomen, of hij de eerste was, die dit poneerde. Dit systeem geeft echter geen oplossing voor alle gevallen, zoodat er nog afzonderlijke groepen geformeerd moesten worden t.w. van goden, die meerdere *Dhyānibuddha*'s tegelijk tot stamvaders hebben

en van „onafhankelijken”, terwijl in het geheel geen verklaring kon worden gegeven voor goden en godinnen, aan wie volgens de *sādhana*'s nu eens de eene dan weer de andere „spiritueele vader” moest worden toegekend. Ik meen dat het systeem van groepeerings, dat ik in *De Tjandi Mendut* (TBG. 1921 pag. 567 e.v.) onder de aandacht heb gebracht en voor speciale godenfiguren nader heb uitgewerkt in *Het Buddhisme op Java en Sumatra* (T.B.G. 1925 pag. 534 e.v.) meer souplesse biedt en beter overeenstemt met de feiten.

4) Bhattacharyya, *Buddhist Iconography*, pag. 60/61 en pl. XXV a. *Acala* is er in yab-yum houding afgebeeld; deze jongere vorm is hier een demonische gedaante van *Akṣobhya* en is meer bekend onder den naam *Caṇḍa(mahā)roṣana*. Een ander door hem vermeld *sādhana* noemt geen „spiritueele vader”. Over de demoniseering van buddhistische *Harihara*'s en de zich daarbij voordoende wisseling van deze „spiritueele vaders” vergelijk men mijn *Buddhisme op Java en Sumatra* in T.B.G. LXIV, 1925, pag. 538 e.v. Ook de bij Grünwedel. *Mythologie des Buddhismus* fig. 137 afgebeelde vier-armige *Acala* staat in een vlammen-*prabhā*. Het door Bhattacharyya gepubliceerde *sādhana* vermeldt o.m. tijgerhuid, slangen-upavita en zichtbare slag-tanden, als bij ons beeld.

gevallen: de drietand tevens voor Çiva en de knods tevens voor Viṣṇu. Zijn hoofdattributen, dat zijn de attributen die hij in zijn *twee*-armige gedaante voert, zijn blijkbaar de khadga (voor Viṣṇu) en de pāca (voor Çiva). In zijn vier-armige, meer Çivaitisch-georiënteerde gedaante, zijn hieraan de attributen van vajra en kapāla toegevoegd en wel zoodanig, dat khadga en pāca niet meer in hetzelfde handenpaar worden gedragen ¹⁾. De thans gepubliceerde zesarmige vorm heeft ook zijn khadga en pāca niet meer in hetzelfde handenpaar; toegevoegd werden hier triçūla en vajra voor het Agni-Çiva-element en tomara en ghaṇṭā voor Agni-Viṣṇu. In de plaats van de in de latere sādhanā's vermelde „guirlande van schedels” ²⁾ draagt hij nog slechts één schedel in diadeem en halsketting.

Waarom heeft deze buddhistische godheid juist drie hoofden en de normaal daarbij behorende zes armen, zal men zich afvragen; deze zonderlinge bovenmenselijkheid moet toch óók een bedoeling hebben? Daarop kan met vrij groote zekerheid een antwoord gegeven worden. Van de vele mystieke drietallen die in het vajrayāna bekend zijn, kan er m. i. één in het bijzonder met Acala in verband worden gebracht. De kapitale ritus van dit tantrische buddhisme is nl. de erlanging van den vajra-status (den onwrikbaren staat) van de *belichaming* (kāya), het *woord* (vāk) en het *inzicht* (citta) van den mystikus, die volgens de geheime procedure van het kāyavākcitta-vajrasādhanā bereikt kan worden door een toepassing van de juiste mudrā (mystieke handhouding), de juiste mantra (tooverspreuk) en de juiste meditatie van het „Niet”, dat door Vairocana wordt vertegenwoordigd. Ook in het Javaansche Sang Hyang Kamahāyānikan, door Kats'

publicatie welbekend, wordt aan deze ritus de noodige aandacht geschonken. In verband met de straks blijkende functie van Acala als „Inleider” in de vajrayāna-verlossingsleer lijkt het dus wel zeer waarschijnlijk, dat met het drie-hoofdentel dit drievoudige geheim wordt gesymboliseerd. Acala's cultus wordt steeds in het geheim verricht en is slechts toegankelijk voor de geïnitieerden.

Grünwedel vermeldt, dat wij van dezen Acala — die volgens hem tot het oudere vajrayāna behoort, omdat hij ook in Japan bekend is — nog zeer weinig afweten. Dit valt echter nogal mede, als men kennis neemt van het verlossingssysteem van het *Japansche* vajrayāna (het z. g. Shingon-buddhisme), zooals dit in het begin van de 9e eeuw vanuit Indië via China door Kobo Daishi is overgebracht. Het *Javaansche* vajrayāna moet wel, evenals het Japansche en het Tibetaansche, een uitlooper zijn van het Indische, dat vermoedelijk reeds vóór de 8ste eeuw een volgroeid stelsel was. De verbreiding over onzen Archipel moet vooral onder Maleischen invloed zijn geschied. Reeds is door mij elders waarschijnlijk gemaakt, dat de Barabudur in het begin der 8ste eeuw door gebuddhiseerde Maleiers van Palembang zou zijn gesticht ³⁾. De in de onmiddellijke nabijheid van deze hoofdplaats aangetroffen 7e eeuwse inscripties vloeien over van erlangde siddhi's (bovennatuurlijke volmaaktheden), zooals speciaal de belijders van het vajrayāna nastreefden. Van meerdere vajrācārya's, als *Vajrabodhi*, *Çakaykīrti*, *Dharmapāla* (een der eminente leermeesters van de buddhistische hoogeschool te Nālandā in Noord-Indië) is bekend, dat zij eind 7e begin 8ste eeuw jarenlang in Malayu of Çrivijaya hebben verbleven ⁴⁾. Ook wordt in het uiteraard jongere Javaansche

1) Grünwedel o. c., pag. 162 en Gordon, *Iconography of Tibetan Lamaism*, pag. 63 sub 9, hier *Acala-vajrapāṇi* geheeten en eveneens met Akṣobhya in verband gebracht (zie noot 3 pag. 267 hiervoren)

2) Bhattacharyya, *Buddh. Iconography* p. 61.

3) Çrivijaya, *Kaṭāha* en *Yāva*, T. B. G. 1936 pag. 435 e. v.

4) Krom, *Hindoe-Javaansche Geschiedenis* pag. 108/9.

fig. 2.

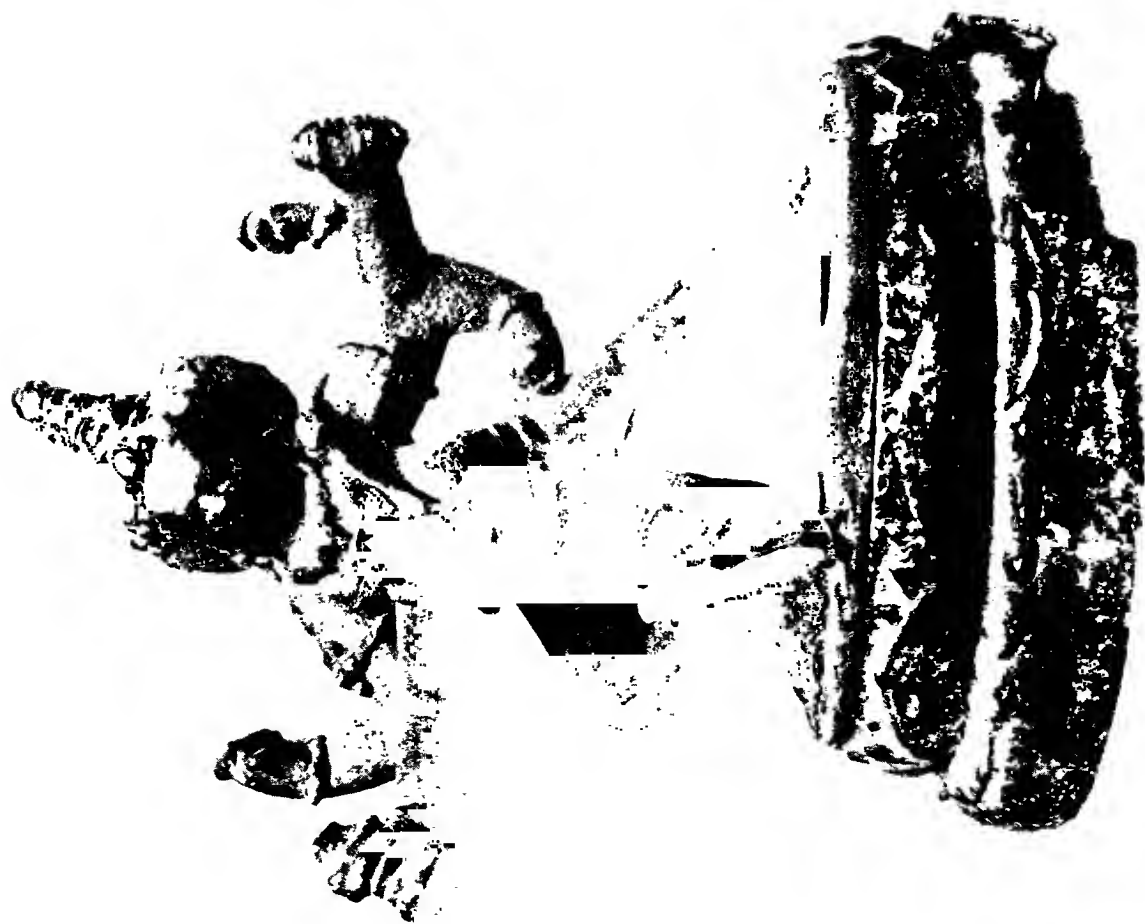

fig. 1.

Acala Mahākrodharāja.

fig. 3.

Trailokyavijaya.

foto O. D. No. 464.

geschrift, de Sang Hyang Kamahāyānikan, *Dignāga* nog vermeld, de groote logicus, leerling van den 6en eeuwſchen *Asaṅga*, op wiens naam het vajrayanistische sādhanā (procedure om siddhi te bereiken) van *Prajñāpāramitā* staat ¹⁾.

Zijn op *Java* al dit soort sādhanā's verloren gegaan en de bekende Indische, Tibetaansche en Chineesche bronnen (nog) niet voldoende doorzocht om de transformaties van *Acala*, den „Onverbiddelijke”, geheel te kunnen traceeren, in Japan staat althans zijn plaats in den meditatie-maṇḍala van *Vairocana* volkomen vast. Dit door Kobo Daishi zelf samengestelde beknopte godenstelsel is nog geheel intact aanwezig in den tempel van To Dji in Kyoto, welke hem in 823 A. D. op keizerlijk bevel werd overgedragen. Een exacte copie van dezen maṇḍala, verzorgd door den hoogepriester van genoemden tempel was, blijkens de catalogus van 1910, opgesteld in het Musée Guimet in Parijs. In dien catalogus is hij ook schematisch afgebeeld (pag. 164).

In de centrale middengroep, waarvan de vijf *Dhyānibuddha*'s de voornaamsten zijn, neemt *Vairocana* de hoogste plaats in. Zijn *çakti* *Prajñāpāramitā* is de centrale figuur van een vijfgroep aan zijn linkerhand (de vier overigen zijn de mystieke bodhisattva's: *Maitreya*, *Mañjuçrī*, een vorm van *Avalokiteçvara* en *Samantabhadra*) ²⁾. Ter rechterzijde van de centrale groep is wederom een vijfgroep aanwezig en wel van de *Vidyārāja*'s (koningen der - magische - wetenschap), de vijf *krodhakāya*'s (toornige belichamingen) der *Dhyānibuddha*'s, waarvan de hoofdfiguur *Acala* (Japansch: *Fudo*) heet en daar als toornige gedaante van *Vairocana* te boek staat.

Als aanwijzing dat eertijds op *Java* een dergelijk stelsel van demonisch grijnzende *Vidyārāja*'s ook bekend geweest moet zijn, moge het volgende worden aangevoerd. Van één dier toornende Koningen en wel van dengene die een even gewichtige rol als *Acala* speelt in het verlossingsbestel, nl. van *Trailokyavijaya* — de vierhoofdige, achtarmige, de eenheid van *Çiva* en zijn *çakti* uiteentrappende *krodhakāya* van *Amoghasiddhi* — staat vast, dat hij op *Java* een tamelijk populaire godheid geweest moet zijn, getuige de bekende exemplaren ervan in de musea te Londen, Leiden en Batavia. (fig. 3.) Naar stijl, materiaal en afwerking gelijkt onze *Acala* het meest op het laatstgenoemde exemplaar, dat juist vijftig jaar geleden uit den boedel van den heer Kläring te Djokjakarta is aangekocht ³⁾. In 1902 werd op deze figuur de aandacht gevestigd door de publicatie van den toenmaligen conservator Pleyte, die hem een demonische *Vajrapāṇi* heette, Beschermers des Geloofs. ⁴⁾ Eerst in 1907 herkende de beroemde Fransche archaeoloog Foucher, tijdens zijn kort bezoek aan *Java*, de figuur als een *Trailokyavijaya* ⁵⁾, de *Gosanze* van den tweevoudigen Japanschen *Shingon*-maṇḍala. Van deze godheid had hijzelf eenige jaren tevoren een afbeelding in steen aangetroffen in een klooster te *Buddh Gaya* in Indië en als zoodanig herkend aan de hand van het sādhanā in een 11e-eeuwsch Nepaleesch handschrift ⁶⁾.

Welke functies vervulden wel *Trailokyavijaya* en *Acala* in den maṇḍala van *Vairocana*? Het *Shingon*-buddhisme was volgens de traditie door *Vairocana* zelf geopenbaard aan den (goddelijken) priester *Vajrasattva*, die deze *vajrayāna*-leer op zijn beurt predikte

1) Bhattacharyya, *Buddhist Esoterism* pag. 62 en *Buddhist Iconography* pag. 84.

2) In de latere sādhanā's wordt *Prajñāpāramitā* eveneens tot de *Akṣobhya*-kula gerekend; Vgl. Bhattacharyya, *Buddh. Iconography* p. 84/5.

3) Notulen K. Bat. Gen. 1890, bijl. VII, pag. LXXI no. 655a. Het thans gepubliceerde beeld heet eveneens uit dezen boedel afkomstig te zijn, hetgeen

niet onmogelijk lijkt. Vermoedelijk is dit ook het geval met den driehoofdigen, zesarmigen *Vajrasattva* van Solo (Oudh. Versl. 1918).

4) Bijdr. T. L. en V. 1920 pag. 195 e. v.

5) *Notes d'archéologie bouddhique* pag. 49.

6) *Etude sur l' iconographie bouddhique de l' Inde II*, fig. 4.

aan Nāgārjuna (een 7e eeuwschen Indischen ācārya); via Vajrabodhi — de hooger reeds vermelde monnik, die in 719 A. D. Malayu verliet om naar China te gaan ¹⁾ — Amoghavajra — die gelijk met hem in China was — en nog eenige anderen, werd de verlossingsleer uiteindelijk geopenbaard aan Kobo Daishi, die de „Niet-tweeheid” van de Vajra- en Garbhadhātu-maṇḍala’s predikte ²⁾. Deze beide dhātu’s zijn elk op zichzelf volledige godenkreitsen, van elk waarvan Vairocana het centrale punt is en door middel waarvan hij moet worden „gerealiseerd” langs verschillende, in zeker opzicht tegengestelde, „wegen” nl. den weg tot verkrijging van de tot de goddelijke openbaring leidende wijsheid en den weg tot erlanging van het verstandelijke inzicht in de verlossing. Omvat de Vajradhātu alle Buddha’s, Bodhisattva’s, Vidyārāja’s, Deva’s enz. als goddelijke uitstralingen of eigenschappen van Vairocana, de Garbhadhātu-maṇḍala geeft een voorstelling van den invloed, die Vairocana middels al zijn acolyten of schijn gestalten op de aardsche stervelingen uitoefent.

Eerst met behulp van deze beide maṇḍala’s gezamenlijk wordt het ware inzicht in het wezen van Vairocana verkregen; de geloovige leert de eenheid der dualiteit dier maṇḍala’s beseffen en is dan reeds gedurende zijn leven Buddha gelijk. Dit inzicht wordt in den Vajradhātu ingeleid door den krachtdadigen dwang tot leering te ondergaan van de vijf Vidyārāja’s onder aanvoering van de krodhakāya van Varjasattva. De laatste treedt als zoodanig in die schijn-gestalte (nirmanakāya) van Vairocana op als vertegenwoordiger van ons, arme zondaren en onwetenden. De meest gewelddadige dwingeland bij deze Va-

jradhātu-procedure is de schrikaan-jagende Vidyārāja Trailokyavijaya, die het inzicht afdwingt in de dwalingen des geestes en des vleesch. Is dit eenmaal bereikt, dan ontfermt zich Vajrasattva, thans in vrede gedaante ³⁾, over den bekeerde en leert hem dat Dwaling en Waarheid, zondaar en Buddha, in wezen één zijn; de dwalingen behoeven dan nog slechts een reiniging. Langs dezen weg wordt Vairocana gerealiseerd in sambhogakāya, d.w.z. in de belichaming van den Buddha in prinselijke kleedij.

Trailokyavijaya, deze voornaamste Dwingeland-uit-medelijden van den Vajradhātu, heeft de natuurlijke handen in de vajrahūmkara-mudrā, de handhouding van Vajradhara en draagt in de voor de borst gekruiste handen dezelfde priesterlijke attributen van vajra en bid-schel als Vajrasattva. Wij weten dat hij dezelfde rol vervult in de Vajradhātu-verlossing als Acala — met de natuurlijke handen en attributen als van Vajrasattva — in die via den Garbhadhātu. Dezelfde onderling analoge functies vervullen ook Vajradhara en Vajrasattva in de Javaansche Sang Hyang Kamahāyānan Mantranāya; verwijderd de eerste den sluier van het „niet-weten” (ajñānapaṭala), de tweede opent den bekeerling de oogen ⁴⁾. Volgens denzelfden tekst (o.c. pag. 26, sub 20) kan dan de bekeerde het rad der leer (dharmacakra) van Vajradhara ten bate van alle schepselen wentelen en de leer in alle windrichtingen en wereldsferen verbreiden. Trailokyavijaya — evenals Viṣṇu in zijn gedaante van den „Drie-stappen-god” — Overwinnaar-van-de-drie-Werelden, wiens wezen volgens het Shingon-buddhisme „lucht” of „wind” is — men mag welhaast zeggen „stormwind” — bezit dan ook vermoedelijk daarom vier hoofden,

1) De Groot, *Code du Mahāyāna en Chine*, pag. 5.

2) Dit en de overige beschouwingen over het Japan-sche Shingon-buddhisme zijn ontleend aan Smidt, *Eine populäre Darstellung*, Ost. As. Zeitschr. VI pag. 45 e. v. en VII, pag. 103 e. v.

3) In den Japanschen Vajradhātu-maṇḍala in een één-hoofdige, twee-armige gedaante. Zou op Java de driehoofdige, zesarmige Solo’sche Vajrasattva (Oudh. Versl. 1918) deze rol vervuld hebben?

4) Wulff, S. H. Kamahāyānan Mantranāya, pag. 23 sub 13 en pag. 24 sub 16.

voor elke windstreek één ¹⁾; hij heeft volgens zijn sādhanā als hoofdattributen de *cakra* (van Viṣṇu), en de *aṅkuṣa* (van Śiva); daarnegen de *pāṣa* en het *zwaard* (evenals Acala) en verder, behalve *vajra* en *ghaṇṭā* in de voorhanden (als Vajradhara), nog de aanvullende tantrische attributen van *pijl* en *boog*.

Is Trailokyavijaya degeen die den zondaar de eerste intuïtieve *wijsheid* opdringt, benoodigd voor een verlossing in den Vajradhātu, Acala, wiens element „vuur” is, is de toornige dwingeland, die het logische *verstand* bijbrengt en die den bekeerde via de talloze schijn gestalten van Vairocana in den *Garbhadhātu* Vairocana-zelf doet bereiken. Is diens sambhoga-gedaante ook via dezen weg, en thans ingeleid door Acala, gerealiseerd en daarmee het inzicht in de ongescheidenheid der beide dhātu's verkregen — zij leiden immers beide tot identieke sambhogakāya's van den Oppergod — zoo wordt uiteindelijk Vairocana's *dharmakāya* „gerealiseerd”, welks

---

1) Als demonische manifestatie van Amoghasiddhi — althans in het Shingon-buddhisme — is het kenmerk van zijn kula de *viṣṇuvajra*, de twee gekruiste vajra's, waarvan de uiteinden naar elk der vier windstreken wijzen. Van Acala, die de *persoonlijke* verlossing via den Garbhadhātu inleidt, is daarentegen een *drie*-hoofdigheid op haar plaats, wijl deze de *drie*voudige ritus, die dit doeleinde nastreeft, symboliseert.

ware wezen Çūnya is, het gestaltloze, immaterieele en toch reële Niet.

Acala Mahākrodharāja heeft in deze Japansche maṇḍala's rechts zijn *vlammende zwaard* en links de *lasso* als meest effectief middel om zijn groote meewarigheid op den sterveling uit te oefenen, door hem te binden en in den kreits van het Ware Licht te sleuren; hij is omgeven door *vlammen*. In Japan is hij, met Amitābha, den Heer van het gelukzalige Sukhavatī-paradijs, de meest geliefde godheid.

Waarom zou Acala, de onverbiddelijke Grootmeewarige, niet een even veelbeteekenende rol gespeeld kunnen hebben in het *Javaansche* vajrayāna van de 8ste en 9e eeuwen onzer jaartelling, hij, de toornige schijn gestalte van de Advaya-verbinding van Çūnyatā en Karunā, die in zijn zesarmige gedaante volledig is toegerust met *zwaard* en *knods* (die de sluiers der onwetendheid uiteenrijten), met *lasso* en *drietand* (die tot de Leer dwingen) en met *donderkeil* en *bidschel*, de onmisbare requisiten voor een ekstatische gedachtenconcentratie? Laat ons hopen dat nog eens zijn sādhanā wordt teruggevonden, door middel waarvan hij niet slechts overpeinsd, doch ook in deze effectieve zesarmige krodha-gedaante kon worden gerealiseerd door den Javaanschen vajrayanist!

RADJĚGWĚSI

DOOR

R. A. KERN.

Er is wel eens twijfel uitgesproken aan de juiste ligging van het landschap RadjĚgwĚsi, men zie b.v. Tijdschr. Bat. Gen. LXXV 465, doch deze is nog zeer goed te bepalen. Krom zegt reeds in Hindoe-Javaansche geschiedenis I 444 noot 4 RadjĚgwĚsi, d.i. BodjanĚgara, de juistheid daarvan is nog in de 19e eeuw vast te stellen.

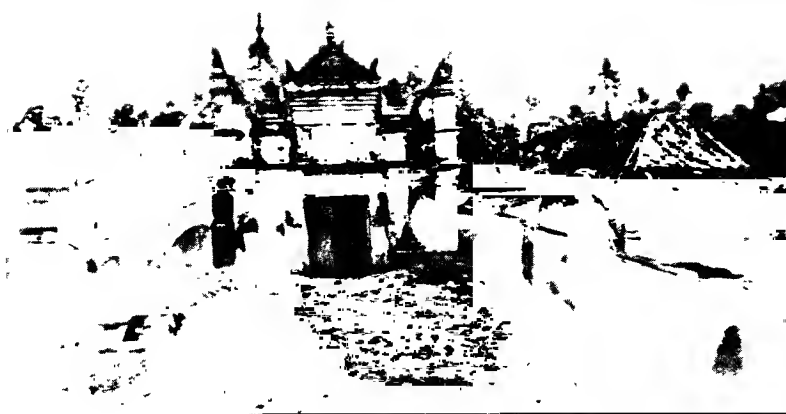
De plaats RadjĚgwĚsi, heb ik op een landkaart, welke, is mij ontschoten aangegeven gezien in het hart van het regentschap BodjanĚgara, van de hoofdplaats zuidwaarts gaande ongeveer halfweg de grens met Madioen.

Neemt men de kaart der residentie RĚmbang zooals zij er in het grootste deel der 19e eeuw en in de 20e eeuw tot de indeeling in provincies, bij welke gelegenheid gewesten, afdeelingen, districten enz. naar hartelust zijn verknipt, er uitzag, dan lag het regentschap RĚmbang noordwest aan de zee, Toeban noordoost aan de zee, Blora zuidwest in het binnenland, BodjanĚgara zuidoost in het binnenland.

Na het herstel van het Nederlandsch gezag vermeldt de Almanak voor 1820, de latere Regeeringsalmanak, de regentschappen RĚmbang, Toeban, LasĚm en Djipang. LasĚm is in 1824 in RĚmbang opgenomen, in de Almanak voor 1825 komt dit regentschap niet meer voor, mogelijk

is natuurlijk dat de vereeniging 1 Januari 1825 is ingegaan of zelfs iets later, want de Almanak verscheen niet altijd voor den aanvang van het jaar. Djipang, dat wordt duidelijk uit de volgende gebeurtenissen, omvatte Blora en BodjanĚgara. Doch dat heeft niet lang geduurd. De Almanak voor 1821 vermeldt reeds een regentschap Blora, de oostelijke rest van Djipang, dus BodjanĚgara, bleef aanvankelijk Djipang heeten onder denzelfden Regent. Doch in den Almanak voor 1825 is de naam Djipang vervangen door RadjĚgwĚsi, nog steeds onder denzelfden Regent. In 1826 kwam er een nieuwe Regent, Rad. Toem. Djajanagara, zijn voorganger heette Rad. Toem. Poerwanagara. Hij bleef aanvankelijk Regent van RadjĚgwĚsi. In den Almanak voor 1829 heet hij voor het eerst regent van BodjanĚgara. Ik herinner mij van een vroeger Regent van BodjanĚgara vernomen te hebben, dat een zijner voorgangers omstreeks 1830 de tegenwoordige hoofdplaats had aangelegd. Men mag dus veilig aannemen, dat de naam RadjĚgwĚsi in verband met de verlegging der hoofdplaats naar den oever der Sala-rivier in BodjanĚgara veranderd is geworden.

Leiden, 20 Februari 1940.

Ingang van het mausoleum van Panembahan Agoeng ing Kadjoran.

Graf van Panembahan Rama,
alias Rd. Kadjoran Ambalik.

Het mausoleum van Panembahan Agoeng ing Kadjoran

De Moskee van Kadzoran.

Een moderne „paap” van Tembajat.

Graven van Rijamenggala en Pg. Bima.
Daartussen de bewaker Rd. Ng Mohamed Oesman

HET KADJORAN-VRAAGSTUK.

Dr. H. J. de GRAAF.

INLEIDING.

Omstreeks het midden van het jaar 1677 bevond zich in en voor Soerabaja een aanzienlijke Nederlandse zee- en landmacht onder aanvoering van Admiraal Cornelis Speelman, die tot doel had de orde in de Oosthoek te herstellen, welke door de inval van den Madoerezen Troenadjaja verstoord was. Op 13 Mei had de Nederlandse armada den opstandige uit zijn schansen voor de krokodillenstad verdreven en sedert bevond de grote rebel zich in Kediri. Daar, in het onbekende binnenland, waagden de Nederlanders het voorlopig niet, hem te volgen, en zij hielden slechts contact met hem door uitgezonden spionnen of afgezanten, terwijl Speelman zelve zich inspande om het eiland Madoera te bemachtigen.

Aan deze pogingen, om Troenadjaja van zijn basis af te snijden, kwam een plotseling einde door de onverwachte tijding der verovering van de Mataramse Kraton.

't Verraad sloop rond;
de Madoereesche benden
Drongen tot in zijn open Kraton door.
Amangkoerat, de Keizer der Ellende,
Werd als het wild, de jagers op zijn
spoor.

Aldus bezong de dichter Jan Prins het einde der grootheid van Amangkoerat I, bijgenaamd Tegalwangi, en zo is ook de gewone voorstelling: Troenadjaja, na uit Soerabaja geslagen te zijn, had zich omgewend en zich van de Kraton Plered meester gemaakt.

Deze plotselinge, onverwachte verovering, die Speelman's plannen geheel omverwierp, maakte op deze een diepe indruk en bracht den tijdgenoot in de waan, dat Troenadjaja over een zeer

aanzienlijke macht moest beschikken, waarmede hij de ganse Compagnie en het hele Mataramse huis zou kunnen trotseren.

Spoedig bleek het bedriegelijke van deze waan. Troenadjaja's macht was in het geheel niet zo groot. Ofschoon de Madoerezen geweldig bluften op „Troena Jajas veroveringe en oppermagt in en over de Mataram”, bleek dit bij nader onderzoek bitter tegen te vallen. Hun eigen leger was betrekkelijk klein en zij werden bovendien door hun bondgenoten, de woeste Makassaren „gestadigh in groote vreesse gehouden”, terwijl Troenadjaja die anders „bij syn absolute heerschappye des lants wel gemackelycq behoorde te kunnen dwingen” (D. 20/8-77).

Geheel raadselachtig werd zelfs Troenadjaja's macht, toen hij in de maand September door zijn Makassarse bondgenoten uit zijn nieuwe residentie Kediri gejaagd werd en de wijk moest nemen naar het Zuider-gebergte (D. 30/9-77). Zijn vroegere medewerker, Kraëng Galesoeng, troonde nu in zijn hofstad als Praboe Djajalelana (D. 29/10-77).

Hoe is het mogelijk, dat Troenadjaja, die zelf over zo weinig troepen beschikte, toch er in geslaagd was tijdelijk de buitenwereld in de waan van een bijna onbegrensde macht te brengen? Dit kon alleen door de talrijke bondgenoten, welke hij om zich heen had weten te verzamelen.

Wij kennen reeds die van de zeekant: de rusteloze en strijdbare Makassaren, die voor Troenadjaja de Oosthoek en de zeekust hadden helpen veroveren. Maar wie stond hem in Midden-Java bij?

Overlevering en geschiedenis wijzen daar Raden Kadjoran aan als Troenadjaja's grote helper en bondgenoot.

DE FIGUUR VAN KADJORAN.

Gelijk reeds in een vorig opstel werd medegedeeld, is Rd. Kadjoran een der geheimzinnigste figuren uit deze tijd. De Nederlandse bronnen voor de kennis van zijn persoon en leven beginnen laat en dan nog traag te vloeien.

Pas in Dagregister 27 April 1677 wordt hij voor het eerst genoemd, toen hij ongetwijfeld reeds lang aan het werk was.

Meestal wordt hij *Raden* Kadjoran genoemd, zelfs door den Soenan Amangkoerat II, en hij is dus een persoon van adel: Dit vindt bevestiging in zijn verwantschap met hoge personen, hij was een neef van den grijzen Martapoera (alias Wangsadipa), gouverneur van Japara, en de zoon van den eerwaardigen Pg. Poerbaja heet zijn germain. Zelfs de pretendent naar het Soenanschap, Pg. Poeger, noemt hem vol reverentie „vader” (d. J. VII, 154).

Deze schaarse Europese gegevens worden ondersteund door de tradities omtrent zijn geslacht bewaard in het „Stamboomboek”, Tjandrakanta, een bonte verzameling van de hand van Rd. Ng. Tjondrapradana uit Solo, dl. I, blz. 153 en vlg. Zij kloppen volkomen met een in Kadjoran zelve bewaard handschrift. Uit de opgaven van dit verwarde boek is een stamboom samengesteld, welke hierbij als bijlage 1 is afgedrukt. Zo op het eerste gezicht ziet deze er nog al solide uit. Hij is vrij gedetailleerd en noemt nogal wat titels en aliassen.

Als gewoonlijk bij Javaanse genealogische gegevens volgt deze stamboom in hoofdzaak slechts de voornaamste lijn en verdiept zich niet in zijtakken, behalve na Rd. Kadjoran Ambalik, waar de hoofdlijn plotseling afbreekt en slechts de zustersnakomelingen worden vermeld. Daar wij weten, dat Kadjoran over verschillende broeders en een vrij talrijk kroost heeft beschikt, bestaan er twee mogelijkheden :

- 1e. het geslacht van den verfoeiden rebel werd doodgezwegen, of
- 2e. alle nakomelingen van Kadjoran en zijn broeders zijn vermoord en hebben dus het lot gedeeld van diens zoons, Rd. Kertanagara en Wangsadika, die door kapitein Sloot terecht gesteld zijn. Hieruit laat zich geredelijk de leemte in de Kadjoranstamboom verklaren, die wij bijzonder betreuren, omdat tamelijk wat namen van kinderen van Kadjoran in de Hollandse bronnen voorkomen.

Het is overigens niet eenvoudig dit stamboommateriaal aan andere gegevens te toetsen, al lukt het ook wel eens. Vooral voor de latere tijden is het resultaat dan niet onbevredigend ; voor de oudste periode ontbreekt het aan vergelijkingsmateriaal.

Toch heeft het zijn nut ook de oudste gegevens niet te verwaarlozen. Zij delen ons in ieder geval mede, welke opvattingen men in een bepaalde periode omtrent de afstamming van Rd. Kadjoran had en gelijk wij zullen zien, bestonden die opvattingen reeds tijdens Kadjorans leven.

KADJORAN'S VOORGESLACHT.

Volgens onze stamboom is Rd. Kadjoran Ambalik (= de Overloper), gelijk hij genoemd wordt, de oudste mannelijke vertegenwoordiger van het vierde geslacht na den eerwaardigen *Said Kalkoem ing Wotgaleh* ¹⁾, die later genoemd werd: Panembahan Mas ing Kadjoran. Deze zou een broeder zijn van den vermaarden *Kjai Ageng Pandhan Arang*, ook wel genaamd *Soenan Tembajat*, van wiens heiligheid de Vorstenlanden vervuld zijn en wiens graf nog door duizenden bezocht en vereerd wordt.

Voorts is Sajid Kalkoem's zoon Pg. Maulana of Panembahan Agoeng Mas

¹⁾ Een Wotgaleh trof ik enige kilometers ten Westen van Ngawen aan, dus ook in de buurt van Tambajat.

gehuwd met twee dochters van Kjai Ageng Pandhan Arang (B1). De verbinding met Tembajat wordt dus als zeer nauw voorgesteld.

Deze verwantschap met het beroemde Tembajat vindt zijn bevestiging in de stamboom van dit geslacht, waarvan wij het oudste gedeelte afdrukken (bijl. 2). Wij vestigen er thans reeds de aandacht op, dat ook een ander geslacht hetwelk wij straks zij aan zij met de Kadjoranse opstandelingen zullen zien strijden, van Kjai Pandhan Arang heet af te stammen, nl. de *Wanakoesoema's*. De Babad Tanah Djawi geeft als stamvader hier van *Kjai Ageng Giring* en inderdaad was deze gehuwd met een dochter van Kjai Ageng Pandhan Arang. In de aderen van *alle latere rebellen-hoofden vloeide dus bloed van Tembajat*. Dat zij zich hiervan goed bewust waren bewijst het enige bewaarde schrijven van Rd. Kadjoran aan zijn „germain” Adipati Martapoera, gouverneur van Japara (vroeger Ng. Wangsadipa genaamd), (bijl. 3) Hierin verklaart Kadjoran te bidden „om de hulp van onze overgrootvader der negerijen *Zambajat, Cadjoran en de negerij Samarangh*”. Wij kennen de stamboom van Martapoera helaas niet, zodat wij diens relaties met die heilige plaatsen niet kunnen nagaan, doch wel is het duidelijk, dat Kadjoran niet slechts trots was op zijn eigen, in Kadjoran rustende voorvaderen, doch ook op die in Tembajat. Dat Semarang in dit verband genoemd is, wordt begrijpelijk, als men bedenkt, dat Kjai Pandhan Arang vroeger regent in Semarang zou geweest zijn.

Ongetwijfeld moet Kadjoran's aanzien door zo'n doorluchtige afstamming buitengewoon gestegen zijn. Wij zullen trouwens in onze uiteenzetting wel meer gelegenheid hebben op connecties tussen Kadjoran en Tembajat te wijzen. De beide plaatsen liggen overigens vlak bij elkaar.

VORSTELIJKE RELATIES DER KADJORAN'S.

Van de drie takken, die vanuit Kjai Ageng Pandhan Arang ontspruiten, de Kadjoran's, de Tembajat's en de *Wanakoesoema's* hebben de eersten, voorzover wij kunnen nagaan, op den duur de deftigste relaties gehad.

Zo vinden wij, om te beginnen, familiërelaties met de vorstenhuizen van *Padjang* en *Mataram*.

Met vertegenwoordigers uit *Padjang* zijn twee uit Kadjoran in de echt verbonden, t. w. Rd. Ajoe Sindoesena, dochter van Panembahan Agoeng en Rd. Ajoe Panembahan Raden (B1 en D1).

Veel talrijker zijn de verbintenissen met leden uit het *Mataramse* huis. Rd. Ajoe Mataram is met niemand minder dan *Senapati* gehuwd (B2). Inderdaad geeft de *Sadjarah Dalem*, die het *Mataramse* standpunt schijnt in te nemen, terwijl de *Tjandrakanta* meer Kadjorans is, toe, dat een der bijvrouwen van *Senapati* een Kadjoranse was, en vermeldt tevens twee zonen uit die echtverbintenis. Omgekeerd huwde een dochter van *Senapati* met Pg. Raden ing Kadjoran, wat beide stambomen gelijkelijk constateren.

Zelfs de moeder van *Pg. Poeger* en *Singasari* wordt door de *Tjandrakanta* als Kadjoranse gedoodverfd: *Kangdjeng Ratoe Kilen*, nicht van Panembahan Rama (E3), wat de *Sadjarah Dalem* echter niet bevestigt.

Deze noemt de tweede vrouw van *Amangkoerat I*, de moeder van *Poeger*, en *Singasari*, een pleegdochter van een overigens onbekend *Saralathi*, maar geeft weer wel een bijvrouw van dezen Vorst, die uit Kadjoran stamt: *Mas Ajoe Woelan*, de moeder van een jong gestorven prinsesje.

Door *Speelman's* instructie aan *Saint Martin*, die vrij uitvoerige genealogische gegevens bevat, worden wij ook niet veel wijzer, daar hij *Poeger's* en *Singa-*

sari's moeder „Mas Pallaboan” noemt, „eene gemeenemans dochter, genaamd Patra Kilassa van Passaroan, die na de verovering van die plaatse, nevens de gemeene vrouwenroef, nog heel jonk zynde, in de Mataram en zoo voort in 't vrouwenhuis gebragt was.” Zij zou pas later tot echte vrouw verheven zijn (d. J. VII, 190/91).

Nu bestaat er wel een tendens bij Speelman, om alle moeders van candidaten naar de Soenanstroon een beetje omlaag te halen, behalve die van den zijnen, Amangkoerat II en den onschadelijken Rd. Tapa, 11 jaar oud.

Het is zeer lastig die drie soorten gegevens te combineren, ook al zou Mas Palaboean ook volgens de klank met Mas Ajoe Woelan in overeenstemming te brengen zijn en Saralathi's pleegdochter te vereenzelvigen zijn met de geroofde maagd uit Pasoeroean.

Een feit blijft het, dat bij een Javaanse troonstrijd de diverse kandidaten er vaak op uit zijn elkaars respectievelijke moeders te kleineren. Evenwel blijft het zeer waarschijnlijk, dat er zich in Amangkoerat Tegalwangi's harem ook een Kadjoranse bevonden heeft, hetzij als padmi, hetzij als garwa pangrembe, en al of niet de moeder van Poeger-Singasari.

Wij willen thans de aandacht vragen voor enige andere groepen familieleden van Rd. Kadjoran welke in zijn tijd een meer of minder bijzondere rol hebben gespeeld, nl. de verschillende *Poerbaja's*, de *Wiramenggala's* en de *regenten van Madioen*, terwijl wij besluiten met een opsomming van alle broeders, zusters en kinderen van Rd. Kadjoran.

DE POERBAJA'S.

Een bijzondere plaats onder de familieleden van Raden Kadjoran nemen de *Poerbaja's* in. Gelijk de stamboom uitwijst hadden vier hunner een Kadjoranse echtgenote. De banden tussen de Kadjoran's en de *Poerbaja's* waren dus wel

talrijk en, naar wij zullen zien, ook wel hecht.

Zij vormden a.h.w. een brug van de Kadjoran's naar de regerende hoofden van het Mataramse huis, aangezien de 2e en 3e *Poerbaja* respectievelijk zonen van Senapati en Sultan Agoeng waren, terwijl de 4e een zoon van den 2en was.

De Hollandse gegevens ondersteunen de stamboom gegevens in zoverre, dat zij onzen Kadjoran en een der *Poerbaja's* (III of IV) „germains” noemen, wat wel niet precies klopt (volgens de stamboom waren zij oom en neef), maar toch op een verwantschap moet wijzen. Men vergete niet, dat de voorstellingen, die de Hollanders omtrent de familieverhoudingen in het Mataramse huis hadden, niet steeds bijzonder helder waren. Valentijn is bv. zo vrij om de figuur van Amangkoerat I Tegalwangi in tweeën te splitsen, nl. in een Soesoehoenan Ingalaga (III, 356), dien hij in 1670 na een 25-jarige regering laat sterven en opvolgen door zijn zoon Pg. A. Mataram, bijgenaamd, Soesoehoenan Tegalwangi (III, 365).

Overigens is het niet steeds eenvoudig de verschillende *Poerbaja's* in de Hollandse bronnen te herkennen, ook al komt de naam er vrij vaak voor. *Poerbaja I* ontbreekt er geheel, doch *Poerbaja II* is een bekende figuur, die er in de Hollandse stukken nog al goed afkomt. Zijn dood bij Gogodog wekt zelfs deernis. Daarna wordt het moeilijk den *Poerbaja* uit de Compagnies-gegevens met een *Poerbaja III* of *IV* te identificeren. In de *Sadjarah Dalem* (134, 9) wordt medegedeeld, dat *Poerbaja III* slechts *korte tijd* die titelnaam droeg, daar hij spoedig stierf om door den zoon van *Poerbaja II* te worden opgevolgd.

Verder wordt van *Poerbaja IV* verhaald, dat hij trouwde met een dochter van Rd. Kadjoran, (dus met zijn eigen nicht), wat in ieder geval op een goede verstandhouding tussen die beide heren wijst.

Nu wordt in de Compagniesbronnen herhaaldelijk gesproken over een jongen Poerbaja, die een bondgenoot van Kadjoran is.

Wij kunnen zijn figuur gedurende een 5-tal jaren volgen (vanaf 1677 tot 1682), eerst als bondgenoot van Kadjoran, later als die van Poeger, tenslotte als gewantrouwd onderworpen. Deze Poerbaja kan onmogelijk de Poerbaja III zijn, die „ora lawas” genoten heeft van zijn titel en daarna stierf, maar moet wel de Poerbaja IV, de schoonzoon en neef van Rd. Kadjoran wezen.

Wij dienen ons dus voor te stellen, dat na de dood van Poerbaja II in October 1677, hij vervangen is door zijn neef Poerbaja III, doch dat deze reeds vrij spoedig, reeds vóór Febr. 1677 kwam te overlijden om door Poerbaja IV te worden opgevolgd, die daarna voortdurend onze aandacht zal trekken. Ten overvloede wordt deze Poerbaja in de Jonge VII, 148 genoemd, „den jongen pangeran Pourbaya, den zoon van den overleeden”, wat alleen kan slaan op Poerbaja IV, zoon van den in Oct. 1677 gesneuvelden Poerbaja II.

DE WIRAMENGKALA'S.

Behalve de Poerbaja's komt herhaaldelijk onder de bondgenoten van Kadjoran de naam Wiramenggala voor. Deze Wiramenggala's zijn nauw verwant met de Poerbaja's. Zowel in D. 14/4-1666 als in D. 6/7-1670 wordt een Rd. Aria Wiramenggala genoemd, die een broeder van den ouden Pg. Poerbaja is. Inderdaad vinden wij in de Sadjarah Dalem (132, 7) als stiefbroeder van deze een zekere Pg. Adipati Rijamenggala vermeld, wiens broeder een bijvrouw uit Kadjoran is. Elders wordt deze dame de oudste dochter van Rd. Kadjoran genoemd. (Babad Alit p. 30).

Het geeft natuurlijk enige moeilijkheid om dezen Wiramenggala, dien wij den eersten (I) zullen noemen, met Rijamenggala te vereenzelvigen, doch de

overeenkomst in klank is toch te groot om deze indentificatie geheel te verwerpen. De verwantschap met Kadjoran is in ieder geval niet zonder betekenis. Het laatst wordt deze Wiramenggala I genoemd in het verslag van den Soenan over de val van de Kraton (d. J. VII, 149), waartoe zou medegewerkt hebben een zekere Wirajoeda, „de zoon van Wira Manggala, de broeder van den overleden Pourbaaya”.

Wij zullen zien, dat deze Wirajoeda zeer behoorlijke reden had om zich tegenover de Mataramse Kraton vijandig te tonen.

Nu komt in de Hollandse stukken van 1677 en meermalen nog een Wiramenggala voor, en wel als overtuigd aanhanger van Kadjoran en Troenadjaja. Het eerst treedt hij op in April 1677, wanneer hij het leger aanvoert, dat over Semarang de Kraton van de Westzijde zal bedreigen. Het laatst verschijnt hij als schrijver van een „vaillanten brief” aan Tg. Mangoenoneng, waarin hij deze uitdaagt om met gelijk getal van volk te strijden (d. J. VII, 230). Hij zou zijn best doen om al het volk onder Troenadjaja te brengen! Na deze bravoure verdwijnt deze Wiramenggala, dien wij met IIa zullen aangeven, waarschijnlijk in het strijdgewoel in en om Kediri.

Afwisselend wordt hij Aria en Adipati genoemd (D. 28/9-78, p. 525), wat op verwantschap met het hof wijst, want een onder Troenadjaja aangematigde titel zouden zelfs de Hollanders niet klakkeloos overnemen.

Onder de schoonzonen van Amengkoerat I noemt Speelman in zijn instructie aan Saint Martin (dd. 23 Mrt. 1678) o. a. een „Radeen Aria Wiera Manggala . . . . . zone van den ouden Pangeran Pourbaya”, waarvan hij helaas ook mededeelt, dat hij reeds overleden was (d. J. VII, 191), zodat zijn echtgenote „weduwe is en zoude met haar dogter mede naar Cadiery gebragt wezen.”

Valentijn, die blijkbaar uit een zelfde bron als Speelman geput heeft, is in één opzicht precieser, nl. hij noemt dezen Wiramenggala den *tweeden* zoon van Poerbaja I en daardoor lijkt mij zijn weglating van diens overlijdensbericht niet geheel zonder betekenis. Wij duiden dezen Wiramenggala aan met I Ib. In de Sadjarah Dalem komt zijn vrouw voor als 22e kind van Tegalwangi onder de naam van Raden Adjeng Poesoeh of Raden Ajoe Kleting Idjo, tot zij met Pg. Adipati Wiramenggala trouwt en diens naam aanneemt. Wij noemen hem: Wiramenggala I Ic.

Tenslotte komt in de Tjandrakanta nog een Pg. Adipati Wiramenggala voor, niet den zoon, maar slechts den oomzegger van Poerbaja II, aangezien zijn moeder diens schoonzuster is, terwijl tevens verzekerd wordt, dat zijn vrouw de dochter van Tegalwangi is (Wiramenggala I Id).

Wij ontmoetten dus vier Wiramenggala's:

I Ia. de heldhaftige bondgenoot van Kadjoran en Troenadjaja uit de Hollandse bronnen van 1677 en 1678, van onbekende afkomst maar Aria en Adipati getiteld.

I Ib-d, allen schoonzoons van Mmangkoeat I, waarvan:

I Ib. de zoon van Poerbaja II heet en misschien vóór Mrt, 1678 gestorven zou zijn (d. J. VII, 191, Val. III, 371):

I Ic. slechts opvalt door de uitvoerige benaming van zijn gemalin (Sadjarah Dalem 135, 22):

I Id. de zoon van Rd. Ajoe Panembahan Raden genoemd wordt, de schoonzuster van Poerbaja II (Tjandrakanta 158).

Tegen een vereenzelviging dezer vier Wiramenggala's verzetten zich slechts het twijfelachtige bericht van de dood van I Ib in Kediri en het verschil tussen I Ib en I Id wat betreft het vaderschap van dezen groten rebel. Waarschijnlijk geeft I Ib de juiste oplossing. In ieder

geval hoort deze Wiramenggala ook thuis in de grote Kadjoran-Poerbaja-clan. Bovendien doet de Tjandrakanta nog de merkwaardige mededeling, dat een andere naam voor Wiramenggala: Rd. Kartanadi was.

Indien wij de Tjandrakanta zo even niet gewantrouwd hadden, zouden wij geneigd zijn Wiramenggala II, dien wij najaar 1678 uit het gezicht verliezen, te vereenzelvigen met een der hardnekkigste volgelingen van Kadjoran, die pas 1680 in onze bronnen verschijnt en de ongelijke strijd tot in 1683 volhoudt; over Wiramenggala's vrouw (I Ib) wordt in de Jonge vermeld, dat zij „zoude met haar dogter mede naar Cadiery gebracht wezen.”

Nu wordt dit nog van twee andere prinsessen verteld, dat zij zich in Kediri bevonden, nl. van „Radeen Tompa”, die men zegt, dat Troenadjaja ten wyve genomen heeft” (dus die is echt geschaakt) en van (Raden) „Danou Raadja” en haar man, den zoon van Rd. Danoeredja, broeder van Pg. Poerbaja II. Dit huwelijk vindt bevestiging in de Sadjarah Dalem (135, 21), maar de verwantschap met de Poerbaja's helaas niet, wat ons geen reden tot twijfel hoeft te geven. Wel is het opmerkelijk, dat zowel van Wiramenggala als van Danoeredja verhaald wordt, dat zij zich in Kediri bevinden of bevonden hebben, dat van beiden ook de verwantschap met Poerbaja wordt vermeld. Wij kunnen in dat verblijf in Kediri moeilijk iets anders zien dan een gemene zaak maken met de rebellen, zoals in de zelfde reeks (d.J. VII, 190-92) een verblijf bij Poeger niets anders beduidt, dan een aanhangen van de Poegerse partij. Dus ook deze takken van de Poerbaja-familie zijn kraman geworden.

Waar wij zoveel leden der Poerbaja-familie onder de opstandelingen aantreffen, verwondert het ons niet, dat Speelman de gezamenlijke rebellen samenvattend, deze ons schildert als:

„Troenadjaja, Cadjoran en de geheele zyde van Pourbaija.”

De opstand in Java's binnenland mogen wij daarom gerust zien als een scheuring in het Mataramse Vorstenhuis, waarvan de Poerbaja's en hun aanverwanten, de Kadjoran's zich losmaakten.

Gaan wij thans na, of de kring der Poerbaja's en Kadjoran's nog in een andere richting voor uitbreiding vatbaar is, nl. naar de kant van Madioen.

MADIOEN.

De residentie Madioen heette oorspronkelijk Poerbaja, doch wij weten niet in hoe verre de Poerbaja's daarmede nog relatie onderhielden en hoe groot de macht was, die Pg. Poerbaja nog over dit gewest uitoefende. Van Goens deelt in zijn „Reijsbeschrijving” mede, dat onder „Pangeran Porbaija” 50.000 mannen stonden, waarvan 48.000 met pieken en 2000 met musketten gewapend waren. Zijn macht werd slechts geëvenaard door die van Soerabaja en overtroffen door die der prinsen van Cheribon, maar wij weten dat beide locale machten reeds sedert jaren vernederd en verbrokkeld waren. Of Poerbaja's macht over Madioen nog van reële betekenis was, is door het ontbreken van gegevens niet vast te stellen.

Nu is het opmerkelijk, dat het aandeel van Madioen aan de hierna te bespreken opstand van Kadjoran vrij belangrijk was.

De eerste brief om hulp van Amangkoerat II aan de Hoge Regering zou zelfs doen vermoeden, dat de verhouding tussen Kadjoran en Madioen nog inniger was, dan tussen eerstgenoemde en Poerbaja, daar hij schrijft: „dat de volckeren van Pangeran Pourbaija te saam gespannen zijn met het volck van Cadjoran en Madion . . . .” (d. J. VII, 131).

In zijn uitvoeriger verslag van de opstand verhaalt de Soenan: „Drie van d'aensienlijkste grooten van Madion, ge-

heeten Radeen d'Jadita, Radeen Bagingeer en Radeen Penganteen . . . trecken mede de strenge van Troenadjaja . . .” (d. J. VII, 155).

De laatste twee ietwat verhaspelde namen van dit driemanschap menen we terug te vinden in D. 9/12-77 (p. 440), waar een zoon van Rd. Kadjoran vermeld wordt, nl. „eene Radeen Pagan-teen of anders Beere”. Het valt moeilijk in dezen man met zijn dubbele naam niet het bovengenoemde Madioense tweetal regenten te herkennen. „Beere” zou den „Bengineer” en „Penganteen” „Panganteen” moeten zijn. Beiden waren wellicht zonen van Kadjoran. Zo zou hun afval van het Mataramse gezag en het volgen van Kadjoran al heel eenvoudig te verklaren zijn.

KADJORAN'S VERDERE FAMILIELEDEN.

De Hollandse bronnen geven ons de indruk, dat Kadjoran een uitgebreide familie had: broeders, zusters en kinderen. In de Javaanse Tjandrakanta worden de beide eersten genoemd, maar het lukt niet ook maar één naam op bevredigende wijze met die uit Hollandse bron gelijk te stellen, wat identiteit, gezien het groot aantal namen waarover een Javaan kan beschikken, volstrekt niet hoeft uit te sluiten. De kinderen worden in de Javaanse gegevens helaas niet bij name genoemd.

De Hollanders noemen de volgende broeders:

1e. een jongere broeder van Kadjoran, die, terwijl zijn oudere broeder in Kediri bij Troenadjaja vertoefde, rustig in het Solose verbleef en zich van niets aantrok (d. J. VII, 139, Semarang 3 Sept. 1677).

2e. een jongere broeder Rd. „Cahoe-nan”, dien Kadjoran tot heerser over Midden-Java zou willen verheffen (Instructie van Speelman aan Saint-Martin 23 Mrt. 1678).

3e. „de oudste broeder van den over-

leden Kadjoran" geheten „Pangeran Pamoeangek" (elders: Pg. Pamiggak), dus wellicht ten rechte: Pamingak) in D. 10/10-82.

4e. een broeder „Wiera Madsja," wiens dochter met Pg. Poeger trouwde (d. J. VII, 198), wat de Sadjarah Dalem niet bevestigt.

Het lijkt mij onmogelijk een van dit viertal te vereenzelvigen met de in de stamboom genoemde evenveel broeders, behalve wellicht no. 2, dien Kadjoran blijkbaar voor iets groots bestemd had, met A. Panoelar of Panembahan Anom. De Nederlanders vermelden slechts één zuster, die Kadjoran te elfder ure nog achter op zijn paard wil redden (d. J. VII, 272), welke wij evenmin met de ons genoemde zusters kunnen gelijk stellen.

Van Kadjoran's kinderen zijn ons de volgende bekend:

1e. en 2e. twee dochters, waarvan de oudste met Pg. Wiramenggala en de jongste met Rd. Troenadjaja trouwde (Babad Alit 30).

3e. Rd. Wirakoesoema, de grote aanvoerder der opstandelingen (d. J. VII, 149).

4e. „Radeen Paganteen of anders Beere" (d. J. VII, 178,) over welke raadselachtige figuur wij reeds spraken.

5e. en 6e. twee zoons, Rd. Kartanagara en Wangsadika, die tegelijk met Kadjoran de dood vonden (d. J. VII, 272).

7e. „Carthy Pada, zoon van Cadjoran" (D. 20/8-80, p. 549), een der latere verzetslieden.

Het is wel opmerkelijk, dat wij in de betreffende schaarse gegevens omtrent Kadjoran en de zijnen nog zoveel over zijn familie vernemen. Het verlevendigt ons beeld van den grijzen patriarch, dien wij omringd weten door een schare van aanhankelijke nazaten. Kadjoran betekent dus niet alleen een persoon; het is een clan.

DE PLAATS KADJORAN.

Het *geslacht* van Kadjoran had zijn zetel in de *plaats* Kadjoran, een viertal kilometers bezuiden Klaten, in de buurt der onderneming Demangan. Hier wijst men nog de plaats aan, waar eenmaal de dalem der Kadjorans stond, tegenwoordig bezet door een statig maar enigszins vervallen Javaanse behuizing, met een kolossaal erf, de woonplaats van mijn zegsman Rd. Ng. Mohamed Oesman. Op dit erf vindt men nog een fundament, dat de plek aanduidt, waar eertijds Panembahan Rama placht te dikirren. Aan de andere zijde treft men een put aan, door Kadjoran gegraven, aan welks water geneeskracht wordt toegeschreven.

Ten Oosten daarvan ligt een kleine begraafplaats, waar men een drietal graven zonder buitengewone versiering aanwijst als die van Rd. Kadjoran Ambalik, Rijamenggala en Pg. Bima. Er liggen bakstenen van abnormale grootte, zoals men die ook wel in Padjang aantreft. Deze zetel der Kadjorans werd in Februari 1677, gelijk wij zien zullen, door de Matarammers verbrand. In dit lot heeft waarschijnlijk niet de eigenlijke en oudste begraafplaats der Kadjorans gedeeld, nl. de reeds genoemde, die een 500 meter ten zuiden van de dessa ligt. Het maakt de indruk van een achteruitboerende bedevaartplaats: slechts het graf van Panembahan Agoeng ziet er nog vrij goed uit, terwijl aan de moskee, die natuurlijk de naburige dessabevolking dient, zelfs tot voor korte tijd nog de hand is gehouden. Zeer opvallend is, dat zij, evenals de moskeeën van Solo en Djokja, zomede de vroegere van Japara (zie mijn desbetreffend artikel in Djawa 1936) *door water omgeven* is. De soerambi is naar verhouding opvallend groot.

Helaas heeft de begraafplaats veel te lijden gehad van de bandjirs, die de laatste tijd het Klatense hebben ge-

teisterd en thans ligt het zand er nog een paar voet hoog, wat het aspect der gebouwtjes niet ten goede komt. Het was aan deze begraafplaats, dat eind 1682 enige opstandige leden der Kadjoransfamilie een bezoek brachten, om er met groot gevaar van hun leven eer te bewijzen. (I. B. 1684, f. 2438v; J. 7/1-1683).

In Kadjoran lagen dus behalve Panembahan Rama's eigen woonstede, ook de heilige graven zijner voorouders en het ligt voor de hand, dat dit zijn geestelijk gezag nog versterkte.

Het zal niet onopzettelijk zijn, dat na Kadjoran's aanvankelijke nederlaag in Februari 1677, de Mataramse vijanden de voorzorg namen ten minste de woonplaats van Kadjoran te plunderen en te verbranden.¹⁾

KADJORAN'S BOVENNATUURLIJKE GAVEN.

Wij zagen dus, dat Rd. Kadjoran Ambalik uit een half vorstelijk, half priesterlijk geslacht stamde, en dat deze luisterrijke afkomst bezegeld werd door de heilige graven nabij zijn woonplaats.

Doch Rd. Kadjoran zou zich niet er toe beperkt hebben te teren op de roem van het verleden, hij zelf wist zijn geestelijke gaven door gestadige oefeningen te ontwikkelen, zodat hij volgens de Babad zeer sterk in „Sakti” en „Tapa” was geworden (B.T.D.I, 286). De plaatselijke overlevering bevestigt deze bovennatuurlijke eigenschappen van Panembahan Rama, gelijk wij bij de beschrijving der plaats van zijn vroegere Dalem reeds opmerkten.

Volgens een andere overlevering wer-

1) Er is nog een plaats, die men aan Kadjoran's naam verbindt, nl. de kampoengs *Kadjor Koelon* en *Wetan*, een drietal kilometers van Imagiri. Daar zou vroeger ook een dalem van Kadjoran gestaan hebben, maar in tegenstelling tot het Klatense Kadjoran, vindt men thans er geen spoor meer van. Wel wordt er het graf aangetroffen van de „garwa ing Kadjoran”, te samen met dat van de romantische Rara Mendoet, de heldin van de *Pranatjitra*, aan de voet van een kleine heuvel.

den zijn grote geestelijke gaven zelfs in hofkringen gewaardeerd. Toen de tweede vrouw van Amangkoerat I (Ratoe Anem) een kind met een helm ter wereld bracht, werd dit naar Panembahan Rama gebracht om de helm te verwijderen. Deze maakte van deze gelegenheid gebruik om het vorstenkind met dat van zijn schoonzoon, den pas door Tegalwangi vermoorden Wiramanggala, te verwisselen. (Babad Alit, p. 30).

De nuchtere Speelman noemde hem echter om die geestelijke eigenschappen „duyveljager of waarzegger”. Elders wordt hij priesterlijk genoemd en het volk sprak met huivering van „Panembahan Rama”, eerbiedwaardige vader (sedert D. 9/12-77 vrij regelmatig).

Zijn bovennatuurlijke gaven stelde hij van de aanvang af in dienst der politiek, daar, volgens Speelman, „dien propheet des duyvels selfs al lange hadt voorsegt, datter een ander Conincq in de Mataram regeeren most.” D. 28/7-77, p. 239).

REDENEN TOT OPSTANDIGHEID.

Welke redenen had Kadjoran om een opstand te beginnen?

Wij zullen ongetwijfeld goed doen met niet slechts Kadjoran's persoonlijke grieven na te gaan, doch ook te onderzoeken of er in zijn omgeving en onder zijn familieleden zich lieden bevonden, die wrok moesten koesteren tegen het regime van Amangkoerat I Tegalwangi.

Uit van Goens „Reijsbeschrijving van Samarangh nae Mataram” kennen wij de roerende episode, waarbij Poerbaja II, zoon van Senapati, maar nauwelijks aan de blinde woede van zijn achterneef Tegalwangi ontsnapt, dank zij de tussenkomst van diens moeder, die een verzoening arrangeert aan het graf van Soeltan Agoeng te Imagiri. Deze goede verhouding is niet blijvend geweest.

Op 1 Jan. 1663 wordt in het Dagregister aangetekend, dat Amangkoerat I onder de schijn van een veldtocht „den pangoran Porbaya soeckt om hals te

brenge" (dus op de wijze van wijlen Wiragoena; idem D. 15/5-63).

Begin April 1667 wordt bericht, dat de Soenan enigen „van syne grooten buyten de stadt in een dorp hadde gebannen, waer onder oock waeren Wiera Jaja, stadthouder in de Mataram, ende Wiera Menggala, de broeder van den pangiran Pourbaya" (D. 14/4-67). Hier-voren zagen wij reeds, hoe laatstgenoemde de schoonzoon van Rd. Kadjoran genoemd wordt.

Midden 1670 komt uit Mataram de vreselijke tijding, dat de Soenan, behalve den afgezetten Rd. „Tana Raxa met syn geheel mannelyck geslachte tot 27 in 't getal", ook heeft laten krissen „eenen radin Ari Wiera Wangala, wiens broeder pangiran Pourbaya (voor desen mede verstooten) zelve de beul was geweest" (D. 6:7-70). Dat is dus dezelfde Wiramenggala, die er in 1667 nog met een verbanning was afgekomen. Het weerszinwekkendste is het laten optreden van den grijzen Poerbaja als beul voor zijn jongeren broeder, een van die wrede fantasieën van Tegalwangi. Wilde hij daarmee doen uitkomen, dat Poerbaja in het toezicht op zijn jongeren broeder Wiramenggala te kort was geschoten?

Ook Pg. Adipati Anom was verbannen, „sommige meenen uyt presumptie van *conspiratie* . . . ."

Er werd dus vermoed, dat er een *samenzwering* had plaats gehad en deze veronderstelling vindt men ook terug in de volksoverlevering, die ons de Babad Alit bewaart (p. 30).

Daarin wordt verhaald, dat Pg. Wiramenggala verdacht werd van *rebellie* tegen den Vorst. Daarom zond deze Pg. Poerbaja uit om diens jongere broeder Wiramenggala te doden, hetgeen ook geschiedde.

Reeds in 1670 zou er dus in de kring om Poerbaja een plan gesmeed, zijn, om aan de regering van Amangkoerat I een gewelddadig einde te maken, waarschijnlijk ten gunste van diens

zoon Pg. Adipati Anom. De *samenzwering* mislukte echter en Wiramenggala boette zijn overmoed met het leven, doch de grijze Poerbaja ontsnapte nog, wellicht wegens zijn eerbiedwaardige leeftijd. Wij kunnen ons voorstellen, dat Rd. Kadjoran het lot van zijn schoonzoon zeer getroffen moet hebben. Inderdaad verhaalt de reeds genoemde overlevering, dat dit drama voor Rd. Kadjoran de reden was, om zich tegen het Mataramse huis te keren.

Bij de gewelddadige dood van Wiramenggala was diens weduwe, een dochter van Rd. Kadjoran, drie maanden zwanger. Het mooie kind, dat zij ter wereld bracht, zag bijna gelijktijdig met den zoon van de Ratoe Anem het levenslicht, maar het uiterlijk van dit kind was „tan prajogi", het was met de helm geboren!

Het werd nu naar Panembahan Rama gebracht, opdat deze de helm zou verwijderen, maar deze verwisselde de beide kinderen, zodat de latere Pg. Poeger, die als Pakoeboewana de Mataramse troon zou bestijgen, feitelijk dus een kleinzoon van Kadjoran was!

Deze overlevering brengt dus zelfs Kadjoran's eerste vijandelijke daad tegen het Mataramse huis in verband met de dood van zijn schoonzoon Rd. A. Wiramenggala.

Dat de romantische verwisseling der kinderen wel niet zal hebben plaats gehad is duidelijk. Indien zo iets was gebeurd, zou het wel eerder zijn uitgelekt en ongetwijfeld door Speelman c.s. uitgebuit, om Poeger's aanspraken op de troon te verijdelen.

Vermoedelijk is het een veel later ontstane overlevering uit de kring van geestverwanten of nakomelingen van Kadjoran afkomstig, die hem, niettegenstaande zijn nederlaag en dood, toch nog een listig behaalde zege wilde bezorgen. Het onzinnige blijkt wel hieruit, dat, indien de overlevering juist ware, Poeger bij zijn verheffing tot Soesoehoenan Inga-

laga de aanvallige leeftijd van 7 jaar zou bereikt hebben. De dood van Wira-menggala en wat daaraan moet voorafgegaan zijn, prikkelde de kring van Poerbaja tot *verzet* en ook hiervoor hebben wij enige gegevens.

Wij ontmoeten in 1668 den ouden Poerbaja in gezelschap van Pg. Adipati Anom „den welcken gesterckt met den aanhangh van een, zijn oudtoom *Pangerangh Pourou Bayangh* (= Poerbaja) de Sousouhounangh seer in achterdocht houdt” (d. J. VII, 179). Hij zou meegewerkt hebben aan het ontvoeren van een deftige Inlandse dochter naar de dalem van Pg. Adipati Anom. Zes jaar later loopt Poerbaja mee in diens gevolg en trotseert zelfs den Soenan: „Als Pangerangh Adypatty by den Sousouhounang geroepen wert, gaet hy altyt vergeselschap met den ouden *Pangerang Pourbaja* . . .” (d. J. VI, 191).

De ramp, die de Poerbaja's in 1670 trof, als straf voor betoonde weerspannigheid bedoeld („uyt presumptie van *conspiratie* . . .”), heeft haar doel blijkbaar gemist, zodat de verbittering zal gestegen zijn.

Uitziende naar een algemeen erkend leider, zullen zij zich geschaard hebben om den door zijn buitengewone geestesgaven geëerbiedigden Rd. Kadjoran, die bovendien uit een geslacht stamde, hetwelk in waardigheid met het Mataramse kon wedijveren en wiens woonplaats tot op de huidige dag nog een plaats van verering is.

Immers, deze Kadjoran bezat alles, wat een Javaanse leidende figuur nodig had: grote geestesgaven, een doorluchtige afstamming en familierelaties in de allerhoogste kringen.

Deze familieverbindingen vallen te meer op, wanneer wij zijn stamboom met die van Tembajat vergelijken, ook een zeer heilige plaats in de Vorstenlanden. De huwelijken van Kadjoran met voorname leden uit het Mataramse huis zijn veel talrijker dan bij de Tembajats.

KADJORAN'S EERSTE OPTREDEN.

Iemand van Kadjoran's gaven en persoonlijkheid heeft natuurlijk reeds lang vóór de grote opstand van Troenadjaja zijn invloed doen gevoelen. Het eerste duidelijke teken daarvan is zijn bemiddelingsrol bij de verbondssluiting tussen Pg. Adipati Anom en Rd. Troenadjaja.

Volgens de Babad Tanah Djawi (I, 287-290) zou de Madoerese opstandige prins Troenadjaja, voordat hij zich van zijn stamland Madoera meester maakte, een overeenkomst hebben gesloten met den Mataramsen troonopvolger, Pg. Adipati Anom, waarbij Rd. Kadjoran als waardig tussenpersoon optrad. Nadat Troenadjaja vergeefs een toevlucht had gezocht bij den Pg. Adipati Anom en bij deze slechts tijdelijk in dienst had kunnen treden, had hij tenslotte bij Kadjoran, die bekend stond om zijn sakti en tapa, een onderdak gevonden, ja, mocht zelfs met diens jongsten dochter in het huwelijk treden. Kadjoran zag in Troenadjaja reeds den groten pradjoeit, die heel Java in opschudding zou brengen. De Babad verhaalt, dat juist in die tijd Adipati Anom bij zijn vader in ongenade was gevallen en wel om een vrouwenperkara. Zijn dalem was verbrand en hij zelf naar Lipoera aan de Zuidkust verbannen. Vele groten drongen er bij hem op aan, zijn vader te vervangen. Pg. Adipati Anom aarzelde en ontbood Kadjoran bij zich. Deze kwam en bracht zijn schoonzoon Troenadjaja mee. De Kroonprins verzocht Kadjoran het spits voor hem af te bijten, maar de grijsaard vond zich zelf te oud en het hele plan eigenlijk te gevaarlijk. Evenwel, als de Kroonprins er nu beslist op stond, kon hij wellicht iets met Troenadjaja beginnen, die toch juist bij de hand was. Met Troenadjaja werd nu het bekende verbond gesloten, waarvan wij het resultaat kennen (Djawa 1940, p. 59 & vlg.).

Reeds in het vorige opstel trachtten

wij dit Javaanse verhaal aan de Hollandse bronnen te toetsen, wat ons maar onvoldoende gelukt is.

Juist Kadjorans rol bleef in het duister.

Enige aanknopingspunten waren er wel. Kadjoran's eerbiedwekkende leeftijd, Troenadjaja's huwelijk met zijn dochter, zijn voorspellen ener regeringsverandering.

Bovendien wordt ons nu Kadjoran's houding begrijpelijker, daar wij de familieverhouding kennen tussen Kadjoran en verschillende voorname hofgroten als de Poerbaja's, terwijl de Babad Alit zelfs een direct verband legt tussen de dood van een hunner, Wiramenggala, en Kadjoran's anti-Mataramse gezindheid.

Tenslotte wijst het vervolg der geschiedenis er op, dat er te voren wel een of andere connectie tussen Kadjoran en Troenadjaja moet zijn geweest. (T. a. v. de verhouding tussen Pg. Adipati Anom en Kadjoran is dit minder duidelijk). Kadjoran's partij kiezen vóór Troenadjaja, zijn verblijf in Kediri kunnen niet zo maar in eens uit de lucht komen vallen.

Alles samengenomen menen wij het Babadverhaal in ieder geval in zijn algemene strekking te moeten aanvaarden, nl. dat Rd. Kadjoran met hulp van zijn schoonzoon Rd. Troenadjaja den Pg. Adipati Anom nog vóór zijns vaders dood tot Soenan wilde verheffen.

KADJORAN'S BREUK MET PG. ADIPATI ANOM.

Uit de jaren tussen zijn afspraak met Troenadjaja en Pg. Adipati Anom en zijn eerste weerspanning optreden in Februari 1677 hebben ons geen berichten omtrent Kadjoran bereikt, hoe zeer het ook voor de hand moge liggen, dat de energieke grijsaard niet stil gezeten heeft.

En juist in deze tijd hebben gewichtige veranderingen plaats gevonden.

Zien wij aan het begin een schijnbaar hecht saamgevoegde drieëenheid: Troenadjaja — Kadjoran — Pg. Adipati Anom, aan het einde is er tussen de eerste en laatste persoon van dit driemanschap een diepe kloof ontstaan, welke wij indertijd toeschreven aan gebeurtenissen, samenhangende met de slag bij Gogodog.

Rd. Kadjoran heeft niet lang geaarzeld, maar na de scheiding de zijde van zijn schoonzoon Troenadjaja gekozen. Wat hield dit partij kiezen in? M. i. kan dit weinig anders betekenen, dan dat Rd. Kadjoran niet meer voor de troonsverheffing van Pg. Adipati Anom werkte, maar voortaan voor die van Rd. Troenadjaja. Deze werd dus Kadjoran's candidaat voor het Soenanschap. Dit laten schieten van Pg. Adipati Anom is ook onzen Kennemer bard, W. J. Hofdijk opgevallen, welke ons in zijn episch gedicht van 20 zangen: „In 't Harte van Java", een romantische Kadjoranfiguur heeft geschilderd, waarbij hem onder meer de Jonge's zevende deel inspireerde.

Wij zullen de leemte in ons geschiedverhaal enigszins trachten te bedekken door een aanhaling uit zijn heldendicht. Reeds in de 1ste zang stelt hij ons aan een heiligen kluizenaar op de Tjandi Soekoe voor, die in gesprek is met den „hadji" Kadjoran:

„Wiens oogen, mistig, van glans,
als een dwaalster
Boorend door nevelen heen,
immer zich wemelend wendden"
... in houding en dosch den hadji,
den priester, wiens voeten
't Heilige Mekka en 't graf van
Mohammed eens hadden betreden,
En wien een heiligen glans sinds zijn
terugkeer omstraalde."

Daar komt hem niemand minder dan Pg. Adipati Anom bezoeken, hulp vragend voor zich zelf en het waggelende rijk. Kadjoran belooft hem zijn steun,

maar nauwelijks heeft de Prins zijn hielen gelicht, of :

Toen borst hij uit : „Waant ge, huichelaar ! 't oog mij met blindheid geslagen, Dat ik het wit niet bespeur, waar gij heimlijk uw pijlen op aanlegt ?

Meendet ge mij voor een reis als sandaal aan uw voetzool te binden, Om, na behouden aankomst, mij weer in het stofzand te werpen ?

Zetelen *naast* het paleis ? . . . Zetlen daar *boven* ! Den scepter

Heerschend gestrekt over allen - óók over u, eerstgeboorne -

Dat wil Kadjoran, de reus te midden van u, o gij dwergen !

Reus - omdat hy zich *man* gevoelt, waar gy met uw vrouwen

Minder dan vrouw zijt geworden ! En u, ongeduldige Kroonprins !

Die naar de rijkskroon lang hunkert, u wil ik gunstig bedeele

Met de uwer waardige rol : *mijn* eerste werktuig. De gisting,

Heerschend alreeds, zult gij stoken tot koking - en dan zal *ik* schuimen.

Zóó zal het zijn, Kroonprins Anoem ! Gy hebt mij uw vinger geboden -

Vast heb ik dien in den mond, en tot uw uitersten teenen

Zal 'k u verslinden, u en al de uwen - en Java is mijner !”

Dan, na een weinig over de wisseling van het aards geval, waarvan ook de Tjandi Soekoe een bewijs is, gemijmerd te hebben, verlaat Kadjoran de plaats :

’t Gerimpeld

Voorhoofd gebogen, de duimen met strakheid gestrekt in den gordel

Trad hy met langsamen trede de poorttrappen af naar beneden,

Murmlend tusschen genepen lippen een naam - „*Troeno Djojo*.”

Aldus Kadjoran, volgens Hofdijk. En zo gaat het dan nog 19 zangen voort !

Wisten wij het maar even goed, als hij het zich verbeeldde, doch helaas, ten aanzien van Kadjoran's breuk met den kroonprins kunnen wij slechts gissingen opperen. Wij wijzen er slechts op, dat de Babad tussen Troenadjaja en zijn schoonvader een intiemere verhouding veronderstelt, dan tussen Rd. Kadjoran en Pg. Adipati Anom, zodat er nog een kansje bestaat, dat onze vriend Hofdijk toch gelijk heeft.

Wanneer eindelijk de breuk openbaar wordt, blijken niet alle latere aanhangers van Kadjoran dadelijk diens zijde gekozen te hebben. Er bestaat een wetteling, wellicht veroorzaakt door programmaverandering, een nasleep van de rampzalige slag bij Gogodog. Dit zijn evenwel alles maar vermoedens. Wij moeten ook niet vergeten, dat na de dood van Poerbaja II de oppositiepartij een eerwaardige, hoogbejaarde leidersfiguur armer was geworden, wiens lege plaats, die om vervulling vroeg, als het ware voor Kadjoran geknipt leek.

KADJORAN'S AFVAL.

Het eerste belangrijke feit, dat van Rd. Kadjoran in de Nederlandse bronnen vermeld wordt, is zijn rebellie en poging om zich van de Mataram meester te maken, waarbij hij door Madoerezen gesteund werd. Hij heeft er de bijnaam van „Ambalik” aan te danken. Laten wij eerst trachten hiervan bij benadering de juiste datum vast te stellen.

De Soenan Amangkoerat II verhaalt, dat *een maand* na deze opstand, Pg. Martasana door zijn vader Tegalwangi buiten de poort Pingit tegen de Madoerezen werd uitgezonden. Kunnen wij dus de datum van deze tocht bepalen, dan weten wij ook die van Kadjoran's eerste rebellie.

Met grote waarschijnlijkheid kunnen wij vaststellen, dat de expeditie van Martasana omstreeks begin Maart 1677 viel.

Terwijl de Hollandse gezant Jacob Couper van 8 tot 12 Maart van Semarang naar Mataram reisde, bereikten

hem onderweg waarschuwingen, dat hij zich toch in de eerste plaats aan Pg. Martasana zou „adresseeren”, o.a. van diens broeder Pg. Adipati Anom zelve, welke adviezen wijzen op een zeer gestegen positie van dien heer. (d. J. VII, 95/96).

Op 17 Maart, tijdens een onderhoud met alle vier Soenansprinsen tegelijk, begon Martasana „wacker over zijn manhafte daden om de noordtwest van Mataram tegens de Samponders uytgericht, te swetsen.” Deze heldendaden kunnen daarom niet al te ver in het verleden liggen, vooral niet omdat die dag juist de zaak behandeld werd van Singawangsa, Gouverneur van Pekalongan, die het toen met de Madoerezen gehouden had (d. J. VII 109), doch met de schrik vrij kwam, tot ergernis van Couper. Vrij zeker heeft dus de expeditie van Martasana omstreeks het begin van Maart 1677 plaats gehad.

Daar, gelijk gezegd, de opstand van Kadjoran een maand eerder viel, zullen wij deze omstreeks begin Februari moeten stellen.

Dan valt hij samen met het bezoek van den Moor Piero aan Troenadjaja die van 27 Januari tot 10 Februari 1677 door dezen heer ontvangen werd.

Zou in zijn talrijke gesprekken met den Hollandsen gezant deze usurpator niets over die opstand en de daarbij door de Madoerezen verleende hulp uitgelaten hebben?

Op 5 Febr. 1677 beweert hij niemand als gemachtigde aan zijn broeder Speelman te kunnen zenden, „vermits alle myne raadtsluyden *naar den Mattaram* en andere plaatsen *om te oorlogen* uytgesonden syn.”

Hij heeft dus o.a. een *militaire* expeditie naar *Mataram* ondernomen.

Troenadjaja verwacht veel van deze tocht, ten minste als zijn bewering, dat „den Sousouhounan uyt de *Mattaram* reets vertrocken en zyn volck aan syne 4 soonen overgegeven heeft” (d. J. VII,

90), geen bluff is. Zijn pretenties gaan ver, verder in ieder geval dan later, „want”, zo zegt hij, „*Japara mijn stadt* is.”

Bevestiging van de val van de Mataram komt er echter niet.

Bij zijn afscheidsaudiëntie op 10 Februari stijgt zijn zelfverzekerdheid tot zo’n hoogte, dat hij de moeite neemt voor den gezant zijn afstamming „van den coninck Madjapayt” te ontvouwen, waarmede, zo zegt deze, „hy syne *afcomste volcomen* vast maackte en syne *pretentien op de Mattaram fondeerde*.” (d. J. VII, 92/93). Nimmer heeft Troenadjaja vroeger of later, zo hoog gegrepen.

Wij concluderen dus, dat Troenadjaja omstreeks begin Februari een expeditie naar Mataram had gezonden, waarvan hij de hoogste verwachtingen koesterde, daar zij hem wellicht de opperheerschappij over Java zou verschaffen. Daar hem juist in deze periode het gezantschap van den Moor Piero bezocht, kreeg deze van zijn ambities een *te overdreven voorstelling*, die onmiddellijk op de Hoge Regering en later op de geschiedschrijving dezer gebeurtenissen inwerkte. Het heeft meegeholpen om Troenadjaja van het openlijk dingen naar de Soenanstiel te beschuldigen. Zover heeft deze echter nooit durven gaan en zelfs, zoals wij vroeger zagen, later het ambiëren van de sultanswaardigheid geloochend. Het woord Soesoehoenan heeft hij nimmer op zich zelf toegepast; zelfs niet in deze dagen, toen hem een groot succes in de schoot scheen te vallen. Hij beperkte zich slechts tot voorzichtige toespelingen en halve pretenties.

Gaan wij thans de Mataramse berichten over deze opstand na, zowel de oudere, die wij vertaald in de Nederlandse bronnen vinden opgenomen, als de jongere, die in de Babadoverlevering bezonken zijn.

Wij zullen zien, dat in deze berich-

ten Kadjoran's persoon en zijn afval van het wettige gezag méér op de voorgrond staan, wat, gezien van Matarams standpunt, zeer begrijpelijk is.

DE MATARAMSE BRONNEN OVER KADJORAN'S AFVAL.

Soenan Amangkoerat II heeft op verzoek van Speelman aan deze op 19 en 20 September 1677 een „Nader verclaringe” laten doen, „beraackende het gepasseerde in de rebellie van Troenadaja, Radeen Cadjoran & a . . .” (d.J. VII, 147-55).

Hierin wordt dan verhaald over Kadjoran's afval.

Na de verschrikkelijke nederlaag, die het Mataramse leger tegen de verenigde Madoerezen en Makassaren geleden had op 13 October 1676, waren de prinsen naar Mataram door hun vader terug geroepen, „wanneer den Radeen *Cadjoran* van zyn gehoorszaamheyt affgeweken *vyand is geworden*”. Met zijn aanhangers legerde hij zich buiten de poort Tadj, te zamen met de Madoerezen onder Dhandhangwatjana, „wesende t'samen (naar oordeel) sterck hondert duysent mannen.”

Tegen hen zond de Soenan Pg. Blitar, K. Poelangdjiwa en K. Boeta Idjoe uit met de helft der Mataramse troepen, waarop een gevecht ontstond. Hierin sneuvelde niemand der Matarammers en slechts vier geringe lieden van den vijand, die naar Kadjoran terug week, waar hij opnieuw tot (naar gissinge) 150.000 man aangroeide.

Op dit heirleger stuurde de Soenan zijn zoons Pg. Adipati Anom, Pg. Poeger en Pg. Singasari uit (dus Pg. Martasana niet) „met 100 duysent manshooffden” (sic.). Wederom werd voor Tadj een ganse dag gestreden, „als wanneer de de Cadjorangers met alle haar volck in de vlucht geslagen en geheel verstrooyt syn geworden.”

Kadjoran begaf zich toen naar Kediri en Pg. Poerbaja Jr. stak „desselfs woon-

plaatse” in brand; „hetwelck gedaan wesende, is het Mataramse leger weder naar huys gekeert.”

Dit bericht uit Mataramse bron over Kadjoran's afval kan men aanvullen uit en vergelijken met het Babadverhaal.

Dit vertelt, dat het Madoerese leger onder Dhandhangwitjana naar Kadjoran kwam met het voorop gezette doel, Rd. Kadjoran af te halen en naar Soerabaja te brengen.

De vereniging der Madoerezen met die van Kadjoran lukte en tegen hen werd een Javaans leger onder Pg. Adipati Anom en zijn broeders uitgezonden om de indringers en opstandelingen tot de aftocht te dwingen, welke 's nachts in alle stilte geschiedde. Rd. Kadjoran poetste met al zijn schatten en familieleden de plaat en de volgende morgen werd de plaats pas geplunderd en verbrand. (B. T. D. I, 308/9).

De naam van den Madoeresen bevelhebber klopt, eveneens het verloop der gebeurtenissen, al zijn die dan ook, gelijk bij overleveringen meestal het geval is, wat beknopter weergegeven. Ook de verwoesting van de plaats Kadjoran wordt in beide bronnen medegedeeld.

Er is echter een verschil tussen het verslag van den Soenan en de overlevering. Het eerste verhaalt, dat na een dag vechten „de Cadjorangers met alle haar volck in de *vlucht* geslagen en *geheel verstrooyt* syn geworden” (d. J. VII, 148). De laatste (B. T. D. I, 308/9) deelt mede, dat te middernacht Rd. Kadjoran er met zijn vrouwen, en zijn geheele huisgezin van door ging, gevolgd door het Madoerese leger, dat dus de *geregelde aftocht* dekte. Pas de volgende morgen merkten de Matarammers dat Kadjoran met de Madoerezen 's nachts verdwenen was, waarop zij tot de plundering en verbranding van de woonplaats over gingen.

Deze tegenstelling wordt volkomen opgelost door een derde bericht, nl. dat van Pg. Martasana aan den Nederlandsen

gezant Jacob Couper ; hij spreekt daarin over de onenigheid tussen de prinsengebroeders en verhaalt: „d' een wil Sousouhounan wesen, d'andere hout het met moye vrouwen ende den derde met een toebackjen”, waarmede hij aanduidt, dat de eerste verteerd wordt door eierzucht, de tweede door wellust, terwijl no. 3 aan de opiumpijp verslaafd is. Daarna heeft hij het over de opstand van Kadjoran: „Want indien se haar als des Sousouhounan soons gethoont hadden, buyten twyfel was Radingh Cadjohoran niet wegh geraeckt, en dat ontstaat uyt het misvertrouwen, ... waarmede (zij) het soodanich hebben laten liggen, dat de vyandt niet alleen gevluht, *nemaar de vrouwen met haar kinderen op den arm zyn het ontkomen*, daardoor dat elck om het eerst weer binnen trocken om hun eygen interest.” (d. J. VII, 98).

Deze schildering van veilig vluchtende baboes klopt volkomen met het Babadverhaal, dat een ordelijke aftocht suggereert en wij begrijpen nu ook wel, waarom de Soenan zo hoog opgeeft van het uit elkaar slaan der Kadjoranners: hij had de leiding bij de aanval op Kadjoran gehad en had belang bij de voorstelling van een klinkende overwinning.

Wij houden ons daarom maar aan de voorstelling van Babad en Martasana en menen, dat de zege op Kadjoran niet afdoende was geweest. Opmerkelijk is, dat Martasana dit „wegh raecken” van Kadjoran betreurt. Blijkbaar is deze een geduchte tegenstander, van wien nog veel gevaar te duchten staat.

De zege tegen Kadjoran gaf evenwel de Matarammers moed om de kust gedeeltelijk te heroveren. De reeds genoemde Martasana ondernam begin Maart een tocht naar Pekalongan en Semarang, dat gedurende enige maanden in Mataramse handen bleef. Men moet evenwel aannemen, dat het passeren van de macht van Speelman in Jan. 1677 de vastbe-

radenheid der Madoerezen aldaar reeds enigszins geschokt had.

Van grote betekenis werd de kortstondige herovering, doordat zij den gezant Jacob Couper gelegenheid schonk naar de Kraton op te reizen om daar met de vier onenige Soenanszonen namens hun vader over een nieuw contract te spreken.

Wat was Kadjoran's rol in deze opstand? Vermoedelijk niet die van het initiatief. Gouverneur Wangsadipa van Japara, die meestal nog al een heldere kijk op de Javaanse toestanden had, meende, dat Kadjoran zijn opstand op *instigatie van Troenadjaja* begonnen was. Zijn slotopmerking „sulcx sustineer ick”, kunnen wij gerust als Javaanse beleefdheidsformule laten gelden (d. J. VII, 133). Ook de Babad laat het initiatief tot deze rebellie van de Madoerezen uitgaan.

Het lijkt mij daarom waarschijnlijk, dat wij in deze Februari-opstand een rechtstreekse poging van Troenadjaja moeten zien, om zich met hulp van zijn schoonvader van de Mataramse troon meester te maken. Dit sluit volkomen aan bij onze veronderstelling, dat voor deze periode Rd. Troenadjaja Kadjoran's candidaat voor het Soenanschap was.

Deze stoutmoedige poging om de Mataramse regering omver te werpen is mislukt en zowel voor Kadjoran als Troenadjaja betekende dit een ernstige nederlaag. Duidelijk was gebleken, dat in deze vorm hun plan niet voor uitvoering vatbaar was. Blijkbaar was Troenadjaja niet de geschiktste candidaat om Midden-Java in beroering te brengen. Het is opvallend hoe gering de weerklank was, die het initiatief van buiten nog in de Mataram ondervond. Van de latere medestrijders van Rd. Kadjoran wordt slechts de jonge Poerbaja vermeld en deze vecht dan nog aan de zijde van Mataram, verwoest zelfs, na de aftocht der bewoners, de plaats Kadjoran (d. J. VII, 148).

Wilde men in Midden-Java slagen, dan diende men de zaak geheel anders aan te pakken.

DE KRIJGSRAAD VAN MAART 1677.

De Babad Tanah Djawi vertelt dan verder, dat Kadjoran na zijn vlucht uit zijn verwoeste woonplaats, behouden in Soerabaja aankwam (B. T. D. I, 309) en daar Troenadjaja ontmoette. Beiden verheugden zich, aangezien zij niet verwacht hadden, elkaar in gezondheid weer te zien. Daarop verplaatste Troenadjaja zijn Kraton naar Kediri, dat hij geweldig versterkte.

Niet lang daarna, op Nieuwjaarsdag, pleegden Rd. Troenadjaja, Radja Galesoeng en Panembahan Kadjoran overleg, hoe zij de Kraton van Mataram zouden kunnen veroveren. Tot dusver de Babad.

Daar de Mohammedaanse Nieuwjaarsdag voor 1677 op 6 Maart viel, zou men vooreerst tegen dit bericht kunnen aanvoeren, dat Troenadjaja's verhuizing naar Kediri toen nog niet plaats had gehad, aangezien hij daarheen pas in Mei 1677, na de verovering van Soerabaja door de Hollanders, vertrok. Verder doet de aanwezigheid van den Makassar *Kraëng* Galesoeng, met wien Troenadjaja sedert begin 1677 in onmin leefde, enigszins eigenaardig aan; doch terwijl elders de Babad de feiten tamelijk ordelijk en waarheidsgetrouw weergeeft, is hij juist omtrent Soerabaja en de Makassarers uiterst verward.

Maar afgezien daarvan is het gans niet onmogelijk, dat op 6 Maart of daaromtrent tussen Kadjoran en zijn schoonzoon overleg is gepleegd omtrent de in de toekomst te volgen gedragslijn. Immers deze datum valt precies tussen de mislukte aanval op Mataram in begin Februari 1677 en de nieuwe veldtocht, die blijkens een Hollands bericht, omstreeks half April al aan de gang was. Tot het krijgsplan behoorde

ook de bezetting van Semarang en op 27 April 1677 bereikte inderdaad de tijding daarvan Batavia. (D. 27/4-77, p. III).

De gevolgen van dit feit werden belangrijk geacht, want, zo schreef de ijverige secretaris der Hoge Regering, daardoor werden „de passen na en van de Mattaram weder gestopt,” 't welc men zeyde, *door eenen radeen van Kadjoran* wiert in 't werck gestelt.”

Het is de eerste maal, dat Kadjoran's naam in de Dagregisters opduikt en dat er zelfs iets omtrent zijn persoon wordt verteld.

Over zijn verleden wordt slechts medegedeeld, dat hij „*bevoorens op den naem van Troena Jaja* tegens des Sou-souhounangs ryck geageert en nu, soo gesegt wiert, *sich van gemelten Troena Jaja afgescheyden hebbende*, evenwel zijn stuck tegen de Mattaram scheen te willen staende houden. . . .”

Dit lijkt een zeer wonderlijk bericht. Het stelt vast, dat er kort te voren een soort van ommekeer in de politiek van Kadjoran heeft plaats gehad, welke verandering wij ons heel anders zouden hebben voorgesteld. Immers, na de nederlaag voor de poort Tadjil in Febr. 1677, zou men zich voorstellen, dat hij als rampzalig vluchteling nog afhankelijker van zijn schoonzoon geworden was.

In ieder geval lijkt het ons voor de hand te liggen deze ommekeer in verband te brengen met de Krijgsraad van 6 Maart 1677. Wat is daar bekokstoofd?

HET KRIJGSPLAN TEGEN MATARAM.

Feitelijk zouden wij nu precies moeten weten, wat er toen, tussen de grote leiders der opstandspartij besloten is. Bij gebrek aan gegevens, dienen wij te onderzoeken, of er vóór en na de 6e Maart een verandering in politiek is waar te nemen. M. i. is die duidelijk waarneembaar. Wij zagen reeds, dat de Madoerezen

vanuit Soerabaja een tocht ondernamen naar hun bondgenoot Kadjoran en dat die expeditie een catastrofaal einde had.

Na de krijgsraad van 6 Maart wordt een tweede veldtocht ondernomen, die veel minder geïmproviseerd is en waarvan het plan vooraf nauwkeurig bestudeerd moet zijn.

Zowel volgens de Babad als volgens het bericht van Amangkoerat II werd de Mataram van twee zijden aangevallen: van de Oostzijde naderde een kolonne uit Grobogan tot voor de poort Tadjji (bij Prambanan), terwijl aan de Noordkant een kolonne al in April begon met de weder bezetting van Semarang en vervolgens oprukte naar de poort Trajem (in Kedoe). Beide legerafdelingen ontmoetten elkaar volgens de Jonge te Pandan, in de buurt van de Kraton; bij Telagawana werd de laatste slag gestreden. Deze wijze van aanvallen doet onwillekeurig aan Moltke's devies: „Getrennt marschieren und vereint schlagen" denken, want zij leidde tot de val van de Kraton. Geniaal was ook, om dadelijk reeds Semarang te bezetten, zodat de Hoge Regering niet meer kon weten, wat er precies in de Mataram voorviel en zij pas op 9 Juli de val der Kraton vernam.

Het bericht over een krijgsraad wint door het planmatige van de veldtocht aan waarschijnlijkheid.

SAMENSTELLING EN KADER VAN HET REBELLENLEGER.

De samenstelling der beide rebellenlegers verdient ook de aandacht. Het Noordelijke leger bestond volgens den Soenan (d. J. VII, 149) uit lieden van Pati, Koedoes, Demak, Grobogan, Semarang, Waleri en Kendal en was 50.000 man sterk; het Zuiderleger bestond uit de bewoners van Soerabaja, Gresik, Sidajoe, Toeban, Djipang, Blora, Warong, Kediri, Panaraga en Magetan en telde 100.000 koppen.

De Babad bevestigt dit in zoverre,

dat zij voor beide legers dezelfde samenstelling opgeeft, t. w. lieden zowel uit de Mantjanagara als uit de Pasisir. Ook de Nederlanders vermelden een gemengde samenstelling, t. w. „troupen van Codjoran, Pamaragan en Madion" en wel, wonderlijk genoeg, voor de Noordelijke groep (D. 23/5-77, p. 147), die eerst volgens D. 27/4-77 p. 111 uit „Madurese volckeren, niet van Codoes, maar van Damacq en Grobogan, als eenige rebellen met hun aenhangh" zou bestaan hebben.

Hoe het ook zij, de samenstelling der op Mataram aanrukkende legers is zeer gemengd geworden en hun getal groeide onder het oprukken, daar zij zich „van negorye tot negorye voortgaende, sterker en sterker gemaakt (hadden) en de onwilligen gedwongen hare zyde te volgen" (mededeling van den ooggetuige Astrajoeda aan Speelman, d. J. VII, 137). Uit dezelfde bron vernemen wij, dat het aanvallende leger „niet meer als schaers 1000 Madouresen" telde „en voorts alle Javaenen van hier en daar uyt de zeesteden en binnenlants byeenversamelt, tot een leger van niet minder als 20 à 25.000 mannen." Het Madoerese contingent daalde in de loop van de tijd nog tot 6 à 700 man. Het leger is dus in zeer sterke mate Javaans geworden.

Het kader der rebellen is een twijfelachtig punt, omdat, terwijl van de minderen met vrij grote stelligheid het al of niet Madoerees-zijn kan worden vastgesteld, de nationaliteit der meerderen niet zo vast staat. Men kan nl. met vrij grote zekerheid aannemen, dat de aristocratie op Madoera stellig voor een hoog percentage Javaans bloed in de aderen had.

Daarom is het lang niet zeker, dat een der dapperste aanvoerders van Troenadjaja Tg. Mangkoejoeda, hoewel hij afkomstig uit Sampang heette te zijn, ook werkelijk een Sampanger was en geen Javaan.

In het verslag van den Soenan treffen wij naast dezen Mangkoejoeda een opsomming van een zestal aanvoerders der opstandelingen, welke tegen de Kraton oprukten, t. w. :

1. Wirakoesoema, de zoon van Rd. Kadjoran
2. Rd. Wirajoeda, zoon van Wiramenggala I
3. Adipati Wiramenggala
4. A. Wassingati (in D. 12/7-78 genoemd de zoon van Ad. Wiramenggala).
5. A. Soepatra Langaspatty
6. Demang Angantaka

De eerste vier zijn rasechte Javaanse aristocraten, wat ons reeds de wijze, waarop de Soenan ze ons zonder enige nadere inleiding of verklaring voorstelde, deed vermoeden. Om deze laatste reden geloven wij ook, dat 5 en 6 wel van Javaansen huize zullen zijn. No. 5 is bovendien de verknoeiide vorm van twee namen daar wij een weinig verder Aria Soepatra en Bangsapatty gescheiden vinden. In totaal zijn er dus 7, waarvan wij vier als Javanen kunnen identificeren, terwijl wij van de overige 3 dit vermoeden. Slechts Tg. Mangkoejoeda heet direct uit Sampang afkomstig te zijn.

Er is dus voldoende reden om aan te nemen, dat ook bij het kader het Javaanse element sterk vertegenwoordigd was.

HET OVERLOPEN VAN SAMPANG, POERBAJA EN CHERIBON.

Dit Javaanse element wordt nog versterkt door het overlopen van verscheidene andere groten. Genoemd worden de Pangerans Poerbaja, Sampang en Cheribon. Gelijk wij reeds zagen behoorde slechts de eerste van dit drietal tot de naaste familieleden van Rd. Kadjoran. De eigenaardige figuur van Pg. Sampang, later algemeen bekend onder de naam van Tjakraningrat II, ontmoeten wij reeds in de jeugd van Troenadjaja. De pangerans van Cheribon waren de zonen van Panembahan Girilaja, die

naar Mataram opgevoerd was en daar in 1660 was komen te overlijden, zonder dat zijn zonen verlof hadden kunnen krijgen naar hun vaderland terug te keren.

Van de drie zijn er dus twee, die wat men noemt, tijdig de huik naar den wind hadden gehangen, terwijl wij enkel van Poerbaja mogen aannemen, dat hem zekere banden van verwantschap naar den bloede en naar den geest aan Rd. Kadjoran bonden.

Deze waren evenwel niet zo sterk geweest, dat zij hem hadden genoopt reeds dadelijk Kadjoran ter hulp te snellen. Integendeel, de jonge Poerbaja had in Febr. 1677 nog de dalem van Rd. Kadjoran in brand gestoken.

Pas toen het leger der opstandelingen voor de poorten verscheen koos hij openlijk de Kadjoranse partij.

Die laatste drie zijn dus niet de warmste en vurigste aanhangers, al werd hun overlopen toch nog beloond met het sparen hunner dalems (d. J. VII 138). Deze desertie gaf echter aan de Mataramse macht de genadeslag. De Soenan en Martapoera beschouwden haar als een der drie oorzaken van Mataram's val (d. J. VII, 131, 132). Dit sterker Javaans karakter, blijkt het duidelijkst, wanneer wij deze grote opstand vergelijken met de mislukte expeditie van Febr. 1677. Voor een enkele Madoerese kolonne met wat Kadjoranse bondgenoten was nu een groot, steeds groeiend Javaans heir in de plaats getreden met een te verwaarlozen aantal Sampangers onder vnl. sterk Javaanse leiding, die door desertie bij den vijand nog toenam. Natuurlijk kan men deze wijziging der verhoudingen ook beschouwen als een natuurlijke groei. Het lag voor de hand, dat de Madoerezen het door hen bezette en te bezetten gebied trachtten te mobiliseren tegen de rest van Mataram. Evenzo is het begrijpelijk, dat velen in de Mataram uitzagen naar een regeringsveran-

dering, welke ook, en dus gemakkelijk overliepen.

Als tussenschakel tussen Troenadjaja en de Javanen kan de bij laatstgenoemden hoog in ere staande Kadjoran goede diensten hebben bewezen. Dit hoeft dus nog geen wijziging in Troenadjaja's politiek te betekenen, maar een natuurlijk uitgroei. Hierop kan echter wél wijzen het reeds aangehaalde bericht van Dagregister 27 April 1677.

Als er daarin sprake van is, dat Kadjoran „bevoorens op de naem van Troena Jaja tegens des Sousouhounangs ryck gea-geert” heeft, kan dit moeilijk iets anders zijn dan de mislukte rebellie van Febr. 1677, wier te sterk Madoerees karakter haar wellicht deed mislukken.

Wat in December 1676 na de slag bij Gogodog aan de Noordkust volkomen een feit geworden was van Soerabaja tot Cheribon toe, kon in het binnenland, waar nog zoveel Mataramse tradities waren, nog niet slagen.

De poging zou pas met succes bekroond kunnen worden, indien den Midden-Javanen een schijn voorgehouden werd, waardoor een opstand tegen het Mataramse gezag een nationaal-Javaans karakter kreeg. Hiervoor kon Kadjoran dienen. Hij was de eerste en oudste bondgenoot van Troenadjaja, die in Midden-Java bovendien een bijna bovennatuurlijk ontzag inboezemde. Hij slechts kon zoveel invloed op groten en kleinen uitoefenen, dat ook zij zich onder Troenadjaja's vanen schaarden. Maar dan diende het toch zó te geschieden, dat het a. h. w. op naam van Kadjoran gebeurde, zodat de buitenwereld de indruk kreeg, dat deze „*sich van gemelten Troena Jaja afgescheyden*” had, zonder dat hij zich echter met den Mataram verzoende, dus dat Kadjoran „*evenwel zyn stuck tegen de Mataram scheen te willen staende houden . . . .*” Bevestigd wordt D. 27/4-77 door D. 9/7-77, waar vermeld wordt, dat door den gouverneur van

Japara Wangsadipa „(seer verbaast) berigt (werd), dat de stadt Mataram gewis-selyck door den Sousouhounangh verlaten en aen den *Keey Radin van Codjoran overgegeven was, sonder dat Troena Jaja daer aen deel soude hebben* en dat die overwinners nu oock Japara wilden comen aentasten” (p. 217).

Speelman meende (D. 28 7-77, p. 239), dat enigszins scheen „te kunnen gesustineert werden, dat den Sousouhounangh (na luyt der Japaarse advy-sen) zyn throon stadt aen den priester-lycquen Radeen van Cadjoran, gewesen schoonvader van Troena Jaja, 't zy met, of zonder dien rebel, hadde gecedeert, omdat dien propheet des duyvels selfs al lange hadt voorsegt, datter een ander Conincq in de Mataram regeeren most.”

Uit deze berichten kan m.i. moeilijk een andere conclusie getrokken worden, dan dat de poging, om Rd. Troenadjaja als Soesoehoenan in Mataram te installeren werd opgegeven en dat t. a. v. Midden-Java aan Rd. Kadjoran de vrije hand werd gelaten. Troenadjaja had het onmogelijke van zijn candidatuur op de Mataramse troon ingezien en wanneer Madoerezen in Midden-Java nà die datum nog optreden is het slechts als hulptroepen van Kadjoran of als buit-makers.

DE RIJKSVERDELING VAN 1677.

Deze voorstelling van het opgeven van Midden-Java door Troenadjaja wordt volkomen bevestigd door de tijdingen van een *rijksverdeling* tussen Kadjoran en Troenadjaja. (d. J. VII, 178, 193, 197; D. 9/12-77). Weliswaar dateert de oudste pas uit half November 1677, maar het is zeer goed mogelijk, ja zelfs waarschijnlijk, dat de afspraak omtrent de rijksverdeling van vroeger dateert, wellicht óók van de 6e Maart 1677, de datum van de befaamde krijgsraad. In ieder geval ligt deze rijksverdeling volkomen in de lijn van onze interpretatie van Dagregister 27/4-1677: het plaatsen

van de leiding van de opstand in *Midden-Java* in *Javaanse* handen. Slechts onderstreept deze rijksdeling het Dag-registerbericht nog meer, door de zelfstandigheid van Kadjoran scherper af te bakenen.

Kadjoran schrijft in een brief aan Martapoera, den gouverneur van Japara, dat „het land van Java hem nu toe hoorde, voor zooverre het lag bewesten het hooge gebergte Lawoe, gelykende als of de rest beoosten hetzelfde. . . aan Troenadjaja was toebedeeld en dat zylieden zoo hun gebied onderling gepartageerd en gelimiteerd hadden” (d. J. VII, 178, ontvangen in Japara 28 Nov. 1677). Speelman zelf doet een gebrek-kige poging om de verdeling wat nader vast te stellen. Hij meent, dat de grens aan de kust tussen Lassem en Djoewana ligt en te land ten Westen van Madjapahit. Tot Kadjoran's rijk zouden dan behoren: Djipang, Panaraga Madioen, Blora en Waroeng etc. wat wel rijkelyk veel is. De Lawoe als grens lijkt aannemelyker, wat ook weer beter harmonieert met de eerste aanwijzing: ten Westen van Lasem. Trouwens Speelman zelve klaagt over zijn „gebrek aan landkunde, waarvan men bij de Javanen. . . geen byzonder onderrigt kan krygen” (d. J. VII, 198). Sedert Dec. 1677 worden Kadjoran en Troenadjaja vaak in een adem genoemd als gelijkwaardige bondgenoten.

Wat kwam er nu van deze afspraak in de practijk terecht?

KADJORAN IN KEDIRI.

Het ligt niet in onze bedoeling Kadjoran's en Troenadjaja's scharen op hun succesvolle tocht naar Mataram stap voor stap te begeleiden, doch wij stellen ons voor deze expeditie en de daaruit voortgevloeide resultaten vanuit enige algemene gezichtspunten te beschouwen, nl. in hoeverre wij hier inderdaad te maken hebben met een

nauwgezette nakoming der gemaakte afspraken.

Men zal zich direct afvragen: waarom trok Rd. Kadjoran niet dadelijk met Mangkoejoeda's leger mee op naar Mataram, om daar zijn nieuwe positie van heer over al het land ten Westen van de Lawoe te gaan aanvaarden. Het ligt toch voor de hand, dat zijn bezielende tegenwoordigheid aldaar de zaak van de opstand ten zeerste zou gediend hebben.

Volgens een bericht uit Speelman's pen zou Kadjoran zich te oud achten om zelf de troon te bestijgen. Hij had zich uit de wereld naar het gebergte „Totombi” terug getrokken en hield zich slechts met de vreedzame landbouw onledig. Dit bericht lijkt het officiële bericht van de Troenadjaja-partij te zijn. Uit hetgeen wij verder over Kadjoran horen, blijkt deze helemaal nog niet zo der dagen zat te zijn, als hier wordt geschilderd, vooral niet wanneer wij hem, gewapend met kris en assegai, te paard zien stijgen en met zijn zuster achterop een laatste poging doen om amok makende door de omsingelende vijanden heen te breken. Zelfs wanneer wij zijn benarde omstandigheden in aanmerking nemen, kunnen wij in dezen Kadjoran nog niet een afgeleefd grijsaard zien. Speelman gelooft dan ook niets van deze onverschilligheid voor wereldse dingen en meent, dat onze Kadjoran in alle zaken van Midden-Java de hand heeft (d. J. VII, 198).

Het heeft ook er veel meer de schijn van, of deze afgetrokkenheid van de wereld, ja zelfs het voortgezette verblijf in de buurt van Kediri niet vrijwillig is geweest, maar noodgedwongen. Troenadjaja wilde hem niet graag in Midden-Java en zag hem liever als geëerde gevangene in zijn omgeving. Daarom moest hij niet te ver weg verblijven in Nirmala, op een halve dagreis van Kediri in het Zuidergebergte Totombo gelegen (d. J. VII, 236, 250).

Wij zouden zijn positie kunnen ver-

gelijken met die van andere oorspronkelijk Mataramse groten.

Er zaten nl. nog meerdere min of meer vrijwillige gasten in en om Kediri. Wij noemden reeds den befaamden Pg. Sampang of Tjakraningrat II, die in Lodaja logeerde en daar door Troenadjaja als een vader zou geëerd zijn, opdat hij diens gezag op Madoera (bedoeld zal wel zijn : West-Madoera) zou kunnen verstevigen. Hij was echter wel zo verstandig om zijn oom daar niet los te laten. Ook had Troenadjaja korte tijd in Kediri de Cheribonse prinszen, zonen van Girilaja, die door Troenadjaja's troepen uit Mataram gehaald waren. Zodra ze echter de kans kregen, en die kwam spoedig, nl. toen de Makassaren zich tijdelijk van Kediri meester maakten, wisten zij te ontsnappen en kwamen tenslotte in Bantam terecht, waar men hen blijkbaar op dezelfde wijze als in Kediri wilde behandelen, nl. tot getrouwe vazallen maken. Gezien ook het feit, dat zomin Tjakraningrat als Kadjoran hun familielid Troenadjaja in de ure des gevaars trouw bleven, vermoeden wij, dat beider positie niet zo heel veel zal verschild hebben en zijn neergekomen op een soort van eervolle internering.

Natuurlijk was deze vergulde kooi in het Kediri niet steeds bevorderlijk voor Kadjoran's prestige. Toen uit zijn naam boden bij Pg. Poeger verschenen waren, werden dezen door de Bageleners direct al niet vertrouwd, daar zij nog niet gehoord hadden, dat Rd. Kadjoran naar Mataram teruggekeerd was (d. J. VII, 153, 154). Men wantrouwde Kadjoran als gast van Troenadjaja en zag in zijn boden slechts handlangers van den Madoerees.

Het ligt trouwens voor de hand, dat Troenadjaja, na de mislukking van zijn candidatuur voor het Soenanschap, waaraan Kadjoran hem had moeten helpen, zich op een andere wijze van deze gewijde persoonlijkheid te eigen bate

trachtte te bedienen. Hij mocht het Soenanschap ook al opgegeven hebben, invloed kon hij op de Midden-Javaanse zaken nog hebben, dank zij een heilige als Kadjoran, die daar nog groot aanzien genoot. Dat de Bageleners achter Kadjoran's waardige gestalte de ambitieuze figuur van Troenadjaja zagen oprijzen, lijkt daarom heus niet zo gek.

Er zijn trouwens meer feiten, die erop wijzen, dat Troenadjaja begonnen was zijn schoonvader min of meer als quantité négligeable te beschouwen. Wij bedoelen in de eerste plaats het optreden der Madoerese bondgenoten in Mataram.

Na het verdelingsverdrag had de vermeerstering van de Kraton veel van zijn bekoring voor de Madoerezen verloren. Het enige directe voordeel bleef nog de te verwachten buit. Aan de wijze waarop deze onder de bondgenoten verdeeld werd, zou men de graad van belangeloosheid kunnen afmeten, waarmede de Madoerezen aan de Mataramse expeditie deelnamen.

KADJORAN'S AANDEEL IN DE BUIT.

Ware Rd. Kadjoran werkelijk als gelijkwaardig bondgenoot door zijn schoonzoon behandeld, dan zou hem zeker wel de helft der Mataramse schatten gelaten zijn. Van een dergelijke verdeling vernemen wij niets, wel van het tegendeel. De ganse buit werd door de Madoerezen naar Kediri gesleept, om daar, gelijk wij reeds elders zagen, door Troenadjaja voor den Soenan bewaard te worden (d. J. VII, 137, D. 27/4-78, p. 160). Alles wat niet te zwaar of te onaantrekkelijk was, ging mee, zodat de Hollanders er in 1680 slechts een partij verroest geschut en een dito oude wijven aantroffen. Men begrijpt welk een deprimerende indruk deze wegvoering van schatten w.o. de gouden kroon van Madjapahit, op de aanhangers van Ka-

djoran in Mataram moest maken en het is te begrijpen, dat velen, bij het aanzien van de leeg gehaalde Kraton naar hun ouden heer terug verlangden en daarom later Poeger's zijde kozen.

Kapitein J. A. Sloot, die de verhouding Kadjoran - Troenadjaja onvoldoende doorzag, vroeg op 14 Sept. 1679 onmiddellijk na Panembahan Rama's arrestatie, „waar dat hy *de schatten, zoo van goud, zilver en geld, die hy uit de Mataram van den Sousouhounan had weggevoerd, gelaten had*”, waarop de gevangen Kadjoran antwoordde, „dat hy nooyt geen rykdommen van den Sousouhounan . . . weggevoerd of na zich genomen” had (d. J. VII, 272/273). Men vond ook in zijn benteng Melambang of elders niets, dat op schatten leek, in scherpe tegenstelling tot Kediri waar bijna de ganse rijke buit onder de troepen verstrooid raakte en zelfs de veldprediker ds. Manteau nog een aardige collectie Chinees porcelein op de kop wist te tikken.

Van de levende buit aan vrouwen schijnt de oude Kadjoran toch nog iets bekomen te hebben, nl. de moeder van Rd. „Goude”, volgens Speelman's Instructie aan Saint Martin „een gemeene vrouw”, die met haar 12-jarigen zoon naar de begraafplaats Imagiri gevlucht was, waar haar kind stierf, „en zoude Radeen Cadjoran deze vrouw ten wyve genomen hebben . . .” (d. J. VII, 191).

Men stelle tegenover deze „gemeene vrouw” Troenadjaja's aandeel: Raden Tapa, een prinses van koninklijken bloede, die, wanneer wij haar met de volgens de Sadjarah Dalem naar Kediri gesleepte Rd. Ajoe Kleting Koning mogen vereenzelvigen, ook van moederszijde van vorstelijke afkomst was.

Het is dus duidelijk, dat de Madoerezen weinig altruïsme bezielde, toen zij met de troepen van hun bondgenoot Kadjoran de verre tocht naar Mataram ondernamen.

Naast zijn gedwongen verblijf in het

Kedirise zal ook de minder fraaie behandeling door de twijfelachtige bondgenoten Kadjoran's aanzien in Midden-Java geschokt hebben, met name in Mataram, waar men de grote schat en prachtigste ornamenten zich ontroven en naar Kediri brengen zag. De wankelende trouw der Matarammers aan Kadjoran's nieuw gezag hoeft daarom niets verwonderlijks te hebben.

KADJORAN'S CANDIDAAT VOOR HET SOENANSCHAP.

Behalve Kadjoran's verblijf in het Oosten onder Troenadjaja's vleugelen en de plundering van de Kraton, was er nog iets, dat de zaak van Kadjoran in hoge mate belemmerde: het ontbreken van een geschikte kandidaat voor het Soenanschap. Kadjoran achtte zich zelf daarvoor te oud en zou dit, gelijk wij zien zullen, door wereldverzaking gedemonstreerd hebben. Na het opgeven van *Troenadjaja's* candidatuur (waarschijnlijk na de kriegsraad van 6 Maart 1677), was er direct geen nieuwe gevolgd. De verovering van de Kraton was geschied, zonder dat men een kandidaat voor het Soenanschap naar voren schoof. Pas toen men zich in de verlaten hofstad genesteld had, drong zich de vraag opnieuw op, wie er op de ledige Sitinggil zou plaats nemen. Dat men na het mislukken van Troenadjaja's candidatuur om geschikte kandidaten in eigen kring verlegen zat, bewijst het aanbod aan den naar Bagelen gevluchten Poeger om op de troon zijner vaders plaats te nemen.

Er wordt ons nl. in de brief van den Soenan aan de Hoge Regering (d. J. VII, 153/54) verhaald, dat Poeger zou geweken zijn „uyt het vleck Samalangoe, naar d'Jenaar, omme datter gekomen waren boden van Radeen Cadjoran, hem ontbiedende *weder te keeren in de Mataram om syn vader (Amangkoerat I Tegalwangi) te vervangen*”.

In plaats van den onbruikbaar gebleken Troenadjaja zou dus *Poeger* de candidaat der Kadjoranse groepering worden.

Deze candidaatstelling mislukte echter, want, zo vervolgt de Soenan zijn verhaal, „het volck van Begalleen hebben dat niet willen toelaten, mistrouwende de gesanten, uyt vrees, dat het mogte wesen een bedrog, gepractiseerd door die van Zampang (= Troenadjaja c. s.), dewyl sy noch niet hadden gehoord, dat Radeen Cadjoran weder naar Mataram gekomen was”.

De oorzaak dezer mislukking was dus het Bagelense volk (of de zich daarachter verschuilende *Poeger*). In ieder geval droeg het gedane voorstel nog een te sterk *Madoerees* karakter om acceptabel te zijn. Ten overvloede beloofde *Poeger* naar de Mataram te komen, „wanneer zyn vader Radeen Cadjoran”, daar ook zou verschijnen. Blijkbaar begreep hij heel goed, dat Troenadjaja daar vooreerst zijn toestemming niet toe zou geven. Pas na Troenadjaja's val is Kadjoran in de Mataram terug gekeerd, maar toen was een troonsbestijging onder Kadjoran's vaderlijke bescherming heel wat minder aantrekkelijk geworden.

Men ziet trouwens uit Kadjoran's titulatuur welk een eerbied hem zelfs een telg uit het Mataramse huis nog toedroeg. Het is ook een feit, dat tot kort voor Kadjoran's dood nog sprake was van een verzoening met hem.

Feitelijk is Kadjoran er na Poegers afwijzing niet meer in geslaagd een geschikte candidaat voor het Soenanschap te vinden. Speelman verhaalt wel, dat Kadjoran de intentie had „om zyn jonger broeder Radeen Cahoenan” tot de troon te verheffen, maar dit is dan ook de enige maal dat een familielid met die naam vermeld wordt. Deze candidatuur zal dan ook wel niet veel bijval gevonden hebben.

Zo blijft dus tot aan Kadjoran's dood

toe diens partij zonder een geschikte candidaat voor het Soenaschap. Dat dit voor deze groep op de duur fataal moest zijn, is duidelijk.

De voortdurende aanwezigheid van Pg. *Poeger*, ook een pretendent-Soesoehoenan, eerst in Bagelen en daarna in de Mataram zelve, waar de Kadjoranners hem stil lieten begaan, moet reeds onmiddellijk een spaak in het wiel gestoken hebben van elke ernstige Kadjoranse candidatuur. Als deze ooit bestaan heeft, is zij dadelijk in de kiem gesmoord.

Het is in dit verband ook opmerkelijk, dat men nimmer van een *Kratonstichting* in Midden-Java hoort, waarvan in Oost-Java wel herhaaldelijk sprake is. Zowel Madjapahit als Kediri, beide met een rijk historisch verleden, komen in aanmerking. Waarom wordt in Midden-Java zelfs niet éénmaal *Padjang*, welks glorie nog zo vers in het geheugen lag, naar voren gebracht? Eenvoudig omdat, waar geen Soenan is, ook geen Kraton kan zijn.

Het komt mij dan ook voor, dat de Kadjoranners het op de duur enigszins in een andere richting hebben gezocht, nl. in die van het Pan-Islamisme. Dit kon natuurlijk aanknopen bij de heilige plaatsen en eerbiedwaardige herinneringen, waarvan in de brief van Kadjoran zo hoog wordt opgegeven. Van kafaat is in dit schrijven echter nog geen sprake. De steeds belangrijker wordende deelneming der Nederlanders aan de strijd, bondgenoten van Amangkoerat II, bijgenaamd *Amral*, moest dit streven in de hand werken. Wij zullen het in al zijn kracht waarnemen, wanneer wij Kadjoran's werkwijze zullen bespreken, waarvan de berichten van omstreeks de jaarswisseling 1677/78 dateren. Het Pan-Islamietische streven zal dus ongeveer in Dec. 1677 meer naar voren gekomen zijn.

Een parallel verschijnsel zien wij bij Kadjoran's schoonzoon Troenadjaja, die

op het eind van zijn politieke loopbaan ook den vromen Islamiet uithangt, wat hij, blijkens zijn leefwijze, (alcoholgebruik!) oorspronkelijk niet was. Slechts de Islam vermocht aan de opstand een grootser allure en een sterker geestelijke kern te geven, zodat hij ook buiten het beperkte gebied van Midden-Java ten Zuiden en ook voor niet-Javanen groter aantrekkingskracht zou krijgen.

Evenwel, het mocht de Kadjoranse partij oorspronkelijk aan een behoorlijke ideologie schorten, een zekere organisatie en een levendige activiteit kan men haar niet ontzeggen. De schaarse berichten delen hierover het volgende mede.

KADJORAN'S WERKWIJZE.

Pas kort voor zijn vertrek uit het Kedirische vernemen wij, dat Kadjoran aldaar enige hoofden bij zich had, en wel een drietal: „Radhen Pandje, Anga Padra, Karti Naya” (d.J. VII, 235), waarvan wij er later twee misschien kunnen terug vinden.

Overigens schijnen triumviraten karakteristiek te zijn voor de Kadjoranse partij en zijn geestverwanten, want na Kadjoran's dood treffen we er weer enige aan. Hun juiste betekenis ontgaat ons.

Hoe werkte Kadjoran nu vanuit Kediri?

De enige, die ons hierover vrij duidelijk inlicht is weer Corn. Spielman in zijn lange Instructie aan Saint Martin, 23 Mrt. 1678. Hij verhaalt dan, gelijk wij reeds zagen, dat Kadjoran zich zelf te oud achtte om een troon te beklimmen, maar er zijn jongere broeder Rd. „Cahoenan” op zou willen verheffen. In schijn had hij zich uit de wereld naar het gebergte „Totombi” teruggetrokken en was slechts met de vreedzame landbouw bezig.

In waarheid gebeurde er niets ten Westen van Djipang „als door zyne bestelling” en het was nergens anders op gemunt dan op de zeesteden, die de

sleutel tot het binnenland vormden. Spielman vond „hun toeleg zoo heel redeloos niet” en gaf hun daarom wel kans, mits de Compagnie er zich niet mee bemoeide. Daar dit evenwel het geval was, werden de Hollanders door hen zeer gehaat en kreeg de beweging een sterk *Islamietisch* karakter, beweerde, „dat God en hunnen propheet het Javaanse land nooyt weder zeegenen zal, zoo lang de *Caffers of ongeloovigen* . . . daarin gedoopt komen te worden”. Het eenvoudige volk was dit zeer makkelijk wijs te maken, „byzonderlyk als het afkomt van een persoon, die door dit gantsche land nu nog meer als voorheen gereputeerd werd voor *zoo grooten Heyligen, als dezen Radeen Cadjoran of Panambahan Rama*.”

Het gevolg was, dat zodra zich iemand maar onder die titel aandiende, de kleine man direct bereid was van partij te veranderen, vooral als het waren Kadjoran's „creaturen en tempelpriesters, die continueel het gantsche land door en weer doorlopen en de grootste fielen van de wereld zijn, misbruykende al met een de vrouwen en dogteren”.

Kadjoran beloofde ook onkwetsbaarheid en wanneer dit tegen de Nederlandse wapens weinig baatte, gaven zijn handlangers te kennen, dat de gesneuvelden „van de regtgeloovigen niet geweest zijn en dat zij geen vast vertrouwen op hunnen propheet gehad hebben”.

Behalve dat Kadjoran zich door zijn zendelingen tot de grote massa richtte, wendde hij zich ook soms tot enkele *vooraanstaande personen*, die hij tot zijn partij trachtte over te halen.

Zijn poging om Pg. Poeger, aan zijn zaak te verbinden, vermeldde wij reeds; bovendien zocht hij contact met Rd. A. Pamot, zwager van Amangkoerat II en den Japaarsen gouverneur Ng. Wangsadipa, wiens titelnaam toen ondertussen in *Dipati Martapoera* veranderd was. Bij Pamot had Kadjoran succes, bij den laatste ving hij bot. Rd. A. Pamot liet

zich door enige boden „op de naem van Kadjoran” bewegen met vrouw en kind naar Mataram over te komen, waar hij dadelijk gevangen raakte. Zulk een toverkracht oefende Kadjoran's naam op leden van het Vorstenhuis uit (d. J. VII, 153/54).

Op de merkwaardige lontar, die drie rampzalige boden van Kadjoran aan Martapoera brachten, komen wij hierna terug. Zij is merkwaardig voor de hooghartige toon, waarop zij geschreven is. Kadjoran schrijft als souverain. Aldus trachtte Kadjoran hoog en laag voor zich te winnen.

Gaan wij thans na, hoe het contact der Kadjoranse partij was met de machten, waartegen haar machtsstreven botste, t.w. Pg. Poeger en de Compagnie.

POEGER BETREKT DE KRATON.

Vooreerst heeft de Kadjoranse partij Plered weer ontruimd en is Pg. Poeger daar weer ingetrokken. Hierover vinden wij in de Babad (I, 319) het volgende verhaal:

Nadat Poeger zich van de onderweg achtergelaten *olifant* zijns vaders heeft meester gemaakt, verzamelt hij een leger om de Madoerezen aan te tasten, die reeds in Djagabaja klaar staan. Hun leger onder Dhandhangwatjana wordt echter verslagen en vlucht tot aan de *Kraton* Plered. Ook Poeger nadert Plered en al het volk schaart zich weer onder hem.

Dhandhangwatjana en Mangkoejoeda nemen daarop de vlucht naar Kediri en hierna doet Poeger pas zijn intocht in de *Kraton*.

Dit verhaal vindt een sterke steun in het verslag van den Soenan in d. J. VII, 153, waar zelfs de *olifant* niet ontbreekt.

Amangkoerat II had dit rijdier van zijn broeder Poeger opgeëist, maar een weigerend antwoord ontvangen.

Daarop volgde de reeds door ons besproken poging om Poeger tot Kadjo-

ran's tegen-Soenan te verheffen. (hiervan staat in de Babad niets).

Toen waren 2000 man onder Dhandhangwatjana en Bagoespattie in Bagelen gekomen, maar door de Bageleners bedriegelijk over de Bagawanta gelokt. Bij Djagabaja waren ze plotseling op hen aangevallen en hadden het merendeel gedood, terwijl de rest zich door de vlucht had kunnen redden en vervolgd was tot aan Bantoel dus tot ver over de Praga. De *Kraton* was echter nog niet bezet.

Volgens rapport van Nederlandse gecommiteerden, die op 10 Oct. in Japara uit Pekalongan waren gearriveerd, zou de stad Mataram „door de volckeren van Troena Jaja, als die van Kadjoran etc. t'eenemaal wederomme verlaten” zijn „en zy tot omtrent 5 dagen reysens om de Zuydoost van daer geretireert geweest” (d. 21/10-77, p. 345).

De koopman Everaert van der Schuur maakte vanuit Japara een reis naar Poeger, die van 26 Sept. tot 17 Oct. duurde. Eerst zocht hij deze op in Bagelen, maar hem daar niet aantreffende, vond hij hem in de *Kraton* van Mataram (D. 29/10-77, p. 362; d. J. VII, 161). Wij kunnen dus als vrij zeker beschouwen, dat in Sept. 1677 de *Kraton* door de opstandelingen verlaten was en dat Poeger begin October 1677 opnieuw de *Kraton* had betrokken.

Hoe kunnen wij het zo spoedig ontruimen van een *Kraton* verklaren, wier verovering het duidelijk symbool was geweest van de ondergang van Amangkoerat Tegalwangi? Verschillende redenen moeten de Kadjoranse partij daartoe genoopt hebben. Vooreerst het verzet der Bageleners en de door hen bepaalde successen, die hen, gelijk wij zagen, tot bij Bantoel, enige uren van de *Kraton* brachten, zo mede Poeger's weigering, om de Kadjoranse Soenan te worden. Voorts de slinkende sympathie der Matarammers, die met leedwezen de kroon van Madjapahit naar Kediri

zullen hebben zien verhuizen. Steeds meerderen verlieten de partij van de opstand en liepen naar Poeger over, verhaalt de Babad.

Ook het vertrek der Madoerese bondgenoten, hoe compromitterend ook, moet de Kadjoranse partij verzwakt hebben. Behalve dat dezen, nu de buit binnen, was, verzadigd waren, moet hen nog iets anders tot een haastige aftocht naar Oost-Java gedrongen hebben, nl. de benarde positie, waarin zich toen juist Troenadjaja bevond.

Deze werd toen nl. door zijn eigen bondgenoten, de Makassaren, gedwongen een tijd lang zelfs Kediri te ontruimen, waarvan het bericht in D. 30/9-77 staat opgetekend. Daar wij de ontruiming van de kraton Plèrèd in Sept. 1677 stelden, lijkt een causaal verbond tussen beide gebeurtenissen niet onmogelijk. Troenadjaja's nood noodzaakte hem alle macht in het Oosten te concentreren en voorlopig Midden-Java te laten schieten. Zo benard was een ogenblik zijn positie, dat in Bantam het gerucht de ronde deed, dat Soeltan Agoeng van Bantam Troenadjaja met een grote armada zou te hulp snellen (D. 20/10-87). Evenwel wist Troenadjaja zich zonder den Bantammer te redden en heroverde Kediri.

De Babad vertelt verder, dat Poeger zich in Plèrèd tot Soenan laat uitroepen, dat hij de bevolking mild en rechtvaardig behandelt en verschillenden zijner dienaren met promoties gelukkig maakt. Zo onderwerpen zich allen in Kedoe, Bagelen en Mataram aan Poeger.

Maar er breken vele besmettelijke ziekten uit, zodat vele lieden sterven. Hun lijken liggen langs wegen en kali's. Daardoor wordt Poeger zeer bedroefd, hij eet en drinkt niet meer en bidt slechts tot Allah, dat hij het land weer zal zegenen (B. T. D. I, 312).

Inderdaad heeft Poeger weer de Kraton betrokken, zij het niet de gehele. Slechts de twee voorste vertrekken bewoonde hij, terwijl de rest verviel (d.

J. VII, 310). Hij is er hoogstwaarschijnlijk van 1677 tot 1680 in verbleven en heeft er niet veel van belang uitgevoerd, slechts afgewacht hoe de uitslag van de voortwoedende strijd zou zijn. Ook is er een bericht, dat werkelijk Mataram hevig door „hongersnoot als sterfte” geteisterd werd, zodat de Soenan (Amangkoerat II) om die reden zijn optocht naar de hofstad uitstelde, daar „de mensen van daar in de Wester landen verlieten om de kost te soecken” (D. 9/12-77, p. 438).

Poeger slaagde er dus in over een beperkt gebied zijn heerschappij te doen erkennen, doch terwijl het aan zijn vijanden niet makkelijk viel, hem daaruit te verwijderen, slaagde hij er evenmin in zijn gezag verder uit te breiden. Hij heeft zich daar blijkbaar vrij gemakkelijk bij neergelegd.

DE KADJORANNERS IN HET SOLOSE.

Ofschoon de rebellen de Kraton Plèrèd verlaten hadden, is het dadelijk niet recht duidelijk, in wiens handen het Solose bleef. Gezien Poeger's werkloosheid, waarover Hollandse en Javaanse berichten eenstemmig zijn, lijkt het zeer onwaarschijnlijk, dat hij zijn veroveringen tot voorbij de poort Tadj, Prambanan, zou hebben uitgestrekt.

Het Solose is dus wel in handen der Kadjoranse partij of daarmede sympathiserende groepen gebleven. Hierop wijzen ook enige schaarse Nederlandse berichten.

Een brief van 10 Dec. 1677 uit Japara geschreven (D. 10/1-78, p. 19) vermeldt het gerucht, „alsof Cadjoran sich omtrent de poort Selemby begon te doen sien”, wat op zich zelf niet juist kan zijn. Mogelijk is, dat i. p. v. Kadjoran, zijn aanhang bedoeld is.

Een kort briefje dd. 2 Jan. 1678 van Speelman bericht, dat „de troupen van Pougat met die van Codjoran . . . ge-

conjungeert'' waren. Ook dit bericht is overdreven en kan er slechts op duiden, dat Kadjoranners in het aan Mataram grenzende gebied, nl. het Solose, zich bevonden en inderdaad werden ze daar enige maanden later ook aangetroffen (D. 12/2-78, p. 63). Pas in Mei 1678 werd kapitein Jan Albert Sloot naar de poort Selimbi gezonden, en trof daar „Cadjoranders'' aan, die hij verjoeg. De vijanden vluchtten over de Solo-rivier en na ze enige tijd achterna gejaagd te hebben, keerde men naar een pagger aan die rivier terug (D. 15/5-78, p. 214). Ook later werd de aanwezigheid van „die van Cadjor-rangh'' bij Selimbi vastgesteld (D. 12/7-78, p. 361).

Het Solose is dus steeds Kadjorans gebleven en eveneens het gebied ten Oosten daarvan tot aan Kediri, zowel Panaraga als Madioen, hoewel niet zo sterk, dat de Nederlanders daar op zware tegenstand hoefden te rekenen. Bij de grote veldtocht tegen Troenadjaja in het najaar van 1678 werd ook de kolonne Sloot in het krijgsplan opgenomen, met order zich bij den van het Noorden oprukkenden kapitein Tack en zijn 400 mannen te voegen en „te zamen den marsch te nemen naar Madioen, waar omtrent de Cadjoranhse vyanden hun sterck onthouden'' (d. J. VII, 217). Het Solose gebied liet men dus weer schieten.

Deze groots opgezette veldtocht, welke, gelijk bekend is, na het doorstaan van geweldige moeilijkheden, eindigde met een volledig succes: de verovering van Kediri, besliste niet alleen over Troenadjaja's lot, maar ook over dat van zijn schoonvader.

VERHOUDING TUSSEN POEGER EN KADJORAN.

Poeger en Kadjoran beperkten zich dus ieder tot hun eigen gebied, dat wij ons door de poort Tadjji (Prambanan) kunnen

begrensd achten. Voor de politieke verhouding tussen deze twee machtigen hebben wij vooreerst enige aanwijzingen in het getuigenis van Tembajat. Bij de grens van Poeger's en Kadjoran's gebied lag de invloedssfeer van Tembajat, waar Mas Mendie, die daar de lakens uitdeelde, in 1680 verklaarde: „zyn stem tot de elexie van Troenadjaja en Pougara om de Mataram te regeeren, gegeven te hebben'' (D. 11/11-80, p. 743). Dit kan slechts slaan op de periode tussen de val van de Kraton en de verovering van Kediri (Juli 1677 - Nov. 1678), dus juist de door ons behandelde tijd. Bedoelt dit wellicht de erkenning van een tussen Poeger en Troenadjaja's schoonvader verdeelde regering van Midden-Java ten Zuiden, zodat Poeger het land ten Westen van Tembajat, (Mataram), en Kadjoran het ten Oosten daarvan gelegen gebied (Padjang, maar door de Hollanders ook wel bij Mataram gerekend,) beheerste? Was aan Tembajat daarbij een soort bemiddelaarsrol toebedeeld?

Meer houvast biedt het bericht van Speelman in zijn meermalen aangehaalde instructie aan Saint Martin en wij nemen deze gelegenheid waar om er op te wijzen hoe waardevol en oordeelkundig de memories van dezen opbouwer van het Compagnies gezag op Java zijn, al konden wij hem wel eens op een opzettelijke onjuistheid betrappen.

Hij vraagt zich nl. af, waarom de rebellen Mataram met rust laten, „schijnende bijna als of er tusschen hen en prins Poeger, . . . geen vijandschap was'' (d. J. VII, 197). Na langdurige informaties is hij tenslotte tot de conclusie gekomen, dat er een verdelingsverdrag bestond tussen Troenadjaja en Kadjoran, waarover wij reeds spraken. Dat maakt wel begrijpelijk, waarom *Troenadjaja* zich niet meer in Midden-Java roert, maar nièt, waarom *Kadjoran* zich zo stil houdt. Dit verklaart hij dan door het bestaan van een vooraf beraamd plan. Eerst zouden de

rebellen zich de zeekust meester maken en dan zou de rest, het binnenland, hun wel vanzelf toevallen. Pg. Poeger werd dus voorlopig met rust gelaten.

Bovendien, zo vervolgt Speelman, is Poeger getrouwd met een nicht van Rd. Kadjoran, de dochter van diens broeder „Wiera Madsja”, „waartegens gemeynd werd, dat hy daaromme geen groote ongelegenheid heeft”. Met dit weinig fraaie Nederlands bedoelt Speelman, dat Kadjoran wel niet veel last zal hebben van Pg. Poeger, omdat deze met hem geparenteerd is. Er bestaat dus tussen Kadjoran en Poeger een min of meer vriendschappelijke verhouding.

Inderdaad is weinig, wat wij uit Midden-Java ten Zuiden vernemen, met deze stelling in strijd. De geruchten over gevechten tussen Poegerezen en Kadjoranners kunnen hoogstens plaatselijke botsingen geweest zijn. Bovendien is het veldtochtsplan tegen de Noordkust ook inderdaad ten uitvoer gebracht, zelfs tweemaal, al heeft het niet die vruchten afgeworpen, die de rebellenleiders er van verwachtten. Dit kwam door de invloed der Compagnie.

DE KADJORANNERS IN DE PASISIR.

Tot tweemaal toe zien wij Kadjoran's scharen zich in beweging zetten in een onstuimige aanval om de kust te heroveren, t.w. in het najaar van 1677 en het midden van 1678. Zo lang Troenadjaja door de Makassaren zo in het nauw werd gebracht, dat zelfs zijn hofstad Kediri moest ontruimd worden, kon er van expansie geen sprake zijn. Deze was eerst mogelijk, nadat omstreeks October 1677 de stad Kediri hernomen was en de Makassaren zich tot het gebied ten Noorden van Brantas en Kali Porong moesten beperken. De vijanden roerden zich in die tijd zo weinig, dat er in Japara dikwijls sprake was van een opmars het binnenland in,

zelfs met de geringe krachten, waarover Compagnie en Soenan toen beschikten (vgl. D. 9/12-77: „ende alsoo alle de zaacken met Godts hulp tegen 1/2 Nov. naar wensch konnen verrigt geweest zyn . . .”). Maar dat veranderde spoedig.

Een nieuwe invasie van rebellen werd in November 1677 gemeld: „de steden Patty, Javana (=Djoeana), Codoes, Grobogan etc. (waren) door den vyand sonder veel tegenstant weder veroverd en oock d'onse op Rimbang seer sterck gedreygt” (D. 9/12-77, p. 439). „Hier lagen dan nu al de spille weder in d'asche en sag men den soo vrolyck gewesen Mataramse officieren t'eenemaal buyten raat”.

Aanvoerder der vijanden zou een zekere „Radeen Paganteen of anders Beere” zijn, wiens naam in de brief van Kadjoran nog op de volgende vier wijzen jammerlijk misvormd werd: Pangatitan, Pangaren, Pangant, Pangantan. Blijkens dit schrijven zou hij Kadjoran's gevolmachtigde genoemd kunnen worden en Troenadjaja zou hem zelfs „met de naam van pangeran Adepatty Aman Coerat vereert” hebben (D. 9/12-77, p. 440).

Speelman verweet de lafhartige Soenansofficieren ernstig hun lafhartigheid en zorgeloosheid, en zeide, „dat men niet een Hollander meer wilde uytsenden, voor en aleer zy van haar devoiren beter en kragtiger blycken thoonden.” Daarop hadden de gouverneurs van Japara en Tegal, de grijze Martapoera en de eierzuchtige Martalaja hun diensten aangeboden en zij waren op 19 en 20 November 1677 uitgerukt „onder sware belofte, dat zy niet levendigh weder soude komen, voor en aleer se gevogten hadden” (p. 410).

Tot verbazing van Speelman slaagden zij er inderdaad in den vijand met verlies uit Koedoes te jagen, terwijl voorts Pati, Djoeana en Grobogan weer in handen der loyalen vielen (d. J. VII, 178). Een tegenvaller was de afvalligheid en plotselinge terugkeer van Martalaja,

waardoor verschillende plaatsen weer verloren gingen, spoedig gevolgd door het drama, waar zowel de rebellerende Martalaja als de trouwe Martapoera het leven bij inschoten. Evenwel bleef de kust met een deel van het achterland behouden en daarop was het, volgens Speelman, vooral gemunt geweest.

Niet alleen met de wapenen bestreed Kadjoran zijn vijanden, ook met de pen. Op 28 Nov. 1677 zond Martapoera, die een neef van Kadjoran was, aan Speelman een lontar, welke door zijn familielid geschreven was „om hem tot afval van den Sousouhounangh te animeren, dewyle . . . 't Wester deel van Java nu hem (Kadjoran) en 't Ooster deel Troenadjaja toebehoorde”. (p. 440/41). Zo trouw was Martapoera, dat hij de drie bringers ogenblikkelijk het hoofd liet afslaan, wat Speelman eigenlijk speet, daar hij „alvorens uyt deselve gaarne eenigh nader berigt van Troenadjaja en zynen aanhangh en gedoente tot Cadiiry hadde gehad, dewyl men daar van geene regte kennis en kon becomen”. Het is te begrijpen, dat Kadjoran zich juist over de tegenstand en de trouw van een familielid als Martapoera bijzonder ergerde. De vertaling van de lontar vindt men hier achter afgedrukt als bijlage 3.

De eerste maanden van het jaar gebeurde er voorlopig niets, waarschijnlijk mede door de regentijd, die dat jaar bijzonder onstuimig moet geweest zijn (D. 28/3-78, p. 115). Toen was het, dat gemeld werd, hoe Troenadjaja zich scheen „vernoucht te houden met zyn tyt in groote debauches door te brengen ende sich in allerhande wellusticheden om te wentelen” (D. 21/6-78, p. 311).

Omstreeks het midden van 1678 werd de rust verbroken. Terwijl geruime tijd bij de vijanden weinig actie bespeurd was, kwam op 13 Juni 1678 uit Japara bericht, dat Singapadoe, de zwager van Troenadjaja, en Wiramenggala, over wiens relaties met Kadjoran wij reeds spraken,

met een grote macht in Djipang waren aangekomen, om, naar verluid, een aanslag op Rembang te doen (D. 21/6-78, p. 311). Was dit hun ware bedoeling, of hadden zij slechts het plan door een snelle aanval de Nederlandse voorbereidingen voor een te verwachten groot offensief door de war te sturen?

Van Djipang rukte Wiramanggala naar Blora, waar hij zich met zijn zoon „Wassingatty” verenigde om gezamenlijk Rembang aan te tasten (D. 12/7-78, p. 360), terwijl een deel zich tegen Blora zou keren.

Van dit offensief is niet veel terecht gekomen, daar het werd opgevangen door een Nederlandse tegenaanval, de bekende in drie kolonnes onder Antonie Hurdt, welke tenslotte tot Troenadjaja's en Kadjoran's ondergang heeft geleid. Bij Godong, ten Oosten van Demak, sloeg om te beginnen, de manhafte kapitein Tack de vijanden met groot verlies uit een pagger (D. 20/8-78, p. 447/48). Toen Hurdt daar met de hoofdmacht arriveerde en van het Noorden Renesse en Muller hem dreigden af te snijden, schenen Wiramenggala en zijn zoon van „Brigandijn” op Djipang terug te zullen trekken. Dit bleek slechts een voorbarig gerucht te zijn geweest. Hij hield met 10.000 man bij Brigandijn stand in drie paggers en er waren twee uren hard vechten nodig, om hem daar uit te jagen (D. 8/10-78, p. 558).

Op 6 Oct. 1678 kwam het Nederlandse leger in Djipang en ontving daar de trotse uitdaging van Wiramenggala, waarover wij reeds schreven (d.J. VII, 230). Het is het laatste levensteken van den fieren veldheer. Wij opperden de veronderstelling, dat wij hem twee jaar later in den even onverzoenlijken Kartanadi terugvonden.

KADJORAN'S VLUCHT UIT HET KEDIRISCHE.

Hetzij dat de samenwerking tussen

Kadjoran en zijn schoonzoon te wenschen had overgelaten, hetzij dat diens ongunstige vooruitzichten hem niet aanlokten en hij elders beter meende te kunnen slagen, na Troenadjaja's nederlaag in Kediri verliet Kadjoran zijn woonplaats Nirmala op het Totombose gebergte en begaf zich, blijkbaar om een ontmoeting met zijn vijanden te vermijden, Zuidwaarts naar de zeekust (d.J. VII, 250). Het Dagregister vermeldt het gerucht, „dat Cadjoran. . . *de conjunctie met Troenadjaja geweygert* ende zich nae zijn land begeeven had”. Inderdaad was hij zich niet nog verder in het Zuidergebergte gaan verstoppen, maar naar zijn vaderland, het Solose teruggekeerd (D. 23/12-78, p. 749). Deze terugtocht geschiedde over Panaraga en hij had dit landschap, waar kort te voren nog de macht der Nederlanders was gepasseerd, opnieuw onder het gezag der opstandelingen gebracht (D. 17/3-79, p. 97). Hij zal dus niet alleen zijn geweest. Inderdaad trof men weinig Kadjoranners meer in Kediri aan. Ook de Babad verhaalt, dat Kadjoran na de nederlaag van Kediri en Troenadjaja's dood, plotseling in Midden-Java weer opdook (B. T. D. II, 94). zonder dat iemand hem zag. Dit wijst op een enigszins geheimzinnig karakter van die aftocht en vlucht, waarvan wij wellicht reeds een voorafgaand gerucht hebben, dat de „Cadjorangse volckeren . . . bezuyden het gebergte (de Lawoe?) om nae de Mattaram opgetogen mochten syn om aldaer met den Prince Pougat te conjungeren” (D. 18/11-78, p. 663).

Deze aftocht moet dan vóór 3 Nov. hebben plaats gehad, wat niet zo verwonderlijk vroeg was, want in dezelfde brief wordt vermeld, dat Tjakraningrat II zich ter beschikking der overwinnaars stelde in Lodaja. De ratten verlieten het zinkende schip! Van een innige samenwerking tussen Kadjoran en Poeger, waarover bericht werd, kon echter moi-

lijk sprake zijn. De Hollanders vonden het „niet seer geloofflyck” (D. 2/12-78, p. 707). Veel waarschijnlijker leek hun de tijding, dat de troepen van Kadjoran en Poeger met elkaar gevochten hadden „omtrent Lagandeer en Chelimbi” (D. 17/3-79).

Gelijk wij zagen, had het Solose, sedert het vertrek der opstandelingen uit de Kraton Plered in Oct. 1677 desniet-tegenstaande toch niet aan Poeger behoord, terwijl het evenmin blijvend door Nederlandse of Javaanse Soenanstroepen was bezet.

Deze waren er hoogstens doorgetrokken, zonder op veel tegenstand te stuiten. Later (in 1679) kwamen in de oorlogsberichten opnieuw namen voor van plaatsen, die eind 1678 reeds lang achter de gevechtsslinie lagen, bv. Selimbi (D. 26/3-79, p. 115). Kadjoran was er dus blijkbaar in geslaagd het Solose gebied weer te bezetten en wanneer het bericht juist is, dat hij bij Wates verslagen is, dan zou hij zijn macht zelfs in het Kedoese uitgebreid hebben. Vermoedelijk is echter deze Wates dezelfde als bij Selimbi (D. 26/3-79, p. 109).

Maar Kadjoran's succes was niet blijvend. Reeds in Maart 1679 werd hij door des Soenans veldheer Rd. A. Sindoredja bij het genoemde Selimbi verslagen. De meeste eer voor deze overwinning moest volgens Hurdt toegeschreven worden aan de Boeginese hulptroepen van den Javaansen krijgsoverste. Bij Kadjoran's einde zullen wij weer de Boeginezen een bijzondere rol zien spelen. Het scheen nu al met Kadjoran gedaan te zijn, maar plotseling kwam er een onverwachte opleving van zijn activiteit, die wij op rekening menen te moeten stellen van Namroed, den Makassar.

DE MAKASSAAR NAMROED.

Wij kunnen de nood, waarin Rd. Kadjoran verkeerde, opmaken uit het gehalte van den bondgenoot, wiens

hulp hij thans inriep. Ongetwijfeld was Namroed, gelijk wij zien zullen, een bekwaam vechtersbaas, maar het moet den hoog-adellijken, priesterlijken Kadjoran enige zelfoverwinning gekost hebben, om zich tot een dergelijk avonturier te wenden.

Het staat echter vrij vast, dat de heilige Rd. Kadjoran den Makassaarsen struikrover Namroed in zijn dienst heeft gehad, of althans enige tijd nauw met hem heeft samengewerkt. Dat hij met Kadjoran te maken heeft gehad, bewijst reeds de buit die men in diens citadel Mesir aantrof, waartoe behoorden verschillende vrouwen uit Midden-Java afkomstig, t. w. twee nichten van Soenan Amangkoerat, de vrouw van Kartanagara, een zuster van Pg. Poerbaja en tenslotte „het opperste wijff van den ouden gewezen rebel *Cadjorang*” (D. 7/1-82, p. 14). Deze relatie wordt nader bepaald door het volgende bericht van ds. Valentijn in diens Oud en Nieuw Oost-Indien. (III, 383): „Hij, Namroed, was een schrander Macassar, weleer als slaaf te Batavia verkocht, doch dat leven wars zijnde, naar 't land van Bagaleen, in 't Mataramse gebied gevlugt, waar hij zich bij de boeven in 't gebergte ophield en stil leefde, zoolang Java in rust was; doch, bij voorval van den opstand van Taroena Djaja, zich aanstonds bij Cadjoran voegde, wiens veldheer en tweede hij werd.”

Deze laatste bewering van Valentijn kan wel een kern van waarheid bevatten. Het eerst wordt Namroed in de Hollandse bronnen in de omgeving van Tegal gesignaleerd: „den *Macassaer Mamaroet*, die voornemens was geweest met zyn *volckje* vandaer wech te vluchten ende een goet heencomen te zoeken, was gequest” (D. 1/11-78, p. 619).

Dit „*volckje*” wordt ongetwijfeld ook reeds bedoeld in D. 20/8-78, p. 447, waar wij lezen van „ruym 20.000 vyanden vermencht met *Maccassaeren* ende andere vreemdelingen,” die den gouverneur

van Tegal, Setiagoena „omtrent het dorp Waniassa” (= Wanajasa) vrij erg in het nauw brengen.

Het allervroegst wordt dezelfde troep vermeld in D. 1/8-78, p. 417, wanneer genoemde gouverneur Setiagoena met 2000 man oprukt tegen enige vijanden in het gebergte „soo er gesecht wiert, van de *Cadjorangse parthye*. . . . . vermengt met eenige *Macassaren* en *Baleyers*”, waartegen bij Wanajasa een pagger wordt opgeworpen. Wij zien hier dus, dat dezelfde bende, die eenmaal Namroed zal aanvoeren, gezegd wordt te behoren tot de partij van Kadjoran. Wat is aannemelijker, dan dat, gezien het bericht bij Valentijn, Kadjoran inderdaad Namroed toen reeds enigszins tot handlanger of „tweede” heeft gehad?

Overigens was er van een intieme samenwerking tussen Kadjoran en Namroed gedurende het jaar 1678 verder niets te merken. Namroed handelde zeer zelfstandig „door zyn eygen beweginge” (D. 11/12-78, p. 723) en scheen in het Tegalse „op zyn eygen vinnen gedreven” te hebben (D. 30/12-78, p. 758).

Hij blijkt een echte mannetjesputter te zijn, wat duidelijk uitkomt in de belachelijke historie tussen den gouverneur van Brebes Martalaja en den potigen Namroed. Deze had zich nl. aan eerstgenoemde willen onderwerpen, maar men had hem geld willen afpersen en toen was Namroed opgevloden, de pagger binnengedrongen, „werdende hy Martalaja door genoemde Mamaroet naegeloopen rontsom de pagger om hem terneder te vellen, dat oocq soude wesen geschiet, indien Marta Soura ende eenige andere hoofden, terwyl zyn eygen volcq als onbeweechlyck stonden, niet tot desselfs adsistentie ende ontset gecomen waeren, 't welcq Mamaroet merckende, was weder nae zyn pagger geretireert, latende Martalaya alsoo loopen, die . . . was gevonden te sitten op 't hoeckje van een deur, ten eynde adem ende soo vuyl off hy door de

modder gecroopen was, schreyende als een hofhont" (D. 1/11-78, p. 621/22). Namroed was toen al een hele heer, want hij kon een gouden kris en een paard wegschenken! De Javanen gaven de strijd op en lieten hem lopen. Men was ook zo bang als de dood voor hem (D. 16/11-78, p. 650). Rd. Wirawidigda, die bij Wates lag, vroeg op het gerucht van Namroed's nadering om hulp, „soo het scheen meer uyt vreese als uyt noot”.

Een poging om het contact met Namroed te hernieuwen, mislukte en hij verdween voorlopig in de richting van Krawang (D. 27/11-78, p. 687/88), waarna hij in het Cheribonse weer opdook (D. 11/12-78, p. 723), maar hij dreigde naar Tegal terug te keren (D. 12/12-78, p. 724).

Hij gedroeg zich daar als een echte struikrover en brandschatter en men noemde hem een „lantroervinck" (D. 26/3-79, p. 111), ofschoon zijn troep niet meer dan 70 man telde (D. 27/2-79, p. 74).

NAMROED WORDT KADJORAN'S BONDGENOOT.

Op 8 Maart 1679 had Namroed genoeg van het Cheribonse en vluchtte met 60 bontgenoten Oostwaarts (D. 17/4-79, p. 104). In Tegal nam men reeds voorzorgsmaatregelen tegen hem (D. 17/4-79, p. 137), maar vóór men het wist, zat hij al in het Padjangse met „10.000 man" en verbrandde daar verschillende plaatsen als Lawejan; Logender, terwijl des Soenans Javanen naar het Noorden, naar Ambo (= Ngambah), terugtrokken (D. 6/5-79, p. 163/4).

Wat mag deze struikrover bewogen hebben zich naar Midden-Java te begeven? Juist in deze periode werd, gelijk wij reeds zagen, het leger van Kadjoran erg in het nauw gedreven. Van een beweerd verbond met Poeger was niets gebleken en integendeel was er bericht, dat de troepen van Poeger

met die van Kadjoran hadden gevochten „omtrent Lagandeer en Chelimbi" (D. 173/-79); kort daarop was het Kadjoranse leger door Sindoredja bij Wates verslagen en „zuydwaerts agter de Mattaram gevlugt" (D. 26/3-79), waarbij zich vooral de Boeginese hulptroepen onderscheiden hadden.

Nu ligt het zeer voor de hand, dat Kadjoran tegenover de strijdbare Boegies naar gelijkwaardige krijgers heeft omgezien. Wie kon daar beter voor dienen dan de struikrovers van Namroed, die in het Tegalse en Cheribonse al hun sporen hadden verdiend? Een dergelijk vrijbouter pleegt zijn hulp echter nooit gratis te geven zo kunnen wij ons wellicht de welvoorzien harem van Namroed verklaren. Bovendien verschijnt dan de titel van *Radja* Namroed, als hoedanig hij ook in de Babad geboekstaafd staat.

Kortom, het is zeer aannemelijk, dat Kadjoran Namroed's bijstand gezocht heeft en die tegen enige opofferingen en eerbewijzen ook verkregen heeft. Zo kunnen wij begrijpen, dat ds. Valentiijn, die zijn informaties waarschijnlijk van J. A. Sloot heeft ontvangen, hem ziet als „veldheer en tweede" van Kadjoran.

NAMROED IN MIDDEN-JAVA.

Aanvankelijk had Namroed als zodanig succes en verschaft zijn optreden aan Kadjoran lucht. Des Soenans Javanen werden uit het Padjangse gedreven en trokken naar het Noorden. Daarop vielen de rebellen het Semarangse binnen en het in Kediri bemachtigde geschut ontsnapte hun daar maar nauwelijks (D. 19/5-79, p. 198).

Ook op andere punten trof men Kadjoranners aan. Djipang werd zeer door hen benard (D. 6/5-79, p. 165), Sloot werd uitgezonden naar Wates met 60 blanke koppen en 120 Boegies om de daar zwervende aanhangers van Kadjoran te verdrijven (D. 10/5-79, p. 177).

Natuurlijk was de Hoge Regering over dit verloop van zaken allesbehalve tevreden en gaf Sloot bevel, „de Javaanze veltheeren in ernstige termes” aan te zeggen, „dat ze voortaan haer toebetrouwde posten beter bewaren mosten als se tot nogh hadden gedaen . . . op hetwelk zy dan seer goede beterschap hadden beloofd.” (D. 5/7-79, p. 293).

Tweedracht schijnt ook een oorzaak der tegenslagen geweest te zijn, daar Sloot in Semarang hen zou ontbieden „om haer geschil te vereffenen en alles weder in goet verstant te helpen” (D. 18/7-79, p. 325). Dat is dan ook gelukt, „d’Oneenigheden . . . waren door den Sousouhounan ternedergeslegt”. De Hoge Regering insinueerde zelfs verraad (D. 17/7-79, p. 322).

Op 8 Aug. 1679 marcheerde Sloot eindelijk uit Semarang (D. 14/8-879, p. 374), eind Aug. 1679 had hij Wanakerta (Kartasoera) bereikt, waar Sindoeredja zich reeds bevond (D. 3/9-79, p. 398). Kadjoran had blijkbaar middelerwijl het hazenpad gekozen, immers, men zou hem de Boegies achterna zenden, „om hem soo het mogelyck was, te agterhalen en te slaen”. Een vaste macht had hij niet meer achter zich. Ongetwijfeld had hij de vlakte verlaten en zich in de bergen terug getrokken.

Kadjoran werd tenslotte gevonden bij „Blambang”, welke plaats in de Babad: Melambang heet en die wij op de stafkaart herkennen in *Mlambang*.

Doch gaan wij eerst na wat er met den Makassar Namroed gebeurde.

NAMROED VLUCHT VOOR SLOOT.

Tegelijk met het bericht, dat Sloot op Wanakerta was aangekomen, vernam men ook de wonderlijke tijding, „dat sikh den rover Mamaroet t’eenemael onder den Sousouhoenangh had begeven” (D. 3/9-79, p. 398).

Op zichzelf is dit bericht onjuist,

maar men zal niet ver van de waarheid zijn als men aan dit gerucht de betekenis hecht, dat Namroed de connecties met Kadjoran had verbroken.

Het ligt voor de hand, dat toen Namroed de nadering vernam der verenigde Javaans-Nederlandse krijgsmacht onder de bekwame veldheren Sindoeredja en Jan Albert Sloot, hij zijn biezen pakte en in Westelijke richting een goed heenkomen zocht. Het Oosten, waar de oorlog tegen de Makassarers nog in volle gang was, zou hem geen veilige toevlucht kunnen bieden. Hoe hij gegaan is, kunnen wij misschien uit een onduidelijke plaats in een brief van Poeger veronderstellen, waarin deze klaagt over de vele vijanden, die hem bezig gehouden hebben om zijn broeder Amangkoerat II te hulp te schieten: „alsmede zynder Kayoranzes vyanden uyt Baggaleen om de west, met naame Radia Namrut”.

Wij zouden hierin willen lezen, dat Namroed, uit Bagelen naar het westen rukkende, Poeger passerende, met deze in strijd geraakte.

Hierop zinspeelt ook waarschijnlijk het gerucht, dat „den Maccassarzen roover Namroet . . . door de Baggaleenders gevangenlyck na de Mattaram opgevoert soude zyn” (D. 14/10-79, p. 454). Met die gevangenneming is het nog al losgelopen, want nadat wij een tijd lang niets meer van hem vernomen hebben, zit hij op eens in Slinga (D. 9/4-80, p. 156) bij Poerbalingga.

Daar zou hij het nog ruim anderhalf jaar uithouden, tot hij op 18 Dec. 1681 door Couper leven en macht verloor. ¹⁾ (zie pag. 35).

Een tijd lang heeft Poeger er na zijn nederlagen nog een toevlucht gezocht, maar niet op de aangenaamste voorwaarden, zodat hij hem weer verlaten heeft om op eigen kracht de strijd te hervatten.

In de Javaanse traditie heeft Namroed’s verblijf in Midden-Java geen sporen achtergelaten. Wel weet zij het

een en ander over Kadjoran's daden in die periode te verhalen.

KADJORAN'S EINDE.

Het volgende deelt de Babad Tanah Djawi mede over Kadjoran's tweede verblijf in Midden-Java (II, 94—96).

Na de inneming van Kadiri en de dood van zijn schoonzoon vlucht Panembahan Rama ongezien naar de dessa Melambang in de Goenoeng Kidoel, waar hij tot ver in de omtrek de inwoners onder zijn gezag brengt. Zeer komen hem daarbij enige tovermidde-len te stade, t. w. een gebraden haan, die victorie kraait en een paar vissen (modderaars), die op kommando in een klapperboom klimmen. Zijn leger krijgt daardoor een onwrikbaar zelfvertrouwen.

De Soenan zendt dan tegen hem uit Tg. Djangrana, Tg. Mangkoejoeda, Nata-joeda en Panembahan Rama ziet dan wel in, dat hij het zal verliezen.

Hij beveelt nu zijn metgezel Rongga Dhadhappan naakt te paard te stijgen en met een zweep te klappen. Dan moeten zij roepen: „Pethoet laroet!”¹⁾ en zullen dan zeker overwinnen. Doch het omgekeerde geschiedt. Dhadhappan gooit zijn zweep weg en grijpt de lans om amok te maken, maar hij wordt versla-gen en gedood.

1) Een andere relatie van Namroed met Midden-Java was Pg Selarong, genoemd: naaste oom van den Soenan, alias Rd. Kapak. Deze heer bevindt zich begin 1681 nog in het gevolg van Pg. Poeger (D. 10/2-81), juist in de tijd, toen deze met Namroed een verbond sloot en hem zijn zuster tot vrouw gaf (en nog 20 bijwijven). Daarna wordt medegedeeld, dat hij „sig aan Namrod overgegeven had” (D. 10/10-82. p. 1192), Pg. Adipati Mamenang heet en veldheer is en men meent na de val van Masir zijn dood te constateren (D. 7/1-82, p. 14), wat echter onjuist blijkt. Hij is ontsnapt en wordt pas in de landen van Roma gevat en naar Kartasoera gebracht, waar hem een doodvonnis wacht, de kris (D. 19/10-82, p. 1217).

Deze figuur komt ook in de Babad voor, ook in het gezelschap van Poeger in de tijd, toen deze zich bij Namroed bevond (B. T. D. II, 39). Het verbond duurde niet lang en Poeger verliet Namroed's verblijf Slinga. Maar, zegt de Babad, Pg. Pamenang bleef. Dat is onze Pg. Salarong, alias Rd. Kapak. De reden van zijn blijven is een door Namroed in het vooruit-zicht gestelde promotie. Inderdaad werd hij later

Daarop trekt het Kartasoerale leger naar Melambang. Panembahan Rama, de nederlaag van zijn leger ziende, begeeft zich naar zijn overpeinzingens-langgar en houdt daar zijn adem in, waarop hij verdwijnt. Het vijandelijke leger plundert de dessa, maar zoekt hem vergeefs. De Soenan, de verdwijning vernomen hebbende, is hoogst verbaasd.

J. Brandes plaatst in zijn Register op de Proza-omzetting van de Babad Tanah Djawi pag. 25 deze historie na de dood van Tack, waarschijnlijk omdat het verhaal in de Babad ook na de Kartasoera'se moord verteld wordt.

Dank zij het vrij uitvoerige verslag van kapitein Jan Albert Sloot en vaandrig Willem Taalbeecq, dat wij in de Jonge VII, 271-74 aantreffen, weten wij echter, dat Troenadjaja zijn schoonvader zelfs overleefde.

Wij ontleen hieraan het volgende: Kapitein Sloot had begin Sept. 1679 zijn hoofdkwartier gevestigd in Wana-kerta (thans Kartasoera) en vandaar tochten laten doen om Kadjoran te vangen. Tot zijn kolonne behoorden 12 Europese soldaten, 300 Boeginezen en enige honderden Javaanse soldaten, onder leiding van den lateren rijksbestuurder R. A. Sindoeredja.

Op een dier verkenningstochten trof

„veldheer” genoemd. Op bevel van den Soenan heeft K. Tg. Mangkoejoeda hen verslagen en per mand naar Kartasoera gestuurd, waar ze gedood werden (B. T. D. II, 44), wat blijkens het bovenstaande niet juist kan zijn. Uit Masir was ook gevlucht Pg. Pamingak (D. 10/10-82, p. 1191), oudste broeder van Kadjoran met zijn schoonzoon. Hij werd te Roma gevat en op last van den Soenan gekrist. Zijn zoon Rd. „Widziel” onderging hetzelfde lot, omdat hij de schuilplaats van zijn vader niet wilde ontdekken (D. 19/10-82, p. 1217).

2) J. J. Meinsma in zijn Aanteekeningen op de Babad Tanah Djawi in Proza pag. 68 beschouwt dit als een spreekwoordelijke uitdrukking en meent het te moeten vertalen door: „de piet (of baas) verbleekt” of „zakt af (vlucht)”, wat dan een zinspel zou zijn op den Soesoehoenan. Meinsma is bij mijn weten ook de eerste, die de aandacht vestigde op de deftige familiere-laties van Rd. Kadjoran, deze „enigszins geheimzin-nige persoon”, met het Mataramse vorstenhuis (Aan-teekeningen pag. 55/56). Daarna heeft het onderzoek stil gestaan.

men te „Blangbang” Kadjoran aan, „in een regten, sterken, van palissaden omringden pagger”. Toen deze schans opgeëist werd, was de overgave geweigerd. Eerst na een hevig gevecht, kon men op 14 September de brandende pagger binnen dringen, waarbij de Javanen zeer flauw of helemaal niet gestreden hadden. Kadjoran trachtte met zijn beide zonen door zijn vijanden heen te breken, wat door de tussenkomst der Boegies mislukte. „Ik ben Cadjoranh, doodt my niet”, riep hij, waarop men zijn wapens af eiste. Hij smeed zijn kris en assegaai weg en gaf zich met zijn zuster, die achter op zijn paard zat, en zijn beide zoons over. Nadat hij voor Sloot gebracht was, vroeg deze hem naar de uit Mataram geroofde schatten en naar de reden van zijn opstand. Schatten beweerde hij niet te bezitten en voor zijn opstandigheid vroeg hij vergiffenis. Sloot zeide dat er geen genade meer voor hem was en hij geen uur meer te leven had.

De Javaanse groten rieden Sloot aan, Kadjoran niet te doden, maar aan den Gouverneur Generaal of Soesoehoenan te zenden, opdat hij van hen zijn welverdiende straf zou ontvangen. Sloot was echter onverbiddelijk en wilde het ganse oproerige gebroed om hals brengen. „Hier met, zoo als zy (de Javanen) het hoorden . . . versochten zy om eerstelyck op te staen en wat ter zyde af te mogen gaen, dat haer is toegestaen geworden.” Een Boeginees kapitein vroeg toen om de gunst van Kadjoran te onthoofden „’t welck hy oock volgens last ten eersten gedaen heeft en daarinne niet traag is geweest.” De 30 gevangenen was hetzelfde lot beschoren, wat met de 240 gesneuvelden in totaal 270 maakte.

Niettegenstaande enige verschillen zijn de gevechten in Nederlandse en Javaanse bron verhaald, ongetwijfeld identiek. Het voornaamste onderscheid leveren nog de namen der Javaanse bevelhebbers: Bij Sloot is het Sindoeredja

en in de Babad het drietal: Djangrana, Mangkoejoeda en Natajoeda.

De plaatsnamen zijn verrassend gelijk, want de *Bl.* van Blangbang is gemakkelijk gelijk te stellen met de *Ml.* van Mlambang (vgl. Lat. *humilis* met Frans *humble*).

Wij vinden een Mlambang in het Wanagirische (aan de bovenloop van de K. Oji, zijrivier van de Opak) een der ontoegankelijkste delen van deze onherbergzame streek en toch niet al te ver van Kadjoran’s vroegere zetel en het heilige Tembajat.

De dood van Kadjoran zonder Javaanse getuigen kan door de goedgelovigen zeer wel tot een geheimzinnige verdwijning gesublimeerd zijn.

Kadjoran’s hoofd werd naar Soerabaja aan den Soenan gestuurd, en deze liet het hoofd van den „fynen priester” aldaar op een hoge staak zetten (D. 3/11-79). Zo zal het graf te Kadjoran hoogstens een onthoofd geraamte kunnen bevatten.

HET VERZET NA KADJORAN'S DOOD.

Ook na Kadjoran’s dood sterft het verzet tegen het Mataramse huis en de daarmee verbonden Nederlanders niet plotseling weg.

Dit ligt in de lijn van Kadjoran’s beweging. Zij was niet zuiver een persoonlijke of dynastieke kwestie, maar had geestelijke aanpraken, die konden worden overgedragen. Wanneer de vaandrig sneuvelt grijpen anderen het vaandel en dragen het verder in de strijd.

Evenwel wij vinden niet alleen de directe nakomelingen en opvolgers van Kadjoran, maar daarnaast nog twee andere groeperingen. Wij komen dan tot de volgende drie soorten rebellen:

- 1e. Het *nakroost van Kadjoran*, vnl. de rebellen Kartanagara, Kartanadi en Kartapada met hun aanhang;
- 2e. De *papen van Tembajat*;
- 3e. De *Wanakoesoema-se rebellen*.

Wij zagen reeds, dat er tussen al deze rebellieën een sterk genealogisch verband bestaat, nl. hun *gemeenschappelijke afstamming van Kjai Ageng Pandhan Arang van Tembajat*, waarvoor wij naar de Tembajatse stamboom verwijzen, zodat er reden bestaat hen als verwante bewegingen te beschouwen.¹⁾

Bovendien zullen wij zien, dat die van Tembajat en de Wanakoesoemasen op nagenoeg hetzelfde terrein, maar niet gelijktijdig werken. Integendeel, Wanakoesoema volgt op Tembajat, zodat er reden is hier nog een speciaal verband aan te nemen.

Overzien wij thans de drie bewegingen afzonderlijk. Vooreerst die van *Kadjoran*.

Tot eind 1682 spreekt men nog van Kadjorans-gezinden (D. 31/10-82, p. 1260) en pas het volgend jaar gaan de laatste verzetslieden te gronde. Geen wonder dat de Hoge Regering sprak van „obstinate belhamels” en „hartneckige Cadjorangs gesinde” (D. 25/11-81, p. 708/9).

Hun voornaamste terrein van actie verschilt niet veel van dat van hun voorganger Kadjoran: het Solose, en vooral het Zuidergebergte. Reeds een paar maanden na Kadjoran's ondergang valt het de Hoge Regering op, dat sedert het vertrek van den veldheer Sindoredja de volkeren van Padjang, Lawejan enz. „weder licht tot haar oude nucken zoude comen te vervallen” (D. 9/12-79, p. 562). Niettegenstaande Kadjoran's dood, kon „op die van Padjangh en d'andere volkeren daaromtrent gantsch geen staat gemaackt werden”. Dit blijft zo tot 1683 toe, wanneer wij de Padjangers

1) In dit verband wijzen wij er op, dat de rijksbestuurder van Amangkoerat II Nerangkoesoema, wiens houding tijdens de Wanakoesoemase rebellie twijfelachtig was en die medeplichtige van Soerapati is geworden, ook van Tembajat afstamde. Het komt mij voor, dat wij bij de beoordeling van een of andere Javaanse historische persoon veel meer dan gewoonlijk zullen dienen rekening te houden met zijn *afstamming en familie*. In een land, waar de familieband nog zo nauw is en zelfs verre bloedverwanten verenigt, spreekt dit eigenlijk haast vanzelf.

nog naar de Wanakoesoemase rebellen zien overlopen (I. B. 1684, f 2509v, K. S. 3/7-83).

Ook het Zuidergebergte is voor Kadjoran's nakroost een dankbaar terrein („t gebergte tusschen Tambayat en Cadoewan” D. 11/11-80, p. 743). Het geestelijke element speelt een belangrijke rol. Heilige kluizenaars hypnotiseren het volk (d. J. VII, 308; D. 24/11-80, p. 771).

De leiders der Kadjoranse beweging blijken driemanschappen te vormen. Reeds om Kadjoran zelve in zijn Kediri'sche tijd vonden wij er een: Radhen Pandje, Anga Padra en Karti Naya (d. J. VII, 236), hoewel slechts éénmaal vermeld. Vrij geregeld daarentegen komen gedurende jaren na Kadjoran's dood de volgende drie voor: Kartanagara, Kartapada en Kartanadi (D. 9 4-80, p. 156; D. 2/6-80, p. 329). Is dit tweede driemanschap de voortzetting van het eerste? Slechts één naam in elk menen wij te kunnen identificeren, nl. de laatste, Karti Naya met Kartanada, vnl. op grond der afwijkende vormen als: Carty Nadjé, Carty Nady. De overige twee zouden identiek (hoe vaak verandert een persoon niet van naam?) of elkaars opvolgers kunnen zijn. Wij merken nl. op, dat, wanneer een van het tweede drietal, Kartapada, gevallen is, zijn zoon in zijn plaats treedt (d. J. VII, 308). Deze Kartapada is ook de enige, die een *zoon* van Kadjoran genoemd wordt, terwijl de andere twee elkaars *broeders* moeten zijn (I. B. 1684, J. 25/6-83). Daar zij in 1683 het graf hunner *voorvaderen* in Kadjoran bezoeken (I. B. 1684, f 2438v, J. 7/1-83), bestaat dus het ganse driemanschap uit leden van de Kadjoranclan en zij delen ook in de achting, die men hun stamvader bewees. De twee broeders worden bij het genoemde bezoek wel door de troepen van den Soenan overvallen, maar de omwonenden helpen hen te ontsnappen.

Over Kartanadi's vermoedelijke gelijkstelling met Wiramenggala spraken wij reeds. Kartanagara draagt bovendien

dezelfde naam als „Radhen Kerta Negoro”, zoon van Kadjoran, wien tegelijk met zijn broeder en vader op Sloot's bevel het hoofd werd afgeslagen in Mlambang.

Tijdens de Wanakoesoema-se rebellie zullen wij weer een drietal ontmoeten, waarin althans één van het eerste drietal zal zijn terug te vinden.

TEMBAJAT.

De Nederlanders vermelden in 1680 enige malen de verzetslieden van *Tembajat*. De *moskee van Tembajat* met de daarbij gelegen graven is een in de Vorstenlanden buitengewoon bekend en geliefd pelgrimsoord, dat men op talloze afbeeldingen in winkels en woningen ziet prijken (vgl. Mevr. J. H. Hooykaas-van Leeuwen Boomkamp, *Volksoverlevering in Beeld*. Djawa No. 1 19e Jaarg. 1939).

Tweemaal komt het heiligdom in de Babad Tanah Djawi voor (B.T.D.I, 161, & II, 238), waarvan de tweede vermelding voor ons van belang is. Tijdens de 2e Javaanse successie-oorlog verovert Tg. Tohdjaja Tembajat, dringt de moskee binnen en slaat er iedereen dood. Evenwel, vernemende hoe voornaam die van Tembajat zijn, gaat hij daarna sila zitten en maakt 100 maal de sembah om onheil te voorkomen. Er kon nl. onder de gesneuvelden ook eens een Pangeran zijn, die van de Wali's afstamde! Het was dus een *heilig geslacht*.

Ook tijdens de grote opstand van Troenadjaja lieten die van Tembajat zich niet onbetuigd. Zij heetten afkomstig te zijn „uyt 't verbeterd geslacht der *Moorse papen*,” wat met de mededeling uit de Babad over hun afstamming van de wali's niet kwaad overeenstemt. In het Dagregister komen verschillende dezer *Moorse papen* voor.

In D. 11/11-80, p. 743 worden wij voorgesteld aan: „*Mas Miendil* (oudsten

soone des overleden *Pangerangs Tambayat*), die hem thans de naam liet geven van *Pangerangh Minnangh* (off Prins overwinnaer)”. Even verder wordt Miendil ook Mendil of Mendie genoemd. Blijkens zijn victorieuze titel: *Mame-nang*, was hij blijkbaar de hoofdpersoon, waarover hierna meer.

Hieraan toegevoegd worden nog „zyne 2 broeders, Radeens Wiera Jouda en Loura”. In D. 24|11-80, p. 771 wordt ons de verhouding enigszins anders getekend. Daar zijn genoemde „Radeens”... „de *affcomelingen* van de priester *Mas Mendie*”, welke laatste blijkbaar geen rol meer speelt, daar alleen van het tweetal sprake is.

Het is lastig deze twee berichten te harmoniëren, zonder een hunner geweldig aan te doen. Slechts willen wij nog de aandacht vestigen op de naam van den hoofdpersoon: *Mendie*, die vermoedelijk een verbastering is van de herhaaldelijk in de geslachtslijst van Tembajat voorkomende naam: *Soemendhi*.¹⁾ (Tjandrakanta 137-38).

Twee andere raadselachtige namen zijn die van „*Aria Sawoenggaliengh*”, benevens de „*secunde van Mendil*”, „den paap Aduerna” (of Adijwarna). De aspiraties van die van Tembajat gingen hoog. Niet slechts hadden zij geweigerd zich voor den Soenan „op de dickmaels gedaene insinuatie te verootmoedigen”, doch ook een eigen gezag opgeworpen, nieuwe mantri's gemaakt, waartoe men „*Aria Sawoenggaliengh*” kan rekenen, „die hem voor grootgouverneur van Padjangh” had uitgegeven.

De haard van hun verzet was het gebergte ten Zuiden van Klaten, waarbij ook Tembajat ligt. Gemeld wordt,

1) Een der drie dienaren, die Pg. Adipati Anom naar Rd. Kadjoran Ambalik zendt, heet *Ki Soemendhi* (de andere twee: *Pranataka* en *Ondakara*, zonder titel) B. T. D. I. 286. Was Tembajat mede in het verbond tussen den kroonprins en Panembahan Rama? In verband met Kadjoran's Tembajatse relaties lijkt dit niet onmogelijk.

dat hieraan ten Oosten het verzetsgebied van Kartanadi en Kartanagara aansloot, nl. Kedoewang. De titel van groot gouverneur van Padjang duidde daarom meer een pretentie dan een feit aan. Daar Mendie bekend had „zyn stem tot de elexie van Troenadjaja en Pougara om de Mataram te regeeren gegeven te hebben”, kan men gerust aannemen, dat die van Tembajat steeds tot de verzetspartij behoord hadden sedert 1677, al zal het partij kiezen voor die grote kramans wellicht de bedoeling hebben gehad, zich zelf onafhankelijker te maken. Hun geografische ligging predestineerde hen tot een evenwichtspolitiek. Toen het leger van den Soenan met den kommandeur Couper en kapitein J. A. Sloot in Wanakerta (het latere Kartasoera) was aangekomen, waren de dagen hunner grootheid geteld (najaar 1680).

Strategisch was het zeer juist gezien de rebellen van het Westen aan te pakken, want Poeger met de zijnen stond nog aan de Kali Opak. Met de val van Tembajat was de verbinding tussen de Zuidergebergte-rebellen onder Kadjoran's nakroost in het Oosten en de Poegerezen in het Westen voorlopig althans verbroken. Het is intussen echter zeer de vraag, of het verzet van Tembajat met het jaar 1680 werkelijk gebroken was. Het laatste bericht, waarin over die van Tembajat sprake was, is tevens het eerste waarin de „duiveljager Wanacassouma” genoemd wordt, die daarin gezegd wordt, alleen te zijn overgebleven van alle rebellen. Het volgend jaar verschijnen zijn aanhangers op het toneel van de strijd en wel ongeveer op dezelfde plaats, als waar die van Tembajat waren opgetreden. Herhaaldelijk komt in de kriegsberichten omtrent Wanakoesoema de plaatsnaam Tembajat voor. Het lijkt daarom waarschijnlijk, dat het Tembatatse verzet zijn regelrechte voortzetting heeft gevonden in de Wanakoesoemase rebellie, de hardnekkigste van alle.

DE WANAKOESOEMA-SE REBELLEN.

Onder Wanakoesoema wordt zowel een plaats als een persoon bedoeld. Beginnen wij met de eerste.

Wanakoesoema is wellicht niets anders dan Wanasari. Niet alleen hebben beide woorden ongeveer dezelfde betekenis, maar vele plaatsnamen, die in verband met de Wanakoesoema-se rebellie voorkomen, wijzen in de richting van Wanasari. Het is een onvruchtbaar land, schaars bewoond, door een weerbarstige bevolking. De plaatsnamen met Wana- wijzen op een vroegere dichte bebossing, die ook de oude Nederlandse gegevens suggereren. Evenals bij Kadjoran is een oude begraafplaats het geestelijk middelpunt der Wanakoesoema-sen (D. 17/4-28). Het zou een negorij in het bos zijn (I. B. 1683, f 2895, Kartasoera 14/3-1682), waar Ki Wanakoesoema zelve de graven bewaakte. Het loont de moeite van verovering en verdediging. Dit weinige hebben wij over de plaats Wanakoesoema te weten kunnen komen; thans iets over de persoon Ki Wanakoesoema.

In de Babad Tanah Djawi vinden wij de afstamming van Wanakoesoema genoemd, nl. van Kjai Ageng Giring, die in de Goenoeng Kidoel woonde en volgens de stamboom een schoonzoon van K. Ageng Pandhan Arang was. Dit is niet zonder betekenis. Deze Giring was nl. een goede vriend van Kjai Gede Pamanahan alias Mataram en zou, door het nuttigen van een miraculeuze klapper, de heerschappij over heel Java verworven hebben, indien zijn vriend en huisgenoot hem die niet bij toeval net voor de neus had afgesnoept en leeggedronken.

Giring, verslagen, maar berustend, vraagt dan of zijn geslacht op zijn tijd dat van K. Pamanahan mag vervangen. Laatsgenoemde is over dit verzoek niet zeer verheugd en laat het zijn vriend

tot 7 maal toe herhalen, waarna hij slechts antwoordt, dat het wellicht zo in het raadsbesluit van Allah ligt, hij weet het niet. Deze handeling geldt dan als voorteken. (B. T. D. 114-118). Vermoedelijk zijn in deze K. Ageng Giringfiguur anti-Mataramse tradities en ambities gepersonificeerd en betekent dus deze afstamming der Wanakoesoema's van Kjai Ageng Giring meteen ook een program van actie. Als symbool der Goenoeng Kidoelse pretentie bezat de oude Wanakoesoema nog de fatale door K. Panmanahan leeggedronken kokosnoot (B. T. D. II, 96). Ook de Hollanders wisten, dat K. Wanakoesoema uit „een *oud, aansienlyck, paaps geslagt*” stamde (Verslag Couper 6/1-1683, ook : D. 10/9-81).

Deze K. Wanakoesoema werd het eerst eind 1680 in de Hollandse bronnen vermeld, toen in een brief uit Wanakerta van 11 Nov. 1680 verhaald werd over den duivelsjager Wanakoesoema, die niets anders deed dan studeren en profeteren, wie als vorsten en grootmantri's van Java zouden opvolgen. Dit is een bedenkelijk bedrijf, bijna even verdacht als in het oude, keizerlijke Rome het informeren bij waarzeggers naar de vermoedelijke leeftijd van den Augustus.

Tenslotte schijnt hij een geschikt persoon voor de opperheerschappij over Java gevonden te hebben, maar het was niet iemand uit het Mataramse huis. Genoemd wordt een uit zijn geslacht : Mas *Soetadita* (D. 10/9-81, p. 550), die zich *pangeran* liet noemen (D. 18/10-81, p. 613) en zelfs voor „den voor-naamsten belhamel en aangenomen *Coningh*” doorging (D. 17/4-82, p. 472). Hij sneuvelde echter in het voorjaar van 1682. Vermoedelijk was het Wanakoesoema's zoon. Eind 1683, voor de definitieve val der Wanakoesoemasen, ontmoeten wij een drietal hoofden : Wanakoesoema zelf, Panembahan Anom en Anggakoesoema. Deze laatste twee namen komen niet voor in de Javaanse traditie omtrent Wanakoesoema, doch

wel elders, nl. in die van Kadjoran en Tembajat.

Het ligt voor de hand, dat naar mate de orde en rust in het verwarde Java terugkeerden en het verzet tot een enkele groep, die der Wanakoesoema's ineenkromp, alle overlevende hoofden uit andere groepen, die de wrekende hand der gerechtigheid nog ontkomen waren, zich daar bij aansloten. Daarom hoeft het ons niet te verbazen, wanneer wij de naam van Anggakoesoema, enkele malen in de stamboom van het Tembajatsse huis tegenkomen en een Panembahan Anom als jongere broeder van Kadjoran Ambalik aantreffen. Zelfs is een A. Anggakoesoema schoonvader van Troenadjaja en blijft hem trouw tot het laatst (D. 15/4-81, p. 169). Dan zouden aan de zijde van Wanakoesoema zich dus een vertegenwoordiger van elkder andere weerspannige groepen, nl. die van Kadjoran en die van Tembajat bevinden.

Een ander argument, dat volgelingen van Rd. Kadjoran zich onder Wanakoesoema's banier geschaard hebben, is de naam *Anga Padra*, die als hoofd der Kadjoranners wordt genoemd (d. J. VII, 236) en die van *Anga Patra*, welke als broeder van Wanakoesoema voorkomt (D. 17/4-32, p. 472).

Een en ander zijn hernieuwde aanwijzingen voor de nauwe samenhang dezer bewegingen, waarop hun gemeenschappelijke afkomst van den groten Tembajatsen heilige reeds wees. Deze samenhang moet de overgang van aanhangers van de ene beweging naar een andere, zeer vergemakkelijkt hebben.

DE STRIJD IN HET ZUIDERGEBERGTE.

Bezien wij thans de ganse strijd in het Zuidergebergte en naaste omgeving van 1680 tot 1683, waaraan zowel de nakomelingen van Kadjoran, de papen van Tembajat als de Wanakoesoemase rebellen deel hadden.

Kadjoran had zich voor zijn laatste

strijd in het Zuidergebergte teruggetrokken en alle rebellen na hem, zullen van dit bergland hun steunpunt maken, hetzij omdat zij er de meeste aanhangers vinden, hetzij door de gunstige situatie: dicht bij het hart van Java en toch onherbergzaam door bossen en bergen. De bevolking is er nog weerbarstig en berucht om zijn veediefstallen. De nood zal hen wel ook gedwongen hebben de vruchtbare vlakke te verlaten en een toevlucht te zoeken in de dorre bergen, die toenmaals zeker voor een grooter deel met bos bedekt waren dan tegenwoordig.

Had Kadjoran nog een tijd lang het vlakke veld kunnen behouden, die na hem kwamen slaagden daar niet meer in, doch verlieten het Zuidergebergte slechts om van daaruit vermetele tochten te ondernemen, die evenwel nimmer met blijvend succes werden bekroond.

Omgekeerd waagden de Hollanders of des Soenans Javanen zich slechts aarzelend in het barre Zuidergebergte.

Soms scheen het, of na een zware nederlaag der rebellen het verzet voor goed onderdrukt was, maar dan vlamde het weer op met ongekende felheid. Zo sleepte de strijd zich voort, totdat pas het vierde jaar na Kadjoran's dood het einde zag der rebellie.

Klinkende namen werden onder de rebellen niet meer aangetroffen, tenzij van hen, die op geen vergiffenis meer hoefden te hopen. Was er tot enige maanden voor zijn dood nog zelfs enigszins sprake geweest van een schikking met Rd. Kadjoran, tegenover deze latere rebellen werd geen genade meer betracht. Mannelijke rebellen, die in handen der overwinnaars raakten, wachtte onverbidde de dood, soms zelfs in wrede vorm. Vrouwen en kinderen werden als slaven verdeeld. De opstand was meer *volks* geworden.

Zo droeg deze chronische oorlog een gans ander karakter dan die vóór September 1679.

Dat juist het Zuidergebergte, overigens zo dor, zulk een gunstige bodem voor het zaad der rebellie aanbood, werd later toegeschreven aan het wanbeheer van des Soenans dienaren. Tegen het advies van kapitein J. A. Sloot, die het Solose sedert najaar 1679 weer onder het gezag van den Soenan had gebracht, had Sindoredja niet Tg. Martapoera over het Zuidergebergte aangesteld, maar „onwaardige, baatzuchtige personen”, die de inwoners aanspoorden de partij van Kartanadi, Kartapada en Kartanagara te kiezen (K. S. 14/3-82 I. B. 1683, f. 2895) (dit laatste is natuurlijk overdrachtelijk bedoeld). Deze benoemingen van minder geschikte personen moeten geschied zijn na de val van Kadjoran (14 Sept. 1679) en het vertrek van Sindoredja uit Midden-Java naar den Soenan (D. 9/12-79, p. 561/62). Omstreeks die tijd wordt gemeld, dat de stemming in Padjang en Lawejan nog allesbehalve rustig was en i. p. v. Sindoredja waren er „zyn onderbevelhebberen met 1400 man” heen gestuurd. Waren dit wellicht die minder geschikte ambtenaren?

EERSTE AANVAL DER KADJORANNERS 1680.

Wij zullen de wisselende strijd slechts in hoofdtrekken beschrijven. In de eerste helft van 1680 had de Soenan reeds een voorlopige Kraton in *Wanakerta* laten maken, waar alles voor zijn komst vaardig werd gemaakt (D. 2/6-80, p. 325). Reeds was er een „menigte wyven en Ratou Zingasarie voorafgesonden” (deze laatste dame is de bekende Ratoe Bli-tar, zie Djawa 1940, p. 64/65). In de buurt lag kapitein Sloot met wat troepen (D. 30/5-80, p. 307). Dank zij het kwade beheer van Sindoredja's creaturen was het Zuidergebergte intussen onrustig geworden en het was een ongelooflijk staaltje van vermetelheid, toen de rebellen, waarbij zelfs de Padjangers

zich gevoegd hadden, des Soenans Javanen op de vlucht sloegen en zich van Wanakerta meester maakten (D. 16/7-80, p. 452). Een aanval van enige Compagnies Javanen en Makassarers werd zelfs met verlies van 30 koppen afgeslagen.

Sloot besloot nu persoonlijk op te treden en blijkbaar had dit succes.

Een volgend bericht (D. 20/8-80, p. 549) toont een voldaan naar Semarang terugkerende J. A. Sloot, „dewyle den verslagen Carthy Pada . . . heel tot Kadoewangh by Panaraga was gevlucht en . . . van een becomen quetsure in den arm zoude overleden zyn”. Wij horen ook niets meer van hem.

Daar er geen vijanden meer in de vlakte van Solo waren, kon het Javaans-Nederlandse leger ongehinderd van Semarang naar Mataram, de oude rijksetel optrekken.

Zij troffen de volgende situatie aan: Bagelen en Mataram waren in handen van Pg. Poeger, alias Soesoehoenan Ingalaga. Verder Westelijk speelde de Makassaar Namroed nog de baas als Sultan Mesir te Slinga. Vlak ten Oosten van de poort Tadjil zat de macht der papen van Tembajat en nog Oostelijker de overgebleven Kadjoranners Kartanada en Kartanagara. De ganse streek van Panaraga tot voorbij Banjoemas was dus in handen der rebellen en hun macht zou zeer te duchten zijn geweest, indien er meer eenheid van leiding had bestaan.

DE ONDERGANG VAN TEMBAJAT 1680.

Zeër terecht hebben de bondgenoten eerst getracht de verbinding tussen Poeger en de Kadjoranners te verbreken, door de macht van Tembajat te vernietigen (Oct. - Nov. 1680), zodat men zich onbevreesd voor aanvallen in rug en flank, aan de verovering van de oude Kraton kon wijden (18 Nov. 1680). Eerst waren enige Javaanse troepen er

in geslaagd het broederpaar Wirajoeda en M. Loera, benevens A. Sawoenggaliengh te arresteren, en daarna, op een tweede tocht „Pg. Mendil zelfs met zyn secunde, den paap Aduverna”. Zo heilig werden zij geacht, dat de Javanen niet de hand aan hen durfden te slaan. Mogelijk heeft men hen weer los gelaten, althans in een later bericht wordt gemeld, dat zij, na meermalen vergeefs opontboden te zijn, „het gebergte Wieraka beoosten de Mattaram tot haere devotie gebragt en hun daerin versterckt hadde(n)” (D. 24/11-80, p. 771).

Dit was daarom zo ergerlijk, daar het nu al de derde maal was, dat „de inwoonders van 't gebergte Cadoean af tot Tampayat toe haer . . . verootmoedigt en telckens 't rockje weder omgekeert” hadden. Besloten werd hen „totaliter te ruineren”.

J. A. Sloot werd er op uit gezonden, met het resultaat, dat „na weynig tegenstant 98 derselver vyandelycke bergluyden gedoot, de rest geheel verstrooyt en 150 vrouwen en kinderen gevangen medegebragt hadden, behalven nog 2 gasten, by de Javanen voor *heylige kluy-senaers* gehouden, die dese belhamels doorgaans opgerockent soude hebben, dewelcke . . . den Sousouhounang aenstonts had laten ombrengen.”

Daarna pas kon men Poeger aangrijpen, die in Bagelen verschillende nederlagen leed (Dec. 1680, — Jan. 1681), zodat hij zelfs een vernederende toevlucht moest zoeken bij den avonturier Namroed.

De invallende regentijd verhinderde voorlopig de vijandelijkheden.

EERSTE OPTREDEN DER WANAKOESOEMASEN 1681.

Schijnbaar was het Westelijk deel van de Goenoeng Kidoel tot rust gebracht, maar opeens doken daar nieuwe vijanden op, de Wanakoesoema-se rebellen. Hier voren zetten wij reeds uiteen, waarom wij in deze nieuwe rebellie een verleng-

stuk vermoedden van de oude Tembatse.

Het eerste treffen had plaats in Aug. 1681, toen bij de vervolging van 10.000 Poegerezen de 2500 man sterke Soenanstroepen plotseling gestuit werden door „eenen rebel Mas Souta Dita, uyt het paaps geslagt van Wana Cassoema met omtrent 1000 van zyn aanhangh”. Zij waren zelfs teruggedreven en de vijand drong tot op 2 uren van Kartasoera door. Op 18 Aug. was de kommandeur Couper er op uit gezonden en had de vijanden na een kleine schermutseling op de vlucht gejaagd. 100 man waren gevallen en 16 gevangenen binnen gebracht, „die men na examinatie *na de andere wereld gesonden hadde*” (D. 10/9-81, p. 550/51). Zo was toen en daar de gewoonte.

Naderhand hoorde men, dat 40 der voornaamste belhamels met 300 man naar de „Gounang Kinang” gevlucht waren, doch weer optrokken om de tussengelegen dorpen „tot devotie te brengen”, waartegen de Kommandeur 150 onzer Inlandse militairen en 6/700 Soenans Javanen had uitgezonden „om die roervinken des mogelyck te ruineeren”. Waarschijnlijk is dat een tocht van Couper zelve met 1000 Javaanse ruiters geworden naar „Soudamara”, waar de vijand verjaagd en vervolgd werd, 100 doden en 9 gevangenen achterlatende (D. 18/10-81, p. 613).

Bij een volgend gevecht met de Poegerezen aan de K. Opak, retireerden de rebellen van het Zuidergebergte naar Laroh (ten N. W. van Wanagiri) en „die van Wana Cassoema uyt het geslagt des Cadjorangs versamelden haer om de noort, alwaer een hoop van 300 by den anderen de inwoonders grooten overlast deden”. De rebellen zijn dus in een Noordelijke en een Zuidelijke groep uiteengedreven, waarvan de eerste, gelijk wij zagen, meer met Wanakoesoema te maken hadden, terwijl bij de tweede de gebroeders Kartanadi en Kartanagara hoorden.

De Noordelijke troep wist na enig vechten Demak te bereiken, waar ze zelfs den Javaansen gouverneur versloegen! De opperkoopman van Vliet slaagde er evenwel in hen spoedig te vernietigen (D. 23/10-81 p. 630/31).

De Zuidelijke, Kadjoranse groep, werd door Couper zelve aangepakt.

DE KADJORANNERS BIJ POEGER EN NAMROED 1681.

Van 1 tot 25 October 1681 ondernam de kommandeur Jacob Couper een tocht naar het Zuidergebergte, welke met veel succes bekroond werd. De rebellen, blijkbaar niet op een inval verdacht, waren verstrooid aangetroffen en „hun meeste dorpen en lyfftogt het vuur ten proye gegeven”. Men had met de „wederstrevende rebellen . . . verscheyde victorieuse rencontres gehadt”. Velen waren gesneuveld en gevangen geraakt. Het voornaamste was, dat „de obstinate belhamels Carta Nadi en Carta Nagara nevens hun voornaamste mantris” naar Bagelen waren verdreven, waar zij zich *met Poeger „geconjungeert”* hadden. Zonder een man verloren te hebben, was Poeger teruggekeerd.

Kartanadi en Kartanagara werden nu de ruggegraat van Poeger's verzet. Toen het leger der Bageleners op 9 Nov. 1681 reeds terugweek, werd het door genoemde rebellen met hun 300 man weer tot staan gebracht. Van de gevangenen vernam men zelfs, dat Poeger bij de nadering der Nederlanders al van plan was geweest zich aan zijn ouderen broeder te onderwerpen, „maar sulx was hem door Carta Nady en Carta Nagara *affgeraden* onder beloften, dat sy eerst hun leven tot syn Exelenties (d.w.z. Poegers) behoudenis wilden wagen, indien maar zelfs in persoon tegen ons optreken wilde, onder voorgeven ons van agteren gemakkelijck overvallende, in roete te slaen” (d. J. VII, 62, D. 25/11-81, p. 708/9). Tenslotte onderwierp Poeger zich toch op 17 November 1681.

Waar echter bleven Kartanadi en Kartanagara? Toen men op 18 December 1681 *Namroed's* citadel Mesir bij Slinga veroverde, trof men daar *Kartanagara's* vrouw aan, terwijl het gerucht ging, dat *Kartanadi* in de voorafgaande strijd zou gesneuveld zijn. Beiden waren dus ongetwijfeld in Mesir geweest, maar na de inneming verdwenen.

Kartanadi bleek later slechts zwaar gewond te zijn en zou nog een belangrijke rol in de Goenoeng Kidoel spelen. Voordat de beide broeders daar zouden terugkeren, hadden die van Wanakoesoema weer een merkwaardig staaltje van hun vermetelheid vertoond: *de aanval op de Kraton*.

AANVAL DER WANAKOESOEMA-SEN OP KARTASOERA 1682.

Terwijl Couper nog op de terugmars van Slinga was, verzamelden de rebellen zich opnieuw, nu onder de vanen van Wanakoesoema. Hun macht strekte zich over een groot gebied uit, van Panaraga tot Kadoewang en tot de Westelijke Goenoeng Kidoel toe, waar Wanakoesoema in het bos zat. Verschillende hoofden werden genoemd: Lagawa en Sambawattij. De algemene ontevredenheid over het *slechte Soenansbestuur* had hun die aanhang bezorgd.

De eerste gevechten liepen voor de Soenanstroepen nogal goed af, b.v. dat bij Ngaladana, waarbij 20 vijanden gedood werden en 50 bij het passeren in de Solo verdronken. Maar een aanval op Wanakoesoema zelf mislukte, men kon hen niet uit het bos krijgen. Waarschijnlijk met het oog op het zware terrein verdeelde het Javaanse leger bij „Ondoe” zich in drieën. De troep onder Sindoeredja werd in de rug aangevallen en sloeg op de vlucht, waardoor de Compagnies Mardijkers in de steek werden gelaten, die met 11 man verlies moesten terugtrekken. Tot aan Kartasoera werd het Javaanse leger achter-

volgd. Daar splitste zich het vijandelijke leger in tweeën met het doel de Kraton in brand te steken. Reeds vlogen enige huizen in brand. In de ontsteltenis holden sommige vluchtende mantri's door tot Wates en Bagelen, schrik en ontsteltenis verspreidende.

De rebellen werden in hun boos voornemen verhinderd door de Nederlanders met een 30-tal Baliërs, die hen vanuit de Kraton en de Benteng „soo scherpelijck” verwelkomden, „datter ruym 180 het wederkeren na Wana Cassoema vergaten”. De hele voorhoede werd in de pan gehakt. Ook de Javanen onder Sindoeredja en Oerawan hadden zich geweed en de Kraton beschermd. Behalve een reeks met niet thuis te brengen namen, vond men onder de gesneuvelden hun geprojecteerde koning *Mas Soetadita*, die door een *Kalanger* zou gedood zijn, en *Pg. Mamenang*, oudsten broeder van Wanakoesoema. Ontsnapt waren deze zelf met een andere broeder van hem, Angapatra en Lagawa.

Het viel de Hollanders op, dat de rebellen een eigenaardig veldteken gevoerd hadden, nl. een *kwast*, *bevestigd aan een piek*. Het gevecht had plaats op 18 Febr. 1682. Zes dagen na deze overval werd „de oude begraafplaats Wana Cassoema” door een troep van 3000 Soenans Javanen aangetast en ingenomen, waarbij nog 20 rebellen werden doodgeslagen en Sambawattij met anderen achterhaald, opgebracht en „op de tournoijbaan het vel van zijn aangesicht afgehaalt”. (D. 17/4-82, brief uit Kartasoera 14/3-82; verslag Couper 6/1-1683).

Couper raadde aan de vijanden nog verder te vervolgen. Er werden nu nieuwe regenten over het Zuidergebergte aangesteld, nl. de aanvankelijk door Sloot voorgestelde Tg. Martapoera en Ng. Diramenggala. De eerste deed op advies van Couper nu een tocht door het Zuidergebergte, maar kon geen rebel

meer ontdekken. Eind Maart kwam hij terug met de tijding, dat de rebellen naar Loringtengah de wijk genomen en zich met de restanten van Namroed in een afgelegen moeras versterkt hadden. Vermoedelijk zullen wel niet alle rebellen verhuisd zijn, daar het niet zeer waarschijnlijk lijkt, dat Martapoera het *hele* Zuidergebergte doorkruist en doorzocht heeft.

DE LAATSTE SPRONGEN DER KADJORANNERS 1683.

In Kartasoera dacht men, dat alles „*nu genoegzaam tot verdemoedigingh*” was gebracht, maar plotseling hoorde men de Jobstijding, dat Ng. Dirameng-gala in het Zuidergebergte door de aldaar uit Slinga teruggekeerde rebellen Kartanadi en Kartanagara verslagen was (D. 19|10-82, p. 1218). Dubbel ernstig was dit, omdat het andere hoofd van het Zuidergebergte, Tg. Martapoera, kort te voren aan de kinderpokken was bezweken. Het succes deed de macht der rebellen van 100 tot 300 man aanzwellen. Het waren dus nog maar betrekkelijk kleine troepen. Luit. Arn. Grevinck werd nu tegen hen uitgezonden en niet lang duurde het of er werd gemeld, dat hij op 1 Oct. 1682 „*victorieus geretourneert*” was, hebbende de opgeraapte rebellen tot driemaal op de vlucht geslagen”. Alle inwoners onderwierpen zich en lieten Kartanadi en Kartanagara in de steek. Eind 1682 verlieten dezen echter hun veilige bergen en bezochten het graf hunner voorvaderen in Kadjoran. Dank zij de hen beschermende bevolking konden zij veilig terugkeren. (I. B. 1684, f. 2438v. Japara 7 Jan. 1683)

Toch was hun partij zeer geslonken. Met slechts 8 à 9 aanhangers doorliepen zij het land; zij hadden blijkbaar geen contact meer met de nu weer opkomende Wanakoesoemasen. Zo lukte het dan tenslotte Kartanadi met zijn

vrouw op te pakken en in Kartasoera terecht te stellen (D. 4/7-83). De laatste der Kadjorans, Kartanagara, was nog zó geducht, dat de Soenan voor een poging zijnerzijds om zijn broeder te verlossen, vreesde. Eindelijk kwam het bericht in de Kraton, dat hij aan een ziekte gestorven was en herademde men.

EINDE DER WANAKOESOEMASE REBELLIE 1683.

De opstand der Wanakoesoemasen had zich in Westelijke richting verbreid en vanuit Tegal en Pekalongan moesten maatregelen getroffen worden om het vuur te doven. Inderdaad werden door Grevinck en den Gouverneur van Brebes A. Martalaja de vijanden vernietigend verslagen en verschillende voorname opstandelingen werden gedood: Pg. Silarong, oom van den Soenan, nog uit Slinga afkomstig, en Pamingak, broeder van Kadjoran.

Opnieuw meende men dat alles tot rust gebracht was, doch wederom brak de opstand uit en wel in het Zuidergebergte.

Dank zij hun paapse toverijen stond het hele gebergte weer onder de macht der Wanakoesoemasen (D. 21|7-83). Met duizenden waagden zij zich in de vlakte. Bij Tembajat vielen zij Poeger aan, die hen ruim 3 weken wist tegen te houden, totdat de Soenan versterkingen stuurde. Op 11 Juli 1683 werd een beslissende zege bevochten. Gedurende twee uren werd de vijand achtervolgd. Slechts weinige hoofden, als K. Wanakoesoema, hielden zich nog staande. 69 hoofden en 200 oren werden triomfantelijk in de Kraton vertoond, benevens 20 gevangenen. Alle Oostelijke dorpen van het Zuidergebergte werden verbrand.

Doch daarna vervielen de Soenans Javanen weer tot slapheid. De zege van Poeger werd niet verder vervolgd. Regen was het voorwendsel om het

Zuidergebergte niet binnen te trekken. Onderwijl roerden zich de rebellen. Er werd een plan gemaakt om hen van drie zijden aan te tasten, maar de opstandelingen wierpen roet in het eten door bij Tembajat uit te vallen, die plaats en omliggende dessa's te verbranden. Men vreesde reeds voor Kartasoera en trok er van alle zijden troepen samen. Ook was men bang voor een doorbraak naar het Westen, die de Wanakoesoemasen met de Bantamse vluchtelingen in verbinding zou brengen. Door de bezetting van de pas bij Kadi Langoe werd dit gevaar voorkomen.

Te elfder ure worden nog een drietal hoofden vermeld, die bij Grogol bijna in handen der loyalen gevallen waren: Wanakoesoema, Panembahan Anom en Anggakoesoema, over welke namen wij reeds schreven. Pas in November 1683 werd de macht der Wanakoesoemase rebellen voor goed gebroken. Wellicht is het de Javanen, gelijk hun plan was, gelukt, hen naar de vlakke te lokken en daar te vernietigen. De mannen werden allen gekrist, de vrouwen en kinderen, tot een getal van 2000 verdeeld onder de mantri's.

De naam Wanakoesoemasen blijft nog enige tijd in het Westen voortleven, maar blijkbaar meer als aanduiding van rebellen in het algemeen. Wij vinden de combinatie: „*Crammans en Wanakoesoemase gesinden*” (Kartasoera 31 Jan. 1685) in gezelschap van den aartsrebel Soerapati en diens Baliërs. Als leider wordt genoemd een Raden Poetoe (= kleinzoon van Wanakoesoema?); de oude namen komen niet meer voor. Zij zenden nog wel hier en daar hun boden uit en als er een gepakt wordt, betekent dat zijn dood. Zelfs Wanakoesoema schijnt nog rond te zwerven. Wij vinden althans een bericht dat gekrist zijn „een van Zyne Hoogheyts eygen Capedex of lijfwagt met nog een Padjanger, die Mannacussama (sic) in hun huysen hebben gehadt en in plaets van by de cop

te vatten hem de voeten hadden gekust”. Dit is het laatste levensteken. De ster van Wanakoesoema verdwijnt voor de zon van Soerapati, om wien zich voortaan alle vogelvrijverklaarden en gelukzoekers scharen.

DE OVERLEVERING OMTRENT WANAKOESOEMA'S DADEN.

Wat verhaalt de overlevering omtrent Wanakoesoema's daden?

Kjai Wanakoesoema zou in het bezit zijn geweest van twee zonen: Djajapoeroesa en Djajalalana. Dezen worden verleid door hun emban Ardikaroen om de Kraton aan te vallen en zich van de regering meester te maken.

Zij onderwerpen de dessa's in de omtrek, dank zij de grote toverkracht waarover zij beschikken. Zo krijgen zij een leger van 5000 man bijeen. Daarop vragen zij hun vader verlof zich van het Rijk meester te maken, doch deze vermaant hen tot geduld. Het is nog iets te vroeg, één generatie slechts en zij zullen succes hebben. Maar de onwillige zonen zetten door, vragen slechts van hun vader de „*bandera waring*”. Zij krijgen dit wonderbare vaandel, doch het verdwijnt geheimzinnig in de wolken. Djajapoeroesa vat het als een overwinningsvoorteken op, maar zijn vader laat dit in het midden, uit slechts de wens de strijd in een draagstoel mee te maken.

Nu rukt men op naar Kartasoera. Het reeds talrijke leger wordt nog groter door toverij: Djajapoeroesa en Djajalalana kauwen gras en alang-alang en wanneer zij die uitspuwen op de aarde, ontstaan gewapenden. Alle dessa's, die men passeert, worden geplunderd, de bewoners vluchten naar Kartasoera.

De Soenan stelt zijn leger op de aloen-aloen. Poeger staat aan de Noordelijke flank met 20 dienaren. Tevergeefs tracht Djajalalana zijn toverij aan het werk te zetten. Hij sneuvelt in een tweegevecht

met *Poeger* door de kris *Kjai Plered*. *Djajapoeroesa* valt tegen de *Boeginezen* onder *Singabarong*, doch niemand heeft er erg in, dat hij zo'n groot opperhoofd is, dan de tuinopzichter *Najatroena*, die de strijd vanuit een waringin meemaakt, zijn hoofd afsnijdt en aan den *Soenan* brengt. Hij wordt daarvoor bevorderd tot *Tg. Radjamengala*, hoofd der belastingen. Na de dood zijner zonen verdwijnt *K. Wanakoesoema*, gelijk het zulk een bovenaards persoon betreft, spoorloos in de lucht (B. T. D. II, 96 - 100).

Het is wel duidelijk, dat van al de gevechten tussen de troepen van *Wanakoesoema* en den *Soenan*, de *aanval van 18 Febr. 1682 op de Kraton* de diepste sporen in de *Javaanse overlevering* heeft achtergelaten.

De geweldige nederlaag die de *Wanakoesoemasen* toen leden, juist toen zij zo dicht bij de vervulling hunner wenssen stonden, moet wel indruk gemaakt hebben.

Het numeriek geringe aandeel, dat de *Hollanders* aan deze strijd hadden, gaf aanleiding hen, evenals in alle krijgsverrichtingen na *Kediri*, te verwaarlozen. Daarentegen treedt wel op de voorgrond *Singabarong*, die hoofd der *Boegies* wordt genoemd, terwijl hij blijkens de bronnen aan het hoofd der *Balinezen* stond en trouwens een allesbehalve *Boeginese* naam droeg (zie mijn *François Tack*, p. 31 & 40).

Poeger's heldendaden van 1683 worden nu een jaar eerder geplaatst. Zijn verhouding tot zijn keizerlijken broeder wordt met aandoenlijke kleuren geschilderd, doch is in strijd met de werkelijkheid.

Jammer, dat wij van de vele in de *Hollandse* en *Javaanse* bronnen genoemde namen, er nauwelijks een kunnen identificeren, doch wellicht is gelijkstelling op andere wijze mogelijk.

Wij wijzen op het niet onvermakelijke verhaal van *Najatroena's* heldendaad en promotie. Welnu: de *Kartasoerase* brief

van 14 Maart 1682 meldde, dat het voornaamste hoofd der *Wanakoesoemasen* door een *Kalanger* gedood werd. Ongetwijfeld slaan beide mededelingen op hetzelfde feit.

De *bedrieger* *Najatroena* is een even weinig respectabel persoon als een *Kalanger*, afstammeling van een hond en een varken, die bovendien nog een staart onder zijn sarong verbergt. Het voornaamste hoofd der *Wanakoesoemasen* is blijkbaar door een weinig hoffähig persoon om het leven gekomen. Maar dan moeten wij ook *Soetadita* identificeren met *Djajapoeroesa* en dus als zoon van den ouden *K. Wanakoesoema* beschouwen.

Speciale aandacht vraagt ook het bericht, dat het vaandel der rebellen bestond uit een *kwast*, aan een piek bevestigd, hetwelk wellicht in handen der *Nederlanders* was gevallen. Dit is wel wat moeilijk te harmoniëren met een „*bandera waring*”, maar er is nog een andere *Nederlandse* tijding, die hoewel een gebeurtenis elders betreffende, er toch beter op slaat.

Een twintigtal *Wanakoesoema's*-gezinden zet zich in *Kedoe* neer op de *passar* van „*Tsiattap*”, zegt afkomstig te zijn uit „*Tsiompo*” en beweert, dat de landstreek hun volgens goddelijke voorzegging toekomt. Den gaanden en komenden man houden zij aan en wanneer ze zo doende 40 koppen tellen, stellen ze zich in slagorde op en laten een vaandel waaien, „*van stroo sacke geweven*”. Hierop grijpen de autoriteiten snel in en smoren dit begin van oproer in de kiem (I. B. 1683, f. 2908; K. S. 3/7-1682).

Hiermede zijn wij aan het einde gekomen van ons overzicht der *Midden-Javaanse* troebelen.

Wanneer wij nog eens de ganse beweging vanaf haar eerste begin onder *Kadjoran* tot haar samenvloeien met *Soerapati's* struikrovers overzien, merken wij daarin een zekere lijn op.

Aan het begin staat een eerwaardig priester vorst, aan het einde een geniaal avonturier; hier een grijs aristocraat, ginds een jeugdige weggelopen slaaf. Het vangt aan met een hofsamenzwering, loopt uit op een volksbeweging en eindigt in banditisme. Vanuit de hoogste kringen in de dalems der prija's is de beweging afgedaald tot roversnesten in de rimboe om van daaruit nieuwe opgang te maken onder leiding van een talentvolle struikrover, die het zelfs tot een soort van dynastie brengt.

Gaan wij thans na, of van deze beweging in zijn verschillende stadia zich parallelle verschijnselen in andere delen van Java voordoen.

Wij zullen hierbij er op verdacht moeten wezen zowel het aristocratische als het volkse element te ontmoeten.

ANDERE GEESTELIJKE BEWEGINGEN EN HEERSCHAPPIJEN.

Wij kwamen nu reeds drie heilige plaatsen tegen, die middelpunten van verzet werden, nl. Kadjoran, Wanakoesoema en Tembajat, terwijl wij bij deze drie ook nog gerust hun „confrater” *Giri* zouden kunnen voegen, maar er zijn er ongetwijfeld méér geweest. Wij menen er sporen van te ontdekken in het Dag-register van den Superintendent Antonio Hurdt en raad van 5 Sept. 1678 — 2 April 1679, waarvan in de Jonge VII p. 219-265 slechts een uittreksel is opgenomen. Zo komt het Nederlandse leger op 15 Sept. 1678 te Kaloewang, waar „die van *negorij Wanasalan*, staande onder den ouden priester *Toean Bangbang*, die voor zeer heilig wordt gehouden”, zich komen onderwerpen (d.J. VII, 222).

Kort voor Kalang passeert het leger een tempel (= moskee), „waeruyt de *papen* verlopen waren”. Wil dit zeggen, dat we hier weer zo'n geestelijk centrum tegenkomen, waarvan de santri's zich niet verdedigen of onderwerpen, maar de benen hebben genomen?

De grenzen tussen het wereldlijke en geestelijke leven schijnen soms wonderlijk makkelijk overschrijdbaar te zijn. Ng. Tembakkaja, „voor desen *paap*” in het gebergte van Tegal, was tot hoofd over de „Loerentengers” gesteld, „werdende gehouden voor een man van genoegsame trouwe en couragie” (D. 19/10-82, p. 1217).

Omgekeerd had de rebel Darmajoe-da zich achter Blitar verscholen en wilde niet afkomen, „maer zyn leven als een *cluyse*naer aldaar eyndigen” (D. 2/6-80), waarmede de Soenan zich echter niet kon verenigen, doch hem nog eens onder „dreygementen van zyn ongenade door zyn eygen broeder hadt laeten ontbieden . . . ”

Het is niet waarschijnlijk, dat wij hier met oude geslachten te maken hebben, die huizende rond heilige graven, eerwaardige tradities bewaren. Dit is zeker niet het geval met een zekeren „Ngabehi Ajar” (Adjar-leraar?) „uyt een *obsuur* geslacht opgekomen en nu onder 't volk 't gebergte *Lawoe* in groot aanzien” (d. J. VII, 226).

Een dergelijke geestelijke beweging, die echter toch schijnt aan te knopen bij zekere heilige plaats en overlevering, maar overigens een zeer *volks*-karakter draagt, is die van *Prawata*.

Prawata nl. is een bijzondere plaats. Het was het verblijf van den sultan van Demak in de regentijd. Daarna heet ook Pg. *Prawata*, zoon van den sultan van Demak, Trenggana. Over dit *Prawata* is het volgende, raadselachtige bericht: Daar „had sig seecker vrouwe voor *Coningin van Java* uytgegeven en eenen aenhang gemaect, waarvan zy conincklycke eere aengedaen wierd”; ieder harer aanhangers, „een blinde hoope”, zou door haar „ten minsten een *gouverneur*” worden. Er was al een soort van *Kraton* gebouwd. Een 70-tal doorliepen het land om de „onnosele domme Javanen wat diets te maecken.” Hiervan waren een vijftal „in *papeclede*-

ren" bij den Kommandeur Couper verschenen (in Wanakerta, het latere Kartasoera), voorgevende „dat se by de heer admiraal Speelman op Japara waren geweest" (dat moet dan vóór Mrt. 1678 geweest zijn)" en quamen nu den commandeur (Couper) besoecken, met re-commandatie den commandeur sigh wel bedencken soude eer hy den oorlogh tegens Pouser aenvingh". Toen men hen, na deze brutale woorden, vroeg uit wiens naam zij spraken, antwoordden zij „haer moeder hun 't selve gelast hadde, en die was zyn E. moeder oocq, vermits zy van één gelooff waren en diergelycke visevaseryen meer" (D. 11/11-80, p. 745).

De Soenan beval deze „lantloopers" terstond *van kant te maken* en de nieuwe Kraton te verwoesten. Aldus eindigde de korte glorie van Prawata. Wel wonderlijk, dat de Ratoe Adil hier een *koningin* is.

Toch blijft het in die buurt nog tot 1683 rommelen (I. B. 1684, f 2438v, J. 7/1-83; I.B. 1684, f 2473v, K.S. 5/1-83).

De Babad doet ons een verhaal van een niet aangename ontmoeting van dergelijke heilige mannen met Amangkoerat II, dat tevens duidelijk toont hoe de Javanen de verhouding tussen zo'n toverkrachtige „adjar" en een tot de troon bestemd Vorst zagen.

In Singkal, niet ver van Kediri, gekomen (het verhaal speelt dus tijdens de veldtocht tegen die stad in najaar 1678), krijgt Amangkoerat I bezoek van een adjar uit de goenoeng Keloed, *Tedjalakoe* geheten, vergezeld door een schare van 40 leerlingen, die scherpe kapmessen voeren. Voor de pondok van K. Dipati Oerawan maken ze amok, waartegen de manschappen van Oerawan zich natuurlijk verzetten. Weliswaar vallen alle 40 leerlingen, maar Tedjalakoe houdt vol en blijft ongedeerd. Dan komt de Vorst zelf met de speer *Kjai Baroe* en zegt, dat de kluizenaar opzettelijk van zijn berg is afgekomen, om door hem, Amangkoerat bevrijd te worden van stoffelijke

kluisters. Hij steekt dan Tedjalakoe door zijn borst, zodat hij sterft, maar zijn lijk verdwijnt (zoals van Kadjoran en Wanakoesoema) (B. T. D. II, 12/13).

Dat van de hele geschiedenis in het dagboek van Hurdt over de veldtocht tegen Kediri geen woord voorkomt is bijzaak. Het voornaamste is, dat duidelijk uitkomt, dat Adjar en Soenan twee gelijksoortige wezens zijn, in sekti verheven boven het gros der mensheid, doch dat de laatste den eerste evenwel overtreft, dank zij zijn poesaka's enz.

Deze adjar's van de Keloed en de Lawoe, zomede de „koningin" van Prawata schijnen mij van een ander karakter te zijn dan de grote geestelijke leiders van Giri, Kadjoran en Tembajat. De laatste zijn ongetwijfeld van edeler hout gesneden dan de eerste. Het zijn aristocraten uit overoud geslacht, zetelende in plaatsen vol gewijde herinneringen, overblijfselen wellicht van vroegere grootheid en macht, met stille, geheime aanspraken op nog hoger glorie. De laatste zijn meer volks, meer spontaan en geestdriftig, wortelend in oeroud volksgeloof. Ze lijken onuitroeibaar, telkens duiken nieuwe geestdrijvers op, tot op de huidige dag. Tegenwoordig eindigen zij hun ratoe-adil-carrière gewoonlijk bij de veldpolitie.

In de loop van de opstand wordt de aristocratische groep meer volks, zodat wij Wanakoesoema haast een overgangsgeslacht zouden willen noemen. Maatschappelijk zakt de beweging dan hoe langer hoe meer en ontaardt tot struikroverij en vagabondage, waarvan Radja Namroed al een voorproefje had gegeven. Soerapati, evenals Namroed van slaven-afkomst maar met een Europese scholing, sublimeert dit genre weer tot iets buitengewoons.

Doch keren wij nog een ogenblik naar de aristocratische groep terug. Wij krijgen zo de indruk, dat in die tijd de Javaanse maatschappij nog niet dat gladde, gepolijste oppervlak bezat, nog niet over

die keurig gereguleerde monotonie beschikte, welke nu de trots van sommigen harer bestuurders uitmaakt. De vorstelijke macht was nog niet buiten discussie gesteld, er waren nog andere heerschappijtjes en tradities, met even oude gewichtige aanspraken, die ook mede wilden tellen en een stem in het kapittel begeerden.

Java bezat een groot getal geestelijke middelpunten, welke van verschillende betekenis waren en die op zijn minst door de Mataramse macht ontzien wensten te worden. Van een slaafse onderwerping aan Mataram was slechts gedeeltelijk sprake. Dat de Soenan Giri te vuur en te zwaard liet verwoesten, was daarom maar een geval uit vele.

Is het soms mogelijk, dat de afkeer, die Amangkoerat I Tegalwangi ten opzichte van „paepen” koesterde, soms samenhangt met het hoge aanzien, dat deze heilige mannen in hun omgeving genoten en waardoor het Mataramse gezag zich bedreigd voelde?

Het traditionele verhaal bij van Goens geeft als reden voor de afschuwelijke moordpartij, die hij onder hen liet aanrichten op, dat zijn broeder Pg. Alit zich gewend had „tot *haer Machome-taense papen*, als minst suspect, daardoor hy dese en geene syner overgebleven vrienden liet spreekken, om . . . . de koninck in 't tournoyspel om te brengen”. Door zijn vier vertrouwden liet hij nu zorg dragen, „dat niemand binnen de geheele jurisdictie van den Mataram henlieden ontquam, haar tot dien eynde belastende, eerst door hun volck te doen vernemen *haer namen, haer geslagt, haer pertinente woningen* en sulcx meer, als hy oordeelde bequaem te wesen om hun *met een slagh alle doot te slaan*”. Het was dus als een totale uitroeiing der oude priestergeslachten bedoeld.

Op het geluid van het grote kanon K. Sapoe Djagad worden dan op eenmaal binnen een half uur tijds 5 à 6000 zielen ellendig vermoord.

Deze slachting verliest veel van haar redeloosheid, wanneer men haar ziet als een welgeslaagde poging om de macht der geestelijke autoriteiten in des Soenans gebied afdoende te breken. Er zat dus systeem in Tegalwangi's waanzin. De ijver van Amangkoerat II om ook aan het overigens vrij onschuldige Giri een zij het bloedig einde te maken, komt daardoor in een nieuw ietwat verzachtend licht te staan.

SAMENVATTING.

Alvorens de resultaten van ons onderzoek weer te geven in een chronologische tabel, waarin wij tevens die van ons vorig opstel over de opkomst van Troenadjaja verwerken, willen wij nog eens beredeneerd nagaan, wat onze studie omtrent Rd. Kadjoran heeft opgeleverd.

Wij zien vooreerst Rd. Kadjoran stammen uit een oud roemrijk geslacht, verwant aan den groten heilige Kjai Ageng Pandhan Arang van Tembajat, waarvan ook de Wanakoesoema's afstammen. Meer dan andere geslachten is de Kadjoranse tak geparenteerd aan het Mataramse Vorstenhuis. In de dessa Kadjoran heeft hij een plaatselijk middelpunt met een dalem en heilige graven.

Rd. Kadjoran, genaamd Panembahan Rama, de gewijde traditie voortzettende, neemt toe in heiligheid. De gewelddaden van Amangkoerat I treffen hem en zijn familie diep, in het bijzonder de dood van zijn schoonzoon Wiramenggala in 1670. Deze maakt het verklaarbaar, dat bij het sluiten van een overeenkomst tussen Pg. Adipati Anom en zijn schoonzoon Troenadjaja Rd. Kadjoran zijn goede diensten bewijst.

Na de breuk tussen Pg. Adipati Anom en den Madoerees kort na de slag bij Gogodog, kiest Kadjoran de partij van zijn schoonzoon en een opstand, die hij in Febr. 1677 begint, heeft slechts tot doel Rd. Troenadjaja tot Soenan te verheffen. Kadjoran moet

echter naar het Oosten vluchten en dan heeft er die wonderlijke overeenkomst plaats, waarbij Troenadjaja afziet van de heerschappij op Midden-Java en dit aan zijn schoonvader overlaat. Er zal dus een diarchie over Java komen, waarbij Troenadjaja het Oosten, Kadjoran het Midden beheerst. Tot uitvoering van dit plan wordt een dubbele veldtocht tegen Mataram ondernomen, die de verovering van de Kraton en de vlucht des Soenans ten gevolge heeft.

Dat de heerschappij van Amangkoerat I geen waardige vervanging in Midden-Java krijgt, komt door Kadjoran's verblijf bij Troenadjaja en het ontbreken van een geschikte kandidaat voor het Soenaat. Pg. Poeger, in Bagelen zich handhavende, wenst zich hiertoe niet te lenen. De Madoerezen geen belang meer bij het bezit van Mataram hebbende, trekken daaruit met buit beladen terug.

Zonder veel moeite gelukt het Pg. Poeger zijn intrek weer in de Kraton te nemen en tussen Poegerezen en Kadjoranners bestaat een vrij vriendschappelijke verhouding. Trouwens, de ambities der laatstgenoemden liggen voorlopig ook elders. Zij willen de zeekust bemachtigen en hopen daardoor de rest van zelf te winnen. Niettegenstaande al hun inspanning weten Compagnie en Soenan zich daar te handhaven en de grote expeditie van najaar 1678 maakt aan al hun illusies een einde.

Kadjoran, nog vóór Kediri's einde de relaties met Troenadjaja verbroken hebbende, begeeft zich naar Midden-Java, waar hij zich met hulp van den avonturier Namroed een tijd lang handhaaft, tot kapitein Sloot het doodvonnis over hem velst.

Met Kadjoran sterft het verzet niet uit, maar blijft nog vier jaar lang Midden-Java ten Zuiden verontrusten, tot Soenan en Compagnie er een eind aan maken.

In plaats van den enen Rd. Kadjo-

ran treden nu andere leden van het Kadjorangeslacht op, zomede vertegenwoordigers der andere takken, die uit Pandhan Arang spruiten: Tembajat en Wanakoesoema. Militair krijgt het bescheidener afmetingen: een slepende oorlog, soms onverwachts opzwellende tot een grootse, spoedig ineenzinkende massa-aanval, zodat men ten onrechte het oproer al gedempt acht. De beweging wordt wel meer volks (mirakels!) en eindigt in banditisme. Deze bewegingen zijn te vergelijken met soortgelijke acties over het overige Java verspreid en ten dele op te vatten als herlevingen van vroeger bestaan hebbende staatkundige formaties, die als geestelijke organen een verborgen bestaan hadden geleid. Anderzijds lopen er ook spontane, jonge bewegingen tussen door, die meer een volkskarakter dragen en die wij nu nog ontmoeten.

Men vraagt zich af, waarom een zo krachtige en algemene verzetsbeweging, die aanvankelijk op zoveel succes kon bogen, tenslotte mislukte. Na de slag bij Gogodog leek immers het einde van Mataram nabij en de Pg. Adipati Anom, om wien de strijd toch begonnen was, scheen zijn doel, de heerschappij over Java, te kunnen bereiken.

Doch juist door die slag kwam er verwijdering tussen de beide hoofdsamenzweerders: Adipati Anom en Troenadjaja en de laatste poogde nu op zijn eigen naam met hulp van zijn schoonvader Kadjoran de zaak voort te zetten, wat reeds in Febr. 1677 mislukte.

Sedert is het niet meer gelukt een *goed passende ideologie* bij de opstand te vinden, niettegenstaande Kadjoran en Troenadjaja het terrein verdeeld hadden. Troenadjaja blijft zweven tussen Soenan en grootvorst van Madoera en Kadjoran, die het zelf niet aandurft, kan geen passende kandidaat voor het Soenanschap in Midden-Java vinden. Bovendien kan Troenadjaja het toch

niet laten via den geïnterneerden Kadjoran nog invloed uit te oefenen in Midden-Java, en daardoor diens werk te hinderen. Het Pan-Islamisme is een noodsprong. *Beide* rebellen erkennen bij hun gevangenneming ook schuld.

Wij zien dus, dat de oorlog na de slag bij Gogodog en de mislukte eerste opstand van Kadjoran al ideologisch verloren was.

Hier tegenover stond de meesterlijke zet van Speelman, die zich van den slapen Amangkoerat II meester maakte en diens candidatuur door dik en dun volhield. Slechts het verbond van dezen Soenan met de ongelovigen bleef nog een zwak punt in zijn politiek, dat ook door de tegenpartij behoorlijk is uitgebuit, maar zijn overwinning niet heeft kunnen beletten.

BRONNEN.

Behalve de reeds in mijn vorig opstel: *De Opkomst van Rd. Troenadjaja* (Djawa 1940, p. 57) genoemde bronnen, zijn nog de volgende door mij gebruikt:

Sadjarah Dalem, pangiwa lan panengen . . . kahimpoen sarta katata prajogané déning K. Padmasoesasta . . . Samarang 1902.

Serat Tjandrakanta, pangimpoenipoen Rd. Ng. Tjondrapradata . . . Djil. 1. Soerakarta 1902.

Soewignja, Kjai Ageng Pandhanarang. Balé Poestaka, Batavia-C. 1938 (Serie No. 1271).

R. Prawirawinarsa, Babad Alit. Volkslectuur Weltevreden 1921 (Serie No. 462).

Voorts verschillende stukken uit het Landsarchief te Batavia en het Rijksarchief in den Haag.

CHRONOLOGISCH OVERZICHT DER OPSTANDEN VAN TROENADJAJA EN KADJORAN

- 1624 Soeltan Agoeng voert Prasena van Madoera naar Mataram en schenkt hem de titel van Tjakraningrat (I).
- 1647 Rd. Demang Mlaja, zoon van Tjakraningrat I sneuvelt op de aloen-aloen tegen Pg. Alit.
- 1656 Dood van Tjakraningrat I? Rd. Troenadjaja, zoon van Demang Mlaja wordt verzorgd door diens broeder Pg. Ad. Sampang (Tjakraningrat II).
- 1667 Dood van Amangkoerat I's vrouw Ratoe Malang.
- 1668 Schaking van Rd. Oji.
- 1669 Juli Brand van de dalem van Pg. Adipati Anom.
- 1670 Dood van Pg. Wiramenggala. Tijdelijke verbanning van Pg. Adipati Anom naar Lipoera. Kort daarop wordt hij hoofd van Soerabaja.
- 4 Aug. 1672 Uitbarsting van de Merapi. Duizenden gedood.
- 1672 Incident Dhobras wegens de Ratoe Singasari
- 1673? Verbond tussen Pg. Adipati Anom en Rd. Troenadjaja, door tussenkomst van Rd. Kadjoran. Troenadjaja maakt zich van Madoera meester.
- 1674 (vóór 12/2) De Makassaren op Madoera vriendelijk ontvangen.
- Jaarwisseling 1674/75: *1e aanval der Makassaren*. Zij plunderen havens in de Oosthoek, in samenwerking met sommige regenten en Pg. Adipati Anom. Deze wordt teruggeroepen.
- 1675-77 Vreselijke hongersnood op Java, door droogte veroorzaakt.

Kort voor Dec. 1675: Verbond tussen Rd. Troenadjaja en Kr. Galesoeng, bezegeld door een huwelijk tussen laatstgenoemde en Troenadjaja's dochter Soeretra.

Dec. 1675 *2e aanval der Makassaren* op de zeehavens. Zelfs Soerabaja verbrand (met medeweten van Pg. Adipati Anom).

April-Sept. 1676: *Nederlands-Javaanse expeditie tegen de Makassaren*.

24 Mei 1676. Rd. Prawirataroena sneuvelt bij Demoeng.

25 Mei 1676 (of wat later) Nederlaag te land van KJ. Pandji Karsoela.

Begin Juni 1676: Kr. Galesoeng neemt de wijk naar Madoera.

19 Juni 1676: Vernietiging der Mataramse vloot bij Sidapaksa.

Aug. 1676: De ganse Oosthoek weer in handen der opstandelingen.

Sept. 1676: Poleman vernietigt een deel der Makassarse vloot en bezoekt daarna Troenadjaja op Madoera.

Na zijn vertrek steken Makassaren en Madoerezen naar het vasteland over.

13 Oct. 1676: *Slag bij Gogodog*. Pg. Poerbaja e.a. sneuvelen. Ontgoocheling van Pg. Adipati Anom.

20 Nov. 1676: De Madoerezen dringen door tot op de aloen-aloen van Japara, waar ze door Javanen en Nederlanders gestuit worden.

29 Dec. 1676: Corn. Speelman vertrekt aan het hoofd ener expeditie uit Batavia om de zaken van Oost-Java te regelen.

Jan. 1676: Troenadjaja steekt naar Soerabaja over, waar hij zich versterkt.

27 Jan. — 10 Febr. 1677: De Moor Piero bevindt zich als Nederlands gezant bij Troenadjaja in Soerabaja. Tegelijkertijd doet Rd. Kadjoran een mislukte poging tot opstand in Midden-Java. Kadjoran verbrand. Troenadjaja toont zich hooghartig.

6 Mrt. 1677: *Krijgsraad van Rd. Kadjoran met Troenadjaja*. Besloten wordt de Mataram langs twee wegen aan te vallen.

Begin Maart 1677: Pg. Martasana herovert Semarang, de weg voor een Hollands gezant openende.

12-20 Mrt. 1677: De Nederlandse gezant Couper sluit in Mataram een verdrag van bijstand met Amangkoerat I en zijn vier zonen.

April-Juni 1677: *Dubbel offensief der rebellen tegen Mataram*.

- Half April: Semarang genomen, waardoor de verbinding tussen Mataram en Batavia verbroken is.
- Eind Juni 1677: *De Kraton veroverd*. 2 Juni: Amangkoerat I op de vlucht.
- Juli 1677: Dood van Amangkoerat I, begraven in Tegalwangi. Zijn zoon Pg. Adipati Anom volgt hem op als Amangkoerat II, terwijl diens broeder Poeger zich Soes. Ingalaga betitelt.
- 27 Mrt.-29 Aug. 1677: *Expeditie van Speelman tegen Soerabaja*.
- 13 Mei 1677: Verovering van Soerabaja. Troenadjaja verhuist naar Kediri.
- 19 Sept. 1677: Aankomst van Amangkoerat II in Japara.
- Sept. 1677: De rebellen ontruimen de Kraton weer. Troenadjaja door de Madoerezen uit Kediri gejaagd.
- Oct. 1677: Poeger neemt zijn intrek in de Kraton. Kediri door Troenadjaja heroverd.
- 19/20 Oct. 1677: *Amangkoerat II sluit verschillende contracten met de Compagnie*.
- Nov. 1677: *1e offensief van de Kadjoranners naar de zee kust*.
- 17 Jan. 1678: Dood van Martapoera en Martalaja.
- Juni-Juli 1678: *2e offensief der Kadjoranners naar de zee kust*.
- 5 Sept. - 25 Nov. 1678: De veldtocht tegen Troenadjaja in Kediri.
- ± 1 Nov. 1678: Rd. Kadjoran verlaat het Kediri'sche en begeeft zich weer naar Midden-Java.
- April-Aug. 1679: De Makassar Namroed is veldheer van Rd. Kadjoran, waardoor deze enige successen behaalt.
- 14 Sept. 1679: *Kapitein J. A. Sloot veroverd Kadjoran's vesting Melambang en laat hem doden*. Kartapada, Kartanadi en Kartanagara, allen uit zijn geslacht, zetten de strijd voort.
- 13 Nov. 1679: De hoofdvesting der Makassaren, Kappar, veroverd door Poleman.
- 25 Dec. 1679: *Kapitein Jonker neemt Rd. Troenadjaja met zijn weinige getrouwen op de Keloed gevangen*.
- 2 Jan. 1680: Amangkoerat II laat Troenadjaja krissen.
- 28 April 1680: De Soenan laat met Hollandse hulp Giri onderwerpen.
- Midden 1680: De Kadjoranners maken zich van Wanakerta, het Soenanshof, meester. Sloot verjaagt hen naar het Oosten. Kartapada sterft.
- Oct.-Nov. 1680: Vernietiging van de macht der papen van *Tembajat*.
- 18 Nov. 1680: Het op 10 Sept. 1680 uit Semarang opgerukte Soenansleger bezet de oude Kraton Plered. Poeger wijkt naar Bagelen.
- Dec. 1680-Jan. 1681: Pg. Poeger wordt verschillende malen geslagen en zoekt vergeefs een toevlucht bij Namroed, in Slinga.
- Aug.-Sept. 1681: Gevechten met de Wanakoesoemasen, waarop van 1 tot 25 Oct. 1681 een tocht van Couper naar het Zuidergebergte volgt, die o.a. Kartanadi en Kartanagara naar het Westen drijft.
- Nov. 1681: Kartanadien Kartanagara stijven Pg. Poeger in zijn laatste, hopeloos verzet en nemen daarop de wijk naar Namroed, in Slinga.
- 17 Nov. 1681: Poeger onderwerpt zich te Ambal, maar zijn positie blijft moeilijk.
- 18 Dec. 1681: Couper veroverd Namroed's vesting in Slinga, Mesir, Kartanadi en Kartanagara zijn echter gevlogen.
- 18 Febr. 1682: *De Wanakoesoemasen verslaan de troepen des Soenans en dringen tot op de aloen-aloen van Kartasoera door*. Daar worden ze echter verslagen en wijken Westwaarts.
- Sept. 1682: Kartanadi en Kartanagara bezoeken de graven van hun voorgeslacht in Kadjoran.
- Juni 1683: Kartanadi gevangen en terechtgesteld. Spoedig daarop sterft ook Kartanagara.
- Juni-Juli 1683: Nieuwe uitval der Wanakoesoemasen, door Poeger gestuit.
- Nov. 1683: *Definitieve vernietiging van het Wanakoesoemase verzet*.
- Jan. 1685: Laatste vermelding van Wanakoesoemase rebellen in gezelschap van Soerapati c. s.

STAMBOOM DER KADJORAN'S

Bijlage 1.

ONTLEEND AAN : SERAT TJANDRAKANTA, VERZAMELD DOOR : RD. NG. TJANDRAPRADATA.

Sajid Kalkoem
Pg. ing Wotgaleh
Pan. Mas ing Kadjoran
begr. in Panataga

A. / $\wedge$ $\begin{matrix} 1 \\ 2 \end{matrix}$
Pg. Maulana Mas
Pan. Agoeng ing Kadjoran
geh. met 2 drs. van Pandhan
Arang; begr. in Kadjoran.
Pg. Sawo, geh. met
Kdj. Agoeng ing Sawo
z. v. Giri Gadjah u. Gresik

B. / $\wedge$ $\begin{matrix} 1 \\ 2 \\ 3 \end{matrix}$
Rd. Aj. Tg. Sindoesena
geh. m.
Kdj. Pg. Tg. Sindoesena
Poetra Dalem v. Praboe
Widjaja v. Padjang
Rd. Aj. Mataram
geh. m. Senapati
Rd. Soerasa Pg. Agoeng
ing Kadjoran, geh. m.
een dr. v. KJ. Agoeng
Mataram.
4. Pg. Kamawak
5. Pg. Sasoel
6. Pg. Kalessan
7. Pg. Mahos
8. Pg. Sawaka II Kadjoran
9. Pg. Tocroes
10. Pg. Welang
11. Pg. Malambang
12. Pg. Rd. Aj. Timoer

C. / $\wedge$ $\begin{matrix} 1 \\ 2 \\ 3 \end{matrix}$
Pg. Rd. ing Kadjoran
geh. m. Rd. Aj. Wang-
satijpta, dr. v. Senapati
begr. in Kadjoran.
Rd. Aj. Pan. Poerbaja
geh. m.
Pg. Pan. Poerbaja I
ing Mataram
Rd. Aj. Minangkabo
geh. m. Pan. Mi-
nangkabo ing Tem-
bajat.
4. Rd. Boeta Idjo
5. Rd. Aj. Dagen
6. Rd. Aj. Srenggan
7. Rd. Poelangdiwa
8. Rd. Soemadjiwa

D. / $\wedge$ $\begin{matrix} 1 \\ 2 \\ 3 \\ 4 \\ 5 \\ 6 \\ 7 \end{matrix}$
Rd. Aj. Pan. Raden
geh. m. Kdj. Pan.
Raden z. v. Pg. M.
Ad. ing Padjang.
Rd. Aj. Pan. Poerbaja
geh. m. Pan. Poerbaja
II ing Mataram.
Sneuwelde 1676 bij
Gogodog.
Panembahan Rama
Pg. Kadjoran Ambalik
gedood 1679 begr.
i. Kadjoran.
A. Panoelar of
Pan. Anom
Pg. Bima
Rd. Bapang
Pg. Setjaki

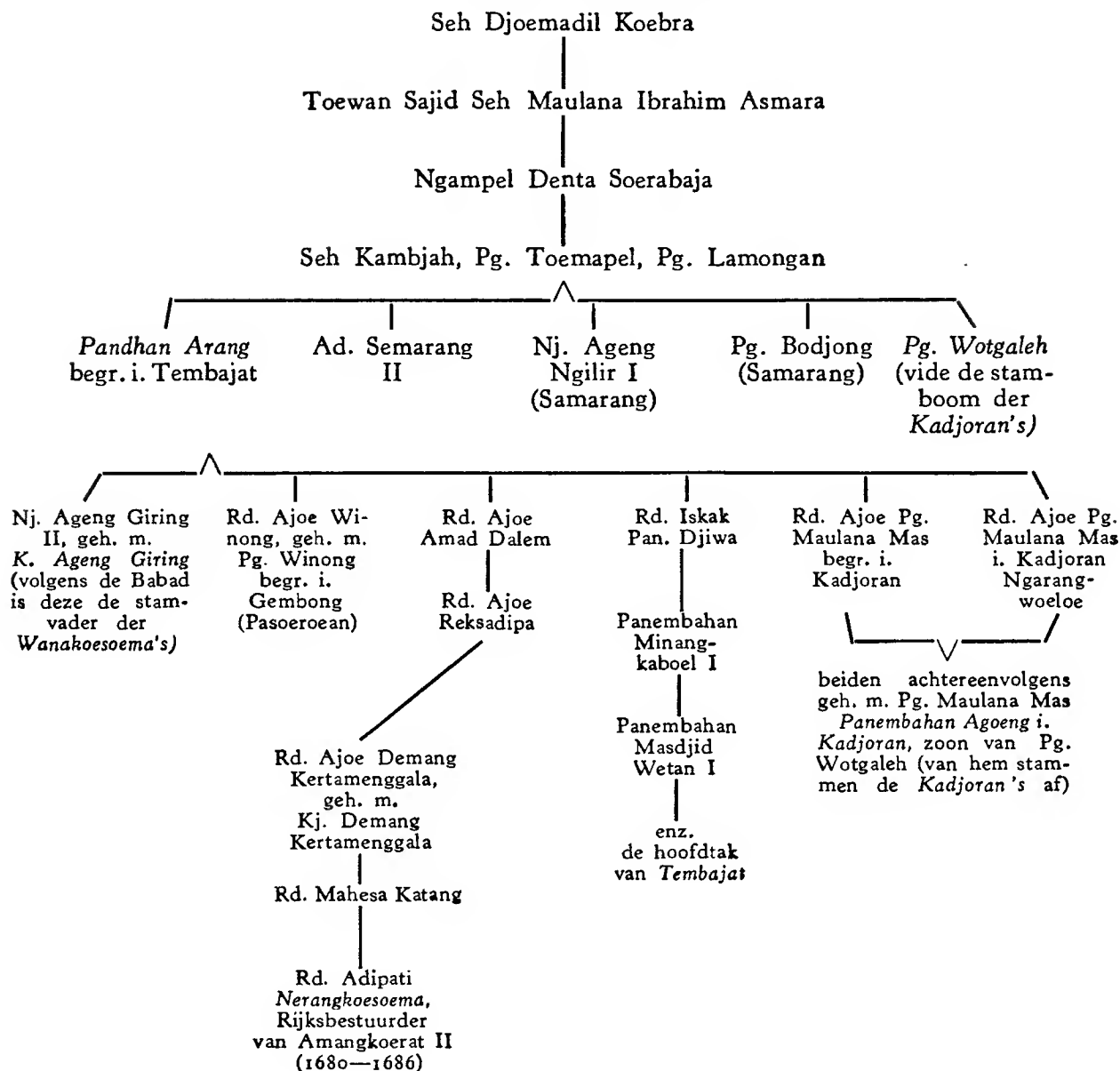
E. / $\wedge$ $\begin{matrix} 1 \\ 2 \\ 3 \\ 4 \\ 5 \end{matrix}$
Pg. Ramawidjaja
Rd. Aj. Pan. Poer-
baja, geh. m. Pan.
Poerbaja III z. v.
Sult. Agoeng.
Ratoe Kilen
geh. m.
A. R. VI moeder
v. Pg. Poeger
Pg. Rijemeng-
Pg. Ad. Wira-
menggala, schoonz.
v. A. R. I
Pg. Tg. Mataram
Pan. Poerbaja IV
geh. m/e dr. v.
Kadjoran Ambalik

F. / $\wedge$ $\begin{matrix} 1 \\ 2 \\ 3 \end{matrix}$
Rd. Soeranggakoesoema,
KJ. Ng. Margataka begr.
in Karanghoekeoh.
Rd. Aj. Soerjakoesoema
Rd. Aj. Poerwa-
koesoema
Pg. Tg. Poerba-
koesoema, gest. in
Kartasoera.
Rd. Aj. Poer-
bajoeda
Rd. Aj. Loerah
Wirapati

G. / $\wedge$ $\begin{matrix} 1 \\ 2 \\ 3 \\ 4 \\ 5 \end{matrix}$
Rd. Soeranggakoesoema,
KJ. Ng. Margataka begr.
in Karanghoekeoh.
Rd. Aj. Soerjakoesoema
Rd. Aj. Poerwa-
koesoema
Rd. Aj. Loerah
Wirapati

H. KJ. Ng. Sastrawidjaja
1743 om hulp naar Batavia gezonden.

DE OUDSTE TEMBAJATS.

Kol. Archief No. 1219, fol. 1054^{vs} — 1055.

Translaet lontor door den panambaham Cadjoran uyt Cadiery aen Ade Patty Martapoera tot Patty overgesonden en van Patty Martapoera door sijnen expressen afgesant Patra Nella genaempt aen den Sousouhoenan Amancourat tot Japara afgevaerdicht zijnde op den 27en ontfangen ende heden den 28en November Ao. 1677 door Mandaraba hier overgevert en getranslateert. ¹⁾

Desen brieff is aen den Panambahan Cadjoron geschreven aen Adepatty Martapoera, wijders laet ick U broeder weten, aengesien dit lant van Java tegenwoordigh mijn lant is, en het geene ick daervan voor mijn deel aengenomen en in hadden (handen) heb, is de negerij Warongh Bandongh, de negerij Cocela, Grobogan, oock de negerije wienongh Samarongh, vant geberchte Lawoe ²⁾ tot geheel bewesten hetselve, dit is dan dat ick gewonnen hebbe, oock soo geeff ick Adepatty Martapoera te verstaen, gedenckt wel aen de lastgevinge van onse oude voorvaders, want tegenwoordigh komen de vijanden van 't Oosten en Westen ³⁾, laet niet nae broeder om de steden wel te regeren ende bij aldien Raden Pangatitan niet selfs in persoon komt, soo gelooft niemant niet, maer soo morgen Raden Pangeran aldaer in persoon komt, te verscheynen, dat sal 't sijn als off ick selfs gekomen was, alsoo ick UE geloove broeder, ten andren geberack oock aen d' oude raatspleginge, oock broeder neemt Raden Pangant togh wel in acht en wil hem niet vergeten, oock recommandere ick dat alle UE Kinders broeder haer van Raden Pangantan niet mogen afsonderen, naedemael ick en ghij broeders zijn als van een vader en een moeder, daerom geve ick U broeder dit alles te verstaen. Godt is alleenich die gesontheit en langh leven verleen kan, daer ick oock dach en nacht om bidde, oock bidden wij om de hulp van onze overgrootvaders, der negerijen Zambajat, Cadjoran en de negerij Samarangh⁴⁾. Al het geen ick te seggen hebbe staadt in dese brieff.

- 1) Nota deesen Cadjoran ende Martapoera sijn germains en onder dese Oosterlinge als broeders gereeckent wert.
- 2) Nota dit scheynt te willen beteecken dat hem 't Javaansche lant bewesten en 't ander beoosten Troenadjaja toegedeelt is.
- 3) Nota de noterende Troenadjaja en de Bantamer.
- 4) Nota dit sijn de steeden hunner afcomst

GESCHIEDKUNDIGE AANTEEKENINGEN OMTRENT DE RESIDENTIE MADIOEN ¹⁾

DOOR

Dr. L. ADAM.

VI. Het tijdvak van de „palihan” tot 1825.

§ 1. De „palihan”.

De opstand van Pangéran Mangkoeboemi en R. M. Said eindigde met de „palihan”, de splitsing van het groote rijk van Pakoe Boewânâ III. In 1755 — belangrijke mijlpaal in de geschiedenis van het Javaansche Vorstenrijk — werd bij tractaat van Gianti het oude rijk van Mataram gehalveerd: Soerakarta kwam aan Pakoe Boewânâ III, Jogjakarta aan Pangéran Mangkoeboemi, die onder den naam van Hamengkoe Boewânâ I als eerste Vorst van dit rijk optrad.

Ook de *Mântjânegârâ* — de Buitenprovincies of „Buitengewesten”, zooals Rouffaer ²⁾ dit woord vertaalt — werden onder de beide rijken verdeeld. Wat De Jonge publiceert over het tractaat van Gianti ³⁾ ten aanzien van de verdeling der in de tegenwoordige residentie Madioen gelegen regentschappen is niet meer dan het volgende.

Aan Soerakarta kwamen de regentschappen:

Pânâragâ met 12.000 *tjatjah*'s ⁴⁾.

Djâgarâgâ „ 1.500 „

De helft van

Patjitan met 250 „

en aan Jogjakarta:

Madioen met 12.000 *tjatjah*'s.

Magetan met 700 *tjatjah*'s.

Tjaroeban „ 500 „

De helft van „

Patjitan met 250 „

Toen in 1757 ook R. M. Said als eerste Vorst van het in dat jaar geboren rijk van Mangkoenegârâ ⁵⁾ optrad was er, naar Rouffaer ⁶⁾ veronderstelt behoefte aan een legger van de verdeling van het rijk. Deze legger moet opge maakt zijn op 26 September 1757 (of volgens Javaansche jaartelling): Maandag den 11den Soerâ van het jaar Alip 1683 te *Klepoe*, een desa aan den grooten weg van Solo naar Jogja ⁶⁾.

Echter waren voortdurende twisten over de gronden oorzaak, dat onder toezicht van de Compagnie te Semarang een op 2 November 1773 gearresteerde en op 26 April 1774 door de Vorsten bekrachtigde *tweede legger* gemaakt moest worden. ⁷⁾

Deze „Semarangsche legger”, zooals Rouffaer hem noemt, heb ik — dank zij de behulpzaamheid en medewerking van den Directeur van 's Rijksarchief in Den Haag ⁸⁾ — kunnen raadplegen. Dit register bevat de namen van de regentschappen en van de in ieder dier ressorten gelegen desa's. Nu zou het interessant, doch zeer tijdroovend zijn, om ter plaatse na te gaan of de vermelde desa's nog bestaan, zij het dan als gehuchten van de

1) Het laatste artikel van deze reeks vindt men in Djâwâ 19e jg. (1939) blz. 22 e. v.

2) In zijn vermaard artikel over de Vorstenlanden in de Encyclopaedie van N. I. *te druk*, deel IV (blz. 587-653), herdrukt in Adatrechtbundel 34 (zie blz. 236), zie voor zijn uiteenzettingen over de palihan blz. 235-240.

3) De Jonge. Opkomst X blz. 374 en 375.

4) *Tjatjah* moet, volgens Van Vollenhoven (Het Adatrecht van Ned. Indië I blz. 551), vermoedelijk beteekenen een soortwijzer van grond van voldoende

productie voor één bouwmansegezin, welk grondstuk *karjâ*, ook *bahoe* genoemd werd.

5) Zie hierover Rouffaer in Adatrechtbundel 34 blz. 240-241 en R. M. Mr. A. K. Pringgodigdo. Geschiedenis der ondernemingen van het Mangkoenegorosche rijk I (1939) blz. 9 e. v.

6) Zie Adatrechtbundel 34 blz. 241.

7) Rouffaer in Adatrechtbundel 34 blz. 241-242 en De Jonge. Opkomst XI blz. 259-261.

8) Een tweede exemplaar moet zich in 's Lands archief te Batavia bevinden.

huidige desa's. Het heeft mij aan tijd en gelegenheid ontbroken, om zelfs voor één regentschap een dergelijk onderzoek in te stellen.

In den „Semarangschen legger” vond ik nog de volgende bijzonderheden. In Pânârâgâ waren desa's gelegen, die te zamen vormden de „lelenggah” van Pangéran Ariâ Mangkoediningrat. Deze „lelenggah” (d. w. z. apanage, een stuk grond, dat de Vorst overdraagt aan een familielid, hofdienaar of ambtenaar, die dan de bevoegdheid heeft de inkomsten van dien grond te trekken¹⁾), lag vermoedelijk grootendeels in de vlakte van Panggoel aan de Zuidkust en was 300 *karjâ* groot; de nu nog bekende desa's Panggoel en Wânâtjâjâ lagen er in. Het is merkwaardig, dat zóó ver van de hofstad nog apanage-gebied lag. Trouwens geheel Patjitan (en ook Kadoewang, thans Wânâgiri) blijkt — tot verbazing van Rouffaer²⁾ —, 1774 apanagegebied, *nagaragoeng* d.i. de kern van het rijk³⁾ genoemd. In den Semarang-schen legger vond ik 200 *karjâ* „kagoengan dalem” ('s Vorsten bezit) in Patjitan vermeld.

Of er in die tijden in de Madioensche Mântjânegârâ nog meer apanages bestonden, kan uit den legger niet blijken. Eigenaardig is, dat telkens van regentschapjes als Djâgârâgâ en Tjaroeban in den Javaanschen tekst wordt gesproken, dat zij het bezit *gadžahan* zijn van een Toemenggoeng Tirtanegârâ (Djâgârâgâ) of van een Kjai Ngabei Soemâdirdjâ (Tjaroeban). Het lijkt niet waarschijnlijk, dat zoo'n geheele regentschap, al was het dan niet groot (Djâgârâgâ telde 1500 *karjâ*, dat zijn 1500 stukken grond, ieder van voldoende productie voor een grondbezitters-gezin; Tjaroeban telde 500

karjâ), in apanage was uitgegeven aan genoemde personen.

Magetan of „Kamagetan”, zooals het in den legger heet, blijkt slechts 600 *karjâ* „groot” te zijn. Niet vermeld wordt, dat dit gebied apanage van de dochter van den eersten Sultan van Jogjakarta was. Want het schijnt, dat deze dochter, Ratoe Bendârâ geheeten, eerst gehuwd met R.M. Sahid, doch in 1765 van hem gescheiden en daarna hertrouwd met Pangéran Dipânâgârâ⁴⁾, de inkomsten van dit regentschap werden geschonken⁵⁾.

Merkwaardig is, dat in dezen legger ook plotseling Ngawi als Jogjasche gebied vermeld wordt, (met 1000 *karjâ*), terwijl het in 1755 in het geheel niet vermeld werd.

Overige bijzonderheden van de „pali-han” zelve zijn ons niet bekend. Het is niet onmogelijk, dat de Kratonboekeringen van Soerakarta en Jogjakarta hieromtrent meer licht zouden kunnen geven. Ook kunnen oude archiefstukken op de Kapatihan's van die rijken nog wel gegevens bevatten, maar wie vindt den tijd, om in die oude vergeelde stukken te zoeken? Mogelijk bevatten de door Rouffaer⁶⁾ bestudeerde oude archieven van de Residenten van Soerakarta en Jogjakarta (thans in het Landsarchief) nog gegevens over de Mântjânagârâ die Rouffaer niet het publiceeren waard achtte.

Van de bestuursinrichting der Mântjânegârâ weten wij ook bitter weinig. Wel is met zekerheid te zeggen, dat een belangrijk deel van deze landen behoorde tot de *pemadjegan dalem* (hoogjavaansch: *pemahosan dalem*), d. w. z. streken onder rechtstreeksch geldelijk beheer van den Vorst. De *padjég boemi*

1) Zie Encyclopaedie van N. I. 2e druk deel I blz. 54-55.

2) Zie Adatrechtbundel 34 blz. 242.

3) Zie Rouffaer in Adatrechtbundel 34 blz. 242, zie ook 236 en 238.

4) Zie De Jonge. Opkomst deel X blz. 394, 395 en deel XI blz. 171, 403.

5) De Jonge. Opkomst deel X blz. 363. Zie ook C. Poensen in Bijdragen Kon. Inst. deel 52 blz. 273; deze schrijver deelt mede op blz. 275, dat na de scheiding van Ratoe Bendârâ Kamagetan weer teruggegeven werd aan den Sultan.

6) Zie Adatrechtbundel 34 blz. 233 en blz. 240 noot 2.

(2/5 deel van opbrengst van de sawah's) van dit gebied werd ééns per jaar — op Moeloed — naar de hoofdstad gebracht en door 's Vorsten schatmeesters in ontvangst genomen.

Het beheer over deze *pemadjegan dalem* werd namens den Vorst gevoerd door een *Wadânâ boepati* of *Wadânâ Mântjânâgârâ*, in de Compagniesstukken „Hoofdregent” genoemd. Voor de Oostelijke Mântjânâgârâ was dat voor Jogjakarta de *Boepati* van Madioen en voor Soerakarta de *Boepati* van Kediri ¹⁾.

§ 2. Het Madioensche regentengeslacht.

Toen de Oostelijke Mântjânâgârâ onder Soerakarta en Jogjakarta verdeeld werden, zetelde in Madioen een Regent met den naam van Pangéran Mangkoe-dipoerâ ²⁾. Zijn woning zal in het Zuiden van de stad gelegen hebben, gelijk wij reeds vroeger ³⁾ mededeelden. Hij en zijn voorvaderen, die Regenten van Madioen of Wânâsari — zooals het eertijds heette — waren, zullen vermoedelijk wel verwant zijn geweest met het Kartasoes-rasche hof. In allen gevalle had deze Regent niet het vertrouwen van den eersten Sultan van Jogjakarta, Hamengkoe Boewânâ I. Deze Vorst had een vertrouweling, die voor deze post bestemd was en, die de voorvader zou worden van vele Regenten van Madioen.

Deze vertrouweling was een zekere *Raden Rånggâ Prawirâsentikâ*, die, naar men vertelt, in het noordelijke deel van de stad Jogjakarta zijn ambtswoning had; tot op den huidigen dag heet dit deel van de stad: *Kranggan*.

Naar Zijne Hoogheid wijlen de Sul-

tan Hamengkoe Boewânâ VIII ons mededeelde, moet deze *Prawirâsentikâ* oorspronkelijk een vertrouweling van R.M. Said geweest zijn. Deze verstootte hem later, omdat *Prawirâsentikâ* weigerde een dochter van R. T. Said te huwen, zoodat hij zich toen bij het leger van Pangéran Mangkoeboemi aansloot. De titel *rånggâ* ⁴⁾ doet vermoeden, dat de rang van *Prawirâsentikâ* niet hoog geweest moet zijn. Een gegeven van 1846 ⁵⁾ zegt, dat een „bediende” van een Vorst, die tot *boepati* werd den titel van *Radèn Rånggâ* kon krijgen. Rouffaer ⁶⁾ zegt, dat *Mas Rånggâ* een oud-Javaansche militaire titel was. In een „babad” van het geslacht van *Prawirâsentikâ* — mij ter lezing gegeven door den in December 1938 overleden Pangéran Ariâ Koesnâdiningrat, voortreffelijken nazaat van *Prawirâsentikâ*, — staat vermeld, dat hij „legeraanvoerder” van Mangkoeboemi was. Wellicht heeft hij daaraan den titel van *Rånggâ* te danken. In dezelfde *babad* wordt verteld, dat hij een zwager van Mangkoeboemi was, dus blijkbaar met een zuster van den lateren eersten Vorst van Jogjakarta gehuwd was.

In Madioen wordt verteld, dat deze *Raden Rånggâ* na de *palihan* als eerste opdracht van zijn Vorst kreeg: het bedwingen van een opstand in het regentschap *Radjegwesi*, in Bodjânâgârâ gelegen. Nadat hij daar orde en rust had hersteld, werd hij er tot Regent benoemd. Hij zou daar gehuwd hebben *Radèn Rârâ Tloeki*, dochter van zijn Patih (*Raden Pandji Soerâwidjâjâ*), die uit het vermaarde geslacht van Mataoen stamde ⁷⁾.

Verteld wordt dat een andere echtgenoot (dochter van een Regent van

1) Zie voor deze bijzonderheden Rouffaer, in *Adatrechtbundel* 34 blz. 238, 239.

2) Zie *Djawa* jg. 18 (1938) blz. 284 linkerkolom.

3) *Djawa* jg. 18 (1938) blz. 278.

4) Zie hiervoor *Adatrechtbundel* 34 blz. 222 en 292; voorts Van Vollenhoven, *Het Adatrecht van N.I.* I blz. 545.

5) Zie *Adatrechtbundel* 14 blz. 141.

6) Zie *Adatrechtbundel* 34 blz. 294.

7) *Kjai Toemenggoeng* Mataoen, regent van Padjang, moest op last van Pangeran Poeger (later: Pakoeboewânâ I) de door hem zwanger gemaakte dochter van *Arijâ Dadap-toelis* (mantri van Padjang) huwen. De door P. Poeger verwekte maar door K. T. Mataoen als zijn eigen kind erkende zoon, *Bagoes Songkâ* werd later *Boepati Wadâna* in Djipang. Hij had 13 kinderen, waaruit een beroemd en uitgebreid geslacht is voortgesproten.

Djamoës in Soekâwati) van Prawirâsentikâ, in Radjegwesi overleden, begraven werd bij de Sendang Dander aan den voet van den Pandan, den berg op de grens van Madioen, Kediri en Bodjânegârâ.

De bovengenoemde Pangéran Mangkoedipoerâ, Regent van Madioen (Wânâsari), had blijkens de bovenvermelde familiebabad, niet het vertrouwen van den Sultan van Jogjakarta. Er is een verhaal, dat zegt, dat deze Regent een opstandige collega van Sawo (Pânârâgâ) op last van den Sultan moest arresteeren, maar met een speerwond in zijn rug, doch zonder *boepati* van Sawo terugkeerde. De wond in de rug was voor den Sultan het bewijs van een lafhartige vlucht, zoodat hij Prawirâsentikâ gelastte den Regent van Sawo te arresteeren. Aan deze opdracht werd voldaan.

Zeer waarschijnlijk is toen Pangéran Mangkoedipoerâ door den Sultan overgeplaatst naar Tjaroeban. Zijn graf vindt men op het kerkhof van de vrije desa *Koentjèn* gelegen in het district Tjaroeban, niet te verwarren met die andere vrije desa *Koentjèn* waar de voorvaderen van P. Mangkoedipoerâ begraven liggen.

Nu wordt dan Prawirâsentikâ, onder den naam van *Radèn Rânggâ Prawirâdirdjâ*, Regent van Madioen en meteen *Boepati Wadânâ* (provincie-hoofd, „hoofd-regent”) van de Oostelijke *Mântjânegârâ*.¹⁾

Hij weigerde de kaboepatèn van Wânâsari te bewonen, maar vestigde zich tijdelijk bezuiden de Kali Tjatoer, alwaar nu nog de desa Kranggan bestaat. Van hem wordt verteld, dat hij op een goeden dag van zijn tijdelijke verblijfplaats (*pesanggrahan*)-zoekende naar een plaats voor zijn kaboepatèn — recht naar het noorden liep en in een desa belandde,

die aan een bosch grensde, dat echter door de *noedjoem's* (wichelaars) niet geschikt geacht werd voor woonplaats, maar blijkbaar wel als begraafplaats. Dit is nu het fraaie kerkhof *Taman* in het zuiden van de stad waar R. Rânggâ Prawirâdirdjâ en zijn nakomelingen begraven zijn. De omliggende desa werd tot *vrije desa* verklaard; helaas is het niet bekend wanneer dit plaats had.

Volgens de familiebabad regeerde deze Regent van 1666 tot en met 1711 (Javaansche Jaartelling) of van 1741 tot en met 1784 (Europeesche jaartelling). Dit kan niet juist zijn, want in 1741 was zelfs de opstand van Mangkoeboemi en Said nog niet begonnen.

Vermoedelijk is hij in Kranggan blijven wonen. Men kan nu nog aanwijzen waar de woning gestaan heeft, (namelijk in het gehucht Poelâ van de desa Kranggan) bezuiden daarvan was de aloon-aloon; ook is de plek waar de moskee gestaan heeft, aan de bevolking bekend.

Merkwaardig is, dat deze historische plaatsen gedeeltelijk binnen een complex sawah's liggen, dat een enclave binnen het district Oeteran (desa Kranggan) van een zuidelijke desa van de stad Madioen (dus onderdistrict en district Madioen) is, namelijk Demangan (alwaar zeer waarschijnlijk de oude kaboepatèn van de vroegere regenten van Wânâsari heeft gestaan²⁾).

Ten westen van de enclave ligt in het gehucht Gentongan (desa Poetât) het graf van een zekeren *Ânggâdipoerâ* met twee zoons en één dochter. Wie hij was is niet meer goed bekend.

De tweede Jogjasche *boepati wadânâ* van de Oostelijke *Mântjânegârâ* was de zoon van de eersten. Blijkens de meer genoemde familiebabad moet hij geregeerd hebben van 1711 tot 1724 Javaansche jaartelling), dus van 1784 - 1797 (Europeesche jaartelling), den naam van zijn vader en den titel van Pangéran

1) In C. A. Vreede's *Catalogus van de Javaansche en Madoereesche handschriften der Leidsche Universiteitsbibliotheek*, 1892 blz. 94 vindt men vermeld, dat Rânggâ Prawirâdirdjâ als *wadânâ boepati* te Grobogan aangesteld werd. Mogelijk dateert deze aanstelling uit de periode van de bovenvermelde opstand in Radjegwesi.

2) Zie Djawa jg. 18 (1938) blz. 278.

gedragen hebben, gehuwd geweest zijn met een dochter van Hamengkoe Boewana I, den eersten Sultan van Jogjakarta ¹⁾. Verder vermeldt de babad, dat hij zeer vroom was en zijn kaboe-patèn in Wânāsari had.

Uit de verhalen is niet duidelijk op te maken wanneer de kaboe-patèn naar het noorden van de stad werd verplaatst. De *Kjai* (desahoofd) van de vrije desa Taman, R. Tirtāprawirā, vertelt dat de eerste R. R. Prawirā-dirdjā, na zijn mislukte poging om Taman tot zijn woonplaats te bestemmen, aan wic-helaars (noedjoem) opdroeg, om een andere plaats te zoeken. Toen zou reeds door hen de plek gevonden zijn waar de huidige kaboe-patèn staat. Zij werd toen genoemd: „*Pangongakan*”, afgeleid van van *ngongak* = naar iets kijken; *pango-ngakan* of *pangongangan*, zooals de kam-poeng in de buurt van de kaboe-patèn nog heet beteekent de plaats waar iets te zien is, of: de plaats waar men heen gaat ²⁾, dus i.c. de plaats waar de Regent kwam kijken of de raad van de *noedjoem*'s hem beviel.

Dezen hadden de plaats gevonden door van het graf van *Njai Rondjé* ³⁾ in zuidoostelijke richting te loopen. De Regent moet wel verbaasd geweest zijn toen hij het oneffen boschachtig terrein waarin zelf heuveltjes en ravijnen (*djoerang*, *tjoering*, *pèrèng*) voorkwamen, voor zich zag. Het is mogelijk, dat het effen van dit terrein heel lang geduurd heeft, zoodat de eerste twee Jogjasche hoofdregenten er hun kaboe-patèn niet hebben kunnen laten bouwen. De derde

hoofdregent resideerde, zooals wij straks zullen zien, in Maospati, maar het grootste deel van zijn ambtsleven moet hij wel aan het Jogjakartasche hof vertoefd hebben.

Deze derde *Radèn Rangka Prawira-dirdja* was één der meest vermaarde vertegenwoordigers van zijn geslacht. Hij moet volgens Javaansche jaartelling van 1728 - 1740 ⁴⁾ hoofdregent van Madioen geweest zijn; in deze functie had hij dertien à veertien Regenten onder zich ⁵⁾. Men vindt over de handelingen van dezen man aan het Sultanshof te Jogjakarta eenige mededeelingen in de door C. Poensen vertaalde, bewerkte en gepubliceerde babad van den tweeden Sultan van Jogjakarta, Hamengkoe Boewana II, ook wel Sultan Sepoeh geheeten ⁶⁾. De schrijver qualificeert dezen hoogmoedigen wadānā boepati als een dwaas „voor wien wij meer medelijden dan hoogachting voelen” ⁷⁾. Toen hij tot wadānā Māntjānagārā werd benoemd voorspelden astrologen, zegt de Babad, dat hij later als vorst zou optreden en te Wānāpetik zijn residentie zou hebben ⁸⁾. Hoewel hij een der meest geliefde schoonzons van den Sultan was ⁹⁾ achtte deze hem in staat dolle streken uit te voeren, hoewel hij zijn driestheid wist te beheerschen ¹⁰⁾.

Hij was gehuwd met een dochter van den Sultan, Ratoe Madoeretnā, die ongeveer in 1809 overleed en in het later tot vrije desa verklaarde *Giripoernā* op den Goenoeng Bantjak werd begraven. Het heet, dat de goeroe van *Radèn Rānggā*, een zekere *Kjai Kalijah* afkom-

1) Zie ook Bijdr. K. I. deel 52 (1901) blz. 309 noot 1 en blz. 298 onderaan. Hij heette bij zijn huwelijk *Radèn Mangoendirdjā* (of *Mangoendiredjā*).

2) Zie Gericke en Roorda deel I blz. 225 linkerkolom onder *ongang*, waar verwezen wordt naar *ngaton*, op blz. 610 rechterkolom.

3) Waarschijnlijk *ngondjé*, dat slank en mager beteekent. Deze *Njai Rondjé* zou tot de „*pārā Njai*” (gezamenlijke vrouwelijke bedienden) van een der autoriteiten aan het „hof” van den Regent hebben behoord. Deze „hofdignitaris” heette *Kjai Ageng Nglakar*. Zijn begraafplaats ligt achter het tegenwoordige Residentiehotel, aan de Madioenrivier. Het graf van *Njai Rondjé* ligt eveneens dicht bij deze rivier

bezuiden de Wilisstraat; bij dit graf viert de desa *Pangongangan* nog altijd haar *bersih desa*. *Njai Rondjé* wordt als beschermgeest van de desa beschouwd.

4) Ontleend aan de bovengenoemde Babad van Pangeran Ariā Koesnādiningrat; volgens Eur. jaartelling: 1801-1813. R. R. Prawirā-dirdjā werd echter op 17 December 1810 gedood. Zie beneden.

5) Althans volgens Daendels, zie zijn Staat der Ned. O. Ind. bezittingen (1814) blz. 96.

6) Zie Bijdr. K. I. deel 58.

7) Bijdr. K. I. 58 blz. 318.

8) Alsvoren blz. 110.

9) Alsvoren blz. 111.

10) Alsvoren blz. 124.

stig uit Patjitan ¹⁾, deze begraafplaats heeft uitgezocht. De Babad vertelt, dat de dood van zijn gemalin R. Rånggå zóó aangreep, dat hij dag en nacht bij haar graf verbleef, weeklagend, dat hij zijn geliefde vrouw in den dood mocht volgen ²⁾.

De residentie van den hoofdregent was in Maospati, een plaatsje ongeveer 10 km bewesten gelegen. De plaats waar zijn versterkte en van kanonnen voorziene „dalem” ³⁾ gestaan heeft, heet nu nog Kraton. Hij vertoefde blijkbaar toch ook langen tijd in de hofstad Jogjakarta waar hij een grooten staat voerde ⁴⁾ en een man van grooten invloed was, doch herhaaldelijk — misschien wel ten gevolge van de intrigues van zijn zeer sluwen en laaghartigen vijand, den toenmaligen Rijksbestuurder — in botsing kwam met het Europeesch bestuur. Eerst negeerde hij den Kommandeur Van Braam op straat, omdat — naar hij zich later verontschuldigde — zijn paard schichtig was ⁵⁾, dan weer bleek het, dat hij met de maatregelen inzake opkoop van hout in de Mântjânegârâ den Minister ⁶⁾ Moorrees telkens tegenwerkte ⁷⁾ en een andere maal saboteerde hij het bevel van dienzelfden Minister om een Mantri Kliwon uit het gouvernementsgebied van Demak, die op Sultansgebied rampokkers (die in Demak roof en brandstichting hadden gepleegd) wilde arresteren, maar zelf door Sultansdienaren werd gebonden en met den dood bedreigd, uit te leveren ⁸⁾.

1) Zie R. Gandawardaja. Babad Patjitan (Balè Poes-taka 1935) blz. 42. Hij was begiftigd met bovennatuurlijke kracht en wist daarmee de monding van de Patjitansche kali Grindoeloe af te sluiten.

2) Bijdr. K. I. 58 blz. 154.

3) Zie Daendels. Staat enz. blz. 96.

4) Alsvoren blz. 118. Daendels beweert, dat hij „eene hofhouding en stoet, als van een oppermachtigen Vorst” hield en „zich de eerbewijzingen (liet) geeven, welke daar aan verknocht zijn”. Zie Staat enz. blz. 96.

5) Alsvoren blz. 141.

6) Titel van de Vorstenlandsche residenten gedurende Daendels' bewind.

7) Bijdr. K. I. 58 blz. 162 en 163.

8) Alsvoren blz. 176-179.

Zie ook het uit Europeesche bron geputte gegeven

In Februâri 1810 — zoo meldt een „Overzicht van den voornaamste gebeurtenissen in het Djocjartasche Rijk enz.” ⁹⁾ — gebeurt er iets, dat aanleiding voor Daendels is, om krachtig in te grijpen: de in Pânârågâ gelegen Soerakartasche desa's Ngebel en Sekedok werden op last van R. R. Prawirâdirdjâ geplunderd en verbrand bij welke gelegenheid twee Soerakartasche onderdanen werden gedood en één gewond. Het schijnt dat in dien tijd in Madioen en Pânârågâ over en weer werd geroofd, zoodat herhaaldelijk gevochten moest worden. Pânârågâ moest het, volgens de Babad, steeds afleggen, omdat de hoofdplaats niet zoo goed verdedigd werd als de Madioensche vesting ¹⁰⁾. Zoo waren er geschillen te over tusschen Soerakarta en Jogjakarta ¹¹⁾.

Het geval — ook in de Babad vermeld ¹²⁾ — werd door Gouverneur Generaal Daendels zeer hoog opgenomen, hij vorderde van den Sultan voldoening voor den Soenan.

De Sultan weigerde, wilde de zaak op de gebruikelijke wijze door gecombineerde commissieën van beide hoven, ten overstaan van Europeesche ambtenaren doen onderzoeken. Dit onderzoek werd toegestaan en maakte uit, dat Radèn Rånggå schuldig was.

Deze bracht echter gelijksoortige klachten tegen Solosche dienaren te zijner verdediging naar voren ¹³⁾. Intusschen bleef de voldoening, die Daendels geëischt had, achterwege, en de maarschalk, die meerdere geschillen met den Sultan

over dit geval in T. van N. I. VI (1844) dl. 3 blz. 147.

9) Gepubliceerd in T. van N. I. VI (1844) deelen 3 en 4 en zeer waarschijnlijk samengesteld uit archiefstukken.

10) Bijdr. K. I. 58 blz. 189. Zie ook T. v. N. I. IV dl. 3 blz. 145-146.

11) In T. v. N. I. IV (1844) dl. 3 blz. 137-138 wordt nog vermeld, dat Radèn Rånggå in de Soerakartasche desa Delanggoe een schaap van een Soloschen onderdaan opeischte, die na een weigering onmiddellijk gedood werd. Dit verhaal vindt men ook in Dongèng awarni-warni van Radèn Ngabei Soerâdipoerâ (Volkslectuur) blz. 175-177.

12) Bijdr. K. I. 58 blz. 191.

13) T. v. N. I. t. a. p. blz. 146.

had, eischte van Hamengkoe Boewânâ II o.m. uitlevering van Radèn Rånggâ aan het Gouvernement ¹⁾. Na veel moeite en bedreiging willigde de Sultan dezen eisch in. Op den 26en November 1810 zou Radèn Rånggâ, naar hijzelf beloofde, naar Buitenzorg vertrekken. Maar in den avond van den 20 en November 1810 vluchtte hij met 300 gewapende manschappen naar Madioen. Deze vlucht ²⁾ vinden wij in het bovenvermelde „Overzicht van de voornaamste gebeurtenissen in het Djocjocartasche Rijk” beschreven. In de woning van Radèn Rånggâ vond men na zijn vlucht twee brieven van hem van gelijken inhoud, gericht aan de Toemenggoeng's Nåtâdiningrat en Soemâdiningrat hen mededeelende, dat hij het plan opgevat had om de Europeanen en Soerakarta te beoorlogen en een zwervend leven te leiden; verder verzocht hij om den kraton goed te bewaken en de bruggen in de naar Jogja leidende wegen af te breken zoodat geen troepen derwaarts gezonden konden worden, en ten slotte de beide Toemenggoeng's uitnoodigende om het een en ander onder de aandacht van den Sultan te brengen en hem te verzoeken deze onderneming te ondersteunen. Intusschen verbrandt en plundert hij op weg naar Madioen verscheidene Solosche desa's, roept alle Javanen en Chineezers op om met hem het Europeesch gezag omver te werpen en het Soerakartasche rijk te vernietigen. Maar bovendien neemt hij den titel van Soesoehoenan Praboe Ingallâgâ aan, voert den vergulden *pajong* en verheft volkomen eigendunkelijk eenige regenten o.a. die van Poerwâdadi tot Pangéran.

„Groot was de verslagenheid — zoo

leest men verder in het „Overzicht” ³⁾ — over deze onverwachte gebeurtenis, maar de Sultan, verontwaardigd over des Raden Ronggo's bestaan, en angstvallig wenschende om zijne onschuld den Maarschalk duidelijk te doen blijken, nam onmiddellijk, in overeenstemming met den Minister Engelhard, de doeltreffendste maatregelen om het oproer te dempen”. Er werd een leger van duizend man Sultanstroepen uitgerust onder bevel van Toemenggoeng Poerwodipoero, vergezeld van den luitenant Paulus, den sergeant Leberfeld en twaalf dragonders. De bevelhebber kreeg de schriftelijke last om den opstandigen Regent dood of levend terug te brengen. Bovendien werden door tusschenkomst van de residenten eigenhandig door den Vorst onderteekende en bezegelde bevelschriften met dezelfde opdracht aan de Jogjasche Regenten in de Mântjânegârâ gezonden. ⁴⁾

Deze expeditie was blijkbaar niet zeer voortvarend en moest door een andere vervangen worden onder leiding van Pangéran Dipâkoesoema. Den 7den December 1810 wordt de kraton van Radèn Rånggâ te Maospati zonder tegenstand ingenomen, op den 11en December werden zijn twee broers, moeder en eenige kinderen gevat.

Op den 12den December waren de Mântjânegârâ weer geheel in rust, de rondzwervende muiteling werd door een detachement van 3 Regenten en 150 man in de richting van Kertâsânâ ⁵⁾ vervolgd, terwijl de hoofdmacht Maospati en andere punten bleef bezetten. Op den 17den December 1810 trof sergeant Leberfeld den opstandeling in de desa Sekaran (Kertâsânâ) aan waar hij en een

1) T. v. N. I. t. a. p. blz. 147 en Daendels. Staat enz. blz. 97 en Additioneele Stukken (Bijlagen van de „Staat”) No. 5.

2) Zie voor de Javaansche lezing in de Babad, die op tal van punten met de Europeesche lezing overeenstemt, Bijdr. K. I. 58 blz. 198-201.

3) T. a. p. blz. 263-264.

Zie voor de verdere gebeurtenissen blz. 264 en 268 en 269, en Daendels. Staat enz. blz. 97 en 98.

4) Zie ook N. Engelhard. Overzicht v. d. staat der N. O. I. bezittingen onder het bestuur v. d. G. G. H. W. Daendels (1816). blz. 259. Verder: Additioneele stukken t. a. p. no. 11.

5) De Babad (Bijdr. K. I. 58 blz. 203) zegt, dat Radèn Rånggâ naar Magetan vluchtte, maar toen hij vernam, dat de Regent aldaar R. T. Sâsrâwinâtâ, ziek was, een schuilplaats in het gebergte zocht.

zekere Regent Soemânegârâ door drie Regenten m.n. Wirânegârâ, Mertâlâjâ en Joedâkoesoemâ zoomede een zekeren Soemâdiwiriâ werd afgemaakt ¹⁾, hun lijken werden onmiddellijk naar Jogjakarta getransporteerd en aldaar ten toon gesteld en later begraven op dat mistroostige sombere kerkhof Banjoesoemoeroep (bij Imagiri) waar zoovelen, die hun Vorst weerstreefden, hun laatste rustplaats hebben ²⁾.

De lezing van den dood van Radèn Rânggâ in de meergenoemde familiebabad klopt niet met de vermelde Europeesche bronnen. De hoofdschuldige zou zijn de toenmalige Rijksbestuurder, Danoeredjâ II (1799-1811), die buiten zijn Vorst om een schriftelijk bevel voorzien van het Vorstelijke ambtszegel aan den Hoofddregent gaf, om zijn ressort uit te breiden door veroveringen van regentschappen beoosten Madioen. Aan dit bevel werd uitvoering gegeven hetgeen de toorn van Daendels verwekte, die den Sultan opdroeg om den weerbarstigen Radèn Rânggâ gevangen te nemen. De Sultan zond Pangéran Dipâkoesoemâ om den Hoofddregent dood of levend terug te brengen.

Deze gaf de voorkeur aan den dood; op zijn verzoek werd hij met zijn eigen poesaka-lans Kjai Blabar in een schijnduel met Dipâkoesoemâ door dezen doortoken. Toen de Sultan later het schriftelijk bevel las van zijn Rijksbestuurder zou hij dezen hebben laten vermoorden. Dit laatste is niet geheel juist; deze moord had eerst plaats in October 1811.

In het kleine plaatsje Maospati herinneren nog verscheidene desa- en plaatsnamen aan de residentie van den Radèn Rânggâ Prawirâdirdjâ. Wij noemden reeds de desa Kraton, die nog een levend bewijs is van den hoogmoed van

den Wadânâ boepati. Hij had vijf sentânâ's (familieleden): Pandji Nantangjoedâ, Pandji Oekeng, Pandji Laléjan, Pandji Djekitoet en Pandji Soerjatmadjâ. De desa Soerjatmadjan is naar dezen laatsten sentânâ genoemd. Hij had smeden in zijn dienst, die vermoedelijk ook voor den Radèn Rânggâ werkten; de desa Pandéjan was waarschijnlijk de woon- of werkplaats dezer smeden. Irâkraman, Krâmâiranan en Endrâwidjajan waren woonplaatsen van *mantri's* van den zich als vorst voelenden Regent. Zijn *mranggi's* (krisschedenmakers) woonden in Mranggèn.

Pangéran Dipâkoesoemâ werd voorloopig door den Sultan als waarnemende *boepati wadânâ* van de Oostelijke Mântjânegârâ benoemd, omdat de oudste zoon van den derden Prawirâdirdjâ nog minderjarig was. Deze jongen werd met zijn jongere broers in de Kraton te Jogjakarta opgevoed. Onder die kinderen was er één van een bijvrouw, die in den Java-oorlog zich zoo'n bijzonderen naam heeft verworven: *Raden Bagoes Sentot* of: *Pangéran Alibasah*, *Abdoelmoestâpâ Prawirâdirdjâ*.

De meergenoemde familiebabad vermeldt, dat Dipâkoesoemâ van 1740-1750 (Javaansche jaartelling), dus volgens Europeesche jaartelling, van 1813 (ten rechte 1810) tot 1822 Hoofddregent van Madioen was. Toen hij in 1822 overleed (zijn graf ligt op het kerkhof van Taman) was de oudste zoon van Prawirâdirdjâ III reeds meerderjarig. Onder den naam van Pangéran Rânggâ Prawirâdiningrat werd hij tot Boepati wadânâ benoemd. Zijn regeeringsperiode duurde tot 1859, hij maakte dus den Java-oorlog mee, wij zullen hem daarom in het volgende hoofdstuk weer tegenkomen.

§ 3. *Het ontstaan van eenige vrije desa's.*

In onze artikelen-reeks over de geschiedenis van Madioen in dit tijdschrift

¹⁾ Zie ook Additioneele stukken t.a.p. no. 16; uit dezen brief van den Sultan aan Daendels blijkt, dat de datum van den dood van Radèn Rânggâ was: den zoen Doelkidjah in het jaar Wawoe 1737.

²⁾ Zie H. J. van Mook in Kol. Tijdschr. jg. 15 (1926) blz. 360.

werd telkens gewag gemaakt van het ontstaan van vrijstiften, zoogenaamde vrije desa's, die tot op den huidigen dag hun privileges behielden.

Volledigheidshalve vermelden wij hieronder een staat van alle thans nog bestaande vrije desa's in de residentie Madioen :

Regentschap Madioen.

Naam der vrije desa.	Onderdistrict.	District.
Taman.	Madioen	Madioen.
Koentjèn	"	"
Sèwoelan.	Dagangan.	Oeteran.
Bandjarsari koelon.	"	"
Bandjarsari wètan	"	"
Koentjèn.	Medjajan.	Tjaroeban.

Regentschap Magetan.

Patjалан kidoel.	Plaosan.	Magetan.
Patjалан lor.	"	"
Bajemtaman.	Karangmâdjâ.	Maospati.
Giripoernâ.	Kawedanan.	Gorang-garèng.

Regentschap Pânâragâ.

Tamanaroem.	Pânâragâ.	Pânâragâ.
Tadjoeg.	"	"
Poeloengmerdikâ.	Poeloeng	"
Setânâ.	Djenangan.	"
Menang.	Badegan.	Soemârâtâ.
Srandil.	"	"
Nglarangan	Kaoeman.	"
Karanggebang.	Djetis.	Ardjâwinangoen.
Tegalsari.	"	"

Van deze desa's hebben alleen Tegalsari en Koentjèn (in het district Tjaroeban) thans nog stichtingsoorkonden. Die van Tegalsari werd door Fokkens gepubliceerd ¹⁾, die van Koentjèn schijnt ons niet betrouwbaar ²⁾. Het is de vraag of er wel ooit *piagem's* door vorsten gegeven zijn, wellicht berust

de vrijstelling van diensten en andere lasten op mondelinge Vorstelijke bevelen.

Voor de *palihan* kunnen ontstaan zijn :

Setânâ ³⁾

Koentjèn Madioen ⁴⁾

Koentjèn Tjaroeban ⁵⁾

Tegalsari ⁶⁾

Menang ⁶⁾

Sèwoelan ⁷⁾

Gedurende de periode in dit hoofdstuk behandeld (dus van 1755 - 1825) zullen vermoedelijk de volgende *desa merdikan* geboren zijn :

1. Taman.
2. Giripoerna.
3. Bandjarsari koelon.
4. Bandjarsari wetan.
5. Patjалан-lor.
6. Patjалан-kidoel.
7. Bajemtaman.
8. Poeloengmerdikâ.
9. Tamanaroem.
10. Karanggebang.

De aanleiding tot het ontstaan van de vrije desa's *Taman* en *Giripoerna* werd boven blz. 333 reeds verteld.

Het is niet duidelijk wanneer de vrije desa *Bandjarsari* is ontstaan. Volgens onze zegslieden moet het stichtingsjaar 1171 (Mohammedaansche jaartelling) zijn, d.i. 1757 (Christelijke jaartelling). Dat klopt echter niet met het hieronder weer te geven stichtingsverhaal.

De eerste Kjai (hoofd van een vrije desa), Mohamad bin Oemar dankte zijn privileges aan het feit, dat hij een zekeren *Pangéran Singâsari* had helpen gevangen nemen.

Met deze *Pangéran Singâsari*, ook wel *Praboedjâkâ* geheeten, moet wel bedoeld zijn een der prinselijke *kraman's* (opstandeling) van het Kartasoerasche hof, een halfbroer van den eersten Sultan van Jogjakarta, die tot de aanhangers

¹⁾ Zie Djâwâ jg. 19 (1939) blz. 34, rechterkolom.

²⁾ Zie Djâwâ jg. 18 (1938) blz. 283, "

³⁾ Hier ligt de begraafplaats van Bejârâ Katong, zijn nazaten, zie Djâwâ jg. 18 (1938) blz. 284.

⁴⁾ De begraafplaats van de eerste Regenten van Madioen, zie Djâwâ jg. 18 (1938) blz. 278.

⁵⁾ Begraafplaats van R. T. Nâtâsari en zijn nakomelingen, zie Djâwâ jg. 18 (1938) blz. 283.

⁶⁾ Zie Djâwâ jg. 19 (1939) blz. 34.

⁷⁾ Zie Djâwâ jg. 19 (1939) blz. 35.

van Mangkoeboemi en Said behoorde, maar weigerde zich in 1755 over te geven en, die in 1761, blijkens een rapport van den aftredenden Gouverneur van Java's Noord-Oostkust Nicolaas Harting, zich aangesloten had bij Raden Wirānegārā, een afstammeling van dien beruchten *kraman* Soerāpati en in Loemadjang en Malang rondzwierf ¹⁾). In 1767 maakten hun benden het de bevolking van het Scerabajasche zóó lastig, dat de Regenten klaagden ²⁾, zoodat een expeditie uitgezonden moest worden, die den Pangéran op 16 Juli 1768, ten Oosten van het in het Malangsche Zuidergebergte gelegen „Loedalm”, zooals in het rapport van den luitenant Meyer te lezen is ³⁾, gevangen nam. Deze stierf echter „in de boeijen” aan de gevolgen van een beenwond ⁴⁾.

In hoeverre Mohamad bin Oemar zich bij het achtervolgen en de arrestatie van den Prins verdienstelijk heeft gemaakt blijkt niet uit de Nederlandsche bronnen. Welschijnen troepen onder leiding van den „Adipati” van Pānārāgā aan de expeditie te hebben deelgenomen ⁵⁾. De achtervolging in het Zuidergebergte was zeer bezwaarlijk, de kunst van bergklimmen was eerste eisch. Hiervoor werden „de meest geoefende Javanen onder de keizerlijken gekozen” ⁶⁾. Onder „Keizerlijken” zijn zeker bedoeld de troepen van den Soesoehoe-nan, misschien wel die van Pānārāgā. Trouwens, zoowel Kediri als Malang en Loemadjang behooren tot het gebied van Soerakakarta. Toch schijnt de Sultan van Jogjakarta deze expeditie te hebben gesteund: gedurende de eerste natte westmoessonmaanden van 1768, toen, in afwachting van den voor kriegsver-

richtingen gunstigeren oostmoesson, in Srengat (Blitar) gekampeerd moest worden, zorgde de Jogjasche Vorst voor de benoodigde levensmiddelen ⁷⁾, Mogelijk heeft onze Mohamad bin Oemar zich hierbij verdienstelijk gemaakt. Het is ook mogelijk, dat hij mee gevochten heeft met de troepen onder leiding van den Pānārāgāschen Adipati. Want hij was feitelijk afkomstig uit de in Pānārāgā gelegen vrije desa Tegalsari. Tot het invloedrijke hoofd van deze desa had — naar de Bandjarsarische lezing van het verhaal — de Jogjasche hoofdregent (*wadānā Boepati*) Raden Rānggā Prawirārdirdjā, die het bevel van zijn Vorst (dus den Sultan) had ontvangen om den opstandigen Pangeran Singāsari gevangen te nemen, zich om hulp gewend. De *Kjai Ageng* van Tegalsari voelde zich zelf te oud, om aan den strijd deel te nemen, maar stelde zijn stiefzoon Mohamad bin Oemar ter beschikking van den hoofdregent. Het verhaal vertelt dan verder, dat Mohamad bin Oemar zich dan speciaal onderscheiden heeft bij een strijd bij Kediri.

Nu blijkt inderdaad uit Javaansche bron ⁸⁾, dat Pangeran Singāsari op een gegeven oogenblik Kediri bezet. Op dit bericht zenden de Vorsten van Soerakarta en Jogjakarta versterking onder leiding van „Sénāpati” Rānggā Prawirārdirdjā, die den opstandigen Prins in den nacht weet te verrassen.

Indien het vrijstift werkelijk een belooning is geweest voor deze hulp, dan moet de stichting toch zeker veel later dan 1757 zijn geweest. Trouwens het is weinig aannemelijk, dat zoo kort na de palihan al een Sultansgiftbrief zou verstrekt zijn.

1) De Jonge. Opkomst X blz. 333.

2) De Jonge. Opkomst XI blz. IX.

3) De Jonge. Opkomst XI blz. 81 noot 1. Loedalm zal wel moeten zijn: Lo dalem. Er is, naar de Regent van Blitar mij mededeelde en de Regent van Malang bevestigde een gehucht van dien naam in de desa Hardjāwinangoen van het onderdistrict Kalipare, district Pagak in het Regentschap Malang.

4) De Jonge. Opkomst XI blz. XVII.

5) De Jonge. Opkomst XI blz. 71.

6) De Jonge. Opkomst XI blz. XVI.

7) De Jonge. Opkomst XI blz. 71.

8) A. C. Vreed.: *Catalogus van de Javaansche en Madoereesche handschriften der Leidsche Universiteits bibliotheek*, 1892 blz. 95 (door vriendelijke tusschenkomst van Dr. Bernet Kempers voor ons gecopieerd).

Dat er een band moet bestaan hebben tusschen de Bandjarsarische Kjai's en het in § 2 beschreven Regentengeslacht, ja zelfs met de Jogjasche Kraton blijkt uit een gegeven van 1826. De toenmalige Kjai van Bandjarsari was toen gehuwd met een nicht ¹⁾ van Sultan Sepoeh; zij was ook de tante van den toenmaligen Hoofdregent van Madioen en droeg den titel van Radèn Ajoe. Toen Madioen in 1825 in opstand was, bleven zij en haar echtgenoot hun Vorst (dus den Sultan) trouw. ²⁾

Mohamad bin Oemar kreeg een stuk bosch, grenzende aan de vrije desa Sèwoelan, *Ngotok* geheeten, ter ontginning. Toen deze ontginning — van Sèwoelan uit geleid — gereed was, werd er een pesantrèn opgericht, die een groote vermaardheid speciaal in West-Java kreeg. Deze faam is in den loop der jaren verdwenen; in 1937 telde men er slechts 14 santri's.

In 1800 overleed de stichter en de eerste Kjai van deze desa. Toen zijn opvolger, *Mohamad Ngisan*, in 1820 overleed werd de desa gesplitst in Bandjarsari-wetan en Bandjarsari-koelon. Mogelijk is de aanleiding tot deze splitsing geweest het feit, dat er twee zoons van Mohamad Ngisan waren (Hadji Mohamad Maolani en Mohamad Tapsir Anom), die beiden voor opvolger in aanmerking kwamen. Hoe deze splitsing tot stand kwam, is ons niet bekend.

Patjalan en *Bajemtaman* moeten dateeren uit den tijd van den tweeden Jogjaschen Sultan, *Sultan Sepoeh* (deze

regeerde drie malen: van 1792 tot 1810, daarop van 1811 tot 1812 en ten slotte van 1826 tot 1828).

In *Patjalan* woonde aan het einde van de 18e en aan het begin van de 19e eeuw een bekende Kjai Ageng, die *Kjai Ageng Kembangsoré* heette, en drie *se-kabat's* (leerlingen) had: Kjai Ambarsari, Kjai Nájåwångså en Kjai Sariwångså. De Kjai Ageng moet een *goeroe* van Sultan Sepoeh geweest zijn, doch ook van den *Kjai Adipati Poerwådiningrat*, regent van Kertåsånå, een Madoerees van afkomst ³⁾, die, nadat hij als Regent was afgetreden, zich vermoedelijk in Magetan heeft gevestigd ⁴⁾. Zijn dochter, Raden Adjeng Gambarijah, werd — denkelijk door tusschenkomst van Kjai Ageng Kembangsoré tot gemalin van den bovengenoemden Sultan Sepoeh gekozen. Zij heette na haar huwelijk volgens inlichtingen uit *Patjalan*, *Ratoe Ageng*, volgens ons door B. P. H. Poerobåjà verstrekte inlichtingen uit de Kraton van Jogjakarta, *Ratoe Kedaton*. Zij was de moeder van den derden Sultan (*Sultan Rådjà*) ⁵⁾, die van 1812 tot 1814 regeerde.

Kjai Adipati Poerwådiningrat, die ongeveer in 1806 overleden moet zijn, werd begraven in *Patjalan*. Eerst later, waarschijnlijk in 1814 moet bij *nawålå* ⁶⁾ (bevelschrift) gericht aan *Ki Tjåkrådírånå*, van *Ratoe Ageng* (dus *niet* van den Vorst zelf) aan deze desa, bestaande uit niet meer dan 12 „*gawé*” (waarschijnlijk dienstplichtigen), zijn opgedragen het graf van haar vader te onderhouden tegen vrijstelling van andere diensten.

1) Haar moeder, een zuster van den Sultan, leefde toen in de desa Wånåsari in Madioen.

2) Louw en de Klerk. De Java-oorlog II blz. 568.

3) Zie P. J. F. Louw. Java-oorlog deel I blz. 31. Uit een in de Jogjasche Kraton aangehouden stamboom blijkt, dat deze Regent een achterkleinzoon was van den beroemden Panembahan Tjakraningrat van Sampang. De vader van Poerwådiningrat was R. T. Poerwånagårå, Regent van Pasoeroean, die weer een zoon was van R. T. Såråwínåtå, eveneens Regent van Pasoeroean en zoon van genoemden Panembahan (Mededeeling van B. P. H. Poerobåjà.)

4) Hij is, naar alle waarschijnlijkheid, *niet* Regent

van Magetan geweest, gelijk men uit de door Poensen in Bijdragen Kon. Inst. deel 58 (1905) gepubliceerde *Babad* over den tweeden Jogjaschen Sultan zou moeten afleiden, zie blz. 149 van Poensen's artikel.

5) Onjuist schijnt de mededeeling van Poensen in de door hem gepubliceerde bovenvermelde *Babad*, dat Sultan Rådjà een zoon zou zijn van Raden Ajoe Sepoeh, dochter van R. T. Såråwínåtå, zie noot 5 op blz. 87 van Bijdragen Kon. Inst. deel 58 (1905)

6) Deze *nawålå* was gedateerd Maandag den zoen Sawal van het jaar Djé 1742 volgens Javaansche jaartelling, dus 1814 Eur. jaartelling.

Tevens werd aan Tjâkrâdirânâ, de eerste Kjai van deze vrije desa opgedragen: „*ngadegnâ djoemoewah, digedèknâ djoemoewah hâdjâ kasi kapiran kandoerine bar djoemoewah, lan Ki Tjâkrâdirânâ loemeboewâ saban mângsâ Garebeg Pâsâ Moeloed*”¹⁾.

De op een heuvel gelegen *tjoengkoeb's* (grafhuisjes) bevatten behalve de graven van den Regent Poerwâdiningrat zijn *goeroe* Kjai Ageng Kembangsoré en zijn drie *sekat*'s ook nog die van:

Raden Ajoe Mertâwangsâ
Raden Ajoe Tjâkrâdirânâ
Raden Toemenggoeng Tjâkrâdiwirjâ
Raden Toemenggoeng Sâsrâdipoerâ
Raden Martâwangsâ.

Raden Toemenggoeng Sâsrâdipoerâ²⁾ was een Regent van Magetan. Hij huwde een dochter van Sultan Sepoeh, die volgens inlichtingen van de Jogjasche Kration (die wij aan B. P. H. Poeroebâjâ hebben te danken) vóór haar huwelijk *Mas Adjeng Soertikanti* heette. Volgens het verhaal van één der Patjalansche Kjai's zou zij Raden Adjeng Soenâpoernâmâ geheeten hebben en een dochter van Sultan Sepoeh en Ratoe Kedaton geweest zijn. Dit laatste klopt echter niet met de bovenvermelde Krationinlichtingen. De Ratoe Kedaton had drie dochters: Ratoe Bandara, echtgenoot van R. T. Soemadiningrat; Ratoe Hanggèr, echtgenoot van den tweeden Jogjaschen Rijksbestuurder; de boven blz. 333 vermelde Ratoe Madoeretrâ. Mas Adjeng Soertikanti had een *kelangenan* (bijvrouw) als moeder.

De dochter van R. T. Sâsrâdipoerâ huwde met Ki (later Radèn) Tjâkrâdirânâ, het bovengenoemde eerste hoofd van de vrije desa Patjalar. Merkwaardig

is, dat na zijn dood zijn echtgenoot, dus Radèn Ajoe Tjâkrâdirânâ de vrije desa Patjalar bestuurd.

De Regent Poerwâdiningrat had uit zijn huwelijk met een tweede, een jongere echtgenoot een dochter, die gehuwd was met een Raden Mertâwangsâ, een zoon van Raden Toemenggoeng Mertâwangsâ. Na den dood van R. Mertâwangsâ verzocht zijn echtgenoot aan Ratoe Ageng (of Ratoe Kadaton) om een stuk grond in apanage (?) te mogen bezitten (*njoewoen lenggah siti kangge daharipoen*). Haar verzoek werd ingewilligd; ongeveer 1824 werd de desa Patjalar gesplitst in *Patjalar-lor* onder Raden Ajoe Mertâwangsâ, en *Patjalar-kidoel* onder Raden Ajoe Tjâkrâdirânâ.

Thans de historie van *Bajemtaman*, die op enkele punten helaas! weer duister is. De bevolking van deze desa perdikan moet de graven van Kjai Reksâpragotâ en Kjai Noorkadji onderhouden.

Wie waren deze personen? De door ons en vroegere bestuursambtenaren in Bajemtaman opgeteekende verhalen loopen nogal uiteen. Volgens het eene verhaal werd een dochter van Reksâpragotâ en volgens een ander verhaal werd een zuster van Kjai Noorkadji tot bijvrouw van den tweeden Sultan van Jogjakarta verkozen.

Uit aanvullende gegevens, die wij in Jogjakarta verzamelden, moet afgeleid worden, dat de eerste lezing van het verhaal naar alle waarschijnlijkheid de juiste moet zijn: het was de dochter van Reksâpragotâ, die een *kelangenan* (bijvrouw) van den tweeden Jogjaschen Sultan was. Zij heette Raden Ajoe Laboehpati; in Bajemtaman noemt men haar Raden Ajoe Andalijah of Raden Ajoe Tégapati (*téga* = trouw; *pati* = dood), omdat zij den Sultan tot aan zijn dood trouw is gebleven. Inderdaad schijnt zij haar gemaal ook in de verbanning gevolgd te zijn, en als belooning daarvoor verheven te zijn geworden tot

1) Stel een Vrijdagsdienst (in de moskee) in, zorg dat deze dienst door velen wordt bijgewoond, verwaarloos het maal na dien dienst niet en voorts moet gij Ki Tjâkrâdirânâ elken Garebeg Poésâ en elken Garebeg Moeloed naar Jogjakarta komen

2) Was hij een zoon van Poerwâdiningrat (gelijk uit de meergemelde Babad van Poensen, Bijdragen Kon. Inst. deel 58 (1905) blz. 149 zou blijken)? Het lijkt niet waarschijnlijk.

Ratoe onder den naam van Ratoe Sultan.

Volgens Jogjasche inlichtingen was Reksâpragotâ een zoon van Kjai Kertâ-sentânâ, die een broer was van den eersten Pengoeloe van Jogjakarta: Pekih Ibrahim Dipâningrat I.

In Bajemtaman weet men van het verleden van dezen Reksâpragotâ niets anders te vertellen dan, dat hij uit Soekâwati (in het tegenwoordige Sragen gelegen) ¹⁾ afkomstig moet zijn. Een Jogjasche stamboom van genoemden Pengoeloe vermeldt als zijn grootvader een Kjai Datoek Soeléman een zoon van een Radja van Bima, die in Soekâwati rondzwierf.

In Bajemtaman raakte Reksâpragotâ bevriend met een zekeren Kjai Imanaroem, zoon van Kjai Oemar Bawoek wiens graf ligt in het gehucht Kelantangan, desa Sélâsari ter hoofdplaats Magetan ²⁾.

Het eerste hoofd van de vrije desa moet Kjai Noorkadji geweest zijn wiens dochter met Reksâpragotâ gehuwd was. Hij zou een zoon van Kjai Moehamad Pekih uit Djoedjoegan (Toeban) zijn ³⁾.

De Bajemtaman bevolking onderhoudt de graven van Reksâpragotâ, Noorkadji en Imanaroem, zoomede de graven van de kinderen van Reksâpragotâ: Kjai Toemenggoeng Tjitrangoelamâ, Njai Moehamad Oesoep en Njai Marlijah, en bovendien nog die van Moehamad Iskak (zoon van Imanaroem) en Kjai Atmâdipoerâ (zoon van Tjitrangoelamâ).

Nog lang na 1830 (nog in 1887) gingen deputaties van deze desa en van de desa's Patjalan-lor en -kidoel, Giripoernâ

en Taman twee maal 's jaars (Lebaran een Moeloed) met geschenken naar den Sultan van Jogjakarta.

Thans resten nog de verhalen der stichting van enkele vrije desa's in Pâ-nârâgâ.

De merkwaardigste is die van *Karanggebang*. Deze desa is wellicht oorspronkelijk een gehucht van de oudere vrije desa Tegalsari geweest ⁴⁾. Aan het einde van de 18e eeuw of in het begin van de 19e eeuw huwt de Soenan van Soerakarta Pakoe Boewânâ VI (ook wel Soenan Bagoes geheeten) een nicht ⁵⁾ van hem uit aan een zekeren Radèn Bagoes Kasanbesari. Bij die gelegenheid kreeg Raden Ajoe Kasanbesari recht op heffingen van de dorpelingen van Karanggebang en Pohlimâ. Een bewijsstuk van deze gift is zelfs in de archieven van Solo niet meer te vinden.

Wel weten wij uit stukken uit den tijd van de overname van de Mântjânegârâ (1830), dat steeds gesproken wordt van de *pangrembé* Karanggebang. De *siti pangrembé* waren, blijkens ons door den vorigen Soerakartaschen Rijksbestuurder verstrekte inlichtingen, gronden, die bestemd waren om den Vorst in diens persoonlijke (*pangrembé* zou, namelijk, *persoonlijk*, *privé* beteekenen) behoeften te voorzien. Zoo hadden, bijvoorbeeld, bepaalde *pangrembé* gronden gras, andere weer olie, enz. aan den Soesoehoenan te leveren ⁶⁾. Ook werden zij bestemd als apanage van personen, (zooals, bijvoorbeeld, de ordonnansen), die diensten verrichtten voor den Vorst persoonlijk.

1) Er moeten oudtijds vele menschen uit Soekâwati naar Madioen getrokken zijn. Tal van desaverhalen vertellen van stichters der desa's, die uit die streek afkomstig zijn.

2) Mededeeling van M. Imansoetrisna, Assistent-wedana van Karangmadja. In het gehucht Kelantangan staat een zg. *mesjid tiban*, een uit de lucht gevallen moskee, zie ons artikel in deze reeks in Djâwâ jg. 18 (1938) blz. 269 rechterkolom.

3) Volgens inlichtingen van Raden Soediman Patih van Toeban, moet oudtijds te Djodjogan (distr. Singgahan) vertoefd hebben de uit Padjang gevluchte *Pangeran Benâwâ II*. Hij nam in Djodjogan de naam aan van Kjai Abdoel Djabar; zijn schoonzoon heette

Kjai Mohamad Pekih of ook wel 'mbah Noor Pekih. Een petinggi van Moeljaagoeng (distr. Singgahan, Toeban) weet nog te vertellen, dat Kjai Mohamad Pekih evenals zijn broer Noor Hadji (ook wel n'dârâ Kjai genoemd) uit Bajemtaman afkomstig moeten zijn.

4) Zie Eindresumé II b'z. 197.

5) Deze nicht (dochter van een zuster van Soenan Bagoes) was tevoren gehuwd geweest met een zekeren Tjâkrâwinâtâ. Merkwaardig is, dat ook haar moeder twee malen gehuwd geweest is. Wie haar vader was, vermeldt de Solosche *sedjarah* niet. Deze inlichtingen danken wij B.K.P.H. Hadiwidjâja.

6) Zie ook definitie van Logemann in Adatrecht-bundel XIX blz. 375.

Karanggebang was zoo'n apanage voor Raden Ajoe Kasanbesari en hare erfgenamen.

Deze rechtsverhouding uitte zich aldus, dat bepaalde complexen sawah's ¹⁾ (gezamenlijk *sabin ageng* genoemd), ongeveer 81 bouws van de 211 bouws voor de apanagehoudster zelve was, en de rest aan de bevolking toekwam. Over de rechten op de „sabin ageng” is in de loop der tijden door de nakomelingen van R. A. Kasanbesari, waaronder twee Pânârâgâsche Regenten, heel wat getwist. Wij legden in April 1938 in een nota, die in het Residents-archief van Madioen berust, de historie van deze rechten, vast. Het zou te ver voeren die hier over te nemen.

Binnen de hoofdplaats Pânârâgâ ligt een andere, kleine, vrije desa zonder sawah's, *Tamanaroem* geheeten, die ook door den vierden Pakoe Boewânâ gesticht zou zijn, om het graf van Raden Mas Ariâ Wirjâdiningrat, die, naar men in Pânârâgâ meent, een *wadânâ boepati* van Soerakarta geweest moet zijn.

Dank zij de aan ons verstrekte inlichtingen van Pangéran Hadiwidjâjâ weten wij, dat deze Wirjâdiningrat de zoon was van Pangeran Hadiwidjâjâ I (meer bekend als Hadiwidjâjâ sêdâ Kaliaboe), die weer de zoon was van Amangkoerat IV, ook geheeten Praboe Mangkoerat (1719-1727). Hij was gehuwd met Radèn Ajoe Djemprit, dochter van den Soesoehoenan Pakoe Boewânâ III (1749-1788). Met Pangéran Hadiwidjaja ben ik van oordeel dat deze Regent geen *wadânâ boepati* geweest kan zijn. De Soerakartasche „hoofdregent” van de oostelijke Mântjânégârâ zetelde in Kediri en nimmer in Pânârâgâ. De Solosche *sedjarah* vermeldt dan ook, dat hij Boepati van Pânârâgâ was.

1) De complexen heeten Grotjok, Pentöeng, Seroet en Dandoen.

2) De *kaboepatèn* van dit kleine regentschapje lag in de desa Rânâsentanan, onderdistrict Mlarak.

Poeloengmerdika heeft haar „vrijheid” vermoedelijk eveneens aan Pakoe Boewânâ IV te danken. Het schijnt, dat R.T. Djajengrânâ, Regent van Pedanten ²⁾ om bepaalde verdiensten ³⁾ ten opzichte van zijn Vorst door dezen beloond werd met een stuk grond, vermoedelijk nog bosch, dat hem ter ontginning werd gegeven. Denkelijk werd eerst in 1810, toen hij, na zijn pensioentijd in Poeloeng doorgebracht, aldaar overleed, de desa vrij verklaard. De opgezetenen moeten het graf van hem en zijn nakomelingen onderhouden.

De vrije desa's *Srandil*, *Tadjoeg* en *Nglarangan* zijn in de 19e eeuw ontstaan. Hoewel hun geschiedenis niet in dit hoofdstuk thuis hoort, vermelden wij haar gemakshalve toch hier.

De desa's *Srandil*, en *Tadjoeg* zijn merkwaardig genoeg door het *Gouvernement*, de eerste in 1837, de tweede in 1842 tot vrije desa's verklaard. De mensen van *Srandil* moeten het op een heuvel gelegen graf van R. T. Soemânégârâ (Regent van Soemârâtâ), die van *Tadjoeg* het graf van Raden Adipati Mertânégârâ (Regent van Pânârâgâ) en dat van hun familieleden onderhouden.

Mysterieus is de geschiedenis van *Nglarangan*. De bevolking moet de op een heuvel gelegen graven van R.T. Brâtânégârâ, in leven Regent van Pâlâredjâ, ook een in Pânârâgâ gelegen regentschap, waarschijnlijk in 1749 ⁴⁾ ontstaan onderhouden.

Het kerkhof mag niet door bestuursambtenaren betreden worden.

Het verhaal van den dood van dezen Regent is van legendarischen aard. Hij zou in opdracht van den Soenan een *poetri* van *Sérang* (vermoedelijk in het Sragènsche gelegen) gedurende den Java-

3) Hij was, voordat hij tot Regent Pedanten werd benoemd, *boepati* van *pradjoerit's* en zetelde toen in de desa *Kranggan* (o. d. Soekâredjâ, district Soemârâtâ), misschien droeg hij den titel *rânggâ*.

4) Ontleend aan de verzameling van verhalen van R. A. A. Sam, Regent van Malang, vroeger Regent van Pânârâgâ.

oorlog van Pânârâgâ (?) naar Sérang moeten brengen. Bij Kalasan (?) stuitte hij op troepen van Dipânegârâ, er ontstond een gevecht, de *poetri* van Sérang trok haar magische *patrem* (dolk), die een dusdanige kracht bezat, dat de Regent er bewusteloos van werd. De tegenstanders wisten de prinses toen te doden, echter bleef zij tengevolge van de magie van haar *patrem* levenloos staan zonder verwond te kunnen worden. De vijanden trokken af, R. T. Brâtânegârâ kwam weer bij en zag tot zijn schrik wat er gebeurd was. Hij deed de *poetri* in een glazen kist en bracht haar naar den Soenan, die uit woede over zoo verregaand plichtsverzuim den Regent liet ontmannen. Aan die mishandeling overleed R. T. Brâtânegârâ. Een zelfde straf en lot troffen zijn begeleiders (die blijkbaar ook flauw gevallen waren) Sedâkarijâ en Mertâwângsâ Koning I.

Deze desa is — op verzoek van R. T. Wirjânegârâ, eveneens Regent van Pålâredjâ, zoon van R. T. Brâtânegârâ — in 1830 door het Gouvernement vrij verklaard.

§ 4. *Patjitan na 1755.*

De door R. Gandawerdaja uitgegeven Babad Patjitan ¹⁾ waaruit wij voor onze geschiedenis van Madioen het een en ander putten, vermeldt van de verdeeling dezer landstreek bij de *palihan* in 1755 niets. Gelijk boven (blz. 329) vermeld werd, werd toen deze landstreek voor de helft aan Soerakarta en de andere helft aan Jogjakarta gegeven.

De in Nanggoengan wonende *Toe-menggoeng Setrâwidjâjâ I* en zijn zoon, de ziekelijke en onbekwame Setrâwidjâjâ II zal wel een Jogjasche Regent geweest zijn. Boven (Djawa jg. 18, 1938, blz. 295 linkerkolom) deelden wij reeds mede, dat eerstgenoemde door Pangeran Mangkoe-

boemi aangesteld werd. Dan moet er ook nog een Solosche Regent *Natapoera* geweest zijn ²⁾, maar van zijn opvolgers weten wij niets.

Het is niet duidelijk wanneer deze Regenten geleefd hebben. Uit de Babad ³⁾ moet men afleiden, dat gedurende de *gègèr sepèhi* (de aanval van Raffles Sepoy-leger op de Kraton te Jogjakarta, in Juni 1812) de eerste Setrâwidjâjâ al heel oud was. In dien tijd zou de Pangéran Adipati Mangkoenegârâ met zijn leger naar Patjitan getrokken zijn en de hoofdplaats veroverd hebben, Setrâwidjâjâ I zou gevlucht zijn en het bewind aan een zekeren *Kjai Djâjâniman*, die wij straks weer zullen tegenkomen, overgedragen te hebben.

Nu is uit Nederlandsche bron bekend, dat een verovering van het Jogjasche Patjitan door den Pangéran Adipati Mangkoenegârâ inderdaad heeft plaats gehad, maar vóór 1812, namelijk ongeveer in 1790 of iets eerder. Tenminste het dagboek („diarium”) van den Gouverneur van Java's Noordoostkust Greve vermeldt op 26 October 1790, dat „de Sultan vijf sijner voornaamste regenten met krijgsvolk had afgesonden om het Patjitansche van Mangcoe Nogoro te hernemen”. Het is echter mogelijk, dat ook in 1812 Mangkoenegaransche troepen Patjitan zijn binnengedrongen, maar in de Nederlandsche en Engelsche literatuur hebben wij hieromtrent niets gevonden.

Als opvolger van Setrâwidjâjâ II noemt de Babad de in Patjitan nog zeer bekende *Goesti Djimat*. Hij was een echte Patjitanner, immers een afstammeling van Boewânâ Keling ⁴⁾. R. T. Setrâwidjâjâ I zou hem als pleegzoon en tot modin in de desa Tandjoeng aangesteld hebben. Zijn naam was toen *Kjai Djâjâniman*, zoon van *Kjai Djâjânoedin*. Later — vermoedelijk gedurende het

¹⁾ Zie Djawa jg. 18 (1938) blz. 290.

²⁾ Babad Patjitan blz. 13 en Djawa jg. 18 (1938) blz. 295.

³⁾ Blz. 18.

⁴⁾ Zie Djawa jg. 18 (1938) blz. 292.

Engelsch tusschenbestuur — werd hij Ngabei in Ardjåwinangoen, aan de oostzijde van de kali Patjitan of Grendoeloe gelegen waar hij, na het ontslag van R. T. Setrâwidjâ II regent geworden, zijn kaboepaten had. Dan draagt hij den naam van Mas Toemenggoeng Djâgâkarijâ I. De benoeming dankte hij, volgens de Babad ¹⁾, aan het feit, dat hij aan het Europeesch (vermoedelijk Engelsch) bestuur beloofde er voor zorg te dragen, dat per werkbare man 200, ja zelfs meer koffiëboomen geplant zouden worden. Het lijkt niet waarschijnlijk, dat hij in dienst was van het Sultanaat, want de Jogjasche Regent bleef in zijn kaboepaten in Nanggoengan, totdat hij, volgens de Babad door den Nederlandschen „Opziener” C. F. Enger, die van 1821 (misschien ook wel al van 1817?) tot 1825 Patjitan bestuurdde, gedwongen werd naar Jogjakarta te verhuizen ²⁾, bovendien werd Djâgâkarijâ later naar Solo verbannen, waar hij een ambt verkreeg, dat naar de Babad ³⁾ vertelt *djimat*, een rang van *djoeroekoentji*; bij Vorstelijke graven ⁴⁾ zou heeten. Wij zullen hem in het volgende hoofdstuk weer ontmoeten.

Gedurende het bewind van Raffles is *Patjitan rechtstreeks bestuurd gebied* geworden. Dit geschiedde bij artikel 3 van het met de Zelfbestuurders van Jogjakarta en Soerakarta gesloten contracten van 1 Augustus 1812, die op 2 October 1813 werden geratificeerd door den Gouverneur-Generaal in rade. Eigenlijk was het Jogjasche deel al afgestaan bij een „treaty of friendship” (vriendschapstractaat) van 28 December

1811, die met den Sultan gesloten werd ⁵⁾.

In de Contracten heet deze afstand van Patjitan (en ook van Kedoe) een vergoeding voor de kosten, die het Britsch gezag zich had moeten getroosten „during the last hostilities” en bovendien een middel om de Zelfbestuurders, hun rijken en geheel Java te beschermen tegen vijandelijke aanvallen, die Raffles ook van de Zuidzijde verwachtte ⁶⁾. Bovendien hechtte hij bijzonder veel beteekenis aan de Patjitansche haven. In het contract van 1811 verbond de Sultan zich, om een weg aan te leggen van Jogja naar Patjitan. Hoer ⁷⁾ die weg moest loopen (over Rongkob?) is niet bekend.

In 1812 kwam „the Assistant to the Resident” van Jogjakarta, een zekeren John Deans Patjitan overnemen ⁷⁾. Van dezen Assistent-resident vindt men eenige bijzonderheden vermeld in het artikel *Personalialia* der periode van het Engelsch bestuur over Java door Dr. F. de Haan ⁸⁾. Hij beschikte blijkbaar over een groote dosis handelsgeest, richtte in 1813 in Jogja een indigo-fabriek op, werd met een Chinees in 1814 opiumpachter o.m. in Patjitan, kocht in Kedoe tabak op, associeerde zich met Robert Scott te Semarang en richtte het handelshuis Deans, Scott en Co op.

Hij werd in 1813 opgevolgd door A. A. Homer en schijnt vóór dien tijd als „Assistant” bij de commissie tot overname der afgestane Vorstenlanden speciaal in Patjitan werkzaam geweest te zijn ⁹⁾. Ook schijnt de Resident van Jogjakarta zelf, John Crawford, 1812

1) Blz. 19 en 20.

2) Babad blz. 20-21.

3) Blz. 31.

4) Feitelijk is de benaming van deze grafbewakers: *Djimat amedalem*. Vandaar de desanaam *Patjimatan* (plaats waar de *djimat* woont bij de Vorstelijke graven van Irâgiri (mededeeling van den heer Prijâstrâ).

5) De tekst van het betreffende artikel van deze „treaty” vindt men in M. L. van Deventer. Het Nederlandsch gezag over Java en onderhoorigheden sedert 1811 (1891) deel I blz. 319; die van de andere contracten op blz. 322 (Jogja) en 328 (Soerakarta).

6) Zie zijn brief aan John Crawford, Resident van Jogjakarta, van 25 October 1811 in het bovengenoemd werk van Van Deventer deel I blz. 308-309 en zijn eigen *History of Java* 2e editie, 1830, deel I blz. 12.

7) R. A. Kern. Uit oude bescheiden, in Tijdschr. B. B. dl. 34 (1908) blz. 158.

8) In Bijdragen Kon. Instituut dl. 92 blz. 534 — 535.

9) Zie het artikel van De Haan in Bijdr. Kon. Inst. dl. 92 blz. 570 — 571.

in Patjitan het landrente-stelsel ingevoerd te hebben ¹⁾).

In Raffles' werk *History of Java* komt een kaart van de Patjitansche baai, waarschijnlijk door H. Ch. Cornelius gemaakt, voor ²⁾. De daarop voorkomende namen, die teruggevonden zijn, zijn: Moedat ten rechte Moedal, een nog bestaand gehucht van de desa Ngadiredjan; Pangijan, ten rechte Panggihan een niet meer bestaande nederzetting, die ten zuiden van het tegenwoordige gehucht Djatirâgâ (desa Kembang) lag; Pantjar, ten rechte Pantjer, een naam van een zijrivier van de Kali Patjitan; „Buruan”, voornadelijk Barean, gehucht van Kembang; „Yoyogan”, ten rechte Djodjogan, een nog bestaande desa.

Op een grotere kaart vinden wij nog Termas, Kalak, Lorog, Panggoel en Larang (waarschijnlijk Nglarangan) tusschen Patjitan en Lorog.

Op deze zelfde kaart worden als regentschapsnamen genoemd Patjitan, Prânâragâ, Madioen, Tjaroeban en Djâgârâgâ, en als plaatsnamen: Prânâragâ, Sawo („Sarwu”), Madioen, Tjaroeban en tusschen deze beide plaatsen „Sentol” (?), Magetan en tusschen Madioen en Magetan „Wonodadi” (?), voorts Sarangan en dicht aan de Solo-rivier Awi, Kalang (een nog bestaande desa), Walaharas (?), Padang (?), Pagak (misschien Pajak ?), Djâgârâgâ (het huidige Gendingan ?).

Gedurende of kort na het Engelsch tusschenbestuur moet een zeker Ngabei Dipâmenggâlâ een bestuursfunctie vervuld hebben in Semanten, benoorden Patjitan nog in de kustvallei gelegen; deze Dipâmenggâlâ was de vader van *Amatdarsa*, later *Ngabdoemanan* geheeten, de stichter van de thans nog zoo vermaarde *pesantrèn* ³⁾ te Tremas, een desa,

waar, naar wij reeds in hoofdstuk IV § 8 ⁴⁾ mededeelden, Hindoe-Javaansche resten werden aangetroffen. Deze persoon, die wel bijzondere gaven moet gehad hebben, had de godsdienstschool van Karanggebang ⁵⁾ bezocht waar hij de Pekih (Mohammedaansche plichtenleer) en Oesoel (geloofsleer) bestudeerde. Daarop begon hij in het klein op Tremas een pondok op te richten, die al spoedig wijd en zijd bekend werd. In het Javaansche tijdschrift *Kadjawèn* van 1938 ⁶⁾ vertelt een santri van deze school, dat Ngabdoelmanan met zijn zoon Kjai Ngabdoellah de in dien tijd zoo moeilijke reis naar Mekka maakte. Een zijner reisgenooten, Bagoes Baélawi uit Poerwâredjâ, werd aldaar hoofdpangoeloe, terwijl een andere Bagoes Aboe, uit Bodjânegârâ, na in Kebonsari (district Oeteran, regentschap Madioen) gewoond te hebben, hoofdpangoeloe in Madioen werd.

Een ander verhaal vertelt, dat zijn zoon Ngabdoellah Rais op een pelgrimstocht naar Mekkah overleed. De zoon van dezen Ngabdoellah Rais, *Kjai Dimjati*, moet ook een zeer bekend hoofd van de *pasantrèn* geweest zijn; hij stierf in 1935 en werd opgevolgd door zijn zoon Kjai Chamid, het tegenwoordige hoofd.

§ 5 *Pânâragâ na 1755.*

Van *Pânâragâ* hebben wij over deze periode alleen gegevens over enkele Regentennamen kunnen vergaren.

De zoo wreed door Said (later *Pangéran Adipati Mangkoenagârâ I*) te Demoeng vermoorde *Adipati* van *Pânâragâ Soerâdiningrat I* ⁷⁾ werd opgevolgd door een zoon van Said, *Pangéran Poerbânegârâ*. Hij schijnt echter

1) Zie het artikel — De Haan blz. 527.

2) Artikel De Haan t. a. p. blz. 517.

3) Er verblijven hier circa 650 santri's per maand. De desa ligt beoosten Ardjäsari, nog in de vlakte van Patjitan.

4) Djawa jg. 18 (1938) blz. 119.

5) Een vrije desa in *Pânâragâ* (zie boven blz. 337) Deze *pesantrèn* was vroeger blijkbaar ook bekend: de beroemde Solosche *Poedjânggâ Rânggâwarsitâ* bezocht in zijn jeugd deze school ook.

6) Blz. 837, 847.

7) Zie het laatste artikel van deze reeds in Djawa jg. 19 (1939) blz. 36.

maar kort in Pânârâgâ geregeerd te hebben en overgeplaatst te zijn naar Kediri. Dit lijkt ons weinig waarschijnlijk, aangezien immers een zoon van den eersten Vorst van Mangkoenagârâ wel geen Regent in dienst van den Soerakartaschen Soesoehoenan zal zijn geworden.

De Adipati's van Pânârâgâ hadden wel een bijzondere positie, zij waren naar alle waarschijnlijkheid toch nimmer *wadânâ boepati* van de Soerakartasche Oostelijke Mantjanegara (zie boven blz. 342), maar wel hoofd van een aantal regenten (vermoedelijk met den titel van *Toemenggoeng*), die miniatuurregentschapjes ongeveer binnen het huidige regentschap Pânârâgâ gelegen, bestuurden. Bekend zijn Pânârâgâ, Mrenoeng, Pedanten, Gading, (later Ardjawinangoen?) later in 1805 Soemârâtâ. De plaatsen waar de kaboepatèn's gestaan hebben, zijn nog terug te vinden.

De desa waar deze Adipati's woonden heet nog Kadipatèn en ligt in Kotta-lama, de vroegere hoofdplaats, beoosten de huidige hoofdplaats gelegen. Wanneer deze kaboepatèn is verlaten, staat niet geheel vast, waarschijnlijk in het begin der 19e eeuw.

De verschillende gegevens betreffende Regentennamen uit de eerste helft van de 19e eeuw kloppen niet met elkander. Uit de Almanak van Ned.-Indië van 1832 blijkt, dat in dat jaar Regenten waren van :

Pânârâgâ : R. Adipati Soerâadiningrat (of Soeradiningrat?).

Pedanten : R. T. Soemânegârâ.

Ardjawinangoen : R. T. Djâjânegârâ.

Pâlâredja : R. T. Wirjânegârâ.

Raden Adipati Soerâ-(a)diningrat was

waarschijnlijk een kleinzoon van zijn naamgenoot, die door Said werd vermoord.

Wie R. T. Mertânegârâ was, is niet duidelijk, vermoedelijk een kleinzoon van R. T. Djajengrânâ, die Poeloengmerdikâ ontgon (zie boven blz. 342); het regentschap Pedanten bestond in 1833 al niet meer.

R. T. Soemânegârâ, die later naar Soerabaja werd verbannen, was een zoon van R. T. Prawirâdirdjâ II, die de eerste Regent van Soemarâtâ geweest moet zijn; deze was weer een zoon van den eersten Regent van Pânârâgâ-Mrenoeng R. T. Prawirâdirdjâ I, kleinzoon van Soenan Pakoe Boewânâ III. Het regentschap Soemârâtâ heeft nog tot 1877 voortbestaan.

R. T. Djâjânegârâ, die begraven ligt op den Goenoeng Lorèng (onderdistrict Slahoeng), zou een zoon geweest zijn van R. A. Mertânegârâ, schoonzoon van Adipati Soerâ-(a)diningrat II. De bedoelde R. A. Mertânegârâ werd eerst in 1837 Regent van Pânârâgâ, zoodat hij dus toen zijn schoonvader opvolgde. Het regentschap Ardjawinangoen werd in 1489 of 1850 opgeheven; Djâjânegara was de laatste Regent ¹⁾.

R. T. Wirjânegârâ was een zoon van den ongelukkigen boven (bl. 343) reeds genoemden R. T. Brâtânegârâ. Deze Wirjânegârâ was de laatste Regent van Pâlâredjâ, in de Regeeringsalmanak van 1839 komt al geen Regent van Pâlâredjâ meer voor, zijn ressort is dus in 1838 opgeheven.

Afgesloten ultimo Januari 1940
(Wordt vervolgd).

---

¹⁾ Gegeven uit de Regeeringsalmanak.

EENIGE CORRECTIES OP MIJN ARTIKEL OVER DE KRATON VAN JOGJAKARTA

DOOR

Dr. L. ADAM.

In mijn artikel over De pleinen, poorten en gebouwen van de Kraton van Jogjakarta in de vorige aflevering van Djâwâ zijn tot mijn spijt eenige fouten geslopen, die hersteld moeten worden.

De tweede paragraaf¹⁾ begint met de onjuiste mededeeling, dat Pangéran Mangkoeboemi in opstand kwam tegen Pakoe Boewânâ III (1749 — 1788). In werkelijkheid begon hij in 1746 zijn opstand tegen zijn broer Pakoe Boewânâ II (1727 — 1749); van dezen Vorst (en dus niet van Pakoe Boewânâ III) moet Mangkoeboemi de bouwmeester geweest zijn.

Voorts staan op blz. 194 en 195 zeer storende drukfouten²⁾.

Na het verschijnen van mijn artikel ontving ik nog een belangrijke mededeeling van Dr.

H. J. de Graaf, wiens aandacht viel op een uittreksel van een brief, ongeveer uit 1697 dateerende, dien hij indertijd op het Koloniaal archief aantrof. Uit dien brief blijkt, dat een groote spiegel, die voor den Vorst (Mangkoerat II, die van 1677 tot 1703 regeerde en in Kartasoerâ resideerde) gemaakt was, op de „Cammandongan” werd opgehangen. Hieruit blijkt, dat de Kraton van Kartasoerâ wel een *Kemandoengan* gekend heeft. Mijn veronderstelling op blz. 192 (rechterkolom, 2e alinea) dat het plein van dien naam in Kartasoerâ onbekend zou zijn, schijnt niet juist.

Ten slotte moet ik den lezer nog op twee drukfouten wijzen, namelijk op blz. 197 (rechterkolom) in het midden³⁾ en op blz. 204 (linkerkolom)⁴⁾.

---

1) Blz. 186 rechterkolom.

2) Noot 4 op blz. 194 linkerkolom (achter: boepati's anom) moet zijn noot 3.

Noot 5 op dezelfde bladzijde moet zijn noot 4.

Achter zuider aloen-aloen regel 3 van beneden op dezelfde bladzijde rechterkolom hoort de eigenlijke noot 5, terwijl nog een noot 6 achter pasanggrahan

---

van den laatsten regel hoort. Op blz. 195 moet noot 1 vervallen en de nooten 2 tot en met 7 vervangen worden door de nummers 1 tot en met 6. De nooten 7 (achter: huist) en 8 (achter: Bering) hebben de juiste nummers.

3) Daar staat *ridjab*, moet zijn: *idjab*.

4) *Djasa's* (regel 18 van beneden) moet zijn: *djaksa's*.

MEDEDEELINGEN BETREFFENDE HET MUSEUM „SANA BOEDAJA” TE DJOKJAKARTA.

Verslag van de aanwinsten over het 1e halfjaar 1940.

Het ligt in de bedoeling om in dit tijdschrift voortaan halfjaarlijks verslag te doen van de nieuwe aanwinsten van het Museum. In de betreffende lijst (zie no. 4) zijn behalve de eigen aankopen ook de geschenken en bruikleenen opgenomen. Een volledige inventaris volgt t.g.t.

Dengenen, die in het afgelopen semester voorwerpen hebben geschonken of in bruikleen gegeven, wordt hierbij nogmaals dank geheeten voor hun groote belangstelling in de verzamelingen en voor het blijk van vertrouwen, dat het Museum daarmede geschonken is.

Hoewel het Museum in beginsel geen archaeologica verzamelt, beschikt het, dank zij de goedgunstige beslissing van het Sultanaat van Djokjakarta — vide den aan den Gouverneur van Djokjakarta gerichten brief van den Rijksbestuurder dd. 8 Mei 1935 No. H 8099/1111/7 — over een belangrijke collectie dezer voorwerpen van oudheidkundige waarde. Door genoemd Zelfbestuur worden n.l. alle, krachtens Rijksblad 1928 No. 14 aan het Sultanaat ingeleverde en op advies van den conservator van het Museum aangekochte, vondsten in bruikleen afgestaan. Deze voorwerpen bezitten buiten de intrinsieke, nog de bijzondere waarde voor de archaeologische wetenschap, dat van alle daarvan nauwkeurig de vindplaats bekend is, hetgeen van de meeste archaeologica, door aankoop verworven, niet gezegd kan worden. Van deze collectie zal t.g.t. een afzonderlijke inventaris verschijnen, afgesloten op ult. December 1939; voor de lijst van nieuwe aanwinsten zie no. 2.

Van den Oudheidkundigen Dienst werden bij de oprichting van het Museum een 39-tal fraaie exemplaren Hindoe-Javaansche steenplastiek in bruikleen ontvangen; sedert werd daar niets meer

aan toegevoegd. Een volledige inventaris is hierbij gevoegd (zie no. 3).

De voorwerpen van de beide collecties zijn onder eigen nummers geboekt (S. voor het Sultanaat; O. D. voor den Oudheidkundigen Dienst). In den inventaris van het Museum zijn uiteraard wél opgenomen de archaeologica, welke voor het Java-Instituut incidenteel zijn aangekocht. Tot de laatste behooren als regel Hindoe-Javaansche gebruiksvoorwerpen van diversen aard.

1. Lijst van Schenkers en Bruikleeners.

Kunstarbeid, Djokjakarta.

Ir. J. L. Moens, Djokjakarta.

G. K. Raden Ajoe Adipati Pakoe Alam VII, Djokjakarta.

Raden Ajoe Adipati Aria Kardinah Rekso Negara, Tegal.

K. G. Pangeran Adipati Aria Praboe Soerjadilaga, Djokjakarta.

Walter Spies, Oeboed, Zuid-Bali.

G. Pangeran Aria Tedjakoesoema, Djokjakarta.

O. Weynschenk, Djokjakarta.

2. Aanwinsten Sultanaats-collectie. *)

S. 240. Koe-bellen (2 stuks, h. 16 cm) en armingen (12 stuks); koper. Herkomst: kl. Monggang, od. Pandak, kb. Bantoel.

S. 241. Vat, Chineesch steengoed, geglazuurd, h. 28 cm, met 4 ooren, waarin aangetroffen a. een gedreven zilveren *vogelkop*, b. een bronzen *schel* in den vorm van een stoepa waarop een handvat met wajra-einde, c. diverse ijzeren en bronzen fragmenten. Herkomst: kl. Batang gedé, od. Tèmpèl, kb. Djokjakarta.

S. 242. a. Platte *schalen*, koper, versierd; 3 stuks, d. 48, 48 en 50 cm.
b. *Beeld* (Mandjoecri ?); brons h. 10,5 cm.
c. *Rijstschep*, versierd; *kommen* (5 stuks h. 4 à 6 cm, d. 12 à 13 cm) en cilindrische *bak* met versierden rand, koper (d. 21 cm, h. 14 cm). Herkomst: a. kl. Parakan; b. kl. Nglengking; c. kl. Koewajan; a, b en c, od. Minggir, kb. Bantoel.

*) kl. = kaloerahan; (o)d. = (onder)district; kb. = ka-boepatèn. d. = diameter; h. = hoogte.

- S. 243. *Spiegel*, d. 12 cm en 2 losse *handvaten* met inscriptie (Kedirisch kwadraatschrift); brons. Herkomst kl. Monggol, d. Plajen, kb. Goenoeng Kidoel.
- S. 244. *Vat*, Chineesch steengoed, h. 50 cm, met 6 ooren; grijsachtig glazuur. Herkomst: kl. Tjilatjap, od. Sléman, kb. Djokjakarta.
- S. 245. *V. O. C.-duiten*, 10 stuks. Herkomst: kl. Djragoeng, d. Kota Gedé, kb. Bantoel.
- S. 246. *Bekkens* (ketjèr), paar, d. 22 cm; brons. Herkomst: kl. Tjoewéla, od. Semanoë, kb. Goenoeng Kidoel.
- S. 247. *Beeld* (Koewera), brons, h. 11 cm; vierarmig met zilveren oogen en oerna. Herkomst: kl. Monggang, od. Poendong, kb. Bantoel. Fraai exemplaar.
- S. 248. *Geitebel* (?) brons, in den vorm van een bloem. Herkomst: kl. Tjoewéla, od. Semanoë, kb. Goenoeng Kidoel.

3. *Bruikleen Oudheidkundige Dienst.* *)

- O.D. 1. *Voetstuk* (yoni) voor een beeld of lingga, met Nandi-kop als tuit.
- O.D. 2. *Antefix* van een kroonlijst, versierd met vierarmigen Çiwa in een nis.
- O.D. 3. *Aanzet* van een *trapleuning*, met monsterekop (Kala-kop) versierd.
- O.D. 4. *Godenbeeld*. Onbekende godheid met schel aan den linkerpols en van daemonische geaardheid (ronde oogen, groote krullen, uitstekende hoektanden, slangentooi enz.). Op de lotusbloemen tegen het achterstuk juweelen. Tjandi Prambanan (?) Andesiet.
- O.D. 5. *Hoekfragment* met dwergen (Gana's) als dragers. Van tempelingang of -hoek. Andesiet.
- O.D. 6. *Godenbeeld*. Boeddhistische heiland (Dhyani - Bodhisattwa) Awalokitêçwara. Tjandi Sadjiwan, Andesiet.
- O.D. 7. *Bovendorpel* van tempelingang of -nis, versierd met de geluksgodin Çri, die door twee olifanten met water overgoten wordt. Tjandi Nagasari, Saragedoeg. Andesiet.
- O.D. 8. *Bouwfragment* met godenkop in basrelief. Andesiet.
- O.D. 9. *Bas-relief* met musicerende personen. Links en rechts met handschelletjes, in het midden met trom. Andesiet.
- O.D. 10. *Hoekfragment* van een tempel, met godenkoppen in basrelief. Andesiet.
- O.D. 11. *Godenbeeld*. De Boeddha van den westelijken hemel, Amitabha. Tjandi Sadjiwan, Prambanan. Andesiet.
- O.D. 12. *Onafgewerkt dubbel godenbeeld*. Wishnoë met de attributen: schelp, rad, en knots. Met de vierde arm omarmt de god zijn „gemalin” de geluksgodin Çri (met spiegel). Andesiet.
- O.D. 13. *Dubbel bijzittingsbeeld* van een vorst en vorstin in de gedaante van Çiwa en zijn „gemalin” Parwati. Andesiet.
- O.D. 14. *Reliefpaneel* met kop binnen plantornament. Van een baksteenbouw. Bouwfragment. Terracotta.
- O.D. 15. *Bovendorpel* van tempelingang of -nis, versierd met Kala-kop tusschen twee in de hemelen zwevende Brahmanen met bloemen in de handen. Tjandi Prambanan (?) Andesiet.
- O.D. 16. *Godenbeeld*. De geluksgod Ganéça, Heer der Gana's, (zie No. 5) en „zoon” van Çiwa. In de linkerachterhand een strijdbijl; in de voorhandende in een gevecht verloren tandbrok en een etensnap. Andesiet.
- O.D. 17. *Waterspuier* in den vorm van een Kala-kop. Hoekfragment van een tempel; voor afvoer van regenwater. Tjandi Prambanan. Andesiet.
- O.D. 18. *Lingga*, Symbool van Çiwa. Andesiet.
- O.D. 19. *Voetstuk* voor wijwatervaatwerk (?). In de gedaante van den vliegende Garoeda, die op den rug een lotusbloem torst en in de klauwen een Naga gevangen houdt. Prambanan. Andesiet.
- O.D. 20. *Kop* van een Boeddha-beeld. Midden-Java. Andesiet.
- O.D. 21. *Kop* van een godenbeeld. Tjandi Sadjiwan (?) Andesiet.
- O.D. 22. *Leeuwte*. Tjandi Plaosan, Prambanan. Andesiet.
- O.D. 23. *Bas-relief* met medaillon, waarin een éénhoorn-dier met flapooien. Bouwfragment. Oost-Java. Andesiet.
- O.D. 24. *Bijzittingsbeeld* in de gedaante van Dewi Çri. Tjandi Sawentar. Andesiet.
- O.D. 25. *Bouwfragment* met dwerg (Gana) als drager, bas-relief. Ngandjoek. Andesiet.
- O.D. 26. *Godenbeeld*. Een der beide deurwachters van een Çiwa-heiligdom. Nandiçwara, met drietand. Ngandjoek. Andesiet.
- O.D. 27. *Beeld* van een slangenvorst (Naga). Ngandjoek. Andesiet.
- O.D. 28. *Waterspuier*, versierd met een onder een boom gezeten vrouwenfiguur. Van een bron (?) Blitar. Andesiet.
- O.D. 29. *Voetstuk* van een godenbeeld, versierd met een staanden Garoeda en met een Naga onder de tuit. Blitar. Andesiet.
- O.D. 30. *Bouwfragment* met Kala-kop. Afkomstig van nisbekroning. Blitar. Andesiet.

*) Grootendeels ontleend aan Stutterheim, Catalogus der Hindoeitische Oudheden van Java, tentoongesteld in het Museum van het Java-Instituut Sana Boedaja, Jogjakarta.

- O.D. 31. *Bijzettingsbeeld* van een vorstin. Pendant van No. 32. Blitar. Kalksteen.
- O.D. 32. *Bijzettingsbeeld* van een vorst. Pendant van No. 31. Blitar. Kalksteen.
- O.D. 33. *Bijzettingsbeeld* als de geluksgod Ganéça. Lotusversiering tegen het achterstuk aan de achterzijde daarvan. Toeloengagoeng. Andesiet.
- O.D. 34. *Bijzettingsbeeld* van een vorstin in de gedaante van een onbekende godin. Toeloengagoeng. Andesiet.
- O.D. 35. *Beeld* van een tempelwachter in de gedaante van een hurkenden Rakshasa. Toeloengagoeng. Andesiet.
- O.D. 36. *Bijzettingsbeeld* van een vorstin. Toeloengagoeng. Andesiet.
- O.D. 37. *Topstuk* met ronde Kala-kop in vlakrelief. Andesiet.
- O.D. 38. *Beschreven steen*. Oost-Java. Andesiet.
- O.D. 39. *Bouwfragment*. Hoekstuk van een tempel. Tusschen leeuwepooten een rakshasa met kort zwaard en schild. Midden-Java. Andesiet.

4. Aanwinsten Museum-collectie.

5001. *Speerpunt* (toembak) in den vorm van een koedi; pamorsmeedwerk: Mataram. Herkomst: Djokjakarta.
5002. *Masker*, demonisch, gehoornd; recent, stijl Loemadjang. Djin. Aangekocht Djokjakarta.
5003. *Tafels* met laden, paar; voorpooten, voor- en zijranden met verguld snijwerk; hoog 69 cm, blad. 52×35 cm². Herkomst: Kota Gedé, Djokjakarta.
5004. *Vuurtest* (anglo) op 3 pootjes, koper. hoog 17 cm. Herkomst: Djokjakarta.
5005. *Vat* met tuit en 4 ooren, Chineesch steengoed, grijsachtig glazuur; hoog 22 cm. Opgegraven in Ngilipar, Goenoeng Kidoel Djokjakarta.
5006. *Zeilprauw*; model. Herkomst: Madoera.
5007. *Kris*, 5 bochten (pandawa lima); versiering „Naga tapa” met zilveren bal in den bek; wrangka: gajaman, pendok: zwart met vergulde slee (motief „semèn garoeda”). Herkomst: Djokjakarta.
5008. *Plank* om kris aan op te hangen (tlawoengan), oud; gekleurd snijwerk, vlak middenveld waaromheen bloem- en plantmotieven. Herkomst: Kota Gedé, Djokjakarta.
5009. *Masker*, grootoogig, half rood, half wit met insectenslurf; voorstellend Kala Sentongan, desamasker. Herkomst: Goenoeng Kidoel, Djokjakarta.
5010. *Rek* (plontjon) voor 7 krisheften (op steelen); hoog $\pm$ 20 cm, lang 62 cm. Herkomst: Djokjakarta. Gesneden door R. M. Djajadipoera voor een der rijks-grooten.
5011. *Bijzettingsurn* (?) Hindoe-Javaansch brons, ronde pot met meroe-deksel. Inwendig van losse zware schijf voorzien met grooter diameter dan opening. Herkomst: Toeloeng Agoeng, Kediri.
5012. *Wandversieringen*, paar, elkaars spiegelbeeld. Gedateerd 1304 Hedjra (1886 A.D.); versierd met gekleurd snijwerk, voorstellende zeilschip, samengesteld uit Arabische letters (Allah, Mohamad), waaronder Koran-soera. Herkomst: Kendal, Semarang.
5013. *Plank* om 2 krissen aan op te hangen (tlawoengan), oude sirap. Versiering vierdeelig: bovenaan twee naga-vogels met olifantslurven; tweede relief: boom met links Indra en rechts Narada; derde relief: Ardoena met Sembadra en Srikandi om een tafel; vierde relief: Semar en Garèng in erotische handeling met 2 vrouwelijke bedienden. Herkomst: Kendal, Semarang.
5014. *Plank* om kris aan op te hangen (tlawoengan); oude sirap, gekleurd snijwerk. Topdriehoek: twee copuleerende naga's, waartusschen Banaspati-kop; middenveld met Damar Woelan scène (Ménak Kontjar tegenover Adjar Poelo Wesi); onderaan Dojok en Najagènggong tegenover een olifant en een naga. Herkomst: Noordkust Midden-Java.
5015. *Plank* om meerdere krissen aan op te hangen (tlawoengan) met snijwerk: oude sirap. Bovenaan: vogel tusschen bloemranken; middenveld met Damar Woelan tegenover Koeda Redjita; onderaan: twee naga's (klangenans van Damar Woelan), een hond (klangenan van Koeda Redjita) omslingereend. Herkomst: Noordkust Midden-Java.
5016. *Bel*, Hindoe-Javaansch, brons; van gelijken vorm als die, welke een goeroe aan zijn gordel hangt. Herkomst: Midden-Java.
5017. *Pinangschaar* (katjib), ijzer; handvatten en kuif van den vogelkop met zilver belegd. Herkomst: Djokjakarta.
5018. *Vrouwenkris* (patrem), vorm „djangkoeng”, versierd met „Naga Siloeman”, in onversierde houten scheede. Herkomst: Djokjakarta.
5019. *Olielampje* met ketting; ruitvormig oliebakje voor twee pitten. In opstaande beugel in vlakrelief een demonische figuur (Agni?). Hindoe-Javaansch brons. Herkomst: Goenoeng Kidoel, Djokjakarta.

5020. *Staatsiekleed*, gebatikt en aan één zijde met bladgoud beplakt, zg. kampoeuh pradan van een rijksgroote, motief „semèn ngrèni”; ingenaaid groenzijden middenveld (bloembang). Herkomst: Djokjakarta.
5021. *Weegschaal* (fragment), Hindoe-Javaansch brons; Herkomst: Sragèn, Soerakarta.
5022. *Kookpot* (kendil); Hindoe-Javaansch brons. Aangekocht te Djokjakarta.
5023. *Kaarsen-applique*, éénarmig, hout, versierd met tweekoppige vogel en een zon. Herkomst: Kota Gedé, Djokjakarta.
5024. *Gong-standaard* (gajor), hout, met lofwerk versierd (o. m. gehoornde maan); 1.50 × 2 m. Gesneden door R. M. Djajadipoera. Herkomst: Djokjakarta.
5025. *Sieraad*, Hindoe-Javaansch; goud, cirkelvormig gebogen getordeerd vierkant staafje, waarop eivormig juweel. Herkomst: omgeving Prambanan, Djokjakarta.
5026. *Houtsnijwerk*, 5 planken van een gebjog, gebronsd. Herkomst: Kota Gedé, Djokjakarta.
5027. *Widadari*, versiering van een spiegelhandvat, Hindoe-Javaansch brons. Herkomst: Kediri. Geschenk van Kunstarbeid, Djokjakarta.
5028. *Wajangkoelit-stel*; 160 figuren, benevens wapens, beesten, enz. Herkomst: oorspronkelijk vervaardigd voor de z. g. Pangeran Gebang, Oost-Cheribon.
5029. *Huiswand* (gebjog) versierd met oude motieven (snijwerk van Troesmi); in het midden twee deuren; $\pm 6 \times 1.90$ m.² Herkomst: Kanoman, Tjerbon.
5030. *Houtsnijwerk* voor een raam, paar, versierd met groote naga-vogel. Herkomst: Tegal.
5031. *Middenbalk* van pendapa-plafond (daḍa peksi). In het midden afhangende ananas; overigens met lofwerk versierd. Herkomst: zelfde huis als waarvan no. 5026 afkomstig.
5032. *Deurbladen*, paar, versierd met bloem- en bladmotieven; gekleurd. Herkomst: Noord-Bali (?); aangekocht in Denpasar.
- 5033 } *Maskerstel*, voorstellende 23 figuren uit
t/m } het Rama-verhaal; copieën van een oud
maskerstel van desa Mas, Zuid-Bali.
- 5055 } Vervaardigd door Ida Bagoes Poetoe.
5056. *Masker*, houtsculptuur (14 × 10 cm); lachende oude man. Herkomst: Zuid-Bali.
5057. *Masker*, houtsculptuur (9.5 × 9 cm); komische figuur. Herkomst: Zuid-Bali.
5058. Schildering op eigen weefsel, $\pm 1.90 \times 0.70$ m, oud; voorstellende de verbranding van Sita. Herkomst: Zuid-Bali.
5059. *Steunsels* voor draagtouwen van gendèr-staven (sanggan-gendèr), behorende tot meerdere instrumenten; 4 eind- en 15 tusschensteunsels. Koper, à jour gietwerk, versierd met twee naga's; oud. Herkomst: Midden-Java (?) Geschenk van W. Spies, Zuid-Bali.
5060. *Buddha*, zittend; met prabha om het hoofd. Bij lotuskussen afgebroken; Ratnasambhawa. Hoog 8 cm, Hindoe-Javaansch brons. Herkomst Rewoeloe, Djokjakarta.
5061. *Bodhisattwa*, vierarmig, voorhanden: rechts waradamoedra, links afgebroken attriboot (roode lotus); achterhanden: rechts rozekrans, links boek; in haartooi Amitabha. Avalokiteçwara. Zittend op dubbel lotuskussen; prabha ontbreekt. Hoog 9 cm. Hindoe-Javaansch brons. Herkomst als 5060.
5062. *Troon* met à jour bewerkt achterstuk en cirkelvormig lotuskussen, waarop bij middel afgebroken beeld (Wairotjana?). Hoog 10.5 cm. Hindoe-Javaansch brons. Herkomst als 5060.
5063. *Troon* met (gebroken) prabha en parasol; beeld bij lotuskussen afgebroken. Hoog 17 cm. Hindoe-Javaansch brons. Herkomst als 5060.
5064. *Bodhisattwa*, met troon, prabha en parasol, vierarmig; voorhanden: rechts waradahouding, links met voorwerp in den schoot; achterhanden: rechts tegen het rechteroor gehouden, links boek; ongedwongen zithouding, hoog 13.5 cm. Hindoe-Javaansch brons. Herkomst als 5060.
5065. *Kuwera* met troon en prabha, twee-armig; rechts citroen, links geldzak. Zittend met afhangend rechterbeen op dubbel lotuskussen, waaromheen 3 geldpotten; rechtervoet rust op 4e geldpot. Hoog 9.5 cm. Hindoe-Javaansch brons. Herkomst als 5060.
5066. *Kuwera*, zonder prabha afgebeeld, twee-armig, rechts citroen, links geldzak; zittend met afhangend rechterbeen op dubbel lotuskussen, waaromheen 6 geldpotten. Voetsteun afgebroken. Hoog 9 cm. Hindoe-Javaansch brons. Herkomst als 5060.
5067. *Buddha*, zittend, bij lotuskussen afgebroken, prabha en troon ontbreken; rechterhand bij elleboog afgebroken, Amoghasiddhi? Hoog 7.5 cm. Herkomst als 5060.
5068. *Staatsiekleed*, batik, met donkerblauwe en witte driehoeken versierd (kampoeuh slobok), van rijksgroote; motief „tambal ngrèni”. Herkomst: Djokjakarta.

5069. } *Staatsiekleeden*, paar, batik met modang-
5070. } motief versierd en gebloemde randen
(kampoeih pradjoeritan). Herkomst: Djok-
jakarta.
5071. } *Loroblonjo*, beschilderde houten beelden
5072. } van bruid en bruidegom, om voor het
bruidsbed (patanèn) te plaatsen. Herkomst:
Djokjakarta. Geschenk van P. H. Tedja-
koesoema.
5073. *Sirih-bak* (wadah gantèn), rood en goud
geschilderd, in den vorm van een klapa
djenggi; op koperen voetstuk. Hengsel
van het plateau voor gerei versierd met
twee in elkaar gestrengelde naga's. Her-
komst: Djokjakarta. Geschenk van R.A.A.
Pakoe Alam VII.
5074. *Zilveren munten*, versneden, 17e eeuwsch
Portugeesch(?). Aan de eene zijde met
gelijkarmig kruis waartusschen 2 kasteelen
en 2 leeuwen diagonaalsgewijze geplaatst;
aan de andere zijde stempel onduidelijk.
Herkomst: kl. Kranggan, od. Galoer, kb.
Adikarta; Pakoe Alaman Djokjakarta. Ge-
schenk van P.A.A.P. Soerjadilaga.
5075. *Onderstellen* voor diverse gamelaninstru-
menten (26 stuks) benevens gongstandaards
(2 stuks) met snijwerk versierd, rood en
goud gekleurd. Herkomst: Djokjakarta.
Geschenk R. A. A. Pakoe Alam VII.
5076. *Mombakkesen* (tjangkeman) voor wajang-
wong figuren (5 stuks); geiteleeren mon-
den met tanden, snorren (en neuzen) voor
Watoegoenoeng, Padasgempal, Djoerang
djoegroeg, Tofo Gato en Brandjang Kawat
(Tjakil). Herkomst: Kota Soerakarta. Ge-
schenk ir. J. L. Moens.
5077. *Mombakkesen* (tjangkeman) als no. 5076
(10 stuks) voor Dondong bikoe, Kilatmedja,
Ditya Batokan, Senggana (Hanoman) en
nog 5 apen. Herkomst: Klatèn, Soerakarta.
5078. *Slëndang* (lotjan), batik op shantungzijde.
Middenveld met Javaansche motieven (mo-
dang), waaromheen Chineesche kinderen,
bloemvazen enz. Herkomst: Pekalongan.
Geschenk ir. J. L. Moens.
5079. } *Meubels*, met snijwerk versierd, bestaan-
de uit kast, tafel, 3 stoelen, 2 knaapjes,
t/m } bank en schutsel. Herkomst: Djapara.
Geschenk R. A. A. Kardinah Reksa
5087. } Negara, Tegal.
5088. *Doos*, djati-hout; deksel versierd met
wajangfiguren. Herkomst: Djapara. Schen-
ker als van Nos. 5079/5087.
5089. *Doos* sana-hout, deksel met lofwerk en
initialen R. A. K. Gedateerd 1901. Her-
komst: Djapara. Schenker als van Nos.
5079/5087.
5090. *Doos*, sana- en djati-hout; versierd met
wajangfiguren, herten en vogels. Herkomst:
Djapara. Schenker als van Nos. 5079/5087.
5091. *Brievenbak*, djatihout; aan weerszijden
versierd met een vogel. Herkomst: Dja-
para. Schenker als van Nos. 5079/5087.
5092. *Collectie Chineesch porcelein*, 12 stuks,
bestaande uit:
a. Kwan Yin, wit, hoog $\pm$ 36 cm.
b. potje met niet bijbehorend deksel;
blauw.
c. potje met deksel; gekleurd.
d. potje met deksel; grijs met bruin.
e. potje met nauwe hals; blauw.
f. schaal met lotusmotief en relief op de
buitenzijde; grijs.
g. schaal als f.
h. diep bord; famille noire, modern.
i. diep bord; blauw (diameter $\pm$ 30 cm).
k. diep bord: als i.
l. diep bord; blauw (diameter $\pm$ 50 cm).
m. diep bord; blauw. Rotsmotief op bin-
nenzijde en op keerzijde bloemranken.
Geschenk van R. A. A. Kardinah Reksa
Negara, Tegal.
5093. *Beeld*, mentaos-hout, ongekleurd; vrouw
zich opmakend voor een bruiloft. Herkomst:
gesneden door G. Ngoerah Madé van
Zuid-Bali.
5094. *Doos*, op 4 pooten, koper met breede
zilveren randen en zilveren plaat in deksel;
versierd met bloemranken. Hoog 13 cm,
deksel 26 $\times$ 13 cm. Herkomst: Serang.
Banten.

De Conservator :
J. L. MOENS.

BOEKBESPREKING.

V. I. van de Wall, *Het Hollandsche Koloniale Barokmeubel*. Antwerpen - 's Gravenhage 1939.

Uit de aan dit prachtwerk toegevoegde bibliographie ziet men, dat het inderdaad enig in zijn soort is, daar deze uitsluitend over het meubel zelve slechts tijdschriftartikelen en dgl. bevat.

Hoewel het verleidelijk zou zijn over dit boek breedvoeriger uit te weiden, verbiedt dit het doel van dit tijdschrift. Wij kunnen dus kort zijn, daar de schrijver zelve mededeelt (pag. 201), dat de Javaanse invloeden bij geen enkele vorm van kunstambacht op de voorgrond treden. „Meubelen, met Javaansche figuren versierd, kwamen zoo zelden voor, dat men in dergelijke gevallen kon spreken van op zich zelf staande feiten”.

En zelfs de door den schrijver genoemde voorbeelden lijken mij nog twijfelachtig. De op fig. 54 (Kandelaarsknaap) afgebeelde wajangkop zou net zo goed die van een kakatoe kunnen zijn. De andere voorbeelden (fig. 60) hebben batikmotieven in koper en hout. Ook Balinese invloeden meent dr. van de Wall te kunnen aantonen (fig. 45 en 98).

In ieder geval is er van een krachtige invloed geen sprake en zijn het hoogstens enkele individuen, die een Javaans motief toepassen.

De vergelijking van zeker Singhalees siermotief met een van de Tjandi Panataran lijkt mij weinig zin hebben, indien men geen nader verband weet te leggen, dan enige gelijkenis.

De geringe betekenis van deze invloed lijkt mij ook volkomen begrijpelijk. Wel zaten de Hollanders reeds sedert het begin der 17e eeuw in West-Java, doch de Bantamse of Cheribonse kunst kan moeilijk sterk inspirerend op de koloniale meubelmakerij gewerkt hebben, aangezien de Javanen nagenoeg geen meubels zullen bezeten hebben.

Nu was er ongetwijfeld in die streek van Midden-Java, waarmede de Compagnie het eerst bemoeienis had (t.w. Japara en Koedoes), toentertijd ongetwijfeld reeds een levende houtsnijkunst. Men zie slechts de prachtige overblijfselen in woningen te Koedoes, de thans nog bloeiende houtsnijkunst in Japara en het fijne beeldhouwwerk in Mantingan uit de 16e eeuw, dat ongetwijfeld zijn parallellen in hout zal gehad hebben.

Doch het is curieus, dat in geen der Compagniesbrieven uit Midden-Java ook maar de geringste toespeling op houtsnijwerk wordt gemaakt. Blijkbaar trok het niet de aandacht der daar sedert 1651 verblijvende Hollanders, ofschoon zij er juist voor het hout waren ge-

komen. Doch de djati, die zij daar zochten, was niet het materiaal, waaruit men toentertijd meubels vervaardigde. De Compagnie had dan ook wel bekwame scheepstimmerlui en hout-hakkers uit die buurt in haar dienst, maar geen meubelmakers.

Men zou eerder kunnen beweren, dat de invloed der Hollandse meubelkunst op die der Javanen groter is, dan omgekeerd, om de eenvoudige reden, dat de Javanen de meubels van de Hollanders overnamen.

Aan de Cheribonse hoven worden nu nog meubelen uit de 17e eeuw aangetroffen. De gegevens over Bantam van dr. van de Wall kunnen wij nog aanvullen met de mededeling, dat voor het eerst tafel en stoelen op een bovenkamer in Bantam als curiositeit vermeld worden op 1 Juli 1680 tijdens het gezantschap van Zeeman en Ockersz aan den Vorst van Bantam. Blijkbaar wilde men de Hollanders door dit modernisme — Bantam kon soms in het oog lopend modern doen — op hun gemak stellen (de Jonge, VII, 353).

Trouwens, de vermelde weggelopen metseelaar Cardeel had toen al een bijbouw, tiama, in zuiver Hollandse barokstijl naast de grote Moskee gebouwd en die zal ook wel Hollandse meubelen gekregen hebben.

Toen in de 18e eeuw het contact met het Java der Javanen inniger werd, was de kans op Javaanse invloed, zo die al bij gebrek aan meubels mogelijk ware geweest, verkeken, daar toen de Lodewijksstijlen, enigszins koloniaal aangepast in de mode raakten, welke geen compromis nagenoeg met Inheemse kunstrichtingen gedoogden, ten minste niet in Europese kringen.

Omgekeerd oefenden toen die kleurige Europese meubelen een groote bekoring op de Javanen uit, die ze op grote schaal gingen nabootsen. Zij werden daarbij versierd met bonte kleuren en verguldsel en overdekt met houtsnijwerk.

Zo bezit ik een kastje in een soort Lodewijk XIV stijl, bruin, rood en groen gekleurd en versierd met verguld snijwerk. Bovenop zitten twee dreigende Javaanse naga's.

Doch uiteraard viel deze verjavanisering der Hollandse meubelstijlen buiten het bestek van den geleerden schrijver, wien wij voor zijn waardevol onderzoek van harte dank zeggen.

Moge een even vaardige pen ons het Hollandse koloniale meubel in de 18e eeuw eens voor ogen stellen.

Dr. H. J. de GRAAF.

VRAGENRUBRIEK

Naar aanleiding van de nieuwe rubriek opgenomen in Djawa No. 2 van den zosten Jaargang, heeft de Redactie de ondervolgende vragen ontvangen:

Vraag:

1. Gaarne zou ik een duidelijke uiteenzetting ontvangen van de begrippen: *Mantjapat* en *Mantjalima*. Graag zou ik tevens een kleine literatuuropgave hieromtrent willen vernemen, waarbij rekening gehouden is met de omstandigheid, dat de oude afleveringen der „Bijdragen” enz. niet gemakkelijk te raadplegen zijn.

Antwoord:

Mantjapat. Benaming op Java voor de na-buurdorpen, t.w. de 4 dorpen, welke naar de vier luchtstreken het dichtst bij een dorp zijn gelegen.

Mantjalima, de vier daarop volgende dorpen. Tussen deze dorpen, en met name met de *Mantjapat*, bestaat, ook volgens de Jav. wetten, een zekere solidariteit, ze zijn o.a. verplicht elkander in bepaalde omstandigheden ter hulpe te komen.

(Literatuur-opgaaf: Encyclopaedie van Ned. Indie, 1e druk en Jav. Ned. Woordenboek Gericke).

2. Ook zou ik gaarne een opgave ontvangen van literatuur betreffende de geschiedenis der Madoerezen, eveneens van oorspronkelijk Madoerese werken, indien deze bestaan.

Omtrent de Geschiedenis van Madoera geeft de Encyclopaedie het volgende:

Palmer v. d. Broek. Geschiedenis van het Vorstenhuis van Madoera, uit het Jav. vertaald, in T. Bat. Gen. XX, XXII, XXIV. — E. B. Kielstra, Gids 1890, IV blz. 517. — H. Massink, Bijdragen t. d. kennis van het vroeger en het tegenwoordig bestuur op het eiland Madoera, Arnhem 1888.

Door A. C. Vreede werd uitgegeven de Tjajita Brakaj, Leiden 1878.

Verder enige werkjes bij Volkslectuur. Een aantal Madoerese dongeng's enz., bestaan alleen in handschrift.

Zo ook wajang-verhalen, als de geschiedenis van Rama, e. d.

3. Buiten Soemenep trof ik in de bomen op een kerkhof een partij aarden potten aan, waarin naar men mij mededeelde, de placenta (tamonè) werd gedaan. Is hier reeds een en ander over gepubliceerd?

Aarden potten in bomen op kerkhoven, gevuld met placenta, kan men ook buiten Soemenep, op verschillende andere plaatsen in O. Java aantreffen, o.a. in Malang en omtrekken. Publicaties hierover zijn niet bekend.

4. In „Burgerschapkunde” van Tromp komt een foto van kendi's met drinkwater, die klaarblijkelijk voor voorbijgangers klaar gezet zijn. Dat kan men voortdurend op velerlei plaatsen waarnemen, doch het is mij niet gelukt de benaming te weten te komen, waaronder dit gebruik bij de Inlandse bevolking bekend is. Kunt U die misschien achterhalen?

Het plaatsen van kendi's, gentong, padasan (vat met tuit) met water ten behoeve van reizigers is inderdaad zeer verbreid. Een algemene naam hiervoor is niet bekend, men beschouwt het als een vrome daad, amal sae of amal djariah (Soend.), die men dan ook belangeloos verricht (Jav. damel dana).

Voor het begraven in potten en derg. zie men o.a. het Register op de Verspreide Geschriften van Wilken.

VOORWOORD.

Bij Gouvernementsbesluit van 4 Maart 1939 No. 35 verstrekte de Regeering mij de opdracht een onderzoek in te stellen naar de wijze, waarop een te Batavia te stichten Faculteit der letteren zou kunnen worden ingericht ; in het daaromtrent in te dienen rapport zou tevens de plaatsingsmogelijkheid van de abituriënten dier faculteit in beschouwing moeten worden genomen,

Het hierbij voorgelegde „Rapport inzake de Faculteit der letteren”, dat op 18 Augustus j.l. aan de Regeering werd aangeboden, is de vrucht van veelvuldige besprekingen, in Ned.-Indië en Nederland met deskundigen op het gebied van het hooger onderwijs gehouden. Mede zijn daarin verwerkt de bevindingen van een studiereis naar de Philippijnen en Britsch-Indië, die mij gelegenheid gaf tot het bezoeken van de instellingen voor hooger onderwijs te Manila en Singapore en van de Universiteiten te Calcutta, Benares, Allahabad, Lucknow, Delhi, Aligarh, Agra, Bombay, Hydarabad, Madras en Mysore.

Ik gevoel mij verplicht ook op deze plaats mijn dank te betuigen aan allen, die bereid werden bevonden mij van voorlichting te dienen.

Op den rampspoedigen datum van 10 Mei 1940 was het rapport op enkele ondergeschikte punten na voltooid. Ik heb gemeend het ongewijzigd te kunnen handhaven, echter voorzien van een naschrift (Hoofdstuk XII), waarin is aangegeven welke veranderingen in verband met de nieuwe tijdsomstandigheden noodig zijn geworden.

In den jaargang 1930 van „Djâwâ” verscheen een „Nota inzake de oprichting en de organisatie van een Faculteit der letteren in Nederlandsch-Indië, met kostenraming”, samengesteld in opdracht en onder leiding van den toenmaligen wvd. Directeur van Onderwijs en Eeredienst, Prof. Dr. B. Schrieke. Nu de Regeering machtiging heeft verleend om tot publicatie van het door mij samengestelde rapport over te gaan lag het voor de hand, dat ook dit rapport in „Djâwâ” werd afgedrukt. Ik stel het op prijs, dat het Java Instituut daartoe aanstonds hare medewerking heeft willen verleen.

Batavia, 8 October 1940.

I. J. Brugmans.

FACULTEIT DER LETTEREN.

Hoofdstuk I. Algemeene beschouwingen en richtlijnen.

§ 1. **Het plan-1929.**

Bij de behandeling van de vraag, op welke wijze een te Batavia te stichten Faculteit der Letteren zou kunnen worden ingericht, behoort tot grondslag te worden genomen het plan, dat eind 1929 door den toenmaligen wd. Directeur van Onderwijs en Eeredienst, prof. Schrieke, bij de Regeering werd ingediend. Dit plan (voortaan te noemen „Plan-1929” of „Nota-1929”), dat in den jaargang 1930 van het tijdschrift Djâwâ werd afgedrukt en aldus publieke bekendheid heeft verkregen, heeft des tijds op het punt gestaan te worden verwerkelijkt: de Regeering verwees ernaar in de toelichting tot het bedrag van f 55.000, dat zij op de begroting 1931 voor een „Litteraire Faculteit bij de Rechtshoogeschool” uittrok. ¹⁾

De verdere lotgevallen van het plan voor de faculteit der letteren — welker voorgeschiedenis eenigszins uitvoerig in § 1 van de nota-1929 is behandeld en hier dus verder geen bespreking behoeft — zijn in weinig woorden te schetsen; de ingetreden bezuinigingsnoodzaak had tot gevolg, dat de bovenvermelde begrotingspost werd geblokkeerd en in volgende jaren nog slechts als een memoriepost op de begroting gehandhaafd bleef.

In menig opzicht zijn de richtlijnen van het plan-1929 thans nog bruikbaar. De daarin naar voren gebrachte opvatting, dat de toekomstige faculteit en, in ruimer verband, ook de toekomstige universiteit niet alleen een instituut zou moeten zijn ter opleiding van studenten tot verschillende beroepen, waarvoor een wetenschappelijke opleiding vereischt is, doch ook volgens de formuleering van Prof. Huizinga „het centraal orgaan, dat de

beoefening der wetenschap over geheel Indonesië bijeenhoudt en bevordert” ²⁾, kan nog steeds ten volle worden aangevaard. Dat de nieuwe faculteit indocentrisch dient te zijn in dien zin, dat zij op de behoeften van Indië behoort te zijn ingesteld en dus anders behoort te worden opgezet dan de gelijknamige faculteiten in Nederland, kan evenmin bestrijding ontmoeten. De eisch voorts, dat de studie ondanks verschil toch gelijkwaardig moet blijven aan die in het moederland, zoodat het wetenschappelijk niveau van een kandidaats- en doctoraal-examen of een doctoraat in de Indische faculteit der letteren niet bij een overeenkomstig moederlandsch diploma mag achterstaan, is in het kader van het bestaande onderwijsstelsel onafwijsbaar. Het voorbeeld van de Philippijnen, de Straits Settlements (Raffles College) en Britsch-Indië, waar de concordantie met het moederland ontbreekt en van gelijkwaardigheid met het Europeesche universitaire leven geen sprake is, komt niet voor navolging in aanmerking, omdat het in die landen gaat om geheel afwijkende onderwijsstelsels, welke weder teruggaan op gansch andere staatkundige en maatschappelijke verhoudingen.

§ 2. **Critiek op het plan-1929.**

Ondanks de verdiensten van het plan-1929, ook in talrijke datailpunten, moet m.i. worden vastgesteld, dat het in twee opzichten niet in de roos heeft geschoten: uit sociaal oogpunt was het zwak gefundeerd, en bij de keuze der studierichtingen beperkte het zich te uitsluitend tot de autochthone cultuurvormen. Dat deze beide gravamina ten nauwste samenhangen zal uit de volgende toelichtende uiteenzetting blijken.

¹⁾ Artikel 503A.

²⁾ Nota-1929, blz. 34.

Volgens het plan-1929 zou de studie in de nieuwe faculteit twee hoofdrichtingen kennen: de studie in de Indonesische talen en die in de Indische geschiedenis. Eerstgenoemde studie zou na het candidaatsexamen gesplitst worden in drie takken: een linguistische, een ethnologische en een archaeologische richting, terwijl de geschiedenisstudie na het candidaatsexamen zou worden gesplitst in een richting voor oude- en eene voor nieuwe Indische geschiedenis. ¹⁾

Natuurlijk werd door den ontwerper van het plan-1929 de vraag behandeld, in hoeverre de aldus opgeleide studenten plaatsing zouden kunnen vinden in de maatschappij. Ten aanzien van de taalkenners (de drie juistvermelde richtingen tezamen genomen) werd aangegeven, dat in totaal vijftig plaatsen bij het onderwijs beschikbaar zouden zijn aan de Algemeene Middelbare Scholen, de Opleidingsscholen voor Inlandsche Ambtenaren, de Hollandsch-Inlandsche Kweekscholen en de Inlandsche Normaalscholen, al werd daarbij erkend, dat niet alle taalleeraren voor deze scholen een universitaire bevoegdheid zouden behoeven te bezitten. Verder werd gewezen op plaatsingsmogelijkheid bij den Oudheidkundigen Dienst, het Kantoor voor de Volkslectuur en het Kantoor voor Inlandsche Zaken, terwijl nog de verwachting werd uitgesproken, dat op de Gouvernementskantoren in stijgende mate vraag zou zijn naar wetenschappelijke ambtenaren, die grondige kennis bezitten van talen en volken van den archipel en die met encyclopaedische werkzaamheden zouden kunnen worden belast ²⁾. Voor de op te leiden Indische historici kon volstaan worden met de vermelding dat deze, afgezien van enkele functies bij bibliotheken, musea en archieven, bij het middelbaar onderwijs plaatsing zouden moeten vinden; het totaal

aantal functies werd daarbij op 45 gesteld, welk aantal zou kunnen worden verhoogd in verband met de te verwachten onderwijsuitbreiding, maar anderszijds behoorde te worden verlaagd, omdat niet van alle docenten in de toekomst een volledige academische vorming kon worden geleverd. ³⁾

Uit deze uiteenzetting blijkt voldoende dat, al konden geen exacte cijfers worden gegeven, de mogelijkheid van plaatsing van de abiturienten van de faculteit der letteren in haar toenmaligen opzet zeer beperkt moest blijven. De steller van de nota koesterde echter geen beduchtheid, dat overproductie van academici zou plaats hebben: gezien de zeer hoge eischen, die aan de kandidaten zouden worden gesteld en bepaaldelijk het *zeer zware* ⁴⁾ candidaats-examen, waaraan de studenten zouden worden onderworpen, zou althans ten aanzien van de studie der Indonesische talen verwacht mogen worden, dat slechts een klein aantal jongelui deze studie zou kiezen. ⁵⁾

Nu is het ongetwijfeld waar, dat het hooger onderwijs naast het geven van wetenschappelijke vorming aan studenten, ook het beoefenen van de wetenschap om haars zelfs wil ten doel heeft en dat de beteekenis eener universiteit of faculteit zeker niet mag worden afgemeten naar het aantal studenten, dat zij opleidt en aflevert. Echter, het hoofddoel van het hooger onderwijs is toch altijd — termen als „onderwijs”, „hoogleeraar” e.d. wijzen daarop — „het overdragen van de wetenschap in haar voorhanden bijgewerkten staat van generatie op generatie” ⁶⁾ en dit hoofddoel wordt niet bereikt, indien slechts een zeer gering aantal studenten van het universitaire onderwijs profiteert. Dit geldt in bijzondere mate voor een faculteit der

¹⁾ Nota-1929, blz. 26 — 31.

²⁾ Nota-1929, blz. 11, 12.

³⁾ Nota-1929, blz. 12.

⁴⁾ Cursiveering in de nota.

⁵⁾ Nota-1929 blz. 13.

⁶⁾ C. v. Vollenhoven: *Exacte Rechtswetenschap* (1901), blz. 39.

letteren te Batavia, die zich in haar opzet van 1929 zou beperken tot de studie van de talen, de letteren en de geschiedenis van den Oost-Indischen archipel. Wenscht men die studiën inderdaad te bevorderen, dan is het niet voldoende dat enkele hoogleraren zich daaraan wijden, maar is het onafwijsbaar noodzakelijk dat zij in steeds breederen kring worden ondernomen, vooral ook door de landzaten zelf. Daarbij geldt echter als eveneens onafwijsbare voorwaarde, dat de afgeleverde studenten een passende functie kunnen verwerven in de samenleving zoodanig, dat zij van de verworven kennis profijt kunnen trekken. Een faculteit, die slechts enkele studenten kan trekken, blijft maatschappelijk steriel; een faculteit echter, die studenten aflevert, die geen passend emplooi in de maatschappij kunnen vinden, is uit sociaal oogpunt bedenkelijk omdat zij een intellectueel proletariaat schept. Hieruit volgt dat zooveel mogelijk een toestand moet worden bereikt, dat vele studenten van de geboden gelegenheid tot het volgen van hooger onderwijs kunnen gebruik maken, mits zij naderhand in de maatschappij een redelijke bestemming kunnen vinden.

Uit dezen gezichtshoek bezien nu was de opzet van het plan-1929 onbevredigend. Ter vermindering van het gevaar eener overproductie van intellectueelen werd de studie zoodanig ontworpen dat mocht worden gehoopt, dat slechts weinigen ervan zouden gebruik maken. Sociaal gesproken rustte de faculteit op leemen voeten; men wenschte de studie van talen, letteren en geschiedenis te stimuleeren, doch was tegelijk verplicht maatregelen te nemen om de stimulans tot het aanvatten dier studiën te verzwakken.

De oorzaak van de hier aangegeven frictie tusschen de eischen van de wetenschap en die van de maatschappij moet gezocht worden in hetgeen hierboven reeds werd aangegeven als de te

uitsluitende beperking tot de autochthone cultuurvormen. De samenleving van Nederlandsch-Indië is dualistisch. Daarmede wordt bedoeld dat zij niet meer zuiver oostersch is, doch onder een in intensiteit toenemenden, zij het in plaats en tijd verschillenden, westerschen invloed staat. Sticht men nu in Indië een faculteit der letteren, die zich beperkt tot de zoogenaamde oostersche humaniora, dan schakelt men daarmede, of men wil of niet, een deel van het maatschappelijk leven uit en wel juist dat deel, waar in de toekomst de academisch gevormden meestentijds zullen moeten arbeiden: de westersche bovenlaag van de maatschappij. De problemen, waarvoor in Indië bij voortdurend een oplossing moet worden gezocht, zijn als regel niet de zuiver oostersche, maar juist al die, welke voortvloeien uit het contact tusschen Oost en West. Hoezeer uit wetenschappelijk oogpunt de studie van de autochthone beschaving — Inheemsche talen, oude Indische geschiedenis en -cultuur — van belang moet worden geacht, uit maatschappelijk oogpunt bestaat veeleer behoefte aan studie van „the clash of cultures”.

Dat dit zoo is, blijkt ook uit een beschouwing van het onderwijsstelsel, zooals dat in Nederlandsch-Indië vigeert. Naarmate in den loop der moderne geschiedenis de opleiding van de Inheemschen is opgevoerd, des te meer is het noodzakelijk gebleken om hen met westersche — veelal Nederlandsche — beschavingselementen in kennis te brengen. Het is waarlijk geen toeval of vergissing, dat tot voor kort, d.w.z. voordat de Inheemsche Mulo-school haar intrede deed, nagenoeg iedere boven het lager onderwijs uitgaande opleiding plaats vond met behulp van het Nederlandsch als voertaal. Ook wie van oordeel is, dat de tijd is aangebroken voor ruimere gebruikmaking van de Inheemsche taal als voertaal bij het voortgezet onderwijs, zal moeten erkennen dat in Neder-

landsch-Indië iedere hogere algemeene vorming ondenkbaar is, die de studie der westersche beschavingsinvloeden zou verwaarloozen. Niet ten onrechte hebben dan ook zelfs aan een onderwijsinrichting als de Oostersch-letterkundige A. M. S. te Jogja naast de Inheemsche talen de zoogenaamde moderne talen haar plaats verkregen en behouden. Trekt men deze lijn door dan is het duidelijk, dat een universitaire studie in een faculteit, die zich beperkt tot het zuiver Inheemsche en die de westersche elementen in de Indische samenleving buiten beschouwing laat, uit maatschappelijk oogpunt onvruchtbaar moet blijven, omdat de behoefte aan academisch gevormden, die nagenoeg uitsluitend van de autochthone talen en cultuurelementen studie hebben gemaakt, onvermijdelijk gering moet blijven.

Langs dezen weg komt men als van zelf tot de conclusie, dat enerzijds een faculteit der letteren te Batavia zeker indocentrisch moet zijn (d. w. z. op Indische behoeften gericht en geenszins een copie van de moederlandsche faculteiten) en dat zij de talen en de beschaving van den Oost-Indischen archipel behoort te omvatten, doch anderzijds ook, dat zij zich niet mag beperken tot de autochthone beschavingsuitingen. Wil zij uit sociaal oogpunt productief zijn, dan behoort zij zich te richten op de cultuur van Nederlandsch-Indië in den ruimsten zin, d. w. z. het complex van oostersche en westersche beschavingselementen. Geen „Oostersche” faculteit derhalve, maar een faculteit van „Indische” cultuurvakken.

§ 3. Een opleiding van „Kenners van Indië” (Sociale wetenschappen).

De te stichten faculteit behoort dus niet in de eerste plaats geleerde beoefenaars van de Indonesische talen en cultuur af te leveren — uit maatschappelijk oogpunt bestaat hieraan immers geen breede behoefte — maar studenten,

die zich een zoo ruim mogelijke kennis hebben verworven van het huidige Indië in zijn economischen en socialen opbouw en met zijn voornaamste talen, studenten derhalve, die als „kenners van Indië” kunnen worden aangemerkt. Aldus gaan de gedachten naar een opleiding in de sociale wetenschappen van Indië, omvattende Maleisch, Javaansch en evenzeer Nederlandsch als voornaamste talen en verder vakken als staatsrecht, tropisch-koloniale staathuishoudkunde, volkenkunde, geschiedenis e. d., alles zooveel mogelijk gericht op Indië.

Het zal duidelijk zijn dat hiermee een studierichting is geschetst, waarvan de pendant in Nederland niet bekend is. Zondert men de Handelshoogeschool (tegenwoordig genoemd „Economische Hoogeschool”) en de faculteit der economische wetenschappen (vroeger „handelswetenschappen”) te Amsterdam uit, die sterk zijn gericht op het economisch-financieele en dus op de behoeften van het bedrijfsleven, dan blijkt in Nederland nergens een specifieke opleiding van personen te bestaan, die in de ruimsten zin kennis van de maatschappelijke verhoudingen hebben verworven en die dus in staat zijn maatschappelijke vraagstukken te behandelen.¹⁾

Dat dit in Nederland, waar de traditioneele faculteitsindeeling dikwijls een beletsel heeft gevormd om voorzieningen te treffen in nieuw opkomende maatschappelijke behoeften, min of meer als een leemte wordt gevoeld, kan op verschillende wijzen worden aangetoond. In de eerste plaats kan de aandacht worden gevestigd op het „Rapport van de Commissie inzake het onderwijs in de economie aan onze Universiteiten”, in 1923 uitgegeven door de Vereeniging voor de Staathuishoudkunde en de Statistiek. Deze door wijlen Prof. Mr. D. van Blom voorgezeten commissie, die

¹⁾ De in Nederland bestaande studie in de sociale geographie is geheel gericht op het vormen van toekomstige leeraren in de aardrijkskunde.

zich tot de studie in de faculteit der rechtsgeleerdheid beperkte, kwam tot de conclusie dat door vele in die faculteit afgestudeerden een tekort aan economische vorming wordt gevoeld. De commissie stelde daarom voor, de juridische faculteit uit te bouwen tot een juridisch-economische, in dien zin dat naast de in het academisch statuut bekende privaatrechtelijke en publiekrechtelijke richtingen een economische richting zou worden ingevoerd. Uit dit voorstel, alsmede uit de daaromtrent gevoerde debatten ¹⁾, is voldoende gebleken dat naast de studie in de rechten, die een inzicht verschaft in den juridischen bouw van de maatschappij, behoefte bestaat aan een economisch-maatschappelijke opleiding, die den studenten de kennis der samenleving in het algemeen zou bijbrengen. Als nieuw vak voor het candidaatsexamen in de faculteit der rechtsgeleerdheid voor alle drie richtingen werd dan ook aanbevolen „algemeen overzicht van onze maatschappij en van haar ontwikkeling” ²⁾.

Dat deze voorstellen nimmer zijn verwerkelijkt — door welke oorzaak is mij niet bekend — is minder van belang dan het feit dat zij werden gedaan en in breeden kring instemming konden verwerven. Immers hierdoor is bevestigd, dat het academisch statuut in Nederland een leemte vertoont en dat wegens het ontbreken van academici, die een algemeene maatschappelijke vorming hebben genoten, dikwijls juristen werkzaam worden gesteld in functies, die geen specifiek juridisch karakter hebben, functies welke bekleeders onvoldoende profijt kunnen trekken van de kennis van strafrecht, procesrecht, enz., die zij zich hebben verworven. Van oudsher wordt de jurist gaarne aangesteld in diverse betrekkingen op grond van het feit, dat hij zich zekere

kennis van de maatschappelijke verhoudingen heeft verworven. Die kennis is echter specialistisch gericht op den juridischen bouw van de maatschappij en slechts ten deele op de maatschappij zelve in al haar geledingen. Een meer stelselmatig opgezette studie van de maatschappelijke verhoudingen als zoodanig zou dus zeker uit een oogpunt van plaatsingsmogelijkheid effect sorteeren.

Treffend is deze opvatting eenige jaren geleden tot uitdrukking gebracht door den toenmaligen rector magnificus van de Rijksuniversiteit te Utrecht, Prof. Dr. H. Bolkestein. In zijn verslag van de lotgevallen dier universiteit in het studiejaar 1934—1935 wees deze op het geringe aantal promoties in de juridische faculteit; hij knoopte daaraan de volgende beschouwing vast: „Men zou, het aantal promoties in deze faculteit vergelijkende met b.v. dat in de Wis- en Natuurkunde, tot de meening kunnen geraken, dat in de wetenschap der natuur het aantal problemen, die men ontdekt en aanvat aanzienlijk is, het leven daarentegen van staat en maatschappij zoo onbewogen en eenvormig, dat het aan den wetenschappelijken geest nauwelijks vragen heeft aan te bieden. Ik behoef het niet uit te spreken, hoe anders de werkelijkheid is; men moet dus wel besluiten dat van de heftige stormen, die staatkundige, economische en sociale omwentelingen in den menschelijken geest ontketen, nauwelijks een rimpeling den universiteiten vijver bereikt.” De geleerde spreker bepaalde zich er niet toe te wijzen op de leemte, doch gaf ook aan wat verricht moest worden om in de leemte te voorzien: „Een minister van onderwijs, die aan de Rijksuniversiteiten een faculteit zou oprichten van Maatschappijkunde, zoo veelzijdig, dat zij waardig naast die der Natuurkunde kwam te staan, en daarbij een geordende studie zou weten te ontwerpen, met een effectus civilis in

1) Verslag van de Algemeene Vergadering van de vereeniging voornoemd, gehouden te 's-Gravenhage op Zaterdag 1 December 1923 (1924).

2) Rapport, blz. 25.

den eigenlijken zin van het woord beloond, zou zich naar mijn bescheiden meening een belangrijke verdienste verwerven jegens volk en universiteit.”¹⁾

Het wil mij voorkomen, dat de hier aangevoerde argumenten ten gunste van een grootere en meer doelbewuste vorming der studenten in maatschappelijke zin nog meer klemmend zijn voor Indië, waar de economische en maatschappelijke verhoudingen in nog sterker beweging en groei verkeerden dan in Europa het geval is. Geen wonder dan ook dat in de Engelsch sprekende koloniën, die ik op mijn studiereis bezocht, in deze richting bereids het noodige is verricht.

De Faculty of Arts, die in iedere universiteit in de Philippijnen en in Britsch-Indië wordt aangetroffen en die ook in het Raffles College te Singapore niet ontbreekt, is slechts in de verte te vergelijken met de faculteit der letteren in Nederland. Zij heeft veel meer een economisch-maatschappelijke inslag dan de laatstgenoemde. In Nederland geeft de litteraire faculteit vorming aan philologen (Nederlandsche letteren, klassieke letteren, moderne talen, somtijds ook Indonesische letteren, Arische letteren, enz.) en aan historici, kunsthistorici en beoefenaars der muziekwetenschappen; de abituriënten dier faculteit zijn meestentijds bestemd voor het leeraarsambt. De studie van de „Arts” in de bovenvermelde landen daarentegen draagt een geheel ander karakter; zij leidt niet leeraren op — voor wie trouwens een aanvullende studie in een „teachers-college” of soortgelijke inrichting verplicht is — maar kenners van de maatschappij, zij het volgens een op weinig systematische wijze samengesteld

programma, dat in Nederlandsche oogen lacuneus is ²⁾.

§ 4. Plaatsingsmogelijkheid voor de abituriënten van de faculteit der letteren.

a. De studie in de sociale wetenschappen.

Alvorens een studieplan voor de sociale wetenschappen van Indië, gelijk boven in ruwe omtrekken aangegeven, meer in details uit te werken, heb ik gemeend mij aanstonds te moeten vergewissen van de gemotiveerdheid eener zoodanige opleiding uit maatschappelijk oogpunt en dus zekerheid te moeten verkrijgen, in hoeverre de abituriënten eener dergelijke opleiding een goede kans op plaatsing zouden verkrijgen in een functie, die in overeenstemming met de genoten opleiding kan worden geacht.

Vóór den aanvang van mijn studiereis wendde ik mij derhalve tot de verschillende Departementschefs en Hoofden der groote Gouvernementsdiensten met de vraag, in hoeverre voor abituriënten van de faculteit der letteren, met name voor studenten in de sociale wetenschappen van Indië, plaatsing mocht worden tegemoetgezien. De verklaringen, ontvangen bij de hieromtrent gehouden besprekingen, luiden in gunstigen zin. Het bleek dat die abituriënten van de te stichten faculteit, die een algemeene kennis van Indië zouden hebben verworven in den bovengeschetsten zin, gemakkelijk plaatsing op de Gouvernementskantoren zouden kunnen vinden; en zelfs werd meer dan eens de verzekering vernomen, dat de t. z. t. af te leveren „kenners van Indië” beter zouden voldoen dan de thans aangestelde juristen.

1) Jaarboek der Rijksuniversiteit te Utrecht 1934 — 1935 blz. 52.

2) Als voorbeeld moge dienen het programma, geldende aan de Mohammediansche Universiteit te Aligarh bij Delhi. Het examen voor de graad van Bachelor of Arts (B. A.) omvat als verplichte vakken Engelsch (inclusief Engelsche literatuur), landstaal

(i.e. Urdu) en Moslimsche theologie (voor niet-Moslimsche studenten Moslimsche geschiedenis), terwijl de studenten voorts verplicht zijn twee vakken te kiezen uit de volgende reeks: filosofie, economie, geschiedenis, Arabisch, Perzisch, Sanskrit, geographie en wiskunde.

Het is natuurlijk onmogelijk, zelfs maar bij benadering een berekening te maken van het aantal abituriënten van de nieuwe faculteit (sociale wetenschappen), die jaarlijks in overheidsdienst zouden kunnen worden geplaatst. Teneinde echter een denkbeeld te geven van de grootte van het afzetgebied kan het volgende worden aangeteekend betreffende de departementen van Binnenlandsch Bestuur, Financiën en Economische Zaken.

Volgens een opgave van het Departement van Binnenlandsch Bestuur van April 1939 beliep het aantal in een administratieve functie werkzame academici (administrateurs, referendarissen, referendarissen 2e klasse, adjunct-referendarissen en redacteurs, de bestuursambtenaren dus niet meegerekend)

Departement	16
Gouvernementen Java	14
Gouvernementen Buitengewesten	5
Provinciën	45
Stadsgemeenten	20
Groepsgemeenschappen	2
	<hr/> 102

Bij het Departement van Financiën en deszelfs dienstonderdeelen beliep het totale aantal academisch opgeleiden op hetzelfde tijdstip 124, waarvan 123 de studie in het Nederlandsch of Nederlandsch-Indisch recht hadden volbracht.

Van den Directeur van Economische Zaken werd in Juni 1939 een opgave ontvangen omtrent alle onder dat departement ressorteerende academici ¹⁾. Van het totaal aantal academici ad 462 bleek 387 een plaatsing te hebben als bioloog, veearts, teehnicus en dergelijke niet voor de litteraire faculteit van belang zijnde ambten. Van de overigen waren er 44, die typische plaatsen ver-

vulden voor academici uit de faculteiten der rechtsgeleerdheid, letteren, economische wetenschappen of Indologie, terwijl 31 in tusschenfuncties (veelal topbetrekkingen) werkzaam waren, voor welke de invloed van de vooropleiding minder duidelijk is.

Overziet men deze gegevens dan blijkt, dat bij de genoemde drie departementen een 170 à 200 plaatsen aanwezig zijn, thans ingenomen door academici uit de faculteiten der rechtsgeleerdheid, letteren, economische wetenschappen of Indologie, naar welke plaatsen t. z. t. kan worden medegedongen door de abituriënten van de faculteit der letteren te Batavia, die de studie der Indische sociale wetenschappen hebben gevolgd.

De overige departementen vormen een veel kleiner afzetgebied. De departementen van Oorlog en Marine kunnen buiten beschouwing blijven evenals het Departement van Justitie, dat op juristen aangewezen blijft. Het Departement van Verkeer en Waterstaat, dat een typisch westersch departement is, opent weinig of geen plaatsingsmogelijkheid voor kenners van Indië (enkelens zouden in aanmerking komen voor den dienst der S.S., afdeeling vervoer en handelszaken), terwijl het aantal in een administratieven werking arbeidende academici op het Departement van Onderwijs en Eeredienst en bij den Dienst der Volksgezondheid weinig gewicht in de schaal legt en niet meer dan ± 25 bedraagt. ¹⁾

De vraag rijst, of niet ook in de particuliere bedrijven behoefte bestaat aan academisch gevormde werkkrachten, die een ruime kennis van Indië's economischen en socialen opbouw en de voornaamste Inheemsche talen hebben verworven. Het hieromtrent door mij gepleegd overleg met de directies van

1) Inclusief de Landsdienaren in vasten en tijdelijken dienst, deels ter beschikking gesteld van provinciën en andere locale overheden, alsmede zij, die werden betaald uit de Nederlandsche Welvaartsbijdrage, het Rubberfonds en diverse semi-officieele instellingen en fondsen.

1) Buiten beschouwing blijven de academici, werkzaam op het kantoor voor Inlandsche Zaken, het Kantoor voor de Volkslectuur en den Oudheidkundigen Dienst, alsmede de taalambtenaren, voor wie de studie in de Indonesische talen aangewezen is.

verschillende groote Indische bedrijven, alsmede met den Voorzitter van den Indischen Ondernemersbond te Batavia en den Voorzitter van den Indischen Ondernemersraad te 's-Gravenhage heeft uitgewezen, dat te dien aanzien tot op groote hoogte van een communis opinio kan worden gesproken. Deze kan als tweeledig worden gekenschetst. Eenerzijds was men zich ervan bewust, dat de groote Indische bedrijven de moreele verplichting bezitten om abituriënten van de Indische hoogeschoolen — en dan niet alleen Europeesche abituriënten — de mogelijkheid eener plaatsing niet te onthouden; men begreep ook zonder veel toelichting of aandrang, dat de particuliere organisaties in dezen het Regeeringsbeleid behooren te steunen en dat zij behooren mede te werken aan het welslagen van de onderwijsinstellingen, die van Regeeringswege zijn opgericht. Anderzijds echter wees men op de practische bezwaren, hierin bestaande, dat hier te lande opgeleide employé's meestal bezwaarlijk naar andere landen kunnen worden overgeplaatst, hoewel het bedrijfsbelang dikwijls een overplaatsing vereischt. Bovendien werd algemeen de opvatting verkondigd, dat volledig afgestudeerde abituriënten van de faculteit der letteren in het particuliere minder bruikbaar zijn: men wenscht de jonge werkkrachten op meer jeugdigen leeftijd in het bedrijf op te nemen teneinde hen in de practijk verder op te leiden en te vormen. In verband daarmee verklaarde men, dat zij, die het candidaatsexamen in de sociale wetenschappen zouden hebben afgelegd, t.z.t. in beginsel in aanmerking konden komen voor een plaatsing als particulier geëmployeerde. In dit geval zou altijd de mogelijkheid openstaan dat degenen, die in hun werkkring zouden voldoen, zouden opklimmen tot een stafbetrekking, waarvoor een volledige academische opleiding regel is.

Hoewel het thans nog niet urgent is

maatregelen te nemen teneinde te bevorderen, dat studenten uit de faculteit der letteren als candidaat in de sociale wetenschappen plaatsing verkrijgen bij particuliere instellingen, meen ik er toch op te moeten wijzen dat het ook uit algemeen staatkundig oogpunt ten zeerste gewenscht is, dat de overheidsdienst niet het eenige afzetgebied voor de litteraire faculteit blijft. Bij het Gouvernement schrijdt de indianisatie steeds verder voort; het particuliere bedrijf zal zich aan die beweging niet kunnen onttrekken. Daarom zal het goed zijn, dat tijdig maatregelen worden genomen om contact tusschen de faculteit en de leiders der groote Europeesche bedrijven te vestigen. Te Amsterdam bestaat contact tusschen de faculteit der economische wetenschappen en de bedrijfs-wereld in den vorm eener commissie, waarvan Dr. E. Heldring voorzitter is. Een dergelijke commissie zou ook in Batavia behooren te worden ingesteld. Zij zal niet treden in de rechten van het college van curatoren, doch zal de faculteit in staat stellen voeling te houden met de behoeften en wenschen van het bedrijfsleven.

b. De studie in de Indonesische talen en in de geschiedenis.

Terwijl omtrent de plaatsingsmogelijkheid van degenen, die de studie in de Indische sociale wetenschappen hebben voltooid, slechts zeer globale gegevens kunnen worden verstrekt, is het afzetgebied voor hen, die Indonesische talen of Indische geschiedenis hebben gestudeerd, met grootere nauwkeurigheid te bepalen.

Het aantal afgestudeerden in de Indonesische taal- en letterkunde, die in Gouvernementsdienst of bij het Nederlandsch Bijbelgenootschap plaatsing hebben gevonden, bedroeg medio 1939 in totaal 39, waarvan 14 bij het middelbaar onderwijs, 3 bij het Kantoor voor Inlandsche Zaken, 4 bij den Oudheid-

kundigen dienst, 3 bij het Kantoor voor de volkslectuur en 15 in een positie als taalambtenaar of een andere functie. Dit aantal is lager dan het in de nota-1929 (blz. 11) genoemde, doordat toenmaals de Inlandsche normaalscholen mede in de telling werden betrokken; deze scholen behoeven echter geen leerkrachten met academische opleiding of bezitters eener middelbare akte. Wel kan worden verwacht, dat in de toekomst het aantal taal-ambtenaren zal stijgen naarmate de archipel intensiever wordt geëxploiteerd, doch tot een sterke vergroting van de plaatsingsmogelijkheid zal dit niet leiden. Gelijk reeds werd vermeld, verwachtte het plan-1929 ook plaatsing van de docatoren in de oostersche talen op verschillende Gouvernementskantoren. Komt echter de geschetste opleiding in de sociale wetenschappen tot stand, dan zullen de abiturienten van deze opleiding stellig de voorkeur hebben boven de Oostersche philologen. Uit dien hoofde is dus verruiming van het afzetgebied niet te verwachten.

De plaatsingsmogelijkheid voor de afgestudeerden in de geschiedenis beperkt zich — het werd reeds aangestipt — vrijwel geheel tot het middelbaar onderwijs. Het aantal leerkrachten in de geschiedenis, dat in 1929 op 45 werd gesteld ¹⁾, bedraagt thans 43, waarvan 30 aan openbare en 13 aan bijzondere onderwijsinrichtingen. In verband met de gestadige uitbreiding van het middelbaar onderwijs kan een toeneming van de behoefte worden verwacht.

§ 5. Gevaar van overproductie.

a. De studie in de sociale wetenschappen.

Alhoewel het vorenstaande tot de overtuiging kan leiden, dat een voldoende uitgestrekt afzetgebied voor de a. s. beoefenaren der sociale wetenschap-

pen aan de faculteit der letteren beschikbaar is, dient niettemin de vraag onder de oogen te worden gezien of niet een veel te groot aantal studenten deze studie zal gaan entameeren, die ongetwijfeld voor menig abiturient van het middelbaar onderwijs veel grooter aantrekkelijkheid zal bezitten dan de studie in de Indonesische talen of de geschiedenis met haar beperkte vooruitzichten. De ervaring in Britsch-Indië kan hier met name reden geven tot beduchtheid: daar te lande bestaat juist voor de studie in de „arts” een overproductie op zoodanige schaal, dat in de groote steden vrijwel geen enkele „Bachelor of Arts” een passende positie in de maatschappij kan vinden. De „principal” van een Hindoe College in Calcutta noemde zelfs desgevraagd het percentage dergenen, die een passende betrekking konden bemachtigen, „infinitesimal” ²⁾. In de Philippijnen is het niet anders. Dreigt hier nu niet een soortgelijk gevaar voor Nederlandsch-Indië?

Het antwoord moet luiden, dat in Britsch-Indië — analoge factoren gelden voor de Philippijnen — een tweetal omstandigheden werken, die in Nederlandsch-Indië bij juist beleid niet kunnen optreden.

Vooreerst staat in Britsch-Indië het middelbaar onderwijs op laag peil; de gemiddelde leeftijd, waarop de leerlingen worden afgeleverd, is 16 jaar; naar men verzekerde komt het zelfs voor, dat jongelieden van 13 jaar toegang tot het hooger onderwijs weten te verkrijgen. In Nederlandsch-Indië staan, gelijk bekend, de inrichtingen van middelbaar onderwijs op het hooge peil van het moederland, zoodat het hooger onderwijs niet vóór den 18-jarigen leeftijd kan worden bereikt en de groep dergenen,

²⁾ In de kleinere agglomeraties is de toestand wat beter; de Principal van een college te Agra bleek van meening, dat 50% der studenten nog wel een redelijke positie kon verkrijgen.

Nota-1929, blz. 12.

die het einddiploma H. B. S., A. M. S. of Lyceum behalen, door sterke selectie gering moet blijven. Onderstaande vergelijking van het aantal abiturienten van het middelbaar onderwijs ¹⁾ in 1938 met het aantal voor het eerst ingeschreven studenten in het studiejaar 1938-'39 verschaft in het vraagstuk een duidelijk inzicht.

	Europe- anen	Inlanders	Vreemde Oosterlingen	Totaal
Abituriënten M.O. 1938 Voor het eerst inge- schreven stu- denten 1938-'39.	409	221	137	767
	57	127	82	266

Deze tabel doet zien, dat de toename van het aantal studenten in de toekomst binnen enge grenzen zal blijven en geen catastrophaal karakter zal kunnen aannemen, gelijk in Britsch-Indië; dit klemmt vooral wanneer men bedenkt, dat ook in de toekomst slechts een gering percentage der Europeesche abiturienten een Indische instelling voor hooger onderwijs zal gaan bezoeken.

In de tweede plaats ontbreekt in Nederlandsch-Indië de praktische mogelijkheid tot oprichting van particuliere instellingen voor hooger onderwijs, zoodat het Gouvernement den omvang van het hooger onderwijs geheel in de hand heeft. In Britsch-Indië heeft het particulier initiatief in dit opzicht vrije speelruimte: bij voldoening aan zekere laag gestelde minimumeischen kan iedere particulier, die een „college” opricht, de zoogenaamde affiliatie aan de universiteit verkrijgen, hetgeen beteekent dat de leerlingen van het „college” mogen deelnemen aan de vanwege de universiteit ingestelde, uitsluitend schriftelijke, examens. De sobere en somtijds zelfs volstrekt onvoldoende inrichting

van vele „colleges” maakt het blijkbaar mogelijk, deze als winstgevend object te exploiteeren; ook te Manila heeft men, naar analogie van de Indische „wilde scholen”, „wilde” universiteiten en hoogeschoolen, die door verlokkenende advertenties leerlingen pogen te trekken.

Ofschoon in Nederlandsch-Indië, waar de eischen aan het middelbaar en hooger onderwijs gesteld veel zwaarder zijn dan ginds, een dergelijke inschakeling van onvolwaardige scholen in het Gouvernementssysteem niet spoedig zal plaats hebben en dus door particulieren het Regeeringsbeleid niet kan worden doorgekruist, schijnt het wel gewenscht dat de nieuwe Hooger-Onderwijs-Ordonnantie, die noodig wordt als tegelijk met de nieuwe faculteit een universiteit wordt ingesteld, maatregelen bevat tegen misbruik in dier voege, dat naar analogie van artikel 12 der Toezichtsordonnantie Particulier Onderwijs (Staatsblad 1932 No. 494) door particuliere instellingen alleen na erkenning door den Gouverneur-Generaal universitaire praedicaten en titels zullen mogen worden verleend of gebezigd.

Afgezien van de toestanden in andere landen kan ten opzichte van Nederlandsch-Indië nog op het volgende worden gewezen.

De opvatting, dat uitbreiding van de gelegenheid tot het volgen van hooger onderwijs automatisch tot overeenkomstige vermeerdering van het aantal studenten moet leiden, moet als onjuist worden verworpen. Het zijn in den regel economische en sociale overwegingen, die de ouders doen besluiten hun kinderen, voor zoover zij een einddiploma bij het middelbaar onderwijs hebben verworven, het hooger onderwijs te doen volgen. Men besluit dat het kind zal „studeeren” en kiest daarna de studierichting, die het meest met den al dan niet vermeenden aanleg strookt of de beste toekomstkansen biedt, wellicht ook die, welke het snelst naar de begeerde

1) Openbare en bijzondere H.B.S., A.M.S. en Lycea.

academische graad leidt. Uitbreiding van studiegelegenheid in den vorm van de oprichting eener faculteit der letteren zal dus, naar verwacht mag worden, niet een overeenkomstige vermeerdering van het aantal studeerenden brengen, doch ten deele tot een verschuiving leiden. Met name zal, waar tevoren de rechtenstudie werd gekozen omdat geen andere studierichting in de geesteswetenschappen openstond, in de toekomst meermalen voor de faculteit der letteren worden geopteerd.

b. *De studie in de Indonesische talen en Indische geschiedenis.*

Omtrent deze studierichtingen behoeft, althans in verband met het overproductievraagsuk, weinig te worden gezegd. Juist omdat voor deze studiën de maatschappelijke vooruitzichten, gelijk aangegeven, beperkt zijn, behoeft hier voor een te groot contingent studenten niet te worden gevreesd; de markt is klein en overzichtelijk en het aanbod regelt zich gemakkelijk naar de vraag.

De ervaring in Britsch-Indië bevestigt dit. Nergens is de overproductie groter dan bij de zeer algemeen gehouden en theoretisch talloze mogelijkheden biedende studie van de letteren („arts”); bij de studie van „science” is de overproductie geringer, zij het nog hoog, terwijl bij de meer gespecialiseerde studiën als „commerce” en „law” de toestand belangrijk minder ongunstig is. Het schijnt dan ook niet noodig om, gelijk de nota-1929 ten aanzien van de studie der Indonesische talen deed, door een bewust zeer zwaar gemaakt candidaatsexamen den toeloop van de studenten in het gareel te houden.

Hierbij zij nog vermeld, dat voor de litteratoren in engeren zin (taalkenners en historici) de plaatsingsmogelijkheid in de particuliere bedrijven op nihil moet worden gesteld. Het zullen de weinige, in § 4 vermelde functies zijn,

waarvoor deze abituriënten t. z. t. in aanmerking komen.

§ 6. **Algemeene richtlijnen voor den opzet van een studieplan.**

Om meer dan één reden dient aan een bespreking van de verschillende te ontwerpen studieprogramma's een beschouwing in meer algemeen zin vooraf te gaan. De te stichten faculteit der letteren heeft een cultureele doelstelling; zij beoogt niet slechts een aantal studenten tot bepaalde functies op te leiden, in welk geval een te ontwerpen studieprogramma slechts aan technische doelmatigheidseischen zou hebben te voldoen, doch heeft evenzeer ten doel, naast de reeds bestaande gespecialiseerde opleidingen voor juristen, ingenieurs en medici een meer algemeene vorming te geven aan hen — hierbij wordt uiteraard in de eerste plaats aan de Indonesische studenten gedacht — die in de toekomst als geestelijke leiders van hun volk kunnen optreden. Voor zoover het hooger onderwijs aangaat, heeft het Westen in Indië tot dusver meer kennis dan cultuur gebracht. Het zal de taak van de nieuwe faculteit zijn, haar studenten het besef bij te brengen van de waarde der eigen autochthone cultuur en evenzeer van de „stille kracht van het Westen” (de Kat Angelino). Studieprogramma's, die deze zijde van het vraagstuk niet tot haar recht zouden doen komen, zouden terecht worden veroordeeld.

Een algemeene beschouwing is nog om andere redenen noodig. Wanneer men de tot dusver bij het hooger onderwijs in Nederlandsch-Indië behaalde resultaten overziet, dan blijkt, dat de afgeleverde studenten in intellectueel opzicht geenszins behoeven achter te staan bij de uit Nederland afkomstige afgestudeerden. Er is echter bij de uit Indië afkomstige academici in één opzicht een manco: zij missen veelal karaktervastheid, durf, optreden, stuw-

kracht. Een enquête, in 1930 gehouden vanwege de technische hoogeschool, heeft dit duidelijk uitgewezen: algemeen bleek men van meening, dat de kennis der Bandoengsche ingenieurs niet achterstond bij die van de Delftsche, doch dat de eerstgenoemde uit een oogpunt van persoonlijkheid en karaktereigenschappen in den ruimsten zin meermalen de voorkeur genoten. In hoeverre het resultaat, gevonden voor de Bandoengsche ingenieurs, ook geldt voor de te Batavia afgeleverde juristen en medici, kan niet worden nagegaan; dat het te Bandoeng geconstateerde verschil te Batavia in het geheel niet zou bestaan, valt echter moeilijk aan te nemen. Derhalve is het zaak, dat het hoger onderwijs in Nederlandsch-Indië, met name de faculteit der letteren, aan welke immers een wijdere cultuurvormende taak is toegedacht, de karaktervorming van de studenten niet verwaarloost.

Ongetwijfeld beteekent dit een afwijking van de Nederlandsche traditie. In Nederland heerscht de opvatting, dat de universiteit wetenschappelijke kennis heeft bij te brengen en zich daartoe heeft te bepalen. Toen Prof. Vogel in den Leidschen Studenten Almanak van 1931, schrijvende over den geest der studenten, de meening verkondigde „het zijn niet wij, aangesteld tot leeraren, maar niet tot opvoeders der academische jeugd, die hier overwegenden invloed kunnen doen gelden”, vertolkte hij ongetwijfeld de algemeen gangbare opvatting. Doch de omstandigheden zijn in Nederlandsch-Indië zoozeer verschillend, dat afwijking geboden schijnt. Het Indische hoger onderwijs behoort meer te geven dan wetenschappelijke vorming alleen.

Nu spreekt het wel vanzelf, dat dit ideaal niet aanstonds ten volle kan worden verwezenlijkt. Niettemin is het mogelijk maatregelen te treffen, waardoor het ideaal althans wordt benaderd. De volgende richtlijnen kunnen hiervoor worden aangegeven.

- 1) Cumulatie van een groot aantal vakken en vakjes dient bij de studie te worden vermeden;
- 2) De student behoort zooveel mogelijk gelegenheid te verkrijgen tot zelfstandigen arbeid op het gebied van de wetenschap. Dit kan worden bereikt door:
  - a. de studie voor het doctoraalexamen in beginsel een ander karakter te doen dragen dan die voor het candidaatsexamen;
  - b. over te gaan tot de aanstelling van assistenten, die den hoogleeraren bij de uitoefening van hun taak behulpzaam zijn;
- 3) Beoefening van de sport door de studenten dient van Gouvernementswege krachtig te worden bevorderd;
- 4) De huisvesting der studenten moet de bijzondere aandacht van de overheid verkrijgen;
- 5) De beoefening van de wijsbegeerte behoort een onderdeel van het studieprogramma uit te maken;
- 6) Aan de Nederlandsche taal- en letterkunde dient een eigen plaats in het studieprogramma te worden ingeruimd.

Al deze punten worden in de volgende paragrafen nader toegelicht.

§ 7. Concentratie van vakken.

Er is in Nederland een groeiend besef waarneembaar, dat er aan het onderwijs iets hapert. Er bestaat, wanneer ik de stemming gedurende mijn kort verblijf in het moederland juist heb gepeild, een gevoel van onbehagelijkheid in dien zin, dat men betwijfelt of de groote inspanning van leerkrachten en leerlingen en de groote aan het onderwijs ten koste gelegde financieele offers uit maatschappelijk oogpunt wel voldoende resultaat opleveren; de klacht van overlading wordt alom vernomen.

Voor de te stichten faculteit der letteren moet de eisch van concentratie en beperking met nadruk naar voren worden gebracht. Juist omdat aan deze faculteit het element der vakopleiding ontbreekt en de meer algemeene beoefening van de Indische cultuurvakken vooropstaat, bestaat hier het gevaar, dat „algemeene ontwikkeling” wordt gezocht in den vorm van overladen examenprogramma's. De nieuwe faculteit moet de studenten, hen in kennis brengend met Indië in al zijn cultureele veelzijdigheid, leeren denken en werken; dit bereikt men niet door studieprogramma's, die een groot aantal vakken bevatten. In de ontwerp-programma's, zooals die in de later volgende paragrafen zijn opgenomen, zullen dan ook specialisten, die uit den aard der zaak van oordeel zijn, dat hun vak „niet kan worden gemist”, gemakkelijk „leemten” kunnen aanwijzen. Tegen dergelijke critiek behoort bij voorbaat stelling te worden genomen. Bij den opzet der studieprogramma's moet niet worden nagegaan welke vakken voor de studenten wellicht eenig belang kunnen hebben, doch veeleer, welke vakken als onontbeerlijk moeten worden gestempeld.

§ 8. Candidaats- en Doctoraalstudie.

Een van de middelen om te bereiken dat de student, gelijk het zooeven werd geformuleerd, leert denken en werken — en dus, in de maatschappij gekomen, in staat is feiten waar te nemen en te ordenen, problemen te zien en oplossingen daarvoor te vinden — bestaat in een principieel verschillenden opzet van de candidaats- en de doctoraalstudie. De studie voor het doctoraalexamen mag van die voor het candidaatsexamen niet hierin alleen verschillen, dat andere vakken worden beoefend — in dit opzicht levert de indologische studie een slecht voorbeeld — doch veeleer hierin, dat de student zelfstandig, zij het onder toe-

zicht, wetenschappelijk leert arbeiden. Het candidaatsexamen behoort de feitenkennis te brengen, die voor ieder onmisbaar is; vandaar dat hier voor keuzevakken nauwelijks ruimte zal bestaan. Het doctoraalexamen daarentegen zal een vrij karakter moeten dragen in dubbel opzicht. De student zal tot op groote hoogte — uiteraard steeds behoudens goedkeuring van de faculteit — de vakken mogen kiezen, die zijn belangstelling hebben of die hem, met het oog op zijn toekomstigen werkkring, nuttig voorkomen; en verder zal bij die vakken niet zoozeer volledige beheersching van de stof worden gevergd als wel vaardigheid om zelfstandig bepaalde onderdeelen dieper te bestudeeren. Een belangrijk deel van het doctoraalexamen zal dan ook uit tentamina en scripties bestaan. Aldus wordt het gevaar vermeden, dat bij de academische studie vlijtig memoriseeren hoofdvoorwaarde wordt voor welslagen, een gevaar, dat in Nederlandsch-Indië, waar het Nederlandsch voor de meeste studenten niet de moedertaal is, grooter dan in Europeesche landen moet worden geacht.

De ontworpen studieprogramma's, die in latere paragrafen in bijzonderheden zullen worden besproken, kenmerken zich dan ook wat de doctoraalstudie betreft door een groote mate van vrijheid, een vrijheid, die paedagogisch en maatschappelijk geboden is. Opmerking verdient, dat de in deze paragraaf neergelegde gedachte ook uitdrukking heeft gevonden in het academisch statuut, welks artikel 3 bepaalt dat bij de examens, inzonderheid bij het doctoraalexamen, bovenal gewicht wordt gehecht aan „gebleken geschiktheid van den candidaat tot zelfstandig werken”.

§ 9. Assistenten.

Een niet lang geleden benoemd hoogleeraar in de faculteit der letteren aan een der Rijksuniversiteiten verklaarde mij de ervaring te hebben opgedaan,

dat het geven van colleges niet zijn voornaamste taak uitmaakte. De studenten behoeven *leiding*, en die ontvangen zij niet door het bijwonen van colleges. Dit geldt in de eerste plaats voor de jongere studenten, die wegwijzen dienen te worden gemaakt op het uitgebreide studieveld, dat door de colleges slechts ten deele kan worden betreden. Doch ook de oudere studenten behoeven leiding: in de keuze van speciale onderwerpen, in het voorbereiden van scripties e.d. meer.

Deze leiding kan bezwaarlijk voldoende worden gegeven door den hoogleeraar, voor wien toch in ieder geval tijd beschikbaar behoort te blijven tot zelfstandige beoefening van de wetenschap. Het aanstellen van assistenten is daarom een onafwijsbare eisch. Bij de natuurwetenschappen heeft men dit reeds een eeuw geleden ingezien. Toen de bekende chemicus Justus von Liebig juist een eeuw geleden te Giessen begon met het organiseren van laboratoriumwerk voor de studenten, waarmede de oude verhouding van demonstreeren (door den hoogleeraar) en toekijken (door de studenten) werd doorbroken, was dit iets geheel nieuws. Het impliceerde het aanstellen van assistenten, die den studenten bij hun onderzoek in het laboratorium voortdurend bijstaan en voorlichten. Sindsdien heeft dit stelsel bij de natuurwetenschappen volledig burgerrecht verkregen: de assistent is daar een onontbeerlijke schakel in het academisch onderwijs geworden. Bij de cultuurwetenschappen begint eerst in den allerafgeleiden tijd het besef door te breken dat de studenten iets meer behoeven dan het aanhooren van colleges. Benoeming van assistenten is dus ook hier noodig; terecht is de Rechtshoogeschool in den jongsten tijd dezen weg dan ook ingeslagen ¹⁾.

1) Momenteel zijn aan de Rechtshoogeschool werkzaam assistenten voor Javaansch, adatrecht, privaatrecht en staatsrecht.

In Nederland zijn op dit punt de universiteiten minder ver voortgeschreden dan de jongere en daardoor minder aan traditie gebonden handelshoogescholen. Een goed voorbeeld, hoezeer gebruikmaking van assistenten de studie der geestelijke wetenschappen kan bevorderen, levert de Economische hogeschool te Rotterdam op. Vanwege het aan deze hogeschool nauw verbonden Economisch instituut ²⁾ is o. a. een assistent aangesteld voor het zoogenaamde studentenpracticum. De werkzaamheid van dit practicum is drieledig. Eerst wordt de student individueel bekend gemaakt met de bestaande statistieken en andere hulpmiddelen voor de studie van de economie; zulks geschiedt gedurende acht weken, in groepjes van acht studenten. Als volgende phase wordt beoefend het maken van zoogenaamde aantekeningen, d. w. z. *résumé's* van tijdschriftartikelen en andere geschriften op economisch gebied. Het derde stadium bestaat hierin, dat de studenten een eenigszins zelfstandige verhandeling moeten schrijven over een economisch vraagstuk en dus zich er in moeten oefenen, omtrent een bepaald probleem den stand van het vraagstuk te bepalen en vervolgens een eigen oordeel te geven. Aan dit practicum — het verdient de aandacht dat het mede op aandrang van de studenten zelf is tot stand gekomen — is een leeszaal verbonden, waar de studenten de voornaamste publicaties op economisch gebied kunnen vinden en waar een oudere student aanwezig is om desgevraagd inlichtingen te geven.

Hoewel het vraagstuk van de kosten der faculteit in deze paragraaf nog niet aan de orde is, kan hier ter plaatse al dadelijk worden vastgelegd, dat door aanstelling van assistenten de kosten van de toekomstige faculteit der letteren slechts onbelangrijk worden verhoogd. Het assistentschap zal niet een levens-

2) Dit instituut geeft o. a. ook uit het bekende weekblad: „Economisch-statistische berichten”.

positie zijn, doch zal worden bekleed door jonge doctorandi, die op deze wijze gelegenheid krijgen nog eenige jaren in de universitaire sfeer te blijven vertoeven na voltooiing van hun studie. Meermalen zal de periode van het assistentschap tevens kunnen worden benut voor het schrijven van een dissertatie. De aan de assistenten te verleenen toelage zal zoodanig zijn, dat na eenige jaren naar een andere functie zal moeten worden omgezien.

§ 10. Sportbeoefening.

De beoefening van de sport bij de studenten heeft tot dusverre de aandacht van het Gouvernement niet gehad. Op voetspoor van Nederland, waar van het hooger onderwijs slechts wetenschappelijke vorming wordt verwacht en fysieke ontwikkeling niet tot de taak van de universiteit wordt gerekend, is in Indië geheel aan de studenten overgelaten in hoeverre zij voor hun fysieke ontwikkeling wenschen zorg te dragen. Het kan niet worden ontkend, dat Nederland in dezen achterstaat bij alle andere beschaafde landen. Zondert men de totalitaire staten uit, waar de sportbeoefening ondergeschikt is gemaakt aan de eischen van militaire weerbaarheid, dan blijkt dat in landen als Canada en vooral de Vereenigde Staten aan lichamelijke opvoeding der studenten de grootste waarde wordt gehecht. In Engeland is de toestand minder gunstig¹⁾, doch Oxford en Cambridge zijn toch altijd centra van sportbeoefening. Ook gedurende mijn studiereis bleek mij bij voortduring, dat de sport de volle aandacht van de universiteiten in de door mij bezochte landen heeft. Aan de universiteit te Manila is een „physical director” verbonden, onder wiens leiding

de verplichte lichamelijke oefening plaats vindt; hij wordt gesecondeerd door een leerares voor de meisjesstudenten. In de Britsch-Indische „colleges” is de sportbeoefening voor de studenten als regel verplicht; gewoonlijk strekt de verplichting zich echter niet verder uit dan tot het eerste en tweede of slechts het eerste studiejaar, in verband met de opvatting, dat de oudere studenten zelf kunnen beoordeelen wat zij op dit gebied behoeven.

Het staat voor mij vast dat de toekomstige universiteit te Batavia de sportbeoefening van de studenten binnen den kring harer bemoeienis moet trekken. Weliswaar wordt de lichamelijke oefening thans niet geheel door de studenten genegeerd. Zoo hebben enkele gymnastiekleraren te Batavia zich beijverd, den studenten behulpzaam te zijn bij de beoefening van terreinspel, atletiek en zwemsport; ook in het studententehuis Pegangsaan aldaar vindt sportbeoefening plaats. Echter, de ervaring heeft geleerd, dat de belangstelling der studenten niet constant blijft en bij de nadering van examens dikwijls verdwijnt. Het is dus gewenscht dat de lichamelijke oefening *verplicht*²⁾ wordt gesteld, bepaaldelijk voor de jongere studenten, en wel niet alleen omdat zulks de lichamelijke conditie der studenten bevordert, maar evenzeer omdat juist de sport kan bijdragen tot de ontwikkeling der karaktereigenschappen, die bij de studenten in Indië dikwijls worden gemist. Slagvaardigheid, bereidheid tot gehoorzamen en tot bevelen, zin voor samenwerking „(team-work)”, besef van betamelijkheid „(fair play)”, al dergelijke eigenschappen worden door de sport aangekweekt.

Aanstelling van een sportleider voor de universiteit³⁾ schijnt een eisch des

1) Het tijdschrift „Nature” van 14 Mei 1938 bevat een artikel „Physical Fitness at Universities”, waaruit duidelijk blijkt dat ook in Engeland wordt beseft, dat lichamelijke opvoeding aan de universiteiten krachtig behoort te worden bevorderd.

2) De sanctie op deze verplichting kan aldus worden

geregeld, dat bepaalde examens niet kunnen worden afgelegd zonder overlegging van een verklaring waaruit blijkt, dat aan de lichamelijke oefeningen geregeld is deelgenomen.

3) De meisjesstudenten kunnen wegens haar gering aantal voorshands buiten beschouwing blijven.

tijds. Deze zou als centraal punt van zijn werkzaamheid het studententehuis Pegangsaän kunnen bezigen; een sportveld en een zwembad zijn daar reeds aanwezig, terwijl in het tehuis ook een leeraar woonachtig is, die den studenten daarbij leiding geeft.

Het valt buiten mijn bevoegdheid in details te ontwikkelen, hoe een regeling van de sportbeoefening door de studenten zou kunnen worden tot stand gebracht. Diverse vragen komen hierbij aan de orde, die alleen door terzake deskundigen kunnen worden beantwoord. Behoort alleen de atletiek verplicht te worden gesteld of ook de zaalgymnastiek? Moet de verplichting alleen aan de jongeren worden opgelegd of ook aan de ouderen? Hoe kan een regeling tot stand komen, waardoor de studiebelangen niet in het gedrang raken? Al deze vragen kunnen in dit rapport niet worden behandeld, mede omdat het hier om een vraagstuk gaat, dat niet alleen de faculteit der letteren, doch alle faculteiten aangaat. Instelling van een commissie, waarin zoowel vertegenwoordigers van de faculteiten als deskundigen op het gebied der lichamelijke opvoeding zitting hebben, schijnt de beste oplossing. In ieder geval behoort naar mijn oordeel de zorg voor de sportbeoefening bij de studenten een essentieel onderdeel uit te maken van de maatregelen, die in verband met de nieuwe faculteit en de daarmee gepaard gaande stichting eener universiteit noodig zijn.

§ II. Huisvesting der studenten.

In Nederland bekommert de universiteit zich niet om de huisvesting van de studenten en het is daar te lande ook niet noodig. Dit systeem van „laissez faire” is in Nederlandsch-Indië gelukkig niet volledig doorgevoerd, maar men kan niet zeggen dat op dit gebied van Gouvernementswege veel is verricht. Te Batavia ontvangt het Studententehuis

Pegangsaän steun van de Regeering in den vorm van een toelage aan den directeur en in dien van kosteloze beschikbaarmaking van de gebouwen der voormalige rechtsschool. In dit tehuis zijn $\pm$ 100 studenten aanwezig op een totaal in Batavia van 900. Te Bandoeng zijn op het gebied van de huisvesting der studenten geen byzondere voorzieningen getroffen.

Het wil mij voorkomen, dat van Gouvernementswege op dit terrein meer zou kunnen worden verricht. Het is immers een feit dat het meerendeel der studenten in zeer sobere omstandigheden moet leven. Uit een enquête, in 1934 gehouden onder de studenten der Rechts-hoogeschool en der Geneeskundige hoogeschool, is gebleken, dat het meerendeel der studenten leeft van een inkomen (buiten het collegegeld) tusschen f 40 en f 60's maands en dat ongeveer 65% der studenten voor voeding, huisvesting en wasch tusschen f 25 en f 35 per maand uitgeeft, een vrij groot aantal zelfs tusschen f 15 en f 20 per maand ¹⁾. Het gevolg is, dat de studenten dikwijls onderdak moeten zoeken in woningen, die niet alleen als studiegelegenheid ongeschikt zijn, maar ook uit een oogpunt van lichamelijke en moreele hygiëne afkeuring verdienen. Wenscht men in Indië te beschikken over afgestudeerden, die naast de vereischte wetenschappelijke kennis ook over de lichamelijke, geestelijke en zedelijke eigenschappen beschikken, die zij als leider behooren te bezitten, dan is het noodig dat zij gedurende hun studententijd onder gunstiger omstandigheden leven dan thans veelal het geval is. Hiertoe is het noodig dat van Gouvernementswege de oprichting of uitbreiding van tehuizen wordt bevorderd, waar de studenten rustige gelegenheid tot studie kunnen vinden en waar hun karakter door den omgang met hunne commilitones en door

¹⁾ Jaarboekje van de Geneeskundige Hoogeschool 1934, blz. 55.

de leiding, die van de directie uitgaat, in goede richting wordt gevormd.

In Britsch-Indië heeft men dit ook aldus begrepen. Geen universiteit zonder uitgebreide „hostels”, waar oudere studenten als groepsleiders fungeeren en waar als algemeen leider (chief warden) een hoogleeraar optreedt. Niet slechts een kleine minderheid, gelijk te Batavia, vindt aan de Britsch-Indische universiteiten onderdak in een „hostel”; aan de Hindu-University te Benares b.v. zijn van de $\pm$ 3000 studenten niet minder dan $\pm$ 2000 in een „hostel” op het terrein der universiteit ondergebracht.

Opmerking verdient dat in Britsch-Indië zij, die niet in een „hostel” wonen, toch niet zonder toezicht blijven. Aan deze studenten wordt n.l. niet toegestaan zich naar vrije keuze onderdak te verschaffen; zij mogen slechts verblijven in pensions of bij families, die daartoe vanwege de universiteit zijn geautoriseerd. Aldus wordt vermeden dat studenten in een omgeving terecht komen, waar zij niet thuisbehoren. Het verdient stellig aanbeveling, dat dit contrôlesysteem in Nederlandsch-Indië wordt nagevolgd.

Evenals de in de vorige paragraaf behandelde sportbeoefening is de zorg voor de huisvesting der studenten niet een zaak, die uitsluitend de nieuwe faculteit der letteren aangaat; zij behoeft dan ook niet te zijn opgelost vóór deze faculteit in werking zal getreden. Ook hier zou instelling van een commissie nuttig zijn, welke zou hebben na te gaan: 1e. in hoeverre het studentenhuys Pegangsaan te Batavia verbetering en uitbreiding behoeft; 2e. in hoeverre Bandoeng behoefte heeft aan een studententehuis; 3e. hoe de contrôle op de huisvesting der elders ondergebrachte studenten op de meest effectieve wijze kan worden geregeld.

§ 12. Beoefening van de Wijsbegeerte.

Wanneer men de stelling aanvaardt, dat

het hooger onderwijs naast wetenschappelijk gefundeerde kennis evenzeer aan de studenten behoort te brengen inzicht in problemen en vermogen om ze op te lossen, dan is het voor geen betwisting vatbaar, dat de wijsbegeerte een plaats in den studiegang behoort te verkrijgen. Geen vak is zoozeer geschikt om te bewerktelligen wat in Engelsch sprekende landen gaarne wordt genoemd „to open the mind”. Het groote manco van het tegenwoordige hooger onderwijs in Nederland is, dat het individualistisch blijft; een ieder blijft arbeiden op zijn eigen, scherp afgebakende terrein, waarbij een overschatting van feitelijke kennis valt te constateeren. De wijsbegeerte dient hier het bindend element te vormen.

De Commissie tot bestudeering van de toekomstige ontwikkeling van het hooger onderwijs in Nederlandsch-Indië ¹⁾ verklaarde ook, dat aan de toekomstige universiteit een van als de wijsbegeerte „in geen geval mocht ontbreken” ²⁾. In een aan het rapport aangehechte minderheidsnota werd nogmaals krachtig beoefening van de wijsbegeerte aanbevolen „om te geraken tot een critische beoordeeling bij hare arbeiders van eigen denkmethode en van verworven kennis en tot waardeering van de eigenaardigheden van westersch en oostersch denken tegenover elkaar, westersch en oostersch onderzoek en levenshouding” ³⁾

Verschillende vragen doen zich hier echter voor. In de eerste plaats: behoort de beoefening van de wijsbegeerte voor de studenten in de faculteit der letteren verplicht te worden gesteld? Wordt deze vraag bevestigend beantwoord, dan rijzen nieuwe problemen. Moet de wijsbegeerte bij het begin van de studie worden beoefend of juist aan het einde

1) Het gedrukte rapport verscheen in 1932. Voorzitter van de commissie was Dr. J. W. Meyer Ranneft.

2) Rapport, blz. 47.

3) Rapport, blz. 52.

daarvan, m.a.w. behoort zij te zijn inleiding of uitleiding? Welke onderdeelen van de wijsbegeerte behooren te worden behandeld? (logica, metaphysica, ethica, enz.) en moet daarbij de nadruk vallen op de oostersche dan wel de westersche wijsbegeerte? Het volgende moge omtrent deze vraagstukken worden opgemerkt.

1. De beoefening van de wijsbegeerte is in Nederland aan de Rijksuniversiteiten tot dusverre niet verplicht gesteld; de geest van het 19e-eeuwsche positivisme is op dit punt nog niet overwonnen. Onder de hoogleeraren in de wijsbegeerte en andere deskundigen in Nederland bestaat echter een communis opinio, dat de wijsbegeerte aan de universiteit meer reliëf behoort te verkrijgen dan zij thans bezit. Slechts ontbreekt eenstemmigheid omtrent de vraag, of reeds dadelijk behoort te worden overgegaan tot een verplichte beoefening van deze centrale wetenschap.

Dit laatste vraagstuk is in 1933 besproken in een conferentie, waaraan door de hoogleeraren in de wijsbegeerte en enkele andere beoefenaars dezer wetenschap werd deelgenomen; het rapport van deze conferentie is uitgegeven op gezag van de afdeeling Nederland der Kant Gesellschaft ¹⁾. In dit rapport wordt verplichtstelling van de studie der wijsbegeerte voor alle studenten ontraden op grond van de overweging dat dit vak, met tegenzin beoefend, geen inzicht kan brengen en dat bovendien een „geweldige opschudding” zou worden gewekt indien de overheid in dezen een nieuwe verplichting op de studenten zou leggen. Hierbij moet echter worden aangeteekend dat de deelnemers aan de conferentie minder hebben gedacht aan de wijsbegeerte

als verplicht examenvak dan aan een verplicht college volgen.

De bezwaren tegen een verplichtstelling van de wijsbegeerte, in Nederland gerezen, betreffen derhalve specifiek Nederlandsche toestanden en kunnen voor Indië weinig gewicht in de schaal leggen.

Het is trouwens duidelijk waarneembaar dat in Nederland een kentering in de opvattingen begint op te treden. Verscheidene der geraadpleegde adviseurs, behorende tot den kleinen kring der vakphilosophen, verklaarden zich met de gedachte eener opneming van de wijsbegeerte in de reeks der verplichte examenvakken zeer wel te kunnen vereenigen; zelfs werd meermalen de opvatting vernomen dat Nederlandsch-Indië, dezen maatregel doorvoerende, bij Nederland vooruit zou zijn. In dezelfde richting wijst de omstandigheid, dat aan de jongere instellingen voor hooger onderwijs in Nederland de wijsbegeerte van den aanvang af haar plaats onder de verplichte vakken heeft verkregen. Te Nijmegen, aan de Roomsche Katholieke Universiteit, behoort de philosophie der geschiedenis tot de verplichte vakken van het candidaatsexamen in de geschiedenis, terwijl de rechtsphilosophie bij het candidaatsexamen in de rechten een vaste plaats heeft verkregen. Te Tilburg behoort de logica tot de verplichte vakken voor het propaedeutisch examen, terwijl het candidaatsexamen de ethica alsmede de „wijsgeerige en normatieve sociologie” omvat.

Elders is men in dit opzicht veel verder voortgeschreden. Zoo is het van belang op te merken, dat aan de Belgische universiteiten de wijsbegeerte voor vrijwel alle categorieën van studenten verplicht is; de ingenieurs vormen de eenige groep, die geheel is vrijgesteld van wijsgeerige vakken ²⁾. In Britsch-Indië is de beoefening van de wijsbegeerte

1) De wijsbegeerte in haar verhouding tot ons hooger onderwijs, door Ph. Kohnstamm, H. J. Jordan, R. Cassimir, B. J. H. Ovink, Leo Polak, J. Clay, H. W. v. d. Vaart Smit, F. Sassen, e.a. (1933).

2) De wijsbegeerte in haar verhouding tot ons hooger onderwijs, blz. 53—55.

niet verplicht omdat daar het stelsel bestaat van vrije keuze door de studenten uit een gelimiteerde lijst van vakken; de wijsbegeerte is een dier vakken en wordt dan ook weinig minder frequent beoefend dan b. v. de economie of de geschiedenis.

Uit het vorenstaande meen ik de conclusie te moeten trekken dat in beginsel de wijsbegeerte voor de studenten in de faculteit der letteren verplicht behoort te worden gesteld. Er bestaat geen goede reden om de studenten vrij te laten in de beoordeeling of zij dit vak al dan niet zullen beoefenen; wat voor de studie essentieel is dient verplicht te worden gesteld.

2. De vraag, of de beoefening van de wijsbegeerte bij den aanvang van de studie behoort te worden geplaatst dan wel op een later tijdstip, wanneer de studenten tot grootere geestelijke rijpheid zijn gekomen, werd door de geraadpleegde adviseurs niet eenstemmig beantwoord. Te Groningen wordt voor de eerstejaarsstudenten met blijkbaar succes een driedelig inleidend college gegeven (3 uren per week) in de logica en kennisleer, de metaphysica en de ethiek, waarbij de studenten met de hoofdproblemen van deze onderdeelen der wijsbegeerte in kennis worden gebracht. Anderzijds werden klachten vernomen, dat de eerstejaars-theologen en classici, voor wie een deel van de wijsbegeerte (respectievelijk godsdienstphilosophie en Grieksche filosofie) verplicht is gesteld, niet altijd in staat blijken het vak met vrucht te beoefenen. Voorts dient nog de aandacht er op te worden gevestigd, dat aan de R. K. Universiteit te Nijmegen het bezwaar wordt onderhouden, dat de studenten rechtsphilosophie en wijsbegeerte der geschiedenis beoefenen zonder voldoende begrip te hebben van de wijsbegeerte en haar problemen in het algemeen.

De voor Indië aangewezen oplossing

schijnt mij nu deze, dat een aanvang wordt gemaakt met een algemeene inleiding in de wijsgeerige problemen, gelijk te Groningen geschiedt, doch dat deze niet wordt geplaatst in het eerste, doch in het tweede studiejaar. De studenten hebben dan één jaar achter den rug, waarin zij met de eerste grondslagen van wetenschapsbeoefening vertrouwd zijn geraakt. Wanneer dan gedurende het tweede studiejaar gedurende twee of drie uren per week een inleidend college in de wijsbegeerte wordt gevolgd in den boven aangeduiden zin, dan kan daarin aan het einde van het tweede jaar een tentamen worden afgelegd, zoodat het derde studiejaar beschikbaar kan blijven voor de eigenlijke vakstudie, welke voor het candidaatsexamen wordt gevraagd. Op het doctoraalexamen kan de wijsbegeerte desgewenscht als keuzevak paraisseeren, hetzij in den vorm van vakphilosophie (wijsbegeerte der geschiedenis, sociale filosofie, enz.), hetzij in den vorm van onderdeelen van de theoretische wijsbegeerte of de geschiedenis daarvan.

Op mijn reis door Britsch-Indië ¹⁾ heb ik meermalen de vraag gesteld: welke wijsbegeerte wordt gedoceerd, oostersche of westersche? Het antwoord luidde steeds: „Beide. Wij brengen de studenten met alle belangrijke gedachtenstelsels in kennis.” Deze opvatting kan ook voor Indië worden aanvaard, zij het met deze beperking dat, anders dan in Voor-Indië, van autochthone filosofie hier te lande geen sprake is, zoodat vanzelf bij het onderwijs de nadruk sterker op de westersche filosofie zal vallen.

3. Wat betreft de soorten filosofie, die moeten worden behandeld, dient nog op een gevaar te worden gewezen. Wanneer de opneming van de wijsbegeerte in de reeks der verplichte vakken waarlijk geestelijk inzicht zal brengen en niet

¹⁾ Te Manila was van beoefening der wijsbegeerte weinig te bespeuren.

slechts zal zijn een vermeerdering van het aantal vakken met één, dan behoort het vak zoodanig te worden gedoceerd en geëxamineerd, dat de studenten inzichtverruiming verkrijgen en niet slechts beladen worden met een nieuw vak, dat uit een handboek zoo-veel mogelijk wordt geleerd en bij het examen weergegeven. Als eisch moet gelden dat kan worden volstaan met kennismaking met de voornaamste wijsbegeerteproblemen op het gebied van de wetenschapsleer (kennisleer, logica, methodologie), werkelijkheidsleer (ontologie, metaphysica) en waarheidsleer (ethica, aesthetica). Dit kan geschieden door behandeling van enkele groote denkers, aan de hand waarvan de voornaamste problemen kunnen worden behandeld. De colleges zullen in den socratischen vorm van vraag en antwoord moeten worden gegeven, terwijl het tentamen zich zal moeten bepalen tot een onderzoek naar het wijsgeerig inzicht van den candidaat, met vermijding van den eisch, dat de verschillende in den loop der historie opgekomen philosophische stelsels alle worden „gekend”. Ook door het opgeven van kleine scripties kan het wijsgeerig denken door de studenten worden bevorderd.

Men zegge niet, dat met deze laatste beschouwing getreden wordt op het terrein van den individueelen hoogleeraar in het betrokken vak. Wanneer in Indië een nieuw element in het stelsel wordt gebracht in den vorm van opneming van de wijsbegeerte in het studieprogramma, dan dient men nauwkeurig te weten wat hiermede wordt beoogd en kan worden bereikt. In ieder geval moet worden vermeden, dat door de inlijving van de wijsbegeerte de eischen, thans reeds aan de parate kennis van de studenten gesteld, opnieuw worden verzwaard. Het nieuwe vak zal dan ook niet moeten heten „Overzicht van de geschiedenis der wijsbegeerte”, doch „Inleiding in de theoretische wijsbegeerte”.

4. Ten slotte dient te worden nagegaan, of wijsbegeerte ook voor studenten van andere faculteiten tot de verplichte vakken moet worden verheven. Afgezien van de omstandigheid dat hieromtrent advies van deze faculteiten zal moeten worden gevraagd, meen ik te moeten opmerken dat filosofie, ofschoon voor iederen studeerende vruchtbaar en nuttig, des te meer noodzakelijk wordt naar mate de wetenschap, die wordt beoefend, een algemeen karakter draagt. Men kan een voortreffelijk röntgenoloog zijn zonder begrip van de wijsbegeerte, maar een voortreffelijk sociaaleconoom of historicus nauwelijks. Wanneer dus te Batavia de verplichtstelling zich aanvankelijk zou beperken tot de faculteit der letteren, waar de menschelijke geest het voorwerp van studie is, dan is dit geen onregelmatigheid; men bedenke dat men naderhand promoveert in de „letteren en wijsbegeerte”. Ook het gezichtspunt, destijds door Prof. Clay ontwikkeld ¹⁾, dat aanstaande docenten in ieder geval de wijsbegeerte behooren te beoefenen, leidt de gedachten in dezelfde richting.

Wanneer eenmaal de filosofie haar vaste plaats in het studieplan voor de faculteit der letteren zal hebben verkregen, dan kan worden overwogen of ook in de andere faculteiten dit vak tot de verplichte moet komen te behooren; het is niet noodzakelijk thans reeds daaromtrent een uitspraak te doen. Slechts één maatregel kan aanstonds worden genomen, een maatregel die te Groningen is ingevoerd en uitstekend werkt. De colleges in de wijsbegeerte zijn aldaar op een zoodanig uur gesteld dat *alle* studenten van de faculteit der letteren en van de andere faculteiten gelegenheid hebben ze te volgen; de verschillende lesroosters zijn dus zoodanig ingericht dat iedere student, die zulks wenscht, zich op de wijsbegeerte kan gaan toelagen. Mocht dit voor de medische facul-

¹⁾ De wijsbegeerte in haar verhouding tot ons hooger onderwijs, blz 70.

teit praktische bezwaren opleveren, dan zou althans voor de juridische studenten een zoodanige regeling kunnen worden gemaakt. Daarmede is dan tevens erkend, dat de wijsbegeerte niet slechts is een vak van en voor de faculteit der letteren, maar voor alle faculteiten.

§ 13. Beoefening van de Nederlandsche taal.

Het plan-1929 bevatte het voorstel, over te gaan tot de oprichting van een leerstoel voor de Nederlandsche taal- en letterkunde. Deze zou niet beoogen een volledige academische opleiding van Neerlandici in te stellen, doch zou kunnen fungeeren als studiecentrum van een te creëren akte Middelbaar Nederlandsch. Voorts zou deze leerstoel een meer algemeene cultureele beteekenis hebben door in breederen kring — studenten van andere faculteiten en ook niet-studenten — belangstelling te wekken voor de Nederlandsche litteratuur en haar geschiedenis, zoodat deze leerstoel vergeleken zou kunnen worden met die aan de universiteit te Londen en aan de Columbia University te New-York¹⁾.

Deze cultureele beteekenis — over de instelling van akten middelbaar onderwijs wordt in § 36 gesproken — is zeker op zichzelf beschouwd van groot belang. De opmerking moet echter worden gemaakt, dat een aldus gedachte leerstoel geen organisch verband met de overige zou hebben. Slechts voor de historici zou het volgen van colleges van den hoogleeraar voor het Nederlandsch verplicht zijn; de overige studenten zouden in dezen vrij blijven en het is bekend genoeg, dat vrijheid hier meestal een negatief resultaat te weeg brengt.

Ontstaat er dus uit dezen hoofde reeds reden om de regeling van het

plan-1929 op dit punt niet bevredigend te achten, er is nog een ander gezichtspunt, dat hiervoor van belang is, Omtrent de afgestudeerde academici in Nederlandsch-Indië, voor zoover het Nederlandsch niet hun moedertaal is, wordt dikwijls vernomen, dat zij die taal niet beheerschen met die gemakkelijheid en nauwkeurigheid, die zij in de praktijk behooren te bezitten. Dit geldt met name voor de juristen, voor wie het bezigen van juiste termen in woord en geschrift nog dringender noodig is dan voor ingenieurs of medici. Het is duidelijk dat het tekort aan taalbeheersching leiden moet tot onzekerheid in optreden, zoodat maatregelen ter verbetering de in § 6 geschetste bezwaren tegen de in Indië opgeleide academici zullen doen verminderen.

Deze gedachtengang zou dus leiden tot een verplichtstelling van de studie der Nederlandsche taal voor de studenten van de faculteit der letteren²⁾. Principele overwegingen leiden tot dezelfde gevolgtrekking: ook hij, die Indië tot zijn studieveld heeft gekozen, behoort het geestelijk contact met het Westen, d. w. z. met Nederland, te behouden (zie § 2). Er is dus niets vreemds in dat Nederlandsch verplicht wordt gesteld voor studenten in de Indische faculteit der letteren. De ervaring in Britsch-Indië wijst trouwens geheel in deze richting: hoewel aldaar de autochthone cultuur en met name ook de Inheemsche talen steeds meer in eere komen en het Engelsch als voertaal voor de landstaal moet wijken, wordt aan de beoefening van de Engelsche taal aan de universiteiten groote aandacht besteed en is deze taal in den regel verplicht voor alle studenten in de „Faculty of Arts”.³⁾

Echter kan hier een bedenking worden geopperd die van zooveel gewicht is, dat zij kan worden weerlegd of aanvaard,

1) Nota-1929, blz. 24.

2) Voor die van andere faculteiten, inzonderheid de juristen, kan t. z. t. worden overwogen wat dient te geschieden.

3) Zie „Oostersche en Westersche elementen in het Nederlandsch-Indische onderwijs”, Indisch Genootschap 2 Febr. '40, blz. 42.

doch niet genegeerd. Opneming van het Nederlandsch in de lijst der voor de studenten in de litteraire faculteit verplichte vakken zou, vooral nu ook reeds de wijsbegeerte daarbij is ingelijfd, onvermijdelijk leiden tot een overlading der examenprogramma's. De eisch van verdere studie der Nederlandsche taal schijnt te botsen tegen den hooger geformuleerden eisch van beperking en concentratie bij de studie.

Dit dilemma kan m. i. slechts op één wijze worden opgelost, n.l. door eenerzijds het Nederlandsch niet tot examenvak te verheffen, anderzijds de colleges voor dit vak als werkcolleges in te richten, welke de student verplicht is bij te wonen. Het stelsel van testimoniumcolleges is in het algemeen weinig effectief; de insider in de academische wereld weet, dat aan een testimonium van een dikwijls onregelmatig bijgewoond college, hetwelk overigens ook geen enkele inspanning vergt van den toehoorder, weinig waarde kan worden gehecht. Dit wordt echter anders wanneer de lessen zoodanig worden ingericht, dat de student gedwongen is tot een zekere mate van medewerking. Dit laatste nu zou met name bij het Nederlandsch in ruime mate het geval kunnen zijn.

De lessen toch, die de docent voor de Nederlandsche taal- en letterkunde voor alle studenten in de litteraire faculteit zou geven, zouden geheel verschillen van die zijner collega's in het moederland. Niet de wetenschappelijke beoefening van de Nederlandsche grammatica of de geschiedenis van de taal, noch de lezing van middeleeuwsche en zeventiende-eeuwsche schrijvers en de geschiedenis der letterkunde zullen op den voorgrond treden, doch de behandeling van de levende taal zelve. Het onderwijs zal ervan uitgaan, dat het in hoofdzaak gegeven wordt aan niet-Nederlanders; het zal dus gelijken op het onderwijs in de Engelsche taal, zooals dat gegeven

wordt aan de universiteiten in de Philipijnen en Britsch-Indië.

De colleges in Nederlandsch dus, welker bijwoning verplicht zal zijn, zullen strekken om de deelnemers verder te oefenen in het practisch gebruik van de Nederlandsche taal, mondeling en schriftelijk. Dit kan geschieden op de volgende wijze, waarbij het de aandacht zal trekken dat de gebruikelijke scheiding tusschen taal- en letterkunde ontbreekt.

- a. lezing en verklaring van proza en poëzie (met responsie) niet alleen uit de zoogenaamde letterkunde, doch evenzeer van stukken betoogend proza ¹⁾).
- b. behandeling van analyses, door de studenten opgesteld omtrent door hen gelezen werken. Ook hier is beperking tot de „letterkundigen” geenszins noodig; het schrijven van goed Nederlandsch en het behoorlijk geordend formuleeren van gedachten kan evenzeer worden beoefend door het analyseeren van werken van zakelijken inhoud. Het bij het middelbaar onderwijs gebruikelijke „vrije” opstel, dat over een willekeurig vaag omschreven onderwerp pleegt te loopen, dient te worden vermeden.
- c. behandeling van enkele gedeelten uit de geschiedenis der Nederlandsche letterkunde door lezing van fragmenten van schrijvers uit vroegere eeuwen. Hierbij zal niet worden teruggeslagen tot de middeleeuwen, daar deze in geestelijk opzicht te ver af staan van den gemiddelden Indischen student.
- d. oefening in het mondeling bezigen van de Nederlandsche taal door

¹⁾ Onze schoolbloemlezingen laboreeren aan de fout, dat zij alleen werk van „letterkundigen” opnemen en dus het vele uitnemende proza blijven verwaarloozen, dat door niet-letterkundigen is geschreven. Namen als Thorbecke, Fruin, A. Kuyper, Van Vollenhoven. Huijzinga enz. zal men tevergeefs zoeken, uitsluitend omdat deze auteurs niet tot de „letterkundigen” worden gerekend.

het opleggen van improvisaties alsmede het organiseren van dialogen (tusschen studenten en hoogleeraren, later ook tusschen studenten onderling) omtrent een bepaald van te voren gegeven onderwerp. Het is een bepaald manco in de Nederlandsche universitaire opleiding, dat aan het mondeling gebruik van de Nederlandsche taal geen aandacht wordt geschonken; zulks in tegenstelling met b.v. de Fransche universiteiten, waar er niet alleen op wordt gelet of de candidaat de dingen „weet”, maar ook belangrijk wordt geacht, of hij ze op vlotte en behoorlijke wijze kan voordragen. De rhetorica, oudtijds een bekende wetenschap aan onze universiteiten, is thans geheel vergeten; de leerstoel voor de Nederlandsche taal- en letterkunde te Batavia zou haar uit de vergetelheid kunnen opheffen en daarmee een nieuwe bijdrage kunnen leveren tot de karaktervorming der studenten.

Wanneer in de toekomst aan de eerste- en tweedejaarsliteratoren — een langduriger termijn schijnt niet noodig — het bijwonen van colleges Nederlandsch, ingericht op de boven aangegeven wijze, wordt opgelegd, dan beteekent dit een verbetering van hun opleiding, die geen verzwarend van de studie inhoudt. Het Nederlandsch zal een vak zijn, waarvoor niet in de studeerkamer wordt geblokt en gerepeteerd, maar een vak, dat in den waren zin wordt beoefend; de student zal hiervoor in het geheel geen parate kennis behoeven, doch slechts zijn krachten moeten inspannen voor analyses, dialogen, enz. gelijk zoojuist aangegeven.

Men meene niet, dat de verplichting tot het volgen van deze colleges eenigszins eigenaardig is, zoo niet overbodig, voor studenten van Nederlandschen landaard. Het is bekend genoeg dat het taalgebruik bij den Nederlander veel te wenschen overlaat; talrijk zijn de klachten

dat het Nederlandsch in het moederland bij de aankomende studenten achteruitgaande is. In Indië valt bovendien de strijd aan te binden tegen de „Indische” fouten, waaraan zelfs overheidslichamen zich ruimschoots bezondigen. Het is dus allerminst ongerijmd ook de Nederlandsche studenten tot het bijwonen van deze colleges te verplichten.

Ten overvloede zij hierbij aangeteekend dat de hoogleeraar in de Nederlandsche taal- en letterkunde naast de hier geschetste algemeen vormende colleges ook enkele meer specialistische zal moeten geven, bestemd voor de historici; zooals in § 23—26 zal blijken, zullen „Interpretatie van 17e-eeuwsche Nederlandsche teksten” en „Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde” tot de voor de historici verplichte vakken behooren, terwijl ook van den hoogleeraar in het Nederlandsch kan worden verwacht, dat hij zijn collega voor de geschiedenis bijstaat door het geven van colleges op het terrein der Nederlandsche cultuurgeschiedenis.

Hoofdstuk II. De studie van de sociale wetenschappen.

§ 14. Inrichting van de studie der sociale wetenschappen.

Nu in de vorige paragrafen in meer algemeen zin is uiteengezet, hoe de faculteit der letteren aan de haar toegedachte cultuurvormende taak zal kunnen voldoen, kan thans een overzicht van de inrichting der studieprogramma's in concreto volgen. Daarbij kan gevoegelijk worden aangevangen met de studie der sociale wetenschappen, welker afzetgebied het ruimst is en welker aantal studenten derhalve, naar men kan verwachten, dat van de andere studierichtingen zal overtreffen.

Bij de behandeling van de vraag, welke vakken de studie in de sociale wetenschappen zal moeten omvatten, kunnen moederlandsche voorbeelden niet tot richtsnoer dienen, aangezien een

analoge opleiding in Nederland niet voorkomt. De in Nederland bestaande Indologenopleiding kan om verschillende redenen moeilijk ten voorbeeld strekken. De Indologenopleiding is bestemd voor de a. s. bestuursambtenaren, die o. a. met rechtspraak kunnen worden belast, zoodat de rechtskundige vakken een ruime plaats in de Indologenopleiding hebben verkregen. Bovendien is de huidige inrichting van de Indologenstudie bijster ongelukkig: op een taalkundig candidaatsexamen volgt een staathuishoudkundig doctoraal-examen en omgekeerd, zoodat de studie een breuk vertoont en iedere student na zijn candidaatsexamen tot een richtingverandering gedwongen is ¹⁾. Bovendien wordt in de Indologenstudie, die een typische vakstudie is, welke voor duidelijk te omschrijven functies opleidt, de vrijheid gemist, die onontbeerlijk is voor de voorgestelde studie der sociale wetenschappen, welke tot zeer uiteenloopende functies toegang zal geven. Een geheel nieuw schema is dus noodig. Daarbij dient van de volgende beginselen te worden uitgegaan:

a. De doctoraalstudie geve zoo min mogelijk nieuwe, tot dusver niet bestudeerde vakken, doch bouwe voort op de bij de candidaatsstudie gelegde grondslagen. Het doctoraal-examen moet kunnen worden afgelegd twee jaar na het candidaatsexamen;

b. Er worde een propaedeutisch examen ingesteld, af te leggen na het eerste studiejaar, gelijk ook te Leiden thans voor de Indologenopleiding in overweging is. Dit examen zal tevens nuttig zijn als schiftingsexamen en als middel om

¹⁾ Te Leiden worden dan ook plannen tot verandering beraamd. Daar deze plannen eerst in een aanvangsstadium van overweging verkeerden, kan slechts worden medegedeeld, dat gedacht wordt aan een splitsing in een rechtskundige en een taalkundige opleiding, waarbij een rechtskundig resp. taalkundig candidaats zal worden gevolgd door een rechtskundig resp. taalkundig doctoraal en de bestaande breuk dus zou worden vermeden.

te voorkomen, dat de student gedurende zijn eerste academiejaar zijn krachten onvoldoende inzet;

c. Een afzonderlijk „examen” aan het einde van het tweede studiejaar, gelijk de bestaande hoogeschole dat kennen, schijnt niet noodig, nu het candidaatsexamen aan het einde van het derde studiejaar zal kunnen worden afgelegd. Tot dusverre heerschte steeds de opvatting, dat in Indië jaarlijksche examens niet kunnen worden gemist. Wanneer echter de studie in de sociale wetenschappen zoodanig wordt ingericht, dat na het tweede studiejaar verschillende tentamina moeten worden afgelegd, dan is een examen in optima forma op dat tijdstip onnoodig, zulks te minder wanneer men overweegt, dat door het stelsel van werkcolleges en door de aanstelling van assistenten intensief contact tusschen de studenten en de docenten zal bestaan.

d. De candidaatsstudie worde zoodanig ingericht dat ook zij, die uit financieele of andere oorzaken gedwongen zijn de studie na het candidaatsexamen te staken, toch een zooveel mogelijk afgeronde kennis hebben verworven die door de samenleving als nuttig kan worden erkend (zie nader § 35).

Langs de hier aangegeven richtlijnen kan thans het program voor de drie examens in de studie der sociale wetenschappen worden ontworpen.

§ 15. Het propaedeutisch examen in de sociale wetenschappen.

De lijn tusschen de vakken, die wegens hun inleidend karakter tot de propaedeutische studie en die, welke meer eigenaardig bij de candidaatsstudie thuisbehooren, is niet altijd scherp te trekken. Intusschen kunnen practische overwegingen de keuze der propaedeutische vakken in dit geval bepalen. Er bestaat n.l. een mogelijkheid tot nauwe aansluiting aan het candidaatsexamen bij

de Rechtshoogeschool, inzonderheid het eerste gedeelte daarvan, dat bestemd is om aan het einde van het eerste studiejaar door de juristen te worden afgelegd. Deze aansluiting zal het voordeel bieden, dat de eerstejaarsstudenten in de sociale wetenschappen verschillende colleges gelijktijdig met hun commilitonen uit de juridische faculteit zullen kunnen volgen, waardoor de hoogleeraren uit die faculteit zoo min mogelijk met extra werkzaamheden worden belast. Anders dan bij het eerste gedeelte van het juridisch candidaatsexamen het geval is dient echter het propaedeutisch examen — dat een zelfstandig karakter draagt en niet een onderdeel van het candidaatsexamen vormt — uit vakken te bestaan, welke bestudeering met het eerste studiejaar wordt afgesloten. Aldus komt men tot een propaedeutisch examen, dat de volgende vakken omvat:

1e. Volkenkunde van Nederlandsch-Indië,

Dat dit vak voor de studeerenden in de sociale wetenschappen van Indië evenzeer noodig is als voor de juristen, behoeft geen betoog. Om praktische redenen is onlangs (Staatsblad 1939 No. 554) de volkenkunde bij de juridische studie van het eerste naar het tweede studiejaar overgebracht. Er bestaat geen bezwaar tegen dit college tevens te doen volgen door de eerstjaars-studenten in de sociale wetenschappen.

2e. Instellingen van den Islam.

Dit vak, in 1939 op de Rechtshoogeschool overgebracht van het vijfde naar het eerste studiejaar en aldaar in één jaar aflopende, behoort ongetwijfeld tot de inleidende vakken, die de student in de sociale wetenschappen van Indië behoeft. Ook hiervoor kunnen de colleges tezamen met de studenten in de faculteit der rechtsgeleerdheid worden gevolgd.

3e. Inleiding in de rechtswetenschap.

Hoewel de studie in de sociale wetenschappen, anders dan de Indologenstudie, geen juridisch accent zal dragen, is het m.i. gewenscht dat de studenten, die in de faculteit der letteren de sociaal-economische richting volgen, eenig algemeen inzicht verkrijgen in het wezen van het recht, waardoor zij in staat zullen zijn verschillende maatschappelijke verhoudingen beter te begrijpen en waardoor het hun gemakkelijker zal vallen naderhand het college staatsrecht voor het candidaatsexamen te volgen. Het schijnt dus aangewezen het college „inleiding in de rechtswetenschap” tevens voor de studenten in de sociale wetenschappen te bestemmen ¹⁾.

4e. Geschiedenis van Nederlandsch-Indië.

De bedoeling van dit vak, dat beperkt kan blijven tot een college van twee uren gedurende het eerste studiejaar, is niet „herhaling en uitbreiding” van het op de middelbare school geleerde. Beoogd wordt een inzicht te geven in de historische ontwikkeling van de maatschappij in Indië, in vergelijking met die in Europa en elders en aldus een inleiding te vormen tot de studie van de maatschappijleer, het staatsrecht en de staathuishoudkunde, die in het tweede en derde studiejaar een plaats krijgen. In het vaker genoemde rapport van de vereeniging voor de Staathuishoudkunde en de Statistiek van 1923 en de daaromtrent gevoerde debatten werd er meermalen op gewezen, dat aan de studie van de theoretische staathuishoudkunde een meer realistisch-historisch college dient vooraf te gaan ²⁾. Aan dit desideratum kan thans worden voldaan.

1) Vermoedelijk is het voldoende dat dit college, hetwelk gedurende vier uren per week wordt gegeven, slechts tot de Paaschvacantie wordt gevolgd, aangezien na deze vacantie de geschiedenis van het recht wordt behandeld, die uit sociaal-economisch oogpunt niet onmisbaar is.

2) Verslag der vergadering, blz. 50 en 76.

Vergelijkt men dit programma met dat voor het candidaatsexamen eerste gedeelte bij de juristen, dat een vijftal vakken omvat, dan schijnt het lichter dan dit laatste. Echter moet worden bedacht, dat tijdens het eerste studiejaar door de studeerenden in de sociale wetenschappen ook in andere vakken colleges zullen worden gevolgd, al wordt daarin niet aanstonds examen afgelegd: Javaansch en Maleisch. Is het niet gewenscht ook deze laatstgenoemde vakken in het programma voor het propaedeutisch examen op te nemen? Het antwoord moet ontkennend luiden. Nu de opzet van de faculteit der letteren zoodanig is dat de eigen werkzaamheid van de studenten onder contrôle van assistenten wordt gestimuleerd, is het minder noodig dan tot dusver, dat telkenjare een officieel examen wordt gehouden, dat de in het afgelopen studiejaar behandelde vakken volledig omvat. Overigens hebben juist bij de talenvakken de hoogleeraren voldoende middelen de geregelde studie te controleren en te stimuleeren.

Hieronder moge nog volgen een overzicht van het aantal collegeuren, bestemd voor de eerstejaars-studenten in de sociale wetenschappen.

(+) Volkenkunde	2
(+) Instellingen van den Islam	2
(+) Inleiding in de rechtswetenschap	4
(+) Geschiedenis van Ned.-Indië	2
Maleisch	2
Javaansch	(2) ¹⁾
Nederlandsch	2
<hr/> Totaal	<hr/> 16 (14) ¹⁾

Ten overvloede zij hierbij opgemerkt dat deze urentabel, waarin de vakken van het propaedeutisch examen met (+) zijn gemerkt, geen definitief karakter kan dragen, aangezien de hoogleeraren vrij zijn het aantal der noodzakelijk

¹⁾ Voor hen, die Nederlandsch als candidaatsvak kiezen, in het Javaansch niet verplicht, zie § 17.

geachte collegeuren zelf te bepalen. Slechts om een overzicht te geven is de tabel opgenomen. Dezelfde opmerking geldt voor alle tabellen betreffende de te volgen colleges, die in de volgende paragrafen voorkomen.

§ 16. Sociologie en sociografie.

Alvorens de inrichting van het candidaatsexamen in de sociale wetenschappen wordt besproken moet bijzondere aandacht worden gewijd aan de sociologie en de sociografie, twee vakken, die eerst in den jongsten tijd als afzonderlijke wetenschappen in de academische wereld naar voren zijn gekomen en daardoor tot dusverre nog niet een vaste plaats in het academisch stelsel hebben gekregen.

Toen in 1924 de Rechtshoogeschool werd opgericht, verkreeg de sociologie een plaats onder de verplichte leervakken. In de nota van Prof. Scholten werd dit als volgt toegelicht: ²⁾ „Voor den student is het noodig de structuur der maatschappij te kennen, waarin het recht geldt, dat hij beoefent. Dit wordt erkend in den eisch van volkenkunde als leervak, die ook het Nederlandsch statuut voor de studie van het Indisch recht stelt, doch die volkenkunde krijgt eerst grootere beteekenis als zij niet is een opsomming van curiosa, maar indien zij wordt beschouwd als grondslag voor de leer der maatschappij. Op dien grondslag moet het volgend jaar ³⁾ worden voortgebouwd bij de lessen in de sociologie . . . . . De beteekenis van het ras voor de maatschappelijke ontwikkeling, kaste- en klassevorming, de familie, ook de maatschappelijke zijde van den godsdienst wordt door haar ⁴⁾ bestudeerd. Ook het onderzoek van verschijnselen als de publieke opinie, de mode, de pers, behooren tot haar gebied. Met het recht

²⁾ Volksraad, 1e gewone zitting 1924, Onderwerp 4, stuk 5, bijlage 1.

³⁾ D.w.z. na het jaar Volkenkunde.

⁴⁾ D.w.z. de sociologie.

hangt dit alles ten nauwste samen. Als reale naast de formeele rechtsstudie komt haar naar mijn oordeel een grotere plaats toe dan de staathuishoudkunde”.

Na het aftreden van Prof. Holleman, dat in een periode van sterke inkrimping der overheidsuitgaven viel, verdween de sociologie van de lijst der vakken aan de Rechtshoogeschool. Is het gewenscht haar thans weder te Batavia te introduceeren?

Het kan niet op mijn weg liggen de mogelijkheid en bestaansreden van de sociologie als leervak, welk vraagstuk in Duitschland na 1918 vele jaren de hoofden verhitte¹⁾, hier zelfs maar summier te bespreken. Evenmin kan hier worden ingegaan op de vraag of in plaats van de sociologie, die men zou kunnen omschrijven als de theorie der cultuur, wellicht eerder sociografie, die de meer beschrijvende zijde van de sociologie uitmaakt, in aanmerking komt. Het wil mij voorkomen dat het probleem niet kan worden opgelost door een vermeende beslechting van de „Methodenstreit”, doch alleen door na te gaan aan welke kennis de studenten te Batavia nu eigenlijk behoefte hebben. Deze vraag, die anders dan de theoretische wél oplosbaar is, kan als volgt worden beantwoord.

De bestaande opleiding in Nederland voor de Indische vakken, n.l. de studie in de Indologie en die in de Indonesische talen, brengt de studenten met verschillende facetten van de Indische maatschappij in kennis. De volkenkunde geeft een inzicht in de volken en rassen, die den archipel bevolken en in de toestanden en voorstellingen, die bij de meer primitieve bevolkingen worden aangetroffen. De tropisch-koloniale economie doet Indië's bevolking in haar welvaartsstreven kennen, de juridische vakken doen de rechtsverhoudingen zien, waaronder in Indië wordt geleefd. Bij de

behandeling van de Indische talen bestaat gelegenheid de studenten op gedachten en gewoonten van de autochthone bevolking opmerkzaam te maken. De geschiedenis van Nederlandsch-Indië kan, mits goed gedoceerd en goed begrepen, inzicht geven in de ontwikkeling der sociaal-economische en politieke verhoudingen. Dit alles blijft echter fragmentarisch. Wat ontbreekt is een algemeen inzicht in den bouw van de Indische samenleving. De afgestudeerden in de Indologie en Indonesische talen verlaten de universiteit — het wordt erkend door hoogleeraren, die destijds een dezer studierichtingen hebben gevolgd — zonder ooit iets te hebben vernomen van Indië's bevolkingssamenstelling, zooals de volkstelling die doet zien, van de beteekenis der Chineesche groep, van het vraagstuk der Indo-Europeanen, van het onderwijsstelsel, het vereenigingsleven, de Inlandsche beweging, de politieke partijen, het vrouwenvraagstuk, de gezondheidszorg, van de westersche elementen en hun inwerking op het leven der Inheemsche bevolking. Kortom. men verneemt niet, om het zeer eenvoudig te formuleeren, hoe de Indische maatschappij in elkaar zit.

Dat hier inderdaad een leemte bestaat blijkt ook uit de enquête, in 1939 door de faculteit der rechtsgeleerdheid te Batavia gehouden onder de studenten omtrent de voorgenomen wijziging van het juridische studieprogramma. Verschillende studenten braken toen een lans voor herstel van het vak sociologie, waarmede zij blijkens de door hen gegeven nadere toelichtingen beoogden: grotere kennis van de Indische maatschappij, de maatschappij voor welke de rechtsregelen gelden, die het hoofdobject van hun studie zijn. Wat hier de studie van de rechtsgeleerdheid betreft, geldt a fortiori voor de studie, die de maatschappij zelve als object heeft.

Geen wonder dan ook, dat „sociology”

¹⁾ Een samenvatting (met afwijzende conclusie) bij G. v. Below: Soziologie als Lehrfach.

aan geen universiteit in Britsch-Indië ontbreekt en dat de studenten groote belangstelling hebben voor dit vak, dat, zooals de „principal” van een „college” te Mysore het uitdrukte „brings them in touch with life”. In dit verband kan er ook aan worden herinnerd (zie § 3) dat de Vereeniging voor de Staathuishoudkunde en Statistiek in 1923 voorstandster bleek van het denkbeeld eener door haar ingestelde commissie, om bij het candidaatsexamen in de rechtswetenschap als nieuw vak op te nemen: „Algemeen overzicht van onze maatschappij en van haar ontwikkeling”.

Het is dus waarlijk geen overdaad doch een dringende eisch, dat het toekomstig studieprogramma voor de Indische sociale wetenschappen in deze leemte voorziet. Men noeme het vak niet, gelijk destijds aan de Rechtshoogeschool is geschied, „sociologie”, omdat onder dezen term teveel uiteenlopende zaken worden geschaard en het gevaar niet denkbeeldig is, dat de studenten alsdan met sociologische theorieën worden overstroomd. De term „sociografie”, die op een meer concreten inhoud wijst, ware beter. Echter heeft het woord „sociografie”, dat in Nederland door den Amsterdamschen hoogleeraar Steinmetz is gepropageerd en door zijn volgelingen gaarne wordt gebezigd, nog weinig burgerrecht verkregen; het academisch statuut kent het niet. De beste omschrijving schijnt mij, te spreken van „maatschappijleer van Indië”. Aan den betrokken docent kan dan worden overgelaten in hoever hij aan zijn lessen betreffende Indië eenige beschouwingen over de sociologie in het algemeen wil laten voorafgaan.

Er is nog een andere reden waarom „maatschappijleer van Indië” een welkome aanvulling van het programma zal beteekenen. Bij dit vak, waarvoor geen leerboeken bestaan en waarvoor de theoretische inleiding beknopt kan blijven, kan de docent gemakkelijk aan-

stonds de studenten tot zelfwerkzaamheid opleiden. Hun kan worden opgedragen tijdens de vakantie kleine onderzoekingen op maatschappelijk terrein te verrichten in de plaats hunner inwoning; zij leeren daardoor feiten waarnemen, ordenen en schiften, alsmede het uitbrengen van een beknopt rapport daaromtrent. Dat zulks ook bij jongere studenten met succes kan geschieden, leert de ervaring op de Hoogere theologische school te Batavia. Gedurende de latere studiejaren kunnen de studenten practisch te werk worden gesteld op Gouvernementskantoren (departementen, Centraalkantoor voor de Statistiek, e. d.) teneinde aldaar zich te oefenen in het stellen van rapporten omtrent werkelijk bestaande maatschappelijke vraagstukken. Zeker zou dan ook de mogelijkheid moeten worden opengesteld, dat de studenten met een niet te omvangrijk onderzoek buiten Batavia worden belast; aan de Rechtshoogeschool, waar dit systeem reeds is ingevoerd, is het een succes gebleken. Dit practisch contact tusschen hoogeschool en maatschappij, dat in Nederland dikwijls te wenschen overlaat, zal niet nalaten de belangstelling van de studenten te trekken en zal de oude gedachte doen verdwijnen, dat academische studie enkel boekenstudie is. Als voorwaarde zou daarbij echter moeten gelden, dat de student een concrete opdracht krijgt (door den docent vast te stellen in overleg met de betrokken Gouvernementsinstantie c. q. particulier bedrijf) omdat anders de student wordt beschouwd als een volontair, die slechts „meeloopt” en geen zelfstandig werk van eenige beteekenis verricht. In dit opzicht zijn aan de Economische hoogeschool te Tilburg, waar de studenten gedurende de vacaties in particuliere bedrijven een stage doormaken, waardevolle ervaringen opgedaan. Verplichtstelling van een zoodanige „stage” zal einddoel moeten zijn, doch voorloopig zal deze vorm van

practisch werk een facultatief karakter moeten dragen, omdat niet vaststaat, dat een voldoende aantal kantoren en bedrijven beschikbaar zijn, waar de student met vrucht werkzaam zal kunnen zijn ¹⁾).

Mede dank zij de invoering van het vak „maatschappijleer van Indië” zal de student in de sociale wetenschappen de hoogeschool verlaten niet enkel beladen met kennis, doch ook voorzien van eenige praktische ervaring op het gebied van de maatschappelijke vraagstukken — een ervaring, die hem in zijn toekomstigen werkkring te stade zal komen ²⁾).

§ 17 **Het candidaatsexamen in de sociale wetenschappen.**

Het candidaatsexamen in de sociale wetenschappen zal de volgende vakken dienen te omvatten:

1e. Staatsrecht en administratief recht.

Als volledige omschrijving zou dezelfde terminologie kunnen worden gebezigd als die voor het candidaatsexamen 2e gedeelte in de juridische faculteit:

„Het Nederland-Indisch staats- en administratief recht in zijn verband met het Nederlandsche, alsmede de historische ontwikkeling der hedendaagsche staatsinstellingen” (art. 14 reglement Rechtshoogeschool). De colleges zullen echter niet dezelfde kunnen zijn als die in de juridische faculteit. Immers voor de studenten aan de Rechtshoogeschool wordt het vak juridisch-dogmatisch gedoceerd; voor de studenten in de sociale wetenschappen, die de inrichting en werking der staatsinstellingen dienen te

kennen, doch niet zoozeer de daarbij te pas komende rechtsvragen, zou de behandeling sociaal-politiek moeten zijn. Dit beteekent een aanmerkelijke taakverzwaring voor den hoogleeraar in het staatsrecht, die thans aan de Rechtshoogeschool is verbonden, een taakverzwaring, die alleen doorvoerbaar zal zijn indien over de hulp van een assistent kan worden beschikt.

De overige juridische vakken, die aan de Rechtshoogeschool worden gedoceerd, behoeven door de studenten in de sociale wetenschappen niet gevolgd te worden.

2e. Staathuishoudkunde.

Dit vak, welks aanwezigheid in het programma eener sociaal-economische studie geen rechtvaardiging behoeft, wordt thans (Staatsblad 1939 No. 554) voor de juridische studenten gegeven in het eerste en tweede studiejaar gedurende respectievelijk drie en twee uren per week. Het onderwijs, waarbij de nadruk valt op de tropisch-koloniale staathuishoudkunde, is zoodanig ingericht, dat ook de studenten in de sociale wetenschappen deze zelfde colleges kunnen volgen; dat deze studenten daarmee eerst na hun propaedeutisch examen een aanvang maken ontmoet geen bezwaar.

3e. Maleische taal.

Geen student, die zich de bestudeering van de Indische maatschappij ten doel heeft gesteld, zal kennis kunnen ontberen van de Maleische taal. Hoewel het vermoedelijk mogelijk zal blijken, dat enkele colleges voor deze taal samenvallen met die, welke voor de studenten aan de juridische faculteit bestemd zijn, zullen de meeste lessen afzonderlijk moeten worden gegeven. Is toch voor de juristen het Maleisch louter hulpvak, voor de sociaal-economen zal deze taal meer wetenschappelijke behandeling behoeven en om haars zelfs wil wor-

¹⁾ Te Tilburg is om die reden de stage ook niet verplicht.

²⁾ Als een bijkomstig voordeel van de invoering van dit nieuwe vak in de faculteit der letteren kan nog gelden, dat het ook door de studenten in de juridische faculteit zal kunnen worden gevolgd. Of dit aanstonds al verplichting moet worden opgelegd kan t.z.t. door de faculteit der Rechtsgeleerheid worden uitgemaakt.

den bestudeerd. De studie zal ook niet, gelijk bij de studenten in de rechtsgeleerheid, in 1 à 2 jaren kunnen afloopen, doch 3 jaren moeten vergen. Aangetekend zij hierbij, dat voor de studenten in de Indonesische talen van den aanvang af de taalbehandeling meer wetenschappelijk - philologisch zal zijn (met tekstcritiek, handschriftkunde, enz. dus de methode van het vak) waarbij tevens aandacht zal worden gegeven aan het mondeling en schriftelijk gebruik van de taal.

4e. Javaansche taal of een andere Indonesische taal dan wel het Nederlandsch.

Als voornaamste cultuurtaal in Nederlandsch-Indië, tevens de taal met het grootste aantal sprekers, komt het Javaansch in aanmerking om in het studieplan voor de sociale wetenschappen te worden opgenomen. Evenzeer als voor het Maleisch geldt hiervoor, dat een driejarige studie vereischt is, waardoor de colleges slechts ten deele met de voor de juridische faculteit kunnen samenvallen.

Voor alle studenten in de sociale wetenschappen het Javaansch verplicht te stellen schijnt echter onnoodig en ook niet zelden een zware last voor hen, wier moedertaal noch het Javaansch noch het Maleisch is. Daarom is het gewenscht de mogelijkheid open te laten, met goedkeuring van de faculteit in stede van Javaansch een andere Indonesische taal te kiezen, al moet worden erkend, dat het ontbreken van een bevoegd examinator de keuze van een zoodanige taal dikwijls zal bemoeilijken.

Afzonderlijke bespreking vereischt de mogelijkheid, in stede van het Javaansch het Nederlandsch als tweede taal te kiezen. Het is zeker denkbaar, dat verschillende studenten in verband met hun toekomstigen werkkring minder profijt zullen hebben van het Javaansch dan van het Maleisch. Het schijnt daarom

gewenscht de mogelijkheid open te houden, dat in stede van het Javaansch het Nederlandsch als tweede taal wordt genomen naast het Maleisch. Deze mogelijkheid is niet alleen van belang voor de studenten van Nederlandschen landaard; ook andere studenten zullen, naar verwacht kan worden, van deze gelegenheid gebruik maken. Juist omdat de geheele studie in de sociale wetenschappen zich niet uitsluitend in de Inheemsche sfeer afspeelt, doch in de oostersche en westersche beide, is er geen aanleiding de beoefening van twee Indonesische talen verplicht te stellen. Aan de Rechtshoogeschool wordt dit trouwens ook niet gedaan.

5e. Maatschappijleer van Nederlandsch-Indië.

Ter toelichting kan worden verwezen naar § 16.

6e. Inleiding in de theoretische wijsbegeerte.

Zie ter toelichting § 12.

7e. (in plaats van het sub 4 vermelde Javaansch) Nederlandsche taal.

Gelijk in § 13 werd uiteengezet zullen de verplichte colleges voor de Nederlandsche taal beperkt kunnen blijven tot het eerste en tweede studiejaar. Zij echter, die Nederlandsch als examenvak kiezen in plaats van het Javaansch, zullen ook in hun derde studiejaar een college Nederlandsch hebben te volgen, dat een voortzetting vormt van het in het eerste en tweede studiejaar behandelde. Practische beheersching van de taal zal echter ook dan op den voorgrond blijven staan.

De volgende tabel geeft een globaal overzicht van de colleges, die de tweede- en derderjaarsstudenten in de sociale wetenschappen ter voorbereiding van het candidaatsexamen zullen hebben te volgen.

	Tweede jaar		Derde jaar	
	Javaansch keuzevak	Neder- landsch keuzevak	Javaansch keuzevak	Neder- landsch keuzevak
Staatsrecht	2	2	2	2
Staathuis- houdkunde	3	3	2	2
Maleisch	1	1	2	2
Javaansch	2	—	2	—
Maatschap- pijleer	2	2	2	2
Wijs- begeerte ¹⁾	3	3	—	—
Nederlandsch	2	2	—	2
	15	13	10	10

Hetcandidaatsexamen sociale wetenschappen omvat dus vijf vakken, van welke twee in aanmerking komen om door een tentamen te worden vervangen.

§ 18. Het doctoraalexamen in de sociale wetenschappen.

Gelijk in § 8 reeds werd uiteengezet, behoort het doctoraal-examen zich van het candidaatsexamen niet hierin te onderscheiden, dat andere vakken worden geëxamineerd. De juiste opzet is veeleer deze, dat de student, die zich tijdens zijn candidaatsstudie de vereischte grondslagen der Indische sociale wetenschappen en talen heeft eigen gemaakt, daarop bij zijn doctoraalstudie kan voortbouwen naar gelang van zijn bijzondere belangstelling en gaven en van den toekomstigen werkkring, dien hij zich voorstelt te verkrijgen. Vrijheid is dus voor dit examen het eerste noodige. Zij is in dit geval te meer noodig omdat de studie der sociale wetenschappen voor Indië iets geheel nieuws is en in Holland evenmin bestaat; het is dan ook onmogelijk nauwkeurig te bepalen, aan welke maatschappelijke behoeften deze studie precies zal moeten voldoen, gezien de velerlei functies, die voor de afgestudeerden beschikbaar zullen zijn. Zoo kan men

1) Tentamen aan het eind van het tweede jaar.

aannemen — een voorbeeld uit vele — dat de belastingdienst voorkeur zal geven aan hen, die bij hun doctorale studie het staats- en administratief recht als hoofdvakken hebben gekozen, terwijl de Generale Thesaurie liever degenen zal aanstellen, die staathuishoudkunde en maatschappijleer in het bijzonder hebben beoefend. Teekening zal in de vele uiteenlopende mogelijkheden eerst komen, indien gedurende een aantal jaren met de afgestudeerden en hun posities in de maatschappij ervaring zal zijn opgedaan. Alsdan is het denkbaar, dat eenige standaardtypen van doctoraalexamens reglementair kunnen worden vastgelegd; thans zou een dergelijke vastlegging slechts een hinderpaal beteekenen.

Slechts in twee opzichten zal de vrijheid van de studenten bij de doctoraalstudie moeten worden beperkt. In de eerste plaats zal moeten worden aangewezen, welke vakken als hoofdvakken zullen kunnen worden genomen. Niet alle vakken van de candidaatsstudie komen daarvoor in aanmerking. Vakken, voor welke een afzonderlijke studierichting is ontworpen, zullen op het doctoraalexamen in de sociale wetenschappen geen hoofdvak kunnen zijn; bedoeld wordt hiermede op de geschiedenis en de volkenkunde. Wie deze vakken grondig en tevens meer in finesses wenscht te bestudeeren, behoort den daarvoor afzonderlijk ingestelden studiegang te volgen en niet dien in de sociale wetenschappen. Ook is het duidelijk dat Nederlandsche taal en wijsbegeerte bezwaarlijk als hoofdvak voor een studie in de sociale wetenschappen in aanmerking komen; zij werden in het studieplan opgenomen als middel tot verdieping van het inzicht in de sociale wetenschappen, doch niet om in de plaats van deze te treden. In beginsel dient dus er aan te worden vastgehouden, dat slechts de eigenlijke sociale wetenschappen hoofdvak bij het doctoraalexamen zullen kunnen zijn.

In de tweede plaats mag niet aan den

student geheel worden overgelaten, welke bijvakken hij naast zijn hoofdvak voor zijn doctoraalexamen zal bestudeeren. Indien de keuze door de studenten steeds op wetenschappelijke of sociale overwegingen berustte, zou hun die vrijheid gevoegelijk kunnen worden gelaten. De praktijk is echter overal ter wereld, dat meermalen die vakken worden gekozen, die het gemakkelijkst worden geacht. Aldus zouden minder juiste combinaties van vakken ontstaan, die alleen haar verklaring zouden vinden in den wensch, naar den academischen graad den weg van den geringsten weerstand te volgen. Daarom zal de bepaling, dat de keuze der bijvakken steeds de goedkeuring van de faculteit behoeft, onmisbaar zijn.

Bij de keuze der bijvakken mag overigens geen mogelijkheid a priori worden uitgesloten. In een snel groeiend land, gelijk Indië is, kunnen steeds nieuwe behoeften opkomen en men moet dus vermijden, dat een op zichzelf reële combinatie van hoofd- en bijvakken louter wegens reglementaire belemmeringen achterwege zou moeten blijven. In beginsel komen dus alle mogelijke vakken als bijvakken in aanmerking: niet alleen die, welke reeds op het propaedeutisch- of candidaatsexamen voorkwamen, doch ook andere vakken, die in de faculteit der letteren vertegenwoordigd zijn. Zelfs vakken uit andere faculteiten mogen niet a priori worden uitgesloten, nu immers de vereischte goedkeuring door de faculteit ieder misbruik uitsluit. Zoo is het b. v. denkbaar, dat uit de faculteit der rechtsgelerdheid het handelsrecht of een gedeelte daarvan wordt gekozen, uit de faculteit der geneeskunde de anthropologie.

Er is nog een punt, waarop in dit verband de aandacht moet worden gevestigd. De lijst van de wetenschappen, die in de faculteit der letteren (afdeeling sociale wetenschappen) behooren te zijn

vertegenwoordigd, is niet uitgeput met de voor het propaedeutisch- en candidaatsexamen verplicht gestelde vakken. Er bestaat een tweetal wetenschappen, die bij de candidaatsstudie geen plaats hebben gekregen en die toch in de faculteit der letteren niet mogen ontbreken. Het zijn de vakken statistiek en bedrijfsleer. Deze verdienen een korte beschouwing.

a. Statistiek. Dit moderne hulpmiddel van wetenschappelijk onderzoek is onmisbaar voor die studenten, die bij de studie der sociale wetenschappen de economische richting kiezen en voor wie de staathuishoudkunde dus hoofdvak is ¹⁾. Ook voor de andere studenten in de sociale wetenschappen zal de beoefening van de statistiek dikwijls groot nut opleveren, al schijnt het niet noodig, ook voor dezen de statistiek als verplicht vak te inaugureeren. Men mag intusschen aannemen, dat deze studenten dikwijls de statistiek als een der bijvakken zullen kiezen.

b. Bedrijfsleer.

De vaker genoemde commissie van de Vereeniging voor de staathuishoudkunde en de statistiek schreef hieromtrent: „Zooals reeds is opgemerkt, worden de hoogere administratieve ambtenaren der publiekrechtelijke lichamen in verreweg de meerderheid uit de juristen gerecruteerd en zijn zij dus feitelijk onvoldoende voor deze functies voorbereid. Op één gebied vooral komt dit in den tegenwoordigen tijd sterk uit, met name waar die ambtenaren in aanraking komen met het bedrijfsleven, zoowel met dat van de lichamen zelf (de groote staats-, provinciale- en gemeentebedrijven) als met dat van particulieren . . . . Het is den laatsten tijd meermalen gebleken,

¹⁾ Ook aan de Rechtshoogeschool is de Statistiek verplicht voor hen, die de sociologisch-economische richting kiezen voor het tweede gedeelte van hun doctoraalexamen.—

dat het bij die lichamen aan personen ontbreekt, die in staat zijn den financieelen toestand en de financieele gestie der bedrijven voldoende te doorgronden . . . . Naar de meening der Commissie is hierin slechts te voorzien door aan de „bedrijfsleer”, die terecht in het studieplan van de Handelshoogeschool, van de Technische hoogeschool en van de Amsterdamsche handelsfaculteit een belangrijke plaats inneemt, ook in de juridisch-economische faculteit een plaats te geven ; . . . Zelfs zou men kunnen volhouden, dat met name voor de toekomstige hogere ambtenaren der publiekrechtelijke lichamen de bedrijfsleer als vak van studie nog noodzakelijker is dan voor de toekomstige kooplieden” ¹⁾. Deze zienswijze geldt mutatis mutandis evenzeer voor de studenten in de sociale wetenschappen. Deze zullen in vele gevallen de bedrijfsleer, die van de theoretische economie de concrete en exacte zijde vormt, niet kunnen ontberen. Daarom is het gewenscht ook aan dit vak een plaats, zij het een voorloopige, in de faculteit der letteren te geven ; voldoende is, dat de gelegenheid tot het beoefenen van de bedrijfsleer wordt opengesteld zonder dat daartoe een verplichting noodzakelijk is.

Het gedachte doctoraalexamen in de sociale wetenschappen kan derhalve in zijn opzet als volgt worden omschreven :

1. het doctoraalexamen omvat één hoofdvak en minstens twee bijvakken ;
2. als hoofdvak kan worden gekozen
  - a. Staats- en administratief recht ;
  - b. Staathuishoudkunde en statistiek ;
  - c. Maatschappijleer ;
3. als bijvakken kunnen worden gekozen alle vakken uit de faculteit der

letteren, c.q. één vak u t een andere faculteit.

De keuze behoeft steeds de goedkeuring van de faculteit.

Hoofdstuk III. De studie in de Indonesische taal- en letterkunde.

§ 19. Inrichting van de studie in de Indonesische taal- en letterkunde.

De studie in de Indonesische taal- en letterkunde, zooals die in het plan-1929 was ontworpen, week in beginsel niet af van die in het academisch statuut. Ondanks meer of minder belangrijke verschillen in de uitwerking bleef de opzet gehandhaafd, dat de candidaatsstudie het Sanskrit en Arabisch omvatte, terwijl de eigenlijke Indonesische talen eerst in het programma van het doctoraalexamen werden opgenomen.

Deze inrichting van de studie dateerde reeds van de Hooger-Onderwijswet van 1876 en kan worden verklaard uit de periode, waarin zij is ontstaan. In 1876 stonden Arabisch en Sanskrit in het volle licht der belangstelling ; de ontdekking van het Sanskrit en daarmee van de Indogermaansche vergelijkende taalwetenschap beheerschte de geesten, evenals het Arabisch, dat te Leiden een roemrijke traditie bezat. Anderzijds was de wetenschappelijke studie van de Indonesische talen nog slechts in eerste opkomst ; de grondslagen van de vergelijkende Maleisch-Polynesische taalkunde werden eerst na het midden der negentiende eeuw door Neubronner van der Tuuk en Kern gelegd. Het gymnasium was nog de eenige vooropleiding voor de universiteit, zoodat bij de inrichting van de studie der Indonesische talen de gedachte heerschte, dat voor Indië met de „klas-sieken”, dus het Sanskrit en het Arabisch, moest worden begonnen, gelijk de studie van de rechtswetenschap moest beginnen met het Romeinsch recht.

Hoewel deze opzet bij het academisch

¹⁾ Rapport, blz. 19—20.

statuut van 1921 gehandhaafd bleef, zijn gaandeweg toch ernstige bedenkingen daartegen gerezen. ¹⁾

a. De studie van het Sanskrit en het Arabisch, die de drie jaren van de kandidaatsstudie in beslag neemt, vergt zooveel inspanning van de studenten, dat zij de aandacht van de Indonesische talen, waarmede eerst na het kandidaatsexamen wordt aangevangen, afleidt. Menig student, zich in het Sanskrit en Arabisch verdiepend, ging zich toeleggen op Perzisch, Turksch, enz. en verloor aldus Indonesië steeds meer uit het oog.

b. Niet voor al degenen, die de studie der Indonesische talen ondernemen, zijn Sanskrit en Arabisch beide onontbeerlijk. Arabisch is voor hen, die zich op het Maleisch toeleggen, zeker onmisbaar, doch niet voor hen, wier hoofdvak het Javaansch is. Wel zal voor vele Javanici, die de omvangrijke Javaansche moslim-literatuur wenschen te bestudeeren, het Arabisch noodig blijken, doch dit geldt niet voor hen, die zich in het bijzonder op het Oud-Javaansch, de oude geschiedenis van Indië en de archaeologie toeleggen. Deze laatsten zullen in stede van het Arabisch het Sanskrit hebben te beoefenen. Daar komt bij, dat dengenen, die niet zoozeer het Javaansch of het Maleisch, doch een andere Indonesische taal in hoofdzaak wenschen te bestudeeren, geheel ten onrechte de studie van Sanskrit en Arabisch beide wordt opgelegd. Gevolg daarvan is dat b. v. voor een zendeling of missionaris, die de talen van de Kleine Soenda-eilanden als hoofdvak wenscht te bestudeeren, de studie der Indonesische talen

ongeschikt is, zoodat aan zoodanigen — het geval heeft zich te Leiden inderdaad voorgedaan — moet worden aangeraden de studie van de Indologie te volgen en niet die van de Indonesische talen.

c. Voor de studenten in Indië geldt nog de bijzondere omstandigheid, dat voor degenen, die de Oostersch-letterkundige A.M.S. (afdeeling A I) hebben afgeloopen — de meest geëigende vooropleiding voor de studie der Indonesische talen — de studie van het Javaansch en Maleisch gedurende drie jaren moet worden afgebroken om deze eerst na het kandidaatsexamen weer op te nemen. De studie vertoont aldus een zeer ongewenschte breuk.

d. Een ander bezwaar, eveneens in het bijzonder voor Indië geldend, ligt aan de sociale zijde. De ervaring leert dat menig Indische student de studie ontijdig moet staken, dikwijls om financiële redenen; de van Gouvernementswege toe te kennen collegegeld- of studiebeurzen brengen daartegen niet voldoende remedie, aangezien deze alleen aan uitblinkende studenten worden toegekend. Wie nu de studie der Indonesische talen, opgezet volgens de traditioneele eischen, na het kandidaatsexamen vaarwel zegt, bezit kennis van het Arabisch en het Sanskrit, die hem wellicht in staat stelt zijn omgeving te imponeeren, doch die een maatschappelijke waarde van nihil vertegenwoordigt. De in Nederland bestaande inrichting van de studie strijdt dus met het in § 35 nader te ontwikkelen beginsel, dat het kandidaatsexamen in de faculteit der letteren zoowel mogelijk zelfstandige maatschappelijke waarde moet bezitten ²⁾.

¹⁾ Zie o. a. J. Ph. Duyvendak: „Een litteraire faculteit op komst?” *Koloniale Studiën* 1938 blz. 633.

²⁾ Zie ook hiervóór, § 14 sub d.

- e. Een studie van de Indonesische talen, waarbij moeilijke talen als Sanskrit en Arabisch verplicht zijn gesteld, zal op menig aankomend student een afschrikkende uitwerking hebben. Te vreezen valt, dat aldus met de instelling van de faculteit der letteren op dit punt niet wordt bereikt, wat daarmee juist beoogd wordt n. l. de bevordering van de studie der Indonesische talen. Elke verzwaring van de examens, die niet strikt noodig is, dient te worden vermeden.

Op grond van al deze overwegingen zou men noodwendig tot de conclusie komen dat de gang van de studie moet worden omgekeerd en dat de Indonesische talen op het candidaatsexamen moeten paraisseeren, terwijl de doctoraalstudie, die wetenschappelijke verdieping beoogt te geven, het Sanskrit of Arabisch moet omvatten.

Zoo eenvoudig kan echter in werkelijkheid de oplossing niet zijn. De zaak is, dat het Sanskrit of het Arabisch een langduriger studie vergen dan de twee jaren, die na het candidaatsexamen beschikbaar zijn. Daar komt bij, dat in sommige gevallen reeds tijdens de doctoraalstudie over de kennis dezer talen moet kunnen worden beschikt; zoo zullen diegenen, die na hun candidaatsexamen de Indische archaeologie en oude geschiedenis als hoofdvak kiezen, in staat moeten zijn de Sanskritteksten te lezen, die hun op de colleges worden voorgelegd. En nog een derde overweging leidt tot de overtuiging dat het ongewenscht is, de studie van het Sanskrit en het Arabisch geheel tot na het candidaatsexamen uit te stellen. Voor den aankomenden student in de Indonesische talen is het om paedagogische redenen ten zeerste gewenscht, dat hij zich van den aanvang af heeft te verdiepen in een moeilijke taal, die de sterke philologische training vereischt welke in het Westen door de

studie van het Latijn en Grieksch wordt bereikt. De Indonesische talen, die nog niet een voldoende uitgebreide philologische wetenschap als achtergrond hebben, kunnen een zoodanige training niet geven, vooral als men bedenkt, dat voor menig student het Maleisch of het Javaansch de moedertaal zal zijn. Een waarlijk grondige philologische studie zal dus naast de Indonesische talen het Sanskrit of het Arabisch ook bij de candidaatsstudie niet kunnen ontberen.

Uit het voorafgaande kan de conclusie worden getrokken, dat met een candidaatsstudie, louter bestaande uit Javaansch en Maleisch en eenige hulpvakken als volkenkunde e.d., niet mag worden volstaan. Te Leiden, waar reeds in 1936 voorstellen naar de Regeering zijn uitgegaan om de studie te reorganiseeren, heeft men dan ook voorgesteld op het candidaatsexamen aan de vier talen Javaansch, Maleisch, Sanskrit en Arabisch een plaats te geven; twee van deze zouden dan den nadruk moeten hebben, terwijl de twee overige slechts in hoofdzaak bestudeering zouden behoeven. Aan dit denkbeeld, dat overigens een belangrijke verbetering beteekent, kleeft het bezwaar, dat de studie moet blijven belast met Sanskrit en Arabisch beide als verplichte vakken, terwijl het gevaar van te groote aandacht voor Sanskrit en Arabisch blijft bestaan.

Voor de faculteit der letteren te Batavia moge nu het volgende worden voorgesteld.

1. Voor het candidaatsexamen zijn Javaansch en Maleisch de kernvakken. Een van deze beide dient als hoofdvak te worden genomen, waardoor het mogelijk wordt, dat hij, die het candidaatsexamen heeft afgelegd, voor dat hoofdvak een beperkte onderwijsbevoegdheid verkrijgt, te vergelijken met die van

de bezitters eener middelbare Akte voor de moderne talen. Volgens geraadpleegde deskundigen bestaat daartegen geen bezwaar.

2. Naast de genoemde Indonesische talen wordt door de candidandi één der talen Sanskrit en Arabisch bestudeerd. Gedurende het eerste studiejaar worden zij daartoe ingeleid door het college „Cultuurgeschiedenis van Voor-Indië” en een college „Instellingen van den Islam” (beide verplicht). Aan het einde van het eerste studiejaar zullen zij dan hebben te kiezen tusschen Sanskrit en Arabisch, zoodat slechts de kennis van één dezer beide op het candidaats-examen zal worden gevergd. Het genoemde inleidende eerstejaarscollege zal de studenten in staat stellen met eenige kennis van zaken een keuze te doen; vandaar, dat eerst in het tweede studiejaar met één der beide genoemde talen zal worden aangevangen.
3. Op het doctoraalexamen zal van de beide talen Sanskrit en Arabisch slechts één verplicht zijn n. l. die, welke reeds voor het candidaatsexamen werd gekozen. Natuurlijk zal de andere taal alsdan als keuzevak kunnen worden genomen. In welk geval de colleges reeds van het tweede studiejaar af dienen te zijn gevolgd. De rooster der college-uren moet dan ook zoodanig worden ingericht, dat de candidandi alle gelegenheid hebben om zoowel Sanskrit als Arabisch te volgen. Deze mogelijkheid is vooral van beteekenis voor hen, die zich niet te zeer aanstonds willen specialiseeren en daarmede hun kans op een plaatsing in de maatschappij wenschen te vergrooten.

Tegen den hier voorgeslagen opzet

kan de bedenking worden geopperd, dat aldus de studie der Indonesische talen te Batavia gemakkelijker zal zijn dan te Leiden en dat bovendien overgang van Nederland naar Indië en omgekeerd onmogelijk zal blijken. Men dient echter te bedenken — het werd reeds aangestipt — dat onnoodige verzwaring van de studie moet worden vermeden en dat, wanneer de studiegang te Leiden zal zijn gereorganiseerd op de wijze, zooals de faculteit der letteren aldaar zich die denkt, de overgangsmogelijkheid wel degelijk zou bestaan. Overgang van Leiden naar Batavia zal zonder veel moeite kunnen plaats hebben, terwijl een overgang in de omgekeerde richting zal beteekenen, dat in één der beide talen Sanskrit of Arabisch een aanvullend examen zal moeten worden afgelegd. In ieder geval is het niet gewenscht ter wille van de concordantie met Nederland met een opzet van de faculteit te Batavia te beginnen, die in Nederland in de betrokken kringen als minder juist wordt beschouwd en die dan ook bestemd is om te worden verlaten.

§ 20. Het propaedeutisch examen in de Indonesische taal- en letterkunde.

Evenals voor die der sociale wetenschappen is voor de studie in de Indonesische taal- en letterkunde de instelling van een propaedeutisch examen gewenscht en wel uit dezelfde overwegingen als in § 14 is uiteengezet.

De volgende vakken komen in aanmerking voor opneming in het programma voor dit examen.

1. Inleiding in de algemeene taalwetenschap.

In Nederland ontbreekt dit vak. Het plan - 1929 voegde het toe aan het overigens geheel gelijk aan dat van Nederland opgezette candidaatsexamen en wel op grond van de volgende overwegingen :

„Deze toevoeging beteekent eer een verlichting dan een verzwaring, daar de bestudeering der voornaamste taalverschijnselen de studie der afzonderlijke talen vergemakkelijkt. De toevoeging is bovendien noodzakelijk, wijl zij een geschikten overgang biedt naar en een passende inleiding vormt tot het begripen van den van de Indonesische talen zoo geheel afwijkenden bouw van het Arabisch en het Sanskrit” ¹⁾. Deze argumenten kunnen nog steeds ten volle worden erkend.

2. Instellingen van den Islam.

In het studieprogramma van Nederland komt dit vak niet voor. Het is echter gewenscht dat de studenten, alvorens de studie van het Arabisch aan te vangen, in de wereld van den Islam worden ingeleid. Het eenjarig college Islam, dat thans reeds door de studenten in de rechten wordt gevolgd en ook voor die in de sociale wetenschappen bestemd is, kan dus mede voor de philologen worden gebezigd.

3. Inleiding in de cultuurgeschiedenis van Voor-Indië.

Ook dit vak ontbreekt in het Nederlandsche programma, doch uit analoge overwegingen als sub 2 vermeld is het gewenscht, dat de student in de wereld der Voor-Indische cultuur wordt ingeleid, alvorens de studie van het Sanskrit te beginnen. Ook voor degenen, die in stede van het Sanskrit het Arabisch voor hun candidaatsexamen verkiezen, zal dit college zijn beteekenis behouden.

4. Volkenkunde van Nederlandsch-Indië.

In het academisch statuut wordt de volkenkunde wel genoemd als een der mogelijke hoofdvakken voor het doctoraalexamen, doch als inleidend vak ontbreekt het. Het schijnt wenschelijk de studie van de volkenkunde in het

eerste studiejaar te doen plaatshebben, omdat de volkenkunde in menig opzicht een basis vormt voor de talenstudie.

Het verdient opmerking, dat met de studie van het Javaansch en het Maleisch aanstonds in het eerste jaar een aanvang zal worden gemaakt. Een onderdeel van het propaedeutisch examen zullen deze vakken echter niet worden, omdat zij elk propaedeutisch karakter missen. Tot verslapping van de aandacht behoeft dit niet te leiden, omdat in het algemeen bij talencolleges de band tusschen student en docent uit den aard der zaak inniger moet zijn dan bij vele andere vakken het geval is.

Een overzicht van de door de eerstejaarsstudenten in de Indonesische talen letterkunde te volgen colleges geeft de volgende staat.

(+) Algemeene taalwetenschap	1
(+) Islam	2
(+) Cultuurgeschiedenis Voor-Indië	2
(+) Volkenkunde	2
Maleisch	3
Javaansch	3
Nederlandsch	2
Totaal:	15

Alleen in de met (+) gemerkte vakken wordt aan het einde van het eerste studiejaar examen afgelegd.

Het zal de aandacht trekken dat de Nederlandsche taal hier, evenals bij de studie in de sociale wetenschappen, is genoemd onder de verplichte colleges. Dit is geschied uit overweging, dat voor vele studenten in de Indonesische talen het Nederlandsch een belangrijke taal zal blijven en wel niet alleen voor de aanstaande docenten, doch ook voor toekomstige ambtenaren bij den Oudheidkundigen dienst, het Kantoor voor Inlandsche zaken, enz., die in staat moeten zijn rapporten op te stellen in de Nederlandsche taal. Het is dus zeer gewenscht, dat de eerste- en tweedejaarsstudenten in de Indonesische talen de colleges in de

¹⁾ Nota 1929, blz. 25.

Nederlandsche taal, zooals in § 13 omschreven, zullen volgen.

§ 21. **Het candidaatsexamen in de Indonesische taal- en letterkunde.**

Kernvakken op dit examen zullen zijn de Indonesische talen zelf, dus het Maleisch en het Javaansch. Het is gewenscht deze beide verplicht te stellen in tegenstelling met de Nederlandsche regeling, waar op het doctoraalexamen hetzij Javaansch hetzij Maleisch als hoofdvak kan worden gekozen, zonder dat de verplichting bestaat de andere taal als bijvak te nemen. Aldus laat de tegenwoordige regeling toe, dat men te Leiden in de Indonesische talen afstudeert zonder kennis van hetzij Maleisch hetzij Javaansch. In de betrokken kringen wordt deze toestand als onwenschelijk gevoeld, zoodat de aanhangige reorganisatievoorstellen dan ook o. m. beoogen deze lacune te doen verwijderen.

Gelijk reeds vermeld zal hetzij het Javaansch hetzij het Maleisch als kernvak moeten worden genomen, waardoor wordt bereikt dat in dat kernvak een beperkte onderwijsbevoegdheid ontstaat.

De vraag of ook voor de studeerenden in de Indonesische talen de wijsbegeerte verplicht moet worden gesteld komt m.i. voor bevestigende beantwoording in aanmerking. De verruiming van inzicht, die de studie van de wijsbegeerte geeft, is voor de philologen evenzeer van beteekenis als voor de sociaal-economen. Ook met het oog op de overweging, dat de talenstudie dikwijls aanraking geeft met wijsgeerige geschriften, is verplichtstelling van de wijsbegeerte aanbevelenswaardig.

Het candidaatsexamen in de Indonesische taal- en letterkunde, af te leggen twee jaar na het propaedeutisch examen, zal derhalve de volgende vakken omvatten.

1. de Javaansche taal
2. de Maleische taal
3. de beginselen van het Sanskrit of van het Arabisch, naar keuze van den candidaat
4. inleiding in de theoretische wijsbegeerte.

Een overzicht van het aantal colleguren, dat de candidandi in het tweede en derde studiejaar zullen hebben te volgen, wordt in de volgende tabel aangetroffen.

	2e jaar	3e jaar
Javaansch	3	3
Maleisch	3	3
Sanskrit of Arabisch	3	3
Nederlandsch	2	—
Wijsbegeerte	3	—
Totaal	14	9

Bij de beschouwing van deze getallen, die op het eerste gezicht laag schijnen, dient te worden bedacht :

- a. dat vermoedelijk privatissima zullen worden gegeven in de Maleische en Javaansche taal voor die studenten, die deze talen tot hoofdvak hebben gekozen.
- b. dat indien zoowel Sanskrit als Arabisch worden gevolgd het aantal uren resp. tot 17 en 12 stijgt.

§ 22. **Het doctoraalexamen in de Indonesische taal- en letterkunde.**

Het plan-1929 kende drie soorten van doctoraalexamens; onderscheiden werden een linguistische, een ethnologische en een archaeologische richting. Evenals in de academisch statuut, dat vier soorten doctoraalexamens kent, resp. met

Maleisch, Javaansch, een andere Indonesische taal en volkenkunde als hoofdvak, was hier nauwkeurig voorgeschreven in welke vakken moest worden geëxamineerd. Zulks was ook onvermijdelijk, omdat de kandidaatsstudie zich beperkte tot het Sanskrit en Arabisch en de studie van de Indonesische talen zich dus geheel tijdens de doctoraalstudie moest afspelen. Nu de Indonesische talen de haar toekomstige plaats in de kandidaatsstudie hebben verkregen, kan de opzet van 1929 dus geen richtsnoer meer zijn.

Voorop zij gesteld, dat de handhaving van een ethnologische richting minder doelmatig moet worden geoordeeld en dat het aanbeveling verdient voor de ethnologen een afzonderlijke opleiding te creëren, evenals voor de historici. Immers voor den ethnoloog is het Maleisch weliswaar onmisbaar, doch het Javaansch niet en het Sanskrit of Arabisch nog minder; in het algemeen behoeft de ethnoloog geen philologische scholing in de mate, waarin de studie der Indonesische talen die geeft. Nader zal dit gezichtspunt worden ontwikkeld in § 27. Er blijven dus bestaan een linguïstische en een archaeologische richting.

A. *Linguïstische richting.*

Bij de inrichting van deze studie dient voor oogen te worden gehouden, dat niet alleen het Javaansch en Maleisch in aanmerking komen als hoofdvakken, doch dat alle Indonesische talen in beginsel moeten kunnen worden gekozen, behoudens de goedkeuring van de faculteit, terwijl ook de algemeene Indonesische taalkunde hoofdvak moet kunnen zijn.

Bij de keuze der bijvakken zal een zoo groote vrijheid als bij de studie der sociale wetenschappen niet mogelijk zijn. De studie van de Indonesische talen toch vormt veel meer dan deze laatste een sluitend geheel. Bovendien is de

maatschappelijke bestemming van de afgestudeerden bij de Indonesische talen veel scherper omlijnd. Gezien de omstandigheid, die een tweejarige studie van Sanskrit of Arabisch als onvoldoende moet worden aangemerkt om een eenigszins voldoende beheersching dezer talen te verkrijgen, is het b. v. onvermijdelijk, dat de studenten, die Maleisch als hoofdvak kiezen voor hun doctoraalstudie, het Arabisch blijven onderhouden, terwijl zij, voor wie Javaansch hoofdvak is, hetzij in Arabisch, hetzij in Sanskrit zullen moeten worden geëxamineerd. Voorts is het voor alle studenten van belang de algemeene Indonesische taalkunde te beoefenen teneinde de door hen speciaal beoefende talen in breeder verband te kunnen bezien.

Uitgaande van deze beginselen kan men de volgende richtlijnen trekken voor het doctoraalexamen in de Indonesische taal- en letterkunde (linguïstische richting).

I. Hoofdvak kan zijn

- a. Maleisch benevens een andere taal van Sumatra
- b. Javaansch
- c. Een andere Indonesische taal, die naar het oordeel der faculteit in aanmerking komt om tot hoofdvak gekozen te worden
- d Algemeene Indonesische taalkunde.

II. Twee vakken moeten naast het hoofdvak worden bestudeerd. Als verplicht bijvak (verplichte bijvakken) geldt (gelden)

voor a :	1. Arabisch
	2. Algemeene Indonesische taalkunde
voor b :	1. Sanskrit of Arabisch
	2. Algemeene Indonesische taalkunde
voor c :	Algemeene Indonesische taalkunde

voor *d*: Een Indonesische taal, die naar het oordeel van de faculteit in aanmerking komt om tot bijvak gekozen te worden.

Opgemerkt moge worden, dat de hier voorgestelde regeling zeer nauw aansluit bij die, welke door de faculteit der letteren en wijsbegeerte te Leiden is voorgesteld ter vervanging van de bestaande regeling in het academisch statuut. Slechts in zooverre is van het Leidsche voorstel afgeweken als noodig was in verband met het feit, dat te Leiden Sanskrit en Arabisch beide tot de verplichte candidaatsvakken zullen blijven behoren.

B. Archaeologisch-historische richting.

Terwijl voor de beoefening van de Indische volkenkunde, gelijk vermeld, een diepgaande philologische vooropleiding niet noodig is, is dit wel het geval voor de studie van de archaeologie en de daarbij zich aansluitende oude Indische geschiedenis. Voor de studie van de Hindoe-Javaansche geschiedenis toch is kennis van het Sanskrit onontbeerlijk; Javaansch en Maleisch kunnen evenmin worden gemist in verband met de in die talen gestelde geschiedbronnen. Een archaeologisch-historisch doctoraal-examen als voortzetting van de candidaatsstudie in de Indonesische talen ligt dus voor de hand.

Hoofdvakken voor deze studierichting zullen uiteraard zijn: de archaeologie en de oude geschiedenis van Indischen archipel, in verband met die van Zuid-Oost-Azië. Als verplicht bijvak zal althans één Indonesische taal moeten worden genomen. Gewoonlijk zal dit het Javaansch zijn; dit voor te schrijven is echter niet noodzakelijk, zoodat, evenals bij *A*, de omschrijving kan worden gebezigd „een Indonesische taal, die naar het oordeel van de faculteit in

aanmerking komt om tot bijvak te worden gekozen”.

Aanwijzing van het Sanskrit als verplicht vak, gelijk bij de linguistische richting, is voor deze richting niet noodzakelijk. De beoefening van de archaeologie en de Indische oude geschiedenis onderstelt voldoende kennis van het Sanskrit, zoodat de studenten de kennis van deze taal vanzelf zullen moeten onderhouden.

De inhoud van het doctoraal-examen der archaeologisch-historische richting kan dus als volgt worden omschreven:

- I. Hoofdvak is de archaeologie en de oude geschiedenis van den Indischen archipel, in verband met die van Zuid-Oost-Azië.
- II. Twee bijvakken moeten naast het hoofdvak worden bestudeerd. Als verplicht bijvak geldt een Indonesische taal, die naar het oordeel van de faculteit in aanmerking komt om als bijvak te worden gekozen.

Aangeteekend worde hierbij, dat het academisch statuut een archaeologisch-historische richting niet kent. Bij de thans in Nederland aanhangige reorganisatievoorstellen is echter een zoodanige studierichting ontworpen, die geheel met vorenstaande overeenstemt.

Hoofdstuk IV. De studie in de geschiedenis.

§ 23. Inrichting van de studie in de geschiedenis.

Het plan-1929 ging uit van de gedachte, dat een regeling van de studie der geschiedenis in Indië niet onbelangrijk zou moeten verschillen van die in Nederland, vermits uiteraard Indië in het centrum zou moeten staan, terwijl anderzijds de Europeesche middeleeuwen en oude geschiedenis slechts beknopte behandeling zouden behoeven. Op grond

van dit beginsel werd een tweetal examenprogramma's ontworpen. Na een uniform candidaatsexamen zouden twee studierichtingen mogelijk zijn bij het doctoraalexamen: één, waarbij de Indische oude geschiedenis en één, waarbij de nieuwe geschiedenis van Nederlandsch-Indië op den voorgrond zou staan.¹⁾

Er zijn verschillende redenen, die het noodig maken den opzet van het plan-1929 niet meer volledig te handhaven. De voornaamste is wel deze, dat het plan-1929 al te zeer den nadruk legde op de geschiedenis van Indië, waardoor de Europeesche geschiedenis een secundaire plaats verkreeg. De bedoeling van de stichting van een of meer leerstoelen voor de geschiedenis te Batavia is ongetwijfeld, dat de lang verwaarloosde Indische geschiedenis tot leven wordt gewekt. Dit houdt echter volstrekt niet in, dat aan de geschiedenis van het Westen geen groote aandacht moet worden besteed. De invloed van het Westen, met name van Nederland, is staatkundig, economisch en cultureel zóó diep geweest, dat verwaarloozing daarvan de Indische geschiedbeoefening onvruchtbaar zou maken. De Indische student heeft in het algemeen weinig begrip van het Westen, wanneer hij daar niet is geboren of opgegroeid; de studie van de geschiedenis van het Westen, met zijn economische organisatie, zijn sociale structuur en zijn gedachtenvormen, zal hem tot dit begrip moeten brengen. Tegenover de verbijsterende veelheid van de stof, waarvoor de beoefenaar der Europeesche geschiedenis zich gesteld ziet, zou de beoefenaar van de Indische geschiedenis een begrensde object voor zich hebben met schaarsche bronnen, die den onuitputtelijken geestelijken rijkdom van de westersche bronnen missen. Het is dan ook zeer begrijpelijk, dat sinds een aantal decennia van Inheemsche zijde allerwegen onderwijs op wester-

schen gronslag wordt verlangd: men wenscht den sleutel te vinden tot de westersche en bepaaldelijk de Nederlandsche cultuur, niet om deze over te nemen, maar om daarvan een bevruchtenden invloed op de eigen cultuur te doen uitgaan. Een studie van de Indische geschiedenis, die het accent sterk op het autochthone zou leggen en den westerschen invloed zou verwaarlozen, zou haar doel voorbijschieten.

Om nog een andere overweging is er aanleiding tot de waarschuwing: koers niet te zeer oostwaarts. De sociale bestemming van de overgrote meerderheid dergenen, die de universitaire studie in de geschiedenis te Batavia zullen hebben volbracht, zal niet die van geschiedvorschier zijn, doch die van leeraar bij het middelbaar onderwijs. De afgestudeerden zullen dus in staat moeten wezen hun leerlingen niet alleen in de Indische geschiedenis in te leiden, maar ook in de Europeesche. Juist omdat deze laatste, gelijk gezegd, voor velen moeilijkheden pleegt op te leveren, zal het zaak zijn, dat zij gedurende hun academisch opleiding grondig ook voor dit deel van hun taak worden voorbereid.

Nog op een tweede punt is het minder raadzaam gebleken den opzet van 1929 voor de studie der geschiedenis te handhaven. De indeeling in twee richtingen — oude en nieuwe geschiedenis van Indië — is onvoldoende gefundeerd. Immers, voor een richting „oude geschiedenis” naast die voor „archaeologie en oude geschiedenis”, die bij de philologische studie aansluit, bestaat weinig grond. Wie Indische oude geschiedenis wil beoefenen, zal de kennis van het oud-Javaansch en van het Sanskrit niet kunnen missen, zoodat het aangewezen schijnt onderzoekingen op dit gebied te doen plaatshebben door door historisch gerichte philologen en niet door historici, van wie wel eenige kennis van het Javaansch, doch zeker

1) Nota-1929, blz. 30.

niet die van het Sanskrit kan worden gevergd. Een ander bezwaar is, dat de splitsing in twee richtingen een onwenschenlijke scheiding in de studie der Indische geschiedenis te weeg brengt; bij de beoefening van de compagnies-geschiedenis b.v. mogen de inheemsche bronnen zeker niet worden verwaarloosd, zoodat in stede van scheiding samenwerking noodig is. In Nederland heeft de scheiding tusschen classici, mediaevisten en moderne historici bestaansrecht; voor Indië is concentratie wenschelijk. Dat daarbij de eigenlijke historici onvoldoende taalkennis bezitten om velerlei oude bronnen te lezen, is een nadeel dat niet te verhelpen is. Men zou de studie van de geschiedenis te zwaar belasten naar één zijde, indien men van hare beoefenaren de kennis van Sanskrit en Arabisch ging vergen; men bedenke nogmaals, dat de afgestudeerden in groote meerderheid docenten en geen wetenschappelijke werkers zullen zijn.

Een derde punt verdient nog de aandacht. Ofschoon onder de historici in Nederland in het algemeen de inrichting van de geschiedenisstudie volgens het academisch statuut als niet onbevredigend wordt beschouwd, bestaat toch bij velen de grief, dat teveel aan vakstudie wordt gedaan en dat de algemeene vorming te zeer op den achtergrond is gebleven. Juist voor een wetenschap als de geschiedenis, waarvoor technische vakkennis minder noodig is dan breede eruditie, moet dit als een nadeel worden beschouwd. Nu de studie van de geschiedenis te Batavia moet worden ingericht los van het programma in het moederland (waar de „vaderland-sche geschiedenis” een groote rol speelt) is het zaak in deze leemte te voorzien. Dit kan geschieden door de instelling van een eenjarige propaedeutische studie, waardoor tevens het voordeel wordt verkregen van een schiftingsexamen na één jaar. Op het propaedeutisch examen kunnen verschillende niet-historische

vakken, die voor de beoefening der geschiedenis van beteekenis zijn, een plaats verkrijgen.

§ 24. **Het propaedeutisch examen in de geschiedenis.**

Dit examen beoogt de aanstaande historici in te leiden in eenige voor hen onmisbare hulpvakken. De geschiedenis, die de geheele menschelijke samenleving in al haar aspecten tot object heeft, dient zooveel mogelijk — volledigheid is hier natuurlijk uitgesloten — de in andere sociale wetenschappen opgetaste kennis binnen den kring van haar belangstelling te trekken. In dat opzicht is de regeling in Nederland nog niet bevredigend te achten. Het spreekt overigens vanzelf, dat de beoefening van de geschiedenis zelve reeds aanstonds door de eerstejaarsstudenten behoort te worden aangevangen.

Het programma voor de propaedeutische studie in de geschiedenis kan als volgt worden ontworpen:

1. Historische vorming der hedendaag-sche staatsinstellingen.

De historicus komt zoo dikwijls in contact met rechtsverhoudingen, vooral publiekrechtelijke — men denke hierbij aan de middeleeuwen met haar eigenaardige dooreenstrengeling van publiek en privaatrecht — dat een inleiding in de historische vorming der hedendaag-sche staatsinstellingen, die tevens een inleiding tot enkele elementaire rechtsbegrippen zal kunnen zijn, voor hen groot nut zal opleveren ¹⁾. Een afzonderlijk college is hiervoor vermoedelijk niet noodig: de historische ontwikkeling der staatsinstellingen vormt een onderdeel van het candidaatsexamen 2e gedeelte aan de Rechtshoogeshool, zoodat de studenten in de geschiedenis het voor de juristen bestemde college kunnen volgen.

¹⁾ Typeerend is, dat destijds tot de Archiefschool te 's-Gravenhage, welke tot het specifiek historisch ambt van archivaris opleidde, afgestudeerde juristen evenzeer werden toegelaten als afgestudeerde historici.

2. *Volkenkunde van Nederlandsch-Indië.*

De volkenkunde houdt zich bezig met de volken, die nog geen geschreven bronnen en dus geen geschiedenis kennen. Mitsdien is het voor den historicus zeer gewenscht van de beginse-len dezer wetenschap kennis te nemen, waardoor inzicht wordt verkregen in de grondslagen der maatschappelijke ontwikkeling. Er worde aan herinnerd dat Prof. Huizinga destijds gepleit heeft voor een „studium generale” als alge-meene onderbouw voor het hooger onderwijs, waarbij de student in ken-nis zal worden gebracht met „de aard-rijkskunde en volkenkunde in den ruimsten zin des woords” ¹⁾.

3. *Geschiedenis van Nederlandsch-Indië.*

De vermelding van dit vak beteekent niet, dat na het propaedeutisch examen de geschiedenis van Nederlandsch-Indië niet meer zal worden beoefend. Het be-teekent alleen, dat de studenten zullen aanvangen met de studie van Indië's politieke, sociale en economische ontwik-keling tegen den achtergrond van die in Europa, en dat de Europeesche geschie-den is eerst bij de kandidaatsstudie den vollen nadruk zal verkrijgen. De eerst-jaars historici zullen hetzelfde college kunnen volgen als dat, hetwelk voor de studenten in de sociale wetenschappen is bestemd (zie § 15 sub 4). Naast dit examenvak zullen de studenten een college hebben te volgen, dat hun een inleiding in de Europeesche geschiede-nis geeft; dit college zal in het tweede en derde jaar worden voortgezet en zal dus geen relatie hebben met het propaedeutisch examen.

Het behoeft weinig betoog, dat de beoefening van de Nederlandsche taal voor de historici evenzeer verplicht zal moeten zijn als voor de studenten in de sociale wetenschappen. Als aanstaande

docenten bij het middelbaar onderwijs, waarbij zij zich van de Nederlandsche taal zullen hebben te bedienen, zullen zij grondige kennis van die taal moeten bezitten. Omtrent de inheemsche talen zie § 25.

De volgende tabel geeft een overzicht van de colleges, te volgen door de eerstejaarsstudenten in de geschiedenis.

(+) Inleiding staatsrecht	2
(+) Volkenkunde	2
(+) Indische geschiedenis	2
Europeesche geschiedenis	2
Maleisch	2
Javaansch	2
Nederlandsch	2

14

De met (+) gemerkte vakken zijn exa-menvakken.

§ 25. **Het candidaatsexamen in de geschiedenis.**

Al zal gedurende de kandidaatsstudie in de geschiedenis de Indische historie uit den aard der zaak niet worden verwaarloosd, de hoofdaandacht zal toch gericht blijven op de geschiedenis van Europa. De studie hiervan vereischt, vooral voor de niet-Europeesche studen-ten, bijzondere zorg omdat — het werd reeds aangestipt — kennis van Europee-sche toestanden en denkbeelden niet gemakkelijk te verwerven is voor hen, die nimmer dit werelddeel bezochten. De in de nota-1929 geopperde gedachte, dat de Europeesche oude geschiedenis en die der middeleeuwen slechts beknopte behandeling zouden behoeven, vereischt dan ook in zooverre correctie, dat deze perioden uit beschavingsoogpunt zeker niet van mindere beteekenis zijn dan de nieuwe tijd, waarin Europa het eerste contact met Indië verkreeg; men denke aan de Grieksche beschaving, het Christendom, het ontstaan der steden en zooveel meer.

In § 12 werd reeds vermeld, dat aan

1). Nota-1929, blz. 13.

de R. K. Universiteit te Nijmegen de filosofie der geschiedenis een plaats onder de candidaatsvakken heeft verkregen. Op grond van de in die paragraaf vermelde motieven verdient het echter de voorkeur, den student eerst in te leiden in de theoretische wijsbegeerte en niet aanstonds in de wijsbegeerte der geschiedenis. Dit laatste vak kan als keuzevak op het doctoraalexamen een plaats krijgen.

Naast de geschiedenis zelf dienen bij de candidaatsstudie andere vakken te worden opgenomen n.l. die, welke den noodzakelijken theoretischen grondslag opleveren voor de geschiedenisstudie op een bepaald terrein. Ook in Nederland is zulks ingezien. Eén van de drie vakken voor het candidaatsexamen is in het academisch statuut als volgt omschreven „de beginselen der kunstgeschiedenis, die der staatsinrichting of die der staathuishoudkunde dan wel der aardrijkskunde (natuurkundige en sociale), ter keuze van den candidaat”. In de nota-1929 (blz. 29) wordt omtrent dit punt het volgende opgemerkt: „In de omschrijving van dit examenvak kan een minder gelukkige dooreenmenging van tweeërlei overwegingen worden gezien. In de eerste plaats wijst het artikel op het belang, dat voor den algemeenen historicus de kennis kan hebben van die speciale gebieden der geschiedenis, die zich van het hoofdvak hebben losgemaakt en min of meer een eigen leven zijn gaan voeren. Genoemd wordt met name de kunstgeschiedenis, terwijl mede gedacht zal zijn aan de godsdienst- en de rechtsgeschiedenis ¹⁾. In de tweede plaats is gedacht aan het belang, dat de beoefenaar van de politieke en economische geschiedenis heeft bij de kennis van de politieke en economische wetenschappen”.

¹⁾ Vandaar de bepaling dat met goedvinden der faculteit ook de beginselen van een andere tak der geschiedenis dat die der kunstgeschiedenis gekozen kunnen worden.

Het is gewenscht de regeling voor Nederlandsch - Indië zoodanig te doen zijn, dat tijdens de candidaatsstudie die vakken worden beoefend, die voor de geschiedkennis den vereischten theoretischen grondslag brengen; de beoefening van speciale onderdeelen van de geschiedenis zelve als de kunstgeschiedenis, economische geschiedenis enz., kan gevoegelijk naar de doctorale studie worden verschoven. Dat in den kring der Nederlandsche historici soortgelijke denkbeelden leven kan blijken uit het feit, dat Prof. Sneller, bij zijn in 1939 gehouden Leidsche oratie, voor de historici een uniform candidaatsexamen aanbeval, met vakken als staatsleer, staathuishoudkunde en wijsbegeerte ²⁾. Overeenkomstig de in het plan-1929 voorgeslagen regeling zou nu de historicus, al naarmate hij zich meer aangetrokken gevoelt tot de staatkundige en diplomatieke, de economische of de cultuurgeschiedenis, voor zijn candidaatsexamen één der vakken staatsrecht, volkenrecht, economie of (Indische) maatschappijleer zal hebben te beoefenen.

Talenkennis zal ook voor den Indischen historicus onmisbaar zijn teneinde hem in staat te stellen de geschiedbronnen van het land te raadplegen. Zonder dat van hem een philologische opleiding zal worden gevergd, zal hij in staat moeten zijn oudere geschriften te lezen, die in de Javaansche, Maleische of Nederlandsche taal zijn opgesteld. Sanskrit en Arabisch, hoezeer deze eveneens nut zouden kunnen opleveren, moeten achterwege blijven, omdat anders de studie een te zeer linguïstisch karakter zou verkrijgen, waarmede men in de fout zou vervallen van de regeling, die vóór het academisch statuut bestond. De colleges Javaansch en Maleisch, die voor de sociaal-economen bestemd zijn, kunnen gevoegelijk tevens door de historici worden

²⁾ Z.W. Sneller: De economische geschiedenis in hare betrekking tot economie en geschiedenis, blz. 29.

gevolgd, terwijl de interpretatie van zeventiende-eeuwsche Nederlandsche teksten door den hoogleeraar in het Nederlandsch kan worden gedoceerd.

Bij de behandeling van de oudere bronnen zal vanzelf de vereischte kennis van epigraphie, palaeographie en diplomatiek worden bijgebracht. Een afzonderlijk examenvak behoeft daarvan, gelijk in de nota-1929 geschiedde, niet te worden gemaakt.

Voor de candidaatsstudie in de geschiedenis verkrijgt men aldus het volgende programma:

1. Algemeen overzicht van de geschiedenis, Indische zoowel als algemeene;
2. Het staatsrecht met het volkenrecht, de staathuishoudkunde of de Indische maatschappijleer, ter keuze van den candidaat;
3. De interpretatie van oud en nieuw Javaansche, Maleische en 17e-eeuwsche Nederlandsche historische teksten;
4. Inleiding in de theoretische wijsbegeerte.

Van de door de candidandi in de geschiedenis van het tweede en derde studiejaar te volgen colleges kan het volgende benaderende beeld worden gegeven:

	Tweede jaar	Derde jaar
Algemeene en Indische geschiedenis	3	3
Keuzevak sub 2	2	2
Javaansch	2	2
Maleisch	1	2
Nederlandsch	2	1
Wijsbegeerte	3	—
Totaal	13	10

Bij de beschouwing van deze getallen dient in aanmerking te worden genomen,

dat bij de beoefening van het hoofdvak in ruime mate gebruik zal worden gemaakt van den assistent, zoodat vanwege de faculteit meer leiding aan de geschiedenisstudie zal worden gegeven dan uit bovenstaande tabel, die slechts de officieele college-uren aangeeft, zou kunnen worden afgeleid.

§ 26. Het doctoraalexamen in de geschiedenis.

Geen der talrijke hulpwetenschappen, die voor een grondige studie van de geschiedenis noodig zijn, zal bij de doctoraalstudie in deze wetenschap een rol spelen; de doctoraalstudie zal dus volledig aan de eigenlijke geschiedenis kunnen worden gewijd en van de voorbereidende vakken, die op het programma voor het propaedeutisch of candidaatsexamen voorkomen, komt dus geen in aanmerking om hoofdvak bij het doctoraalexamen te worden.

Volgens de regeling in Nederland kan als hoofdvak bij het doctoraalexamen worden gekozen hetzij de oude geschiedenis (inclusief West-Azië en Egypte), de middeleeuwsche geschiedenis (algemeene en vaderlandsche) of de nieuwe geschiedenis (algemeene en vaderlandsche). Deze indeeling is er eene naar tijdvakken. Er bestaat echter ook een andere indeeling van de geschiedenis. Men kan zich — los van de historische periodiseering — in het bijzonder toelagen op onderdeelen als economische geschiedenis, diplomatieke geschiedenis, sociale geschiedenis e. d. meer, terwijl ook de historische ontwikkeling van een bepaald territor (b. v. Indië, Nederland) als hoofdvak in aanmerking komt. Het is gewenscht in dezen zooveel mogelijk vrijheid te laten en te bepalen dat als hoofdvak voor het doctoraalexamen kan worden genomen elk onderdeel van de geschiedenis, dat naar het oordeel van de faculteit in aanmerking komt om als hoofdvak te worden gekozen.

Naast het hoofdvak zullen, gelijk

steeds, twee bijvakken moeten worden beoefend. In Nederland is de keuze daartoe geheel vrij, doch als bezwaar daartegen wordt gevoeld, dat de studenten dientengevolge niet meer verplicht zijn de geschiedenis der Nederlandsche letterkunde te beoefenen. Was de geschiedenis vóór 1921 al te zeer ancilla philologiae, het academisch statuut heeft den band tusschen philologie en geschiedenis te los gemaakt. Zou deze overweging ervoor pleiten de geschiedenis van de Nederlandsche letterkunde als verplicht bijvak op het doctoraal-examen te introduceeren, daar staat tegenover dat de verhouding tusschen geschiedbeoefening en Nederlandsche letterkunde in Indië een geheel andere is dan in Nederland, zoodat er aanleiding is tot de vraag, of in stede van de Nederlandsche niet de Javaansche en Maleische literatuurgeschiedenis als verplichting aan de studenten in de geschiedenis moeten worden opgelegd. Gezien het feit, dat niet uitsluitend Indonesiërs, doch ook personen van anderen landaard de studie der geschiedenis zullen beginnen, schijnt het echter niet gewenscht de Javaansche en Maleische literatuurgeschiedenis als studievak aan allen op te leggen. De beste oplossing moet dan ook deze worden geacht, dat als verplicht wordt aangewezen hetzij de geschiedenis der Javaansche en Maleische hetzij die der Nederlandsche letterkunde.

Het examenprogramma voor het doctoraal-examen in de geschiedenis verkrijgt derhalve het volgende beeld:

1. Hoofdvak kan zijn elk onderdeel van de geschiedenis, dat naar het oordeel van de faculteit in aanmerking komt om als hoofdvak te worden gekozen;
2. verplicht zijn daar naast twee bijvakken; één van deze moet zijn de geschiedenis van de Javaansche en Maleische dan wel die der Nederlandsche letterkunde, ter keuze van den candidaat.

Hoofdstuk V. De studie in de volkenkunde.

§ 27. Inrichting van de studie in de volkenkunde.

In het plan-1929 werd aan de volkenkunde in zooverre een afzonderlijke plaats gegeven, dat het candidaats-examen in de Indonesische taal- en letterkunde kon gevolgd worden door een doctoraal-examen in de ethnologische richting. Gelijk reeds werd opgemerkt, kleeft aan dit voorstel het bezwaar, dat het programma voor de ethnologie te zeer met taalstudie zou worden belast. Dit bezwaar kan evenzeer worden geopperd tegen de regeling in Nederland, volgens welke als hoofdvak bij het doctoraal-examen in de Indonesische taal- en letterkunde kan worden gekozen „vergelijkende volkenkunde van Nederlandsch-Indië”.

Te Leiden is ook nog op andere wijze in de studie van de volkenkunde voorzien. Op grond van de bevoegdheid, haar verleend in art. 4 § 56 van het academisch statuut¹⁾ heeft de faculteit der letteren en wijsbegeerte te Leiden een afzonderlijk doctoraal-examen in de volkenkunde ingesteld, toegankelijk voor hen, die een candidaatsexamen in de faculteit der letteren en wijsbegeerte hebben afgelegd²⁾. Dit doctoraal-examen omvat de algemeene ethnologie als hoofdvak en als verplicht bijvak de ethnologie van eenig zelfstandig beschavingsgebied buiten Europa, terwijl het tweede bijvak een keuzevak is.²⁾ Het is duidelijk, dat deze regeling weliswaar de studie van de ethnologie bevordert, maar dat zij toch niet ten volle kan voldoen nu de studie is gebaseerd op een candidaatsexamen, dat dikwijls vakken van volstrekt anderen aard bevat.

Er bestaat dus alle aanleiding om een

1) Ned. Staatscourant 1929 No. 217.

2) Voor de, eenigszins anders ingerichte, doctorale studie in de ethnologie te Utrecht zie Ned. Staatscourant 1938 No. 61.

afzonderlijke studie in de ethnologie te creëren, ook al kan niet worden verwacht, dat velen zich daarvoor zullen aanmelden wegens de geringe maatschappelijk vooruitzichten, die voor de afgestudeerden op dit gebied bestaan. Toch kan hier van een ontkiemende behoefte worden gesproken. Terwijl het Indische Gouvernement sedert geruimen tijd taalamttenaren in de buitengewesten plaatst, die van de taal of talen in een bepaalde landstreek studie hebben te maken, is gaandeweg de gedachte gerijpt, dat naast de taal het geheele volksleven bestudeering vereischt. Reeds hebben enkele taalamttenaren hun werkzaamheden in zooverre uitgebreid, dat zij als adviseur van het Hoofd van het gewestelijk bestuur of den betrokken bestuursambtenaar optreden, omdat zij meer dan iemand anders als kenners van land en volk in de betrokken streek kunnen worden beschouwd. Niet lang geleden is een ethnoloog op Gouvernementskosten te Gorontalo geplaatst, waarmede de hier aangegeven behoefte officieel is erkend. Ongetwijfeld zal op dien weg worden voortgegaan ¹⁾).

De bovenvermelde overwegingen geven dus aanleiding, een afzonderlijke studie voor de volkenkunde in te stellen. Overeenkomstig den opzet, die bij de in vorige paragrafen behandelde studierichtingen werd gevolgd, zal een propaedeutische studie worden ingesteld van één jaar, gevolgd door een kandidaats- en doctoraalexamen, telkens na twee jaar.

§ 28. Het propaedeutisch examen in de volkenkunde.

Als eerste vak voor de propaedeutische studie komt de inleiding in de Indische volkenkunde in aanmerking, die thans reeds wordt gedoceerd voor de juristen (2e jaar) en die in de toekomst ook

bestemd is voor de literatoren en historici van het eerste jaar. Weliswaar is de volkenkunde voor de thans in behandeling zijnde studierichting uiteraard geen propaedeutisch vak, doch juist het centrale vak; het verdient echter aanbeveling om, evenals bij de geschiedenisstudie is gedaan, een inleiding in het centrale vak al dadelijk bij de propaedeutische studie te doen plaatshebben.

Als hulpvak komt dan in de eerste plaats in aanmerking de kennis van den Islam, die voor een ieder, die het volksleven in Indië bestudeert, onmisbaar moet worden geacht. Het eerstejaarscollege, dat gevolgd wordt door de juristen en in de toekomst ook door sociaal-economen, literatoren en historici, behoort dus ook door de ethnologen te worden gevolgd. Verder dient als hulpvak de geschiedenis van Nederlandsch-Indië te worden gencemd teneinde den ethnologen een inzicht te geven in de maatschappelijke veranderingen, die in Indië in den loop der eeuwen hebben plaatsgegrepen tegen den achtergrond van de ontwikkeling in Europa. Het éénjarige college, dat voor de studenten der sociaal-economische richting is ontworpen en dat ook door de historici zal worden gevolgd, kan dus ook voor de studenten in de volkenkunde goede diensten bewijzen.

Omtrent de Indonesische talen kan eraan worden herinnerd (zie § 22), dat voor den student in de volkenkunde alleen het Maleisch als een taal kan worden beschouwd, die omisbaar is; hij zal daarvoor dezelfde colleges hebben te volgen als voor de studenten der sociaal-economische en historische richtingen bestemd zijn. Noch het Javaansch noch het Sanskrit of het Arabisch zijn talen, welker bestudeering voor den ethnoloog verplicht mag worden gesteld; hoofdzaak blijft immers voor den ethnoloog de taal van het gebied, tot welks bestudeering hij zich in het bijzonder

¹⁾ Andere koloniale gebieden kunnen hier ten voorbeeld strekken. In Papua is van Gouvernementswege een „Anthropologist” geplaatst, die als adviseur optreedt in alle zaken het volksleven betreffende

heeft gezet. Wel verdient het aanbeveling dat de studenten in de volkenkunde worden ingeleid in de algemeene taalwetenschap; zij zullen daardoor een wetenschappelijken grondslag verkrijgen voor de studie van de taal in het gebied hunner bijzondere studie. Het voor de studenten in de Indonesische talen gedachte inleidende college kan dus ook door hen worden gevolgd.

Hoewel de aanstaande ethnoloog minder dan de sociaal-econoom of de historicus in aanraking komt met den westerschen bovenbouw van de maatschappij, schijnt het toch gewenscht ook voor de studenten in de ethnologie het volgen van colleges in de Nederlandsche taal verplicht te stellen op den voet als in § 13 aangegeven. De afgestudeerde ethnoloog immers zal zich in zijn rapporten en verslagen van de Nederlandsche taal moeten bedienen, terwijl ook hij, die bij het middelbaar onderwijs wordt geplaatst, deze taal grondig zal moeten kennen.

Het propaedeutisch examen volkenkunde zou derhalve omvatten:

1. Inleiding in de volkenkunde van Nederlandsch-Indië.
2. Instellingen van den Islam.
3. Geschiedenis van Nederlandsch-Indië.
4. Inleiding in de algemeene taalwetenschap.

Van de door de eerstjaars ethnologen te volgen colleges geeft de volgende tabel een overzicht.

(+) Volkenkunde van Nederlandsch-Indië	2
Algemeene volkenkunde	2
(+) Islam	2
(+) Algemeene taalwetenschap	1
(+) Geschiedenis	2
Maleisch	2
Nederlandsch	2
	<hr/> 13

De examenvakken zijn met (+) aangeduid.

§ 29. Het candidaatsexamen in de volkenkunde.

De grens tusschen de volkenkunde en de aanverwante wetenschappen als tropisch-koloniale staathuishoudkunde en sociografie is betrekkelijk flauw. De ethnologie zoekt haar studieveld onder de meer primitieve volken, de sociograaf richt zijn aandacht op de maatschappelijke problemen der cultuurvolken en evenzeer op die verschijnselen, die met de aanraking tusschen cultuurvolken en meer primitieve volkseenheden gepaard gaan. De econoom, die zijn aandacht op Indië richt, houdt zich vanzelf bezig met vraagstukken, die ook den ethnoloog aangaan: de beteekenis van de desa, de voedselvoorziening, het grondgebruik e. d. meer. Hieruit volgt, dat de ethnoloog zijn gezichtsveld ten onrechte zou beperken, indien hij geen kennis zou nemen van de staathuishoudkunde en de maatschappijleer. Deze vakken behoren dus bij de kandidaatsstudie voor de volkenkunde een plaats te verkrijgen.

Een ander vak, waarmede de volkenkunde nauwe aanraking heeft, is het adatrecht. De studie van opvattingen en gewoonten bij primitieve volken kan niet volledig zijn, indien niet tevens de Inheemsche rechtsopvattingen en rechtsgebruiken in de beschouwing worden betrokken. „De wetenschap van het adatrecht (kan) voor de ethnologie beteekenen een voor een speciaal onderdeel van de cultuur materiaal aanvragende wetenschap” ¹⁾. Aan de Rechtshoogeschool wordt het adatrecht gedoceerd voor de studenten in het derde en vierde studiejaar en wel meer uitgebreid van voor de aanstaande volkenkundigen noodzakelijk is. Voor de studenten in de ethnologie is het dus voldoende, dat zij een inleidend college in de wetenschap van het adatrecht volgen en zich verder onder leiding van

¹⁾ B ter Haar: Het adatprivaatrecht van Ned.-Indië in wetenschap, practijk en onderwijs (1937), blz. 17.

den assistent de vereischte kennis van dit vak eigen maken. Mede om de candidaatsstudie voor de ethnologen niet te zeer te bezwaren is het daarom wenschelijk, de beoefening van het adatrecht voor de volkenkunde eerst na het candidaatsexamen te doen plaats hebben.

Tenslotte de wijsbegeerte; is zij voor de ethnologen noodig? Er kan ruimte bestaan voor de opvatting, dat sociaal-economen en historici meer behoefte hebben aan wijsgeerige bezinning dan ethnologen. Echter, de algemeen vormende waarde, die van de beoefening der wijsbegeerte uitgaat, moet zoo hoog worden aangeslagen en de studie aan de universiteit behoort zoozeer naast vakkennis algemeene vorming bij te brengen, dat het volkomen gemotiveerd is ook voor de studie van de volkenkunde de beoefening van de wijsbegeerte verplicht te stellen.

Het vorenstaande kan worden samengevat in den vorm van het volgende examenprogramma:

1. Algemeene volkenkunde.
2. Maleisch.
3. Staathuishoudkunde.
4. Indische maatschappijleer.
5. Inleiding in de theoretische wijsbegeerte.

Het aantal door de candidandi in de volkenkunde gedurende het tweede en derde studiejaar te volgen colleges kan als volgt worden aangegeven:

	Tweede jaar	Derde jaar
Volkenkunde	2	2
Maleisch	1	2
Staathuishoudkunde	2	3
Indische maatschappijleer	2	2
Wijsbegeerte	3	—
Nederlandsch	2	—
Totaal	12	9

Zou beschouwing van deze tabel tot de gevolgtrekking leiden, dat de studie van de volkenkunde te zeer door die van andere vakken wordt overstemd, dan moet worden opgemerkt, dat, evenals bij de andere studierichtingen, de beoefening van het hoofdvak niet wordt beperkt tot de college-uren. Verwezen worde naar de opmerking aan het einde aan § 25.

§ 30. Het doctoraalexamen in de volkenkunde.

Het aan de Rijksuniversiteit te Leiden ingestelde afzonderlijke doctoraalexamen volkenkunde, toegankelijk voor ieder, die in de faculteit der letteren en wijsbegeerte een candidaatsexamen heeft afgelegd, omvat:

- a. algemeene ethnologie.
- b. ethnologie van eenig zelfstandig beschavingsgebied buiten Europa.
- c. Keuzevak.

Voor Nederlandsch-Indië zal van dit programma in zoover moeten worden afgeweken, dat, gelijk in de vorige paragraaf vermeld, het adatrecht mede een plaats in de doctoraalstudie verkrijgt. Ook schijnt het minder aanbevelenswaardig om een scherpe scheiding te maken tusschen algemeene volkenkunde en die van Nederlandsch-Indië; combinatie van deze beide heeft bovendien het voordeel, dat ruimte blijft voor een keuzevak naast het verplichte bijvak adatrecht. ¹⁾

De vakken voor de doctoraalstudie in de volkenkunde kunnen dus als volgt worden omschreven:

1. hoofdvak: algemeene volkenkunde en vergelijkende volkenkunde van Nederlandsch-Indië;
2. bijvakken: 1. adatrecht
2. keuzevak ter goedkeuring door de faculteit.

¹⁾ Dit keuzevak is mede van belang met het oog op een eventueel te verkrijgen onderwijsbevoegdheid.

Hoofdstuk VI. De docenten.

§ 31. Te vestigen leerstoelen.

Niet zonder reden ging een overzicht der aan de litteraire faculteit te verbinden studiën vooraf aan een bespreking van de te vestigen leerstoelen. Wanneer men zich voor oogen houdt hoe groot het aantal wetenschappen is, dat in een faculteit der letteren thuisbehoort en hoe los de band blijft, die deze wetenschappen samensnoert — veel losser van bepaaldelijk in de faculteiten der godgeleerdheid, rechtsgeleerdheid en geneeskunde — en wanneer daartegenover wordt gesteld de noodzakelijkheid, de nieuwe faculteit eenerzijds in verband met 's Lands financieelen toestand op bescheiden voet te beginnen, anderzijds als een organisch geheel op te zetten, dan is de te volgen richtlijn duidelijk: eerst dient te worden nagegaan welke studierichtingen het meest in aanmerking komen om in de faculteit te worden ondergebracht en daarna eerst kan worden vastgesteld, welke leerstoelen onmisbaar zijn om dit doel te verwezenlijken.

Bij de doorvoering van het studieprogramma, zooals dat in de vorige paragrafen is ontvouwd, kan ten deele gebruik worden gemaakt van de leerstoelen, die reeds tot de Rechtshoogeschool behooren. De hoogleeraar, die aan deze hoogeschool Javaansch, Maleisch en Islam doceert, zal uiteraard lid moeten worden van de faculteit der letteren, waarbij zijn leeropdracht eenige beperkingen zal hebben te ondergaan. Het instituut van „vereenigde faculteiten” in te stellen, gelijk in Nederland, schijnt niet noodig; eenvoudiger en minder gewrongen is de oplossing, dat die hoogleeraren uit de juridische faculteit, die ook bij den arbeid van de faculteit der letteren betrokken zijn, in deze laatste worden opgenomen, althans voor zoover zij niet-juridische vakken doceren. Aldus zullen de hoogleeraren voor

de volkenkunde en voor de staathuishoudkunde, thans aan de Rechtshoogeschool verbonden, tevens lid kunnen worden van de faculteit der letteren. Bezwaar tegen een dergelijk dubbel lidmaatschap behoeft niet te worden gemaakt; in Nederland is van oudsher de hoogleeraar in het Hebreeuwsch zoowel lid van de faculteit der godgeleerdheid als van die der letteren en wijsbegeerte.¹⁾

De volgende nieuwe leerstoelen moeten nu voor de faculteit der letteren noodig worden geacht.

I. Gewone hoogleeraren.

1. *Javaansch.* Dat het Javaansch, Indië's voornaamste cultuurtaal, in de faculteit moet worden vertegenwoordigd met een afzonderlijken leerstoel, zal weinig verdediging of toelichting behoeven. De nieuwe leerstoel zal in breeden kring, in de eerste plaats onder de Javanen zelf, de belangstelling voor de eigen cultuur verlevendigen, die thans dikwijls onder invloed van den drang naar westersche kennis sluimerende is. Naast de oude schatten van taal en cultuur zal de functionaris voor Javaansch ook aan de levende taal zijn volle aandacht moeten geven teneinde te bevorderen, dat deze meer en meer geschikt wordt gemaakt als voertuig van de gedachten der moderne tijden. Als adviseur van het Gouvernement omtrent zaken van taal, spelling en literatuur zal de hoogleeraar voor het Javaansch dikwijls nuttig werkzaam zijn. Wat de opleiding der studenten betreft: de hoogleeraar zal niet alleen belast worden met de vorming van hen, die Indonesische talen en letterkunde studeeren, maar zal ook Javaansch moeten doceren voor juristen, sociaal-economen en historici.

2. *Maleisch.* De overwegingen, ten gunste van een leerstoel voor het Javaansch

¹⁾ Of het gewenscht is ook hoogleeraren in de juridische vakken, die een rol spelen in het programma van de litteraire faculteit, in deze faculteit op te nemen, behoeft thans niet te worden vastgesteld.

aangevoerd, gelden in hoofdzaak ook voor het Maleisch. Als omschrijving dient echter te worden gegeven „Maleisch en de talen van Sumatra”, aangezien deze leerstoel ook dienstbaar kan worden gemaakt voor de studie van enkele belangrijke Sumatra-talen, als b. v. het Bataksch. Het belang van dezen leerstoel kan nauwelijks worden overschat. Geheele gebieden, waar Maleisch wordt gesproken en geschreven, zijn wetenschappelijk nog onontgonnen b. v. de Molukken. De nieuwe hoogleeraar zal uiteraard ook zijn bijzondere aandacht wijden aan het Maleisch als algemeene verkeerstaal, dat als een wilde plant is opgegroeid en niet voldoende weerstand biedt aan vernederlandschende invloeden. Ten aanzien van de opleiding der studenten is de taak van den hoogleeraar in het Maleisch dezelfde als die voor het Javaansch, behalve dat hij ook de ethnologen onder zijn hoorders zal tellen.

3. *Sanskrit en cultuurgeschiedenis van Voor-Indië.*

Terwijl de leerstoelen voor Javaansch en Maleisch een belangrijk deel van hun beteekenis ontleenen aan den invloed, dien zij op het levende heden hebben, zal de taak van den hoogleeraar in het Sanskrit minder op de maatschappij en meer uitsluitend op de wetenschap gericht zijn. Toch kan deze leerstoel niet worden gemist, omdat de studie van de Hindoe-Javaansche geschiedenis zonder kennis van het Sanskrit en de cultuurgeschiedenis van Voor-Indië niet mogelijk is. Men heeft wel het Sanskrit en Arabisch ten opzichte van den Oost-Indischen Archipel vergeleken met het Latijn en Grieksch ten opzichte van West-Europa; de vergelijking moge onzuiver zijn, een feit is, dat een faculteit der letteren in Indië zonder Sanskrit een van haar grondslagen zou missen. Wel kan de vraag worden gesteld of niet voor dit vak zou kunnen worden volstaan met een lectoraat.

Gelijk uit § 32 zal blijken, zal dit afhangen van de personen — de keuze is gering — die in aanmerking komen om het vak te doceeren. In ieder geval kan worden vastgesteld, dat de docent voor Sanskrit een volledige taak zal hebben in de nieuwe faculteit; immers ook die studenten in de Indonesische taal- en letterkunde, die in stede van Sanskrit het Arabisch kiezen, zullen zijn colleges ter inleiding in de algemeene taalwetenschap en die in de cultuurgeschiedenis van Voor-Indië hebben te volgen.

4. *Arabisch en instellingen van den Islam.*

Na het Hindoeïsme is de Islam de groote cultuurinvloed geweest, die op den Oost-Indischen archipel heeft ingewerkt. Het Arabisch behoort dus een plaats in de faculteit der letteren te verkrijgen; voor de Malaici is het steeds, voor de Javanici dikwijls een onmisbare taal. De hoogleeraar voor Arabisch zal zich echter niet beperken tot de taal; hij zal tevens een kenner van den Islam moeten zijn, zooals die zich in Indië heeft ontplooid. Een faculteit, die waarlijk de Indische cultuurvakken beoogt te omvatten, zal aan den Islam, den godsdienst van de overgroote meerderheid der bewoners, een belangrijke plaats moeten toekennen ¹⁾. De betrokken hoogleeraar zal dus naast de Arabische taal belast worden met de colleges „Instellingen van den Islam”, die thans reeds voor de studenten in de juridische faculteit worden gegeven en die in de toekomst door alle studenten in de faculteit der letteren eveneens moeten worden gevolgd.

5. *Algemeene geschiedenis.*

Betroffen de tot dusver vermelde leerstoelen de specifiek Indische cultuur-

¹⁾ Gedurende mijn reis in Britsch-Indië bleek mij, dat aldaar in Mohammedaansche kringen de instelling van een leerstoel voor Arabisch te Batavia met bijzondere voldoening zal worden begroet.

vakken, de leerstoel voor de geschiedenis zal — evenals de beide hierna onder 6 en 7 vermelde — een ander karakter dragen. Ongetwijfeld zal hij in de eerste plaats een centrum zijn van de beoefening der reeds te lang verwaarloosde Indische geschiedenis; daarnaast echter zal hij in Indië kennis verspreiden omtrent de Europeesche en met name de Nederlandsche cultuur in haar historische ontwikkeling. Vandaar de omschrijving „Algemeene geschiedenis” in plaats van „Indische geschiedenis”. Aangeteekend kan hierbij worden, dat de colleges geschiedenis niet alleen zullen worden gevolgd door de aanstaande historici, maar ook door aanstaande sociaal-economen en ethnologen.

6. *Nederlandsche taal- en letterkunde.*

De beteekenis van dezen leerstoel is reeds uitvoerig aangegeven in § 13. Hier moge nog in herinnering worden gebracht, dat voor alle studenten in de nieuwe faculteit der letteren en wijsbegeerte het volgen van colleges Nederlandsche taal als verplicht is gedacht en dat door de studenten in de geschiedenis bovendien een door den hoogleeraar in het Nederlandsch te geven college „Interpretatie van 17e-eeuwsche Nederlandsche teksten” moet worden gevolgd. Voorts is de geschiedenis der Nederlandsche letterkunde verplicht vak op het doctoraalexamen in de geschiedenis, tenzij in stede daarvan de geschiedenis der Javaansche en Maleische letterkunde wordt verkozen. Daarmede is deze leerstoel in organisch verband met de overige komen te staan.

7. *Wijsbegeerte.*

De toelichting is te vinden in § 12, waarheen thans kan worden verwezen. Aangezien de verplichte colleges in de wijsbegeerte bestemd zullen zijn voor de studenten van alle richtingen in het tweede studiejaar, kan deze leerstoel

een jaar later worden ingesteld dan de overige.

Er moet op worden gewezen dat tegenover deze zeven nieuw op te richten leerstoelen (ordinariaten) de thans bij de Rechtschool bestaande leerstoel voor Javaansch, Maleisch en instellingen van den Islam als zoodanig kan vervallen, zoodat er niet zeven, doch zes functionarissen nieuw moeten worden aangesteld en het budget van de Rechtschool met één hoogleeraar kan worden verminderd.

II. *Buitengewone hoogleeraren.*

Twee omstandigheden kunnen ertoe aanleiding geven dat in stede van een gewoon een buitengewoon professoraat wordt ingesteld. Primo is het mogelijk, dat een vak van niet zóó primaire beteekenis wordt geacht, dat een ordinariaat geboden schijnt, terwijl toch de wetenschappelijke standing van den te benoemen functionaris een benoeming tot hoogleeraar rechtvaardigt. In de tweede plaats kan het wenschelijk zijn, dat een hoogleeraar contact blijft behouden met de practijk, door naast zijn professoraat een ander ambt te blijven bekleeden. Dit laatste is vooral aan de Technische Hoogeschool veelvuldig en met succus toegepast. Uiteraard kunnen de beide genoemde overwegingen ook tegelijkertijd optreden.

De volgende extraordinariaten kunnen nu voor de toekomstige faculteit worden voorgesteld.

1. *Archaeologie en Oude geschiedenis van Nederlandsch-Indië.*

Deze leerstoel is noodig omdat de hoogleeraar in de algemeene geschiedenis, wie daartoe ook benoemd worde, de kennis van het Oud-Javaansch en het Sanskrit zal missen, die voor de beoefening van de archaeologie en oude geschiedenis van Indië noodig is. Een

volle taak levert dit hoogleeraarschap echter niet op, zoodat een extraordinariaat voor dit overigens belangrijke vak verantwoord is. De betrokken hoogleeraar zal zich niet alleen met de opleiding van de Indonesische literatoren belasten, die na hun candidaatsexamen de archaeologische richting kiezen, maar zal ook voor de studenten in de geschiedenis colleges hebben te geven. Dit hoogleeraarschap behoeft eerst één jaar na de oprichting van de nieuwe faculteit te worden ingesteld, daar de desbetreffende vakken bij de propaedeutische studie niet in aanmerking komen.

2. *Maatschappijleer van Nederlandsch-Indië.*

De belangrijkheid van dit vak zou op zichzelf beschouwd zeker de instelling van een ordinariaat wettigen. Er is echter een overweging, die het wenselijk maakt in dezen een extraordinariaat te vestigen. De bedoeling van dezen leerstoel toch is, de studenten inzicht te doen verkrijgen in den bouw van de Indische samenleving. Dit behoort te geschieden door iemand die de Indische maatschappij uit lange ervaring kent, b.v. door een ambtenaar van het Binnenlandsch Bestuur, die blijk heeft gegeven van studiezin en wetenschappelijke bekwaamheid. Voor dezen leerstoel een geleerd sociograaf of socioloog uit Nederland te ontbieden ware geheel averechts. Ten einde nu te verwezenlijken, dat de Indische maatschappijleer wordt gedoceerd door iemand, die in het volle leven staat en blijft staan, en ten einde zekerheid te hebben dat de meest daarvoor aangewezen persoon zich daarvoor beschikbaar kan stellen zonder zijn eigenlijke carrière te behoeven op te geven, is het instellen van een buitengewoon hoogleeraarschap de aangewezen weg.

3. *Economische politiek.*

Het is ondoenlijk bij het tot stand

komen van de faculteit der letteren, waarin de sociale wetenschappen een belangrijke rol zullen spelen, de staathuishoudkunde geheel te blijven overlaten aan den hoogleeraar, die thans als lid van de faculteit der rechtsgeleerdheid daarmee is belast. Geboden schijnt een extraordinariaat in te stellen, te vervullen door iemand, die nauw contact heeft met het bedrijfsleven, het Departement van economische zaken enz., en die de studenten kan inwijden in de economische politiek van Nederlandsch-Indië in verband met die in andere landen. Ook kennis van het westersch bedrijfswezen met zijn vertakkingen over de wereld kan door dezen docent worden bijgebracht. In bepaalde gevallen zal hem ook het onderwijs in de statistiek kunnen worden opgedragen.

§ 32. *De bezetting der leerstoelen.* ¹⁾

§ 33. *Assistentschappen.*

In § 9 werd uitvoerig aangegeven, waarom het aanstellen van assistenten naast de te benoemen hoogleeraren een onafwijsbare eisch moet worden genoemd, wil het onderwijs in de nieuwe faculteit inderdaad die cultuurvormende waarde hebben, die ervan wordt verwacht. Hier ter plaatse behoort dus nog slechts te worden aangegeven hoeveel assistentschappen noodig zullen zijn en voor welke vakken.

1. *Staatsrecht.* Gelijk reeds in paragraaf 17 werd vermeld zal de hoogleeraar in het staatsrecht, die aan de Rechtshoogeschool is verbonden, slechts dan een uitbreiding van zijn taak in verband met de faculteit der letteren op zich kunnen nemen, wanneer tot aanstelling van een assistent wordt overgegaan.

---

¹⁾ De inhoud van deze paragraaf, waarin personen worden besproken, komt niet voor publicatie in aanmerking.

2. *Staathuishoudkunde*. Gezien de centrale plaats, die de staathuishoudkunde in de studie der sociale wetenschappen zal innemen, is instelling van een assistentschap overmijdelijk. De betrokkene zal zoowel ter beschikking staan van den hoogleeraar in de staathuishoudkunde als van den buitengewonen hoogleeraar in de economische politiek.

3. *Maleisch*. De assistent voor dit vak zal in de eerste plaats den studenten behulpzaam moeten zijn, voor wie het Maleisch niet de moedertaal is. Hij zal hun op min of meer schoolsche wijze de beginselen der taal moeten bijbrengen, zoodat voor den hoogleeraar ruimte overblijft hooger onderwijs te geven in den waren zin des woords. Hierbij zij aangeteekend, dat aan de Rechtshoogeschool reeds een assistent voor Javaansch is verbonden, zoodat voor die taal geen maatregelen noodig zijn.

4. *Sanskrit en Arabisch*.

In dit assistentschap kunnen deze beide talen worden gecombineerd indien daarvoor een jong doctor in de Indonesische talen wordt benoemd, die te Leiden heeft gestudeerd en dus van Sanskrit en Arabisch beide grondige studie heeft gemaakt. Later, wanneer abituriënten van de Bataviasche faculteit der letteren beschikbaar komen, zou het assistentschap kunnen worden gesplitst. De hier bedoelde assistent, die eerst in het tweede bestaansjaar van de nieuwe faculteit behoeft te worden aangesteld, zou ook bij de studie van de Indische archaeologie en oude geschiedenis behulpzaam kunnen zijn.

5. *Volkenkunde*.

Een assistent voor dit vak, dat een centrale plaats in de faculteit der letteren inneemt, is te meer noodig omdat deze tevens ten dienste van het onderwijs in de Indische maatschappijleer zou kunnen staan.

6. *Geschiedenis*.

Met het oog op de uitgebreidheid van het veld der historische studiën is de aanstelling van een assistent, die de studenten wegwijs behoort te maken en hun leiding zal geven bij het verrichten van kleine onderzoekingen, een noodzakelijkheid.

Voor de vakken Nederlandsch en wijsbegeerte schijnt de aanstelling van een assistent niet aanstonds noodig, daar dit in den voorgestelden studieopzet hulpvakken en geen centrale vakken zijn; wat de studenten van deze vakken behooren te weten, kan hun zonder assistentshulp op de colleges worden bijgebracht.

Er moet op worden gewezen dat voor de onder 4, 5 en 6 genoemde assistentschappen vermoedelijk geen krachten in Indië beschikbaar zullen zijn en uitzending uit Nederland noodzakelijk zal blijken. Op den duur, wanneer de faculteit te Batavia haar eerste alumni zal hebben afgeleverd, zullen de assistentsplaatsen door in Indië opgeleide krachten volledig kunnen worden vervuld. Daarvan zal het gevolg zijn, dat uit Indië afkomstige personen geleidelijk bij het hooger onderwijs worden ingeschakeld, hetgeen in de toekomst mede met het oog op de te vervullen hoogleeraarsplaatsen van belang kan zijn.

§ 34. **Buitengewone lectoraten of leeropdrachten.**

Het moet ten eerste gewenscht worden geacht, dat de faculteit, wil zij voeling blijven houden met de maatschappij, zooveel mogelijk gebruikt maakt van de te Batavia aanwezige wetenschappelijke krachten, die buiten het hooger onderwijs werkzaam zijn. Die medewerking kan worden verkregen in den vorm van een buitengewoon lectoraat, een leeropdracht, dan wel in den ongeorganiseerden vorm van losse voordrachten. Aangezien een en ander

geheel afhankelijk is van de personen, die bij de oprichting van de faculteit in eenigerlei functie te Batavia werkzaam zijn, is het niet doenlijk een volledig overzicht te geven van de op dit terrein liggende mogelijkheden en kan slechts op enkele punten worden gewezen.

a. Indonesische talen.

Met de benoeming van hoogleeraren voor het Maleisch en de Sumatratalen, alsmede voor Javaansch, is de outillage van de faculteit, wat de Indonesische talen betreft, natuurlijk niet volledig. Het is zeker gewenscht ook andere talen op eenigerlei wijze bij de faculteit onder te brengen. Dit kan geschieden door een leeropdracht te verstrekken c.q. een aanstelling tot buitengewoon lector te geven aan een gepromoveerde in de Indonesische talen, te Batavia werkzaam, die zich in het bijzonder op een bepaalde taal heeft toegelegd.

Zoo zal den ambtenaar, te verbinden aan het hierna in paragraaf 38 te noemen taalkundig bureau, ongetwijfeld een beperkte doceerende taak aan de litteraire faculteit kunnen worden opgedragen. Het is raadzaam, dat het Gouvernement deze zaak in de hand houdt en niet afwacht, of de betrokkenen zich wellicht als privaat-docent zullen opwerpen; wil de nieuwe faculteit centrum zijn van de beoefening der Indonesische talen, dan zal met de te Batavia bestaande mogelijkheden ten volle rekening moeten worden gehouden. Overigens behoeft een en ander hier ter plaatse niet verder uitgewerkt te worden; het is voldoende dat het beginsel wordt vastgelegd, terwijl de uitvoering aan de nieuwe faculteit kan worden opgedragen.

b. Chineesch.

De vraag moet worden gesteld, of de nieuwe faculteit niet op eenigerlei wijze rekening moet houden met het feit, dat

hier te lande de belangrijke Chineesche groep een eigen beschaving vertegenwoordigt. Aan een volledige opleiding in de sinologie, gelijk te Leiden bestaat, kan niet worden gedacht; er bestaat in Nederlandsch-Indië, ook naar het oordeel van het Kantoor voor Oost-Aziatische zaken, geen behoefte aan een opleiding in de Chineesche taal- en letterkunde. Het ware echter onjuist, indien de nieuwe faculteit het Chineesche element geheel zou verwaarloozen. Een leeropdracht. (later wellicht een buitengewoon lectoraat) voor „cultuurgeschiedenis van Oost-Azië”, is derhalve gewenscht.

Wat betreft de plaats van het vak „cultuurgeschiedenis van Oost-Azië” in het studieplan der faculteit kan worden opgemerkt, dat het voor alle studierichtingen als bijvak bij het doctoraalexamen zou kunnen worden gekozen.

c. Bedrijfsleer.

In § 18 werd reeds aangegeven dat de bedrijfsleer een plaats in de nieuwe faculteit behoort te verkrijgen. Voorloopig zou kunnen worden volstaan met het verstrekken van een leeropdracht voor boekhouden en bedrijfsleer aan een jongen abituriënt der Rotterdamsche Handelshoogeschool of Amsterdamsche Handelsfaculteit, die zijn lesopdracht naast zijn functie bij het Gouvernement kan vervullen. Aangezien bedrijfsleer eerst bij de doctoraalstudie in de sociale wetenschappen aan de orde komt, zullen eerst in het vierde bestaansjaar van de faculteit voorzieningen hiervoor behoeven te worden getroffen. Blijkt het nieuwe — niet verplichte — vak aan een behoefte te voldoen, dan kan later een lectoraat worden ingesteld.

d. Paedagogiek.

Aangezien door de faculteit der letteren ook leeraren voor het middelbaar onderwijs worden gevormd, is het zaak

deze ook voor hun paedagogische taak te bekwamen door in de faculteit onderwijs te geven in de paedagogiek en de didactiek. Deze aangelegenheid heeft echter een zoodanige draagwijdte, dat daaraan een afzonderlijk hoofdstuk gewijd moet worden.

Hoofdstuk VII. De opleiding van leeraren.

§ 35. Onderwijsbevoegdheid.

Een regeling van de onderwijsbevoegdheid voor de in Indië afgestudeerden kwam tot dusver nimmer tot stand omdat zij niet noodig was; geen afgestudeerde van de drie hoogeschoolen — die daarvoor ook niet bestemd zijn — werd tot dusverre bij het onderwijs geplaatst. Nu echter aan de litteraire faculteit opleidingen zullen worden verbonden, die geen equivalent met die in het moederland hebben, is een regeling noodzakelijk geworden, die overigens de in het Academisch Statuut (art. 21) neergelegde beginselen, behoudens één belangrijke uitzondering, kan volgen. Die beginselen kunnen als volgt worden geresumeerd.

- 1) alleen het doctoraalexamen geeft onderwijsbevoegdheid en wel voor het hoofdvak en voor de bijvakken, voor zoover deze laatste behooren tot de vakken der faculteit;
- 2) voor de vakken van het candidaats-examen wordt na afgelegd doctoraalexamen alleen bevoegdheid gegeven voor de vakken die behooren tot de faculteit;
- 3) onderwijsbevoegdheid wordt alleen gegeven voor geheele vakken, niet voor onderdeelen daarvan. Men wordt dus b. v. bevoegd voor geschiedenis en niet voor Indische geschiedenis of nieuwe geschiedenis;
- 4) bevoegdheid voor staatsinrichting wordt toegekend aan hem die bij één zijner examens in dit vak is geëxamineerd, terwijl bevoegdheid voor

staathuishoudkunde alleen ontstaat, indien daarin zoowel op het candidaatsexamen als op het doctoraalexamen werd geëxamineerd.

Op grond van deze beginselen kunnen de onderwijsbevoegdheden voor de doctorandi der verschillende studierichtingen uit de faculteit der letteren aldus worden aangegeven.

- a. het doctoraalexamen sociale wetenschappen geeft bevoegdheid voor staatsinrichting en staathuishoudkunde (dit laatste vak alleen, indien het ook bij het doctoraalexamen geëxamineerd);
- b. het doctoraalexamen Indonesische taal- en letterkunde geeft bevoegdheid voor Javaansch en Maleisch;
- c. het doctoraalexamen geschiedenis geeft bevoegdheid voor geschiedenis alsmede voor staatsinrichting, indien dit vak als candidaatsvak wordt gekozen en voor staathuishoudkunde, indien dit vak zoowel van het candidaats- als van het doctoraalexamen een onderdeel vormde;
- d. het doctoraalexamen volkenkunde geeft bevoegdheid voor staathuishoudkunde indien dit vak als bijvak op het doctoraalexamen is gekozen.

Er moet op worden gewezen dat een bevoegdheid voor Nederlandsche taal en letterkunde niet zal kunnen worden verworven, ook niet al zou Nederlandsch als bijvak op het doctoraalexamen worden gekozen. In Nederland bestaat de regeling (art. 21 lid 4 van het Academisch Statuut) dat onderwijsbevoegdheid voor een levende vreemde taal, die als bijvak voor het doctoraalexamen is gekozen, alleen dan wordt verleend, wanneer de candidaat voldoende bewijzen levert van kennis der hedendaagsche taal en vaardigheid in haar schriftelijk en mondeling gebruik. Deze regeling geldt echter voor „vreemde” talen en kan niet

analoog in Indië voor de Nederlandsche taal worden toegepast, ook al zal voor menig student het Nederlandsch een vreemde taal zijn. De eischen bij het onderwijs te stellen aan het Nederlandsch moeten hier te lande nu eenmaal bij de bestaande sociale verhoudingen belangrijk hooger zijn dan die, welke in het moederland aan de „vreemde” talen worden gesteld.

Zooals in den aanhef van deze paragraaf reeds werd aangekondigd, moet in één opzicht een afwijking van de regeling in het Academisch Statuut ten aanzien van de onderwijsbevoegdheid worden voorgesteld. Het Nederlandsche stelsel is sinds het Academisch Statuut van 1921: Onderwijsbevoegdheid wordt uitsluitend ontleend aan het doctoraalexamen; aan het candidaatsexamen wordt die bevoegdheid niet verbonden. Vóór 1921 echter werd de onderwijsbevoegdheid reeds ontleend aan het candidaatsexamen. De vraag kan nu worden gesteld of in Indië zoo ver behoort te worden gegaan en of niet aan het candidaatsdiploma althans een gedeeltelijke onderwijsbevoegdheid kan worden verbonden. Het volgende moge strekken om aan te geven, welke argumenten voor een zoodanige gedeeltelijke bevoegdheid pleiten.

In de eerste plaats kan er aan worden herinnerd (zie § 14 sub d en § 19 sub d) dat in Indië het candidaatsdiploma zoo veel mogelijk maatschappelijke waarde behoort te bezitten, omdat veel studenten door financieele omstandigheden in de onmogelijkheid verkeerden een studie van vijf jaar of langer te bekostigen. Ook afgezien van deze omstandigheid mag men de vraag stellen of het wel juist gezien is om, gelijk in Nederland, slechts een met een doctoraalexamen afgesloten studie als voltooid te beschouwen en daarmede het alternatief te stellen: of vijf jaar hooger onderwijs of in het geheel geen. Alleen de Economische hoogeschool te Rotterdam heeft destijds een nieuwe koers ingeslagen door aan het candidaats-

examen een zelfstandige beteekenis toe te kennen en daaraan zelfs een titel (D.H. = Diploma Handelswetenschappen) te verbinden; hoewel in latere tijd de neiging bij de studenten is opgekomen om niettemin zooveel mogelijk het doctoraalexamen af te leggen, is toch Rotterdam nog altijd de eenige hoogeronderwijsinstelling in Nederland, waar een studie, die na het candidaatsexamen niet wordt voortgezet, niet wordt beschouwd als een ontijdig afgebroken studie.

In andere landen is dit, gelijk bekend, anders. In de Engelsche sprekende landen beperkt de groote meerderheid der studenten zich tot het „Bachelor” examen en wordt de hoogere graad van „Master” slechts door een kleine minderheid verkregen. De Utrechtsche hoogleeraar Kruyt, die Amerika bezocht, zegt er in zijn brochure „Hoogeschool en Maatschappij” het volgende van: „Formeel moge er eenige gelijkenis (meer trouwens niet) zijn tusschen Bachelor en candidaat, tusschen Master en doctorandus, er is dit enorme verschil dat wie hier te lande als candidaat zijn studie afbreekt een gesjeesd student is en levenslang blijft, terwijl een Bachelor dit niet in het minst is. Hoeveel middelmatigen zwoegen hier na een slapjes afgelegd candidaatsexamen door tot een doctorexamen, dat eigenlijk boven hun krachten ligt; hoevelen zou het tot voordeel zijn, na b. v. drie jaar de universiteit eervol te verlaten en jong in de praktijk te gaan”. ¹⁾ Deze zienswijze schijnt mij juist. Er is geen enkel bezwaar tegen en zelfs menig voordeel aan verbonden om zooveel mogelijk studenten van de algemeene vorming, die het hooger onderwijs geeft, te doen profiteeren en het bezoek aan de universiteit niet te bemoeilijken door den eisch dat zij „volledig” moet zijn. Bij een vakstudie, gelijk die voor ingenieur, meester

¹⁾ H. R. Kruyt: „Hoogeschool en Maatschappij” (1931), blz. 26. Een overeenkomstig pleidooi bij Duyvendak, t. a. p. blz. 4 van den overdruk.

in de rechten en arts, is uiteraard volledigheid noodig; niet echter voor voor de studiën, die een minder afgerond karakter dragen, gelijk die in de faculteit der letteren.

Het tweede argument is van bijzonder aard en betreft meer bepaaldelijk het denkbeeld, een beperkte onderwijsbevoegdheid te verbinden aan het candidaatsexamen in de faculteit der letteren. Dit argument ligt aan de kostenzijde. Naarmate het middelbaar onderwijs zich uitbreidt — de Directeur van Onderwijs en Eeredienst heeft er nog onlangs op gewezen — worden de kosten daarvan voor het Gouvernement steeds zwaarder, weshalve indianisatie, d.w.z. verstrekking van onderwijs door in Indië opgeleiden, steeds dringender geboden wordt. Indianisatie zal echter weinig baat geven indien aan de in Indië opgeleiden hetzelfde salaris wordt toegelegd als aan de uit Nederland uitgezonden. Daarom verdient het ernstige overweging de Indianisatie gepaard te doen gaan met een anderen maatregel: aanstelling van „niet-volledig bevoegden” bij het middelbaar onderwijs. Dit kan worden bereikt door aan hen, die aan de litteraire faculteit te Batavia hun candidaatsexamen hebben afgelegd, een bevoegdheid te geven, welke gelijk op die, welke verbonden is aan de A-akten voor de moderne talen, dus een bevoegdheid voor de lagere klassen. In den eersten tijd zal deze maatregel uit financieel oogpunt nog weinig effect sorteeren, daar het aantal der in de nieuwe faculteit verkrijgbare onderwijsbevoegdheden vooreerst nog niet groot zal zijn. Breidt de faculteit zich echter in de toekomst uit en zal ook de bevoegdheid voor vakken als aardrijkskunde en moderne talen kunnen worden verworven, dan zal bij het middelbaar onderwijs een belangrijke besparing worden verkregen, indien in de lagere klassen kandidaten worden geplaatst, die als halfbevoegde leeraren

worden gesalarieerd. Doch het schijnt gewenscht reeds aanstonds in beginsel vast te leggen dat het candidaatsexamen een zoodanige beperkte bevoegdheid meebrengt.¹⁾ Daartegen kan te minder bezwaar bestaan, indien daartegenover een verdere leemte wordt aangevuld, die het Nederlandsche stelsel aankleeft: het gebrek aan paedagogische vorming van de aanstaande leeraren. Wanneer deze beter wordt verzorgd dan thans — in Nederland werd zij tot voor kort in het geheel niet verzorgd — dan zal tegen een minder „volledige” opleiding nog minder bezwaar behoeven te blijven bestaan. Over die paedagogische vorming wordt hieronder in § 37 gehandeld.

§ 36. Middelbare akten.

Ter voorziening in de behoefte aan leeraren bij het middelbaar en voorbereidend hooger onderwijs staat naast de universiteit het instituut der middelbare akten. Overwogen moet dus worden of de oprichting van de faculteit der letteren aanleiding kan geven, in ruimere mate thans het geval is²⁾ middelbare akten in Indië verkrijgbaar te stellen. De nota-1929 nam in dezen een positief standpunt in; zij spreekt van akten voor Inlandsche talen en Nederlansch en zag ook akten voor Fransch, Duitsch, Engelsch en paedagogiek in het verschiet.³⁾ In tegenstelling met Nederland, waar de opleiding voor deze akten geheel in handen van particulieren is, werd hierbij gedacht aan een opleiding tot die examens door de docenten van de faculteit, gelijk hier te lande van Gouvernementswege de opleiding voor de

1) Volgens de huidige B. B. L. wordt een volledig bevoegd leeraar bezoldigd volgens schaal 66 kolom III (maximum f 825.—); een niet volledig bevoegd leeraar volgens schaal 59 kolom II (maximum f 725.—). De term „niet volledig bevoegd” worde door een meer passende vervangen, b.v. bevoegdheid A.

2) Momenteel kan in Indië slechts examen worden afgelegd voor M. O. Wiskunde K I en Engelsch-A.

3) Nota-1929 blz. 11, 23, 31, 32.

akte K.I aan de Technische Hoogeschool was verbonden.

De commissie-Meyer Ranneft nam een ander standpunt in. Zij herinnerde aan de voorgeschiedenis van deze akten met de volgende bewoordingen: „Men dient voor oogen te houden, dat de middelbare acten in Nederland zijn ingesteld na 1863, toen de H.B.S. werd opgericht en de groote uitbreiding van het middelbaar onderwijs tot gevolg had, dat een onvoldoend aantal academisch gevormde leeraren aanwezig was. Dit laatste gold niet alleen voor die vakken, die aan de universiteiten toenmaals nog niet vertegenwoordigd waren (moderne talen), maar evenzeer voor de andere vakken, die op de Hoogere Burgerschool moesten worden gedoceerd (wiskunde, natuurkennis, Nederlandsch, geschiedenis, staatshuishoudkunde, enz.) Vandaar ook, dat voor de klassieke talen nimmer middelbare acten zijn ingevoerd. De leeraren met M.O. acte zijn derhalve altijd benoemd bij gebrek aan universitair opgeleide sollicitanten, niet omdat men van oordeel was, dat hunne opleiding gelijkwaardig was met die van de universitair gevormden.”¹⁾

Op grond van deze overwegingen beval de commissie aan, de middelbare scholen uitsluitend van academisch opgeleiden te voorzien en in gevallen, waarin een volledige universitaire studie niet noodig scheen, te volstaan met een candidaatsexamen.

Het wil mij voorkomen dat in dezen het voorstel van de commissie-Meyer Ranneft voor overneming in aanmerking komt. Er ligt in het geheele instituut der middelbare akten iets onlogisch. Men wenscht bepaalde personen, die niet in het bezit zijn van het einddiploma van een gymnasium of een H.B.S., geen toegang tot de universiteit te verleenen, maar laat hen wel toe tot een examen, dat geheel hetzelfde civiele effect heeft en den

geëxamineerde *volledig* bevoegd maakt voor middelbaar onderwijs. In den tijd, dat het gymnasium als eenig denkbare vooropleiding voor universitaire studie werd beschouwd, was deze weinig principieele houding begrijpelijk; thans is zij dat niet meer. Er is bovendien een ernstig bezwaar tegen het instituut der middelbare akten, zooals zich dat in Holland heeft ontwikkeld. Vele candidaten zijn op zelfstudie, schriftelijke cursussen, e. d. aangewezen, waardoor de studie al te zeer moet leiden tot ophooping van parate, op een examen produceerbare kennis; zulks in tegenstelling met de studie aan de universiteit, waar de examinerator den examinandus kent en met hem heeft gewerkt, zoodat hij een oordeel bezit over zijn algemeene bekwaamheden. Van de overige voordeelen, die het studeeren aan de universiteit boven studeeren op eigen gelegenheid biedt, wordt hierbij nog gezweven.

Tegen de conclusie, dat dus in Nederlandsch-Indië geen middelbare akten moeten worden ingesteld, kan één bedenking worden geopperd. De groote meerderheid der middelbare examens wordt in Nederland afgelegd door onderwijzers, die hun positie wenschen te verbeteren en daarom het leeraarsambt ambiëeren. In Indië zou dus deze mogelijkheid voor menige bekwame onderwijskracht worden afgesneden. Dit bezwaar is zeker van beteekenis, doch het kan worden ondervangen, indien onder bepaalde voorwaarden ook bezitters van een lageronderwijsakte tot de universitaire studie worden toegelaten, waardoor zij rechtstreeks worden geleid tot het doel, dat zij vroeger slechts langs den omweg van het middelbaar examen konden bereiken. Reeds thans bestaat voor de verschillende hoogeschoolen een regeling ex art. 13 der Hooger Onderwijsordonnantie, waardoor bepaalde personen, die niet in het bezit zijn van de vereischte diploma's, toch tot het hooger

1) Rapport, blz. 36.

onderwijs worden toegelaten. Een bepaling, dat bezitters van de hoofdakte bij gebleken geschiktheid mede tot de studie in de faculteit der letteren kunnen worden toegelaten, zal voldoende zijn om gerechtvaardigde verlangens in den kring der leerkrachten bij het lager onderwijs te bevredigen. Hiertegen zal te minder bezwaar bestaan, omdat de studie in de faculteit der letteren niet uitsluitend, gelijk in Nederland, voor bezitters van het gymnasiumdiploma zal openstaan, maar evenzeer voor abituriënten der H.B.S. De gronden, voor deze verruimde openstelling in het plan-1929 aangevoerd (blz. 32), schijnen mij klemmend.

§ 37. Paedagogische en didactische vorming.

Gelijk reeds werd aangestipt is de praktische vorming van de aanstaande leeraren bij het middelbaar onderwijs op paedagogisch en didactisch terrein door de Nederlandsche universiteiten zeer verwaarloosd. Tot voor kort ging men in Nederland nog altijd van de intellectualistische gedachte uit, dat men van een vak slechts veel behoeft te weten om een goed docent daarin te zijn. De onjuistheid dezer gedachte is in andere landen reeds lang ingezien. Wanneer tijdens mijn buitenlandsche reis vragers in de Philippijnen en in Britsch-Indië mij tot de verklaring noopten, dat aequivalenten van hun „Teachers colleges” „Faculties of education” of soortgelijke instituten in Nederland geheel onbekend zijn, dan werd deze mededeeling met ongeveinsde verbazing aangehoord. Gelukkig is in de jongsten tijd in Nederland een kentering te bespeuren. Een tweetal maatregelen zijn genomen, die de bestaande leemte nog geenszins vullen doch wel als een stap in de goede richting mogen worden aangemerkt.

Vooreerst heeft men ingesteld het instituut van het hospiteeren. Wanneer een candidaat-leeraar voor zijn praktische

opleiding wenscht te hospiteeren aan een Rijks hogere burgerschool, dan kan hij een verzoek daartoe indienen; ingeval hij dan gedurende drie achtereenvolgende maanden aan een bepaalde school heeft gehospiteerd en tenminste zes lessen zelf gegeven tot tevredenheid van de betrokken autoriteiten (leeraar, directeur en inspecteur), wordt hen door de Minister deswege een verklaring verstrekt ¹⁾. Verplicht is deze regeling niet; bij de benoeming tot leeraar zal echter het bezit van deze verklaring gewicht in de schaal leggen.

In de tweede plaats zijn in 1939 aan de verschillende Rijksuniversiteiten ²⁾ docenten benoemd voor de didactiek der verschillende vakken van middelbaar onderwijs; men heeft daarvoor bij elk vak den meest ervaren en bekwamen leeraar benoemd, waarover ter plaatse kon worden beschikt. Wie deze colleges geregeld heeft gevolgd, ontvangt daarvoor een testimonium. Een verplichting ontbreekt ook hier, doch de betrokken onderwijsautoriteiten denken reeds aan de mogelijkheid, eerlang het volgen dezer colleges alsmede het hospiteeren verplicht te stellen voor hen, die een benoeming tot leeraar bij het middelbaar of voorbereidend hooger onderwijs wenschen.

Op nog een derde manier kunnen studenten, die voor het ambt van leeraar bestemd zijn, zich in Nederland voor de hen wachtende taak bekwamen n.l. door het volgen van colleges in paedagogiek, psychologie en aanverwante vakken; de meeste universiteiten bezitten daarvoor reeds leerstoelen. Voor Nederlandsch-Indië kan echter, afgezien van de daaraan verbonden kosten, de oprichting van soortgelijke leerstoelen nog niet worden overwogen aangezien gebleken

¹⁾ Besluit van den Minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen van 20 Februari 1937 No. 89201 afdeeling V. H. M. O. Een afschrift van dit besluit wordt als bijlage gedrukt.

²⁾ De bijzondere ontvangen hiervoor een speciale subsidie.

is, dat daarvoor geen geschikte personen beschikbaar zijn. Immers in Indië kan geen paedagogiek of psychologie met vrucht worden gedoceerd door wie niet op de hoogte is van de psyche der verschillende bevolkingsgroepen, terwijl ook kennis van een of meer Inheemsche talen voor een eventueelen docent in de Indische paedagogiek noodzakelijk is. Uitzending van een paedagoog of psycholoog uit Nederland zou dus weinig zin hebben. In de toekomst zou kunnen worden overwogen een jongen afgestudeerde uit Nederland te ontbieden, die b.v. een plaatsing op het departement van Onderwijs en Eeredienst zou kunnen verkrijgen en, na een voorbereiding van verscheidene jaren, een professoraat in de Indische paedagogiek of psychologie zou kunnen bekleeden.

Voorshands moet dus in Indië worden volstaan met een regeling die analoog is aan de Nederlandsche, zoodat de volgende maatregelen kunnen worden voorgesteld :

1. Invoering van een verplichte hospiteeringsregeling in den geest van de Nederlandsche en wel in dier voege, dat bevoegdheid tot het geven van middelbaar onderwijs alleen wordt verkregen, indien na het universitaire examen is gehospiteerd. Het doctoraal- c. q. candidaatsexamen zal dus op zichzelf niet de onderwijsbevoegdheid medebrengen.
2. Benoeming van docenten met leeropdracht voor de didactiek van
  - a. Inheemsche talen
  - b. Geschiedenis
  - c. Staatsinrichting en staathuishoudkunde
3. Inrichting van speciale colleges te geven door reeds uit anderen hoofde aanwezige hoogleeraren, die den aspirant-leeraren algemeene oriën-

teering kunnen geven op het gebied van paedagogiek en psychologie. Zoo kan wellicht de hoogleeraar in de wijsbegeerte onderwijs geven in de encyclopaedie der paedagogiek en is de hoogleeraar in de psychiatrie bij de Geneeskundige Hoogeschool in de gelegenheid, de psychologie van de rijpere jeugd te doceeren.

Komen deze maatregelen tot stand, dan zal meer zijn bereikt dan ooit bereikt had kunnen worden met het afzonderlijk lectoraat in de paedagogiek, dat in het plan-1929 werd voorgesteld. ¹⁾ In ieder geval moet worden geconstateerd, dat maatregelen om de aspirant-leeraren voor hun taak voor te bereiden te meer onafwijsbaar zijn, naarmate men in de toekomst meer leerkrachten voor het middelbaar onderwijs in Indië zelf wensch op te leiden.

De uitwerking van het complex van vraagstukken, aan de vorming van de aanstaande leeraren verbonden, kan hier thans niet worden gegeven. Zij zal t.z.t. moeten geschieden door overleg tusschen de faculteit en het Departement van Onderwijs en Eeredienst. Daarvoor is ruimschoots tijd beschikbaar, omdat zowel het hospiteeren als het volgen van colleges op paedagogisch en didactisch terrein eerst na aflegging van het candidaatsexamen zal kunnen geschieden.

Hoofdstuk VIII. De verdere taak van de faculteit der letteren.

§ 38. Taalkundig bureau.

Naast wetenschappelijk onderzoek en opleiding tot maatschappelijke betrekkingen, waarvoor een wetenschappelijke vorming vereischt is, heeft de faculteit nog een derde taak; zij draagt haar

¹⁾ Blz. 23. Opmerkelijk is, dat te dier plaatse niet aan vorming van leeraren werd gedacht, doch aan die van onderwijsinspecteurs en leiders van kweek- en normaalscholen.

invloed uit op het maatschappelijk leven, waarmede zij op zeer uiteenlopende wijze contact zal hebben. Een van die vormen van contact is: het leiding geven aan en het coördineeren van het taalkundig onderzoek.

Het Indische Gouvernement heeft reeds lang ingezien, dat wetenschappelijke bestudeering van de voornaamste talen van den Oost-Indischen archipel zoowel uit wetenschappelijke als practische overwegingen noodzakelijk is. Daarom is het ertoe overgegaan, doctoren in de Oostersche talen aan te stellen tot taalambtenaren en dezen op te dragen in bepaalde taalgebieden woordenlijsten, woordenboeken, grammatica's enz. samen te stellen. Veel is op dit gebied ongetwijfeld reeds bereikt. Echter is het onderzoek niet geëcördineerd; de taalambtenaren werken voor zichzelf en blijven vrijwel geheel zonder toezicht.

Van de aanwezigheid van de faculteit der letteren kan nu worden gebruik gemaakt om in deze leemte te voorzien en over te gaan tot stichting van een taalkundig bureau. De wenschelijkheid van een zoodanigen maatregel is destijds reeds door de Regeering erkend; op de begroting voor 1930 ¹⁾ werden gelden uitgetrokken voor een taalambtenaar in algemeenen dienst, tot wiens aanstelling echter nimmer is overgegaan.

De hoogleeraren voor Javaansch en Maleisch zouden als directeurs (zonder bezoldiging) van dit bureau kunnen optreden, terwijl de dagelijksche leiding zou kunnen worden toevertrouwd aan een taalambtenaar in algemeenen dienst, die behoudens eenig administratief personeel geen verdere assistentie zal behoeven. Aldus zou de faculteit bij het practisch taalonderzoek worden ingeschakeld. Doch ook nog op andere wijze kan zulks geschieden: de bedoelde taalambtenaar in algemeenen dienst zou

een doceerende taak aan de faculteit kunnen krijgen en zou b.v. behalve de taal van zijn bijzondere studie ook de algemeene Indische taalkunde kunnen doceeren, waarvoor hem een leeropdracht zou kunnen worden verstrekt (zie § 34 sub a).

De nota-1929 dacht zich het te stichten taalkundig bureau als een zuivere Gouvernementsinstelling. Het wil mij echter voorkomen, dat het bureau vlotter zal kunnen arbeiden en gemakkelijker contact met de buitenwereld kan verkrijgen, indien het niet geheel ambtelijk is georganiseerd. Dit kan worden bereikt door het te doen exploiteeren door het Bataviaasch Genootschap, ter welks beschikking de hoogergenoemde taalambtenaar zou kunnen worden gesteld. Een dergelijke regeling zou ook een belangrijke versteviging beteekenen van de positie van het Genootschap, dat gebukt gaat onder een te kleine wetenschappelijke staf. Een instelling als het Genootschap behoeft naast zijn museum en bibliotheek en naast de op gezette tijden vergaderende afdeelingen een vaste kern van wetenschappelijke werkers, die hun tijd volledig aan de wetenschap kunnen wijden. Wordt dus een taalkundig bureau gesticht, dan kan de arbeid, thans verricht door de afdeeling Taal-, land- en volkenkunde, op meer ruime en intensieve schaal worden uitgeoefend.

Naast het taalkundig bureau zal eerlang ook een volkenkundig bureau voor oprichting in aanmerking komen. De nota-1929 spreekt van een taal- en volkenkundig bureau, doch deze combinatie lijkt weinig bevredigend, aangezien taalstudie geheel andere eischen stelt dan ethnologische studie. Het is echter niet gewenscht teveel zaken tegelijk te entameeren, weshalve hier kan worden volstaan met de vermelding, dat op den langen duur oprichting van een volkenkundig bureau wenschelijk moet worden geacht.

In het plan-1929 wordt nog voor-

1) Afdeeling V stuk 5 post 560 A, onderdeel b.

gesteld den Oudheidkundigen Dienst in nauw contact te brengen met de faculteit door aan den Chef van dien dienst een beperkte doceerende taak als buitengewoon hoogleeraar op te dragen; daaraan werd de eisch verbonden, dat de faculteit in de toekomst advies zal uitbrengen bij de benoeming van dezen functionaris. Een zoodanige regeling is echter minder raadzaam. Ook in Nederland wordt bij de benoeming tot functies, waaraan een extra-ordinariaat als nevenbetrekking is verbonden, de faculteit niet geraadpleegd.

§ 39. Nevenopleidingen.

Zal de faculteit der letteren haar cultuurvormende functie op juiste wijze vervullen, dan zal deze zich niet alleen tot de studenten hebben te wenden, maar ook tot een ruimer publiek. Hetgeen de hoogleeraren op dit terrein verrichten is ten deele individueel en vrijwillig; in hoeverre zij door publicaties en voordrachten de resultaten van het wetenschappelijk onderzoek in breederen kring wenschen te verbreiden, staat aan hen persoonlijk ter beoordeeling.

Daarnaast is echter ook een officieele bemoeienis op dit terrein denkbaar. Er bestaat in de intellectueele bovenlaag der maatschappij te zeer de opvatting, dat de universiteit er is voor de studenten; de gedachte, dat ook zij van het hooger onderwijs kunnen profiteren, die reeds een functie bekleeden, komt gewoonlijk niet op den voorgrond. Toch behoeft het weinig toelichting dat talrijke personen voor hun verdere vorming veel nut zouden kunnen trekken door het bijwonen van colleges en oefeningen in ethnologie, staathuishoudkunde, maatschappijleer, Inheemsche talen, enz.; voor zoover het gouvernement werkgever is, dient het zich ervan rekenschap te geven, of niet op deze wijze de wetenschappelijke vorming van

de ambtenaren kan worden aangevuld. Aan den anderen kant dient gewaakt te worden tegen een te zeer propageeren van de gedachte „University extension”, indien dit ertoe zou leiden dat de hoogleeraren te zeer worden belast met cursussen, voordrachten e.d. waardoor de beoefening van de wetenschap in het gedrang zou kunnen komen. Formeel gesproken bevat het vorenstaande niets nieuws: art. 43 van de Hooger-Onderwijsordonnantie spreekt reeds van wetenschappelijke voorlezingen en leergangen, aan een Landshoogeschool te verbinden. Deze bepaling is echter tot dusver een doode letter gebleven. Komt de faculteit der letteren tot stand, dan zal aan dit artikel leven moeten worden ingeblazen.

§ 40. Bijzondere leerstoelen.

Een andere vorm van verankering van de faculteit in de maatschappij bestaat in het instituut der bijzondere leerstoelen, waardoor bepaalde richtingen, stroomingen en groepen in de gelegenheid worden gesteld hun wetenschappelijke visie aan de hoogeschool te doen vertegenwoordigen. In vele opzichten kan hierin een welkome aanvulling van het Gouvernementsonderwijs worden gezien. Het zou b. v. zeer toe te juichen zijn, indien van Mohammedaansche zijde één of meer leerstoelen voor de beoefening van den Islam zouden worden opgericht; ook zou het van belang zijn, indien naast den Gouvernementsleerstoel voor wijsbegeerte bijzondere leerstoelen tot stand komen, vanwaar het wijsgeerig stelsel wordt verkondigd, dat aan een bepaalde levensbeschouwing verbonden is. Er dreigt hier echter een gevaar. In Nederland is het instituut der bijzondere leerstoelen bedenkelijk gedenatureerd. Het werd in 1905 in de Hooger Onderwijswet gebracht om, gelijk de Memorie van Antwoord het formuleerde „tegenover een onderwijs in de hoofvakken, dat tegen de levens- en wereldbeschou-

wing van het grootere deel der massa indruischt, een ander onderwijs te geven, dat met die levensrichting overeenstemt". Sindsdien zijn echter bijzondere leerstoelen opgericht en van Overheidswege goedgekeurd voor allerlei vakken en onderdeelen daarvan, die met eenigerlei levensbeschouwing niet van doen hebben; er bestaan bijzondere hoogleeraren voor het Recht van den industrieelen eigendom, de Italiaansche taal en de Verlichtingskunde. De overtuiging wint in Nederland veld, dat verschillende van dergelijke leerstoelen minder zijn gesticht om in een leemte bij het Hooger Onderwijs te voorzien dan om de te benoemen docenten den titel van hoogleeraar te doen verkrijgen. De bestaande bepalingen der Hooger-Onderwijswet laten niet toe dit euvel te bestrijden; wanneer eenmaal een instelling, stichting of vereeniging bij Koninklijk Besluit bevoegd is verklaard om een of meer leerstoelen voor een bepaald doel te vestigen (art. 170 der Wet), dan wordt de benoeming van den titularis, die door het curatorium van den leerstoel geschiedt, door de Regeering steeds bekrachtigd. Op maatregelen tegen dit misbruik wordt thans gezonnen.

In Nederlandsch-Indië zijn tot dusverre geen bijzondere leerstoelen opgericht. De regeling in de Hooger-Onderwijs ordonnantie (art. 40 en 41) is echter nagenoeg gelijklopend aan die in de wet en biedt dus ruimte voor dezelfde excessen als in Nederland waar te nemen zijn. Daarom is het alleszins aanbevelenswaardig om de bestaande voorschriften zoodanig te veranderen, dat de gesignaleerde uitwassen kunnen worden voorkomen. Deze verandering zou hierin kunnen bestaan, dat de bevoegdheid van particuliere instellingen en vereenigingen niet verder gaat dan de instelling van bijzondere *lectoraten*. Daaraan zou dan de bepaling kunnen worden toegevoegd, dat de Gouverneur-Generaal bevoegd is, op voorstel van de betrok-

ken faculteit aan een bijzonderen lector den titel van hoogleeraar te verleen. Aldus wordt bereikt, dat het bijzonder hoogleeraarschap alleen wordt verkregen door hen, die daarvoor uit hoofde van hun studievak en hun wetenschappelijke standing in aanmerking komen.

Hoofdstuk IX. De huisvesting van de faculteit.

§ 41. **Collegezalen en werkvertrekken.**

Het nauwe verband tusschen de faculteit der letteren en die der rechtsgeleerdheid maakt de onderbrenging van eerstgenoemde faculteit in het gebouw van de Rechtshoogeschool te Batavia vanzelfsprekend. De vraag is derhalve slechts, of dit gebouw voldoende ruimte biedt om ook de nieuwe faculteit te herbergen. Voor de beantwoording van deze vraag dient een onderscheid te worden gemaakt tusschen de collegezalen en de werkvertrekken voor hoogleeraren en assistenten.

a. *Collegezalen.*

Sinds de jongste verbouwing zijn er in het gebouw van de Rechtshoogeschool vier groote en twee kleine collegezalen ingericht. Deze beide laatste worden geheel in beslag genomen door de nieuw benoemde assistenten voor privaat- en publiekrecht, zoodat slechts de vier groote collegezalen voor een beschouwing in aanmerking komen. Deze nu zijn gedurende de normale collegetijden (8 - 12) nog gedurende 37 uren's weeks beschikbaar, afgezien van den Zaterdag, waarop aan de Rechtshoogeschool geen colleges worden gegeven. Bovendien is door aanbrenging van gordijnen een deel van de aula als collegezaal in te richten, waardoor nog (wederom afgezien van den Zaterdag) 20 uren beschikbaar komen, gevende een totaal van 57 uren of, als de Zaterdag wordt meegeteld, 77 uren. Voor de faculteit der letteren is dit voorloopig voldoende, vooral wanneer bedacht wordt dat colleges met weinig

toehoorders (b.v. die voor Sanskrit en Arabisch) gevoeglijk in de werkkamer van den hoogleeraar gegeven kunnen worden.

Voorzieningen op het gebied van collegezalen zijn dus voorshands niet noodig.

b. Werkvertrekken.

Behalve collegezalen zijn evenzeer noodig werkvertrekken voor de hoogleeraren, gelijk die ook reeds voor de docenten der Rechtshoogeschool bestaan. Deze vertrekken worden door de hoogleeraren gebezigd om studenten te ontvangen, tentamina af te nemen, privatissima te houden e.d. meer. Voor de bevordering van het contact tusschen hoogleeraar en student zijn zij onmisbaar. Aan de Britsch-Indische universiteiten heeft dan ook iedere hoogleeraar zijn van een handboekery voorziene werkkamer in het universiteitsgebouw, waar de studenten doorlopend toegang hebben.

Voor het doen inrichten van werkkamers voor zes nieuwe hoogleeraren is geen plaats in het gebouw van de Rechtshoogeschool voorhanden. Laat men de afzonderlijke werkkamer voor den docent in het Volkenrecht vervallen, waarvan weinig gebruik wordt gemaakt, en worden tevens de niet strikt onmisbare voorzitterskamer en tijdschriftenkamer (beide aan de voorzijde van het gebouw gelegen) tot werkkamer ingericht, dan zal in ieder geval nog ruimte moeten worden gevonden voor drie werkvertrekken.

Voorts moeten localiteiten worden vrijgemaakt voor de te benoemen assistenten. De normale toestand is — moderne hoogeschoolen als b.v. de Rotterdamsche geven dat dan ook te zien — dat naast de kamer van den hoogleeraar een vertrek voor zijn assistent beschikbaar is. Dat zou beteekenen dat zes nieuwe localiteiten moeten worden gevonden voor assistentenkamers. Desnoods zou dit getal kunnen worden verlaagd tot drie, indien n.l. een drietal der thans

door de hoogleeraren van de juridische faculteit geoccupeerde werkkamers door omruiling ter beschikking van de litteraire faculteit zouden komen; deze vertrekken zouden dan door tusschenschotten in tweeafdeelingen kunnen worden gesplitst, één voor den hoogleeraar en één voor den assistent. Meer dan een noodoplossing ware dit echter niet.

Nog op één punt dient voorziening te worden getroffen: de boekery en leeszaal¹⁾. Hieromtrent handelt de volgende paragraaf.

§ 42. Leeszaal en boekery.

Indien de faculteit der letteren wordt opgericht, zal het budget van de bibliotheek van het Bataviaasch Genootschap moeten worden opgevoerd wegens ruimere aanschaffingen. Moeilijkheden van technischen aard geeft dit voorloopig niet: alhoewel de thans voor opberging van de boekery beschikbare ruimte op den langen duur onvoldoende zal blijken, kan gedurende de eerstkomende vijf à tien jaar met de thans daarvoor bestemde depôtruimte worden volstaan.

Anders is het echter met de voor het publiek toegankelijke ruimten. De algemeene leeszaal in het museumgebouw is thans reeds te klein en zal dus de voor de litteraire faculteit vereischte handboeken bezwaarlijk kunnen bergen. Voorts is een leeszaal voor de studenten van de faculteit der letteren, gelijk de faculteit der rechtsgeleerdheid er een bezit op het terrein der Rechtshoogeschool, een dringende eisch. Meer nog dan in Nederland behoeft de student in Indië, wiens boekenbezit schaarsch en wiens eigen werkruimte karig pleegt te zijn, een lokaal, waar hij rustig kan studeeren en over de benoodigde boekwerken kan beschikken. Oprichting van een faculteit der

¹⁾ Terzijde wordt hier gelaten, dat de nieuwe faculteit, indien geen bijzondere voorzieningen worden getroffen, geen eigen faculteitskamer zal bezitten. Op den duur is zulk een localiteit zeker noodig, doch voorloopig zou van de kamer der juridische faculteit gebruik kunnen worden gemaakt.

letteren zonder een voorziening op dit punt zou half werk moeten heeten.

Er is slechts één voorziening, die in dezen blijvende bevrediging kan schenken en definitief de huisvesting van de toekomstige universiteit in goede banen zal leiden. Zij bestaat hierin dat

- a. een nieuw museum voor het Bataviaasch Genootschap wordt gesticht;
- b. de faculteit der letteren (de toekomstige universiteit) de beschikking verkrijgt over de in het oude museumgebouw vrijgekomen ruimten;
- c. de bibliotheek, die in het huidige gebouw blijft ondergebracht, de beschikking verkrijgt over de vereischte lees- en studiezalen.

Inderdaad zou op deze wijze een oplossing worden verkregen die aan alle gerechtvaardigde eischen tegemoetkomt en die tevens een blijvend karakter kan dragen.

Vooreerst zou het museum, dat niet alleen veel te klein, doch ook ongeschikt is gehuisvest, de beschikking verkrijgen over een nieuw gebouw, dat aan alle moderne eischen van museumbeheer voldoet. Dat de bestaande toestand van het museum onbevredigend is werd nog onlangs erkend door den brief van den Directeur van Verkeer en Waterstaat van 1 December 1939 No. A 12/2/19 ¹⁾, waarin dit departementshoofd na bekomen machtiging van de Regeering erkende, dat „het bouwen van een geheel nieuw museum de meest aanbevelenswaardige oplossing is”. Daarbij wordt echter medegedeeld dat de Regeering besloten heeft de beslissing omtrent deze aangelegenheid op te schorten „tot de omstandigheden zich zoodanig hebben gewijzigd dat er aanleiding kan worden gevonden om het bovenbedoeld plan tot geleidelijke vernieuwing van de behuizing van het museum ten laste van de Landsbegroo-

ting weer op te vatten.” In de noodzaak om aan de nieuw faculteit der letteren een behoorlijke behuizing te verschaffen zou een zoodanige wijziging der omstandigheden kunnen worden gezien.

In de tweede plaats zou bij aanvaarding van de hierboven voorgestelde oplossing de bibliotheek van het Genootschap de gewenschte verbetering ondergaan: de algemeene leeszaal zou kunnen worden verdubbeld, de administratieruimte vergroot, de depôt ruimte uitgebreid.

In de derde plaats zou de faculteit der letteren de beschikking verkrijgen over voldoende college- en werkruimten, waardoor een bijbouw op het terrein der Rechtshoogeschool achterwege zou kunnen blijven; gezien de weinige open ruimte, waarover bij de Rechtshoogeschool nog wordt beschikt, zou zulk een bijbouw nooit meer dan een voorloopige en dus onbevredigende oplossing brengen.

Tenslotte zou het zeer gewenschte resultaat worden bereikt, dat de bibliotheek deel uitmaakt van het universiteitscomplex, waardoor de hoogst ongewenschte scheiding van bibliotheek en universiteit, die in Nederland bestaat, te Batavia zou worden vermeden. Vooral met het oog op de outilleering van de werkvertrekken van assistenten en hoogleeraren, waar handbibliotheken dienen te worden ingericht — aan de Nederlandsche universiteiten geeft zulks voortdurend tot moeilijkheden aanleiding wegens de scheiding van universiteit en boekerij — is het zeer gewenscht, dat deze localiteiten zich in de onmiddellijke nabijheid van de bibliotheek bevinden in hetzelfde gebouw en dat zij van de bibliotheek uit kunnen worden geadministreerd.

Aangeteekend worde hierbij dat, zooals uit den hoogeraangehaalden brief van den Directeur van Verkeer en Waterstaat ook blijkt, het nieuwe mu-

¹⁾ Een afschrift hiervan gaat als bijlage hiernevens.

seumgebouw niet wordt gedacht als één monumentaal geheel, dat aanstonds in volle grootte moet worden geconstrueerd. Men stelt zich voor over te gaan tot een paviljoensysteem, dus een hoofdgebouw met vleugels, die geleidelijk kunnen worden bijgebouwd naarmate de behoefte daartoe opkomt. Een eventueele bijdrage van het Land voor een nieuw gebouw kan dus over verschillende jaren worden verdeeld.

Nog afgezien van de vraag, of de tijden als de huidige wel geschikt zijn om een aanvang te maken met de oprichting van een nieuw museumgebouw, moet er op worden gewezen dat de eerste étappe in de uitvoering daarvan geruimen tijd zal vorderen, zoodat wanneer oprichting van de nieuwe faculteit per 1 Augustus 1941 zou worden overwogen, een tijdelijke voorziening in ieder geval noodig zou zijn, teneinde de nieuwe faculteit in het bezit te stellen van 1e. een drietal werkkamers voor hoogleeraren, 2e. een drietal assistentenkamers, 3e. een leeszaal. Uitgaande van de gedachte dat het ongewenscht is deze localiteiten onder te brengen in een elders in de stad liggend gebouw, waardoor het verband met het geheel teloor zou gaan, meen ik dat een en ander slechts kan worden gevonden door de aula van de Rechtshoogeschool in te richten als leeszaal ¹⁾ en de groote historische zaal in het museumgebouw tijdelijk door het aanbrengen van schotten in een zestal vertrekken te verdeelen. De daarin thans ondergebrachte historische verzameling zou dan tijdelijk moeten worden opgeborgen; enkele belangrijke stukken zouden in het museum Oud-Batavia kunnen worden ondergebracht. Zou de Directie van het Bataviaasch Genootschap daartoe willen medewerken, dan zal, althans tijdelijk, in de huisvesting van de nieuwe faculteit zijn voorzien. Een zoodanige voorziening impliceert

¹⁾ Wellicht kan zij voor plechtigheden worden ont-ruimd en als gehoorzaal gebezigd blijven worden.

echter, dat het Gouvernement binnen afzienbaren tijd tot bouw van een nieuw museum overgaat, daar anders de medewerking van het Genootschap bezwaarlijk zal kunnen worden verkregen.

De vraag moet nog worden beantwoord of het niet de voorkeur zou verdienen inzake de huisvesting van de faculteit het plan-1929 te volgen en over te gaan tot oprichting van een verdiepingsgebouw aan de achterzijde van het gebouw der Rechtshoogeschool; in dat gebouw zouden alsdan de bibliotheek en de faculteit der letteren kunnen worden ondergebracht ²⁾. Hiertegen moge worden aangevoerd dat alsdan het museum gehuisvest zou blijven in de ongeschikte localiteiten van thans, zonder uitzicht op een nieuw museumgebouw, terwijl anderzijds de kosten van een nieuw academiegebouw weinig geringer zouden zijn dan die van den bouw van een nieuw museum. Daarbij komt dat, zou bedoeld gebouw op het Rechtshoogeschoolterrein tot stand komen, elke verdere uitbreidingsmogelijkheid zou zijn afgesneden; in een iets verder verwijderde toekomst, als de universiteit zich uitbreidt, zouden dan wederom nieuwe voorzieningen noodig zijn. Of uit aesthetisch oogpunt een dergelijke bijbouw bevrediging zou schenken, valt voorts ernstig te betwijfelen. Ik meen dus een dergelijken opzet te moeten ontraden en te moeten adviseeren tot den bouw van een nieuw museum zoodra de Landsfinanciën daartoe eenige ruimte bieden. Zonder hoge kosten is het oude museumgebouw aan de behoeften van de faculteit der letteren (de toekomstige universiteit) dienstbaar te maken.

Hoofdstuk X. De universiteit van Nederlandsch-Indië.

§ 43. De wenschelijkheid eener universiteit.

Wanneer de faculteit der letteren

²⁾ Nota-1929. blz. 36.

zal zijn tot stand gekomen is het ten zeerste gewenscht, dat tegelijkertijd wordt overgegaan tot de stichting van een universiteit, waarin in ieder geval naast genoemde faculteit de faculteiten der rechtsgeleerheid en geneeskunde worden opgenomen. Deze wenschelijkheid bestaat vooral uit internationaal oogpunt. Ik moge ter adstruatie een passage citeeren uit een brief, mij op 2 September 1938 gezonden door Prof. Dr. P. Serton, hoogleeraar aan de Universiteit van Stellenbosch, die mij na afloop van zijn bezoek aan Nederlandsch-Indië het volgende schreef:

„Op één punt heeft mijn oordeel als buitenlandsch Nederlander misschien eenige waarde. Een goede opinie over ons koloniaal beheer in het buitenland, vooral in Engeland en Amerika, is voor ons van zeer groot praktisch politiek belang. Onderwijstoestanden vormen een van de eerste punten, waarop gelet wordt. In dit opzicht is de benaming van Uw drie hoogeschoolen wel zeer ongelukkig, aangezien in de Angelsaksische landen „High school” een middelbare school aanduidt. De gewone Hollandsche afkeer van „façadepolitiek”, die ons dikwijls overmatig bescheiden maakt, speelt ons m.i. ook hier parten. Het lijkt mij uiterst gewenscht om de drie hoogeschoolen zoo spoedig mogelijk om te zetten in faculteiten van een vereenigde universiteit”.

Aan deze spontane verklaring kan m.i. waarde niet worden onzegd. Nu Britsch-Indië reeds 18 universiteiten bezit en Manila naast de University of the Philippines (Gouvernements instelling) en de University of Santo Tomas (Rooms-Katholiek) een vijftal particuliere universiteiten telt, is het zeker geen vooruitjling op de maatschappelijke ontwikkeling, indien Nederlandsch-Indië als gevolg van de oprichting der litteraire faculteit in het bezit komt van een universiteit.

In deze nota, die over de faculteit

der letteren handelt, is het niet geëigend om in te gaan op de vele administratieve en organisatorische details, verband houdend met de oprichting eener universiteit. Slechts enkele belangrijke problemen dienen hier ter plaatse onder de oogen te worden gezien; zij worden in de § 44 - 48 behandeld.

§ 44. De positie van de Technische Hoogeschool.

Naast de drie faculteiten te Batavia — die der rechtsgeleerdheid, der geneeskunde en der letteren — kan de onderbrenging van de Technische Hoogeschool te Bandoeng als vierde faculteit in de toekomstige universiteit zeker in overweging worden genomen. Principieel is daartegen althans geen bezwaar. De commissie-Meyer Ranneft (blz. 19) citeert den bekenden Oriëntalist, wijlen Prof. dr. C. H. Becker, die de uitschakeling van het technisch element bij het hooger onderwijs een groote fout noemt en het een onbegrijpelijke eenzijdigheid oordeelt, dat de universiteiten het „technische” voor minder wetenschappelijk hielden dan hun eigen arbeidsgebieden.

Het eenige bezwaar tegen opneming van de Technische Hoogeschool in de Universiteit als faculteit van technische wetenschap ligt dus aan de practisch-organisatorische zijde. De leden van laatstgenoemde faculteit zullen op gezette tijden te Batavia vergaderingen van den Senaat moeten bijwonen; dit bezwaar kan echter worden ondervangen door instelling van een college van Rector en Assessoren, waarvan, behalve de Rector, de faculteitsvoorzitters deel uitmaken. Als dan zullen plenaire Senaatsvergaderingen zelden noodig zijn.

Ook zal alsdan het afzonderlijke College van Curatoren vervallen, dat thans te Bandoeng is gevestigd, hetgeen zeker als een gemis zal worden gevoeld. Mijn indruk van de te Bandoeng hieromtrent gevoerde besprekingen is dan ook, dat de meeningen in de faculteit verdeeld

zijn. M.i. dient in dezen de beslissing te worden genomen door faculteit en curatoren der Technische Hoogeschool zelf; het is evenzeer ongewenscht de Hoogeschool tegen haar wil in de universiteit te incorporeeren, als haar tegen haar zin hare zelfstandigheid te laten behouden. Het vraagstuk zal dus t.z.t. door de Regeering aan faculteit en curatorium te Bandoeng moeten worden voorgelegd.

§ 45. De Samenstelling van het Curatorium.

Het spreekt vanzelf, dat het College van Curatoren der Bataviasche hoogeschoolen, om te zetten in een Curatorium voor de universiteit, een wijziging in zijn samenstelling zal moeten ondergaan. Het college zal een of meer leden moeten tellen, die met het oog op de faculteit der letteren (c.q. ook die der technische wetenschap) daarvan deel uitmaken. Gewaarschuwd moet echter worden tegen uitbreiding van het ledental. Het bestaande college heeft buiten den voorzitter tien leden, waarvan twee vertegenwoordigers van de juridische faculteit en twee van de medische, die elk één stem hebben. Worden in de toekomst ook van de litteraire en de technische faculteit twee vertegenwoordigers opgenomen, dan zou het aantal leden tot veertien groeien, hetgeen ongewenscht lijkt met het oog op het vlot bijeenroepen van vergaderingen en het snel nemen van besluiten. Daarom verdient het aanbeveling, alleen de voorzitters der faculteiten in het Curatorium op te nemen en de secretarissen slechts aan te wijzen als plaatsvervangende leden. Aldus kan men zich denken — naar gelang de Technische Hoogeschool al dan niet in de universiteit wordt opgenomen — een Curatorium, bestaande uit een voorzitter en 10, respectievelijk 8 leden, waarvan 4 c.q. 3 hoogleeraren-faculteitsvoorzitters en 6 c.q. 5 anderen, die de verschillende aan

de universiteit verbonden belangen kunnen vertegenwoordigen.

§ 46. De positie van den rector magnificus.

Oprichting van een universiteit brengt met zich de benoeming van een rector magnificus, die de universiteit naar buiten vertegenwoordigt en die de verbinding tusschen de verschillende faculteitsbesturen vormt. Wordt dit ambt in Indië ingesteld, dan zal het een andere positie moeten verkrijgen dan de Nederlandsche traditie medebrengt. In Nederland wordt de rector benoemd voor één jaar; gedurende dat jaar blijft hij volledig met zijn gewone taak als hoogleeraar belast. Onder die omstandigheden ontbreekt een instantie, die zich volledig aan de algemeene belangen van de universiteit kan wijden. Dit is een ongewenschte toestand. In andere landen bestaat een regeling, die ongetwijfeld beter is. De „President” van de University of the Philippines te Manila, die gekozen wordt uit het corps der hoogleeraren, heeft als eenige taak de algemeene belangen van de universiteit te behartigen. Bij zijn benoeming tot „President”, welke benoeming een permanent karakter draagt, wordt hij ontheven van zijn functie als hoogleeraar; hij houdt kantoor in het universiteitsgebouw en is niet alleen het administratieve hoofd van de universiteit, doch stelt zich ook op de hoogte van de nooden en behoeften van alle faculteiten en onderdeelen daarvan. Hij is ook het orgaan voor het contact met de regeering en andere buitenuniversitaire instanties. Daardoor kan hij ook de voorzitters der faculteiten ontlasten van allerlei administratieve beslommingen. Dit systeem, gebaseerd op de in de Vereenigde Staten gebruikelijke praktijk, voldoet zeer goed. In Britsch-Indië heeft de „Vice Chancellor” der universiteit nagenoeg dezelfde positie, met dit verschil, dat hij aan sommige universiteiten zijn functie als

eereambt vervult en niet altijd uit het corps der hoogleeraren wordt gekozen. De Amerikaansche regeling schijnt verkieslijk en moge dus ook voor de toekomstige universiteit van Java worden voorgesteld.

Wordt de functie van rector magnificus toevertrouwd aan een gepensionneerd hoogleeraar, dan zullen de kosten gering blijven. Bovendien zullen bij benoeming van een afzonderlijken rector magnificus (b.v. voor den tijd van vijf jaren) de toelagen aan de faculteitsvoorzitters, thans f 200. — 's maands bedragende, kunnen worden gehalveerd. Aangeteekend worde hierbij, dat bij de aanstelling van een permanenten rector magnificus een der bezwaren tegen onderbrenging van de Technische Hoogeschool in de universiteit wordt ondervangen; immers benoeming van een te Bandoeng wonend hoogleeraar tot rector magnificus voor één jaar zal dan niet behoeven plaats te hebben.

§ 47. De bibliotheek.

Wanneer de universiteit tot stand komt, dient te worden overwogen, of het niet gewenscht is, over te gaan tot oprichting van een universiteitsbibliotheek. De bestaande toestand is deze, dat de boekerij van de Rechtshoogeschool beheerd wordt door den bibliothecaris van het Bataviaasch Genootschap; de boekerijen van de beide andere hoogeschoolen zijn zelfstandig en worden door een bibliothecaresse in Gouvernementsdienst beheerd. Deze toestand is historisch verklaarbaar: het Bataviaasch Genootschap bezit van oudsher een uitnemende boekerij en tijdschriftenverzameling. Wanneer men echter bedenkt, dat 's Genootschaps bibliothecaris 's jaars f 10.000 heeft te besteden voor de Rechtshoogeschool, terwijl hij voor de boekerij van het Genootschap zelf slechts f 6000 kan ten koste leggen, dan wijst dit erop, dat de bestaande regeling eenigszins oneigenlijk is gewor-

den. Zij is bovendien in zooverre ondoelmatig, dat de bibliothecaris van het Genootschap geen zeggenschap heeft over de boekenverzamelingen van de andere hoogeschoolen. Ongetwijfeld verdient het dus overweging, een nieuwe regeling te maken, in dier voege, dat de bibliothecaris van het Genootschap wordt benoemd tot bibliothecaris der universiteitsbibliotheek en dat hij in deze functie tevens het beheer verkrijgt over de boekerij van het Genootschap, alsmede de supervisie over de bibliotheken van de Technische Hoogeschool en de Geneeskundige Hoogeschool. Te zijner tijd zal hem het toezicht over alle Gouvernements bibliotheken te Batavia kunnen worden opgedragen ter bevordering van doelmatige aanschaffing. Het plan-1929 deed daartoe reeds een voorstel (blz. 18), doch het schijnt beter met maatregelen op dit gebied te wachten, totdat de Universiteitsbibliotheek haar beslag zal hebben gekregen.

Het spreekt vanzelf, dat de hier bepleite wijziging der positie van den bibliothecaris van het Bataviaasch Genootschap niet zal kunnen worden doorgevoerd zonder medewerking van 's Genootschaps directie.

§ 48. Autonomie van de Universiteit.

De Commissie-Meyer Ranneft heeft zich in haar rapport (blz. 24/26 tot tolk gemaakt van den aan vele zijden gekoesterden wensch, aan de Universiteit een belangrijke mate van autonomie te verleen. Zij onderscheidt publiekrechtelijke en vermogensrechtelijke autonomie. De eerste zou hierin bestaan, dat de universiteit als publiekrechtelijk lichaam wordt georganiseerd in den geest van art. 194 der Grondwet. Dit zou echter naar het oordeel van de Commissie weinig doeltreffend zijn, omdat de universiteit toch niet in belangrijke mate over eigen inkomsten beschikt, zoodat de afhankelijkheid van de Regee-

ringsorganen zou blijven bestaan. Wat de vermogensrechtelijke autonomie betreft, deze wordt in de regel vooral bepleit om toekenning van schenkingen en legaten aan de universiteit te vergemakkelijken; zij zou dus hierin bestaan, dat de universiteit een afzonderlijke rechtspersoon wordt, waarvoor slechts één post op de begroting voorkomt in den vorm van een „bijdrage” aan de universiteit. De Commissie - Meyer Ranneft zegt hiervan, dat ook op dit punt bijzondere maatregelen tot dusverre niet noodig zijn gebleken; zij volstond dan ook met de aanbeveling: „dat het hooger onderwijs zich in Indië geleidelijk zal ontwikkelen in de richting van autonomie” ¹⁾.

Het wil mij voorkomen, dat dit standpunt juist moet worden geacht. Wordt tot oprichting van een universiteit overgegaan, dan behoeft, wat de autonomie betreft, naar een bijzonderen rechtsvorm niet te worden gezocht. Voldoende is, wanneer aan den president-curator, c.q. den rector magnificus, genoegzame vrijheid wordt gelaten inzake benoeming van assistenten, beschikking over begrotingsposten, e.d. Daarbij mag niet onvermeld blijven, dat blijkens de ervaring in Nederland schenkingen en legaten door particulieren ten behoeve van het hooger onderwijs gemakkelijker kunnen worden verleend, indien naast de universiteit rechtspersoonlijkheid bezittende instituten worden opgericht, waarvan de betrokken hoogleeraar directeur is. Het in § 38 vermelde taalkundige bureau is daar is een voorbeeld van. Ook andere instituten zouden kunnen worden opgericht, zoodra daaraan behoefte bestaat.

Hoofdstuk XI. De kosten van de faculteit der letteren.

§ 49. Kostenramingen.

De hieronder volgende ramingen

betreffen alleen de exploitatiekosten van de nieuwe faculteit, niet de kapitaalsuitgaven, aangezien van deze laatste geen raming kan worden gemaakt zoolang geen tot in details uitgewerkte bouwplannen zijn vervaardigd. Slechts de jaarlijks terugkeerende kosten, voor zoover ten laste van Hoofdstuk V der begroting komende, worden hieronder aangegeven. Daarbij dient te worden onderscheiden tusschen de gemiddelde jaarlijksche uitgaven — waarbij voor de salarissen telkens het gemiddelde bedrag van elke salarisschaal is opgenomen — en de uitgaven gedurende de eerste begrotingsjaren.

A. Gemiddelde kosten.

a) 6 hoogleeraren :	
$6 \times 12 \times f 1100$	f 79.200
b) 3 btgw. hoogleeraren:	
$3 \times 12 \times f 250$	9.000
c) 3 assistenten :	
$3 \times 12 \times f 307.50$	11.070
d) 3 assistenten :	
$3 \times 12 \times f 125$	4.500
e) Colleges op toelage	3.650
f) Toelage faculteitsvoorzitter	2.400
g) Bibliografisch assistente $7 \times 12 \times f 225$	2.700
h) Standplaatstoelagen	6.840
i) Kindertoelagen	<u>memorie</u>
Totaal personeele kosten	f 119.360
j) Collegegeldbeurzen en studietoelagen	3.000
k) Bibliotheek	4.000
l) Hoogere kosten van administratieven en huishoudelijken aard	<u>2.500</u>
Totaal materieele kosten	f 9.500
Algemeen totaal (personeel en materieel)	f 128.860
of rond	f 130.000

¹⁾ Rapport, blz. 27.

Toelichting :

- b) Gerekend is op gemiddel 3 wekelijksche college uren per hoogleeraar (inclusief practica).
- c) 3 assistenten, bezoldigd als academici: aanvangssalaris f 275.—, na twee jaren f 340.—, gemiddeld f 307 50. De bedoeling is, dat de assistenten hoogstens 4 jaren in functie blijven en dan een betrekking elders verkrijgen.
- d) 3 assistenten op toelage, aanvangssalaris f 100, na plm. 2 jaren f 150 's maands.
- e) Gerekend is op drie docenten, die f 27.50 en drie, die f 40.— per wekelijksch lesuur per maand ontvangen gedurende 1½ uur per week (Stbl. 1934, No. 391).
- g) Bezoldigd volgens schaal 48, kolom II (Commies-Redacteur). Deze assistente wordt belast met het toezicht op de leeszaal.
- j) Ten behoeve van de Rechtshoogeschool wordt jaarlijks f 7000 aan collegegeldbeurzen en studietoelagen besteed. Voor de litteraire faculteit kan vermoedelijk met f 3000 worden volstaan, tenzij het aantal studenten in de juridische faculteit zou dalen, in welk geval het voor de litteraire faculteit meer noodige kan worden gecompenseerd door daling der uitgaven ten behoeve van de Rechtshoogeschool.
- k) Er is mede rekening gehouden, dat de bibliotheek van het Bataviaasch Genootschap thans reeds op het gebied van de geschiedenis, taal-, land- en volkenkunde aanschaffingen doet, zoodat met een lager bedrag dan aan de Rechtshoogeschool is toegelegd (f 10.000) kan worden volstaan.

B. Kosten in het eerste begrootingsjaar (5 maanden).

a) 5 hoogleeraren:	
5 x 5 x f 1000 = f 25.000	
b) Buitengewone hoogleeraren	—.—
c) 2 assistenten	
2 x 5 x f 275	2.750
d) 3 assistenten	
3 x 5 x f 100	1.500
e) Colleges op toelage	200
f) Toelage faculteits-voorzitter	1.000
g) Bibliografisch assistente	750
h) Standplaatstoelagen	2.350
i) Kindertoelagen	<u>memorie</u>
Totale personeele kosten	f 33.550
j) Collegegeldbeurzen en studietoelagen	300
k) Bibliotheek	4.000
l) Hoogere kosten van administratieven en huishoudelijkenaard	<u>2.500</u>
Totaal materieele kosten	<u>f 6.800</u>
Algemeen totaal (personeel en materieel)	f 40.350
of rond	f 40.000

Toelichting :

- a) De hoogleeraar in de wijsbegeerte treedt eerst in het tweede bestaansjaar van de faculteit op.
- b) De buitengewone hoogleeraren zijn in het eerste studiejaar nog niet noodig.
- c) De assistent voor Sanskrit en Arabisch behoeft eerst in het tweede bestaansjaar van de faculteit te worden aangesteld.
- e) In het eerste studiejaar wordt alleen gerekend op colleges in Oost-Aziatische cultuurgeschiedenis.

- g) Daar een ambtenaar met eenige ervaring moet worden aangesteld, is op een aanvangssalaris van f 150.- gerekend.
- j) Aangezien de meeste beurzen en toelagen verleend worden aan ouderejaars-studenten, die zonder deze financiële hulp hun studie zouden moeten staken, behoeft slechts op twee beurzen te worden gerekend.
- k) Het volle jaarbedrag is uitgetrokken, aangezien de eerste inrichting hogere kosten met zich brengt.
- l) Dezelfde bemerking als bij k).

C. *Kosten in het tweede begrootingsjaar* (12 maanden).

a) 5 hoogleeraren:	
5 x 12 x f 1000 = f 60.000	
1 hoogleeraar	
1 x 5 x f 1000	5.000
b) 3 buitengewone hoogleeraren:	3 x 5 x f 250 3.750
c) 2 assistenten:	
2 x 12 x f 275	6.600
1 assistent:	
1 x 5 x f 275	1.375
d) 3 assistenten op toelage:	
3 x 12 x f 100	3.600
e) Colleges op toelage	600
f) Toelage faculteitsvoorzitter	2.400
g) Bibliografisch assistente:	
1 x 12 x f 150	1.800
h) Standplaatstoelagen	6.180
i) Kindertoelagen	memorie
Totale personeele kosten	f 91.305
j) Collegegeldbeurzen en studiegeldtoelagen	1.050
k) Bibliotheek	4.000
l) Hogere kosten van administratieven en huishoudelijken aard	2.500
Totale materiele kosten	f 7.550
Algemeen totaal	
(personeel en materieel)	f 98.855
of rond	f 99.000

Toelichting:

- a) De hoogleeraar in de wijsbegeerte treedt eerst in het tweede cursusjaar op.
- e) Colleges in cultuurgeschiedenis van Oost-Azië en in bijzondere Inland-sche talen.
- j) Gerekend is op twee collegegeldbeurzen gedurende een vol jaar en drie gedurende een semester.

Omtrent de tegenover deze uitgaven staande ontvangsten aan collegegelden kan geen betrouwbare raming worden gemaakt. Niet alleen toch is het toekomstige aantal studenten in de nieuwe faculteit onzeker, maar ook kan niet worden uitgemaakt, in hoeverre de oprichting dier faculteit zal leiden tot vermindering van het aantal studenten in de faculteit der rechtsgeleerdheid. Slechts kan erop worden gewezen, dat, wanneer het aantal betalende studenten bij een volgroeide faculteit op 100 wordt gesteld - van de ca. 375 ingeschrevenen op de Rechtshoogeschool betalen $\pm$ 200 collegegeld - de jaarlijksche opbrengst der collegegelden bij de faculteit der letteren f 30 000 zal beloopt. In dat geval bedragen derhalve de netto kosten van laatstgenoemde faculteit, indien eenmaal volgroeid, juist f 100 000 's jaars.

Hoofdstuk XII. Voorstellen in verband met de oorlogsomstandigheden.

Als gevolg van de bezetting van het moederland dienen de in de voorafgaande hoofdstukken neergelegde voorstellen, die reeds vóór 10 Mei 1940 waren geformuleerd, aan een herziening te worden onderworpen. Ofschoon dit rapport zich niet bezighoudt met de vraag, of de oprichting eener faculteit der letteren wenschelijk is, en het zich derhalve heeft beperkt tot een schets van de wijze, waarop een zoodanige faculteit zou kunnen worden ingericht, schijnt het hier de plaats de opmerking te maken, dat de urgentie eener

litteraire faculteit door de gewijzigde tijdsomstandigheden sterker dan ooit naar voren is gekomen. En wel om twee redenen. In de eerste plaats heeft de overweldiging van Nederland tot gevolg gehad, dat de toevoer van werkkrachten uit dat land volledig is gestremd, zoodat Indië in de naaste toekomst is gedwongen, verscheidene opleidingen te creëeren voor functies, welker bekleeders te voren uit Nederland werden gerecruteerd. Daarbij komt — en deze tweede overweging is van nog grooter gewicht — dat Nederlandsch-Indië onder de nieuwe tijdsomstandigheden het eenige land is, waar de Nederlandsche cultuur kan worden hooggehouden; stichting eener faculteit der letteren, die juist de specifiek cultureele vakken omvat, is uit dien hoofde een staatsbelang van de eerste orde.

In het algemeen kan de in de hoofdstukken I — XI geschetste opzet ook bij de nieuwe verhoudingen worden gehandhaafd. Herziening behoeven slechts de voorstellen betreffende de personeelsvoorziening en de opleiding van leeraren, alsook de gemaakte kostenramingen.

§ 50. **Personeelsvoorziening.**

In de voorstellen tot benoeming van hoogleeraren, vervat in § 32, moeten om verschillende redenen veranderingen worden aangebracht. Niet alleen toch is de uitzending uit Nederland onmogelijk geworden, maar ook doet zich de omstandigheid voor, dat de hoogleeraar Drewes, die reeds den leerstoel voor de Indonesische talen en den Islam aan de Rechtshoogeschool bekleedde, in het moederland vertoeft en dientengevolge niet beschikbaar is. Daartegenover staat, dat op zijn tijdelijken vervanger, Prof. Berg, beslag kan worden gelegd.

Een andere moeilijkheid is, dat de keuze uit de door mij in § 32 genoemde drietallen op andere wijze zal moeten geschieden, dan ik mij oorspronkelijk had voorgesteld. Uit overweging,

dat het raadplegen van de verschillende Nederlandsche faculteiten der letteren over de te verrichten benoeringen te veel tijd zou vergen en tot uiteenloopende adviezen zou leiden, had ik mij voorgesteld, bij Uwe Excellentie het raadplegen van de Koninklijke Academie van Wetenschappen, afdeeling letterkunde, te bepleiten; de Voorzitter van die afdeeling, Prof. Huizinga, had zich tegenover mij reeds bereid verklaard tot volle medewerking. Nu dit denkbeeld onuitvoerbaar is geworden, moet de keuze uit de drietallen in Indië zelf worden gedaan, waartoe ik na mijn terugkeer uit Nederland enkele nadere informaties heb ingewonnen. De gelukkige omstandigheid bleek zich voor te doen, dat zich in dit opzicht geen moeilijkheden vertoonen, en dat dus de keuze uit de eerder genoemde drietallen voor de hand liggend blijkt te zijn ¹⁾.

Wat betreft de te benoemen assistenten zij eraan herinnerd (zie § 33), dat voor enkele van het voorgestelde zestal uitzending uit Nederland werd gedacht, die thans uiteraard niet zal kunnen plaatshebben. Gevolg zal hiervan zijn, dat wellicht aan enkele der te benoemen assistenten, die dus onder de reeds hier te lande werkzame academici moeten worden gezocht, een hogere bezoldiging dan de aanvangsbezoldiging van een academicus zal moeten worden toegekend. Voorts is het bij nadere beschouwing wenschelijk gebleken, de assistenten voor Maleisch en Arabisch, die niet wetenschappelijk behoeven te zijn opgeleid en slechts grondige praktische kennis van deze talen behoeven te bezitten, te bezoldigen als taalonderwijzer. Nu daartegenover enkele professoraten vervallen, levert dit uit financieel oogpunt geenerlei bedenking op.

Tenslotte zij aangeteekend, dat de oprichting van een taalkundig bureau (zie § 38) niet tegelijk met die van de

¹⁾ Het hierna volgende gedeelte dezer paragraaf, dat betrekking heeft op personen, wordt weggelaten.

faculteit der letteren behoeft plaats te hebben. Wordt deze faculteit op korten termijn ingesteld, dan is het verkieselijk, de oprichting van een zoodanig bureau uit te stellen, waardoor tevens het voordeel wordt verkregen, dat de nieuwe faculteit gelegenheid zal hebben, advies omtrent opzet en inrichting van het bureau uit te brengen.

§ 51. De opleiding van leeraren.

Het oorspronkelijke plan voor de faculteit der letteren, gelijk in de §§ 1-49 ontvouwd, ging ervan uit, dat de faculteit in de eerste plaats cultureel centrum moest zijn. Opleiding tot maatschappelijke functies was niet het primaire doel; dat de faculteit ook personen zou afleveren, die als leeraar bij het middelbaar onderwijs zouden kunnen optreden, was bij den aanvankelijken opzet slechts een nevenoverweging. Nu echter als gevolg van de gebeurtenissen sinds 10 Mei Indië op het gebied der personeelsvoorziening voorshands autarkisch is geworden, dringt zich de vraag op of de nieuwe faculteit niet de opleiding kan verzorgen van andere leeraren dan die voor Indonesische talen, geschiedenis en staathuishoudkunde (staatsinrichting). Als zoodanig komt voor overweging in aanmerking de opleiding voor leeraar in de klassieke talen, Nederlandsch en aardrijkskunde. Het volgende kan hieromtrent worden vermeld.

1. *Klassieke talen.* Het is in abstracto denkbaar, dat indien toevoer van leerkrachten uit Nederland voor langeren tijd onmogelijk zou blijven, in Indië aan de faculteit der letteren leerstoelen voor Latijn, Grieksch en oude geschiedenis - dit is het minimum voor een goede opleiding in de klassieke letteren - zouden worden verbonden. Dergelijke leerstoelen zouden echter in de Indische maatschappij geen enkelen voedingsbodem vinden, nog daargelaten, of personen zouden kunnen worden

gevonden, om deze leerstoelen op waardige wijze te bezetten. Indien dus in de toekomst de uitzending van leerkrachten voor de oude talen meer blijvend gestremd zou zijn, zal noodzakelijkerwijze de gymnasiale studie hier te lande moeten worden ingekrompen. Dit zal ook door voorstanders van de gymnasiale opleiding als onvermijdelijk moeten worden erkend, omdat deze opleiding alleen zin heeft voor een nauw aan Holland verbonden Indië, niet voor een Indië, dat genoodzaakt is op zichzelf te staan.

2. *Moderne talen* (Fransch, Engelsch). In het rapport Meyer Ranneft (blz. 31) werd de oprichting van leerstoelen voor moderne talen te Batavia ontraden op grond van de overweging, dat voor het volbrengen van deze studie een korter of langer verblijf in het betrokken land onontbeerlijk moest worden geacht. Hoewel deze overweging niet zonder betekenis is, schijnt zij toch niet afdoende, omdat aldus de Indische universiteit blijvend leerstoelen voor belangrijke cultuurvakken als de Fransche en Engelsche taal- en letterkunde zou moeten ontberen en blijvend voor de voorziening met leerkrachten in deze vakken op het moederland zou zijn aangewezen. In beginsel behoort dus in de toekomst te Batavia de gelegenheid te worden geschapen om te studeeren in de Romaansche talen (Fransch) en de Germaansche talen (Engelsch), waardoor Indië wat deze vakken betreft, althans ten deele, selfsupporting zou kunnen worden. Daartegen rijst te minder bezwaar omdat door verblijf in Indochine, respectievelijk in een naburige Engelsche kolonie, de practische vaardigheid in het gebruik der taal kan worden verworven.

Niet theoretische, maar practische moeilijkheden zijn het, die tot de conclusie leiden, dat leerstoelen voor de Romaansche en Germaansche talen nog

niet aanstonds aan de faculteit der letteren moeten worden verbonden. De omstandigheid doet zich n.l. voor, dat hier te lande noch voor Fransch, noch voor Engelsch een persoon kan worden gevonden, die voor een professoraat in aanmerking kan worden gebracht; en het zal wel geen bestrijding ontmoeten, dat voor een waarlijk universitaire studie, ook al wordt daarbij in ruime mate van lectoren en lesopdrachten gebruikgemaakt, althans één hoogleeraar aanwezig moet zijn, die het kernpunt vormt en de algemeene leiding van de studie op zich neemt. Een buitenlander daarmede te belasten schijnt bezwaarlijk; hij zou noch de Nederlandsche taal, noch de behoeften van Indië kennen.

Toch zal, wanneer Nederland gedurende langeren tijd in vijandelijke handen zou blijven, in Indië weldra eenigerlei voorziening moeten worden getroffen. Deze kan, nu universitaire studie met academische examens om de bovenaangeduide reden onmogelijk kan worden ingevoerd — althans zoo men het Nederlandsche peil der Java-universiteit wil handhaven — slechts bestaan in het creëeren van een opleiding voor nieuw in te stellen middelbare akten. ¹⁾ Deze opleiding zou in zooverre aan de universiteit kunnen worden verbonden, dat

- 1e) een der hoogleeraren uit de faculteit der letteren met het toezicht wordt belast;
- 2e) de voor deze akten studeerenden in de gelegenheid worden gesteld, als toehoorder enkele daarvoor in aanmerking komende colleges bij de faculteit der letteren te volgen (bijv. Nederlandsche letterkunde, geschiedenis, wijsbegeerte);
- 3e) de docenten een lesopdracht bij de faculteit der letteren ontvangen.

1) Tot dusverre bestaat hier te lande slechts gelegenheid tot het afleggen van het examen voor de A-akte Engelsch.

Een en ander impliceert, dat, zoodra op tenminste één hoogleeraar voor de Fransche of de Engelsche taal beslag kan worden gelegd, de universitaire studie moet worden ingesteld onder gelijktijdige opheffing van de studie voor de middelbare akten. Dit is in overeenstemming met het betoog in § 36, waar de middelbare akten als noodmaatregel zijn gekenschetst.

Aangezien ik bij mijn besprekingen in Nederland de moderne talen buiten beschouwing heb gelaten, omdat die bij de toenmalige constellatie voorloopig toch niet als onderdeel eener Bataviasche faculteit der letteren in aanmerking kwamen, is het niet mogelijk, thans op korten termijn concrete voorstellen inzake studieplan en doceerend personeel te doen. Zoo kon niet worden nagegaan, welke Franschman of Engelschman — die vermoedelijk in Indië niet beschikbaar is en dus van elders zou moeten worden ontboden — met het onderwijs in het practische taalgebruik zou kunnen worden belast, hetgeen een noodzakelijke voorwaarde voor het welslagen van deze studie moet worden geacht. Ik moge daarom in overweging geven, aan de nieuwe faculteit der letteren, zoodra deze zal zijn geïnstitueerd, de opdracht te verstrekken, hieromtrent door tusschenkomst van den Directeur van Onderwijs en Eeredienst voorstellen te doen.

3. *Nederlandsch.* Het zou kunnen schijnen, dat de instelling in Indië van een studie in de Nederlandsche letteren, welke tot de bevoegdheid van leeraar in het Nederlandsch bij het middelbaar onderwijs leidt, meer voor de hand ligt dan een studie in de Fransche en Engelsche talen. In werkelijkheid is de verhouding echter juist andersom: tegen laatstgenoemde studierichtingen bestaan minder bezwaren dan tegen die voor Nederlandsch. Bij de studie in de Nederlandsche letteren toch, zooals die in

het moederland is opgezet, wordt de actieve en passieve taalbeheersching als vanzelfsprekend verondersteld. De student houdt zich bezig met de historische en hedendaagsche grammatica van de Nederlandsche taal, het middelnederlandsch en het 17^e eeuwse Nederlandsch, de geschiedenis van de Nederlandsche letterkunde, de algemeene- en vergelijkende taalwetenschap, het oergermaansch, het Gotisch, het oud-noorsch en het middelhoogduitsch; praktisch gebruik van de Nederlandsche taal, mondeling en schriftelijk, vormt geen onderdeel van het studieprogramma. Dit laatste zou echter in belangrijke mate het geval moeten zijn, indien een dergelijke opleiding in Indië werd aangevangen; daar zou de actieve en passieve taalbeheersching een hoofdelement van het studieprogramma moeten uitmaken, hetgeen alleen zou kunnen geschieden ten koste van de wetenschappelijke beoefening van de eerder genoemde vakken, die in Nederland bij deze studie een rol spelen. Aldus zou het in Indië behaalde universitaire diploma voor de Nederlandsche letteren in waarde aanmerkelijk bij het moederlandsche ten achter staan, zonder dat de bezitters van het Indische diploma als leeraar alleszins geschikt zouden zijn. Voegt men daarbij dat over een geleerde, die met een professoraat in de oud-germaansche philologie zou kunnen worden belast, niet wordt beschikt, dan is het duidelijk, dat een studie in de Nederlandsche letteren hier te lande achterwege moet blijven. Indien er één vak is, waarin ook in een verdere toekomst studie in Nederland zal moeten worden geëischt, dan is het wel dit. Om dezelfde reden is ook de instelling van een middelbare akte Nederlandsch voor Indië verwerpelijk. Gedurende den tijd, dat het moederland van de buitenwereld is afgesnoerd, zal men zich in Indië bij de verstrekking van onderwijs in de Nederlandsche taal zoo goed mogelijk dienen te behelpen.

Het bovenstaande wordt door mijn ervaringen in de Philippijnen en Britsch-Indië bevestigd. Weliswaar is het onderwijs in de Engelsch taal- en letterkunde in deze landen goeddeels in handen van inheemsche hoogleeraren, doch deze hebben vrijwel steeds hun studie in het moederland volbracht. Een geval als ik aantrof te Hyderabad, waar een hoogleeraar (een Indiër uiteraard) Engelsch doceerde zonder ooit in Engeland te zijn geweest, blijft een uitzondering en werd mij dan ook als zoodanig aangewezen. Overigens betreft het hier landen, waar met onderwijs in de Engelsche taal voor Inheemschen veel eerder een aanvang werd gemaakt, dan met onderwijs in het Nederlandsch aan Inheemschen te onzent. In de toekomst zal dus indianisatie van het onderwijs in het Nederlandsch aan onze middelbare scholen niet moeten plaats hebben door opleiding van neerlandici alhier, maar door bevordering van studie in Nederland door hier te lande geboren en.

4. *Aardrijkskunde*. Dit is het eenige vak, waarvoor desgewenscht aanstonds voorzieningen kunnen worden getroffen. Nu in de persoon van den hoogleeraar in de volkenkunde een kern aanwezig is, van waaruit leiding en toezicht over den gang der studie kan worden uitgeoefend, is het mogelijk, de gelegenheid open te stellen voor de studie in de sociale aardrijkskunde bij de faculteit der letteren, indien aan bedoelden hoogleeraar een drietal docenten worden toegevoegd, aan wie een lesopdracht kan worden verstrekt. Een van deze zal de physische aardrijkskunde moeten doceeren, terwijl de beide andere de sociale geografie en de landbeschrijving voor hun rekening zullen kunnen nemen. Geschikte leerkrachten zijn daarvoor aanwezig.

Het in het academisch statuut neergelegde programma van de studie kan in hoofdzaak in Indië in worden gevolgd.

Het candidaatsexamen omvat in Nederland de volgende 4 vakken: 1) sociale aardrijkskunde, 2) volkenkunde, 3) geschiedenis, (oude of middeleeuwse of nieuwe), 4) natuurkundige aardrijkskunde. Dit programma behoeft slechts in zoverre voor Indië te worden gewijzigd, dat de formuleering ten aanzien van de studie in de geschiedenis dient te luiden: „Een onderdeel van de geschiedenis, dat naar het oordeel van de faculteit in aanmerking komt om als candidaatsvak te worden gekozen”. Ter toelichting zij verwezen naar § 26.

Het programma van de doctorale studie voor de sociale aardrijkskunde in Nederland omvat de volgende vakken: 1) sociale aardrijkskunde, 2) vergelijkende volkenkunde, 3) sociologie, 4) landbeschrijving, 5) keuzevak. Deze vakken behoeven, evemin als die voor de candidaatsstudie, bijzondere voorziening. Voor sociologie kan worden gelezen: maatschappijleer van Nederlandsch-Indië.

De aandacht wordt erop gevestigd, dat, indien op het doctoraalexamen de geschiedenis als bijvak is gekozen, in dit vak tevens onderwijsbevoegdheid wordt verkregen. In verband daarmee schijnt het wenschelijk om omgekeerd — zulks in afwijking van het in § 25 gestelde — ook voor de studie in de geschiedenis een regeling te maken, waardoor het mogelijk wordt, dat door den doctorandus in de geschiedenis tevens bevoegdheid wordt verkregen tot het geven van onderwijs in de aardrijkskunde. Dit zal mogelijk zijn, indien op het voor het candidaatsexamen in de geschiedenis ontworpen examenprogramma punt 2 (blz. 399) als volgt wordt gelezen: „Het staatsrecht met het volkenrecht, de staathuishoudkunde, de Indische maatschappijleer, dan wel de aardrijkskunde (natuurkundige en sociale) ter keuze van den candidaat”; wordt dan op het doctoraalexamen de sociale aardrijkskunde als bijvak gekozen,

dan kan de doctorandus in de geschiedenis op dien grond mede bevoegd worden verklaard voor het onderwijs in de aardrijkskunde (zie artikel 21, lid 8 van het Academisch Statuut).

Aangezien een tekort aan leerkrachten voor de aardrijkskunde nog niet bestaat en in noodgeval bezitters van de hoofdakte tijdelijk als leeraar in dit vak kunnen optreden, schijnt het verkiezelijk met deze opleiding in het tweede bestaansjaar van de facultet een aanvang te maken. In de nieuwe Hoogeronderwijsordonnantie zal intuschen reeds dadelijk de sociale aardrijkskunde als afzonderlijke studierichting dienen te worden opgenomen. De natuurkundige aardrijkskunde komt uit den aard der zaak voorloopig niet voor invoering als afzonderlijke studie in aanmerking.

§ 52. De kosten der Faculteit.

Als gevolg van den door de gewijzigde tijdsomstandigheden veranderden opzet moeten de in § 49 gemaakte kostenramingen worden gecorrigeerd, zover betreft de ramingen voor het eerste en tweede bestaansjaar van de faculteit.

A. Kosten in het eerste begrootingsjaar (5 maanden).

a.	3 hoogleeraren	3 x 5 x f	1100	f 16.500
b.	2 buitengewone hoogleeraren			
		2 x 5 x f	100	1.000
c.	2 assistenten	2 x 5 x f	275	2.750
d.	2 assistenten op toelage			
		2 x 5 x f	100	1.000
	1 assistent (taalond.)			
		1 x 5 x f	200	1.000
e.	colleges op toelage	.	.	550
f.	toelage faculteitsvoorzitter	.	.	1.000
g.	bibliografisch assistente	.	.	750
h.	standplaatstoelagen	.	.	1.475
i.	kindertoelagen	.	.	<u>memorie</u>
	Totaal personeele kosten	.	.	f 26.025

j. collegegeldbeurzen en studietoelagen	f 300
k. bibliotheek . . .	f 4.000
l. hogere kosten van administratieven en huishoudelijken aard	f 2.500 f 6.800
Algemeen totaal (personeel) en materieel)	f 32.825
of rond	f 33.000

Toelichting :

- a. In afwijking van de raming in § 49 is het gemiddelde salaris in stede van het aanvangssalaris opgebracht. Gerekend is op hoogleeraren voor Maleisch, geschiedenis en wijsbegeerte.
- b. 1 buitengewoon hoogleeraar voor Arabisch en instellingen van den Islam (het Arabisch wordt eerst in het tweede studiejaar gegeven), 1 idem voor archaeologie en oude geschiedenis van Nederlandsch-Indië, alsmede Voor-Indische cultuurgeschiedenis.
- c. Gerekend is op een docent voor Oost-Aziatische cultuurgeschiedenis en twee docenten voor Nederlandsch.
- Voor de toelichting der overige posten zie § 49, sub B.

B. Kosten in het tweede begrootingsjaar (12 maanden).

a. 3 hoogleeraren	
3 x 12 x f 1100	f 39.600
b. 4 buitengewone hoogleeraren	f 5.250
c. 2 assistenten	
2 x 12 x 275	f 6.600
d. 2 assistenten op toelage	
2 x 12 x f 100	f 2.400
1 assistent (taalond)	
1 x 12 x f 200	f 2.400

1 assistent (taalond)	
1 x 5 x f 200	f 1.000
e. colleges op toelage	„ 2.370
f. toelage faculteitsvoorzitter .	„ 2.400
g. bibliografisch assistente	
1 x 12 x f 150	„ 1.800
h. standplaats-toelagen	„ 3.680
i. kindertoelagen .	<u>memorie</u>
Totaal personeele kosten	f 67.500
j. collegegeldbeurzen en studietoelagen .	1.050
k. bibliotheek . . .	4.000
l. hogere kosten van administratieven en huishoudelijken aard	<u>2.500</u>
Totaal materiele kosten	<u>f 7.550</u>
Algemeen totaal (personeel en materieel)	f 75.050
of rond	f 75.000

Toelichting:

- b. Naast de beide buitengewone hoogleeraren vermeld sub A, is gerekend op nieuwe aanstelling in het tweede studiejaar van buitengewone hoogleeraren voor Indische maatschappijleer en voor economische politiek.
- e. Gerekend is op colleges op toelage voor Nederlandsch, Oost-Aziatische cultuurgeschiedenis en Sanskrit. Ter toelichting van de overige posten zij verwezen naar § 49, sub C.

20 Februari 1937.
No. 8920¹. Afd. V. H. M. O.

DE MINISTER VAN
ONDERWIJS, KUNSTEN EN WETENSCHAPPEN,
HEEFT GOEDGEVONDEN:

Vast te stellen de navolgende

Regeling betreffende de toelating van hospitanten aan Rijks hogere burgerscholen.

1. Wanneer een candidaat-leeraar voor zijn praktische opleiding wenscht te hospiteeren aan een Rijks hogere burgerschool, wendt hij zich tot den directeur dier school. Deze brengt ter zake advies uit aan den inspecteur met het toezicht op zijn school belast. In dit advies wordt door den Directeur onder meer medegedeeld, welke leeraar (leeraren) zijner school bereid is (zijn) den candidaat-leeraar zijn (hun) lessen te doen bijwonen, en of hij deze(n) daarvoor geschikt acht. Naar aanleiding van dit advies doet de inspecteur een voorstel aan den Minister, die beslist.
2. De hospitant moet bevoegd zijn tot het geven van onderwijs aan een Rijks hogere burgerschool in het vak, waarin hij wenscht te hospiteeren.
3. In elke les mogen niet meer dan twee hospitanten aanwezig zijn.
4. Het geven van lessen door hospitanten mag slechts geschieden onder goedkeuring van den directeur der school en onder verantwoordelijkheid van den leeraar.
5. Wanneer een hospitant ten minste drie achtereenvolgende maanden aan een bepaalde Rijks hogere burgerschool heeft gehospiteerd en ten minste zes lessen (- van de laatste twee wordt vooraf tijdig kennis gegeven aan den hierbij betrokken inspecteur -) zelf heeft gegeven tot tevredenheid van de(n) hierbij betrokken leeraar (leeraren), den directeur en den inspecteur, wordt hem deswege op voorstel van den inspecteur door den Minister een verklaring verstrekt.
6. De inspecteurs brengen jaarlijks vóór 15 Februari aan voornoemden Minister verslag uit omtrent het hospiteeren van candidaat-leeraren aan Rijks hogere burgerscholen in hun ambtsgebied.

's - GRAVENHAGE, 20 Februari 1937
(wg). SLOTEMAKER DE BRUINE.

BANDOENG, den 1sten December 1939.

No. A 12/2/19.

Onderwerp:

Verzoek van de Directie van het Koninklijk Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen om bijdragen uit 's Lands kas ten behoeve van den bouw van een nieuw museum.

Naar aanleiding van Uw verzoek om een Landsbijdrage, teneinde te kunnen voorzien in den bouw van een nieuw museum, heb ik de eer Uw Directie, na bekomen machtiging van de Regeering, het volgende mede te deelen.

Uw bezwaren tegen het tegenwoordige museum kunnen op verschillende punten worden onderschreven. Het wordt dan ook gewenscht geacht om hierin verbetering te brengen, waarvoor het bouwen van een geheel nieuw museum de meest aanbevelenswaardige oplossing is.

Met een geleidelijke overbrenging van de verzamelingen van het tegenwoordig museum naar een nieuw op te richten museum zou n. h. m. v. echter volstaan kunnen worden. Een eventueele bijdrage van het Land tot den nieuwbouw zou alsdan over verschillende jaren kunnen worden verdeeld.

In verband met het door U gedachte plan om het nieuwe museum niet als één groot monumentaal gebouw, doch in paviljoensysteem op te richten, bestaat ook uit bouwtechnische overwegingen tegen een geleidelijke verwezenlijking van den nieuwbouw geen bezwaar.

Wat de financiële zijde van het vraagstuk betreft, moge ik opmerken, dat voor de oprichting van een kern van het museum al dadelijk op een bedrag van minstens f 300.000 dient te worden gerekend, waarover in 2, hoogstens 3 jaren zou moeten kunnen worden beschikt. Vervolgens zouden in langzamer tempo verschillende paviljoens kunnen worden bijgebouwd.

Overwogen is den bouw van deze kern van het museum gedeeltelijk ten laste van de Nederlandsche welvaartsbijdrage, gedeeltelijk ten laste van de gewone middelen te brengen.

Daar intusschen besloten is om de eventueel op 31 December 1939 onverwerkt gebleven bedragen van het welvaartscrediet in een daarvoor speciaal in het leven te roepen stichting te storten, met dien verstande, dat uit deze stichting alleen die werken voortgang mogen hebben, waarop reeds in het werkplan betreffende de welvaartsuitgaven is gerekend, is deze mogelijkheid echter definitief komen te vervallen.

Waar in de huidige omstandigheden in verband met den toestand van 's Lands financiën een uitvoering van het bouwwerk ten laste van de Landsmiddelen niet verantwoord wordt geacht, heeft de Regeering besloten de beslissing omtrent de onderwerpelijke aangelegenheid op te schorten, tot de omstandigheden zich zoodanig hebben gewijzigd, dat er aanleiding kan worden gevonden om het bovenbedoelde plan tot geleidelijke vernieuwing van de behuizing van het museum ten laste van de Landsbegrooting weer op te vatten.

Uw Directie kan er intusschen van verzekerd zijn, dat de onderwerpelijke aangelegenheid de dzz. aandacht zal blijven behouden.

Minute dezes is vastgesteld door
den Departementschef.

Aan
de Directie van het Koninklijk
Bataviaasch Genootschap van
Kunsten en Wetenschappen te Batavia.

De Directeur van Verkeer en Waterstaat,
Bij afwezen:
De Onderdirecteur,
(w.g.) J. M. de LANGE.

I N H O U D

	Blz.
<i>Hoofdstuk I — Algemeene beschouwingen en richtlijnen</i>	
§ 1 Het plan-1929	357
§ 2 Critiek op het plan-1929	357
§ 3 Een opleiding van „Kenners van Indië” (sociale wetenschappen)	360
§ 4 Plaatsingsmogelijkheid voor de abiturienten van de faculteit der letteren	362
§ 5 Gevaar voor overproductie	365
§ 6 Algemeene richtlijnen voor den opzet van een studieplan	367
§ 7 Concentratie van vakken	368
§ 8 Candidaats- en doctoraalstudie	369
§ 9 Assistenten	369
§ 10 Sportbeoefening	471
§ 11 Huisvesting der studenten	372
§ 12 Beoefening van de wijsbegeerte	373
§ 13 Beoefening van de Nederlandsche taal	377
<i>Hoofdstuk II — De studie van de sociale wetenschappen</i>	
§ 14 Inrichting van de studie der sociale wetenschappen	379
§ 15 Het propaedeutisch examen in de sociale wetenschappen	380
§ 16 Sociologie en sociographie	382
§ 17 Het candidaatsexamen in de sociale wetenschappen	385
§ 18 Het doctoraalexamen in de sociale wetenschappen	387
<i>Hoofdstuk III — De studie in de Indonesische taal- en letterkunde</i>	
§ 19 Inrichting van de studie in de Indonesische taal- en letterkunde	389
§ 20 Het propaedeutisch examen in de Indonesische taal- en letterkunde	392
§ 21 Het candidaatsexamen in de Indonesische taal- en letterkunde	394
§ 22 Het doctoraalexamen in de Indonesische taal- en letterkunde	394
<i>Hoofdstuk IV — De studie in de geschiedenis</i>	
§ 23 Inrichting van de studie in de geschiedenis	396
§ 24 Het propaedeutisch examen in de geschiedenis	398
§ 25 Het candidaatsexamen in de geschiedenis	399
§ 26 Het doctoraalexamen in de geschiedenis	401
<i>Hoofdstuk V — De studie in de volkenkunde</i>	
§ 27 Inrichting van de studie in de volkenkunde	402
§ 28 Het propaedeutisch examen in de volkenkunde	403
§ 29 Het candidaatsexamen in de volkenkunde	404
§ 30 Het doctoraalexamen in de volkenkunde	405
<i>Hoofdstuk VI — De docenten</i>	
§ 31 Te vestigen leerstoelen	406
§ 32 De bezetting der leerstoelen	409
§ 33 Assistentenschappen	409
§ 34 Buitengewone lectoraten of leeropdrachten	410

	Blz.
Hoofdstuk VII — <i>De opleiding van leeraren</i>	
§ 35 Onderwijsbevoegdheden	412
§ 36 Middelbare akten	414
§ 37 Paedagogische en didactische vorming	416
Hoofdstuk VIII — <i>De verdere taak van de faculteit der letteren</i>	
§ 38 Taalkundig bureau	417
§ 39 Nevenopleidingen	419
§ 40 Bijzondere leerstoelen	419
Hoofdstuk IX — <i>De huisvesting van de faculteit</i>	
§ 41 Collegezalen en werkvertrekken	420
§ 42 Leeszaal en boekerij	421
Hoofdstuk X — <i>De Universiteit van Nederlandsch-Indië</i>	
§ 43 De wenschelijkheid eener universiteit	423
§ 44 De positie van de Technische Hoogeschool	424
§ 45 De samenstelling van het curatorium	425
§ 46 De positie van den Rector Magnificus	425
§ 47 De bibliotheek	426
§ 48 Autonomie van de universiteit	426
Hoofdstuk XI — <i>De kosten van de faculteit der letteren</i>	
§ 49 Kostenraming	427
Hoofdstuk XII — <i>Voorstellen in verband met de oorlogsomstandigheden</i>	
§ 50 Personeelsvoorziening	430
§ 51 De opleiding van leeraren	431
§ 52 De kosten der faculteit.	434

